

**II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BİTLİS VİLAYETİ
(İDARÎ VE SOSYAL YAPI)**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Doktora Tezi
Tarih Anabilim Dalı**

Danyal TEKDAL

**Danışmanlar: Doç. Dr. Yasemin BEYAZIT
Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ**

**Nisan 2018
DENİZLİ**

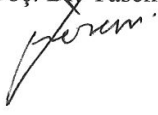
DOKTORA TEZİ ONAY FORMU

Tarih Anabilim Dalı doktora programı öğrencisi Danyal TEKDAL tarafından Doç. Dr. Yasemin BEYAZIT-Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ yönetiminde hazırlanan “**II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı)**” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 13/04/2018 tarihinde yapılan tez savunma sınavında başarılı bulunmuş ve Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

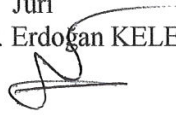

Jüri Başkanı
Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ

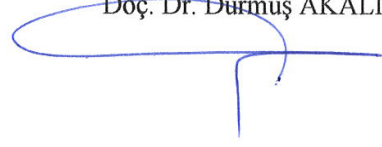
Jüri-Danışman
Doç. Dr. Yasemin BEYAZIT

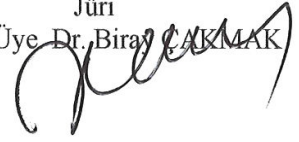
Jüri
Doç. Dr. Erdoğan KELEŞ

Jüri
Doç. Dr. Durmuş AKALIN

Jüri
Öğrt. Üye Dr. Biraç ÇAKMAK

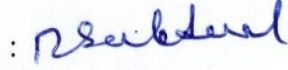
Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ^{25/04/2018}18/02... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT
Müdür

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulguların analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet edildiğini; bu çalışmaların doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atfedildiğini beyan ederim.

İmza

:

Öğrenci Adı Soyadı: Danyal TEKDAL

ÖN SÖZ

“II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdarî ve Sosyal Yapı)” isimli doktora tezi çalışmamız, Tanzimat Dönemi yenileşme çabalarının olgunlaşma evresini yaşadığı II. Abdülhamid dönemindeki reformların bir Doğu Anadolu kenti olan Bitlis’te meydana getirdiği değişim ve gelişimi konu edinmiştir.

Bu tez, Pamukkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından desteklendi. Bundan dolayı BAP yönetici ve çalışanlarına teşekkür borç bilirim. Tezin başından sonuna kadar yardımlarını esirgemeyen sayın danışmanlarım Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ ve Doç. Dr. Yasemin BEYAZIT’a çok teşekkür ederim. Sayın Prof. Dr. Mehmet Ali ÜNAL ve Prof. Dr. Yasemin AVCI’ya içten teşekkür ve saygılarımı sunuyorum. Son olarak belki de en büyük teşekkürü, eğitim hayatım boyunca yardım ve dualarını beraberimde hissettiğim babam ve annem ile gerek mesleki yaşantımda gerekse akademik çalışmalarımındaki yoğunluğumda desteğini hiç esirgemeyen eşim ve zamanlarından ödünç alarak inşa ettiğim tezimi onlara miras olarak bıraktığım birbirinden değerli çocuklarım Ömer Faruk, Ayşe Sena ve Ali Erdem hak etmektedir.

ÖZET

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE BİTLİS VİLAYETİ

(İDARİ ve SOSYAL YAPI)

TEKDAL, Danyal

Doktora Tezi

Tarih ABD

Tez Yöneticileri: Doç. Dr. Yasemin BEYAZIT, Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ

Nisan 2018, 523 Sayfa

Bu çalışma, Bitlis vilayeti örneğinde II. Abdülhamid'in 1876-1909 yılları arasında Doğu Anadolu'daki yönetim anlayışı, bölgede yaşanan siyasi ve etnik olaylar, asayiş olayların sebep olduğu demografik değişim ve Bitlis'in idarî, sosyo-kültürel durumu ve nüfusu ile buraya yapılan eğitim yatırımlarını ve neticelerini kapsamaktadır.

Tez, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Bitlis'in idarî yapısındaki değişim, Tanzimat öncesi ve sonrası olarak incelenmiştir. İdarî değişimin kırılma noktası sayılabilecek 1879 yılındaki vilayet olma süreci detaylı bir şekilde aktarılmıştır. Bununla birlikte Bitlis'te görev yapmış valiler, belediye başkanları gibi idareciler ile meclisler hakkında bilgi paylaşılmıştır. Aynı dönemde yeniden yapılandırılan adlî yapı ve mahkemeler hakkında gerekli bilgi verilmiştir. Merkezden taşraya tek iletişim aracı olan telgraf ve posta teşkilatının Bitlis'teki yapılanması ile bu teşkilatın şehir hayatındaki değişime olan katkısından bahsedilmiştir. Ayrıca Bitlis'teki vakıf müesseselerinin şehir hayatındaki önemi ile matbaa ve gazetecilik konularına değinilmiştir.

İkinci bölümde Bitlis'in nüfus yapısı incelenerek bu yapıdaki değişimler, sebepleri ile birlikte paylaşılmıştır. Bitlis'teki aşiretler, bunlardan kaynaklı asayiş olayları, Hamidiye Alayları, Ermeni olayları ve hapisane konularında tespitler yapılmıştır. Bu bölümde bir de toplumsal yapıyı ilgilendiren doğal afetler ile muhacirler ve göçebe aşiretlerin iskânı konusu işlenmiştir.

Son bölümde ise Bitlis'te eğitim konusu üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda Bitlis'te mevcut eğitim kurum ve kuruluşları tespit edilmiş ve dönem içinde açılan yeni eğitim kurumları hakkında bilgi verilmiştir. Bununla beraber vilayet maarif teşkilatı ve müdürleri, öğretmen maaşları, okulların genel sorunları ve eğitim için aktarılan ödenekler gibi diğer konu başlıklarına da değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Bitlis, Asayiş, Vakıf, Islahât, Eğitim, Ermeni Meselesi, Hamidiye Alayları, Nüfus

ABSTRACT**BİTLİS CITY IN THE PERIOD OF ABDÜLHAMİD II
(ADMINISTRATIVE AND SOCIAL STRUCTURE)**

TEKDAL, Danyal

Doctoral Thesis

History Department

Adviser of Thesis: Doç. Dr. Yasemin BEYAZIT, Prof. Dr. Mehmet Yaşar ERTAŞ

April 2018, 523 Pages

This study, includes II. Abdülhamid's governance understanding of Eastern Anatolian Region between 1876-1909, political and ethnic events that was lived in the region, demographic changes which was the result of public order events, administrative, sociocultural situation and population of Bitlis and educational investments which was made to Bitlis and its results in the sample of Bitlis.

The thesis, consists of an entrance and three sections. In the first section, the change of administrative construction of Bitlis was examined in terms of before and after Tanzimat. The process of being a province in 1879 which can be regarded as a breaking point of administrative change was reported in detailed. Nevertheless, information about administrators like governors, city managers worked in Bitlis and assemblies was shared. Detailed information was given out about reconfigured judiciary construction and courts at that time. The construction of telegraph and postal service of Bitlis which was the only communication tool from the capital to the province and the contribution of this construction to the change of the city life was mentioned. Also, the importance of foundation institutions in the city life and the printing press and journalism topics were emphasized.

In the second section, population quality of Bitlis was examined in detailed and the statistics about demographic changes and its reasons were shared out. Tribes in Bitlis, public order events which were arosen from those tribes, Hamidiye regiments, Armenian events and prison were identified. Also, in this section, social structure which was interested from act of god, immigrants and the settling of migratory tribes were mentioned.

In the last section, the term education in Bitlis was examined. In this term, existent education institutes in Bitlis at that time were established and detailed information about new education institutes at that time were shared out. Nevertheless, The Ministry of Education of province and managers, the salary of teachers, general problems of schools, the funds of the education and other topics were established.

Keywords: II. Abdülhamid, Bitlis, Publicorder, Reform, Foundation, Reform, Education, Armenian Event, Hamidiye Regiments, Population

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER	iv
ŞEKİLLER/TABLolar DİZİNİ	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İDARÎ YAPI

1.1. Bitlis'te İdarî Yapı	13
1.1.1. Tanzimat Öncesi İdarî Yapı	14
1.1.2. Tanzimat Sonrası İdarî Yapıda Değişim	18
1.2. Bitlis İdarî Yapılanmasında Merkezileşme Gayretleri	24
1.3. II. Abdülhamid Döneminde Vilayet Düzeni	27
1.3.1. Vilayetin Kuruluşu	29
1.3.2. Valiler	43
1.3.3. Vali Vekilleri/Yardımcıları	60
1.3.4. Vilayet Meclisleri	63
1.3.4.1. Vilayet İdare Meclisi	65
1.3.4.2. Diğer Meclisler	70
1.3.4.3. Hükümet Konağı	71
1.4. Bitlis'te Belediye	75
1.4.1. Bitlis'te Belediye Teşkilatı	77
1.4.2. Belediye Meclisi ve Faaliyetleri	82
1.4.3. Belediyenin Gelir ve Gider Kalemleri	84
1.4.4. Belediye Binası	90
1.5. Adliye Teşkilatı	91
1.5.1. Osmanlı Adlî Yapılanmasında Değişim ve Bitlis Adliyesi	91
1.5.2. Bitlis Vilayet Mahkemeleri	95
1.5.2.1. Bidayet Mahkemeleri	96
1.5.2.2. İstinaf Mahkemeleri	98
1.5.2.3. Ticaret Mahkemeleri (Meclisleri)	102
1.5.2.4. Şeriat Mahkemeleri	103
1.5.2.5. Diğer Mahkemeler	105
1.5.2.6. Mahkeme Binası	105
1.6. Haberleşme ve Ulaşım Ağı	106
1.6.1. Posta Teşkilatı ve Telgraf	106
1.6.2. Ulaşım Ağı	115

1.7. Bitlis'te Vakıflar ve Vakıf Kurumları	130
1.8. Bitlis'te Matbaa ve Gazetecilik	144

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL YAPI

2.1.Bitlis'te Nüfus Yapısı	153
2.1.1.Etnik ve Dinî Yapı	159
2.1.1.1.Müslim Nüfus	172
2.1.1.2.Gayrimüslim Nüfus	174
2.2.Bitlis'te Aşiret Yapısı ve Asayiş Meselesi	185
2.2.1.Bitlis'teki Aşiretler	185
2.2.2.Aşiretlerin Yol Açtığı Asayiş Sorunları	188
2.2.3.Hamidiye Alayları	207
2.2.4. Vilayetin Güvenliği	215
2.2.5. Hapishaneler	235
2.3.Ermeni Olayları	245
2.4.İskân	264
2.4.1.Göçebe Aşiretlerin İskânı	265
2.4.2.Muhacirlerin İskânı	271
2.5. Sosyal Yapıyı Etkileyen Afet ve Salgınlar.....	279

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM KURUMLARI

3.1.Bitlis'te Klasik Eğitim Kurumları.....	300
3.1.1.Sıbyan Okulları	300
3.1.2. Medreseler	302
3.2. Bitlis'te Eğitim Kurumlarının Modernleşmesi ve Yönetimi	310
3.2.1.Bitlis'te Eğitimin Tekâmülü ve Değişim	312
3.2.2.İdarî Yenileşme: Maarif Değişimi	316
3.2.2.1.Maarif Müdürlüğünün Teşekkülü	316
3.2.2.2. Maarif Müdürleri	320
3.2.2.3.Maarif Meclisinin Teşekkülü ve Azaları	327
3.2.2.4.Maarif Bütçeleri	330
3.3. Modern Okullar	335
3.3.1.Devlet Okulları	335
3.3.1.1.Sıbyan Okulu ve İbtidaîler	335
3.3.1.2.Rüşdiyeler	352

3.3.1.3.Erkek Rüşdiyesi	356
3.3.1.4.Kız Rüşdiyesi	367
3.3.1.5.Askerî Rüşdiye	378
3.3.1.6.İdâfî Okulu	381
3.3.1.7.Dârü'l-muallimîn	387
3.3.2.Gayrimüslim ve Yabancı Okulları	395
3.3.3. Merkez ve Yerel Bürokratların Raporlarına Göre Bitlis'in Eğitim Sorunları ve Çözüm Önerileri	413
Sonuç	416
Kaynakça	425
Ekler	446

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.	Bitlis Vilayetinin Teşekkülü İçin Çizilen Mülkî İdarî Harita	s. 31
Şekil 2.	Bitlis Vilayeti (1890)	s. 37
Şekil 3.	Bitlis Vilayeti (1908)	s. 42
Şekil 4.	Bitlis Vilayeti Dâhilindeki Aşiretler (1890)	s. 187

RESİMLER DİZİNİ

Resim 1.	Bitlis Hükümet Konağı	s. 73
Resim 2.	Bitlis Belediye Binası	s. 90
Resim 3.	Bitlis Askeri Rüşdiyesi	s.380
Resim 4.	Hersan Mahallesindeki gayrimüslim okulu.	s.402

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 1.	1894 Yılı Bitlis Vilayetinin Cinsiyet ve Yaş Gruplarına Göre Nüfus Dağılımı	s. 157
Grafik 2.	Vilayet-i Sittede 1881/82/93 ve 1890 Yılları Ermeni Nüfus Miktar ve Oranının Karşılaştırılması	s. 160
Grafik 3.	Bitlis Vilayetinde 1814-1914 Yılları Arasında Müslüman-Ermeni Nüfus Miktarı ve Oranları	s. 163
Grafik 4.	1881/82/93 ve 1906/07 Yılları Nüfus Sayımlarına Göre Bitlis Vilayetinde Müslüman-Ermeni Nüfus Miktar ve Oranları	s. 165
Grafik 5.	1892 Yılı İtibariyle Bitlis Merkez Sancağında Karşılaştırmalı Etnik ve Dinî Nüfus	s.167
Grafik 6.	1895 Yılı İtibariyle Bitlis Vilayetinde Etnik ve Dinî Nüfus	s.169
Grafik 7.	1894-95 Öğretim Yılında Bitlis Vilayeti Dâhilindeki Rüşdiye Sayısı ve Öğretmen ile Öğrenci Sayısı	s.355
Grafik 8.	1871-1904 Arasında Erkek Rüşdiyesinde Görevli Öğretmen ve Bu Okulda Okuyan Öğrenci Sayısı	s.357
Grafik 9.	1899-1907 Arasında Kız Rüşdiyesinde Görevli Öğretmen ve Bu Okulda Okuyan Öğrenci Sayısı	s.376

Grafik 10.	1897-1903 Arasında Askerî Rüşdiyede Görevli Öğretmen ve Bu Okulda Okuyan Öğrenci Sayısı	s.379
Grafik 11.	1894-1914 Arasında Bitlis Vilayetindeki Ermeni Okul Sayısı	s.407
Grafik 12.	1894-1914 Arasında Bitlis Vilayetindeki Ermeni İbtidaî Okulu, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı	s.407
Grafik 13.	1897 Tarihinde Bitlis Vilayeti Geneli Okul ve Öğrenci Sayısı	s.408
Grafik 14.	1897 Tarihinde Bitlis Merkez Sancağı ve Buraya Bağlı Diğer Kaza ve Nahiyelerdeki Yabancı ülkelerin Açtığı Rüşdiye ve İbtidaî Okulu, Öğretmen ve Öğrenci Sayısı	s.410
Grafik 15.	1900-1903 Yılları Arasında Bitlis Merkez Sancağı ve Buraya Bağlı Diğer Kaza ve Nahiyelerdeki Ermeni İbtidaî Okulu ve Öğrenci Sayısı	s.411

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.	Bitlis'in Osmanlı Devleti'ne Katılmasından Vilayet Olmasına Kadar İdarî Durumu	s. 23
Tablo 2.	1888-1890 Yılları Arasında Bitlis Vilayeti İdarî Yapısındaki Değişim Tablosu	s. 35
Tablo 3.	1894-1897 Yılları Arasında Bitlis Vilayeti İdarî Yapısındaki Değişim Tablosu	s. 38
Tablo 4.	Bitlis'te Görev Yapmış Valilerin İsmi ve Görev Süreleri Tablosu	s. 45
Tablo 5.	Bitlis Belediye Başkanları (1872 – 1920)	s. 79
Tablo 6.	1892 Yılı İstinaf ve Bidayet Mahkemesi Görevlileri	s. 101
Tablo 7.	Bitlis'te 1887-1905 Yılları Arasında Yapılan Yol Miktarı	s. 122
Tablo 8.	1906 Yılında Vilayet-i Sitte'de Yeni Yapılan/Tamir Edilen Yol/ Köprü/ Menfez Sayısı ve Buralara Aktarılan Ödenek Miktarı	s. 123
Tablo 9.	Bitlis Vilayetinde 1910-1911 Yılına Kadar Yapılan Toplam Yol Miktarı	s. 126
Tablo 10.	Bitlis Merkez Sancağı ve Buraya Bağlı Kazalardaki Vakıflar	s. 138
Tablo 11.	Mahalle Bazında Bitlis'teki Vakıflar	s. 140
Tablo 12.	Bitlis Vilayet Matbaasında Görev Yapan Personel Listesi	s. 147
Tablo 13.	Millî Kütüphanede Bulunan Bitlis Vilayet Gazetesinin Nüshaları	s. 150

İle İlgili İstatistik Veriler

Tablo 14.	Bitlis'in 1540-1910 Tarihleri Arasındaki Nüfus Durumu	s. 155
Tablo 15.	1897 Yılı Bitlis Vilayetinin Toplam Nüfusu ile Ölüm ve Doğum Oranları	s. 158
Tablo 16.	1814 – 1914 Yılları Arasında Bitlis'te Müslüman – Ermeni Nüfus Oranı	s. 162
Tablo 17.	1896 Yılı Bitlis Vilayetindeki Nahiyelerin Müslim/Gayrimüslim Nüfus Miktarları	s. 171
Tablo 18.	Bitlis'te Kürtler Tarafından Ermenilere Karşı Girişilen Olaylar	s. 195
Tablo 19.	Eşkıyalık Faaliyetleri	s. 216
Tablo 20.	1890 Yılında Bitlis Vilayeti Genelinde Meydana Gelen Olaylar	s. 221
Tablo 21.	1899 Yılı'nın İlk Dört Ayında Bitlis Vilayeti Genelinde Meydana Gelen Olaylar	s. 222
Tablo 22.	1914 Yılı İtibariyle Bitlis Merkez Hapishanesi ve Kadın Hapishanesinde Görevli Personel ve Aldıkları Aylık Maaş Listesi	s. 242
Tablo 23.	1893 Yılı İtibariyle Bitlis Merkez ve Merkeze Bağlı Kazalarda Görev Yapan Gayrimüslimler	s. 247
Tablo 24.	Bitlis Vilayeti Dâhilinde Seyyar ve Yarı Seyyar Olan Aşiretler	s. 266
Tablo 25.	Bitlis Vilayetinde 1847-1911 Yılları Arasında Koleranın Seyri	s. 290
Tablo 26.	Bitlis Vilayetinde 1876-1915 Yılları Arasında Kolera Dışındaki Salgınların Seyri	s. 291
Tablo 27.	1910 Aralık Ayı İtibariyle Bitlis ve Ahlât Merkezlerinde Mevcud Mekâtib-i İbtitaiyenin Öğrenci ve Öğretmen Miktarı	s. 343
Tablo 28.	Bitlis ve Muş Sancaklarındaki Ermeni ve Protestan Okullarının Ruhsat Durumu	s.403
Tablo 29.	II. Abdülhamid Döneminde Bitlis'in Eğitim Sorunları ve Önerilen Çözümler	s. 414

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
A	Ağustos
B	Receb
bkz.	Bakınız
BŞS	Bitlis Şer'iyye Sicili
BVG	Bitlis Vilayet Gazetesi
C	Cemâziye'l Âhir
Ca	Cemâziye'l Evvel
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİE	Devlet İstatistik Enstitüsü
Ed.	Editör(ler)
Ey	Eylül
FO	Foreing Office Papers at Public Record Office
H	Haziran
H.	Hicrî
Haz.	Hazırlayan
İA	İslam Ansiklopedisi
Ke	Kânûn-ı Evvel
Ks	Kânûn-ı Sâni
L	Şevvâl
M.	Milâdî
M	Muharrem
Ma	Mart
My	Mayıs
n.	No
N	Ramazan
NA	The National Archives
Ni	Nisan
Ra	Rebiü'l Evvel
R	Rebiü'l Âhir
s.	Sayfa
S.	Sayı
S	Safer
SDA	Salnâme-i Devlet-i Aliyye
SNMU	Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye
SVB	Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis
SVE	Salnâme-i Vilâyet-i Erzurum
Ş	Şabân
Şu	Şubat
T	Temmuz
TCDS	Türkiye Cumhuriyeti Devlet Salnamesi
Te	Teşrin-i Evvel
Ts	Teşrin-i Sâni
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
vs.	vesaire

Vol.	Volume
Z	Zilhicce
Za	Zilka'de

GİRİŞ

A.Konunun Takdimi

II. Abdülhamid'in 31 Ağustos 1876 tarihinde tahta çıkmasıyla beraber Osmanlı Devleti'nin yeni bir yönetim sistemine geçmeye başladığı ifade edilebilir. Meşrutî sistemin tesisi ve Kanun-ı Esâsî'nin kabulü ile yeni bir dönem aralanmıştır¹. Bu tarihe kadar ulaşılmış birçok soruna dönem içindeki reformlarla çözüm üretilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid, kendinden önceki padişahlar döneminde devlet idaresinde önemli rol oynamış Bâbîâli'nin etkinliğini azaltarak Yıldız Sarayı merkezli yeni bir yönetim sistemi inşa etmiştir². Burada birçok alandan uzmanlar istihdam ederek, Yıldız Sarayı'nı hemen hemen her devlet meselesinin çözüme kavuşturulduğu bir merkez haline getirmiştir. Böylece yönetimdeki ağırlığını yıldan yıla daha fazla hissettirmeye başlamıştır. II. Abdülhamid, Tanzimat ile edinilmiş birçok uygulamayı elden geçirerek günün ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlemiştir. Eğitimde modern (batılı) yöntemlerin uygulanmasını sağlamıştır. Bilim ve teknikte yerli üretim için yeni yatırımlara girişmiştir. Bayındırlık, ulaşım ve iletişim konusunda devrim niteliğinde yatırımlara imza atmıştır. Basın yayın noktasında ise en ücra taşra kentine kadar matbaa ve gazetenin ulaşmasını sağlamıştır. Bu açıdan yenilikçi bir lider vasfı taşımakla birlikte idarî mekanizmada halifelik makamının sembollerini -ve dolayısıyla dinî ritüelleri-baskın olarak kullanması, Mebusan Meclisini kapatması, reformcu bürokratları pasivize etmesi gibi uygulamaları, onun gerici bir padişah olarak da tanımlanmasına sebep olmuştur³. Oysa kendisi, yürüttüğü bu politika ile devletin bekasını amaçladığını ifade etmiştir⁴.

II. Abdülhamid döneminde Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki gelişmeleri anlama adına, dönem içinde ortaya çıkan bazı dış ve iç gelişmelere değinmek faydalı olacaktır. I.Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Bitlis'te de sevinçle

¹ Ahmet Cevad Eren, "Tanzimat", *İA (İslam Ansiklopedisi)*, C.11, MEB Yayını, Ankara 1997, s.763-764.

² A. H. Ongunsu, "Abdülhamid", *İA, C.1*, Ankara 1997, s.79-80.

³ Sina Akşin'in Bilim ve Ütopya isimli dergideki röportajına bakıldığında, Akşin'in II. Abdülhamid'i ortaçağ düzeninin bir parçası olarak tanımladığı görülmektedir. Bu tanımına delil olarak onun meclisi kapatması, panislamizmi savunması, hafiyelik teşkilatını tesis etmesi, Mithat Paşa gibi reformist paşaları yargılayıp ölüme mahkûm etmesini göstermiştir. Röportajın tamamı için bkz. Bilim ve Ütopya, S.233, Kasım 2013, s.4-10.

⁴ Padişah, meclisteki gayrimüslim tebaanın dış ülkelerin güdümünde ve saltanatın aleyhinde faaliyetler içinde olduğunu, bu vekillerin ilerde önemli görevlere gelmesi ihtimalinin yaratacağı tehlikenin görüldüğünü beyanla meclisi kapattığını ifade etmiştir. Mehmet Hocaoğlu, *II. Abdülhamid'in Muhtraları*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s.111-113.

karşılanmış, Kaza İdare Meclisince başkente teşekkür mazbatası gönderilmiştir⁵. Fakat bir yıl sonra başlayan Osmanlı-Rus Savaşı, Bitlis'te sevincin yerini endişeye bırakmıştır. Savaş sırasında yaşanan gelişmelerin seyri, Bitlis'in her an işgal edilebileceği ve burada bir Ermeni devletinin kurulacağı söylentilerine sebep olmuştur. Bölgede bunlar olup biterken başkentte istikrarsız bir hava hâkimdir. Zira bu savaş süresince yedi defa sadrazam değişikliğine gidilmiştir. Bunların içinde bir ay gibi kısa bir süre görev yapanlar bile vardır⁶. 93 Harbi sonucunda savaş kaybedilmiş ve çok büyük toprak ve insan kaybı yaşanmıştır⁷. Yaşanan hezimet ile işgal, Doğu Anadolu'da yeni bir sorunun başlangıcına sebebiyet vermiştir. İmzalanan Ayestefanos ve Berlin Antlaşmaları ile kaybedilen topraklara ek olarak Ermeni vatandaşlarımızın dış ülkelerin himayesine girmesine razı olunmuştur. Böylece, Doğu Anadolu Bölgesi'nin altı vilayetinde (Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Van, Sivas ve Bitlis) Ermenilerin lehine reform yapma ve onları siyasal sisteme dâhil etme süreci de hızlanmıştır. Bu süreç İngiltere, Rusya ve ABD'nin müdahalelerinden dolayı kendi dinamikleri ile ilerlememiştir. Bitlis ile birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'nin dış ülkelerin müdahalesine açık hale gelmiş olması, dış destekli Ermeni ayaklanmaları ve bunun tetiklediği bir asayişsizlik zincirinin oluşmasına sebep olmuştur. Bölgede zaten var olan feodalite kaynaklı asayiş olaylarına bir de azınlık olaylarının eklenmesi, burada tesis edilmeye çalışılan merkezileşme gayretlerini olumsuz etkilemiştir. Tezimizde, dönem içinde meydana gelen asayiş olaylarının gelişimi ve bu olayların merkezileşme gayretlerini hangi açıdan etkilediği gibi soruların cevapları aranmıştır.

Bitlis, Doğu Anadolu Bölgesi'nde coğrafi konumu ve önemli güzergâhlar üzerinde olması sebebiyle tarih boyunca birçok medeniyete merkezlik yapmış kadim bir şehirdir. Osmanlı idaresinde, bölgesel merkeziliğinin yanı sıra sosyal ve kültürel yapısı itibariyle önemli bir şehir hüviyetine sahiptir. 19. yüzyıla kadar klasik Osmanlı idarî teşkilatında sancak statüsünü taşıyan Bitlis, Tanzimat Dönemi'ndeki reform süreciyle birlikte kimlik değiştirerek Osmanlı'nın diğer bölgelerinde olduğu gibi şehirleşme, iktisadî faaliyetler ve idarî yapı açısından modernleşme sürecine girmiştir. Buna rağmen Tanzimat Dönemi'nde devletin geneli için yapılan değişim dönüşüm II. Abdülhamid

⁵ BOA. Y.EE. 68/1, 02 Z 1293 (19 Kasım 1876).

⁶ II. Abdülhamid devri boyunca 27 defa sadrazam değişikliği yaşanmıştır.

⁷ Bu savaş sonucunda imzalanan Ayestefanos ve Berlin Anlaşmaları ile Osmanlı Devleti topraklarının beşte ikisini ve nüfusunun beşte birisini kaybetmiştir. Gökhan Çetinsaya, "Çıban Başı Koparmak": II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış", *Türkiye Günlüğü*, S.58, Ankara 1999, s.54.

dönemine kadar genelde Doğu Anadolu'da ve özelde Bitlis'te çok kısıtlı olarak yaşanabilmiştir.

1839 Gülhane Hattı Hümayunu ile başladığı varsayılan Tanzimat Dönemi'nde peyderpey hayata geçirilen idarî, adlî, askerî ve hukukî reformlar başkent ve civarında kısa bir süre içinde uygulanmaya başlanmıştır. Bitlis gibi başkentten uzak ve devlet hâkimiyetinin zayıf olduğu bir vilayete ise reform uygulamaları biraz daha geç bir dönemde ulaşmıştır. Osmanlı hâkimiyetine girişinden 1847 yılına kadar yurtluk-ocaklık ve hükümet sancak statüsünde idare edilen Bitlis, bu tarihten sonra hükümet statüsünü kaybetmiş ve kaza olarak idare edilmeye başlanmıştır. Böylece, buradaki yerel beylerin imtiyazları elinden alınarak diğer Osmanlı idarî birimleri gibi merkeze bağlanmaya çalışılmıştır. 1862 tarihine kadar çoğu yerelden tayin edilen kaza müdürleri eliyle yürütülen idarî yapı, bu tarihten itibaren kaymakamlık düzeyine çıkarılarak daha güçlü bir yönetim mekanizması tesis edilmiştir. Böylece, kaza müdürlüğü makamı yerel güçlerin tekelinden çıkarılmıştır. Bunların yerine doğrudan merkezden tayin edilen kaymakamlara geniş yetkiler verilmiş ve burada devletin gücü kaymakamlar eliyle hâkim kılınmaya çalışılmıştır. Bitlis'e tayin edilen kaymakamlar her ne kadar askerî ve siyasî anlamda daha geniş yetki ile donatılmış ise de bunlardan umulan merkezileşme gayretleri –yereldeki feodal güç odaklarından dolayı- istenilen düzeyde gerçekleşmemiştir. Bitlis, vilayet olduğu 1879 tarihine kadar bu statüde idare edilmeye devam edilmiştir. II. Abdülhamid dönemine kadar devlet genelinde idarî yapıda yaşanan değişim dönüşüm Bitlis'te de uygulanmıştır. Fakat bu dönemde tayin edilen idarecilerin toplam sayısına bakıldığında istikrarsız bir tablonun ortaya çıktığı görülecektir. Hemen hemen her yıl değişen idarecilerle merkezileşmenin hedefi olan denetimin, Bitlis'te tam olarak sağlanması mümkün olamamıştır. Bunun yanında yerelde bulunan aşiretlerin elindeki silahlı unsurları bertaraf edebilecek askerî bir varlık da Bitlis'te bulundurul(a)mamıştır. Feodal yapının bütün ağırlığıyla bölgede varlığını hissettirdiği bir devirde, merkezden tayin edilen dirayetsiz ve askerî destekten yoksun bir kaza müdürünün/kaymakamın yapabilecekleri de sınırlı olacağından Bitlis'te hedeflenen denetim sağlanamamıştır. II. Abdülhamid döneminde ve özellikle Bitlis'in vilayet olduğu 1879 tarihinden itibaren bölgede değişim ve gelişim sürecinin hız kazandığı görülmektedir. Bu döneme kadar vilayet ve bölgenin aşiretlerin güdümünde, yarı otonom bir idarî yapıya sahip olduğu ifade edilebilir. II. Abdülhamid'in bölgede yürüttüğü politika ile klasik yapıya neşter vurulmuş ve bölge, tekrar merkezi idarenin

etkisine alınmaya başlanmıştır. Bu kapsamda girişilen reform faaliyetlerinin sancısı dönem boyunca devam etmiştir. Bir yandan Ermeni komitelerin ayrılıkçı faaliyetleri ve aşiret beylerinin yeni düzene uymama konusundaki dirençleri, öte taraftan devletin, merkezileşme araçları ile bölgede tekrar tesis etmeye çalıştığı hâkimiyet gayretlerini tespit etmek bu çalışmanın diğer amacıdır.

Tanzimat ile başlayan meclisli idare, Bitlis yerelinde de hayata geçirilmiş ve başta Vilayet İdare Meclisi olmak üzere hemen hemen her mecliste Bitlis'in ileri gelen aşiretlerinden üyeler görev almak için mücadele etmişlerdir. Bu durum, yeni düzende feodal güç odaklarının yönetimdeki etkinliğinin devam etmesi gibi bir netice doğurmuştur. Meclislerde yer kapayan aşiret ileri gelenlerinin, seçimle yenilenmesi gereken bu makamlarda uzun yıllar seçim yapılmadan kaldıkları görülmektedir. Böylece bölgedeki imtiyazlarını, yeni düzen içinde ve yasalar çerçevesinde sürdürmeye gayret etmişlerdir. Bunların uygulamalarından olumsuz etkilenen yerel halk, dönem boyunca çeşitli şikâyetlerde bulunmuştur. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde aşiretler bir yandan kent merkezindeki meclislerde –özellikle Vilayet İdare Meclisinde- varlıklarını devam ettirmeye çabalamakta öte taraftan kırsal kesimde birbiriyle acımasız bir çekişme/çatışma yaşamaktaydılar. Aşiretlerin hem kent merkezinde hem de kırsal kesimdeki nüfuzu, II. Abdülhamid'in bölgede yürüttüğü politikayla ciddi bir kırılma noktası yaşamıştır. Çalışmamızın hedeflediği bir diğer amaç da Doğu Anadolu'da ve özellikle Bitlis yerelinde yıllardır merkezi idarenin uzağında kendi sosyal ve etnik dinamikleriyle yaşamasına müsaade edilmiş olan bu feodal yapıya müdahale edilmesinin sonuçlarını analiz etmektir.

Adaletin olmadığı yerde merkezileşme ve dolayısıyla devletin hâkimiyeti de söz konusu olamaz. Devlet, adalet ile ayakta kalabilir ve hâkimiyetini de adalet ile idame ettirebilir. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, kuruluşundan Tanzimat'a kadar adaletin tesisi konusunda hassas davranmıştır. Tanzimat Dönemi'nde ise dağılmaya yüz tutmuş Osmanlı Devleti'ni bir arada tutabilmek adına adlî yapıda bazı yeniliklere gidilmiştir. Tanzimat reformlarının gereği olarak –diğer yerlerde olduğu gibi- Bitlis Adliyesinde de bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır. Fakat suçluların yakalanması ve hapsedilmesi konusunda yaşanan sıkıntılar, mahkemede görev yapabilecek adlî personelin bulunamaması, hapisanelerde kalan mahkûmların güvenliğinin sağlanamaması ile bunların iaşesinin karşılanamaması ve mahkeme binasının

yetersizliği gibi birçok sıkıntıdan dolayı bu alanda da gerekli değişim dönüşüm yaşanmamıştır. Kent merkezinde Bidayet Mahkemesi düzeyinde faaliyet veren bir kaza mahkemesi ve bir de Şer'i (şeriat) Mahkeme vardır. Mahkemelerde yukarıda sayılan nedenlerden dolayı yargılamalar uzun bir zamana yayılmak durumunda kalmıştır. Uzayan davalar hem vatandaşı hem de suçlanan kişileri fazlasıyla mağdur etmiştir. Bitlis Adliyesinde personel istihdamı, mahkemelerde çeşitlilik ve yargılama safhasında şeffaflık ile adil yargılama konularında beklenen yenilik ancak II. Abdülhamid döneminde gerçekleşebilmiştir. Bu çalışma ile amaçlanan hedeflerden birisi de, Bitlis adli teşkilatında yaşanan değişikliğin -merkezileşme bağlamında- çalışılan dönemdeki parametrelerini tespit etmektir.

Tanzimat reformları sayesinde ivme kazanan batılı tarz eğitim sistemi ile gelecekte değişim dönüşümü sağlayacak ve devleti yıkılmaktan kurtaracak nesillerin yetiştirilmesi amaçlanmıştır. Bunu sağlamak adına ilkokul zorunlu hale getirilmiş, rüşdiye ve idâdiler tamamlayıcı üst eğitim kurumları olarak açılmıştır. Bununla beraber askerî okullar batılı tarzda modernize edilmiş ve sayıları arttırılmıştır. Böylece eğitime bir standart getirilmeye çalışılmıştır. Eğitimin sistematize edilerek denetlenebilir bir konuma taşınması ile devletin her yerinde hâkimiyet tesis edilmesi amaçlanmıştır. Devletin başkentinden başlanarak taşraya doğru eğitim yatırımları zamanla yayılmıştır. II. Abdülhamid dönemi öncesinde, eğitim-öğretim konusunda Bitlis'e yapılan yatırımlar çok sınırlı neticeler vermiştir. Bitlis'te eski (geleneksel) usulde ders veren sıbyan okulları açılmış ise de bu sayı sınırlı kalmıştır. Yeni (batılı) usulde ders veren –erkekler için- ibtidaîler ise hiç açılmamıştır. Bunun yanında 1870'te Bitlis'te kiralık bir evde erkek rüşdiyesi açılmış fakat buraya öğretmen bulmak bile ciddi bir sorun olmuştur. Kızlar için ise ne ibtidaî ne de rüşdiye düzeyinde henüz okul açılmamıştır. Durum böyle olduğundan eğitim işi büyük oranda medreseler eli ile yürütülmüştür. Batılı tarzda açılmış öğretmen okullarından mezun olan öğretmen sayısının azlığı ve Bitlis gibi yaşam koşulları zor bir şehirde görev yapmaya isteksizlik, Bitlis'teki okulların öğretmen ihtiyacının büyük oranda medreselerden karşılanmasına sebep olmuştur. Mevcut eğitim kurumlarının daha nitelikli hale getirilmesi, mevcutlara ek olarak yeni okulların açılması, öğretmen temini noktasında medreselere olan bağımlılığın bitirilmesi, gerekli araç gereçlerin tedariki ile okullara ulaştırılmasının düzene sokulması, okulların ve maarif müdürlüklerinin sürekli denetlenerek eksikliklerin giderilmesi ancak II. Abdülhamid döneminde gerçekleşebilmiştir. Bu çalışma ile II. Abdülhamid döneminde

Bitlis'e yapılan eğitim yatırımları, bu yatırımlar ile ulaşılmak istenen hedeflerin kentteki merkezileşme sürecine sağladığı katkıları tespit etmek amaçlanmıştır.

Tezde daha ziyade II. Abdülhamid dönemi reformlarının taşradaki yansımaları, Bitlis ölçeğinde işlenerek ülkenin dışarıdaki ve içerideki siyasî gelişmelerden ne ölçüde etkilendiği, bu etkileşimin Doğu Anadolu'da ve özellikle Bitlis'te nasıl bir karşılık bulduğu sorularına cevap aranmıştır. II. Abdülhamid döneminde Doğu Anadolu'da ve özellikle Bitlis'te meydana gelen asayiş olayları ve alınan önlemler ile birlikte idarî, adlî ve sosyal alanda yapılan değişiklikler, vilayete yapılan eğitim yatırımları gibi birçok konunun yanı sıra Osmanlı Devleti'nin Bitlis'teki politikalarının genel çerçevesini çizmek de amaçlanmıştır. Bununla birlikte dönem içinde Bitlis şehrinin bir panoraması çizilerek kentin geçirdiği değişim ve gelişim süreci yakalanmaya gayret edilmiştir.

Doğu Anadolu'da II. Meşrutiyet ve sonrasında meydana gelen gelişmelerin iyi analiz edilebilmesi ancak II. Abdülhamid döneminde burada yürütülen politikanın iyi anlaşılabilmesiyle mümkündür. Bu açıdan bakıldığında Doğu Anadolu vilayetlerinin çalışılan dönemdeki vaziyetlerinin anlaşılabilmesi yapılacak akademik çalışmalara bağlıdır. Tezimiz, bu yönüyle önemli bir kent olan Bitlis örneklemini üzerinden bölgenin II. Abdülhamid dönemindeki vaziyetini ve bu dönemde meydana gelen değişim ve gelişimi yakalamak adına bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir. Bugüne kadar Bitlis ve çevresinde II. Abdülhamid dönemindeki reformlar üzerine ayrıntılı bir akademik çalışma yapılmamıştır. Bu yönüyle tezimiz hem reform yatırımlarının bölgedeki yansımalarını konu edinmekte hem de Bitlis'in şehir olarak 1876-1909 yılları arasındaki gelişmelerine ışık tutmayı hedeflemektedir.

B. Bitlis Tarihi Üzerine Araştırmalar

Bitlis, bulunduğu jeopolitik konum ve tarihi geçmişiyle araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu ilgi, şehir kültürü ve tarihi ile ilgili eserlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Aynı şekilde Ermeni meselesi ile ilgili kaleme alınan eserlerde de Bitlis'in büyük oranda konu edildiği görülmektedir. Bitlis tarihinin II. Abdülhamid dönemini konu alan bir kısmı yerel tarih bir kısmı da yüksek lisans düzeyinde yapılmış çalışmalar vardır. Bununla beraber yapılan çalışmaların içinde akademik olanlar sınırlıdır.

Bitlis tarihine ışık tutmak adına yapılan çalışmalara bakıldığında en eski kaynağın 16. yüzyılda Şerefhan tarafından kaleme alınmış *Şerefnâme* isimli eser olduğu görülmektedir⁸. Adı geçen eser, yazıldığı dönemden önceki Bitlis'in tarihine ışık tutmakla beraber Bitlis'te dört asırdan daha fazla hüküm sürmüş Şerefhanlar Hanedanlığının beylerinden detaylı bir şekilde bahsetmektedir. Bunun yanında şehrin o yıllardaki konumu, tarihi, coğrafyası, şehrin ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı detaylı bir şekilde analiz edilmiştir. Eser, aynı zamanda dönem içinde yaşamış diğer Kürt emirlerinden bahsetmesi münasebetiyle Kürt tarihi açısından da önemli addedilmiştir⁹. Adı geçen eserde dönemin önemli ilim ve siyaset adamları ve onların eserlerinden de bahsedilmiştir.

Yerel tarih çalışması kapsamında 1967'de basımı yapılmış olan *Bitlis Tarihi* adlı eserinde Sıtkı Aydın, Bitlis şehrinin kuruluşundan Kurtuluş Savaşı'na kadarki tarihi ile buranın coğrafi yapısını özetlemiştir. Anlattıklarını fotoğraflarla desteklemiş fakat detaya girmemiştir. Aynı tarihli Celal Kayaoğlu'nun *Bitlis'i Tanyalım* isimli eserinde giriş kısmı Bitlis'in tarihine ayrılmıştır. Bu kısımda Bitlis kalesinin yapımından 1936 yılına kadarki tarihi kesit oldukça kısa bir şekilde özetlenmiştir. Kitabın devamında ise Bitlis'in coğrafyası, efsaneleri, bilmeceleri, yemekleri, oyunları ve son dönemde görev yapan valileri ele alınmıştır. Bu iki kitap, Bitlis tarihi ile ilgili hazırlanan hemen hemen her eserde temel kaynak olarak kullanılmıştır. Bitlisli olması hasebiyle memleketi için büyük bir özveri sergileyerek burası ile ilgili çok sayıda eser ortaya koymuş olan Mehmet Törehan Serdar ise *Dünden Bugüne Bitlis*, *Rüyalar Şehri Bitlis*, *Sarıklı Kahramanlar*, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, *Bitlis (1915-1916) Tehcir-Göç-İşgal ve Kurtuluş* isimli eserlerinde Bitlis'in tarihi yanı sıra burada yetişmiş önemli ilim adamları ile dinî önderlerini de konu edinmiştir. Zikrolunan eserlerde Bitlis'in geçmişten günümüze birçok görseli de kullanılmıştır. Yine Bitlis'te tarihi yapıların mimari özelliğini esas alarak kaleme alınmış Gülşen Baş'ın *Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme* isimli çalışmasında, günümüze ulaşmış Bitlis'teki câmî, medrese, han, hamam, türbe, ev, külliye ve diğer harabelerin mimari açıdan projelendirilmesi ve detaylı yapısal analizi yapılmıştır. Nevzat Bingöl'ün *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim* isimli eserinde Şeyh Selim'in hayatı ile birlikte isyana gidilen süreç, isyanın gelişimi ve

⁸ Şerefhan ve eser ile ilgili detaylı bir analiz için bkz. M.İ.Şemsi, *Şerefname ve Şerefxane Bedlisi*, Avesta Basın Yayın, İstanbul 2007.

⁹ Şemsi, *a.g.e.*, s.29-45.

bastırılması arşiv belgeleri ışığında detaylı bir şekilde işlenmiştir. Richard G.Hovannisian'ın editörlüğünde kaleme alınmış Anadolu'daki tarihi kentleri ve Ermenileri konu edinen dizinin *Bitlis ve Muş* isimli çalışmasında Bitlis ile Muş'un tarihi coğrafyası ile birlikte Ermenilerin bu şehirlerdeki izleri araştırılmıştır. Yapılan çalışmada burada yaşamış Ermenilerin geçmiş dönemlerdeki yaşantısı ve tarihi hakkında da detaylı bir analiz yapılmıştır. Rahmi Tekin'in *Ahlât Tarihi* isimli eseri ise yerel tarihe katkı sunmuş değerli bir eserdir. Eserde Türklerin Anadolu'ya gelişi ile birlikte Ahlât'ın İlk Çağlardan 20. yüzyılın başlarına kadarki siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısı incelenmiştir.

Bitlis hakkında akademik düzeyde çalışmalar da mevcuttur. Hamza Zülfikar'ın *Bitlis Tarihi* isimli eserinde, şehrin kuruluşundan 1916 Rus işgaline kadarki süreç özet olarak verilmiştir. Eserde, ayrıca Şerefhan'ın kaleme aldığı Şerefnâme'den yoğunlukla alıntı yapılarak Bitlis dâhilindeki aşiretlerin 16. yüzyıldaki kolları ve Bitlis sülaleleri tarihi hakkında detaylı bilgi paylaşılmıştır. Paylaşılan bilgiler, diğer akademik kaynaklarla desteklenmiştir. Erol Yaşar Azap tarafından kaleme alınan *Osmanlı Belgelerinde Bitlis* adlı çalışmada yoğun olarak arşiv belgesi transkripsiyonu yapılmıştır. Adı geçen eserde belgeler idarî, askerî, eğitim, imar ve kalkınma, dinî hayat, sağlık, sosyo-ekonomik mevzular ile iç karışıklıklar ve göç başlığı altında tasnif edilerek paylaşılmıştır. Yapılan çalışma, bu yönüyle ilk olup Osmanlı Arşivinde Bitlis ile ilgili araştırma yapmak isteyen araştırmacılar için adeta kılavuz hükmündedir. Yerli ve yabancı arşiv belgeleri kullanılarak Bitlis ile ilgili kaleme alınmış en kapsamlı ve detaylı çalışma, hiç şüphesiz Bülent Cırık tarafından kaleme alınmış *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1914) Bitlis Sancağı Örneği* isimli kitaptır. Zikrolunan kitap, Bitlis tarihi ile ilgili hazırlanmış ilk doktora tezidir. Çalışma, II. Meşrutiyet dönemi uygulamalarının Doğu Anadolu'daki yansımalarını, Bitlis örneği üzerinden analiz etmeyi hedeflemiş değerli bir çalışmadır. Aynı yazarın *Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928)* isimli çalışmasında ise Mutki Aşireti lideri Musa Bey'in hayatı, dönem içindeki politik gelişmeler ile birlikte kaleme alınmıştır. Bülent Cırık'ın bu eserleri, Bitlis'teki gayrimüslim ve Kürt aşiretleri arasındaki ilişkileri göstermesi açısından önemlidir.

Zikrolunan bu çalışmalar dışında Bitlis şehir tarihi açısından önemli sayılabilecek kaynaklardan olan şer'iyeye sicilleri ve salnameler hakkında yüksek lisans

tezi düzeyinde münferit çalışmalar yapılmıştır. Bitlis Şer'iyeye Sicilleri hakkında yapılan tezler şunlardır: Mehmet Sıddık Arvas, *298 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defterine Göre Bitlis'in Ekonomik, Sosyal ve Dini Durumu*; İlhami Taşdemir, *333 Numaralı Bitlis Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu (1-115. Sayfalar)*; Hamza Kardaş, *333 Numaralı Bitlis Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu (116-232.Sayfalar)*; Saadet Güler, *411 Numaralı Bitlis Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1311-1321/M.1893-1903)*; Salih Uluçay, *412 Numaralı Bitlis Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*. Vilayet salnameleri hakkında ise şu çalışmalar yapılmıştır: Hatice Keleş, *Salnâmelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dini-Sosyal Hayat*; Ebru Polat, *H.1310 (M.1892) ve H.1316. 1317. 1318 (M.1898, 1899, 1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*; Önder Gülbahar, *1892, 1898, 1899, 1900 tarihli Vilâyet Sâlnâmeleri'ne Göre Merkez Sancağı*. Salname ve şer'iyeye sicilleri hakkında yapılmış tezler bütünü birer parçası olarak değerlendirilebilir. Fakat hiçbirisi tek başına bütünü tanımlamaya yetmez. Bitlis hakkında yüksek lisans düzeyinde yapılan diğer tezler ise şunlardır: Salih Altınok, *Yeniköy Konferansı ve Bitlis Ermeni Olayları*; Cemalettin Kinç, *Bitlis ve Bitlis Ermeni Olayları (1870-1920)*; Hamit Pehlivanlı, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu -Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askerî İstatistikî-*; Rahmi Tekin, *Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'ne Göre Bitlis Vakıfları*; Cihan Yapıştıran, *19.Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*; Emine Altunay, *1540 (H.947) tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*. Erol Yaşar Azap, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayetinde Amerikan Protestan Misyonerleri ve Faaliyetleri*. Yapılan bu tezler tematik açıdan önemli bir boşluğu doldurmakla beraber, incelediğimiz dönemi bir bütün olarak ve Osmanlı Arşiv kayıtlarına dayalı biçimde ele almamışlardır. Ayrıca vilayet-i sitte ve Doğu Anadolu ile ilgili yapılan tezlerde de Bitlis şehri ile ilgili kıymetli bilgiler paylaşılmıştır.

Bitlis'in de içinde bulunduğu Van Gölü Havzası ile ilgili uluslararası nitelikte yapılan sempozyumlarla Bitlis'in tarihine ışık tutacak değerli çalışmalar ortaya çıkmıştır. Yedi defa yapılmış olan sempozyumlarda Bitlis hakkında idarî, demografik, ekonomik, mimari, etnik ve sosyo-kültürel açıdan birçok bildiri sunulmuştur. Bitlis ile ilgili olup tezde bir kısmından istifade ettiğimiz bildiriler şunlardır: Ahmet Ali Bayhan, *Bitlis'teki Medreseler*; Selman Can, *Ahlat'ın Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Sosyal Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme*; Hüseyin Saraçoğlu-Mehmet Zeydin Yıldız, *XIX. Yüzyıldan Günümüze Bitlis İlinin İdari ve Demografik Gelişimi*; Sebahattin Vanlı, *Bitlis*

Olayları (1895 ve 1914); Şahabettin Öztürk-Kıyas Tökmeci, Bitlis Eski Belediye Binası; Fethi Ahmet Yüksel, Bitlis ve Çevresinin Tarihsel ve Aletsel Deprem Etkinliği; Mehmet Demirtaş, 93 Harbi Sürecinde Bitlis'te Nüfus ve Yerleşme; Rahmi Tekin, Bölgenin Kültür Tarihini Yansıtan Bir Kaynak: Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri ve İçeriği; Zafer Esin, XVI ve XVII. Yüzyıllarda Bitlis Bölgesinde Asayişsizlikler; İsmail Mangaltepe, XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Bitlis; Önder Gülbahar, Osmanlı Son Döneminde Bitlis Vilayeti'nin Kurulması ve İktisadi Yapısına Bir Bakış; Nuri Seçgin, Batılı Seyyahların Bitlis İzlenimleri; Metin Tuncel, Kuruşundan Günümüze Kadar Bitlis Şehri; Şükrü Sönmezer, Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi'nde Bitlis; Mehmet İnbaşı, XVIII.Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdareciler; Nalân Türkmen, Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrakeyn'de Bitlis. Bunun yanında sadece Bitlis ile ilgili de üç defa uluslararası nitelikte sempozyum yapılmış ve bu kapsamda Bitlis'in tarihi, edebiyatı ve sosyo-kültürel yapısı ile burada yetişmiş önemli ilim adamları ile ilgili değerli çalışmalar ortaya konmuştur. Sinem Arıkbaş'ın, *Bitlis'te Ermeniler* başlığıyla sunduğu bildiri Ermeni meselesinin iç yüzünü göstermesi açısından önemlidir. Bitlis'e hasredilmiş sempozyumların dışında başka sempozyumlarda da Bitlis ile ilgili bildiriler sunulmuştur. Bu kapsamda Ermeni Olayları Sempozyumu'na bildiri olarak sunulan Hamza Zülfikar'ın *Salnameler ve Son Devir Kaynaklarına Göre Bitlis'te Ermeniler* isimli çalışması önemlidir. Yukarıda değinilen Bitlis ile ilgili çalışmalar, II. Abdülhamid döneminde Bitlis şehrini idarî, sosyo-kültürel ve eğitim açısından bütünlük içinde incelememiş ve bu konuda akademik kıstaslara uygun bir çalışma ortaya koymamıştır. Bu açıdan bakıldığında dönemin ana kaynaklarıyla inşa edilerek oluşturulan bu eser, bahse konu olan dönem ile ilgili oluşan boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

C. Kaynaklar ve Yöntem

Osmanlı dönemi şehir tarihi araştırmalarında en önemli kaynak grubu şüphesiz arşiv malzemesidir. Birinci elden kaynak hüviyeti taşıması ve kaleme alındığı döneme tanıklık etmesi dolayısıyla arşiv kaynakları büyük öneme sahiptir. Bu açıdan bakıldığında tezimizle ilgili ilk kaynak taramasına Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivlerinden başlanılmıştır. Osmanlı Arşivinde yapılan ilk araştırmada, Bitlis şehir tarihi hakkındaki belgelerin tahmin edilenden oldukça fazla olduğu tespit edilmiştir. Çalışmamızla ilgi olabileceği düşünülen ve tasnife açılan belgelerin sayısı on binleri aşıyordu. Bu durum, yapılan çalışmada kullanılacak kaynakların çeşitlenmesi açısından

sevindirici olurken, bu kadar belgenin temin ve çevirisinin yapılmasının gerektirdiği zaman dilimi açısından da düşündürücü olmuştur. Tasnife açılmış belgelerin yanında hâlâ tasnife açılmamış belgelere de bakılması gerekliliği, tez ile ilgili sarf edilen mesainin büyük bir kısmının belgelerin temini ve çevirisi için harcanmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Arşivinde II. Abdülhamid dönemi ile ilgili olarak birinci dikkati çeken fon, dönem içinde Bitlis vilayeti ile nezaretler arasındaki yazışmaların en yoğun olduğu kurum olan Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi belgeleri olmuştur. Bu kalemdeki belge çeşitliliği, hemen hemen her konu başlığında kullanılmasını sağlamıştır. Bâbîâli Evrak Odası tasnifindeki belgelerin de bu yoğunlukta olması, tezin inşa sürecinde sıklıkla bu fondaki belgelerin kullanılmasına sebep olmuştur. II. Abdülhamid'in yönetim merkezini Yıldız Sarayına kaydırması münasebetiyle Yıldız tasnifinde de olağanüstü bir belge tespit edilmiştir. Vilayette özellikle Ermeni isyanları ile ilgili zaman diliminde neredeyse günlük olarak raporların sunulduğu Yıldız Sarayında külliyetli bir belge mevcuttur. Bundan dolayı çalışılan dönem ile ilgili hemen hemen her konu başlığı için bu fondaki birçok belge ve defter incelenerek kullanılmıştır. Yine dönem içinde gerektikçe çıkarılmış İradeler ve Şûrâ-yı Devlet ile Meclis-i Vükelâ kararları vilayet dâhilindeki birçok icraatın yasal dayanağını teşkil etmesi münasebetiyle büyük oranda kullanılmıştır. Eğitim başlığı yazılırken Maarif Nezareti ile Bitlis vilayeti arasındaki yazışmaları konu edinen Maarif Nezareti Mektubi Kalemi evraklarından ve dosya usulünde tasnif edilmiş İstatistik ve Teftiş gibi diğer evraklardan istifade edilmiştir. Asayiş konusunda Zabtiye Nezareti, vakıflar konusunda Evkâf Nezareti tasnifindeki evraklardan yararlanılmıştır. Zikrolunan arşivde, çalışılan dönem ile ilgili fotoğraf ve harita tasnifinde bulunan belgeler de edinilmiş ve tezde kullanılmıştır.

Çalışılan dönemde yapılan yatırımların sonuçlarını tespit etmek amacıyla Cumhuriyet Arşivinden de istifade edilmiştir. Burada yapılan incelemede Bitlis ile ilgili evrak yoğunluğunun fazla olmadığı tespit edilmiştir. Bununla beraber vilayet dâhilindeki göçebe aşiretler ve belediye başlıklarında buradan edinilen belgelerden de yararlanılmıştır.

II. Abdülhamid döneminde American Board Teşkilatı ve İngiltere'nin Bitlis gibi Doğu Anadolu kentlerinde konsolosluklar ve misyonerler vasıtasıyla aktif bir faaliyet

yürütmesi, bu bölge ile ilgili birçok raporun kaleme alınmasını sağlamıştır. Dönem içinde kaleme alınan raporlar, ilgili ülkelerin ulusal arşivlerinde muhafaza edilmiştir. Döneme tanıklık etmesi ve zikrolunan ülkelerin bölgede yürüttüğü faaliyetlerin anlaşılması adına bu raporlara ulaşılması önem arz etmiştir. Londra'daki The National Archives'de Foreign Office Papers at Public Record Office adıyla kayıtlı olan konsolosluk belgeleri ile Amerika'daki The National Archives'de kayıtlı konsolosluk raporlarından Bitlis ile ilgili olanları tespit edilerek edinilmiştir. Bitlis'te meydana gelen doğal afetler, toplumsal olaylar, Ermeni isyanları, bölgeye yabancı ülkelere yapılan okul, kilise, yetimhane ve hastane gibi yatırımlar, nüfus ile ilgili istatistikler gibi birçok konuda bu raporlardan istifade edilmiştir.

Arşivdeki kayıtların yanında vilayeti hemen hemen her yönüyle tanıtmayı hedeflemiş Bitlis ve Erzurum vilayet salnameleri ile vilayetteki eğitim ile ilgili birçok istatistiğin paylaşıldığı Maarif Nezareti salnamelerinden istifade edilmiştir. Bununla beraber vilayetin idarî yapısı ile bürokratik ve askerî yetkililerinin yıl bazında isim isim paylaşılması münasebetiyle Osmanlı devlet salnameleri de ziyadesiyle kullanılmıştır. Bitlis kentinin toplumsal dokusu ile dönem içinde karşılaşılan adlî meselelerin tespiti noktasında ise Bitlis Şer'iyeye Sicillerinden yararlanılmıştır. Tezde oluşan boşlukların tamamlanması adına çalışılan dönemde yayın hayatında bulunan ulusal gazeteler ile birlikte vilayetin sesini dışarıya ulaştıran tek resmi gazete olan Bitlis gazetesinden de faydalanılmıştır. Yukarıda sayılan kaynaklar ile birlikte İstanbul ve Ankara'daki belli başlı kütüphanelerin tamamına bakılarak gerekli olabilecek kaynak ve telif eserler ile makaleler edinilerek gerektiğince kullanılmıştır. Yine çalışılan dönemde kaleme alınmış seyahatnamelere de gerektiğince başvurulmuştur. Çalışılan dönem ile ilgili kaleme alınmış eserlerin azlığından dolayı tez, çoğunlukla Osmanlı Arşivinden edinilmiş belgelerle inşa edilmiştir.

Bitlis kentinde, çalışılan dönemden kalan eserlerin I.Dünya Savaşı'nda Ruslarca tahrip edilmiş olmasından dolayı somut olarak incelenebilecek yapı neredeyse kalmamıştır. Bu durum, Bitlis kent tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda saha incelemesi yoluyla edinilecek bilgilerden mahrum kalmayı beraberinde getirmiştir.

I.BÖLÜM İDARİ YAPI

1.1.Bitlis'te İdarî Yapı

Bitlis adının kaynağı ile ilgili değişik tanımlamalar yapılmıştır. Ermenilerin Pağuş, Arapların Badlis/Bedlis diye tanımladıkları bu şehrin ismi, tarihi kitaplarda Bidlis olarak zikrolunmaktadır. Bu ismin, Büyük İskender'in, Bitlis Kalesi'ni yaptırdığı söylenen Bedlis isimli komutanına izafeten konulduğu kabul edilmektedir¹⁰. Şehir, merkezindeki kalesinin etrafında mahallelerin bulunduğu bir vadi içinde konumlanmıştır.

Bitlis şehrinin ilk defa hangi tarihte ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bitlis, şehir yapısı olarak teşekkül ettikten sonra, birçok kişi/devlet tarafından yönetilmiştir. M.Ö. 3000'lerden beri var olduğu kabul edilen Bitlis, bu tarihten itibaren sırasıyla Persler, Makedonyalılar, Selevkidler, Partlar, Romalılar, Sasaniler ve Bizanslılar hâkimiyetinde kalmıştır¹¹. Daha sonra Hz. Ömer zamanında 641 tarihinde Arap ordularınca kuşatılarak fethedilmiştir¹². Emevi ve Abbasiler döneminde yereldeki beylerden atamalar yapılarak idare edilme yoluna gidilmiştir¹³. 927 yılında tekrar Bizans egemenliğine girdiyse de bu durum uzun sürmemiş ve 990 tarihinde Mervaniler'in eline geçmiştir. 1085 tarihinde Dilmaçoğulları'nın, 1192 tarihinde de Sökmenli Beyliği'nin hâkimiyetine geçmiştir. 1207 yılında Eyyubiler'in bu beyliğe son vermeleri üzerine Bitlis, Eyyubi hâkimiyetine dâhil olmuştur.

¹⁰Şehre ismini verdiği kabul edilen Bedlis ve şehre bu ismin verilmiş hikâyesi hakkında daha geniş bilgi için bkz. Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C.1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s.123-126; Şerafeddin Han, *Şerefname*, C.3, Yaba Yayınları, İstanbul 2010, s.191-196; *Bitlis İl Yıllığı*, Ankara 1971, s.61, 62; Celâl Kayaoğlu, *Bitlisi Tanyalim*, Yeni Desen Matbaası, Ankara 1967, s.9; Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler II, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, s.120.

¹¹Hüseyin Saraçoğlu, Mehmet Zeydin Yıldız, "XIX. Yüzyıldan Günümüze Bitlis İlinin İdari ve Demografik Gelişimi", *II. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Desen Ofset Matbaası, Ankara 2007, s.271; "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, C.2, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1982, s.1388, 1389; *Bitlis İl Yıllığı*, Ankara 1967, s.56.

¹²Nureddin Menekşe, *Bitlis (Tarih, San'at ve Tabiat Beldesi)*, Metin Matbaası, 1965, s.3.

¹³Metin Tuncel, "Bitlis Şehri (Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım)", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.4, Ankara 1989, s.103; Mükrimin Halil Yinanç, "Bitlis", *İA*, Ankara 1997, s.662; *Bitlis İl Yıllığı* 1967, s.57; Şemseddin Sami, "Bitlis", *Kâmusu'l-A'lâm*, C.I, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, s.443, 444.

1220 tarihinden itibaren Şerefhanlar tarafından idare edilen Bitlis'te 1229'da Harzemşahlar, 1230'da Anadolu Selçuklu Devleti, 1243'te İlhanlılar, 1394'te Timur Devleti ve 1405 tarihinde de Karakoyunlular hâkimiyeti görülmüştür. 1467'de Akkoyunlular, 1507'de Safeviler Bitlis'e hâkim olmuştur¹⁴. Bitlis, 1514 yılında İdris-i Bitlisî'nin¹⁵ Kürt beyleriyle görüşerek onları Osmanlıya tâbi olmaya razı etmesiyle Osmanlı hâkimiyetine dâhil olmuştur¹⁶.

1.1.1. Tanzimat Öncesi İdarî Yapı

Osmanlılar tarafından fethedildiğinde bölgenin en önemli şehri Bitlis'ti. Bitlis Meliki Emir Şerafeddin'in Yavuz Sultan Selim ile birlikte Tebriz seferine katılması, Bitlis ve çevresinin kendisine bırakılmasını sağlamıştır¹⁷. Bundan bir yıl sonra da Bitlis, Diyarbakır eyaletine bağlanmıştır.

Bitlis Emiri IV. Şeref Han'ın bu tarihte Osmanlı hâkimiyetini tanımış olmasına rağmen, zaman zaman Safevî Devleti'ne meyiletmesi bazı ihtilaflara sebebiyet vermiştir. Öyle ki, Kanunî Sultan Süleyman'ın İrakeyn Seferi'ne (1533-1535) çıkmasının önemli sebeplerinden birisi de dönemin Bitlis hâkimi IV. Şeref Han'ın İran'a kaçması olmuştur¹⁸. Sefer sürecinde Şeref Han yakalanarak öldürülmüştür¹⁹. Şeref Han'ın çocukları Bitlis üzerindeki haklarından vazgeçmemişlerdir. Şeref Han'ın oğlu Şemseddin Han, 1552 yılında askerî kuvvetlerle Bitlis üzerine yürümüş ve bazı

¹⁴ Menekşe, *a.g.e.*, s.3; 1220-1507 yılları arasındaki siyasi değişimin daha detaylı aktarımı için bkz. Ömer Zülfiyar, *Bitlis Tarihi*, Ensa Ofset Yayıncılık, İzmir 2005, s.98-101.

¹⁵Heşt Bihişt adlı eseriyle tanınan İdris-i Bitlisî, devlet adamı ve tarihçidir. Şeyh Hüsameddin Ali'nin oğludur. Bitlis'te doğmuştur. Akkoyunlu Uzun Hasan'ın sarayında münşilik yaparken Osmanlıların hizmetine girmiştir. İran'a karşı Yavuz Sultan Selim'in yanında durmuş ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin fethinde büyük yardımları olmuştur. 1520 yılından vefat etmiştir. Abdulkadir Özcan, "*İdris-i Bitlisî*", *DİA (Diyanet İslam Ansiklopedisi)*, C.21, İstanbul 2000, s.485-488; Daha detaylı bilgi için bkz. Hicabi Kırlangıç, *İdris-i Bidlisî-Selim Şah-nâme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001; M.Törehan Serdar, *Mevlâna Hakîmuddin İdris-i Bitlisî*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2008; Mehmet Bayraktar, *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*, Biyografi Net Yayınları, İstanbul 2006; Şekip Epiözdemir, *1514 Amasya Anlaşması, Kürt-Osmanlı İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Perî Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁶ "Bitlis", *Yurt Ansiklopedisi*, s.1389-1392; *Bitlis İl Yıllığı 1967*, s.57-63; Kayaoğlu, *a.g.e.*, s. 9-13.; Menekşe, *a.g.e.*, s. 3, 4.

¹⁷Hoca Sadettin, *Tacü't-Tevarih*, (Çev. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1979, C.IV, s.248; Nazmi Sevgen, "Kürtler", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTTD)*, S.7, 1968, s.57-61.

¹⁸Şeref Han yerine Ulama Han getirilerek Osmanlı hâkimiyeti pekiştirilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi II*, Ankara 1998, s. 275,276.

¹⁹ Ulama Han tarafından 21 Ekim 1533 tarihinde öldürülmüştür. Bunun üzerine oğlu Şemseddin, Bitlis'i savunmaya kalktıysa da daha fazla direnemedi ve Osmanlı tabiiyetini kabul ile affa uğradı. Kenan Akbulut, *Bitlis Beyi Şeref Bey İsyanı ve Bastırılmadına Dair*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü (Yayımlanmamış Lisans Tezi), İstanbul 1974, s.5-8.

zayıflara sebep olmuşsa da, akabinde yenilmiştir. Nihayetinde 1555 Amasya Antlaşması ile Osmanlı-İran sınırındaki huzursuzluklar giderilerek Doğu Anadolu Bölgesi istikrarlı bir döneme girmiştir²⁰. Bitlis'teki Şerefhanlar Hanedanı hâkimiyeti 1220'ten 1670 yılına kadar kesintilere uğrayarak da olsa devam edebilmiştir²¹.

Osmanlı Devleti, yeni fethettiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarının bir kısmını hükümet ve ekrad sancağı olarak idare etmeyi tercih etmiştir. Bu tercih ile amaçlanan ise Fırat Nehri'nin doğusundaki toprakları merkezî otoriteye bağlamaktır²². Merkezî otoritenin orduyu buraya sevk etmesindeki maliyet dikkate alındığında bu yönlü bir uygulamanın doğruluğu daha iyi anlaşılabilir²³. Bitlis sancağının idaresi, Osmanlı hâkimiyetine ilk girdiği 1515 tarihinden itibaren yurtluk-ocaklık olarak Şeref Han'a verilmiştir²⁴. Diyarbakır eyaleti için yaptırılan 1518 ve 1523 tarihli tahrir kayıtlarında ise Bitlis yoktur. Sadece hükümet sancaklarda tahrir yapılmadığına göre bu yıllarda Bitlis hükümet sancak statüsündedir²⁵. Bazı kaynaklar ise 1541 tarihine kadar Bitlis'in diğer klasik Osmanlı sancakları gibi idare edildiğini kaydeder²⁶. Bitlis'te Osmanlı hâkimiyetinin tam olarak tesis edildiği 1534 tarihinden kısa bir süre sonra 1548 yılında Van Beylerbeyliği oluşturulmuş²⁷ ve Bitlis sancağı²⁸, hükümet sancak²⁹

²⁰ Faruk Sümer, *Selçuklular Döneminde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, Ankara 1990, s.62, 63.

²¹“Bitlis”, *Türkiye Hayat Ansiklopedisi*, 1960, s.431; Bu hanedanın hâkimiyetinde idarecilik yapanlar saltanatla yani babadan oğula geçerek görev yapmışlardır. Görev yapanların kronolojik sırası için bkz. *Bitlis İl Yıllığı 1967*, s. 62.

²² Orhan Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.10, Ankara 1999, s.122.

²³ Fatih Gencer, “Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 49, s.76.

²⁴ Osmanlı Devleti, Şah İsmail'e karşı bölgedeki Kürt beylerini yanına almak adına bölgedeki birçok yerleşim biriminin idaresini babadan oğula geçebilen yurtluk-ocaklık statüsünde beylerin yönetmesine müsaade etmiştir. Akbulut, *a.g.e.*, s.8.; Ahmet Yılmaz, *413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (1555-1556)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya 2010, s.45.

²⁵ Mehmet Ali Ünal, “XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri”, *X.Türk Tarih Kongresi (22-26 Eylül 1986)*, C.V, Ankara, s.2213, 2217; Hükümet sancak statüsünde olduğu halde bazı sancaklarda tahrir yapılabilmektedir. 1593 yılında ve I. Ahmet zamanında hükümet sancak olduğu halde Bitlis'te tahrir yapılmıştır. Kılıç, “Yurtluk-Ocaklık...”, s. 130.

²⁶ Tarihte bir yanlışlık yapılarak 1641 olarak yazılmıştır. Emine Altunay, *1540 (H.947) tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Samsun 1994, s.21.

²⁷ Bayram Kodaman, “Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.25, İstanbul 1987, s.34; Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s.12; Orhan Kılıç, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediyesi Yayını, Van 1997, s. 120-124.

²⁸Bu tarihte Bitlis idaresinde Şeref Han vardır. Mehmet Öz, “XVI. Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme”, *IX. International Congress of Economic and Social History of Turkey, (Dubrovnik-Croatia, 20-23 August 2002)*, Ankara 2005, s. 34.

²⁹ Dönem içinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki sancaklar idarî açıdan üç şekilde sınıflandırılabilir. Bunlar sancakbeyi merkezden atanıp, görevden alınabilen ve tahrir yapılan yani

statüsünde buraya bağlanmıştır. Bitlis'in hükümet sancak konumunun kesintisiz devam edip etmediği bilinmemektedir³⁰. III. Murat zamanında, 1579'da Şeref Han'ın torunu olan Şeref Han'a Bitlis, yurtluk-ocaklık olarak verilmiştir³¹. 1631-1632 tarihli idarî taksimat defterinde Van eyaletine bağlı olan Bitlis'in, hükümet sancak statüsünde olduğu görülmektedir³². 1673-1740 tarihleri arasında da Bitlis'in hükümet sancak olarak Van eyaletine tabiiyeti devam etmiştir³³. Buna paralel olarak Evliyâ Çelebi gibi seyyahlar Bitlis şehrinin bu durumunun 17. yüzyılda devam ettiğini teyit etmişlerdir³⁴. 18. yüzyıla gelindiğinde Bitlis (sancağı) hükümetine idareci tayininde bazen Van Beylerbeyi'nin bazen Erzurum Beylerbeyi'nin ve bazen de Bitlis kadısı ile bölgedeki diğer idarecilerin doğrudan müdahil olduğu görülmektedir³⁵. 18. yüzyıl boyunca toplam 53 idareci tarafından idare edilen Bitlis, 1755-1800 yılları arasındaki 45 yıllık sürede 40 defa tayin görmüştür. Bu da idarî anlamda bir istikrarsızlığın olduğunu ortaya koymaktadır³⁶. Bitlis'in Van Beylerbeyliği'ne bağlılığı 19. yüzyıla kadar devam etmiştir³⁷.

doğrudan merkeze bağlı olan Klasik Osmanlı sancakları, önceki dönemde de bölgeyi idare edip devletin bu bölgedeki hâkimiyetini kabul ettikten sonra konumlarında bırakılan beylerce idare edilen tahrir tabi Ekrad (yurtluk-ocaklık) sancakları ve fetihten sonra tahrir tabi tutulmayıp evvelki beylerin elinde otonom bir yapıda idarelerine devamına izin verilen Hükümet sancaklarıdır. Ünal, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda..." s.2212, 2213; Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakların muhtariyet şeklinde idare edildiği sanılabilir. Bazı açılardan bunun böyle olmadığı ifade edilebilir. Malî açıdan hükümet sancağı elinde bulunduran kişi, yıllık belli bir miktarı merkez hazinesine göndermek zorundaydı. Yurtluk-ocaklıklarda ise yapılan tahrir sırasından sancak gelirinin bir kısmı havâss-ı hümâyûn olarak alınırdı. Her iki sancak türünde görev yapan kadı merkezden tayin edilirdi ve onun hükmü olmadan infaz yapılamazdı. Her iki sancak türünde de savaş esnasında beyler kuvvetleri ile padişahın yanında savaşa katılmak zorundaydı. Bu açıdan bakıldığında adı geçen sancakların adlî, malî ve askerî açıdan kontrol altında olduğunu söylemek hata olmaz. Mehmet Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s.25; Babadan oğula devri yapılabilen, vergilerin de sancak hâkimince toplandığı hükümet statüsündeki Bitlis sancağındaki hanlar, savaşta gerektiğinde padişaha askerleri ile eşlik ederlerdi. Ömer Toraman, *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarında Uygulanması (1839-1864)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2010, s.XXVI, XXVII.

³⁰ Bitlis'te 1540 ve 1555-56 tarihinde tahrir yapıldığına göre buranın hükümet sancak konumu ara ara kesintilere uğramıştır. Tahrir yapılan sancaklar yurtluk-ocaklık ve klasik sancaklar olduğundan Bitlis'in bu tarihte hangi statüde olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bundan dolayı uzun bir tarihi kesitte sancağın konumunun bölgede gelişen olaylara göre değişebileceği gözardı edilmemelidir.

³¹ Şerafeddin Han, *Şerefname*, s.521.

³² Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık...." s.123.

³³ Orhan Kılıç, "Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.11, S.1, Elazığ 2001, s.6.

³⁴ Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C.I, s.128.

³⁵ Mehmet İnbaşı, "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.33, Erzurum 2007, s.246.

³⁶ Bu idarecilerin isimleri ve görev süreleri için bkz. İnbaşı, "a.g.m.", s.250, 251.

³⁷ İnbaşı, 16.yüzyılın son çeyreğinden 19.yüzyılın başına kadar Van eyaletine bağlı olan Bitlis'in hükümet şeklinde idare edildiğini ifade eder. İnbaşı, "a.g.m.", s.247, 248.

19. yüzyılın başına gelindiğinde Bitlis, Van eyaletine tâbi bir hükümet sancak statüsünde olup Nasuh Han tarafından idare edilmeye devam edilmektedir³⁸. Bitlis'in bu konumunun 1821 yılına kadar devam ettiği, bu tarihten sonra ise Van eyaleti dâhilindeki Muş mutasarrıflığına bağlandığı görülmektedir³⁹. Aynı yıl içinde Osmanlı Devleti batıda Sırp İsyanı ile uğraşırken doğu komşusu İran, Doğu Anadolu üzerine sefere çıkmış ve Ekim 1821 itibariyle Bitlis'i de işgal etmiştir. Kışın bastırması üzerine savaşa ara verilmiş ve geri çekilmiştir. 1822 yazında tekrar savaşa devam etmek isteyen İran'ı, kolera salgınının baş göstermesi durdurmuştur. 28 Temmuz 1823 tarihinde imzalanan anlaşma ile İran, savaş öncesi sınırlarına geri çekilmiştir⁴⁰. Bu tarihten kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'ni etkileyen önemli siyasî olaylardan birisi olan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Kafkas Cephesinde, Rus askerlerinin 1829'un ilkbaharında Erzurum'u alarak Trabzon'a dayanması⁴¹, Bitlis halkında büyük panik uyandırmış ve bu olay halkın savunma refleksini harekete geçirmiştir. Bu esnada Van Eyaleti Muhafızı Demir Paşa, Bitlis'in savunmasına katkı sunmuştur. Bu yardımına binaen Bitlis halkı sıklıkla Dersaadet'e dilekçeler yazarak Bitlis'in Muş'tan ayrılarak Van'a doğrudan bağlanmasını talep etmiştir⁴². Muş'taki Sancakbeyi'nin idarî açıdan yaptığı uygulamalar şikâyete konu olduğu gibi övgüye de mazhar olabilmıştır. 1827'de Muş mutasarrıflığını yürüten Seyyid Ahmed Paşa, Bitlis halkının teveccühüne mazhar olmasına karşın, ondan önceki Sancakbeyi Selim Paşa ise halka zulüm ve teaddî uygulamakla suçlanarak şikâyete konu olmuştur⁴³. Genelde Doğu Anadolu'daki diğer sancaklar ve özelde Bitlis sancağının hükümet statüsünde idaresi Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir⁴⁴.

³⁸ Nasuh Han, 4 Nisan 1809 tarihinde tayin edilmiştir. İnbaşı, "a.g.m.", s.251.

³⁹ Fazıla Akbay, "1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus", *TTK Belleten*, C.XV, S.60, Ankara 1951, s.617-628; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s.116; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, TTK Yayınları Ankara 1995, s.133.

⁴⁰ Metin Tuncel, "Bitlis", *DİA*, C.6, İstanbul 1992, s. 227.

⁴¹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 2003, s.182; Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi, C.I*, TTK Yayınları, Ankara, s.120.

⁴² Dilekçeler incelendiğinde Bitlis halkının oldukça yoğun bir katılımı bu talebi dillendirdiği görülmektedir. Dilekçelerin içeriği ve imza listesi için bkz. *BOA*, (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi*) *HAT*.(Hatt-ı Hümayûn) 728/34650 A, 30 Ca 1245 (27 Kasım 1829); *BOA. HAT. 728/34650-E*, 30 Ca 1245 (27 Kasım 1829); *BOA HAT. 728/34650-P*, 29 Z 1245 (22 Mayıs 1830); *BOA. HAT. 728/34650 L*, 29 Z 1245 (22 Mayıs 1830); *BOA. HAT. 728/34650 C*, 29 Z 1245 (22 Mayıs 1830).

⁴³*BOA. HAT. 770/36176*, 29 Z 1242 (24 Haziran 1827).

⁴⁴Kodaman, *Sultan.....*, s. 11.

1.1.2. Tanzimat Sonrası İdarî Yapıda Değişim

Tanzimat Dönemi reformlarının amacı, hükümetin gücünü artırmak, ülkenin ekonomik kaynakları üzerinde merkezi denetim kurmak ve taşradaki yerel güçlerin iktidarlarını zayıflatmaktı⁴⁵. Bu amaçla merkezi yapı ve taşra idaresinde birçok değişikliğe gidildi. Vilayetlerin doğrudan merkeze bağlanması, vilayetlere yerelden atama yapılması uygulamasının aksine merkezden valilerin tayin edilmesi, kentlerin kontrol edilmesinde büyük rol oynamıştır. Merkezin sıkı denetiminde taşra idarecilerinin yetki ve sorumluluk alanları genişletilmiştir. Merkezin iktidar alanını genişleten bu düzenlemeler, uzun vadede bölgesel farklılıkları ortadan kaldırmayı ve ülke genelinde idarî birliği tesis etmeyi hedeflemiştir⁴⁶.

Tanzimat uygulamalarının Doğu Anadolu Bölgesi'nde uygulanmasının önündeki en büyük engel, hiç şüphesiz yurtluk-ocaklık sistemi olmuştur. Bu sistem ile ilgili bir düzenleme yapılmadan bölgede merkezileşmenin sağlanması olası görünmüyordu. Bölgedeki feodal beylerin elindeki geniş yerleşim birimleri ve araziler sayesinde etraflarına da kalabalık bir nüfusu toplayabilmişlerdi. Adeta bir derebeyini andıran bu aşiret ileri gelenleri zamanla çevrelerindeki diğer arazileri de hâkimiyetleri altına alarak daha da güçlenmişlerdir. Durumun ciddiyetini ilk olarak II. Mahmud fark etmiştir. Mısır ordusu Anadolu'ya gelirken Doğu Anadolu'daki beylerden bir tehdit gelmemesi için Sivas Valisi Reşid Paşa tarafından bölgenin merkeze bağlanmasına teşebbüs edilmiş ve büyük oranda da başarı sağlanmıştır. Fakat bu girişim köklü bir değişimi hedeflemediğinden asıl değişim süreci Tanzimat'ın ilanından sonraya sarkmıştır. Tanzimat'ın bölgede uygulanması kararının alınması bölgedeki feodal beylerce hoş karşılanmamış ve onların bir araya gelerek isyan etmesine sebebiyet vermiştir. 1845'te Diyarbakır ve Erzurum eyaletlerinde Tanzimat'ın uygulanmasına karar verilmiştir. Yurtluk-ocaklık sahibi olan beylerin elinden buraların alınması kararı alındıktan sonra aşama aşama bu kararın uygulanmasına geçilmiştir. Bu kapsamda bölgede adeta devletin iktidar ortağı olan yurtluk-ocaklık sahibi Kürt beylerinin buradan

⁴⁵ İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin 2009, s.55.

⁴⁶ Mehmet Yaşar Ertaş, "Tanzimat Döneminde Mardin ve Çevresinde Devlet ve Aşiret İlişkileri", *Makalelerle Mardin Tarih-Coğrafya, C.I*, İstanbul 2007, s.497.

uzaklaştırılması ile işe başlanmıştır⁴⁷. Bitlis'in de bağlı olduğu Erzurum bölgesinde yurtluk-ocaklık mutasarrıfları, tımar sahipleri ve diğer önde gelen Müslümanlar, Tanzimat'ın uygulanmasına karşı çıktılar⁴⁸. Tepkiler Van sancağında isyana dönüştü. Bu isyanın arkasında Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey, Müküs Sancağı Beyi Mahmut ve Hakkâri Beyi Nurullah vardı. İsyân girişimi burasıyla sınırlı kalmadı, Kars ve Çıldır taraflarında da isyanlar baş gösterdi⁴⁹. Hükümet bu bölgede asla taviz vermeye yanaşmadı. Zira buradaki her gelişme Diyarbakır eyaletindeki beylerce de izlenmekteydi. Van'daki isyanın arkasındaki beylerden en güçlüsü olan Cizre Mütesellimi Bedirhan Bey, 1847 tarihinde yakalandı. Daha sonra diğer asiler de yakalanarak Van İsyânı sonlandırıldı. Bu isyanlar bastırıldıktan sonra ancak Erzurum ve Diyarbakır eyaletlerinde Tanzimat uygulamaları hayata geçirilebildi⁵⁰. Tanzimat'ın Erzurum'da 1845 yılında uygulanmaya başlanmasıyla birlikte buraya bağlı olan diğer yerleşim birimleri de –doğal olarak Bitlis de- bu sürece dâhil olmaya başlamıştır⁵¹. Bu gelişme, aynı yıl içinde Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir⁵². Bitlis'te hâkimiyet tesis etmiş olan Şerif Bey, yeni idarî düzene uymama konusunda diretince 1847 tarihinde Reşit Paşa harekâtıyla bertaraf edilmiş ve Bitlis, Erzurum eyaletinin Muş sancağına bağlı bir kaza merkezi haline getirilmiştir⁵³.

Tanzimat'ın bir gereği olarak uygulanan muhassıllık sisteminden verim alınamayınca bu uygulamaya son verilmiş ve 1842 yılının Mart ayından itibaren

⁴⁷ Devlet bu uygulama ile kendisine mutlak itaat edecek memurların varlığını istiyordu. Bundan dolayı devletin bu beylere artık ihtiyacı kalmamıştı. Gencer, “a.g.m.”, s. 83.

⁴⁸ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 193.

⁴⁹ Gencer, “a.g.m.”, s.84.

⁵⁰ Tanzimat uygulamalarına karşı isyanlar bitmemiştir. 1848 yılında ise Hakkâri Beyi Nurullah ve Müküs Kazası Müdürü Abdal Bey isyan etmiştir. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra bu isyanlar da bastırılmıştır. Yurtluk-ocaklık arzilerini elinde bulunduran beylerin bir kısmı bölgeden sürgün edilmiş kalanlarının arazileri ise muhassıllara verilerek gelirleri doğrudan hazineye alınmıştır. Bu sistem birden ortadan kaldırılmamıştır. Ara geçiş formülü olarak yurtluk-ocaklık arazilerinin eski sahipleri ve mirasçılarına maaş bağlanarak tepki çekilmemeye çalışılmıştır. Böylece geçimlerini sağlayabilecekleri bir gelir kaynağına sahip olmaları sağlanarak çaresizliğe mahkûm edilmemişlerdir. Maaş bağlanan bu kişiler ticareti bilmedikleri ve çalışmaya da alışmadıklarından tamamen bu aylıklara bağımlı hale geldiler. Böylece Doğu ve Günaydoğu Anadolu Bölgesi'nde merkezileşme uygulamalarına muhalefet edebilecek en önemli kesim etkisiz hale getirilmiştir. Gencer, “a.g.m.”, s.86, 93.

⁵¹ Cevdet Küçük, *Tanzimat Devrinde Erzurum*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 1975, s. 254.

⁵² *Takvim-i Vekayi*, S.191.

⁵³ Kenan Arıncı, “Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlât ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri”, *I.Uluslararası Düünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2008, s.756.

eyaletlerin idarî yapısına kaza kavramı dâhil olmaya başlamıştır⁵⁴. Böylece idarî yapı eyalet, sancak ve kaza olarak yapılandırılmıştır⁵⁵. Eyaletlerin başına vali, sancakların başına kaymakamlar ve kazaların başına da yerel halkın ileri gelenlerinden güvenilir birisi müdür olarak tayin edilmiştir. Tayin edilen kaza müdürünün asli görevlerine ek olarak Tanzimat yeniliklerinin halka ulaştırılması ve uygulanmasını sağlama işi de verilmiştir⁵⁶. Aynı şekilde bir Osmanlı idarî birimi olan Bitlis'in kaza statüsünün ne zamandan beri uygulanageldiği tam olarak bilinmemekle beraber, 1849 yılından sonraki Osmanlı devlet salnamelerinde Bitlis, Muş sancağına bağlı bir kaza olarak kaydedilmiştir⁵⁷.

1852-1862 yılları arasında Bitlis'te görev yapmış kaza müdürleri şunlardır:, (1852) Rüstem Ağa-Hasan Efendi⁵⁸, (1853) Süleyman Ağa⁵⁹, (1854) Mustafa Ağa⁶⁰ - Ahmed Ağa, (1855) Ahmed Muhtar Bey⁶¹, (1856) Hacı Ahmed Bey⁶², (1857) Mehmed Bey⁶³ - Ali Ağa⁶⁴, (1858) İbrahim Ağa⁶⁵, (1859) Mustafa Ağa⁶⁶, (1860) Halid Efendi, (1861) Mustafa Ağa (ikinci kez)⁶⁷, (1862) Mustafa Hıfzı Bey⁶⁸.

⁵⁴ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İletişim Yayınları*, İstanbul 2009, s.76.

⁵⁵ Buradaki kaza kavramı, başında kadı'nın olduğu klasik dönem adli yapısı değildir. Yerelden bir müdür tarafından idare olunan nahiye ve sancak arasındaki idarî birimdir. Fatih Sadık Torun, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2005, s.42; Kaza Yönetimi ile ilgili ayrıca bkz. Musa Çadircı, "Türkiye'de Kaza Yönetimi (1840-1876)", *TTK Belleten*, C.LIII. S. 206, Ankara 1989.

⁵⁶ Fatih Sadık Torun, "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)", *Karadeniz Araştırmaları*, C.8, S.32, Kış 2012, s.89.

⁵⁷ 1849-1879 yılları arasındaki Osmanlı devlet salnamelerinin tamamında Bitlis'in konumu bu şekilde kaydedilmiştir.

⁵⁸ Bitlis Kaza Müdürü Rüstem Ağa geçici süreliğine Beşiri kazasına tayin edilmiştir. Yerine Hasan Efendi tayin olunmuştur. Hasan Efendi ise hakkındaki şikâyete istinaden görevden alınmıştır. Mehmet Yaşar Ertaş, "Tanzimat Döneminde Beşiri Kaza Müdürlüğü", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.25, Mayıs 2012, s.30; *BOA. İ.MVL.(İrade Meclis-i Vâlâ Riyaseti)* 252/9314, 06 S 1269 (19 Kasım 1852).

⁵⁹ *BOA. İ.MVL.* 252/9314, 06 S 1269 (19 Kasım 1852); *BOA. A.MKT.MVL.(Sadaret Mektubî Meclis-i Vâlâ)* 58/37, 17 S 1269 (30 Kasım 1852).

⁶⁰ *BOA. İ.MVL.* 299/12209, 15 C 1270 (15 Mart 1854).

⁶¹ *BOA. A.MKT.UM. (Sadaret Mektubî Kalemi Umûm Vilayât Evrakı)* 213/88, 18 S 1272 (30 Ekim 1855).

⁶² *BOA. A.MKT.MVL.* 81/20, 06 Z 1272 (9 Temmuz 1856).

⁶³ Ahmed Bey'in görevden alınmasına gerekçe olarak Bitlis'teki Kürtlerin diğer ahaliye zulüm ve baskı kurmasına engel olamaması gösterilmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. A.MKT.MVL.* 82/97, 17 Ra 1273 (15 Kasım 1856).

⁶⁴ *BOA. A.MKT.MVL.* 100/29, 12 M 1275 (22 Ağustos 1858).

⁶⁵ *BOA. A.MKT.MVL.* 100/29, 12 M 1275 (22 Ağustos 1858); *BOA. A.MKT.UM.* 339/57, 26 Ca 1275 (1 Ocak 1859).

⁶⁶ *BOA. A.MKT.MVL.* 116/77, 10 Za 1276 (29 Haziran 1860).

⁶⁷ *BOA. A.MKT.MVL.* 131/58, 25 S 1278 (1 Eylül 1861).

⁶⁸ Mustafa Hıfzı Bey, Bitlis'in son kaza müdürüdür. *BOA. A.MKT.MVL.* 142/98, 14 N 1278 (14 Şubat 1862); *BOA. İ.MVL.* 466/21103, 14 Z 1278 (13 Mayıs 1862).

Bitlis'in 1852-1862 yılları arasında kaza statüsündeki idarî yapısında bir istikrarsızlık sözkonusudur. Zira 10 yıllık süreçte neredeyse her yıl yeni bir kaza müdürünün tayin olduğu görülmektedir. Bitlis'teki kaza müdürlerinin görevden alınmasının sebepleri arasında halka eziyet etmeleri, kötü idare, keyfi hareketler, asayiş sağlayamama, dirayetsizlik ve Ermeni murahhası ile arasındaki sorunlar sayılabilir.

1862 yılına gelindiğinde Bitlis 2.000-3.000 haneden müteşekkil 10 nahiyesi⁶⁹ bulunan bir kaza haline geldiğinden ve çevresindeki kazaların alışveriş yaptığı bir ticaret merkezi olduğundan artık müdürlükle yönetilemeyeceği kanaati hâsıl olmuştur. Bundan dolayı Bitlis naibi ile aralarında gayrimüslimlerin de bulunduğu diğer ileri gelenlerle beraber 82 imzayla kaymakamlık isteği, Erzurum'a 1 Mart 1862 tarihinde bildirilmiştir. Erzurum Eyaleti Meclis-i Kebiri'nin 14 Mart 1862 tarihli kararıyla çevresindeki Van'a bağlı Ahlât, Siirt'e bağlı Hizan, Muş'a bağlı Mutki ve Çukur kazalarının buralardan ayrılarak merkez Bitlis kazasıyla beraber 5 kazası olan Bitlis Kaymakamlığı'nın teşekkülü tavsiye ve kabul edilmiştir⁷⁰. Bitlis kaza müdürüne tahsisli 1.500 kuruşa ek olarak 1.500 kuruşun daha Muş'tan tedarikiyle 3.000 kuruşluk bir kaymakamlık maaşı da uygun görülmüştür. Yine 10 süvari ve 20 piyadeden oluşan Bitlis'teki askerî birliğe Muş'tan 100 asker daha kaydırılarak eşkiyalara karşı güçlendirilmesi kararı da alınmıştır. Bu kararlar 3 Mayıs 1862 tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin onayından geçerek süreç tamamlanmıştır. Böylece Bitlis kazası müdürlükten kaymakamlığa tahvil edilmiş olup, ilk kaymakamlığına da 3.000 kuruş maaşla Muş Sancağı Kaymakamı Mehmed Bey asaleten tayin edilmiştir⁷¹. Bu durum, Bitlis'in kaza yapısını değiştirmemekle beraber müdürlük yerine kaymakamlığın ihdas edilmesi, daha güçlü bir yönetim yapısını beraberinde getirmiştir. İleride sancak ve hatta vilayet merkezi olmaya aday olacak Bitlis için bu geçiş süreci bir olgunlaşma evresi olarak önem arz etmektedir. Bitlis'in kaymakamlığa geçişinden kısa bir süre sonra 1864

⁶⁹ Bu nahiyeler Başmuhtarlık namıyla birer müdür vekilleri ile idare edilirken 15-20 gün içinde görevlerinden alındıkları için ve onlarda böyle az zamanda görevden alınacaklarını bildikleri için işe bakmamışlardır. Kendi ticaretleriyle uğraşmışlar ve toplanacak vergiler yüzüstü kalmıştır. Bu başıboşlukta da birçok fenalık meydana gelmiştir. Özellikle asayiş sorunları, arazi anlaşmazlıkları, vergideki adaletsizlikler, aşiret çatışmaları ile eşkiyalık dönemin en önemli sorunları olmuştur. *BOA. İ.MVL.* 466/21103, 14 Z 1278 (13 Mayıs 1862).

⁷⁰ Buna gerekçe olarak bu kazaların, zaten bağlı oldukları yerlere göre Bitlis'e daha yakın olmaları (Örneğin, Hizan Bitlis'e 6 saat Siirt'e 12 saat mesafede; Ahlât Van'a 30 saat, Bitlis'e 7 saat mesafededir) ve alışverişlerini Bitlis'ten yapıyor olmaları gösterilmiştir. "*Hizan öteden beri Bitlis'e bağlı iken birkaç yıl önce Siirt sancağına bağlanmıştır.*" denilerek yapılan uygulamanın yanlışlığının kısa bir süre önce başladığı ifade edilmiştir. *BOA. İ.MVL.* 466/21103, 14 Z 1278 (13 Mayıs 1862).

⁷¹*BOA. İ.MVL.* 466/21103, 14 Z 1278 (13 Mayıs 1862).

yılında yapılan idarî düzenleme ile bütün kazaların başına kaymakamlar tayin edilmiştir⁷². Böylece kazaların başına yerelden tayin edilen nüfuzlu beylerin yerine askeri kuvvet ile daha iyi tahkim edilmiş merkezden tayin edilen kaymakamlar gelmiştir. Yeni uygulama ile merkezî hükümetin gücü taşrada daha fazla hissedilmeye başlanmış ve merkezileşme yolunda bir adım daha ileriye gidilmiştir.

Mehmed Bey'den sonra birçok kaymakam görev yapmıştır. Bunlardan Musa Kazım, Bitlis'teki -özellikle Mutki'deki- aşiretlerin asayişsizliğe sebep olmalarından dolayı münhal bulunan (nâib vekâlet etmektedir) Bitlis kaymakamlığına aylık 2.000 kuruş maaşla tayin edilmesi teklif edilmiş⁷³, kısa bir süre sonrada tayini yapılarak Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir⁷⁴. Bitlis'te görev yapmış son kaymakam olan Reşid Efendi, hakkında Muradyan isimli muhbirce şikâyet vukubulduğundan yazışmalara konu olmuştur. 19 Temmuz 1879 tarihli Reşid Efendi'nin kaymakamlığından bahseden belgeden dört ay sonra Bitlis, vilayet statüsüne kavuştuğundan Reşid Efendi'nin görevi de sona ermiştir⁷⁵. Reşid Efendi hakkında İngiltere'nin bölgedeki konsoloslarınca kaleme alınan raporlarda, halkın tamamının sevdiği ve görevini hakkıyla ifa etmeye gayret eden birisi olarak bahsedilmektedir⁷⁶. Bitlis kazasının iş yoğunluğuna binaen Manukyan Avadis Efendi adında birisinin kaymakam vekili tayin edilmesi talep edilmiş fakat bu talep uygun görülmemiştir⁷⁷. Bitlis kazasının önemine binaen mutasarrıflığa tahvili hususunda şehrin Müslim ve gayrimüslim ileri gelenlerince telgraflar gönderilmiştir⁷⁸. Bu girişimlerin başarıya ulaştığına dair bir kayda rastlanılmamıştır.

⁷² Ertaş, "Tanzimat Döneminde Beşiri...", s. 34.

⁷³BOA. İ.DH. (İrade Dâhiliye)751/61365, 24 B 1294 (4 Ağustos 1877).

⁷⁴Musa Kazım Bey'in İncesu Kaymakamlığı'ndan ayrıldığı ifade edilmiştir. *Takvim-i Vekayi*, S.1967.

⁷⁵ Şûrâ-yı Devlete kaymakamla ilgili ulaşan şikâyet sonradan icabına bakılmak üzere ertelenmiştir. Diğer detaylar için bkz. BOA. ŞD. (Şûrâ-yı Devlet)1505/43, 23 L 1296 (10 Ekim 1879).

⁷⁶ Reşid Efendi'nin asayişli sağlamada ortaya koyduğu gayret eldeki askerî gücün azlığından dolayı yetersiz kalmıştır. Hatta öyle ki aşiretler Bitlis merkeze kadar gelerek çok rahat soygun yapabilmektedirler. Detaylar için bkz., *Clayton'dan Trotter'e, 19 Ağustos 1879, FO (Foreign Office)*, 195-1237.

⁷⁷BOA. BEO. AYN.d. (Bâbîali Evrak Odası Ayniyat Defterleri) 833, 15 R 1295 (18 Nisan 1878), s.4.

⁷⁸BOA. BEO. AYN.d... 832, 12 M 1294 (27 Ocak 1877), s.96.

Tablo 1- Bitlis'in Osmanlı Devleti'ne Katılmasından Vilayet Olmasına Kadar İdarî Durumu		
Tarih	Bağlı Bulunduğu Yer	Yöneticisi
1515-1548	Diyarbakır Eyaleti Bitlis Sancağı (Yurtluk-Ocaklık/Hükümet)	Sancak Beyi
1548-1821	Van Eyaleti Bitlis Sancağı (Hükümet)	Sancak Beyi
1821-1847	Van Eyaleti Muş Livası Bitlis Sancağı (Hükümet)	Sancak Beyi
1847-1849	Erzurum Eyaleti Van Livası Bitlis Kazası	Kaza Müdürü
1849-1858	Kürdistan Eyaleti Muş Livası Bitlis Kazası	Kaza Müdürü
1858-1862	Erzurum Eyaleti Muş Livası Bitlis Kazası	Kaza Müdürü
1862-1866	Erzurum Eyaleti Muş Livası Bitlis Kazası	Kaymakam
1866-1878	Erzurum Vilayeti Muş Livası Bitlis Kazası	Kaymakam
1878-1879	Van Vilayeti Muş Livası Bitlis Kazası	Kaymakam
1879	Bitlis Vilayeti	Vali

Tablo 1'e göre Bitlis'in Tanzimat'ın uygulanmaya başlandığı 1847 tarihinden vilayet merkezi olduğu 1879 yılına kadarki süreçte bağlı bulunduğu merkezlere bakıldığında şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: 1847 tarihli devlet salnamesinde Erzurum eyaletinin Van livasına bağlı bir kaza olarak geçen Bitlis⁷⁹, 1847 yılında kurulmuş olan Kürdistan eyaletine⁸⁰, 1849 yılında bağlanan Muş livasının bir kazası olarak konumlandırılmıştır⁸¹. Bu eyalete bağlılığı 1858 yılına kadar devam etmiş olup, bu yıl Muş livasının bir kazası olarak tekrar Erzurum eyaletine bağlanmıştır⁸². 1864 yılı Vilayet Nizâmname'si ile düzenlenen vilayet teşkilatından sonra Bitlis, 1866 yılında Erzurum vilayetine bağlı Muş sancağına tâbi bir kaza haline gelmiştir⁸³. 1878 yılında kısa bir süreliğine bağlı bulunduğu Muş sancağıyla beraber Bitlis kazası, Van vilayetine⁸⁴ bağlanmıştır⁸⁵.

⁷⁹SDA (Salnâme-i Devlet-i Aliyye), H. 1263 (M.1847), s. 87.

⁸⁰Bedirhan Bey'in Cizre bölgesindeki isyanının bastırılmasını müteakip Tanzimat'ın uygulanmasını sağlamak amacıyla yeni bir eyalet kurulmasına karar verilmiştir. Musa Çadircı, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-1856)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s.156; İlk merkezi Ahlât olarak belirlenen Kürdistan eyaletinin, daha sonra merkezi Diyarbakır'a kaydırılarak Van, Muş ve Hakkâri sancakları ile Cizre, Bohtan ve Mardin kazalarının da buraya bağlanmasıyla teşekkül edilmiştir. Kürdistan eyaletinin kuruluşu 14 Aralık 1847 tarihli Takvim-i Vekayi'de ilan edilmiştir. Bu eyalet, 1867 yılına kadar varlığını sürdürmüş, aynı yıl dağıtılarak varlığına son verilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Cemal Ülke, *Kürdistan Eyaleti'nin İdarî Yapısı*, Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Mardin 2014, s.38-70; Toraman, *a.g.e.*, s.60-62.

⁸¹SDA, H.1265 (M.1849), s. 68.

⁸²SDA, H.1274 (M.1858), s. 75.

⁸³SDA, H.1283 (M.1866), s. 110; SVE (Salnâme-i Vilayet-i Erzurum), H.1293 (M.1877), s.65; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C.VII*, Ankara 1983, s.157; Vecihi Tönük, *Türkiye'de İdari Teşkilatın Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, Ankara 1945, s. 166.

⁸⁴ 1867 yılında Kürdistan eyaletinin varlığına son verildikten sonra bu eyalet topraklarının bir kısmında Diyarbakır vilayeti öteki kısmında ise Van vilayeti kurulmuştur.

⁸⁵SDA, H.1295 (M.1878), s. 385; Aslında 1877 yılına ait Erzurum vilayet salnamesine bakıldığında Muş ve Bitlis'in önceki yılların aksine bu sene içerisinde zikrolunmadığı görülmektedir. Bu tespitten yola

1.2. Bitlis İdarî Yapılanmasında Merkezileşme Gayretleri

II. Abdülhamid, âdem-i merkeziyeti neredeyse bütün olumsuzlukların sebebi olarak görür. Ona göre idarî açıdan âdem-i merkeziyet devletin yıkılmasıdır⁸⁶. Bu açıdan bakıldığında dönem içinde uygulanan merkezileşme gayretlerindeki katılık ve baskının nedeni daha iyi anlaşılabilir.

Dönem içinde merkezileşmenin tam olarak sağlanması için gayret sarf edilen yerlerden birisi de Bitlis vilayetidir. Bitlis idarî yapısındaki değişim temel yapısıyla izah edildikten sonra bu sürecin Tanzimat reformlarıyla ne ölçüde örtüştüğü, reformların uygulanmasında karşılaşılan engeller ve bu engellerin reformların uygulanma hızı üzerindeki etkileri gibi sorulara cevap olabilmesi adına şöyle bir değerlendirme yapılabilir:

Bitlis, hükümet sancak düzeyinden çıkarılıp Osmanlı Devleti'nin diğer kazaları gibi yapılandırılmaya başlanmak istendiğinde aşiret/hanedan mensuplarının –bölgenin genelinde olduğu üzere- direnişiyle karşılaşmıştır. Merkezî hükümetin Tanzimat'ın getirilerini anlatabileceği iletişim kanallarını açmasıyla beraber bu kişilerin eski idarî yapı içindeki üst konumları bu defa yeni idarî düzende kaza müdürlüğü için kullanmaya gayret ettikleri görülmektedir. Aynı şekilde taşradaki en etkili/yetkili meclis olan idare meclisinde yer edinmek adına seçilmiş üye konumlarını uzun yıllar sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Yerelde yapılması düşünülen icraatlar için bunların nüfuzunun kullanılması hükümetin işini kolaylaştıracaktır. Bu fonksiyonları dikkate alındığında bizzat tepedeki vali/kaymakam/kaza müdürlerince konumlarının muhafaza edilmeye çalışıldığı halkın bu yöndeki şikâyet dilekçelerinden anlaşılmaktadır. Yani merkezî hükümet yereldeki bu güç odaklarını bir yandan zabt u rabt altına almaya çalışırken bir yandan da onlardan nasıl yararlanacağına yollarını aramaktadır. Yereldeki güç odakları açısından Bitlis vilayetinde teşekkül etmiş meclislerdeki durum böyleyken

çıkarak Muş ve Bitlis'in bir sene evvelinden Van vilayetine bağlanmış olabileceği düşünülebilir. Bkz. *SVE*, H.1294 (M.1877).

⁸⁶ II. Abdülhamid, adem-i merkeziyete karşı oluşunun gerekçesini izah ederken Balkan milletlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılma hikayesini örnek vermiştir. Yunanistan'a bırakılan Yenişehir eyaleti, Avusturya'nın işgalinde bulunan Bosna-Hersek eyaleti ve Girit adasındaki siyasî ayrılış sürecinin adem-i merkeziyete kademeli geçiş ile olduğunu beyan ile diğer Osmanlı idarî yönetimlerinde de benzer sonuçlar verebileceğini ifade etmiştir. Hocaoğlu, *II. Abdülhamid'in ...*, s.108-109.

gayrimüslimlerin de bu sürece dâhil olmasıyla meclislerin temsiliyet gücü artmıştır. Tabiki meclislerde seçilmiş aza olabilmeyen önündeki vergi barajı, bu eşit seçim şartlarını zaafa uğratmıştır. Ama unutulmamalıdır ki bu şart sadece Bitlis için değil devletin bütünü için konmuş bir şarttır.

Bitlis merkezde geçiş süreci bu minvalde gerçekleşirken kırsala indikçe eski aşiret yapısıyla hayatını idame etmeye alışmış yarı göçebe güç odaklarının direnişleri daha da sert olmuş ve buraların ıslahı uzun sürece yayılmak durumunda kalmıştır. Örneğin Mutki ilçesindeki aşiretlerin dışarıdan atanan her kaza müdürüne karşı vahşi tavırları ve bir süre sonra kaza müdürlerinden birisinin ölümüyle sonuçlanan olayların başlaması, devletin askerî gücünü bu vilayete yığmasına ve bu tarz direniş odaklarının başının ezilmesi için devleti daha ciddi askerî tedbirler almaya mecbur etmiştir. Mutki'deki kaza müdürünün öldürülmesi ve akabinde buraya gönderilen alaybeyinin de hayatını kaybetmesi olayları büyütüştür. Ne var ki bu kadar olaydan sonra merkezî hükümet, Mutki'deki aşiretlere buranın kaza müdürlüğünü teklif ederek onları denetim altına alma yoluna gitmiştir. Bu durum gösteriyor ki merkezî hükümet, yereldeki göç odaklarını denetim altına almak ve onları sisteme eklemleyebilmek için her yerde aynı yöntemi kullanmamıştır. Mutki'deki örnek, merkezî hükümetin çözüm odaklı ve yereldeki dinamikleri de dikkate alan faydacı bir yaklaşım sergilediğini ortaya koymuştur.

Merkezî hükümet ve Bitlis vilayeti arasındaki ilişki/yetki sınırını göstermesi açısından Bitlis idare meclisinin Bitlis Belediyesi'nin gelirlerini artırmak adına aldığı duhûliyye vergisi kararı önemlidir. Zira bu vergi ile ilgili alınan karar şikâyete konu olup merkeze yansıdığına sert bir tavırla karşılaşılmış ve yetki sınırı hatırlatılarak cezalandırılmaktan bahs edilmiştir. Yani Bitlis kenti için yereldeki en yetkili meclis bir karar almış ve alınan karar uygulanma safhasına geçerek birkaç yıl yürürlükte kalmış olduğu halde İstanbul'a durum aktarılmamıştır. Konu ile ilgili şikâyetlerin olmasıyla usulsüzlük ortaya çıkmıştır. Merkezî hükümet, toplanıp harcanan vergilerin tahsilini talep etmiş ve bu vergiyi toplayanlar hakkında cezalandırma istemiştir. Bu durum, merkezî hükümet ile yereldeki temsilcileri arasındaki yetki anlaşmazlığının en güzel örneği olarak kabul edilebilir. Zira sıradan bir verginin tahsili ve bu vergiden elde edilen gelirin yine vilayet için harcanması gibi bir olayda bile merkezî hükümet, kendi yetkilerinin sınırını ve gücünü ortaya koyma gayretinde olmuştur. Bu açıdan

değerlendirildiğinde vilayetlere verilen yetkinin büyük çoğunlukla merkezin onayına tâbi kılındığı anlaşılmaktadır. Bu husus, merkezî hükümetin taşradaki hâkimiyetini tesis etme noktasında aldığı bir tedbir olarak da kabul edilebilir.

Bitlis'teki gayrimüslim nüfusun önceki reformlar gereği idarî yapılanmada her ne kadar nüfus oranında temsiliyeti gerekmiş ise de pratikte bu, tam olarak bu şekilde gerçekleşmemiştir. Meclislerde bu temsiliyetin uygulanması adına, başta idarî meclis olmak üzere vilayet genelinde teşekkül edilmiş bütün meclislerde gayrimüslimlerden aza seçimi yapılarak tayini yapılmıştır. Hatta 1895 yılından sonra buna bir de gayrimüslim vali/mutasarrıf/kaymakam muavininin tayin edilmesi de eklenince temsiliyet konusunda hiçbir sorunun kalmamış olması gerekirdi. Pratikte atılan bu adımlara ek olarak asker, polis ve memur sayısında nüfus nispetinde temsiliyet için bu kadrolara gayrimüslimlerin tayin edilmesi süreci başlatılmıştır. Süreç içinde sayısal olarak ne gibi hedeflere ulaşıldığı düzenli olarak merkeze raporlanmıştır.

Bütün bu yapılanların gayrimüslim halk nazarında ne kadar karşılık bulduğu sorusuna gelince, taşra idaresinde yapılan değişikliklerin tarihiyle neredeyse paralel gelişen Ermeni isyanları ve bu isyanların bastırılma sürecindeki sıkıntılar, merkezî hükümetin yereldeki uygulamalarının gayrimüslimler açısından beklentiyi karşılamadığını ortaya koymuştur. Bu isyanların akabinde gelişen sürece bakıldığında dış ülkelerin sürece dâhil olmaları ve bölgedeki Ermenileri koruma refleksine kapılmaları ise isyanın kimlerce organize edilip desteklendiğini açığa çıkarmıştır. Bu gelişmelerden hareketle isyanın bastırılmasının adeta bir bedeli olarak Bitlis Valisi Tahsin Paşa'nın görevden alınmasını sağlamaları, Osmanlı Devleti üzerinde bu devletlerin ne ölçüde etkili olduklarını göstermektedir. Merkezî hükümet, baskılar üzerine Tahsin Paşa'yı görevden almaya mecbur olmuştur. Fakat sonraki gelişmeler isyanın başından sonuna kadar Tahsin Paşa'ya her türlü desteğin onu bizzat görevden alan merkezî hükümet tarafından verildiğini göstermektedir. Zira Tahsin Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden bir süre sonra Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığına tayin edilmesi bunu doğrulamaktadır. Yabancı konsolosların ve gayrimüslim halkın valiler hakkındaki şikâyetleri, onların görev ve yetkilerini kullanmalarında ve icraatlarında rahat hareket edememelerine yol açmaktadır. Bitlis'teki konsolosluklar adeta gayrimüslimlerin birer şikâyet merkezi haline gelmiştir. Gayrimüslimler bununla da yetinmeyerek dış ülkelerde yayınlanan gazetelere Bitlis valilerince kendilerine

uygulanan zulüm ve baskı hakkında asılsız haberler yayınlatarak Osmanlı Devleti üzerinde baskı kurdurtmuşlardır. Dolayısıyla vilayetteki konsolosların ve yabancı büyükelçilerin müdahaleleri Bitlis'te sık sık vali değişikliğinin bir diğer sebebi olmuştur. Nihayetinde bu gibi olaylar, taşrada oturtulmaya çalışılan reformların sekteye uğramasına ve reformlar için hedeflenen sürenin uzamasına sebep olmuştur.

Merkezileşmenin önündeki bir diğer engel ise vilayete yayılmış göçebe aşiretlerin bu alanda yaşayan ve çoğunlukla yerleşik gayrimüslim halka zarar vermeleridir. Bu durum, gayrimüslimlerce vilayete ve İstanbul'a şikâyet edilerek çözüm istenmiştir. Aynı zamanda da kısa sürede çözüm bulunabilmesi için konsoloslar eliyle devlet yetkililerine baskı uygulamıştır. Bu sorun, yabancı devletlerin Osmanlı Devleti üzerinde bir baskı aracı olarak kullanılmış ve Bitlis vilayetindeki valinin sırtına yük olarak binmiştir. Bu dönemde göçebe aşiretlerde ıslahat çalışması yapmak, onlardan düzenli vergi toplayıp asker almak yetkililerce en büyük sorun olarak zikrolunduğundan bunların iskân edilmesi, reform çalışmaları ve valilerin icraatları açısından büyük önem arz etmekteydi. Fakat aşiretlerin göçebe hayatını bırakarak yerleşik hayata geçmeleri hiç de kolay olmamıştır. Bunlara yer bulmak, bulunan yerde idarî mekanizmayı tesis etmek, ulaşım ve altyapıyı şekillendirmek uzun soluklu gayretlerle ancak mümkün olabilmıştır.

1.3. II. Abdülhamid Döneminde Vilayet Düzeni

Osmanlı Devleti'nin klasik yönetim biçiminde ülke, bir takım eyaletlere bölünmüştür. Birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle oluşan eyaletlerin başına beylerbeyi/vali tayin edilmiştir⁸⁷. Bu dönemde taşra teşkilatı idarî yönden, eyalet, sancak ve kaza esasına göre oluşturulmuştur. Bunların her birinde yürütme ve yargı kurumunun temsilcileri görev yapmıştır⁸⁸. Eyalet ve vilayet kavramları yer yer birbirinin yerine kullanılabilmiştir. Ama vilayet kavramının idare literatüründe eyalet kavramının yerini tam olarak alması 8 Ekim 1864'de ilan edilen Tuna Vilayeti Nizâm-nâmesi'yle⁸⁹ gerçekleşmiştir⁹⁰. 1864 yılındaki bu düzenlemeyle vilayet

⁸⁷ Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s.10.

⁸⁸ Halime Doğru, *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 1995, s.192.

⁸⁹ Bu nizâm-nâme 4 bölümden müteşekkildir. Nizâm-nâmenin tam metni için bkz. *Düstûr, Tertip I, C.I, Defa-i Sâniye*, İstanbul Matbaa-i Amire, H.1282 (M.1865), s.517-536; Nizâm-nâme, daha önce Niş, Silistre ve Vidin'den oluşmuş Tuna vilayetinde uygulamaya konulmuştur. Bu nizâm-nâme ile eyalet yerine artık vilayet kavramı idarî bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır. Abdülhamit Kırmızı,

sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar köylere bölünmüştür. Sırasıyla vali, mutasarrıf, kaymakam ve muhtarlarla buraların idaresi sağlanmıştır. Vali kendi altındaki bütün idarî birimlerden sorumlu kişilerin başı olarak konumlanmıştır⁹¹. Bu nizâmnâmede belirtilen sistem, Fransız departman sistemine⁹² çok benzemektedir. Nizâmnâme ile birlikte vilayetler bu sisteme dâhil olmaya başlamıştır.

İlk olarak Bosna, Erzurum ve Şam vilayetlerindeki başarılı örnek uygulamalarını müteakip bütün vilayetleri kapsayacak şekilde bazı değişikliklere gidilmiş ve 1867’de “*Vilâyet Nizâmnâmesi*” adı altında yeni bir metin oluşturularak uygulama safhasına taşınmıştır⁹³. 1864 yılından itibaren, Rumeli’de 10 vilayet (44 sancak), Osmanlı Asya’sında 16 vilayet (74 sancak) ve Osmanlı Afrika’sında 1 vilayet (5 sancak) bu sisteme dâhil olmuştur⁹⁴. Nizâmnâmeye, ilerleyen zamanda ihtiyaç duyuldukça talimatlar eklenmiştir. Özellikle 1868’de hazırlanan Girid Nizâmnâmesi’nden sonra 1867 Nizâmnâmesi’nde de bazı değişiklikler hâsıl olmuştur. Nihayetinde gerekli değişiklikler yapılarak 22 Ocak 1871’de “*İdâre-i Uûmîyye-i Vilâyat Nizâmnâmesi*” adıyla yayımlanmıştır⁹⁵. Bu nizâmnâme ile vilayet idarî yapısı büyükten küçüğe doğru vilayet (vali), sancak (mutasarrıf), kaza (kaymakam), nahiye (müdür) ve köy (muhtar) olarak sınıflandırılmıştır⁹⁶. Nahiye ilk defa bir idarî yönetim birimi olarak teşekkül edilmeye başlanmıştır. İhtiyaca binaen bu nizâmnâmeye ek olarak 21 Şubat 1876 tarihinde kırk maddelik bir metin “*İdâre-i Umûmîyye-i Vilâyatlar Hakkında Talimat*” adıyla vilayetlere gönderilmiştir⁹⁷. 1871 tarihli nizâmnâme ile 1913 yılında İttihad ve Terakki tarafından çıkarılacak yeni kanuna kadar, yaklaşık kırk iki yıl sürecek yeni bir

Abdülhamid’in Valileri-Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908, İstanbul 2007, s.26; Nizâmnâme ile ilgili detay ve değerlendirme için bkz. Selda Kaya Kılıç, “1864 Vilayet Nizâmnâmesi’nin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S.37, 2005, s.99-111.

⁹⁰Kırmızı, *a.g.e.*, s. 26.

⁹¹Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s.185; Kırmızı, *a.g.e.*, s.32.

⁹²III. Napolyon’un Fransa’sı vilayet idare sistemine verilen isim olup, beş aşamalı bir idarî yapılanmayı esas almıştır. Bu sistemin Osmanlı Devleti’ndeki karşılığı vilayet, sancak, kaza, nahiye ve karye olarak adlandırılmıştır. Her ne kadar şekilsel olarak benzeşiyor ise de Osmanlı Devleti’nin coğrafi birimlerinin genişliği ve idarî olarak alt birimlere kadar nüfuz edememesi noktasında Fransa’daki uygulamadan ayrılmaktadır. Kırmızı, *a.g.e.*, s. 32.

⁹³*Düstûr, Tertip I, C.I.*, s.608-624.

⁹⁴İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara 2008, s.430

⁹⁵*Düstûr, Tertip I, C.I.*, s.625-651; 1864 yılındaki nizâmnâme ile birlikte Tuna (Bulgaristan) vilayetinde uygulama safhasında elde edilen başarılı neticeler 1871 Nizâmnâmesi’nin teşekkülünü ve uygulama alanının genişlemesini sağlamıştır. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.175.

⁹⁶Kırmızı, *a.g.e.*, s. 31.

⁹⁷Kırmızı, *a.g.e.*, s. 34.

döneme girilmiştir⁹⁸. Adı geçen nizâmnâme ile imtiyazlı statüleri sona ermiş olan mahalli beylerin, hâkimiyet ve nüfuzu azalmakla beraber tamamen yok edilememiştir⁹⁹.

1.3.1. Vilayetin Kuruluşu

Bitlis'te vilayet teşkilatının oluşumunda bazı gelişmelerin süreci hızlandırdığı söylenebilir. Bunlardan birisi, 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı (93 Harbi) neticesinde imzalanan Ayestefanos ve Berlin Anlaşmaları ile toprak kayıplarının yaşanması; diğeri savaş neticesinde Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Ermenilerin can ve mal güvenliğinin devletin garantisi altına alınmasıyla buradaki idarî yapının olası Ermeni olayları karşısında seri bir şekilde müdahale edebilecek bir statüde yeniden teşkil edilmeyi zorunlu kılmasıdır¹⁰⁰. Öte taraftan Bitlis vilayetinin teşekkülünün sağlayacağı faydalar konusunda vilayetten Dâhiliye Nezareti'ne yazılan raporda¹⁰¹ “...muhtâc-ı ‘arz ve beyân olmadığı üzere Bitlis vilâyeti her ne kadar ufak bir vilâyet gibi görünür ise de mevki’i coğrafisi iktizâsınca Kürdistan’ın en mühim ve nâzik bir noktasına tesâdüf etmiş ve bâ’is-i envâ’ı şikâyat vâlisine yâr u ağıyârda mûcib-i ta’rîz ve kinâyat olan bir takım sû-i isti’mâlatın menşe’i ve bâdîsi olan mahaller ile mahlût bulunmuş olduğundan ehemmiyet-i mevki’iyyece buraya civâr olan sâ’ir vilâyetlerden daha mühim bir raddede bulunduğu harita-i mezkûrenin mütâla’asıyla dahi müsbet ve hüveydâdır...” denilerek civardaki diğeri yerleşim birimlerindeki asayiş sorunlarının çözümü noktasında –bulduğu konum itibariyle- önemli bir görev yükleneceği ifade edilmiştir. Bu zorunluluklar ve askerî/siyasî gelişmelerin akabinde Bitlis vilayetinin teşekkülüne hız verilmiştir. Yeni bir vilayetin teşekkülünde, idarî, malî, sosyal vs. açıdan çok ince hesaplamaların yapılması zorunluydu. Zira vilayetin mülkî/idarî sınırlarının nereye kadar olacağı ve hangi yerlerin nasıl bir statüde buraya bağlanacağı, idarî ve diğeri bürokratik kadrolarda görev yüklenecek bütün memurlara ne kadar maaş verileceği, vilayetin genel gelir-gider kalemlerinin nasıl denkleştirileceği, nüfus durumu ve idarî haritanın çizimi gibi mevzular tüm detaylarıyla hesaplanması gerekiyordu. Söz konusu

⁹⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilayet Nizâmnâmesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi*, Eylül 1996, S.5/5, s.90

⁹⁹ Abdulkadir Turan, *Ümmetin Bir Azası Olarak Kürtlerde İslamî Kimliğin Gelişmesi*, Dua Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 130; Kodaman, *Sultan.....*, s.11.

¹⁰⁰ *Bitlis İl Yıllığı 1967*, s.12; Karal, *a.g.e.*, s.331.

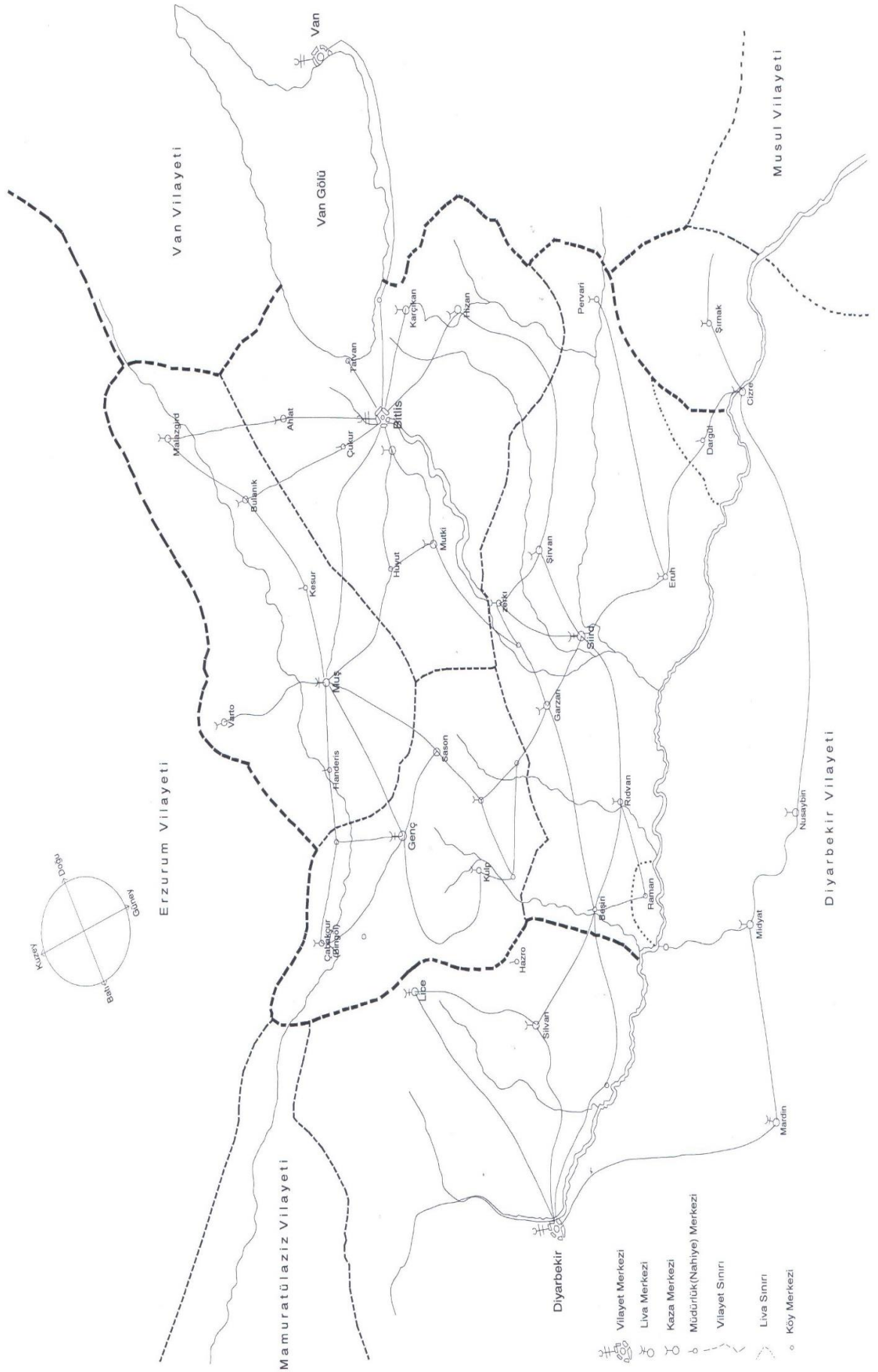
¹⁰¹ *BOA. ŞD.1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).*

hususlar dikkate alınarak uzun bir çalışma neticesinde “*Teşkilât Defteri*” olarak isim bulmuş ve bu haliyle Şûrâ-yı Devlet’e takdîm edilmiştir¹⁰².

Bitlis’in vilayet merkezi olarak belirlenmesinde merkez sancak nüfus miktarının etkili olduğu hususu gözden kaçırılmamalıdır. Zira sancak merkezi nüfus oranlarına bakıldığında büyükten küçüğe doğru Bitlis (46.075), Muş (37.325), Genç (22.700) ve Siirt (19.860) nüfusa sahiptir. Bu oranlara kaza ve nahiye ile köy nüfusu da eklendiğinde nüfus Bitlis’te (109.655), Siirt’te (106.115), Muş’ta (81.325) ve Genç’te (52.898) olmaktadır. Vilayet toplam nüfusu ise 349.992’dir. 1881 yılı itibariyle Bitlis’e komşu diğer vilayetlerin nüfus oranlarına bakıldığında Erzurum’un 559.025, Mamuratülaziz’in 381.346, Diyarbakır’ın 369.030 ve Van’ın 119.860 olduğu görülmektedir¹⁰³. Bu değerlere bakıldığında, Bitlis’in nüfus oranı açısından orta ölçekte bir vilayet olarak planlandığı ifade edilebilir.

¹⁰²BOA. ŞD.284/46, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880); BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).

¹⁰³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.310-313.

Şekil 1: Teşkilat Defteri ile birlikte hazırlanıp gönderilen Bitlis vilayetinin 1879 tarihindeki idarî sınırlarını belirleyen haritadan hazırlanmıştır. (Haritanın Osmanlıca baskılı kopyası ekler kısmındadır.)

Haritaya ve teşkilat defterine bir bütün olarak bakıldığında Bitlis vilayetinin oluşum aşamaları görülebilmektedir. Öncelikle, Bitlis'in merkez sancağı olduğu, Muş, Siirt ve Genç sancaklarından müteşekkil bir vilayet yapısı planlanmıştır. Vilayetin sınırları, çevresindeki vilayetlerden aldığı yerleşim birimlerinin bir araya getirilmesiyle belirlenmiş ve söz konusu ilk harita çizilmiştir. Ancak ileriki yıllarda bu sınırlarda birçok değişiklik vuku bulmuştur. Kaza merkezinden sancak ve vilayet merkezine yükseltelen Bitlis'in hangi vilayetten nereleri aldığına bakılacak olursa şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Diyarbakır vilayetinden Siirt sancağı, Mamuratülaziz vilayetinden Çabakçur kazası ve Bugelan nahiyesi, Van vilayetinden Muş sancağı ve Karçıkan nahiyesi, Genç ise önemine binaen sancak yapılarak Bitlis'e bağlanmıştır¹⁰⁴. Bitlis vilayetine bağlanacak kaza, nahiye ve köylerin tespitinde “mesafe” belirleyici olmuştur. Teşkilat Defteri'nde bu mesafelerin detaylı bir şekilde hesaplandığı görülmektedir.

Bitlis vilayetini oluşturan sancak, kaza ve nahiyelerin bir bütün olarak gösterildiği tabloya bakıldığında, sancak merkezlerinin de kaza olarak yazıldığı, bundan dolayı (4 sancak+15 kaza) toplam 19 kaza, 5 nahiye, 2.167 köy ve 76.551 haneden müteşekkil bir vilayetin oluştuğu ifade edilebilir. Sancak düzeyinde dağılıma bakıldığında ise Bitlis merkez sancağının, Karçıkan, Hizan, Ahlât ve Mutki kazalarıyla Çukur nahiyesinden; Siirt sancağının, Rıdvan, Eruh, Pervari, Şirvan ve Garzan kazalarıyla Beşiri ve Zerki nahiyelerinden; Muş sancağının, Malazgirt, Bulanık, Varto kazalarıyla Ma'a Kusur Hevidan Birinci ve Ma'a Handeris İkinci Kol nahiyelerinden; Genç sancağının ise, Kulp, Sason ve Çabakçur kazalarından oluştuğu görülmektedir¹⁰⁵. 1881'de Siirt sancağına iki nahiye (Pervari, Haban) ve Muş sancağına da bir nahiyenin

¹⁰⁴ Genç kazasının sancağa dönüştürülmesini etkileyen dinamikler oldukça önemlidir. Bunlar şöyle özetlenebilir: Genç kazasının yanı başındaki Çaklı Manastırı ve çevresinde yaşayan Hristiyanların civardaki aşiretlerin sürekli tacizlerine maruz kaldıklarına dair sık sık gelen şikâyetleri, Genç kazasına bağlı nahiye ve köylerde yaşayan aşiretlerin sebep olduğu asayiş sorunları ve gayr-i medeni hayatlarından dolayı bunların medeniyete alıştırılmasının zarurî olması, yine Diyarbakır ve Siirt tarafından Muş'a giden göçebe aşiretlerin yol güzergâhı üzerinde bulunmasından dolayı buradan geçecek aşiretlerin güzergâh üzerindeki yerleşim merkezlerine, bağ ve bahçelere zarar vermelerinin önlenmesini sağlamak, buradaki askerî varlığın da sancak düzeyine çıkarılarak vergilerin düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamak. Bu sebeplerden dolayı Genç kazasının kaymakamlıkla idaresinin aksamalara sebebiyet vereceği düşünülerek sancak idaresinin merkezi olması uygun görülmüştür. Sancak merkezi olabilmesi için de Bitlis idare meclisinin Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı 31 Mart 1880 tarihli mazbatada geçtiği üzere naklen “...*Genç sancağı dahi Diyarbekir vilâyeti ve Ma'muratü'l-'aziz sancağıyla Muş ve Siirt sancaklarından alınan kazâ ve nevâhiden terkib ve teşkil olunmuş(tur)*...” denilmiştir. *BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).*

¹⁰⁵ Yerleşim yerleri ile ilgili diğer detaylar için bkz. *BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).*

daha eklenmesiyle nahiye sayısı beşten yediye çıkmıştır¹⁰⁶. Bu durum ileriki yıllarda Çukur nahiyesinin Bitlis merkeze bağlanması ve Dergül adında başka bir nahiyenin oluşturulup Muş'a bağlanmasıyla nahiye sayısı sekize ulaşmıştır.

Bitlis vilayetinin kuruluş çalışmaları, Dâhiliye Nezareti'nin 30 Kasım 1879 tarih ve 152 nolu yazısıyla tamamlanmıştır¹⁰⁷. Fakat vilayetin bir bütün olarak teşekkülü ve kurumsallaşması daha sonraki yıllara sarkmıştır. Bundan dolayı devlet salnamelerine de ancak 1880 yılında bağımsız vilayet olarak yansımaya başlamıştır¹⁰⁸. Devlet salnamelerini esas alan yabancı kaynaklarda da 1880 yılı kabul edilmiştir¹⁰⁹. Yeni kurulan Bitlis vilayeti, doğu, kuzeydoğu ve güney yönünden Van vilayetine, kuzeyde Erzurum, batı ve kuzetbatıda Diyarbakır ve Mamuratülaziz (Elazığ) ve güneyde Musul vilayetleri ve Mardin sancağı ile komşu olmuştur¹¹⁰. Bitlis vilayetinin teşekkülünü müteakip Bitlis ileri gelenlerinden 19 kişinin imzasıyla 8 Şubat 1880 tarihinde Mâbeyn'e bir teşekkür telgrafı çekilmiştir¹¹¹. Bağımsız bir vilayet olarak bilinmesinden sonra bile kendisine bağlanan kaza/nahiye/köylerin idarî ve malî açıdan daha önce bağlı buldukları yerlerden ayrılma süreci aşamalı olarak tamamlanabilmiştir¹¹². Hatta bazı yerler daha sonra tekrar eski konumuna geri dönerek ayrılmıştır¹¹³. Bu durum, vilayet

¹⁰⁶SDA, H.1298 (M.1881), s.64.

¹⁰⁷BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881); Darkot ise 1879 tarihini teyit etmekle beraber Aralık ayında kurulduğunu aktarmıştır. Besim Darkot, "Bitlis", *İA, C.2*, İstanbul 1979, s. 659; Bu tespitler ile paralel olarak başka kaynaklarda da 1879 tarihi geçmektedir. Vatan Memleket İlaveleri "1952-1953 Bitlis İlavesi", 1953, s.11; Osman Yalçın, *Sürt-Bitlis*, Özyürek Yayınları, İstanbul 1952, s.19.

¹⁰⁸SDA, H. 1297 (1880), s. 237.

¹⁰⁹ Richard G. Hovannisian, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Mazda Publisher, California, 1980, s.3.

¹¹⁰SVB. (*Salnâme-i Vilayet-i Bitlis*), H.1310 (M.1892), s. 132.

¹¹¹ Aralarında Müftü Abdullah'ında bulunduğu 11 Müslim ve Bitlis Ruhani Reisinin de aralarında bulunduğu 8 gayrimüslimin imzası bulunmaktadır. Ayrıca Bitlis valiliğine Arif Paşa'nın tayin edilmesinden de memnuniyet duyulduğu ifade edilmiştir. Telgrafın aslı için bkz. Ek 2. BOA. *Y.MTV.(Yıldız Mütenevvi Marûzât Evrakı)* 3/27, 29 S 1297 (11 Şubat 1880); BOA. *A.MKT.UM.* 2049/79, 27 S 1297 (8 Şubat 1880).

¹¹² Örneğin, Diyarbakır vilayetine bağlı Beşiri, Hevidan ve Bicar nahiyeleri, Teşkilat Defteri'nde Bitlis'e bağlı olduğu ifade edilmesine rağmen ancak 1880 yılının ilk aylarında Bitlis vilayetine bağlanabilmiştir. Buraların Bitlis'e bağlanması Diyarbakır idare meclisince uygun görülmeyle buraların tekrar Diyarbakır'a bağlanması talep edilmiştir. Zikrolunan nahiyelerden Beşiri'nin Bitlis'e 50 saat ve Diyarbakır'a 12-13 saat mesafede olduğu, bu nahiyeye komşu olup sürekli huzursuzluk çıkararak Reşkotan Aşireti'nin sebep olduğu olayların yatıştırılması için Bitlis'ten kuvvetin gönderilmesinin geç olacağı ifade edilerek Beşiri'nin Diyarbakır'a iadesi talep edilmiştir. Diğer nahiyelerden Bicar nahiyesinin Lice'ye 2 saat, Hevidan nahiyesinin de Silvan kazasına 3 saat mesafede bulunmasından dolayı bu nahiyelerin de tekrar Diyarbakır'a bağlanmasının daha uygun olacağı Dâhiliye Nezareti'ne 12 Şubat 1880 tarihinde arz edilmiştir. Bu gelişmeler, vilayetlerin teşkilatı şekillendirilirken hâlâ bir asayiş kaygısının öne çıktığını göstermektedir. Diğer detaylar için bkz. BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).

¹¹³ Bunu örneklendirecek olan yerleşim birimi Bitlis merkez sancağına bağlı Karçıkan kazasıdır. Bitlis vilayeti oluşturulurken Karçıkan kazası, 23 köyden oluşuyordu. Bitlis vilayeti kuruluncaya kadar Bitlis kazasına bağlı 70-80 kadar köye sahip Kesan, Pertev ve kısmen de Güzeldere nahiyelerinin ilavesiyle yeniden bir kaza teşkil edilerek Bitlis vilayetinin merkez sancağı idaresine alınmış mülken ve siyaseten

sathında bazen nahiye bazen de köy statüsünde Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir¹¹⁴. Bazen de vilayetin bir bütün olarak başka bir vilayete bağlanması teklifleri olmuştur. Bunlardan birisi olarak 5 Temmuz 1887 tarihinde Van valisinin Şûrâ-yı Devlet'e hitaben yazdığı rapor¹¹⁵ zikrolunabilir. Raporda “...*Bitlis ve Hakkâri vilâyetlerinin teşkîlâtı ismen olup yohsa hakîkatde her ikisinin ve hele Hakkâri'nin hiçbir sûretle vilâyet hükmüne girmedığı âzâde-i tizkâr buyurulduğuna binâ'en mezkûr Bitlis ve Hakkâri vilâyetlerinin kemâfi's-sâbık Van vilâyetine ilhâkı...*” denilerek Bitlis ve Hakkâri vilayetlerinin şeklen bir vilayet gibi görüldüğünü, aslında Van vilayetinden koparılmış parçalar olmaları hasebiyle tekrar Van'a bağlanması gerektiği, asayiş sorunları ekseninde gerekçelendirilerek ifade edilmiştir. Bu talep gerçekleşmemiştir. Aynı yıl bir de ödenek tahsisi konusunda tasarruf yapılmak amacıyla Bitlis'in vilayet statüsünün sonlandırılıp mutasarrıflık düzeyinde idaresi için Şûrâ-yı Devlete iletilen talebin neticeye varmadığı görülmektedir¹¹⁶.

vilayetin hududunu teşkil edecek şekilde oluşturulmuştur. Daha sonra Hakkâri vilayetinin, Van vilayetinden ayrılmasıyla Karçıkan kazası Van Gölü üzerinden vapur ulaşımıyla daha yakın olduğu gerekçesiyle Van'a ilhak edilmek istenmiştir. Van vilayeti adına bu talep, 2 Ocak 1881 tarihinde Van Valisi Hüsnü'den gelmiştir. Özellikle bu yerleşim biriminin bulunduğu yerlerin ormanlık olması ve Van vilayetinin kereste ve odun ihtiyacına hizmet edebileceği gerekçesi vurgulu bir şekilde ifade edilmiştir. Genellikle köyleri Bitlis'e 4 - 5 saat ve merkezi ise 6 saat mesafededir. Van'a karayolu ile 30 saat, vapur ile 2 saat mesafededir. Vapur iskelesinin köylerine uzak olması ve vapur seferlerinin düzenli olmamasından dolayı buranın Van'a bağlanmasını kaza ahali istememiştir. Zira 70'ten fazla köyü Bitlis'e daha yakındır. Bu duruma rağmen Van Valisi Hüsnü Bey, 17 Haziran 1884 tarihinde köylülerin Bitlis'e giderken eşkıyanın tasallutuna uğradığı vs. asayiş sorunlarını gerekçe göstererek buranın tekrar Van'a bağlanmasını defaatle talep etmiştir. Hüsnü Bey'in bu çabaları netice vermiş olacak ki bir süre sonra Karçıkan kazası, Van'a bağlanmıştır. Bu sefer Bitlis vilayeti, buranın tekrar Bitlis'e bağlanması için girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Nihayetinde 15 Mayıs 1888 tarihinde Bitlis idare meclisi, Dâhiliye Nezareti'ne hitaben bu talebi dillendirmiştir. Fakat bu talebin gerçekleştiğine dair herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bitlis vilayeti, bu kazayı çalışılan dönemin sonuna kadar bir daha kendine bağlayamamıştır. *BOA. ŞD. 1874/24, 28 Ra 1298 (28 Nisan 1881); BOA. ŞD. 1875/38, 24 N 1301 (18 Temmuz 1884); BOA. ŞD. 1877/26, 25 L 1305 (5 Temmuz 1888).*

¹¹⁴ Bitlis vilayeti teşekkül ederken Diyarbakır vilayetinden alınarak Bitlis'e bağlanan Beşiri nahiyesine tabi dört köy, 1884 tarihinde tekrar Diyarbakır vilayetine iade edilmiştir. 1889 tarihinde köylerin tekrar Bitlis'e bağlanması için girişimler başlamıştır. Diyarbakır idare meclisi bu köylerin Diyarbakır vilayetinde kalması için, Bitlis idare meclisi ise bu köylerin Bitlis'e bağlanması için ayrı ayrı karar almışlardır. Köylerin ismi ve ayrılma süreci ile ilgili detaylar için bkz. *BOA. ŞD. 1463/18, 16 S 1307 (12 Ekim 1889).*

¹¹⁵ Rapor, aslında Van vilayetinin malî ve mülkî idaresinin ıslahı ekseninde kaleme alınmış olup, Bitlis ve Hakkâri vilayetlerinin Van'a ilhaki da ıslahın önemli bir parçası olarak aktarılmıştır. Rapordaki diğer ayrıntılar için bkz. *BOA. ŞD. 1876/52, 15 Za 1304 (4 Eylül 1887).*

¹¹⁶ Bitlis ile birlikte Dersim, Hakkâri, Mamuratülaziz, Bingazi ve Basra gibi küçük vilayetlerin de müstakil mutasarrıflıklara tahvili tavsiye edilmiştir. *BOA. ŞD. 2516/27, 25 Ş 1304 (19 Mayıs 1887).*

Tablo 2 – 1888-1890 Yılları Arasında Bitlis Vilayeti İdarî Yapısındaki Değişim Tablosu						
	1888 ¹¹⁷		1889 ¹¹⁸		1890 ¹¹⁹	
Sancak	Kaza	Nahiye	Kaza	Nahiye	Kaza	Nahiye
Bitlis	Mutki	Çukur	Mutki	Çukur- Huyut	Mutki	Çukur- Huyut
	Ahlât	-----	Ahlât	-----	Ahlât	-----
	Hizan	Huyut	Hizan	-----	Hizan	-----
	Karçıkan	-----	-----	-----	-----	-----
Muş	Malazgirt	Kusur	Malazgirt	-----	Malazgirt	-----
	Bulanık	Handeris	Bulanık	-----	Bulanık	-----
	Varto	-----	Varto	-----	Varto	-----
	-----	-----	Sason	Handeris - Kusur	Sason	-----
Siirt	Merkez	-----	Merkez	-----	Merkez	Rıdvan
	Eruh	Zerki	Eruh	-----	Eruh	Dergül
	Rıdvan	Beşiri	Rıdvan	-----	-----	-----
	Şirvan	Reşkotan	Şirvan	-----	Şirvan	Zerki
	Garzan	Dergül	Garzan	-----	Garzan	-----
	Pervari	-----	Pervari	Reşkotan- Zerki-Dergül	Pervari	-----
Genç	Merkez	-----	Merkez	-----	Merkez	Göynük- Zekti
	Sason	-----	-----	-----	-----	-----
	Kulp	-----	Kulp	Göynük- Zekti-Bicar	Kulp	-----
	Çabakçur	-----	Çabakçur	-----	Çabakçur	-----
Toplam	15	8	14	10	13	7

1888-1890 yılları arasında idarî yapıdaki gelişmeler bakıldığında (Tablo 2) vilayetin kaza sayısında azalma olduğu görülmektedir. 1888 yılında kaza sayısı 15 ve 1889'da 14 iken 1900 yılında ise 13'e düşmüştür. Nahiyelerde ise durum biraz farklı gelişmiştir. 1888'de 8 nahiye varken, 1889'da 10 ve 1890'da ise 7 nahiye varlığı görülmektedir. Kuruluşundan 1888 yılına kadar Bitlis merkeze bağlı bir kaza olarak idare edilen Karçıkan kazasının, aynı yılın sonunda Bitlis'ten ayrılarak daha önce bağlı bulunduğu Van vilayetine bağlandığı görülmektedir. Bu tarihten çalışılan dönemin sonuna kadar Bitlis, merkez sancağına bağlı üç kaza ile zikrolunacaktır. 1888 yılında Hizan'a bağlı olan Huyut nahiyesi, 1889 yılından itibaren Mutki'ye bağlanacaktır. Aynı

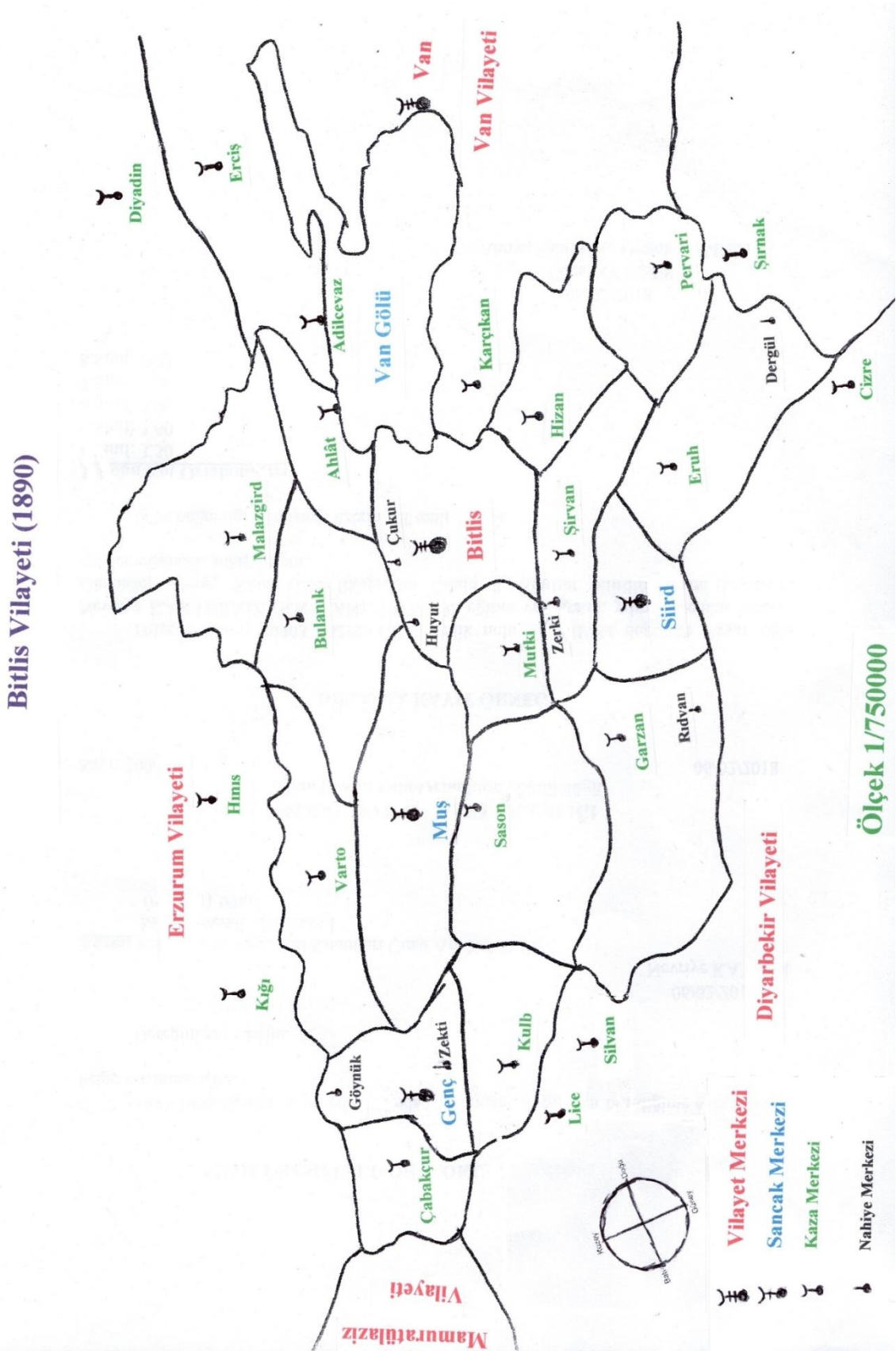
¹¹⁷SDA, H.1305 (M.1888), s.47,48.

¹¹⁸SDA, H.1306 (M.1889), s.511-517.

¹¹⁹SDA, H.1307 (M.1890), s.636-638.

şekilde vilayet oluşurken Genç sancağına bağlanıp, 1888 tarihine kadar da bu sancağına tabiiyeti devam eden Sason kazası bir yıl sonra artık Muş sancağına bağlanacak ve bu durumu Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar korunacaktır. Sason kazasına, Muş'un Kusur ve Handeris nahiyeleri de ilk defa bağlanacaktır. Benzer bir durum, Siirt sancağına tâbi Rıdvan kazasına bağlı Beşiri nahiyesinde de görülmektedir. Vilayetin teşekkülünden 1888 yılına kadar Siirt sancağına bağlı olan Rıdvan kazasının Beşiri nahiyesi, 1889 yılında Diyarbakır vilayetine bağlanmıştır¹²⁰. 1890 yılına gelindiğinde Rıdvan kazası idarî statüsü nahiye düzeyine indirilerek Siirt merkeze bağlılığı devam etmiştir. 1888'de Siirt'in Garzan kazasına tâbi olan Dergül (bazı kayıtlarda Vergül olarak da zikrolunmaktadır) nahiyesi, 1889'da Pervari'ye ve 1890 yılında ise Eruh kazasına bağlanmıştır. 1890-1895 yılları arasındaki idarî yapı aynen korunmuştur. Verilen bilgiler ışığında, 1890 yılı itibariyle vilayetin idarî yapısı harita üzerinde şöyle gösterilebilir:

¹²⁰BOA. ŞD. 1463/18, 16 S 1307 (12 Ekim 1889).

Şekil 2: Bitlis vilayetinin 1890 tarihindeki idarî sınırlarını gösteren haritadan hazırlanmıştır. (Haritanın Osmanlıca baskılı kopyası ekler kısmındadır.)

Tablo 3 – 1894-1897 Yılları Arasında Bitlis Vilayeti İdarî Yapısındaki Değişim Tablosu						
	1894-1895 ¹²¹		1896 ¹²²		1897 ¹²³	
Sancak	Kaza	Nahiye	Kaza	Nahiye	Kaza	Nahiye
Bitlis	Merkez	-----	Merkez	Çukur-Huyut	Merkez	Simek-Şatak-Nuşin-Rabat
	Ahlât	-----	Ahlât	-----	Ahlât	-----
	Hizan	-----	Hizan	-----	Hizan	-----
	Mutki	Çukur-	Mutki	-----	Mutki	-----
Muş	Merkez	-----	Merkez	Kesur-Handeris	Merkez	3 nahiye
	Malazgirt	-----	Malazgirt	Elmalı	Malazgirt	2 nahiye
	Bulanık	-----	Bulanık	-----	Bulanık	1 nahiye
	Varto	-----	Varto	1 nahiye	Varto	2 nahiye
	Sason	-----	Sason	-----	Sason	-----
Siirt	Merkez	Rıdvan	Merkez	-----	Merkez	1 nahiye
	Eruh	Dergül	Eruh	Dergül	Eruh	3 nahiye
	Şirvan	Zerki	Şirvan	Zerki	Şirvan	3 nahiye
	Garzan	-----	Garzan	Rıdvan	Garzan	3 nahiye
	Pervari	-----	Pervari	-----	Pervari	-----
Genç	Merkez	Göynük-Zekti-Bicar	Merkez	Oğnut-Zekti-Bicar	Merkez	Oğnut-Valir-Mizan
	Kulp	-----	Kulp	-----	Kulp	Farki
	Çabakçur	-----	Çabakçur	-----	Çabakçur	Ber Hankok-ı Süfla
Toplam	13	7	13	12	13	27

1894-1897 yılları arasında idarî yapıdaki gelişmeler bakıldığında (Tablo 3), kaza sayısında bir değişiklik olmamakla beraber nahiye sayısında ciddi bir artışın olduğu ifade edilebilir. 1894/1895 yılında 7 olan nahiye sayısı, 1896'da 12 ve 1897'de ise 27'ye çıkmıştır. Bunun nedeni ıslahat layihası gereği vilayet-i sittede yaygınlaştırılmaya çalışılan nahiye teşkilatı ile ilgili ciddi anlamda bir yatırımın yapılmış olmasıdır. Buna paralel olarak Bitlis vilayeti dâhilinde de nahiye teşkilatının yaygınlaştırılmaya başlandığı ve seneden seneye bunun meyvelerinin alınmaya başlandığı görülmektedir¹²⁴. 1894'te Mutki'ye bağlı Huyut ve Çukur nahiyelerinin 1896'da Bitlis merkez sancağına bağlandığı, 1897 yılında ise Çukur nahiyesinin Nurşin olarak isim değiştirdiği ve onunla beraber Simek, Şatak ve Rabat nahiyelerinin merkez sancağına

¹²¹SDA, H.1312 (M.1894), s.718,728; SDA, H.1313 (M.1895), s.750,760.

¹²²SDA, H.1314 (M.1896), s.760-770.

¹²³SDA, H.1315 (M.1897), s.470-475.

¹²⁴ Yeni oluşturulan nahiyelerin isimleri ve merkezleri için bkz. BOA. DH. TMIK.S. (Dâhiliye Nezâreti Tesri-i Muamelat ve Islâhat Komisyonu) 51/3, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

bağlı olduğu görülmektedir. Siirt merkez sancağına tâbi Rıdvan nahiyesi, 1896 yılında Garzan'a bağlanmıştır. Genç sancağına tâbi nahiyeler isimlerinin değişikliğe uğradığı görülmektedir. Yine Genç sancağına tâbi Kulp ve Çabakçur (Bingöl) kazaları 1897 yılından itibaren ilk defa nahiyeleriyle zikrolunmuştur. Yukarıdaki tabloya girmediği halde varlığı yazışmalara yansımış olan Kulp kazasına bağlı Badıgan nahiyesi, daha önce Diyarbakır'a bağlı Silvan kazasından alınmıştır. Buradaki Badıgan aşiretinin sebep olduğu asayiş sorunlarının bir türlü önü alınamamış ve nihayetinde burasının tekrar Silvan'a bağlanması gündeme gelmiştir. 1895 yılından sonraki kayıtlar incelendiğinde buranın artık Bitlis'e bağlı olmadığı görülmektedir¹²⁵.

Müfettiş Ahmet Şâkir Paşa'nın¹²⁶ Bitlis'in mülkî ve idarî teftişi ile ilgili 1 Kasım 1896 tarihli teftiş raporunda¹²⁷ “...*bu sûretle tasarruf icrâsıyla zaten ve mevki'an merkez livâ olmağa hiçbir sûretle istî'dâdı olmayan Genç sancağının hâl-i hâzırıyla idâmesi ihtiyâr olunan mesârîfden muntazır kavâ'id-i istihsâlî müsâ'ade olmadığından ve hâlbuki Ahlât kazâsı hânedân-ı 'Osmanî'ye ilk merhale olmak meziyetiyle beraber 'aşâyir-i ekrâdın merkezinde ve Van Gölü civârında bulunmasıyla üçüncü sınıfa tenzîliyle merkez livânın oraya nakli ve Genç sancağı kazâlarının Muş'a ilhâkına bedel Muş sancağından Bulanık ve Malazgird kazâlarının ve Van vilâyetine tâbi Adilceviz kazâsının Ahlât sancağına rabtıyla Genç sancağına mukâbil münâsib ve ihtiyâca muvâfık Ahlât sancağının teşkîli vilâyetle bi'l-müzâkere kararlaştırılmış ve teşkîlât defteri bu surete tevfikân idhâl edilmiştir...*” denilerek vilâyetin mevcut durumunda ciddi bir değişiklik teklifi yapılmıştır. Teklif edilen yeni idarî yapıya göre, Bitlis merkez sancağı Ahlât'a taşınmış ve ortaya şöyle bir tablo çıkmıştır:

Bitlis Vilayeti

Ahlât Merkez Sancağı – Bulanık, Malazgirt, Adilceviz kazaları

Bitlis Sancağı - Mutki, Hizan kazaları

Muş Sancağı- Sason, Varto, Kulp, Çabakçur kazaları

Siirt Sancağı- Eruh, Şirvan, Garzan, Pervari kazaları

Şâkir Paşa, daha önce de nüfus nispetinde istihdamı sağlanması gereken gayrimüslim polis ve jandarmalar hakkında yaşanabilecek olumsuzluklara çözüm olmak

¹²⁵ Bu aşiret mensupları Silvan Kaymakamının evini soymakla da suçlanmışlardır. Daha geniş bilgi için bkz. BOA. ŞD. 1460/30, 09 L 1312 (5 Nisan 1895).

¹²⁶ 1895 yılında Anadolu Islahatı Umûmi Müfettişliği görevine getirilen Şâkir Paşa hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.

¹²⁷BOA. DH.TMIK.S. 3/9, 16 C 1314 (22 Kasım 1896).

adına Bitlis vilayetinin yapısında değişikliğe gidilmesi gerektiğini ifade etmiştir. 10 Şubat 1896 tarihli raporunda Genç sancağının kaza ve köyleri ile birlikte Muş'a katılarak Erzurum'a bağlanması; Bitlis'in sancağa dönüştürülerek Siirt ile birlikte Van vilayetine bağlanmasını teklif etmiştir¹²⁸. Bu teklife göre Bitlis vilayeti tamamen dağıtılmıştır. Teklifi yapılan yeni idarî yapı her ne kadar vilayetteki idarecilerin onayı da alınarak şekillendirilmiş ise de bu teklifler uygulanma aşamasına geçememiştir. Vilayet idarî yapısı eskisi gibi yürütülmüştür.

1898 yılında Bitlis merkez sancağındaki dört nahiyenin yanında Hizan kazasında iki nahiye (Uçum ve Hakif) ve Ahlât kazasına da bir nahiye (Misik) eklenerek vilayet dâhilindeki nahiye sayısı 30'a çıkmıştır. Buna göre 1898 yılı itibariyle şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır¹²⁹:

1898 Yılı İtibariyle Bitlis Vilayeti

Sancak	Kaza	Nahiye	Köy
Bitlis Sancağı	3	7	441
Muş Sancağı	4	8	575
Siirt Sancağı	4	10	668
Genç Sancağı	2	5	423
4	13	30	2.107

Yukarıdaki durum 1904 yılına kadar değişmemiştir. 1904 yılında nahiye sayısında artış olmuştur. Aynı yıl Şırnak nahiyasının kazaya dönüştürülerek Bitlis'e bağlanması teklif edilmiştir¹³⁰. Bu teklif ancak 10 yıl sonra gerçekleşmiştir¹³¹. 1904 yılı itibariyle vilayetteki sancak, kaza ve nahiye durumu şöyledir¹³²:

1904 Yılı İtibariyle Bitlis Vilayeti

Sancak	Kaza	Nahiye
Bitlis Sancağı	Merkez	Simek, Şatak, Nurşin (Çukur), Rabat
	Ahlât	Misik
	Hizan	Uçum, Hakif
	Mutki	-----

¹²⁸ Şâkir Paşa, bu değişiklik teklifini yapmasındaki asıl amacının, Muş'taki gayrimüslim nüfusun (Müslim 32.000 ve gayrimüslim 58.000) fazla olmasından dolayı burada nüfus oranına göre istihdam edilecek Hristiyan jandarma ve polis mevcudunun güvenlik açısından oluşturabileceği tehdidi bertaraf etmek olduğunu ifade etmiştir. *BOA. Y. EE. (Yıldız Esas Evrakı)*81/22, 25Ş 1313 (10 Şubat 1896).

¹²⁹ *SDA*, H.1316 (M.1898), s.562-570.

¹³⁰ Dâhiliye Nezareti'ne hitaben Musul valisinin, Van vilayetinin de onayladığını beyanla yaptığı tekliftir. *BOA. DH. ŞFR. (Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi)* 325/39, 23 Ma 1320 (5 Haziran 1904).

¹³¹ Bitlis vilayetine bağlı Şırnak nahiyesi, 1914'te birinci sınıf bir kazaya tahvil edilmiştir. *BOA. DH. UMVM. (Dâhiliye Nezâreti Umûm Vilayât)*127/6, 08 C 1332 (4 Mayıs 1914).

¹³² *SDA*, H.1322 (M.1904), s.714-722.

Muş Sancağı	Merkez Malazgirt Bulanık Varto Sason	Azakpur, Akçan, Ziyaret, Geligüzan Nureddin, Sultanmud Liz Üstikran-ı Ūlyâ, Karaköy Hazzo
Siirt Sancağı	Merkez Eruh Pervari Garzan Şirvan	Hüseynî Fındık, Dergül, Lodî ----- Melekan, Barih, Rıdvan Menar, Hasras, İskanbo
Genç Sancağı	Merkez Çabakçur Kulp	Oğnut, Valir, Mizan Pirhankök-ı Suflâ Ferkî
4	13	32

Yukarıdaki tablodaki sancak, kaza ve nahiyelerin yanında 2.110 da köy vardır. Adı geçen 32 nahiyenin idarî açıdan yapılandırılması ve buralara müdür ile memur tayini için çalışmalar başlatılmıştır¹³³. Bu tablo, köy bazında¹³⁴ bazı değişikliklere uğradıysa da sancak, kaza ve nahiyeye sayısı açısından çalışılan dönemin sonuna kadar değişmemiştir. Yalnız bazı kazaların süreç içerisinde Bitlis sancağına doğrudan bağlanma talepleri olduğu görülmektedir. 1907 yılında Bulanık kazasının Muş'tan ayrılıp, Bitlis sancağına bağlanmasının Bulanık ahalisi tarafından arzu edildiğine dair telgraflar gönderilmiştir¹³⁵. Aynı yıl benzer bir talep Muş sancağından gelmiştir. Muş'tan gönderilen telgraflarla Muş'un, Bitlis'ten ayrılarak Erzurum veya Diyarbakır vilayetlerinden birisine bağlanması talep edilmiştir. Meclis-i Vükelâ'nın kararına bakılırsa bu talep daha önce de dillendirilmiş ve olumsuz cevap verilmiştir. Bu sefer kesin bir şekilde talep reddedilmiştir¹³⁶. Bitlis merkezinin Tatvan'a taşınması ile ilgili tekliflerin yapıldığı da kayıtlara düşmüştür. 1909 yılında hâlâ bir köy olan Tatvan'ın konumu itibariyle kazaya dönüşümünün sağlanması ve Bitlis hükümet merkezinin buraya taşınması gerçekleşirse, vilayette asayişin de sağlanacağı ifade edilmiştir¹³⁷. Bu teklif de karşılık bulamamıştır. Bitlis'in 1908 yılı itibariyle idarî yapısı harita olarak şöyle gösterilebilir:

¹³³BOA. DH.MKT. (Dâhiliye Nezâreti Mektûbî) 1128/77, 29 Ş 1324 (18 Ekim 1906).

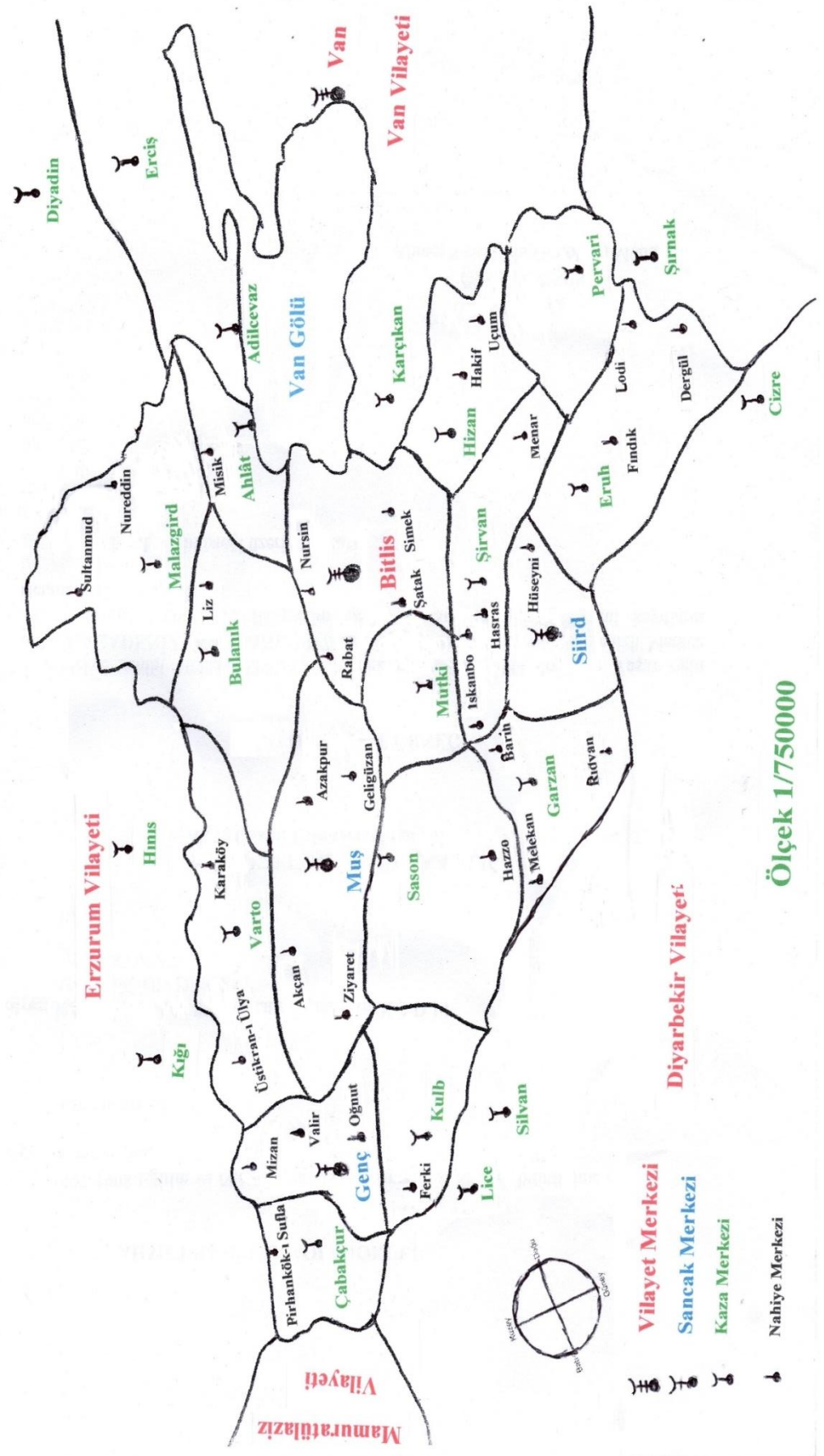
¹³⁴ 1904'te köy sayısı 2.110 iken, 1908'de 2.040 köye düşmüştür. SDA, H.1326 (M.1908), s.858.

¹³⁵ Gereğe olarak Bulanık'ın Bitlis'e 12 saat Muş'a ise 18 saat mesafede bulunması ve Muş ile hiçbir bağlantılarının olmaması sunulmuştur. Bu talep, 16 Müslim ve 12 gayrimüslim tarafından yapılmıştır. BOA. DH. TMIK.S..70/8, 15 Ş 1325 (23 Eylül 1907).

¹³⁶BOA. MV. (Meclis-i Vükelâ Mazbataları)116/110, 16 B 1325 (25 Ağustos 1907).

¹³⁷BOA. DH.MKT. 2872/53, 22 C 1327 (11 Temmuz 1909).

Bitlis Vilayeti (1908)

Şekil 3: Bitlis vilayetinin 1908 tarihindeki idarî sınırlarını gösteren harita.

1.3.2. Valiler (1879 – 1909)

Osmanlı klasik döneminde uygulanagelen eyalet sisteminin başında beylerbeyi/vali vardır ve ikamet ettiği yere “Paşa Sancağı” denirdi. Beylerbeyi merkezin yereldeki temsilcisi olarak idarî, malî ve askerî gücü; kadı ise yargı gücünü elinde bulundurarak beylerbeyi ile birlikte eyalette önemli sorumluluklar üstlenmiştir. Beylerbeyi/Sancakbeyi, kadının hükmü olmadan hiç kimseyi cezalandıramadığı gibi kadı da beyin gücüne dayanmadan hükmü yerine getiremezdi¹³⁸. Bu kimseler, şehir yönetiminden birinci derecede sorumlu olduğundan, Osmanlı idarî yapısında meydana gelen değişimler, doğrudan şehir idaresine de tesir etmiştir¹³⁹. 17. yüzyıldan itibaren vezir rütbeli paşalar eyalet/sancakların başına tayin edilerek, bazı sancaklar bunlara arpalık olarak tevcih edilmiştir. Bu konumdaki sancakbeyleri genellikle idarî yapıdaki yetkilerini mütesellimlere devretmişlerdir. Bu uygulama, 18. yüzyılda giderek daha da yaygınlaşmıştır. 1836 yılına kadar bahsedilen uygulama devam etmiştir. Bu yıl içinde müşirlikler ihdas edilerek idarî açıdan önemli değişikliklere gidilmiştir¹⁴⁰. Tanzimat’ın ilanını müteakip 1842 yılında eyaletin malî işleri muhassıllara verilerek valinin malî yetkileri elinden alınmıştır. Aynı yıl muhassıllıklardan beklenen verim alınamayınca kaldırılarak onların yerine defterdarlar tayin edilmiştir¹⁴¹. Böylece bir önceki iltizam sistemine geri dönmüş olmasına rağmen vali ve diğer yöneticilerin malî işlere müdahil olmaları yasaklanmıştır¹⁴². Valinin yetkilerini paylaşmak adına tanzimatçılar klasik dönemin sancakbeyi-defterdar-kadı üçlemesinin yerine, vali-muhassıl (daha sonra defterdar)-komutan üçlüsünü koymak istemişlerdir¹⁴³. 1849 yılından önceki yıllarda yapılanlar, çıkarılan bir yönetmelikle bazı kurallara bağlanmıştır¹⁴⁴. Buna göre eyalet meclisleri kurulmuş; vali, defterdar, kaymakam ve kaza müdürlerinin görevleri yeniden belirlenmiştir¹⁴⁵. 1852 yılına gelindiğinde valilerin her sorunu İstanbul’a taşımalarının önüne geçmek adına yetkileri –askerî komutanlar hariç- taşradaki bütün memurlara nüfuz edebilecek düzeyde genişletilmiştir¹⁴⁶. 22 Eylül 1858 tarihinde ilan edilen talimat

¹³⁸ Doğru, *a.g.e.*, s.192, 193.

¹³⁹ Yılmazçelik, *a.g.e.*, s.173.

¹⁴⁰ Yılmazçelik, *a.g.e.*, s.174.

¹⁴¹ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ...*, s.77,78.

¹⁴² Ortaylı, *İmparatorluğun...*, s.152.

¹⁴³ Ortaylı, *İmparatorluğun...*, s.177.

¹⁴⁴ Selda Kılıç, “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.28, S.45, 2009, s.61.

¹⁴⁵ Selda Kılıç, “1864 Vilayet Nizâmnamesinin...”, s.100.

¹⁴⁶ Kırmızı, *a.g.e.*, s.24.

ile taşradaki bütün memurların nezaretler ile bağlantısını sağlayacak olan tek merci vali olmuştur¹⁴⁷.

1864 yılındaki nizâmnâme ile eyalet sisteminden vilayet sistemine dönüşüm sağlanmış ve valilerin yetki ve sorumluluk alanları genişletilerek detaylandırılmıştır. Valinin yetkilerinin artırılması âdem-i merkeziyetçi bir düzenleme gibi gözükse de aslında otoritenin merkezi niteliğini vilayet düzeyinde güçlendirmiştir¹⁴⁸. Eklenen talimatlarla birlikte genişleyen ve bütün vilayetlerde uygulanmak üzere hazırlanan 1871 tarihli İdare-i Umûmiyye-i Vilâyet Nizâmnâmesi¹⁴⁹ ile birlikte vilayetin mülkî, malî, maarif, nâfia, zabtiye, hukuk ve ceza işlerinden vali yetkili ve sorumlu kılınmıştır¹⁵⁰. İdarî anlamda vilayetten sonraki ikinci büyük idarî organizasyon olan sancağı, artık kaymakam değil mutasarrıf denilen mülkî amirin idare etmesi uygulaması getirilmiştir¹⁵¹. Kazaların başında İstanbul'dan tayin edilen kaymakamlar, nahiyelerin başında da yerel halktan seçilen müdürler bulunacaktır. Köyler yine muhtarlarca idare edilecektir. Yeni uygulamalardan biri de valiler vilayette olmadıkları zamanlarda kendilerine vekâlet edecek “*vali muavini*” adlı bir idarecinin tayinidir¹⁵².

¹⁴⁷ 19 maddelik bu talimat ile vali ilk defa hükümetin taşradaki tek vekili haline gelmiştir. Talimat için bkz. *Düstûr, Tertip I, C.I.*, s.559-572.

¹⁴⁸ 1864 Nizâmnâmesi, merkezi denetim ile mahalli otoriteyi uzlaştırmayı, kamusal işlerin idaresini vilayet merkezine sevk ederek kolaylaştırmayı ve yerel meclislerin temsil kabiliyetlerini geliştirmeyi amaçlamıştır. Kırmızı, *a.g.e.*, s.27

¹⁴⁹ Nizâmnâmenin içeriği ile ilgili detaylar için bkz. Kırmızı, *a.g.e.*, s.30-34.

¹⁵⁰ Nizâmnâmenin 7. ve 15. Maddesi bununla ilgilidir. Selda Kaya Kılıç, *Tanzimat'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de İl Yönetimi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1995, s.98; Kırmızı, *a.g.e.*, s.151-153.

¹⁵¹ Kırmızı, *a.g.e.*, s.31.

¹⁵² Vali muavini yoksa vali uygun gördüğü kişiyi vekil olarak tayin edebilirdi. Vali vekilleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Tercan, “Vali Muavinliği Müessesesi”, *İdare Dergisi*, S.274, Ocak-Şubat 1962, s.57-81.

Tablo 4 – Bitlis’te Görev Yapmış Valilerin İsmi ve Görev Süreleri ¹⁵³					
S no	Valinin ismi	Göreve Başlama Tarihi	Görev Bitiş Tarihi	Toplam Görev Süresi	Görevden Ayrılma Sebebi
1	Arif Paşa	15 Aralık 1879	23 Mart 1884	4 yıl 4 ay 8 gün	Emeklilik
2	Hüseyin Fikri Paşa	23 Mart 1884	21 Temmuz 1885	1 yıl 3 ay 28 gün	Kötü idare
3	Arif Paşa (2.valiliği)	2 Ağustos 1885	20 Aralık 1886	1 yıl 4 ay 18 gün	Kötü idare
4	MehmedReşid Paşa	20 Aralık 1886	11 Ağustos 1887	8 ay 21 gün	Dirayetsizlik – yaşlılık
5	İbrahim Edhem Paşa	11 Ağustos 1887	13 Temmuz 1889	2 yıl 3 ay 27 gün	Kötü idare
6	Şerif MehmedRauf Paşa	13 Temmuz 1889	2 Ekim 1891	2 yıl 2 ay 19 gün	Bitlis kumandanıyla anlaşamama
7	Hasan Tahsin Paşa	2 Ekim 1891	27 Ocak 1895	3 yıl 3 ay 23 gün	Ermeni (Talori) İsyanı ve Soruşturma
8	Ömer Sabri Bey	27 Ocak 1895	8 Ağustos 1898	3 yıl 6 ay 11 gün	Hastalıktan vefat
9	Abdülmecid Hulusi Bey	8 Ağustos 1898	28 Nisan 1900	1 yıl 8 ay 18 gün	Hastalıktan tayin
10	Hüseyin Hüsnü Bey	28 Nisan 1900	13 Ocak 1904	3 yıl 8 ay 15 gün	Hastalıktan vefat
11	Mehmed Ferid Paşa	19 Ocak 1904	30 Temmuz 1907	3 yıl 6 ay 11 gün	Bitlis Halkının İsyanı ve Soruşturma
12	Tahir Paşa	30 Temmuz 1907	27 Ağustos 1908	1 yıl 27 gün	Bilinmiyor
13	Ahmed Reşid	27 Ağustos 1908	3 Şubat 1909	5 ay 6 gün	Bilinmiyor

¹⁵³ Bu tablo için kullanılan kaynaklar şunlardır: SDA, 1880-1909 yılları arası; SVB, H.1318 (M.1900), s.104; BOA. İ.MMS.(İrâde Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ) 64/3041, 1 Z 1296 (17 Ekim 1879); BOA. İ.DH. 911/72345, 25 Ca 1301 (23 Mart 1884), 958/75754, 21 L 1302 (3 Ağustos 1885), 1013/79977, 8 Ra 1304 (5 Aralık 1886), 1045/82083, 21 Za 1304 (10 Eylül 1887), 1146/89352, 12 Za 1306 (9 Ağustos 1889), 1357/1316, 20 Ra 1316 (8 Ağustos 1898), 1373/1317, 28 Z 1317 (30 Mart 1900), 1417/1321, 30 L 1321 (19 Ocak 1904), 1457/1325, 19 C 1325 (30 Temmuz 1907); BOA. Y.A.RES. (Yıldız Sadâret Resmi Marûzât) 24/36, 11 L 1301 (4 Ağustos 1884), 48/7, 7 L 1306 (6 Haziran 1889), 55/42, 24 Za 1308 (31 Temmuz 1891); BOA. Y.A...HUS.(Yıldız Sadâret Hususi Marûzât) 318/88, 7 Ş 1312 (3 Şubat 1895); BOA. DH. MKT. 1875/108, 4 Ra 1309 (8 Ekim 1891); MV. 14/13, 12 S 1304 (10 Kasım 1886); BOA. BEO.(Bâb-ı Âli Evrak Odası Belgeleri) 722/54098, 9 B 1313 (26 Aralık 1895), 3112/233394, 19 C 1325 (30 Temmuz 1907), 3486/261381, 14 M 1327 (5 Şubat 1909), 3598/269849, 26 C 1327 (15 Temmuz 1909); BOA. ŞD.284/46, 26 Ş 1297 (3 Ağustos 1880); Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul 1999, s. 28.

	Paşa				
14	Mehmed Hüsni Bey	3 Şubat 1909	15 Temmuz 1909	5 ay 12 gün	Hastalıktan tayin
15	Salim Paşa	15 Temmuz 1909	24 Şubat 1910	7 ay 9 gün	Emeklilik

Tablo 4'e göre Bitlis'te 1879 ile 1909 yılları arasında 14 vali görev yapmıştır. Her ne kadar III. Selim dönemi Vüzera Kanunnamesi¹⁵⁴ valilerin görev süresini en az 3 yıl, en çok 5 yıl olarak belirlemiş ise de Bitlis'te 30 yıllık sürede ortalama bir valinin 2 yıl kadar görev yaptığı görülmektedir. Vali değişikliğindeki bu hız, bölgedeki eşraf, aşiret reisleri ve diğer ileri gelenlerle valinin, samimi ilişkiler kurmasını önleyerek, bu göç odaklarının biriyle özdeşleşmesini engelleme amacını güttüğü söylenebilir¹⁵⁵. Bitlis valileri arasında en uzun hizmet eden kişi, toplamda –iki defada- 6 yıldan fazla görev başında kalan Arif Paşa'dır. Öte taraftan 1 yıldan az valilik yapanların olduğu da görülmektedir. Bunlar, 1886'da Mehmed Reşid Paşa, 1908'de Reşid Paşa, 1909'da Hüsni Bey ve Salim Paşa'dır. Valilerin büyük bir kısmının paşa unvanlı olduğu görülmektedir. Valilerin görevden alınmasının/ayrılmasının değişik sebepleri olmuştur. Bitlis'in iklim koşullarının sert olması, dört valinin tayin talebinin gerekçesi olmuştur. İkisinin tayini çıkarken diğer ikisi ise başka bir vilayete tayin edilmeden ölmüştür. İdarî açıdan sorun oluşturan üç valinin görevden alındığı anlaşılmaktadır. Emekliliğe sevk edilen bir vali ve yine aynı şekilde yaşlılığı nedeniyle görevden alınıp emekliliğe sevk edilen bir olmak üzere iki valinin de son görev yeri Bitlis olmuştur. Tabloda her ne kadar tayin sebebi bilinmiyor diye yazılmışsa da bu durumdaki valilerin normal tayin usullerine göre tayin talebi ve atamasının yapıldığı tahmin edilmektedir. İki vali zamanında meydana gelen olağanüstü olaylar onların görevine son verilmesine sebep olmuştur. Tahsin Paşa'nın Ermeni isyanı ve akabindeki gelişmeler, Ferid Bey'in ise Bitlis halkının bir bütün olarak isyana kalkışmaları ve sonrasındaki gelişmeler görevlerini sonlandırmıştır. Bitlis'te 1879-1919 yılları arasında görev yapmış vali ve muavinleri ekler kısmında (Ek 47) gösterilmiştir. Valilerin görev yerine ulaşmaları, burayı tanıyıp buraya alışmaları ve vilayet ile ilgili yapacaklarını planlayıp, icraata

¹⁵⁴ Kanunname ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789-1807*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s.118.

¹⁵⁵ Ashında Bitlis'teki valilerin bu durumu, Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinden farklı değildir. Kırmızı'nın 1895-1908 yılları arasındaki Osmanlı vilayetlerine yapılan vali atamaları ile ilgili karşılaştırmalı tablosunda gösterdiği üzere, 13 yıllık bu sürede Bitlis'te 5 vali görev yapmışken, Diyarbakır'da 9 vali ve Musul'da 10 vali değişikliği yaşanmıştır. Buna mukabil Hicaz'da 1 ve Aydın'da 2 vali görev yapmıştır. Bu da gösteriyor ki Bitlis'teki vali değişikliği sıklığı sadece bu vilayete sınırlı olmamış, genele teşmildir. Bitlis, vali değişikliği konusunda tabloda orta bir yerde durmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki diğer vilayetlerin durumu için bkz. Kırmızı, *a.g.e.*, s.67, 68.

dökmeleri için gerekli olan sürenin –hızlı yer değiştirmelerden dolayı- pek de mümkün olamadığı görülmektedir. Bitlis vilayetinde diğerlerine göre daha uzun süre görev yapabilen valilerin, vilayetin kalkınması konusunda çabalarının daha üst düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Bu da gösteriyor ki muayyen süresi içinde görev icra etme fırsatı tanındığında valiler, vilayetin kalkınması adına daha uzun soluklu projeler yapabilmişlerdir.

Bitlis'te görev yapmış valilerin mesleki tecrübelerine bakıldığında, Arif Paşa, Reşid Paşa, Hüsnü Bey, Salim Paşa ve Mehmed Reşid Paşa'nın sancak mutasarrıflığından sonra sancağın bir üst idarî birimi olan Bitlis vilayetine vali olarak tayin edildikleri görülmektedir. Bu tayin, terfi olarak da kabul edilebilir. Yine Tahir Paşa, Trabzon valiliğinden Bitlis vilayetine eş statüde tayin olmuştur. Taşrada yeteri kadar tecrübe sahibi olmuş bu deneyimli valilerden başka bir de İstanbul'daki bürokrasi erkinden kişiler vali olarak görevlendirilmişlerdir. Ferid Bey'in Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi Azalığından, Mecid Bey'in ise Dâhiliye Nezareti Mektupçuluğundan Bitlis vilayetine vali tayin edildiği görülmektedir. Valilerin eğitim gördükleri okullar ve eğitim seviyelerinin çeşitlilik gösterdiği, sicillerin incelenmesinden anlaşılmaktadır. Arif Paşa ve İbrahim Edhem Paşa'nın Mektebi Maarif-i Adliye; Fikri Paşa ve Ömer Sabri Bey'in Mekteb-i Mülkiye; Tahsin Paşa'nın Rüşdiye mezunu olduğu, Mehmed Reşid Paşa'nın okul dışında özel derslerle eğitim aldığı ve son olarak Şerif Mehmed Rauf Paşa'nın ise Paris'te okuduğu tespit edilmiştir. Bitlis'te görev yapmış valilerin buradaki göreve gelirken hangi yaşlarda olduklarına bakıldığında ise şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: Arif Paşa 37 yaşında¹⁵⁶, Mehmed Reşid Paşa 55 yaşında¹⁵⁷, İbrahim Edhem Paşa 56 yaşında¹⁵⁸, Şerif Mehmed Rauf Paşa 50 yaşında¹⁵⁹, Tahsin Paşa 46 yaşında¹⁶⁰, Ömer Sabri Bey 52 yaşında¹⁶¹, Abdülmecid Hulusi Bey 48 yaşında¹⁶², Hüseyin Hüsnü Bey 47 yaşında¹⁶³, Mehmed Ferid Paşa 49 yaşında¹⁶⁴, Ahmed Reşid Efendi 46 yaşında¹⁶⁵ ve Mehmed Hüsnü Bey 48 yaşındadır¹⁶⁶. Bu duruma bakıldığında

¹⁵⁶BOA. DH.SAİD.d... (Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri) 47/22, 29 Z 1242 (24 Haziran 1827).

¹⁵⁷BOA. DH.SAİD.d... 25/237, 29 Z 1246 (11 Mayıs 1831) .

¹⁵⁸BOA. DH.SAİD.d... 04/318, 29 Z 1246 (11 Mayıs 1831).

¹⁵⁹BOA. DH.SAİD.d... 03/72, 29 Z 1254 (13 Şubat 1839) .

¹⁶⁰BOA. DH.SAİD.d... 02/484, 19 Z 1261 (19 Kasım 1845).

¹⁶¹BOA. DH.SAİD.d... 18/417, 29 Z 1259 (21 Aralık 1843).

¹⁶²BOA. DH.SAİD.d... 77/227, 29 Z 1266 (6 Ekim 1850).

¹⁶³BOA. DH.SAİD.d... 25/259, 29 Z 1269 (3 Eylül 1853).

¹⁶⁴BOA. DH.SAİD.d... 93/77, 29 Z 1272 (1 Ağustos 1856).

¹⁶⁵BOA. DH.SAİD.d... 26/91, 29 Z 1278 (28 Mayıs 1862).

Bitlis'teki valilerin mesleki anlamda deneyimli oldukları ve hatta bazılarının yaşlarının görevi ifa etmeye engel teşkil ettiği görülmektedir¹⁶⁷. Valilerin büyük bir kısmının Türkçenin yanında Farsça, Arapça, Rumca ve Fransızcaya da vakıf olduğu sicillerinin incelenmesinden anlaşılmaktadır¹⁶⁸.

Bitlis vilayeti, resmi olarak teşkil edildikten sonra 15 Aralık 1879 tarihinde ilk vali olarak Arif Paşa¹⁶⁹ tayin edilmiştir¹⁷⁰. Bitlis'e tayin edilmiş en genç validir. Dönem içindeki evrak akışına bakıldığında -kurucu vali denilebilecek- Arif Paşa'nın, vilayetin teşekkülü noktasında büyük emekleri olduğu görülmektedir. Zira teşkilat defterinin hazırlanması ve onunla birlikte süregelen teşekkül ve kurumsallaşma aşamalarındaki yazışmalarda onun mührü bulunmaktadır. Vilayetin teşekkülünden sonra Bitlis ahali (müslim ve gayrimüslimler) adına 19 Aralık 1879 tarihinde bir teşekkür telgrafi gönderilmiştir¹⁷¹. Daha sonra 8 Şubat 1880 tarihinde ahali adına Mabeyne gönderilen ikinci teşekkür telgrafta ¹⁷² "...vilâyet-i 'acizânemiz vâililiğine intihâb ve ta'yîn buyrulmuş olan mütehayyizân-ı vülât-ı kirâmından 'Ârif Paşa hazretleri bu kere makarr-ı vilâyete bi't-teşrif hâ'iz oldukları nâtik-ı bâliğ-i müşfikâta inşâ'allah-u te'âlâ bundan böyle matlûb-ı âlî vechile hâsılı sa'âdet hâl ve istikbâlimizi tebşîr ve te'mîn etmekle sınıf-ı ahâli gönülllerimizden isteriz teşekkür..." denilerek vilayete teşrif buyurmuş olan validen hem memnun ve hem de umutlu olduğu ifade edilmiştir. Arif Paşa, Bitlis'te iki defa valiliğe tayin edilmiştir. İlk valiliğinde 4.5 yıl bu görevde kalmıştır. Sonrasında görevinden istifa ederek ayrılmıştır¹⁷³. İkinci kez göreve getirildiğinde ise 16 ay bu görevi sürdürmüştür¹⁷⁴. Görevini icra ederken sorunları görmezlikten gelmeyi kabul etmediğinden, daha görevinin ilk yılında Muş Ermeni Psikoposunun olumsuz tavır ve

¹⁶⁶BOA. DH.SAİD.d... 80/151, 29 Z 1279 (18 Mayıs 1863).

¹⁶⁷ Mehmed Reşid Paşa bu gerekçe ile emekliliğe sevk edilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. BOA. DH.SAİD.d... 25/237, 29 Z 1246 (11 Mayıs 1831)

¹⁶⁸ Valilerin sicil raporlarında bu konuda detaylar mevcuttur. Detaylar için bunlara bakılabilir.

¹⁶⁹Ârif Paşa Yenişehirlidir. Erzurum vilayetinde bazı ufak memuriyetlerde bulunduktan sonra Meclis-i Vâlâ mazbata odasına girmiş ve buradan mîrimîranlıkla Menteşe, Resmo, Saruhan mutasarrıflıklarında, H.1302'de (M.1884/1885) Bitlis, H.1305'de (M.1887/1888) Diyarbakır, H.1306'da (M.1888/1889) Trabzon ve H.1307'de (M.1889/1890) Halep valiliklerinde bulunmuş ve H.1309'da (M.1891/1892) ayrılarak 7 Rebiülâhir 1311'de (18 Ekim 1893) vefat etmiştir. Silivrikapı dışında Seyyid Nizam Türbesi civarında defnedilmiştir. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, C.1, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.320.

¹⁷⁰SVB, H.1318 (M.1900), s.104.

¹⁷¹ Müslim ahaliyi temsilen Abdullah ve gayrimüslim ahaliyi temsilen de Kirgor ismiyle telgraf gönderilmiştir. Telgrafın içeriği ile ilgili diğer detaylar için bkz. BOA. YA...HUS. 163/15, 13 M 1297 (27 Aralık 1879).

¹⁷²BOA. Y.MTV. 3/27, 29 S 1297 (11 Şubat 1880).

¹⁷³BOA. DH.SAİD.d... 47/22, 29 Z 1242 (24 Haziran 1827).

¹⁷⁴ Görev süresi ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. SVB, H.1318 (M.1900), s.104.

davranışlarından dolayı buradan sürülmesi için talep ve girişimlerde bulunmuştur¹⁷⁵. Bu dönemin klasik bir parçası haline gelen şikâyetlerden Arif Paşa da nasibini almıştır. Vilayetteki görevinin dördüncü yılında olan Arif Paşa ile ilgili bazı iddialar şikâyet telgraflarına konu olmuştur. Muradyan ismiyle Adliye ve Dâhiliye Nezaretlerine defalarca gönderilen telgraflara göre Arif Paşa, defterdar ve belediye reisi rüşvet almaktadırlar. Telgraf sahibi Muradyan'ın 11-15-29 Temmuz 1883 ile 19 Ağustos 1883 tarihlerinde yazdıklarıyla iddiasının arkasında olduğunu ve gerekirse idamı pahasına bunları ispatlamaya hazır olduğunu ifade etmiştir¹⁷⁶. Hakkındaki şikâyetler sadece bununla sınırlı kalmamıştır. İşe bir de İngiltere Konsolosu karışmıştır. Konsolosun iddiaları ise daha vahimdir. Zira konsolos, Arif Paşa'nın valiliği süresince hırsızlık ve cinayetlerin gün be gün arttığını; Kürtler ve diğer eşkıyanın, tüccarların mallarını yağmalayıp onları öldürdüğünü, buna karşın suçluların yakalanmadığını ileri sürmüştür. Bununla beraber vilayetin önemli kademelerine valinin akrabalarını yerleştirdiğini; hükümet konağı için toplanan parayı ise zimmetine geçirdiğini; valiye yakın olan Bitlis Belediye Reisi Avadis Efendi'nin görev süresi bittiği halde görevden almadığını ve bu kişi eliyle belediye sandığındaki parayı çaldığını iddia etmiştir¹⁷⁷. Son olarak ahaliden 204'ü Müslim ve 240'ı gayrimüslim olmak üzere 444 kişinin imzasıyla Mabeyne yazılan arzuhalde Arif Paşa'nın emriyle vilayette fukaradan 96.000 kişinin yol yapımında çalışmaya zorlandığı ifade edilmiştir. Arif Paşa hakkında başka da iddialar ileri sürülmüştür. Vilayetteki meclislerin tamamında seçim yerine Arif Paşa'nın isteğiyle azaların tayin edildiği ve bunların görev süresinin kanunun dışında uzatıldığı, bir buçuk yıl önceki kıtlığın tesirinin hâlâ devam ettiği ve bundan dolayı ahalinin durumunun perişan olduğu, vilayette hâlâ bir müdde-i umûminin bulunmadığı, valinin keyfi hareket ederek halkı mağdur ettiği ve bundan dolayı da Bitlis halkının civar vilayetlere göç etmeye başladığı aktarılmıştır¹⁷⁸. Buna çare bulunmazsa geri kalan halkın da göç edeceği dile getirilmiştir. Bu şikâyetlerin tesiriyle bir süre sonra Arif Paşa kendi isteğiyle görevi bırakmıştır¹⁷⁹.

¹⁷⁵BOA. DH. ŞFR. 113/66, 26 My 1296 (7 Haziran 1880).

¹⁷⁶Muradyan, en son gönderdiği telgrafta umduğunu bulamamış olacak ki bu sefer durumu Avrupa'daki gazetelere ve düvel-i muazzamaya bildireceğini ifade ederek tehdit yoluna gitmiştir. BOA. ŞD. 2472/25, 23 R 1301 (21 Şubat 1884).

¹⁷⁷BOA. HR.TO.(Hariciye Tercüme Odası) 261/20, 25 10 1883.

¹⁷⁸BOA. DH. MKT. 1337/101, 28 Za 1298 (21 Kasım 1881).

¹⁷⁹Bahse konu olan şikâyetlerin özellikle Kürt Musa Bey Olayı olarak bilinen 13 Mayıs 1883 tarihinde Amerikalı misyonerler George P. Knapp ve Dr. Reynolds'un darp edilmesi ve soyulması olayından sonra yoğunlaştığı görülmektedir. ABD ve İngiltere bu olaydan Mutki Aşireti liderlerinden Kürt Musa Bey'i sorumlu tutmuştur. Kürt Musa Bey'in tutuklanması konusundaki ısrarlara rağmen Arif Paşa'nın adı geçen kişiyi tutuklamaması, kendisini ABD ve İngiltere nezdinde hedef haline getirmiştir. Bu ülkelerin

Arif Paşa'nın yerine 23 Mart 1884 tarihinde Hüseyin Fikri Paşa¹⁸⁰ valiliğe tayin edilmiştir. Fikri Paşa'nın valiliği iki yıl bile sürmemiştir. Zira hakkındaki iddialar neticesinde Fikri Paşa görevden alındıktan sonra 10 Ağustos 1885 tarihinde Şûrâ-yı Devlet Riyaseti'ne yazdığı telgrafta¹⁸¹ göreve iadesini talep etmiştir. 22 Ağustos 1885 tarihinde bu sefer şifreli telgraf ile Dâhiliye Nezareti'ne durumu arz etmiştir¹⁸². Fakat sonraki sürece bakıldığında bu talepleri yerinde görülmemiş ve Fikri Paşa, bir daha göreve getirilmemiştir.

Fikri Paşa'nın görevden alınmasını müteakip kısa bir süreliğine Tevfik Paşa valiliğe tayin edilmişse de nihayetinde 2 Ağustos 1885 tarihinde Arif Paşa ikinci defa valiliğe tayin edilerek bu tayin süreci tamamlanmıştır. Fakat Arif Paşa hakkındaki şikâyetler artınca ileride açılacak başka bir görevde değerlendirilmek üzere valilikten alınmıştır¹⁸³. Arif Paşa'nın görevden alınmasını müteakip yerine 20 Aralık 1886 tarihinde Mehmed Reşid Paşa¹⁸⁴ valiliğe tayin edilmiştir¹⁸⁵. Arif Paşa, bir süre sonra Diyarbakır valiliğine tayin edilmiştir¹⁸⁶.

gayretleri neticesinde Arif Paşa görevi bırakmaya mecbur edilmiştir. Bülent Cırık, *Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928)*, Değişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 29, 36.; Kürt Musa Bey Olayı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Cırık, *Üç Devirde...*; Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1880-1890)*, İstanbul 2004; Melda Hamdioğlu, *Musa Bey Olayı Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996; Fatih Ünal, "Ermeni Olaylarında Bir Safha, Kürt Musa Bey Olayı", *Kafkas Araştırmaları 2 (1996)*, s.51-64.

¹⁸⁰Kendisi Mekteb-i Mülkiye-i Şahane mezunudur. *BOA. İ.HUS.* 38/24, 09 Z 1312 (4 Mayıs 1895).

¹⁸¹Telgrafta özetle, 1852 yılından beri devlet hizmetinde sadakatle hizmette bulunduğunu, Bitlis'te de özellikle maarif ve nâfia alanlarında önemli çalışmalar yaptığını ifade etmiştir. Buna rağmen "...sebeb-i hakikiyesi görülmeksizin inşisâl vukû'u tesâdüf-ı kemterânem hakkında şâyân-ı dikkat ve merhamet bir büyük gadr ve felâket müstelzim olmuştur..." denilerek haksız yere sebepsiz olarak görevden alındığını iddia etmiştir. Görevden alınmasına sebep olan şey eğer "...cerâ'im-i vâkı'alarına mebnî işden el çekdirilen me'mûrların şikâyat ve müşteriyâtına veyâhud ashâb-ı i'zâmın iş'ârâtına müstenid ise..." denilerek suç işlemiş olan memurların görevden alınmaları neticesinde bir cezalandırma ise hukukun muhafazası noktasında "...adâletden istifâde istihâmına cür'et ederim" denilerek kararın düzeltilmesini talep etmiştir. *BOA. ŞD.* 1875/59, 01 Za 1302 (11 Eylül 1885).

¹⁸²Bir önceki telgrafta arz ettiği gibi, ahaliye zulmeden bazı kişilerin bu eziyetine mani olduğundan başına bunların geldiğini ifade ederek adalet talebinde bulunmuştur. *BOA. DH. ŞFR.* 126/6, 10 A 1301 (22 Ağustos 1885).

¹⁸³Bitlis'te meydana gelen hırsızlık, gasp ve cinayet olaylarının önünün alnamamasından dolayı görevden alınmıştır. *BOA. MV.* 14/13, 12 S 1304 (10 Kasım 1886).

¹⁸⁴Baban hanedanından Süleyman Paşa'nın oğludur. H.1237'de (M.1821/22) doğmuştur. Aldığı özel derslerle eğitimini tamamlamıştır. Bağdat'ta bazı hizmetlerinden sonra Hille, Müntefik, Taaz ve Zor mutasarrıflıklarında bulunduktan sonra 15.000 kuruş maaş ile Bitlis'e vali olmuştur. 4 Receb 1313 (21 Aralık 1895) tarihinde emekli bir vali olarak İstanbul'da vefat etmiştir. Süreyya, *a.g.e.* C.5, s.1381; *BOA. DH.SAİD.d...* 25/237, 29 Z 1246 (11 Mayıs 1831).

¹⁸⁵Bu değişiklik Bitlis'teki bazı kişileri ziyadesiyle memnun etmiş olacak ki sevinçlerini Dâhiliye Nezareti'ne çektikleri telgraflarla ifade etmişlerdir. *BOA. DH. MKT.* 1385/100, 22 Ra 1304 (19 Aralık 1886).

¹⁸⁶*BOA. DH.SAİD.d...* 47/22, 29 Z 1242 (24 Haziran 1827).

Mehmed Reşid Paşa'nın vilayette yaptığı icraatlar bizzat başkanlığını yaptığı vilayet Meclis-i İdare Azası Necmettin Bey tarafından sekteye uğratılmaya çalışılmıştır. Kişisel çıkarların, bazen vilayetin geleceğini olumsuz etkilediği bu teşebbüslerden anlaşılmaktadır. Zira valilerin önünde bekleyen bunca sorun ve yapmaları gereken bu kadar işle birlikte ayrıca haklarındaki şikâyetlerle de¹⁸⁷ uğraşmaları gerekiyordu. Aynı zamanda yukarıda izah edildiği üzere önceki valilerden bazılarının görevden alınmalarına kadar gidebildiğinden şikâyetlerin İstanbul'dan nasıl bir neticeyle döneceği de kestirilememektedir. Bundan dolayı da ayrıca bir tedirginliğin varlığı, valilerin yazdığı cevabi yazılara yansımaktadır¹⁸⁸. Mehmed Reşid Paşa, kendinden önceki valilerin olumsuz icraatlarından dert yanmıştır. Özellikle Arif Paşa ve Fikri Paşa'nın halk nazarında –hükümet adına- bıraktıkları izlenimden dolayı halkın devlete güveninin kalmadığını, bundan dolayı da vergilerin tahsilâtında da sıkıntılar olduğunu ifade etmiştir¹⁸⁹. Mehmed Reşid Paşa, en yakın çalışma arkadaşı olan vilayet mektupçusu ve diğer sancak mutasarrıfları hakkındaki suçlamalarda soruşturmanın açılmasına izin vermiştir¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Kendisi hakkında cinayet zanlısı Siirtli Hacı Abdullah Efendi'yi himaye ederek muhakeme edilmesini önlediği ve kendisinin adli işlere müdahale ettiğine dair vilayet ceza mahkemesi başkanı ve müdde-i umûmisi tarafından başvuru yapıldığı, görevinden ayrılacağından soruşturmaya gerek duyulmadığı ifade edilmiştir. Bu iddiaların asılsız olup olmadığı doğrulanamamıştır. Fakat vilayetteki en yetkili kişi olan vali hakkında vilayetin mahkeme başkanı ve müdde-i umûmisi dava açmaya teşebbüs edebilecek cesareti kendilerinde bulabiliyorsa bu, ellerinde güçlü kanıtların olabileceği kanaatini uyandırmaktadır. *BOA. DH. MKT.* 1396/112, 7 Ca 1304 (1 Şubat 1887); *BOA. DH. MKT.* 1464/60, 1 Ra 1305 (17 Kasım 1887).

¹⁸⁸ Tedirginliğin bir neticesi olarak yapılan şikâyetler görmezden gelinememiş ve detaylı olarak cevaplandırılmıştır. Necmeddin Bey'in şikâyetine binaen 19 Haziran 1887 tarihinde Mehmed Reşid'in Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı cevabi şifreli telgrafta özetle, vilayette asayişin berkemal olduğu, buradaki dört sancakta yaşayan Müslüman ve Hristiyan ahaliden 270.000 kişinin mutlu olduğu ve huzur içinde yaşadığı ifade edilmiştir. Meclis-i idare eski azasından Necmeddin ve birkaç kişinin "...hiçbir şey bulamayub hilafî hakikat ba'zı pulsuz telgraflar takdîm ettikleri..." iddia edilerek suçlamaların mesnetsiz olduğunu savunmuştur. *BOA. DH. ŞFR.* 133/74, 07 H 1303 (19 Haziran 1887).

¹⁸⁹ Dâhiliye Nezareti'ne 5 Haziran 1887 tarihinde gönderdiği şifreli telgrafta özetle önceki valilerin kötü idareleri neticesinde "... kuvvet-i hükümet hemen zâ'il olma raddelerine gelmiş..." denilerek devletin gücünün yok olma seviyesine geldiğini ifade ettikten sonra daha önce zikrolunan Necmeddin Efendi ve onun gibi düşünen iki üç kişinin daha halka olumsuz telkinatlarda bulunduğu bahisle vilayetin dışına sürülmelerini talep etmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. DH. ŞFR.* 133/7, 24 Ma 1303 (5 Haziran 1887).

¹⁹⁰ 4 Şubat 1887 tarihli şifreli telgrafta Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı üzere vilayet mektupçusu ve biraderi Muş Mutasarrıfı hakkındaki suçlamaların tahkiki için vilayet idare meclisince bir tahkik komisyonunun oluşturulmasına izin vermiştir. Hatta vilayet mektupçusunun Musul'dakiyle becayiş yapmasını teklif etmiştir. Bu durum, valinin etrafındakileri kolladığı şikâyetini boşa çıkarır bir gelişmedir. *BOA. DH. ŞFR.* 132/135, 23 Ks 1302 (4 Şubat 1887).

Mehmed Reşid Paşa daha bir yılını bile doldurmadan ihtiyarlığı ve dirayetsizliği gerekçe gösterilerek 11 Ağustos 1887 tarihinde azledilmiş¹⁹¹, yerine İbrahim Edhem Paşa¹⁹² valiliğe tayin edilmiştir. Bitlis'e tayin edilmiş en yaşlı validir. Görevine başlar başlamaz hakkında önceki valilere isnat edilmemiş olan suçlamalarla şikâyet edilmiştir. Vilayet idaresini tamamen Mektubi Mümeyyizi İbrahim Efendi'ye bıraktığı, vilayette cinayet işlemiş olan kişileri himaye ederek muhakeme edilmelerini engellediği gibi iddialarla 5 Eylül 1888 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne telgrafla şikâyette bulunulmuştur. Ayrıca valiyi şikâyet edenlerin çeşitli şekilde cezalandırıldıkları ve vilayet genelinde adam öldürmek, kesmek, boğmak, hırsızlık ve rüşvet almanın gittikçe arttığı ifade edilmiştir¹⁹³. Şikâyetlerin sayısı zamanla artmıştır.

Hakkındaki iddialar İstanbul'da pek de olumlu karşılanmamış olacak ki 10 Temmuz 1889 tarihinde Sadrazam'ın imzasıyla “...Bitlis Valisi Saadetlu Edhem Paşa'nın sû-i idâresinden dolayı 'azli Şûrâ-yı Devlet kararı icâbından olduğu...” denilerek görevden alınmış¹⁹⁴ ve yerine 13 Temmuz 1889 tarihinde Şerif Mehmed Rauf Paşa¹⁹⁵ “...evsâf-ı matlûbeye câmi' bulunduğundan...” Bitlis valiliğine tayin edilmiştir¹⁹⁶. Aslında Edhem Paşa'dan sonra padişaha arz edilen kişilerin arasında

¹⁹¹ Arapça, Türkçe, Farsça ve Fransızca dillerine vakıf donanımlı bir kişi olan Mehmed Reşid Paşa, Bitlis'e geldiğinde artık yaşlı bir insandır ve göreve gelip giderken bile zorlanmaktadır. Bu durumu Tercüme-i Hal Varakasında “...gâyet ihtiyar (...) bulunması cihetiyle bidâyet-i memûriyetinden beri memûriyetine nâdiren devâm edebilmiş ve hüsn-i hizmet gösterememiş olması ahâlice kıyl-u kal'a sebebiyet verdiği gösterilmesine ve şu hâl ile devâm-ı me'mûriyeti câ'iz olamayacağına binâ'en...” denilerek görevine son verilmiş ve 5.000 kuruş maaşla emekli edilmiştir. *BOA. ŞD.* 2949/31, 29 S 1309 (4 Ekim 1891); *BOA. DH.SAİD.d...* 25/237, 29 Z 1246 (11 Mayıs 1831).

¹⁹² 1831 İstanbul doğumlu olan İbrahim Edhem Paşa, Mekteb-i Maarif-i Adliye'de okumuş olup, Türkçe, Arapça ve Fransızca bilmektedir. Hakkâri valiliğini bırakarak 15.000 kuruş maaş ile Bitlis valiliğine tayin edilmiştir. Yaşlılığından dolayı 6.000 kuruş maaş ile emekli edilmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. DH.SAİD.d...* 04/318, 29 Z 1246 (11 Mayıs 1831).

¹⁹³ Telgrafın altında Bitlisli İbrahim, Ali ve Mehmed isimleri mevcuttur. Dâhiliye Nezareti verdiği cevapta hem bu isimlerin araştırılmasını hem de iddiaların soruşturulması istemiştir. *BOA. DH. MKT.* 1546/98, 25 Z 1304 (14 Eylül 1887); Hakkındaki bir başka şikâyet ise Muş Heyet-i Adliyesi'nce yapılmış olup, yine adli işlere müdahil olduğuyla ilgilidir. Bu şikâyetin soruşturulmasına izin verilmemiştir. *BOA. DH. MKT.* 1578/62, 21 R 1306 (25 Aralık 1888); *BOA. DH. MKT.* 1586/80, 21 Ca 1306 (23 Ocak 1889).

¹⁹⁴ İbrahim Edhem Paşa'nın görevden alındığı günün gecesinde tüccardan Şaban Efendi, sevinçten havaya silah sıktığı için hakkında soruşturma açılmıştır. Adı geçen kişi Bitlis idare meclisinin kararıyla da tutuklanmıştır. Bu durum, valilerin yaptıklarıyla yerel halkta bıraktığı izlenime iyi bir örnek teşkil etmektedir. Soruşturmanın seyri ve diğer detaylar için bkz. *BOA. DH. MKT.* 1652/106, 02 M 1307 (29 Ağustos 1889); *BOA. DH. MKT.* 1658/82, 22 M 1307 (18 Eylül 1889).

¹⁹⁵ 1839 İstanbul doğumludur. Paris'te bir yıl özel eğitim aldıktan sonra İstanbul'a geri gelmiştir. Bundan sonraki eğitimini de özel hocalarla ders yaparak almıştır. Türkçe, Arapça ve Fransızca bilmektedir. Beyrut valiliğinden sonra 17.000 kuruş maaş ile Bitlis valiliğine tayin olmuştur. Buradaki görevi bitince de Mamuratülâziz vilayetine tayin edilmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. DH.SAİD.d...* 03/72, 29 Z 1254 (13 Şubat 1839).

¹⁹⁶ *BOA. DH. MKT.* 1632/8, 28 L 1306 (27 Haziran 1889); *BOA. İ.DH.* 1143/89172, 15 Za 1306 (12 Ağustos 1889); *BOA. İ.DH.* 1143/89183, 19 Za 1306 (16 Ağustos 1889).

olmadığı görülen Şerif Mehmed Rauf Paşa'nın Bitlis'e tayini şaşırtmıştır¹⁹⁷. Rauf Paşa, tayin edildikten sonra vilayetteki asayiş ve hazine sorunlarını çözüme kavuşturduğunu ifade etmiştir¹⁹⁸. Şerif Mehmed Rauf Paşa, Bitlis'te göreve başladıktan bir süre sonra Bitlis Kumandanı Ahmed Lütfi Paşa ile anlaşamamış ve zaman içinde birbirleri aleyhindeki iddiaları ve telgrafları İstanbul için sorun teşkil etmeye başlamıştır¹⁹⁹. İkisi arasındaki ihtilafın bölgedeki asayiş sorunlarını artırmış olduğu ve özellikle Ermenilerin bunu fırsata çevirmeye başladığı hazırlanan mazbatalara yansımıştır. 27 Haziran 1891 tarihli askerî komisyon mazbatasında²⁰⁰ “...kumandan-ı müşârün-ileyh kulları vâlilik emeline ve vâli de ref’-i rakîb-dâ’îyesine düşüp biribiri ‘aleyhinde bir takım şikâyât ve isnâdât ile ref’ ve izâlesi mültezem-i ‘âlî olan iğtişâşâta daha ziyâde bir kuvvet virilmiş olmasıyla artık bu hâlin devâmına imkân kalmamış ve gerçi vâli-i müşârün-ileyh kulları me’mûriyetinden ‘afvını istirhâm eylemiş ise de vâli kaldırılıp anın yerine bâdî-i iştîşâş olan kumandanın nasbı hâlinde sâ’irlerine sû-i misâl virilerek ba’de-mâ her bir kumandan vâli olabilmek emeliyle hükümet me’mûruninin ‘aleyhine kıyâm idüp her tarafça uygunsuzluk ve şikâyât ikâ’ına kapu açılmış olacağından vâlinin oradan kaldırılması kumandanın dahi ahar bir mahalle nakliyle beraber icrâ olunmak siyâseten derece-i vücûb ve iltizâmiyetdedir...”denilerek valinin emekliliğini talep ettiği, kumandanın ise valilik için gayret içinde olduğunu, lakin eğer vali emekli, kumandan da onun yerine vali yapılırsa bu durumun diğer kumandanlara kötü örnek teşkil edeceği tespitinden sonra valinin ve kumandanın oradan başka yere tayin edilmesi teklif

¹⁹⁷ Bitlis valiliği için padişaha sunulan isimler şunlardır: Yemen Valisi Esbak Saadetlu Aziz Paşa Hazretleri, Necid Mutasarrıfı Ferik Saadetlu Akif Paşa Hazretleri, Zor Mutasarrıfı Saadetlu Ahmed Paşa Hazretleri. *BOA. Y.PRK. BŞK.(Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı)* 16/29, 12 Za 1306 (9 Ağustos 1889).

¹⁹⁸ Mabeyn'e hitaben yazdığı 21 Mart 1891 tarihli yazısında kendinden önceki valiler zamanında bozulmuş olan vilayetteki asayiş durumunu büyük oranda çözüme kavuşturduğunu ve hazine gelirlerini düzene soktuğunu ifade etmiştir. *BOA. Y.MTV.* 49/28, 10 Ş 1308 (21 Mart 1891).

¹⁹⁹ Durum öyle bir hal almıştır ki kumandanın asayiş ve kentteki olaylar ile ilgili verdiği rakamlar ile valinin paylaştığı rakamlar arasında büyük bir farklılık olduğu görülmektedir. Kumandan, valinin başarısızlığını ispat etme gayretiyle rakamları şişirirken vali ise bu iddiaları çürütmek için çaba sarf etmiştir. Bir yıl içinde kentteki olaylarda 39 kişinin hayatını kaybettiği ve 157 kişinin ise ağır yaralı olduğunu ifade eden komutanın beyanına karşılık, vali ise bu rakamların 3 ölüm ve 3-4 yaralama ile sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. Y.A...HUS.* 260/140, 24 L 1309 (22 Mayıs 1892).

²⁰⁰ Mazbatada, ayrıca kumandan ile valinin halktan taraftarlar bulup birbirinin aleyhine şikâyetlerde buldukları ifade edilmiştir. Yani ihtilaflarına halkı da katarak rekabetin boyutunu genişleterek bir yönetim zafiyetini ortaya çıkardıkları görülmektedir. Zira taşrada birbiriyle koordineli çalışması gereken en önemli iki makamın bu ihtilafı, yereldeki diğer güç odaklarınca iyi değerlendirilebilmektedir. Tahkikatın diğer ayrıntıları için bkz. *BOA. Y.MTV.* 51/70, 20 Za 1308 (27 Temmuz 1891); *BOA. Y.MTV.* 53/116, 29 M 1309 (4 Eylül 1891); *BOA. İ.DH.* 1245/97504, 20 S 1309 (25 Eylül 1891).

edilmiştir. Nihayetinde Bâbîâli Meclis-i Mahsusâ'sının 2 Ekim 1891 tarihli kararı gereği bu tarihten itibaren vali ve kumandanın Bitlis'teki görevlerine son verilmiştir²⁰¹.

2 Ekim 1891 tarihinde Hasan Tahsin Paşa²⁰², Bitlis valiliğine tayin edilmiştir. Tahsin Paşa'nın görev yaptığı zaman dilimi, Bitlis için hassas bir dönemdir. Ermeni isyanı için yoğun hazırlıkların yapıldığı, yer yer asayiş sorunlarının yaşandığı bir zaman diliminde, bunlara karşı tedbir almaya çalışan Tahsin Paşa, Ermeniler tarafından yoğun olarak şikâyete konu edilmiştir²⁰³. 1894 tarihinde Sason-Talori'de patlak veren Ermeni isyanı²⁰⁴ ve bu isyanın Tahsin Paşa tarafından bastırılması, Ermenilere hedef olmasına sebep olmuştur. Hakkındaki şikâyetler, bazen yereldeki konsoloslar üzerinden bazen de Ermenilerin örgütlü olduğu ülkelerdeki basın yayın araçlarıyla dile getirilmiştir²⁰⁵. Talori Hadisesi için oluşturulan Tahkik Heyeti'ndeki konsoloslar olayın sorumlusu olarak gördükleri Tahsin Paşa'nın görevden alınması için Osmanlı Devleti'ne baskı yapmaya başlamışlardır²⁰⁶. Nihayetinde açılan soruşturmaya binaen 27 Ocak 1895 tarihinde Tahsin Paşa'nın görevine son verilmiştir²⁰⁷. Tahsin Paşa görevden ayrıldıktan sonra, valiliği zamanında Bitlis'te olup bitenlerle ilgili raporlar yazıp padişaha sunmuştur. 29 Mayıs 1895 tarihli raporunda²⁰⁸, Bitlis'teki Ermeni isyanında (Sason-Talori İsyanı) en büyük payın dışarıdan Bitlis'e gelenlere (misyonerler) ait olduğunu, Müslüman halkın katledildiğini ve bunların haklarının savunulması gerektiğini, ordunun bu olayı bastırmak için makul sınırlar içerisinde müdahalede bulunduğunu, Van İngiliz Konsolosunun Ermenilere hamilik yaparak onları cesaretlendirdiğini, vali vekili olan

²⁰¹Şerif Mehmed Rauf Paşa, Mamuratülaziz vilayeti valiliğine tayin edilmiştir. *BOA. İ.MMS.* 124/5345, 27 S 1309 (2 Ekim1891); *BOA. DH.SAİD.d...*03/72, 29 Z 1254 (13 Şubat 1839); *BVG (Bitlis Vilayet Gazetesi)*, S.252.

²⁰² 1845'te Yanya'da doğmuştur. Sıbyan ve Rüşdiye okullarını bitirmiştir. Musul valiliğini icra ettikten sonra 17.000 kuruş maaş ile Bitlis valiliğine tayin edilmiştir. 6.000 kuruş maaş ile emekli olmuştur. Diğer detaylar için bkz. *BOA. DH.SAİD.d...* 02/484, 19 Z 1261 (19 Kasım 1845).

²⁰³ Tahsin Paşa'nın Hristiyan ahaliye şiddet uyguladığına dair padişaha ulaştırılan şikâyetlerde atılı suç istinaden Tahsin Paşa'nın görevden alınması talep edilmiştir. Buna mukabil verilen cevapta, soruşturma açılmadan bunun gerçekleştirilemeyeceği ifade edilmiştir. *BOA. İ.HUS.* 32/116, 07 C 1312 (6 Aralık 1894)

²⁰⁴Detaylı bilgi için Ermeni olayları başlığına bakınız.

²⁰⁵Tiflis Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne ulaştırılan "Misak" isimindeki Ermeni gazetesinin 81 nolu nüshasının tercümesi için bkz. *BOA. BEO.* 463/34693, 2 S 1312 (5 Ağustos 1894).

²⁰⁶ Karaca, *a.g.e.*, s. 45,46.

²⁰⁷*BOA. İ.DH.* 1319/17, 20 B 1312 (17 Ocak 1895); Görevden alınan Tahsin Paşa'nın derhal İstanbul'a gelmesi istenmiştir. Ayrıca fazla almış olduğu 548 kuruş 15 paranın da iadesi talep edilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 357/28, 05 L 1312 (1 Nisan 1895); Tahsin Paşa'nın Bitlis'ten İstanbul'a varıncaya kadar uğradığı her vilayetten rapor istenmiştir. Tahsin Paşa'yı öldürmek amacıyla Malatya'da pusu kurulduğu ve gereken tedbirin alınması gerektiği Diyarbakır valisi tarafından bildirilmiştir. Suikast hazırlıkları ile ilgili detaylar için bkz. *BOA. DH. ŞFR.* 171/82, 05 Şu 1310 (17 Şubat 1895).

²⁰⁸*BOA. Y.EE.*167/32, 04 Za 1312 (29 Mayıs 1895).

çalışma arkadaşının bu olayda ve sonrasında açık bir ihanet içinde olduğunu, Ermenilerin kendisi hakkında iftiralarda ve suikast girişiminde bulunduğunu sıraladıktan sonra bu iddiaları ile ilgili delillerin de elinde mevcut olduğunu ifade etmiştir. Tahsin Paşa, bir süre sonra Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dairesi Azalığı'na tayin edilmiştir²⁰⁹. Tahsin Paşa'nın görevden alınmasından sonra bile diğer ülkelerin takibinde olduğu yapılan haberlerden anlaşılmaktadır²¹⁰. Tahsin Paşa, Bitlis valiliği süresince şehir merkezinin tanzimi, vilayetin imarı ve ulaşım konularında büyük gayret ortaya koymuştur. Yaptığı faaliyetleri İstanbul'a aktarmayı da ihmal etmemiştir. 1893 yılında Mabeyn'e hitaben yazdığı resmi yazıda vilayetteki faaliyetlerini aktardıktan sonra Bitlis ile Siirt arasında yapımı tamamlanan yolda bir çeşmenin de yapıldığını ve bu çeşmeye de padişahın adının verildiğini arz etmiştir. Buna karşılık Tahsin Paşa, liyakat madalyası ile taltif edilmiştir²¹¹. Bu durum, Tahsin Paşa'nın bürokratik deneyimlerinin bir neticesi olarak ifade edilebilir.

Tahsin Paşa'nın azlinden sonra 27 Ocak 1895 tarihinde Sason Tahkik Komisyonu Azası Ömer Sabri Bey²¹² valiliğe vekâleten görevlendirilmiş, 22 Aralık 1895 yılında ise asaleten bu göreve tayin edilmiştir²¹³. Ömer Sabri Bey'in vilayet dâhilinde devre çıkma (genel teftiş) konusunda bazı girişimleri olmuş fakat bu faaliyetinde Ermeni eşkıyasının ona saldıracağı ile ilgili haberlerin yayılması üzerine Müslüman halk galeyana gelmiştir. Bu süreçte halkı ikna etmiş olması ve olayların yaşanmaması için gereken tedbirleri almış olması onun idarî açıdan ne kadar deneyimli ve kabiliyetli olduğunu ortaya koymuştur²¹⁴. Ömer Sabri Bey, vilayetteki çalışma arkadaşlarından Defterdar Osman Efendi ile anlaşamamış ve onun görevine son vermiştir. Karşılıklı iddialar neticesinde defterdar görevine iade edilerek soruşturma

²⁰⁹ Tahsin Paşa'ya 12.000 kuruşluk bir maaş bağlanmışken, kendisi bu maaşa karşılık bir görev icra etmek istemiştir. İsteğine binaen bu göreve tayini uygun görülmüştür. *BOA. İ.DH.*. 1385/41, 06 R 1319 (23 Temmuz 1901); *BOA. ŞD.* 3194/104, 11 R 1319 (28 Temmuz 1901)

²¹⁰ Tahsin Paşa'nın Bitlis'teki görevinden alınmasından sonra İstanbul'a varışına kadar takipte olan Ermeni komitelerine istihbaratı da İngiltere'nin sağladığı söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde kurdukları sağlam haberleşme ağıyla bunu nizami olarak sürdürebilmişlerdir. Bu kapsamda hazırladıkları konsolosluk raporları günlük olarak The Times gazetesinde neşredilebilmiştir. Tahsin Paşa'nın 10 Mart 1895 tarihinde İstanbul'a ulaştığı ve aynı gün saraya kabul edildiği 11 Mart tarihli nüshasında dercedilmiştir. *The Times* (London, England), Monday, Mar 11, 1895.

²¹¹ *BOA. Y. MTV.* 75/36, 07 Ş 1310 (24 Şubat 1893).

²¹² 1843 İstanbul doğumludur. 1865'de Mülkiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra sırayla Memurin-i Mülkiye Tekaüd Sandığı, İstanbul Emniyet Sandığı Müdürlüğü vs. görevlerden sonra 17.000 kuruş maaş ile Bitlis Vali Vekilliği'ne tayin edilmiştir. Türkçe, Arnavutça, Fransızca ve Rumca bilmektedir. Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1968)*, C.III, Ankara 1969, s.25; Süreyya, *a.g.e.* C.4, s.1327; *BOA. DH. SAİD.d...* 18/417, 29 Z 1259 (21 Aralık 1843).

²¹³ *BOA. İ.DH.*. 1331/9, 05 B 1313 (22 Aralık 1895).

²¹⁴ *BOA. DH. ŞFR.* 213/16, 30 T 1313 (11 Kasım 1897).

açılmıştır²¹⁵. Çalışma arkadaşlarından Hacı Necmeddin, Yasin, Şemseddin ve Faik Efendilerin de görevine son vermiştir. Fakat Şâkir Paşa'nın müdahalesiyle bunlar görevine tekrar iade edilmiştir. Bu yaşananlardan sonra Şâkir Paşa, onun hakkında "...istikâmeti derkâr ise de idâre-i umûr-ı vilâyete vukûfsuzluğu cihetiyle devâm-ı me'mûriyeti(ni)..” uygun görmemiştir²¹⁶. Bitlis'ten başka bir vilayet gitmesini uygun gören Şâkir Paşa'nın önerisine cevap gelmeden Ömer Sabri Bey, uzun bir süredir muzdarip olduğu hastalıktan²¹⁷ dolayı 27 Temmuz 1898 tarihinde vefat etmiş ve yerine Muş Mutasarrıfı Rıfık Bey vekâleten tayin olmuştur²¹⁸.

8 Ağustos 1898 tarihinde Dâhiliye Nezareti Mektupçusu Abdülmecid Hulusi Efendi'nin²¹⁹ Bitlis valiliğine tayin edilmesiyle Rıfık Bey'in görevi sona ermiştir. Göreve başladıktan kısa bir süre sonra Abdülmecid Bey'in Bitlis'te ve bağlı diğer yerleşim birimlerinde asayişî sağlama konusundaki gayretleri olduğu görülmektedir. Siirt'in Eruh kazasında Batvan ve Deyreşo Aşiretleri arasındaki anlaşmazlık çatışmaya dönüşmeden Abdülmecid Bey, aşiretleri barıştırarak sorunun olaysız bir şekilde çözülmesini sağlamıştır²²⁰. Bitlis'in kış şartlarının sert olması, hasta olan Abdülmecid Bey'in durumunun daha da ağırlaşmasına sebep olmuştur. Buna istinaden Abdülmecid Bey, İstanbul'a tedavi olmaya gitmiştir²²¹. İstanbul'daki tedavi süresi uzun sürmüş ve bir süre sonra Abdülmecid Bey, Bitlis'e geri dönmekten vazgeçerek tayin talebinde bulunmuştur²²². Nihayetinde İstanbul'a tedavi için gittikten sonra buradan Bitlis'e bir

²¹⁵BOA. ŞD. 1884/9, 13 C 1315 (9 Kasım 1897).

²¹⁶BOA. A.MKT.MHM. 614/18, 19 N 1315 (11 Şubat 1898).

²¹⁷Hastalığından dolayı 1895 yılının son ayında istifa telgrafını Bâbîâli'ye göndermiştir. Yerine Musul Valisi Tahir Paşa'nın görevlendirilmesine karar dahi verilmiştir. Fakat ilerleyen süreç takip edildiğinde ne istifanın kabulü ne de Tahir Paşa'nın göreve başladığına dair bir kayda rastlanılmamıştır. BOA. İ.DH.. 1331/9, 05 B 1313 (22 Aralık 1895).

²¹⁸BOA. DH. ŞFR. 226/90, 15 T 1314 (27 Temmuz 1898).

²¹⁹1850 İstanbul doğumludur. Darü'l-maârif rüşdiyesini bitirmiştir. Aldığı özel derslerle Arapça, Farsça ve Türkçeyi öğrenmiştir. Dâhiliye Nezareti'nde 40 kuruş maaş ile başladığı görevinde valiliğe kadar yükselmiştir. 18.000 kuruş maaş ile Bitlis vilayeti valiliğine tayin olduğunda 48 yaşındaydı. Hastalığından dolayı sık sık İstanbul'a gitmek zorunda kaldığından Bitlis'teki görevi sonlandırılmıştır. Tedavisi tamamlandığında ise Halep'e tayin edilmiştir. 56 yaşında emekliliğe sevk edilmiştir. Diğer detaylar için bkz. BOA. DH.SAİD.d... 77/227, 29 Z 1266 (6 Ekim 1850).

²²⁰BOA. DH. ŞFR. 230/50, 12 Ke 1314 (24 Aralık 1898).

²²¹Yazdığı şifreli telgrafta hastalığı hakkında "...ibtelasıyla bîzâr bulunduğum romatizma, bâsûr ve baş hastalıklarını Dersa'âdet'te mevcud etibbâ-yı mütehassisaya tedavi ettirmek ve mukaddemce İstanbul'a gönderilen 'â'ile-i mahlûkânem halkını ilkbaharda bi'l-istishâb Bitlis'e 'avdet eylemek üzere terhîsi ve 'azîmeti çâkerâneme musâ'ade buyrulmasına..." diyerek hem hastalığının tedavisi hem de ailesini de alıp Bitlis'e gelmek amacıyla izin istemiştir. BOA. Y.PRK.UM. (Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı) 48/95, 11 B 1317 (15 Kasım 1899).

²²²Hastalığına binaen Dersaâdetçe uygun başka bir memuriyete veya havası uygun başka bir vilayete tayin talebinde bulunmuştur. BOA. Y.PRK.UM. 45/6, 14 L 1316 (26 Mart 1899).

daha dönmemiş ve kendisine 10.000 kuruşluk bir ma'zuliyet (bekleme, açıkta kalma) maaşı bağlanarak başka bir memuriyete atanmayı bekleyeceği ifade edilmiştir²²³.

28 Nisan 1900 tarihinde Hüseyin Hüsnü Bey²²⁴ valiliğe tayin edilmiştir. O da Abdülmecid Bey gibi Bitlis'in havasına alışamadığı şikâyetiyle tayin talebinde bulunmuştur²²⁵. Talebi uygun bulunmuş ve 5 Kasım 1900 tarihinde Kudüs mutasarrıflığına tayin edilmiş ise de Hüsnü Bey, yeni görev yerine varmadan Kudüs Mutasarrıfı İbrahim Hakkı Efendi'nin yerinde kalmasına karar verilmiştir²²⁶. Bitlis'te görev yapmaya devam eden Hüsnü Bey, 4 yıla yakın bir görev süresinden sonra 13 Ocak 1904 tarihinde görevi başında vefat etmiştir²²⁷. Yerine kimin görevlendirileceği ile ilgili bazı kişiler teklif edilmiştir²²⁸. Daha sonra Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi azasından Mehmed Ferid Paşa²²⁹, 19 Ocak 1904 tarihinde görevlendirilmiştir²³⁰. Ferid Paşa'nın ulaşım konusunda gerek şehir merkezinde ve gerekse Bitlis'i çevreye bağlayan yollarda halkı aktif olarak kullanması tepkilere neden olmuştur²³¹. Bununla beraber 1907 yılı Mart'ında meydana gelen depremin²³² büyük tahribatlara sebebiyet vermesi ve

²²³BOA. İ.HUS. 81/1317, 23 Z 1317 (25 Mart 1900).

²²⁴ 1853 İstanbul doğumludur. Rüşdiye mezunudur. Özel hocalardan Arapça ve Farsça öğrenmiştir. Daha 14 yaşındayken 20 kuruş maaş ile Dâhiliye Nezareti'nde işe başlamıştır. Kudüs mutasarrıfı ilen Bitlis'e 18.000 kuruş maaş ile tayin edilmiştir. Burada görevi başında vefat etmiştir. BOA. DH.SAİD.d... 25/259, 29 Z 1269 (3 Eylül 1853).

²²⁵BOA. Y.PRK.UM. 67/19, 1 Ş 1321 (21 Aralık 1903).

²²⁶BOA. DH. MKT. 758/1, 06 C 1321 (30 Ağustos 1903).

²²⁷ Yerine yapılacak atama kısmında görevi başında vefat ettiği ifade edilmiştir. Vefatından yaklaşık bir ay sonra Bitlis'ten muhbir Şükrü tarafından Dâhiliye Nezaretine bir varaka ile Hüsnü Bey'in, Belediye Tabibi Habib Ressam tarafından kendisine verilen zararlı ilaçlarla zehirlenerek öldürüldüğü iddia edilmiştir. Sebep olarak ta tabibin kardeşi İlyas Ressam'ın Ermeniler hesabına çalıştığını ve Bitlis'te kısa bir süre önce meydana gelen deprem için gönderilen malzemelerin Evrak Müdürü Osman Efendi ile birlikte çaldıklarını, durumun vali tarafından bilinmemesi için de zehirlendiği ifade edilmiştir. BOA. Y.PRK.A. 13/17, 24 L 1321 (13 Ocak 1904); BOA. DH. MKT. 829/82, 27 Z 1321 (14 Şubat 1904).

²²⁸ Teklif edilen isimler için bkz. BOA. Y.PRK.A. 13/74, 24 L 1321 (13 Ocak 1904).

²²⁹ 1856 İstanbul doğumludur. Beşiktaş rüşdiyesinden mezundur. Tophane Yunus Efendi Dergâhı'nda Arapça ve Türkçe öğrenmiştir. Daha 13 yaşındayken 100 kuruş maaş ile Dâhiliye Nezareti'nde işe başlamıştır. Zamanla buradan Şûrâ-yı Devlet Heyet-i Muvakkat-ı Temyiziye memur edilmişken 23.000 kuruş maaş ile Bitlis valiliğine tayin olmuştur. Diğer detaylar için bkz. BOA. DH.SAİD.d... 93/77, 29 Z 1272 (1 Ağustos 1856).

²³⁰BOA. İ.HUS. 112/135, 29 L 1321 (18 Ocak 1904); BOA. ŞD. 3195/100, 28Ca 1329 (27 Mayıs 1911).

²³¹ Yol yapım mükellefiyeti kapsamında Bitlis halkının civardaki yol çalışmalarına katılmaya zorlanması ile şehir merkezinde yapımı devam eden yol yapım ve genişletme çalışmaları neticesinde bazı evlerin yıkılması bu konudaki tepkileri artırmıştır. Bu konudaki detaylı bilgi için ulaşım ağı başlığına bakınız.

²³² 29 Mart 1907 günü saat 10.00'da meydana gelen depremde Bitlis şehir merkezindeki 4.000 evden 300'ü tamamen yıkılmış, diğerleri de hasar almıştır. 8 kişi de enkaz altında kalarak hayatını kaybetmiş ve birçok kişi de yaralanmıştır. Mevsimin kış olması depremedelere barınacak yer konusunda hızlı çare bulunmasını zorunlu kılmıştır. Civardaki aşiret ve askerî birliklerden talep edilen çadırların tedarik edilememesinden dolayı halk Bitlis'i terk etmeye başlamıştır. Depremde Bitlis Hükümet Konağı da ciddi zarar gördüğünden dışarıda ahşap barakalar inşa edilerek burada halka hizmet sunulmaya çalışılmıştır. Vali Ferid Paşa için de böyle bir baraka inşa edilmiştir. İsyancılar 22 Haziran 1907 günü valinin bu barakasına hücum ederek onu öldürmeye kastetmişlerdir. Askerler valiyi isyancıların elinden çok zor

valinin mağduriyetleri gidermede yetersiz kalması bardağı taşıran son damla olmuştur. Bu gerekçe ve diğer başka gerekçelerle 22 Haziran 1907 tarihinde Mehmed Ferid Paşa'ya karşı Bitlis halkı isyana kalkışmış ve Telgrafhaneyi basarak İstanbul'a telgraf üstüne telgraf göndererek valinin usulsüzlüklerini sayıp dökmüşlerdir²³³. Bu gelişme, Bitlis'in vilayet olmasından 1907 yılına kadar hiçbir valiye karşı yapılmış değildir. Zira bu olaydan sonra Ferid Paşa, aktif valilik görevinden el çektilmiş ve yerine vekâleten Defterdar Asım Efendi idareyi ele almıştır. Trabzon Valisi Tahir Paşa olayı soruşturmak üzere Bitlis'e gelmiştir. Soruşturma neticesinde 30 Temmuz 1907 tarihinde Trabzon Valisi Tahir Paşa, Bitlis valiliğine, Bitlis Valisi Ferid Paşa'da Trabzon vali vekilliğine tayin edilmiştir²³⁴. Tahir Paşa'ya görevine ek olarak İran sınırını inceleme heyetinde görev verilmiştir. Bu görevi için de maaşına ek olarak 7.500 kuruş ödenmesi kararlaştırılmıştır²³⁵. Tahir Paşa yereldeki güç odaklarının gayretleri neticesinde buradaki görevinde uzun süre kalamamıştır²³⁶. Tahir Paşa, 27 Ağustos 1908 tarihinde Erzurum valiliğine tayin edilmiş olup, yerine de Maraş Mutasarrıfı Ahmed Reşid Paşa görevlendirilmiştir²³⁷.

Bitlis Valisi Ahmed Reşid Bey²³⁸, rahatsızlığını gerekçe göstererek 27 Aralık 1908 tarihinde Halep, Ankara, Bursa veya Konya gibi havası mutedil bir vilayete tayin istemiştir²³⁹. Bu talebi yerinde görülmüş ve 3 Şubat 1909 tarihinde Musul valiliğine tayin edilmiştir. Reşid Bey'in yerine Serfice Mutasarrıfı Mehmed Hüsnü Bey²⁴⁰, 3

kurtarabilmiştir. Birçok yara almış bir vaziyette vali, askerî kızlada güvenliğe alınmıştır. Bu teşebbüste iki kişi hayatını kaybetmiştir. *BOA. MF. MKT (Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi)*. 1053/34, 09 R 1326 (11 Mayıs 1908); *The Times* (London, England), Wednesday, Apr 03, 1907; Friday, Apr 05, 1907.

²³³*BOA. Y.PRK. BŞK. 77/33*, 14 Ca 1325 (25 Haziran 1907); Thursday, Apr 04, 1907; *The Financial Times* (London, England), Friday, April 05, 1907; *BEO.VGG.d.(Vilâyet Giden-Gelen Defterleri (Bitlis))* 112, s.199, 225; 114, s.106; Ferid Paşa'ya karşı girişilen bu isyan hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bkz. Danyal TEKDAL, "1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferid Paşa", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.27, Denizli 2017, s.94-116.

²³⁴*BOA. İ.DH.*. 1457/22 19 C 1325 (30 Temmuz 1907).

²³⁵ Bu heyetteki görevini vilayet defterdarı onun adına vekâleten yürütmüştür. *BOA. İ.DH.*. 1459/9, 21 Ş 1325 (29 Eylül 1907).

²³⁶ *FO (Foreing Office Papers at Public Record Office, London)* 371/1003, Lowther to Grey, Constantinople, 30 May 1910.

²³⁷*BOA. BEO.* 3384/253775, 29 B 1326 (27 Ağustos 1908).

²³⁸ 1278 Tokat doğumludur. Darüşşafaka ve Mekteb-i Mülkiye mezunudur. Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir. Biga ve Zor Mutasarrıflığından sonra Maraş Mutasarrıfı iken 23.000 kuruş maaş ile Bitlis'e vali olarak tayin edilmiştir. Daha sonra Musul valiliğine naklolunmuştur. Diğer detaylar için bkz. *BOA. DH.SAİD.d...* 26/91, 29 Z 1278 (28 Mayıs 1862).

²³⁹*BOA. DH. ŞFR.* 407/159, 14 Ke 1324 (27 Aralık 1908).

²⁴⁰ 1863 Marda doğumlu olan Mehmed Hüsnü Bey, Mekteb-i Mülkiye mezunudur. Genç ve Serfice Mutasarrıflığından sonra 17.500 kuruş maaş ile Bitlis valiliğine tayin edilmiştir. Bir süre sonra Kastamonu valiliğine geçmiştir. Buradan da Hüdavendigâr valiliğine tayin olmuştur. Diğer detaylar için bkz. *BOA. DH.SAİD.d...* 80/151, 29 Z 1279 (18 Mayıs 1863).

Şubat 1909 tarihinde Bitlis valiliğine tayin edilmiştir²⁴¹. Bitlis Valisi Hüsnü Bey, rahatsızlığını gerekçe göstererek 12 Mayıs 1909 tarihinde Rumeli, Halep veya Trabzon gibi havası mutedil bir vilayete tayinini talep etmiştir²⁴². Tayin talebine olumlu cevap verilmiş ve 15 Temmuz 1909 tarihinde Kastamonu valiliğine tayin edilmiştir²⁴³. Yerine vekâleten Urfa Mutasarrıfı Salim Paşa görevlendirilmiştir²⁴⁴. 7 aylık bir görevden sonra 24 Şubat 1910 tarihinde Salim Paşa emekliliğe sevk edilerek buraya Tahir Paşa ikinci defa tayin edilmiştir²⁴⁵. Bu tarihten 1919 yılına kadar 10 tane vali görev yapmıştır²⁴⁶.

Valilerin yetkisine kaza ve nahiyelerde sahip olan kaymakam ve müdürlerin tayin ve azil durumları ile ilgili benzeri bir tablo aynı şekilde Bitlis merkeze bağlı kaza ve nahiyelerde de mevcuttur²⁴⁷. İstanbul'dan tayin edilen kaza kaymakamları ve yerelden tayin edilen nahiy müdürlerinin kısa süreli tayin dönemleri, bu devrin klasik olaylarından olmuştur. İdaredeki istikrarsızlık, uzun soluklu projelerin yapılamamasına sebep olmuştur. Bu durum, netice alıcı girişimlerin önünde en büyük engel olarak görülmüştür.

1880 yılında yürürlüğe giren yeni maaş sistemi, vilayetleri baz alarak valileri 20 bin (birinci derece), 17 bin (ikinci derece) ve 15 bin (üçüncü derece) kuruşluk olmak üzere üç kategoriye ayırmıştır²⁴⁸. Bitlis vilayeti teşekkül edilirken üçüncü derece bir vilayet olarak planlanmış ve valisine verilecek maaş da bu sınıftaki diğer vilayetlerde olduğu gibi aylık 15 bin kuruş olarak belirlenmiştir²⁴⁹. Bitlis 1887 yılına kadar üçüncü derece bir vilayet olarak idare edilerek valisine de 15 bin kuruş ödenmeye devam

²⁴¹BOA. BEO. 3486/261381, 14 M 1327 (5 Şubat 1909); BOA. ŞD. 2780/53 24 R 1327 (15 Mayıs 1909); Tanin, S.183.

²⁴²BOA. DH. ŞFR. 412/96, 29 Ni 1325 (12 Mayıs 1909).

²⁴³BOA. BEO. 3598/269849, 26 C 1327 (15 Temmuz 1909).

²⁴⁴ Salim Paşa'nın Bitlis'e tayin edilmesinden sonra vilayet hakkında bu valiye karşı bir muhabbet gelişmiştir. Zira 6 aylık görevinden sonra görevine son verilmesi ve Tahir Paşa'nın Bitlis'e geleceğinin haber alınmasından sonra gayrimüslim cemaat liderleri, Bitlis Belediye Meclisi reis ve azaları, vilayet nakibüleşraf kaymakamı gibi vilayetin ileri gelenlerinden birçok kişi (ki bazı telgraflarda 200'den fazla isim var) Salim Paşa'ya asaletin tevcihi ve vilayette kalması için gayret etmişlerdir. Buna rağmen tayin durdurulamamıştır. Salim Paşa'ya İstanbul'a gidebilmesi için bir de 5.000 kuruşluk harcırah ita edilmiştir. Diğer detaylar için bkz. BOA. DH.MUİ.(Dâhiliye Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi) 69-3/14, 26 Ra 1328 (7 Nisan 1910).

²⁴⁵ Tahir Paşa'nın Bitlis'e tayin edilmesinde, daha önce burada görev yapmış olması ve tecrübe sahibi olmasının etkisi olmuştur. BOA. İ.DH.. 1480/6, 18 S 1328 (1 Mart 1910).

²⁴⁶ Valilerin isimleri ve görev yaptığı yıllar için bkz. Ek 47.

²⁴⁷ Bitlis merkezine bağlı kaza ve nahiyelerinde görev yapmış kaymakam ve kaza müdürlerinin kronolojik listesi için bkz. Ek 48.

²⁴⁸ Vilayetlerin derece olarak tam listesi için bkz. Kırmızı, a.g.e., s.209.

²⁴⁹BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (31 Mart 1881).

edilmiştir²⁵⁰. 20 Haziran 1889 tarihinden itibaren Bitlis ikinci derece bir vilayet statüsüne kavuşmuş olup, valisinin maaşı da 17 bin kuruşa çıkmıştır²⁵¹. Aynı şekilde Bitlis'e bağlı sancak mutasarrıfları ile kaza kaymakamlarının maaşları da birinci sınıfa taşınmıştır²⁵². 1895 yılında Bitlis valisiyle beraber vilayet-i sittedeki bütün valilerin maaşı 20 bin kuruşa çıkarılmıştır²⁵³. Valiye vekâlet edenler eğer herhangi bir memuriyet idame ettiriyorlarsa valinin aldığı maaşın 1/5 ile 1/3 arasında bir oranda maaş almışlardır²⁵⁴. Eğer sadece vali vekilliğini yürütüyorlarsa valinin aldığı maaşa yakın bir oranda maaş almışlardır²⁵⁵. Aynı şekilde Bitlis'e bağlı sancak mutasarrıflarına, bağlı kaza kaymakamları ile kaza müdürlerine de maaş ödenmiştir. Muş, Siirt ve Genç mutasarrıflarına (1881 yılı itibariyle) 5.850 kuruş, Mutki kaymakamına 1.750, Ahlât, Karçıkan ve Hizan kaymakamlarına 1.250 kuruş ve Çukur nahiyesi müdürüne 324 kuruş maaş ödenmiştir²⁵⁶.

1.3.3. Vali Vekilleri/Yardımcıları

Valinin yokluğunda veya valinin görevden ayrılmasından yeni atanan valinin göreve başlamasına kadar, vekâleten valinin görevini yürütebilecek bir vali muavini bulunmaktadır. Bununla beraber vali isterse bazı görev ve yetkilerini onun adına yürütmek üzere alt kademede bir amire devredebilirdi²⁵⁷. Bitlis valisine vekâlet edenler değişik makamlardan seçilmiştir. Bunlar defterdar, alaybeyi, nâib, mektubî ve mutasarrıflar olabilmıştır. 4 Ekim 1880 yılına ait bir belgede Vilayet Defterdarı Hasan Bey'in valiliğe vekâlet ettiği görülmektedir²⁵⁸. 9 Temmuz 1893 tarihinde Dâhiliye

²⁵⁰ Musul'un da bu kategoride olduğu ifade edilmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 132/135, 23 Ks 1302 (4 Şubat 1887).

²⁵¹*BOA. DH. MKT.* 1655/70, 14 M 1307 (10 Eylül 1889).

²⁵²*BOA. DH. MKT.* 1657/26, 20 M 1307 (16 Eylül 1889); *BOA. YA...HUS.* 238/60, 14 M 1308 (30 Ağustos 1890).

²⁵³*BOA. İ.DH.* 1331/9, 05 B 1313 (22 Aralık 1895).

²⁵⁴ Bu oranlar Harcırah Kararnamesinin Birinci Faslının Sekizinci Maddesine isnat edilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 357/28, 05 L 1312 (1 Nisan 1895).

²⁵⁵ Ömer Sabri Bey'e önce vekâlet maaşı olarak 17 bin, asaleti tasdik olduktan sonra da 20 bin kuruş aylık maaş ödenmiştir. *BOA. İ.DH.* 1331/9, 05 B 1313 (22 Aralık 1895).

²⁵⁶ Bu oranlar kaza ve nahiyenin durumuna göre değişiklik arz etmiştir. Vilayete bağlı sancak ve merkezdeki diğer memurların maaş oranları için bkz. *BOA. YA.HUS.* 10/25, 29 R 1298 (31 Mart 1881).

²⁵⁷ Örneğin malî işlerle ilgili yazışmalar için defterdara, askerî işlerle ilgili yazışmalar için alaybeyine, hukuk ile ilgili işlerde ise naibe bu yetkiyi verebilmiştir.

²⁵⁸ Defterdarın vekâleten yazdığı telgrafta Bitlis Hükümet Konağının tamiri ile ilgili talepleri dile getirdiği görülmektedir. Diğer detaylar bkz. *BOA. ŞD.* 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881); Aynı şekilde 1895 yılında da vilayet defterdarı Osman Bey, valiliğe vekâlet etmiştir. *BOA. YA.HUS.* 342/12, 1 B 1313 (18 Aralık 1895).

Nezareti'ne zebhiyye²⁵⁹ resminden hazineye alınan payın belediyeye bırakılması hususu ile ilgili yazılan telgrafta vali adına Vilayet Defterdarı Zihni Bey'in imzası vardır²⁶⁰. 16 Temmuz 1914 tarihli belgede Mektubî Asıf Efendi'nin vali adına imza yetkisini kullandığı görülmektedir²⁶¹. 1897 yılından 1900 yılına kadar Bitlis Vali Vekilliğini Mirliva Ali ve Salih Paşalar yürütmüştür²⁶². 10 Şubat 1904 tarihinde Muş Mutasarrıfı Mehmed Efendi²⁶³, 16 Mayıs 1904 tarihinde ise Siirt Mutasarrıfı Kazım Bey, valinin vilayette olmadığı bir zamanda ona vekâleten belgeleri imzalamıştır²⁶⁴. Aynı yıla ait başka bir telgrafta ise vali vekili olarak Nâib Refet Bey imzasıyla yazının yazıldığı görülmektedir²⁶⁵. Bu da gösteriyor ki gerektiğinde aynı zaman diliminde birden fazla vali vekili de görev yapabilmıştır.

Vilayet-i sittede ıslahat yapılması amacıyla Anadolu Islahatı Umûmi Müfettişliği kurularak Müfettişliğine Yaver-i Ekrem Müşir Ahmet Şâkir Paşa 27 Haziran 1895 tarihinde tayin edilmiştir²⁶⁶. Şâkir Paşa'ya uygulanmak üzere bir de 31 maddelik "Islahat Layihası" verilmiştir²⁶⁷. Layihanın ilk maddesinde geçtiği üzere vilayet-i sittedeki valilere gayrimüslim muavin tayin edilmesi gerekmektedir. Burada kastedilen daimi bir kadronun tahsisidir. Yani önceki kısımda bahsi geçen defterdar, naib, alaybeyi gibi makamlardaki kişiler ihtiyaca binaen ve geçici olarak bu görevi yüklenirken bundan sonrası için vali muavinliği aynen valilik gibi ayrı bir kadrosu ve maaşı bulunan daimi bir makam olarak ihdas edilmiştir. Vali muavinlerinin vilayette yüklenecekleri işler hususunda ıslahat layihasının üçüncü maddesinde açıklama mevcuttur. Buna göre muavinler, ahalinin dilekçelerini kabul, polis ve hapisanelere nezaret ve vergilerin

²⁵⁹ Mezbahannede kesilen hayvan başına kasaplardan alınan vergi. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2010, s.1368.

²⁶⁰ Toplanan Zebhiye resmi 40 paradır. Bunun yarısı hazine payı olarak ayrılmaktadır. Hazineye ayrılan payın yarısının belediyeye terki ile vilâyette görevlendirilecek tabiplerin maaşının karşılanacağı ifade edilmesine rağmen bu talep kabul edilmemiştir. *BOA. DH. MKT.* 90/47, 06 M 1311 (20 Temmuz 1893).

²⁶¹ *BOA. DH.MB..HPS. (Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti)* 44/28, 24 Za 1332 (13 Kasım 1914).

²⁶² *BOA. ŞD.* 2688/33, 07 B 1316 (21 Kasım 1898); *BOA. MF. MKT.* 531/24, 27 C 1318 (22 Ekim 1900).

²⁶³ *BOA. DH. TMIK.S.* 53/28, 1 Ra 1322 (16 Mayıs 1904).

²⁶⁴ Kazım Bey, valinin yokluğunu hissettirmediğini ve vali bey varmış gibi asayiş sağladığını dile getirmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 324/22, 03 Ma 1320 (16 Mayıs 1904); Beş sene sonrasında yine valinin vilayet dışında olacağı bir zamanda Siirt Mutasarrıfı Süleyman Faik Efendi acilen vilayete çağırılmıştır. *BOA. DH. MKT.* 2765/44, 20 S 1327 (13 Mart 1909).

²⁶⁵ 1891 yılında ise Nâib Mehmed Mesud bu görevi yürütmüştür. *BOA. DH.TMIK.S.* 51/1, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

²⁶⁶ *BOA. Y.EE.* 81/6, 1 Ca 1313 (20 Ekim 1895); Karaca, *a.g.e.*, s.55,56.

²⁶⁷ Layihanın içeriği için bkz. *BOA. Y.PRK.BŞK.* 41/28, 16 Za 1312 (11 Mayıs 1895); *BOA. Y.PRK.A.(Yıldız Perakende Sadâret Evrakı)* 10/101, 29 Z 1313 (12 Mayıs 1896); Karaca, *a.g.e.*, s.217-222.

tahsil işlerini teftiş etmek hususunda valiye yardımcı olmakla mükelleftir. Bu görevleri dışında bir de valinin diğer görevlerini yerine getirirken valiye danışmanlık hizmeti de verecektir²⁶⁸. Birinci maddeye istinaden Bitlis'te vali muavinliği için gayrimüslimlerden birisinin tayin edilmesiyle ilgili hazırlıklar yapılmış ve vali vekilliğine 31 Kasım 1896 yılında Ankara Valisi Eski Muavini Rum-Katolik Andon Efendi tayin edilmiştir²⁶⁹. Andon Efendi bu görevi 1901 tarihinde vefat edinceye kadar sürdürmüştür²⁷⁰. Andon Efendi'nin yerine tayin edilmek için aynı yıl içinde gayrimüslim ahaliden talepler gelmeye başlamıştır²⁷¹. Nihayetinde Simpad Efendi, bu göreve getirilmiştir. Simpad Efendi bu görevi, 1904 yılına kadar sürdürmüştür²⁷². 1904 yılında bu göreve özellikle Rum cemaatinden birisinin tayin edilmesi için çaba sarf edilmiştir²⁷³. Aynı yıl, önce Kıvrık Fikri Efendi²⁷⁴ sonra Hristaki Efendi bu göreve getirilmiş olmasına rağmen daha sonra vazgeçilerek Mincelaki Stelyo Efendi tayin edilmiştir²⁷⁵. Stelyo Efendi, 1907 yılında görevi terk edinceye kadar vali muavinliğini sürdürmüştür²⁷⁶. 1908'de Anestaş Efendi bu göreve getirilmiştir²⁷⁷. Daha sonra Mike Efendi bu görevi devralmıştır. Bitlis vali vekilliğinin özellikle Ermenilere verilmemeye gayret edildiği anlaşılmaktadır. Belki de Bitlis'ten görevlendirilecek bir Ermeni muavinin yereldeki ırkdaşlarıyla devletin sınırlarını paylaşma riski, bu makamın Rumlara açılmasına sebep olmuştur.

²⁶⁸ Aynı maddede vali muavinleri tayininin de irade-i seniyye ile olacağı ifade edilmiştir. Bu husus Bitlis yereli için tayin edilen gayrimüslim daimi vali muavinleri için uygulanmıştır. Yoksa valinin yokluğunda ona vekâlet eden defterdar, naib ve alaybeyi gibi geçici vekiller için geçerli değildir. *BOA. Y. PRK. BŞK.* 41/28, 16 Za 1312 (11 Mayıs 1895).

²⁶⁹ Karaca, *a.g.e.*, s.163,164; *SDA*, H.1314 (M.1896), s. 760.

²⁷⁰ *SDA*, H.1315 (M.1897), s.470; H.1316 (M.1898), s.562; H.1317 (M.1899), s. 536; H.1318 (M.1900), s. 578.

²⁷¹ Muş Mutasarrıf Vekili olan Cercis Efendi 9 Ocak 1901 tarihinde boş olan Bitlis Vali Muavinliğine tayin için başvuru yapmıştır. Bitlis Valisi Hüsnü Efendi'nin onun hakkındaki düşüncesi olumlu olmasına rağmen tayin edildiğine dair bir kayda rastlanılmamıştır. *BOA. DH. ŞFR.* 255/27, 06 Ks 1316 (9 Ocak 1901).

²⁷² *SDA*, H.1320 (M.1902), s.650; H.1321 (M.1903), s.700; H.1322 (M.1904), s. 714; Simpad Efendi, Cemiyet-i Rüşumiye Azalığına tayin edilmesinden dolayı münhal kalan yerine Trabzon ve Kastamonu Adliye Müfettişliğinden mustafî Kıvrık Fikri Efendi, 4 Ocak 1904 tarihinde tayin edilmiştir. *BOA. İ.DH.* 1418/37, 24 Za1321 (12 Mart 1904).

²⁷³ Bunun için öncelikle Kıvrık Fikri Efendi bu işe görevlendirilmiştir. Daha sonra bu tayinden vazgeçilerek Kırkkilise Mutasarrıf Vekili Hristaki Efendi'nin tayini uygun görülmüştür. Fakat ne hikmettir ki adı geçen kişinin tercüme-i hal varakası incelendikten sonra deneyimsiz olduğu gerekçesiyle bundan da vazgeçilerek Rum Milletinden başka münasibin bulunmasına karar verilmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. BEO.* 2291/171791, 25 Z 1321 (12 Şubat 1904).

²⁷⁴ 1851 tarihinde Ankara'da doğmuş, buradaki Ermeni okulunda okumuştur. 17 yaşındayken kalemiyede işe başlamıştır. Trabzon ve Kastamonu Adliye Müfettişliği yapmıştır. *BOA. İ.DH.* 1418/37, 24 Za1321 (12 Mart 1904).

²⁷⁵ Rum Cemaatinden olup, 8 Nisan 1904 tarihinde tayin edilmiştir. *BOA. İ.DH.* 1422/11, 23 S 1322 (9 Mayıs 1904); *SDA*, H.1323 (M.1905), s. 786.

²⁷⁶ *SDA*, H.1324 (M.1906), s.850; *SDA*, H.1325 (M.1907), s. 846.

²⁷⁷ Rum Cemaatinden olup, 1861'de Konya'da doğmuştur. *BOA. İ.DH.* 1465/21, 14 Ra 1326 (16 Nisan 1908).

Vali vekilleri ile birlikte askerî alanda alaybeyi, malî alanda defterdar, bürokrasi alanında mektubî, adalet alanında naib gibi validen sonra vilayette etkin rol oynayan kişiler valinin taşradaki en önemli yardımcıları oluşlardır. Bunlarla ilgili süreç içinde hangi isimlerin sorumluluğu yüklendiği özellikle Osmanlı devlet ve vilayet salnamelerinde yıl bazında verilmiştir²⁷⁸.

1.3.4. Vilayet Meclisleri

Tanzimat Dönemi'nin en önemli yeniliği olarak ifade edilebilecek olan şey, bütün idarî birimlerde teşekkül ettirilen meclis sistemli yönetimdir²⁷⁹. Bu yönetim modelinin Avusturya'dan alındığı ifade edilmiştir²⁸⁰. Öncelikle merkez teşkilatında bu süreç tamamlandıktan sonra meclislerin benzerleri eyalet, sancak ve kazalarda oluşturulmuştur. Zira merkezde yapılan reformların başarıya ulaşması, taşrada da uygulanabilmesine bağlıydı²⁸¹. Vilayetlerde meclisli sistem, 1840 yılında teşekkül edilen muhassıllık meclisleriyle başlamıştır²⁸². Sancağın hem malî hem de idarî yöneticisi olan muhassıllara, vergilerin tespit ve toplanmasında yardımcı olunması için halkın temsilcilerinin de katıldığı muhassıllık meclisleri kurulmuştur²⁸³. Muhassıllık sisteminin 1842 yılında kaldırılmasıyla bu ilk teşebbüs başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Fakat meclisli yapı ile ilgili teşebbüsler sona ermemiştir. Sancakların başındaki kaymakamların başkanlığında 1842 yılından itibaren sancak meclis-i idaresi faaliyetlerine devam etmiştir. Eyalet merkezlerinde öncelikle “*Büyük Meclis*” adında meclisler oluşturuldu. Hiyerarşiye bakıldığında kaza meclisleri, sancak meclisine karşı, sancak meclisi de eyalet büyük meclisine karşı sorumluydu. 1849 yılında çıkarılan *Eyalet Meclisleri Nizâmnamesi* ile sancak meclislerinin görev ve yetki alanları detaylı

²⁷⁸ Bu kişilerin isimleri konu içinde gerektiğçe kullanılacaktır. Kişi isimlerinin toplu listesi için bkz. Ek 50. Adı geçen tablo için kullanılan kaynaklar ise şunlardır: *SDA* H.1262 (M.1846)- H.1333-1334 (M.1918); *SVE* H.1287 (M.1870)-H.1294 (M.1877); *SVB* H.1310 (M.1892), H.1316 (M.1898), H.1317 (M.1899), H.1318 (M.1900).

²⁷⁹ Osmanlı Devleti'nde daha önce zaten var olan divân-ı hümayûn ve meşveret meclisleri geleneği II. Mahmud ve Tanzimat Dönemlerinde daha da yaygınlaştı. Meclisler nezaretlerin üstünde olanlar ve nezaret meclisler olmak üzere iki şekilde konumlandırıldı. Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi...*, s.63.

²⁸⁰ Osmanlı devlet yapısına idarî açıdan en uygun modeller Avusturya ve Prusya idare modelleriydi. Osmanlı Tanzimat adamlarının deneyim kazandığı ve yönetim alanına uygulamaya çalıştığı reformların sadece bu ülkelere dayandırılması yanlış olur, zira bu dönemki devlet adamları Fransa ve İngiltere'den de bazı uygulamaları örnek aldıkları bilinmektedir. Fakat burada ifade edilmek istenen şey, idarî sistemin bir bütün olarak ana hatlarıyla örnek alındığıdır. Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1853-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s.293.

²⁸¹ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi...*, s. 73.

²⁸² Ortaylı, *İmparatorluğun...*, s.187

²⁸³ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi...*, s. 74.

bir şekilde tespit edilmiş ve eyaletlerde büyük meclisin yanında bir de ”*Eyalet Meclisi*” kurulmuştur²⁸⁴.

1864 tarihli Vilayet Nizâm-nâmesine kadar taşrada meclisler bu şekilde çalışmıştır. Adı geçen nizâm-nâmeyle eyalet sisteminden vilayet sistemine geçilince meclislerde vilayet idarî yapısına göre (vilayet meclisi idaresi-kaza meclisi idaresi-köy ihtiyar meclisi) şekil almıştır. 1871 yılındaki düzenlemeyle idarî yapıya bir de nahiye meclisi idaresi²⁸⁵ eklenmiştir. Vilayetten nahiyeye kadar ki idarî yapıda teşekkül etmiş meclisli sistem, belki Tanzimatçıların öngördüğü bir hızda gelişmedi ama taşrada halkın yönetime katılması, meşrutî sisteme geçişte reformlara karşı toplumsal direnç noktalarının kırılması ve Tanzimat reformlarının uygulanabilir kıvama gelmesine büyük katkı sunduğu da yadsınmaz. 19 Mart 1877’de ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı toplandığında vilayetleri temsilen gelen mebusların büyük bir kısmı, vilayet idare meclisleri üyeleri arasından seçilmiştir²⁸⁶. Vilayet idare meclislerinin görev ve yetkileri ile ilgili olarak 1871 Nizâm-nâmesinin 78. maddesi ile meclisin idarî görevi, memurlar hakkında tahkikat, vilayet hudutları içindeki liva ve kaza idare meclisleri ile hükümet arasında ve ahalinin kendi arasındaki uyuşmazlığın çözümü, ahali ile hükümet arasında ve ahalinin kendi arasında vergi salınması ve toplanmasından doğan itirazların incelenmesi gibi konular düzenlenmiştir²⁸⁷. Meclisin hukukî işlere karışma ve yargılama yetkisi yoktur.

Osmanlı Devleti’nin taşra teşkilatında meclisli sistem özetle aktarıldıktan sonra Bitlis’in bu süreçteki durumuna bakılabilir. Bitlis kaza statüsündeyken idare meclisi açılmıştır. Bitlis’in 1870 yılından itibaren kaza idare meclisi üyelerine bakıldığında 1870’de kaymakam başkanlığında üç üye ve bir kâtip²⁸⁸, 1871’de kaymakam başkanlığında yedi üye ve bir kâtip²⁸⁹, 1872’de kaymakam başkanlığında altı üye ve bir kâtip²⁹⁰, 1873’te kaymakam başkanlığında altı üye ve bir kâtip²⁹¹, 1874’te kaymakam

²⁸⁴ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi...*, s. 77,78.

²⁸⁵ Bu meclis, vilâyetin izniyle yılda dört defa bayındırlık ve eğitimle ilgili karar almak üzere toplanırdı. Yereldeki nahiye müdürünün başkanlığında toplanırdı. Köyler üzerinde hiçbir yetkisi yoktu. Aldığı kararlar vilâyetin onayına tabi idi. Meclis azaları yerelden seçimle belirlenmiştir. Ortaylı, *Türkiye Teşkilât...*, s.432

²⁸⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun...*, s.187.

²⁸⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 2000, s.72

²⁸⁸ SVE, H.1287 (M.1870), s.77.

²⁸⁹ SVE, H.1288 (M.1871), s.76.

²⁹⁰ SVE, H.1289 (M.1872), s.102.

başkanlığında yedi üye ve bir kâtip²⁹², 1875'te kaymakam başkanlığında yedi üye ve bir kâtipten²⁹³ oluştuğu görülmektedir. Kanun-ı Esâsî'nin ilanı münasebetiyle 19 Kasım 1876 tarihli kaza idare meclisinin teşekkür mazbatasına bakıldığında ise, daimi üyeler olarak kaza kaymakamı, naib, müftü, mal müdürü, evkâf müdürü, tahrirat kâtibi, Ermeni milleti murahhasası; seçilmiş/geçici üyeler olarak da iki Müslüman ve iki Hristiyan ismi verilmiş olup, meclisin toplamda on bir kişiden oluştuğu görülmektedir²⁹⁴.

1.3.4.1.Vilayet İdare Meclisi

Bitlis vilayet merkezi olduktan sonra vilayetteki en önemli meclis, vilayet idare meclisi olmuştur²⁹⁵. Meclis, idarî anlamda yürütme yetkisine de sahip olup, valinin en büyük yardımcısı konumundadır²⁹⁶. Bu mecliste görev yüklenmek için taşra ileri gelenleri, eşraf, millet ve cemaat temsilcileri birbiriyle yarışmışlardır. Hatta bir süre sonra meclisteki hiyerarşi için Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi karar almıştır. Buna göre vilayet, sancak ve kaza idare meclislerinde protokol vali/mutasarrıf/kaymakam, hâkim/naib, defterdar/muhasebeci, müftü, ruhani reisler ve diğerleri şeklinde oluşmuştur²⁹⁷. Meclise başkanlık eden vali, bir yandan eşrafın desteğini sağlamak, öte taraftan aşırılıklarını dizginlemek noktasında bir politika izlemiştir. İdare meclisi üyelerinin değişimi padişahın onayına tâbiydi.

1864 tarihli Vilayet Nizâm-nâmesi ve 1871 tarihli İdare-i Umûmiye-i Vilâyet Nizâm-nâmesi'ne göre vilayet idare meclislerinde üyelerin dağılımına bakıldığında, tâbii/devamlı üyelerin vali, maiyetindeki memurlar (mektubî, defterdar, naib, müftü gibi) ve ruhani reislerin olduğu, geçici/seçilmiş üyelerin ise o yörenin halkını temsilen seçilen yarısı Müslim, yarısı gayrimüslim dört kişiden oluştuğu görülmektedir²⁹⁸. Seçimle azalığa getirilmesi gereken kişileri, valinin tayin ettiği ve bu kişilerin uzun süre bir daha seçim görmeden görev yaptığı, Bitlis ahalisinden İstanbul'a gönderilen telgraflardan anlaşılmaktadır. Örneğin, 1881 yılının Ekim ayında Bitlis'ten Dersaadet'e

²⁹¹SVE, H.1290 (M.1873), s.102.

²⁹²SVE, H.1291(M.1874), s.102.

²⁹³SVE, H.1292 (M.1875), s.85.

²⁹⁴ Mazbata için bkz. Ek 5; BOA. Y.EE. 68/1, 02 Z 1293 (19 Kasım 1876).

²⁹⁵Kırmızı, a.g.e., s.137.

²⁹⁶ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s.71.

²⁹⁷Kırmızı, a.g.e., s.138.

²⁹⁸ Ortaylı, *İmparatorluğun...*, s.187; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat*, s.431.

gönderilen arzıhalda²⁹⁹ (ki ahaliden 204 Müslim ve 240 gayrimüslimin imzası vardır) “...meclis-i idâre ve de’avi ve ticâret ve belediye â’zâlığına intihâb kanûna mürâca’at olunmaksızın me’mûrîn-i mülkîye ma’rifetiyle ta’ayyûn kılınmış olan Cafer ve Ohannes Ağalar ile Müfti ve Hacı Necmüddin ve Mustafa ve Yasin ve Agop ve Belediye Re’isi Avadis Efendiler dâhi el-ân bilâ-intihâb devâm itmekde olup...” denilerek vilayetteki en önemli meclis azalarının tayinle atandığı ve hâlâ bu durumun devam ettiği ifade edilmiştir. Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi’nde 13 Ekim 1881 tarihinde konunun görüşülüp karara bağlandığı anlaşılmaktadır³⁰⁰. Buna göre meclis-i idare, ticaret ve mahkeme-i bidayet heyetlerinin Bitlis daha kaza iken tayin edildikleri ve halen bu göreve devam ettiklerinin belirlendiği, buna mukabil bu azaların yenilenmesinin kanuna uygun olarak yapılması gerektiği Bitlis’e bildirilmiştir. 13 Ağustos 1885 tarihinde Bitlis’ten Dâhiliye Nezareti’ne yazılan yazıda bu değişikliğin yapıldığı zikrolunmuştur. Buna göre Müslümanlardan Cafer Ağa ve Abdullah Efendi, gayrimüslimlerden ise Süryanilerden Agop ve Ermenilerden Gayricyan Ağa idare meclisi azalığına seçilmişlerdir³⁰¹.

Bahse konu olan aza tayini sorunu sadece Bitlis’te değil civar vilayetlerde de meydana gelmiştir. Dersim vilayetinde 1887 yılına kadar tayin edilen azalarda değişikliğe ve seçime gidilmemiştir. Hatta azaların değişikliği konusunda kanuna aykırı bazı tekliflerde de bulunulmuştur. Bunlar, 1890 yılına kadar üç yıllık bir sürede meclis-i idare azalarının tayinle göreve devamları, Müslüman aza sayısının dörde çıkarılarak 3-4 ayda bir aşiret beylerinin sırayla bu mecliste görev almalarının sağlanmasının aşiretlerin denetime alınmasına büyük katkı sağlayacağı, bizzat Dersim Valisi Mehmed Reşid tarafından Dâhiliye Nezareti’ne teklif edilmiştir³⁰². Benzeri bir teklif de 1888 yılında Bitlis vilayetinden gelmiştir. Meclisin seçilmiş azalarının sayısının dört olduğu, bunların diğer heyetlerdeki görevlerine binaen devamlarında sıkıntılar hâsıl olduğu, bunlara

²⁹⁹ Arzıhalda, ayrıca 8 Ağustos 1881 tarihinde meclis azalarının seçimle başa gelmesi konusunda Dâhiliye Nezareti’nden valiye talimat verildiği ama valinin bunu dikkate almadığı ifade edilmiştir. Vali ve meclis-i idarenin aldığı kararlar gereği halkın yol tamiri konusunda büyük bir mağduriyet yaşadığını eğer bu meclis azaları görevden alınmaz ise halkın vilayeti terk etmeye başlayacağı konusundaki bilgi paylaşılmıştır. Arzıhalın içeriği ile ilgili diğer detaylar için bkz. *BOA. DH.MKT.* 1337/1, 01 Zilka’de 1298 (Eylül 1881).

³⁰⁰*BOA. ŞD.* 1874/36, 19 Za 1298 (13 Ekim 1881).

³⁰¹*BOA. ŞD.* 1875/60, 2 Za 1302 (13 Ağustos 1885).

³⁰²*BOA. ŞD.* 1876/37, 4 C 1304 (29 Ocak 1887).

herhangi bir ücret ödenmediği ve Suriye vilayetinde de uygulanageldiği üzere aza sayısının sekize çıkarılması teklif edilmiştir³⁰³. Bu teklif kabul edilmemiştir.

İdare meclisinin verdiği hükümler temyize açıktır. Bitlis idare meclisinin hakkında verdiği hükmü kabul etmeyen Malazgirt Eski Kaymakamı Yusuf Efendi, 29 Kasım 1891 tarihinde Şûrâ-yı Devlet Riyaseti'ne temyiz talebini iletmiştir³⁰⁴. Bitlis idare meclisinin bazen yetkisi dışındaki işlere müdahil olduğu da olmuştur. 1889 yılında tüccardan Şaban Bey'in havaya fişenk attığı gerekçesiyle tutuklanması kararını idare meclisi verip, onu hapishaneye göndermiştir. Bunun üzerine ilgili kişinin şikâyetinde bulunması üzerine Bitlis idare meclisine bu yetkiyi nereden aldığı sorulmuştur³⁰⁵. Bazen de meclisteki görevine binaen bazı azaların hukuksuzluklara imza attığı da yazışmalara yansımıştır. Mecliste uzun bir süre görev yapan Necmeddin Efendi'nin köy ve mezraları basıp buraları sahiplerine yasaklattığı ile ilgili köy ve mezra sahiplerince şikâyet edilmiştir³⁰⁶. Bitlis idare meclisinin 1892'deki durumu şöyledir:

1892 Yılı Meclis-i İdare-i Vilayet ³⁰⁷	
Reis Tahsin Paşa (Vali)	
Atanmış/Daimi Üyeler	Seçilmiş/Geçici Üyeler
Abdurrahim Şükrü Efendi (Naib)	Hacı Necmeddin Efendi (Müderris)
İsmail Zihni Efendi (Defterdar)	Derviş Bey
İlyas Sami Efendi (Mektubçu)	Hacı Yasin Efendi
Şeyh Mehmed Fehmi Efendi (Müftü)	Avadis Efendi (Gayrimüslim)
Murahhasa	Ağacan Efendi (Gayrimüslim)
Meclis-i İdare Kalemi	
Başkâtib Mehmed Vasıf Efendi	
İkinci kâtib Resul Sıdkı Efendi	
Mübeyyiz Ahmed Efendi	

Tabloya bakıldığında, seçilmiş üye konusunda Müslim ve gayrimüslim ahali arasında eşitsizliğin olduğu görülmektedir. Zira eşit sayıda olması gerekirdi. Hiyerarşik düzene bakıldığında vilayette validen sonra en kıdemli devlet adamının naib olduğu anlaşılmaktadır. Gayrimüslim ahaliyi temsilen daimi üyelere olan murahhasa ise bu

³⁰³BOA. ŞD. 1877/28, 9 Za 1305 (17 Ağustos 1888).

³⁰⁴BOA. ŞD. 2950/49, 13 C 1309 (14 Ocak 1892).

³⁰⁵Konuya ilgili detaylar için bkz. BOA. DH. MKT. 1652/106, 02 M 1307 (29 Ağustos 1889); BOA. DH. MKT. 1658/82, 22 M 1307 (18 Eylül 1889).

³⁰⁶BOA. DH. MKT. 2545/143, 5 B 1319 (18 Ekim 1901).

³⁰⁷SVB, H.1310 (M.1892), s.107.

gruptakilerin en sonuncusudur. Meclis'in yazışma ve karar alma yükünün fazlalığı buraya tahsisli bir kalem idaresinin varlığından anlaşılmaktadır.

1898 Yılı Meclis-i İdare-i Vilayet³⁰⁸	
Reis Mecid Bey (Vali)	
Atanmış/Daimi Üyeler	Seçilmiş/Geçici Üyeler
Mehmed İnsanullah Efendi (Naib)	Yusuf Cemil Efendi (Müderriş)
Şükrü Efendi (Defterdar)	Derviş Bey
Mehmed Ramiz Bey (Mektubçu)	Ağacan Efendi (Gayrimüslim)
Seyyid Fethullah Efendi (Müftü)	Aza (boş) (Gayrimüslim)
Andon Efendi (Vali Muavini)	
Ermeni Murahhasa Vekili Iğış Efendi	
Meclis-i İdare Kalemi	
Başkâtib Ahmed Hilmi Efendi	
İkinci kâtib Resul Sıdkı Efendi	
Mübeyyiz Nasrullah Efendi	

1898 yılındaki meclisin idarî yapısı incelendiğinde seçilmiş azalar arasında Müslim ve gayrimüslim olarak eşitliğin sağlandığı görülmektedir. Fakat gayrimüslimlerden bu azalığa henüz birisinin tayin edilmediği anlaşılmaktadır. Bir diğer değişiklik ise vali muavininin mecliste yer bulmuş olmasıdır. Gayrimüslim vali muavini Bitlis'te 1895 yılından itibaren meclis-i idareye katılmaya başlamıştır. Vali muavinin hiyerarşik düzende bulunduğu konum müftüden sonra, murahhasadan evveldir.

1899 Yılı Meclis-i İdare-i Vilayet³⁰⁹	
Reis Mecid Bey (Vali)	
Atanmış/Daimi Üyeler	Seçilmiş/Geçici Üyeler
Mehmed EminEfendi (Naib)	Yusuf Cemil Efendi (Müderriş)
Andon Efendi (Vali Muavini)	Derviş Bey
Şükrü Efendi (Defterdar)	Ağacan Efendi (Gayrimüslim)
Mehmed Ramiz Bey (Mektubçu)	Aza (boş) (Gayrimüslim)
Seyyid Fethullah Efendi (Müftü)	
Ermeni Murahhasa Vekili Iğış Efendi	
Meclis-i İdare Kalemi	
Başkâtib Şemsi Efendi	
İkinci kâtib Resul Sıdkı Efendi	
Mübeyyiz Abdülaziz Efendi	

³⁰⁸SVB, H.1316 (M.1898), s.103.

³⁰⁹SVB, H.1317 (M.1899), s.107.

1899 yılı meclis-i idare yapısına bakıldığında gayrimüslimlere eşit temsiliyet hakkı verildiği halde hâlâ bir azanın tayin edilmediği görülmektedir. Vali muavini; naibten sonra, hiyerarşide vilayette üçüncü sıraya gelmiştir. Kayıtlara artık bir Ermeni murahhasasının ismi de yansımaya başlamıştır. Fakat gayrimüslimlerin bu meclisteki temsiliyeti ile ilgili diğer cemaatlerden de teklif gelmesi üzerine İstanbul'dan görüş istenmiştir. Buna göre beratlı ruhani reislerin nöbetleşe olarak idare meclislerinde görev alabilecekleri cevabı alınmıştır³¹⁰.

1900 Yılı Meclis-i İdare-i Vilayet³¹¹	
Reis Hüsnü Bey (Vali)	
Atanmış/Daimi Üyeler	Seçilmiş/Geçici Üyeler
Süleyman Efendi (Naib)	Hacı Necmeddin Efendi (Müderris)
Andon Efendi (Vali Muavini)	Halil Kemal Efendi
Salih Zeki Efendi (Defterdar)	Kigurak Efendi (Gayrimüslim)
Tahir Bey (Mektubçu)	Haçik Ağa (Gayrimüslim)
Seyyid Fethullah Efendi (Müftü)	
Ermeni Murahhasa Vekili İğış Efendi	
Meclis-i İdare Kalemi	
Başkâtib Şemsi Efendi	
İkinci kâtib Resul Sıdkı Efendi	
Mübeyyiz İzzet Efendi	

1900 yılı meclis-i idare yapısına bakıldığında gayrimüslimlere eşit temsiliyet hakkı verildiği ve eksik olan azalığa da tayin yapıldığı görülmektedir. Vali muavini ise konumunu korumuştur. 1909 yılına kadar meclisteki dağılım bu haliyle devam etmiştir. Sadece 1889 yılında Nakibü'l-eşraf kaymakamlarının meclis-i idareye devam edip edemeyeceği Bitlis'ten sorulmuş, cevap olarak da zikrolunan makamdaki kişinin meclise devamına valinin karar vereceği, meclise katılacaksa daimi üye kısmından değerlendirilip, hiyerarşik olarak müftüden sonra zikrolunması gerektiği ifade edilmiştir³¹². Bu yazışmadan sonrası takip edildiğinde nakibü'l-eşraf kaymakamının meclis-i idareye devam etmediği görülecektir. Aynı dönemde (1890-1899 yılları arasında) Mardin idare meclisinde ise nakibü'l-eşraf kaymakamının daimi üye olarak

³¹⁰BOA. DH. MKT. 2270/111, 11 B 1317 (15 Kasım 1899).

³¹¹SVB, H.1318 (M.1900), s.107.

³¹²Konu ile ilgili detaylar için bkz. BOA. DH. TMIK.S.. 36/17, 14 Ra 1317 (23 Temmuz 1899); BOA. DH. TMIK.S.. 26/65, 27 R 1317 (4 Eylül 1899); BOA. DH. TMIK.S.. 30/55, 27 S 1318 (26 Haziran 1900); BOA.DH. TMIK.S.. 30/75, 18 Ra 1318 (16 Temmuz 1900).

görev yaptığı kayıtlıdır³¹³. Bu da gösteriyor ki idarî birimler bu konuda inisiyatif kullanmışlardır.

Vilayet merkezindeki bu meclislerin birer örneği, temsiliyet esası dikkate alınarak sancak, kaza ve nahiye merkezlerinde de teşkil edilmiştir. Bu yerleşim birimlerindeki meclislerde seçilecek azaların iki senelik tayin edilecekleri ve bu süreden fazla görevde tutulamayacakları ifade edilmiştir³¹⁴.

1.3.4.2. Diğer Meclisler

Vilayette idare meclisi dışında deâvî, maarif, belediye, ticaret gibi başka meclisler de bulunmaktadır. Deâvî meclisi, vilayetteki hukuk ile ilgili davaların görüşüldüğü meclisdir. Maarif meclisi, eğitim ile ilgili konuların müzakere edilip karara bağlandığı meclistir. Belediye meclisi, belediye hizmetleri ile ilgili kararların alındığı meclistir. Ticaret meclisi, ticaret mahkemesi olarak da isimlendirilen Müslim ve gayrimüslimler arasındaki ticari davaların görüşülüp karara bağlandığı meclistir. Meclislerdeki aza dağılımları, idarî meclise benzemektedir. Gayrimüslim temsiliyeti bu meclislerde de geçerlidir. Bu meclislerle ilgili ayrıntılı bilgiler ilgili konu başlıklarında ele alınmıştır.

Zikrolunan meclislerin dışında sancak ve kazalardan gelen temsilcilerle birlikte yılda bir kez meclis-i umûmi-i vilayet toplanırdı³¹⁵. Bu meclis, vilayetteki en geniş katılımlı meclistir. Bu meclis ile devlet, taşrada uygulamayı düşündüğü projeler konusunda halktan destek almayı ve halk ile devlet arasındaki ilişkileri geliştirmeyi amaçlamıştır. Çalışma esası, üye seçimi, görev ve yetkileri 1864 Nizâm-nâmesi'nin 25-28 maddeleri ile 1871 Nizâm-nâmesi'nin 62-75 maddeleri ile belirlenmiş olan vilayet umûmi meclisinin Bitlis'teki varlığı, aldığı kararlarla anlaşılmaktadır³¹⁶. 10 Haziran 1909 tarihinde vilayet meclis-i umûmisince, Bitlis vilayeti seyyar taburunun ilgası, jandarma taburlarınca süvari efradının piyadeye çevrilmesinden dolayı açılan tahsisatla

³¹³ Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde ...*, s.139.

³¹⁴ Bu hüküm, Islahat layihasının 6.maddesi, 1864 tarihli İdare-i Umûmiye-i Vilâyat Nizâm-nâmesi'nin 61. maddesiyle 1871 tarihli Vilâyet Nizâm-nâmesi'nin 77. ve 78. maddeleri mucibince arz edilmiştir. *BOA.DH.TMK.S.* 19/73 18 S 1316 (8 Temmuz 1898).

³¹⁵ Bu meclis bugün İl Genel Meclisi olarak devam etmektedir. Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ...*, s.431.

³¹⁶ Çalışılan dönemde başkaca karara tesadüf edilmediğinden 1909 yılına ait iki karar üzerinden konu takdim edilmiştir.

piyade neferi istihdamı, gerekli mevkilerde karakolhane inşası ve seyyar kollar gezdirilmesi konularında kararlar alınmıştır³¹⁷. 10 Temmuz 1909 tarihindeki diğer kararında ise genel yollar üzerindeki köprülerin derhal inşası ile önemi ikinci ve üçüncü derecede bulunanların ise gelecek sene inşasına, hayvanatın tarlalara ve üzüm bağlarına salıverilişi bazı zarar ve ihtilafa sebep olduğundan bununla ilgili kanunî yaptırım ve cezaların tebliğ ve ilanına ve meşe ormanlarının kesilmesinin durdurulmasına dair tedbirlerin alınmasına karar vermiştir³¹⁸. 14 Temmuz 1909 tarihli kararda ise harap olmuş ahşap köprülerin tamiri, bataklıkların kurutulması ve ipek böcekçiliğinin geliştirilmesi için gereken tedbirlerin alınması hususunda karar almıştır³¹⁹.

Aldığı kararlara bakılırsa meclis-i umûminin, vilayet genelini ilgilendiren geniş bir alanda görüş ifade edebilen bir danışma meclisi gibi görev yürüttüğü ifade edilebilir. Bayındırlık işleri, kent gelişimi ve ulaşım koşullarının iyileştirilmesi gibi konularda aldığı kararlarla merkezî hükümetin bu konuları gündemine taşımalarını sağlamıştır³²⁰. Aldığı kararlar valinin imzasıyla merkeze iletilir ve uygun görülürse merkezde ayrıca bir karara bağlanarak taşraya geri gönderilirdi. Günümüz il özel idaresinin çekirdek kısmını bu yapı oluşturmuştur³²¹. Kesin karar alma ve uygulama yetkisi ile ayrı bir bütçesi olmadığından icra gücü yoktur.

1.3.4.3. Hükümet Konağı

Merkezileşme çabalarının zirveye ulaştığı II. Abdülhamid devrinde Osmanlı Devleti'nin taşradaki gücünü ortaya koyan en önemli yapılar hiç kuşkusuz hükümet konaklarıdır. Bu minvalde bütün vilayet ve sancak ile kaza merkezlerinde bu yapıların yapımına hız verilmiştir. Bu gayretlerin önündeki en önemli engel hiç kuşkusuz ödenek teminindeki sıkıntılar olmuştur. Bu kurumlar merkezden finanse edilmeye çalışılmış fakat dönem içindeki siyasî olaylar ve devletin içinden geçtiği ekonomik buhrandan dolayı ödenek aktarımında aksamalar meydana gelmiştir. Bundan dolayı yereldeki idareciler çareyi vilayet içindeki kaynakların kullanılmasında aramışlardır. Diğer Anadolu vilayetlerinde olduğu gibi Bitlis vilayetinin de daha kaza iken yapılmış ve

³¹⁷BOA. DH. MKT. 2872/89, 22 C 1327 (10 Haziran 1909).

³¹⁸BOA. DH. MKT. 2871/94, 21 C 1327 (10 Temmuz 1909).

³¹⁹BOA. DH. MKT. 2876/12, 25 C 1327 (14 Temmuz 1909).

³²⁰Yasemin Avcı, *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s.142.

³²¹Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s.89

birkaç odadan müteşekkil hükümet konağı vardır. Burası vilayet olduktan sonra artan hizmet alanları ve memur sayısına karşın, bina yetersiz kalmıştır. Buna bir de çok yıprandığı için binanın sık sık tamir görmesi de eklenince yeni bir hükümet konağının yapımı için 1880 yılından itibaren hazırlıklara girişilmiştir. Bu kapsamda ihtiyaç duyulan ödeneğin tedariki için yerelden kaynak temini yoluna gidilerek Bitlis halkından 30.000 kuruş³²², Siirt'ten sikke-i mağşûşe³²³ olarak elde edilen 40.300 kuruş temin edilmiştir. Öte taraftan Bitlis Belediyesinden de 70.000 kuruş alınması planlanmıştır. Fakat belediye kanunu gereği bu talep yerinde görülmemiştir. Bundan dolayı binanın yapımından vazgeçilip tamirine karar verilmiştir. Hükümet konağı boşaltılmış ve buraya askerler yerleştirilmiştir. Konağın civarında hizmeti ifa edebilecek standartta ev bulunmadığından konakta hizmet gören memurlar konağın bahçesindeki çadırlarda görevini yürütmeye gayret etmiştir. 27 Mart 1880 tarihinde Bitlis'in ilk valisi Arif Paşa tarafından durum merkeze aktarılarak, vaziyetin vahameti izah edilmiştir. Zira kış gelmeden tamir ve tefrişin tamamlanması gerekmektedir. Merkezden cevap gelmeyince Bitlis valiliğince Dâhiliye Nezareti'ne 25 Nisan, 25 Mayıs, 27 Mayıs, 9 Haziran ve 29 Haziran 1880 tarihinde hem resmi yazı ve hem de telgraflarla durumun vahameti izah edilerek inşaata başlamak için acilen izin talep edilmiştir³²⁴. Nihayetinde Şûrâ-yı Devlet'e arz edilen durum için 26 Temmuz 1880 tarihinde karar çıkmıştır. 1880 yılı içinde tamir ve tefriş için onaylanan 50.153 kuruştan 22.299 kuruşu harcanmış ve geriye kalan 27.851 kuruşun harcanması için 1881 yılı bütçesi beklenmiştir. Yani kalan kısmın gelecek yılki bütçeye dâhil edildikten sonra kullanılmasına izin verilmiştir³²⁵. Hükümet konağının bir kısmının tamiri yapılmış ve buraya memurlar yerleştirilmiştir. Lakin bina zaten yetersiz olduğundan hâlâ çadırlarda kalan memurlar vardır. Bir de tahsis edilen para ancak binanın bir kısmına yetmiştir. Bu durumda ya binanın geri kalan kısmının tamiri yapılarak bir şekilde sıkışık da olsa bütün memurlar binaya yerleştirilecek ya da çadırlarda kalan memurlar için yakındaki bir ev kiralanacaktır. Ev kiralanırsa 18.000 kuruşluk bir masraf ortaya çıkacak, bina tamir edilse 27.851 kuruşluk bir tahsisat ile yetinilmek zorunda kalınacaktır. Bu durum 4 Ekim ve 10 Kasım 1880 tarihlerinde merkeze arz edilmiştir. 29 Kasım 1880 tarihinde merkezden yazılan cevabi yazıda bina

³²² Aslında çok daha fazlası toplanacakken meydana gelen kıtlıktan dolayı ancak bu kadarı toplanabilmiştir. Toplanan 30.000 kuruş ile de yeni binanın yapımı mümkün olmadığından binanın tamirine kullanılmasına karar verilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. *BOA. İ.ŞD (İrade Şûrâ-yı Devlet)*. 51/2857, 10 N 1297 (16 Ağustos 1880).

³²³ Saf olmayan, içine başka madenlerin karıştırıldığı hileli madeni para. Devellioğlu, *a.g.e.*, s.648.

³²⁴*BOA. ŞD.* 1874/20, 04 Ş 1297 (12 Temmuz 1880).

³²⁵*BOA. İ.ŞD.* 51/2857, 10 N 1297 (16 Ağustos 1880).

için gerekli keşif ve planlamanın yapılması ve gelecek yılki bütçeye dâhil edildikten sonra ödeneğin kullanılmasına müsaade edilmiştir³²⁶. Görünen o ki kalan ödeneğin kullanılabilmesi için gereken izin gecikmiş ve kış bastırıldığı için 1881 yılının Ocak ayında tamir ve tefrişin tamamlanabilmesi için vilayetten tekrar izin talep edilmiştir³²⁷. Bir süre sonra tamir ve tefriş için onay alınmış ve bu ödeneye ek olarak Bitlis Belediyesi tarafından 6.000 kuruşluk bir borç para ile bina tekrar tamir edilmiştir³²⁸.

Resim 1- Bitlis Hükümet Konağı.

Bitlis hükümet konağının tamiri tamamlansa bile yetersiz kalacağı görüldüğünden yeni bir binanın yapımı için tekrar hazırlıklara başlanmıştır. Bu amaçla merkezin talep ettiği keşif defteri ve haritalar bir süre sonra hazırlanarak merkeze gönderilmiştir³²⁹. Fakat gönderilen evraklar yeteri kadar açıklayıcı olmadığından 1881 yılının Kasım ayında iade edilmiş ve detaylı bir şekilde yeniden hazırlanması istenmiştir³³⁰. Bitlis'ten buna verilen cevapta önceki çizim ve hesaplamaların bir binbaşı tarafından yapıldığı ve binbaşının kısa bir süre önce vefat ettiği cevabı verilmiştir. Vilayette bunu yapabilecek başkaca bir mühendisin de olmamasından dolayı şuan için keşif ve harita çiziminin mümkün olmadığı fakat bu duruma çare bulmaya gayret

³²⁶ Binanın keşfi ve haritasının yapımı işini yapacak memur bulunmadığından Dördüncü Ordu-yı Hümâyun'dan bir askerin bu işi yapması sağlanacaktır. *BOA. ŞD.* 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).

³²⁷ *BOA. ŞD.* 1874/22, 06 S 1298 (8 Ocak 1881).

³²⁸ *BOA. İ.DH.* 1351/36, 03 B 1315 (27 Kasım 1897).

³²⁹ İki adet haritanın hazırlanıp gönderildiği ifade edilmiştir. *BOA. ŞD.* 1874/27, 22 N 1298 (18 Ağustos 1881).

³³⁰ Binanın yapımı için gönderilen fotoğraf, keşif defteri ve haritaların tatmin edici bilgiler ihtiva etmediği, ayrıca yapılan hesaplamalarda yanlışlıklar yapıldığı ifade edildikten sonra oda, salon ve koğuşların ne amaçla kullanılacağına kadar detayların hesaplanarak tekrar hazırlanması istenilmiştir. *BOA. ŞD.* 504/8, 18 C 1300 (26 Nisan 1883).

edileceği ifade edilmiştir³³¹. Bir süre sonra binanın tekrar yapımı ile ilgili vilayette nezaret arasında yazışmaların yoğunluk kazanmaya başladığı görülmektedir. Bu sefer Bitlis'te kesinlikle bir hükümet konağının yapılması gerektiği bizzat nezaretçe ifade edilmiştir³³². Vilayetten ise inşaat masraflarının 300.000 kuruşu bulabileceği hesaplanarak nezareten karşılık bulunması konusunda yardım talep edilmiştir. Dâhiliye Nezareti, inşaatın yapımına onay vermiş ve vilayetteki maarif ianesinden 9.000 kuruşun buraya harcanmasına izin verildiği cevabını vilayete iletmiştir³³³. İnşaatın tamamlanabilmesi için Bitlis Şer'iyye Mahkemesi gelirinden 15.000 kuruş ve Bitlis halkından da 70.000 kuruşun alınacağı hesaplanmıştır. Binanın içinde bir de hapishanenin projelendirildiği ifade edilmiştir³³⁴. Lakin işler planlandığı gibi gitmemiştir. Hesaplandığı gibi gereken para toplanamamıştır. Bundan dolayı da eski bina yıkılıp yerine yeni bir bina yapılamamıştır. Eski binanın durumunun vahameti vilayet valisince şöyle izah edilmiştir: *"Bitlis'teki hükümet konağı bir vilâyet hatta bir kazâ hükümet konağı ittihâz olunacak halde bulunmadığı ve birçok mesârîf-ı ta'mîriye ihtiyâr edildiği halde yine maksâd hâsıl olmadığı, her tarafı harâbe yüz tutmuş bulunan 'atîk dâ'irenin bir gün 'azîm bir sakatlığa sebebiyet vereceği için (yeni) bir binâ yapılmak üzere tahsisât î'tâsına müsâ'ade buyrulmasına..."*. Valinin talep ettiği yeni hükümet konağının maliyet hesaplaması da yapılmıştır. Buna göre 499.528 kuruşluk bir maliyet hesaplanmıştır. Valinin merkeze gönderdiği bunca telgraf ve yazıya rağmen merkezden ödenek yetersizliği beyan edilerek tamiratıyla yetinilmesi tavsiye edilmiştir³³⁵. Bitlis valilerinin raporlarında vilayetteki olanaksızlığı ifade etmek adına Bitlis'i sık sık Rumeli ile kıyasladığı da görülmektedir. Bitlis hükümet konağının durumunu izah etmek adına *"...devâ'ir-i hükümetin bu günde bu halde kalması bir vilâyet merkezindeki devâ'ir-i resmîyenin Rumeli'ndeki en 'âdî kazâ hükümet konağından daha aşağı bir derecede ..."* olduğunu ifade etmiştir³³⁶. Bitlis valisinin ısrarları, merkezden tamir ile ilgili gelen cevaplardan sonra da devam etmiş fakat her seferinde ödeneksizlikten dolayı talebi reddedilmiştir³³⁷. İlerleyen yıllarda valinin talep

³³¹BOA. ŞD. 1874/43, 08 Ca 1299 (28 Mart 1882).

³³² Bitlis ile birlikte Erzurum ve Mamuratülaziz vilayetlerinde de hükümet konağının yapılması gerektiği ifade edilmiştir. BOA. DH. TMIK.S.. 15/46, 7 C 1315 (3 Kasım 1897).

³³³BOA. MF. MKT. 515/12, 17 Ra 1318 (15 Temmuz 1900).

³³⁴ Bina içinde yapılmak istenen hapishanenin projede beyan edilmediği ifade edilerek bununla ilgili izahat talep edilmiş ve neticede durum raporlanarak gerektiği üzere izah edilmiştir. BOA. DH. MKT. 2352/88, 30 M 1318 (23 Mayıs 1900); BOA. DH. MKT. 2462/98, 26 Za 1318 (17 Mart 1901).

³³⁵ Binada çalışan memurların binaya girmeye korktukları zira her an binanın yıkılabileceği ifade edilmiştir. BOA. DH.MB..HPS. 22/54, 21 B 1331 (26 Haziran 1913).

³³⁶BOA. DH.MB..HPS. 22/54, 21 B 1331 (26 Haziran 1913).

³³⁷BOA. DH.MB..HPS. 71/54, 15 R 1331 (24 Mart 1913).

ettiği bina sadece merkez ile sınırlı kalmamıştır. Bitlis merkez ile birlikte Muş ve Mutki'de de hükümet konaklarının yapılması talebi merkeze iletilmiştir. Bitlis merkez için yapılması planlanan hükümet dairesi için 1.200.000 kuruş tahsisat talep edilmiştir. Bu talep de reddedilmiştir³³⁸.

Bitlis'teki hükümet konağı zamanla çürümeye yüz tutmuş olduğundan küçük depremlerde bile ciddi zedelenmeler yaşayabilmiştir. 1907'deki depremde bina ağır hasara uğradığından bahçesinde barakalar yapılarak, burada hizmet sürdürülmüştür. Barakaların yapımı için 5.000 kuruşluk bir maliyet ortaya çıkmıştır. Bu maliyetin karşılanması için Sadarettin onay alınmıştır³³⁹.

Hükümet konağında yer kalmadığından nüfus dairesi için civardaki bir evin yıllık 1.440 kuruşa kiralandığı anlaşılmaktadır. Aynı şekilde vilayetin tamamında nahiyeler dâhil 39 yerleşim biriminde hükümet konağı olarak hizmet görmek adına yıllık 29.700 kuruşa binaların kiralandığı görülmektedir³⁴⁰.

Bugün hâlâ bir bütün olarak ayakta duran Osmanlı döneminden kalan hükümet binası (Resim 1) ise 1890 yılında askerî rüşdiye olarak yapılmış, 1903-1916 yılları arasında askerî idâdî olarak kullanıldıktan sonra 1916'dan itibaren Bitlis Valiliği binası olarak hizmet vermiştir³⁴¹.

1.4.Bitlis'te Belediye

Klasik dönem Osmanlı sisteminde temel belediye işleri çoğunlukla vakıflar eliyle yürütülmüştür. Şehirlerin büyümesi ve vakıfların zamanla işlevlerini yitirmesi bu alanda sunulacak hizmetlerde aksamalara sebebiyet vermiştir. 19.yüzyıla gelindiğinde belediye hizmetlerinin kurumsal olarak yürütülebilmesi zaruret arz etmiştir. Bundan dolayı belediye hizmetlerinin yürütülmesini sağlayacak yeni bir organizasyona ihtiyaç

³³⁸ BOA. DH.MB..HPS. 23/23, 19 B 1332 (13 Haziran 1914).

³³⁹ Barakalarda Defterdarlık, Muhasebe-i Vilayet, Sandık Odası ve Vergi Müdürlüğü personelinin barınması planlanmıştır. BOA. BEO 3049/228649, 23 Ra 1325 (6 Mayıs 1907).

³⁴⁰ Bitlis merkez ve sancakları ile kaza ve nahiyelerinin tam listesi bkz. BOA. DH.MB..HPS. 29/36, 28 Ş 1333 (11 Temmuz 1915).

³⁴¹ M.Törehan Serdar, *Dünden Bugüne Bitlis*...., s.52.

olmuştur³⁴². Bu ihtiyaca binaen Osmanlı'da ilk modern belediye teşkilatı teşebbüsü, İstanbul'da 1855 yılında İhtisap Nezareti'nin kaldırılarak yerine “*Şehremaneti*³⁴³” adıyla yeni bir yapının kurulmasıyla başlamıştır. Kurumun bütçesinin yetersizliği ve bütün tayin sürecinin merkezden yürütülmeye çalışılması beklenen neticeyi ortaya çıkaramamıştır.

1858 yılında Osmanlı'da ilk modern belediye teşkilatının “*Altıncı Daire-i Belediye*³⁴⁴” adıyla İstanbul'da -Galata-Beyoğlu Bölgesinde- kurulduktan sonra, Osmanlı taşra kentlerinde belediye teşkilatlarıyla ilgili ilk düzenleme 1864 Vilayet Nizâm-nâmesi ile yapılmıştır³⁴⁵. Akabinde İstanbul'da 1864'te Tarabya Belediye Dairesi, 1867'de Adalar Belediye Dairesi kurulduktan sonra taşrada ise İzmir'de 1868'de, Selanik'te 1869'da belediye teşkilatı kurulmuştur. Bunu Beyrut, Tuna ve Bağdat şehirlerindeki belediyelerin kurulması takip etmiştir³⁴⁶.

1864 Nizâm-nâmesi'nin 4. maddesi her köyde bir belediye kurulmasını kararlaştırmıştır. 1867 yılında çıkarılan biri 9 ve diğeri 16 bentlik iki tane talimatname, Osmanlı taşrasında belediye teşkilatının kuruluş ve görevlerini düzenlemekteydi. Belediyelerin görevlerini, belediye reisinin nasıl tayin olunacağını ve belediye meclisi üyelerinin özelliklerini kapsayan bu talimatnameler, daha önce kurulmuş olan İzmir, Kudüs, Beyrut, Bağdat ve Selanik gibi kentlerin belediyelerine hukukî bir statü kazandırmıştır. 1871 yılındaki nizâm-nâmede ise belediye teşkilatına ayrı bir kısım ayrılmıştır³⁴⁷. 1877 yılında açılan Osmanlı Parlamentosu'nun ilk görevi, vilayetlerdeki belediye teşkilatını bütünüyle düzenleyen yeni bir kanun çıkarmak oldu. 5 Ekim 1877 tarihinde uygulamaya konulan “*Vilâyet Belediye Kanunu*” ile kent planlama, pazar denetimi, kamu sağlığı ve sosyal refah alanlarında belediye teşkilatları yetkili ve

³⁴² Daha detaylı bilgi için bkz. Tarkan Okay, “Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi”, (Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin), *Selçukludan Cumhuriyet'e Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul 2008, s.377-383.

³⁴³ Şehremaneti, Şehremini ve Şehir Meclisi adında iki organa sahipti. Bu organların üye ve başkanları, Bâbıâli'nin önerisi ve padişahın onayı ile tayin edilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Okay, *a.g.e.*, s.385.

³⁴⁴ Belediye, Müdür ve Daire Meclisi adıyla iki organdan oluşuyordu. Daire meclisi, müdür, 7 asıl üye, 4 müşavir üye, 2 müdür muavini ve 1 tercümanın katılımıyla 15 üyeden oluşmuştur. Bu belediyeye öncekilerden fazla yetki verilerek, -imar, kadastro, emlak vergisi tahsili gibi- güçlendirilmiş ve başarılı neticeler alınmıştır. Okay, *a.g.e.*, s.387.

³⁴⁵ Avcı, *a.g.e.*, s.151.

³⁴⁶ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s.178-186.

³⁴⁷ Avcı, *a.g.e.*, s.151.

sorumlu kılındı³⁴⁸. Böylece gündelik hayata belediyelerin müdahale etme gücü ortaya çıkmıştır³⁴⁹. Adı geçen belediye kanununda tüm şehir ve kasabalarda belediye kurulması öngörülüyordu. Nüfusu 40.000'i aşan yerlerde ise birden fazla belediye dairesi kurulabilecekti. Bu kanun 1930 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Belediye başkanları bu kanunla 4 yıllığına tayin edilecekti ve süre sonunda tekrar tayin edilebilecekti³⁵⁰. Daha sonraki düzenleme ile belediye başkanının görev süresi 2 yıla indirilmiştir.

1.4.1.Bitlis'te Belediye Teşkilatı

Merkezî iktidarın belediye teşkilatını kurarken gözettiği temel amaç, taşra üzerindeki otoritesini artırıp kenti, çevresiyle beraber iyi bir şekilde kontrol etmektir. Bu amaçla 1871 yılından itibaren birçok taşra sancak ve kazasında belediye teşkilatı tesis edilmiştir³⁵¹. Erzurum vilayet salnamelerinde, Bitlis Belediyesi ile ilgili olarak 1873 yılındaki idarî yapıda belediye meclisi üyeleri de zikrolunmuştur. Salmamedeki bilgilerin bir önceki yıla ait olduğu kabul edilirse 1872 tarihinden itibaren Bitlis'te bir belediye teşkilatının varlığından bahsedilebilir³⁵². 1868 yılından itibaren taşrada belediye teşkilatlarının kurulmaya başlandığı dikkate alındığında, bu kurumun Bitlis gibi küçük ve İstanbul'a uzak bir yerleşim biriminde 1872'de teşekkülü, Osmanlı Devleti'nin bu konuda hızlı bir teşkilatlanmaya gittiğini ortaya koymaktadır. Bitlis vilayeti ile birlikte zamanla buraya bağlı sancak ve kazalarda da belediye teşkilatı kurulmuştur³⁵³.

³⁴⁸ Bu maddeler sadeleştirildiğinde şöyle bir liste karşımıza çıkmaktadır: Yangın söndürme ile ilgili gerekli araç gereçleri temin etmek, dilencililiği önlemek, belediye gelirlerini tahsil etmek, hastane ve gurebahane açmak, genel tuvaletler tapmak, ölçüleri ayarlamak, ekmeğe fiyat vermek, mezbaha inşa etmek, lokanta, tiyatro gibi yerlerin teftişini sağlamak, ulaşım araçlarının taşıma ücretini düzenlemek, nüfus sayımını yapmak, bina işlerinin denetimini sağlamak, yapılması kararlaştırılan devlet binalarının keşfini yapmak, yol-kaldırım-lağım inşa etmek, su yollarını yapmak, şehir/kasabaları süslemek, temizlik işlerinin yürütmek. Sıddık Tümerkan, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu)*, R.Zelliç Basımevi, İstanbul 1946, s.55, 56.

³⁴⁹ Avcı, *a.g.e.*, s.152.

³⁵⁰ Tümerkan, *a.g.e.*, s.56.

³⁵¹ Denizli Belediyesi 1871'de kurulmuştur. Avcı, *a.g.e.*, s.153; Mardin Belediyesi ise 1869'da kurulmuştur. Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde ...*, s.147.

³⁵² Bitlis Belediyesi'nin şu an ki armasında da 1872 tarihi yazılmaktadır. SVE, H.1290 (M.1873), s.102,103; 1973 tarihli Bitlis İl Yıllığında belediyenin kuruluş tarihi olarak her ne kadar 1860 yılı zikrolunmakta ise de bu mümkün görünmemektedir. Detaylar için bkz. *Bitlis İl Yıllığı 1973*, s. 246.

³⁵³ 1890 yılı itibariyle Bitlis ile birlikte merkeze bağlı Ahlât kazası, Muş, Siirt ve Genç sancakları ile Çabakçur kazasında belediye teşkilatı kurulmuş idi. Burada görev yapan belediye başkanları için bkz. *BOA. DH. ŞFR. 142/32, 30 Ke 1305 (11 Ocak 1890)*.

Bitlis Belediyesi, kuruluşunu müteakip teşkilatlanmasını hızlı bir sürede tamamlayıp hizmet alanında etkin olmaya başlamıştır. Belediyenin sunduğu hizmetlere toplu olarak bakıldığında, sağlık hizmetleri,³⁵⁴ sosyal yardımlar,³⁵⁵ yangın söndürme hizmetleri,³⁵⁶ vilayet dâhilindeki yol ve köprülerin bakım ve onarım hizmetleri,³⁵⁷ vilayet dâhilinde yapılan devlet binaları için belediye sandığından yapılan maddi destek hizmeti,³⁵⁸ hapisanedeki mahkûmlara yapılan yardımlar,³⁵⁹ şehir merkezindeki temizlik hizmetleri, içme suyu sağlama faaliyetleri,³⁶⁰ çarşıdaki düzeni sağlama hizmetleri,³⁶¹ kurallara uymayan esnafa ceza kesilmesi hizmeti gibi geniş yelpazede bir

³⁵⁴ Doktorlar ile birlikte eczacılar da belediye bünyesinde istihdam edilmekteydi. Fakat eczacılar da aynen doktorlar gibi bu göreve tahsis edilen maaşın azlığı ve ödemelerdeki istikrarsızlıktan dolayı uzun süre bu görevi sürdürememişlerdir. 1902 yılında görev başındaki Eczacı Karabet Efendi istifa ederek görevinden ayrılmıştır. Yerine vilayet doktoru Havancı Dikran Efendi vekâleten bu görevi yürütmeye çalışmaktadır. Fakat bir süre sonra bu görevin doktor ile yürütüleceği zira ayrı bir zaman dilimi ile ilaç yapımının gerekmesinden dolayı doktorun bu iki görevi yürütemeyeceği ortaya çıkmıştır. Buna çare olmak üzere tıbbiyede okuyan talebeler ile diplomasız bu görevi yürüten bazı isimler teklif edilmiş ise de kabul edilmemiştir. Nihayetinde İstanbul'dan diplomalı bir eczacının tayin edilmesine karar verilir. Bu seferde buna ödenecek yıllık 10.000 kuruşun belediye bütçesini aştığı ifade edilerek askerî bit tabibin vekâleten bu görevi yürütmesi teklif edilmiştir. Bu durum, doktor tayininde olduğu gibi eczacı ve diğer sağlık personeli tayininde de ödenek sorunlarının yaşandığını ortaya koymuştur. *BOA. DH. MKT. 623/18, 03 N 1320 (4 Aralık 1902).*

³⁵⁵ Bu yardımlardan birisi de yangında evlerini kaybeden vatandaşlara yapılan yardımlardır. 1909 yılında Garzan kazasının Zivik köyünde yangın çıkmış ve 11 ev içindeki eşya ile birlikte küle dönmüştür. Bunun üzerine ahaliye 1.000 kuruşluk bir yardımın yapılması kararlaştırılmıştır. Bu yardımında belediye sandığından karşılanması sağlanmıştır. Bu da gösteriyor ki Bitlis Belediyesi sadece şehir merkezine değil, imkânları ölçüsünde bağlı kaza ve köylere de hizmet götürme çabası içinde olmuştur. *BOA. DH. MUI. 13-2/20, 08 N 1327 (22 Eylül 1909); Aynı yıl içinde Bitlis'teki fakir ve muhtaçlara yardım yapılması için belediyeden yardım talep edildiği ifade edilmiştir. Zira vilayet sathındaki fakirlere yardım amacıyla belediyenin devam ettiği inşaatlarda çalışabilenlerin çalışmasının sağlanması, çalışamayanlara da yardım edilmesi kararı alınmıştır. Detaylar için bkz. *BOA. DH. MKT. 2791/102, 20 Ra 1327 (11 Nisan 1909).**

³⁵⁶ Bu hizmetin ifası için itfaiye teşkilatının kurulması gerekmiştir. Bunun için 1892 yılında tüm vilayetlere yazılan yazıda vilayetlerde itfaiye teşkilatının kurulabilmesinin önemi aktarıldıktan sonra bunun için iki şeyin gerekli olduğu ifade edilmiştir. Birincisi görevli kişilere her türlü kıyafet ve alet ile edevatın teminin sağlanması, diğeri tulumların temin edilerek mahallelere ulaşılabilecek mevkilere yerleştirilmesi. Bu konuda yerel belediye bütçelerinin yeterli olmaması durumunda nizamiye veya zaptiye askerlerinden bunun teşkil edilerek bunlara yeni usulde yangına müdahale yöntemlerinin öğretilmesinin sağlanması gerektiği ifade edilmiştir. Buna istinaden Bitlis'te oluşturulacak itfaiye teşkilatının kullanımı için İstanbul'a iki hortum ve tulum için 1.725 kuruşluk bir de ödenek aktarılacak Şehremaneti'nden bunların tedariki ve Trabzon üzerinden Bitlis'e göndermesi talep edilmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. DH. MKT. 278/40, 04 Ra 1312 (26 Ekim 1892); BOA. DH. MKT. 131/8, 01 Ra 1311 (12 Eylül 1893); BOA. DH. MKT. 278/40, 04 Ra 1312 (5 Eylül 1894).*

³⁵⁷ Belediyenin şehir içinde yaptığı yol, köprü ve kaldırım hizmetleri ile ilgili detaylı bilgi ulaşım kısmında açıklanmıştır.

³⁵⁸ 1885-1889 yılları arasında tamir edilen Bitlis hükümet konağı için harcanan 6.000 kuruş, belediye tarafından finanse edilmiştir. *BOA. İ.DH.. 1351/36, 03 B 1315 (27 Kasım 1897)*

³⁵⁹ Bitlis Hapishanesi'nde kalırken vefat eden fakir ve aileleri uzakta olanların cenazelerinin taşınması ve defin işlerine belediye bütçesinden destek çıkılmıştır. *BOA. DH. MKT. 743/36, 1 Ca 1321 (26 Temmuz 1903).*

³⁶⁰ 1892 yılında yapımı tamamlanan Menteş Ağa Çarşısından mahalle başına kadarki yol üzerinde halkın su ihtiyacını karşılamak adına belediye tarafından çeşmenin yapıldığı ve açılışının yapıldığı vilayet gazetesinde duyurulmuştur. Bitlis şehir merkezinde bu ve buna benzer gerek belediye ve gerekse vakıflar tarafından birçok çeşme yapıldığı ifade edilebilir. *BVG, S.291*

³⁶¹ Bu kapsamda Menteş Ağa Çarşısındaki dükkânların saçaklarının uzun ve eskimiş olmasından dolayı tehlike arz ettiği, insan ve arabaların geçişini engellediği ve olası yangınlarda sıkıntıya sebebiyet vereceği

hizmet sunma gayreti olmuştur. Hatta öyle ki padişahın tahta oturduğu günün kutlamaları için alınan ateşli malzemelerin bedeli olan 600 kuruş bile Bitlis Belediyesi'nce ödenmiştir³⁶². Bu hizmetler sunulurken vergilerin toplanmasında yaşanan sıkıntılardan dolayı belediyenin hizmet alanlarında ve personel istihdamında kısıtlamaya gidilmesi zarurî bir hal almıştır.

S No	Belediye Başkanının İsmi	Görev Tarihi
1	Ali Efendi	(1872 - 1879)
2	Kasım Ağa	(1879 -1881)
3	Avadis Efendi	(1881 -1883)
4	Kasım Ağa (2.tayin)	(1883 -1884)
5	Mehmed Efendi	(1884 - 1885)
6	Kasım Ağa (3.tayin)	(1885 - 1887)
7	Mehmed Efendi (2.tayin)	(1887 - 1888)
8	Bedir Ağa	(1888 - 1890)
9	Hacı Abbas Ağa	(1890 - 1890)
10	Hacı İsa Ağa ³⁶⁴	(1890 - 1892)
11	Halil Kemal Efendi ³⁶⁵	(1892 - 1895)
12	Hacı Yasin Efendi ³⁶⁶	(1898 - 1899)
13	Rüşdü Efendi	(1899 - 1900)
14	Şemseddin Efendi	(1903 - 1904)

gibi kaygılarla bu çarşıdaki dükkânların tamamının saçakları belediye tarafından yıkılmıştır. Yapılan işten sonra çarşı esnafı dâhil bütün halkın bu çalışmadan memnun kaldığı ifade edilmiş ve durum vilayet gazetesinde duyurulmuştur. Bu örnek gösteriyor ki Bitlis Belediyesi sosyal hayatın önemli bir alanının oluşturan çarşı-pazar gibi yerlerdeki gelişmeleri yakından takip etmekte ve gereken müdahaleyi de yapmaktadır. Daha detaylı bilgi için bkz. *BVG*, S.288

³⁶² Ödeme Mardinli Hacı Mehmed'e yapılmıştır. *BOA. ŞD.* 1878/30, 18 S 1309 (23 Eylül 1891).

³⁶³ Çok kısıtlı kaynaklarla bu tablo oluşturulmuştur. Hiçbir kaynakta toplu olarak belediye başkanları listesi verilmediğinden parçalar birleştirilerek bütün oluşturulmaya çalışılmıştır. Buna rağmen tabloda belirtilen tarihler arasında başka belediye başkanları da görev yapmış olabilir. İleride özellikle arşiv belgeleri tasnife açıldıkça belki bu konuda daha somut verilere ulaşılabilecektir. Buna paralel olarak tabloda bazı değişikliklerde olabilecektir. Bu tablo için kullanılan kaynaklar şunlardır: *BVG*, S.161, 182; *SVE*, H.1290 (M.1873), s.102, H.1293 (M.1875), s. 102, H.1294 (M.1876) s.103; *SVB*, H.1310 (M.1892), s.117, H.1316 (M.1898), s.116, H.1317 (M.1899), s.120, H.1318 (M.1900), s.120; *BOA DH. MUI.* 69-3/14, 26 Ra 1328 (7 Nisan 1910); *BOA. DH. MKT.* 1337/101, 28 Za 1298 (21 Kasım 1881), 684/7, 11 M 1321 (9 Nisan 1903), 1049/53, 31 Z 1323 (17 Ocak 1906); *BOA. DH. ŞFR.* 142/32, 30 Ke 1305 (11 Ocak 1890), 133/120, 19 T 1303 (31 Temmuz 1887); *BOA. ŞD.* 1876/49, 28 L 1304 (20 Temmuz 1887), 1877/43, 20 Ca 1306 (22 Ocak 1889), 1897/12, 29 Ca 1330 (16 Mayıs 1912); *BOA. BEO* 2963/222177, 29 L 1324 (16 Aralık 1906); *BOA. HR.TO.* 261/20, 25 10 1883; *BOA. İ.HUS.* 35/39, 13 N 1312 (10 Mart 1895).

³⁶⁴ Tüccar olan Hacı İsa Ağa, 1890 yılının Şubat'ında bu göreve getirilmiştir. 1892 yılının Ocak ayında bu görevi hala sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Aynı yıl içinde görevi Halil Kemal Efendi'ye bırakmıştır. *BVG*, S.180, 261.

³⁶⁵ Halil Kemal Efendi'nin görev yaptığı dönemde Bitlis şehir merkezindeki yol ve köprülerin yapımı, kaldırımların düzenlenmesi ve yol üstünde çeşmelerin yapılması gibi birçok çalışmanın yanında çarşıdaki düzenin sağlanması, yangınların önlenmesi gibi birçok çalışmanın ciddiyetle ifa edilmeye gayret edildiği görülmektedir. Adı geçen belediye başkanının yaptığı çalışmalar dönemin vilayet gazetesinde de övgülere mazhar olmuştur. *BVG*, S.291.

³⁶⁶ Başka bir kaynakta 1900 yılında belediye başkanlığı yaptığı ifade edilmiştir. *Bitlis İl Yıllığı 1967*, s.10.

15	İbrahim Edhem Efendi ³⁶⁷	(1904 - 1905)
16	Şemseddin Efendi	(1905 - 1908)
17	Yusuf Paşa	(1905 - 1908)
18	Şaban Efendi	(1908 - 1915) (1915 - 1920) ³⁶⁸

Bitlis Belediyesinin ilk başkanı olarak Ali Efendi zikrolunmaktadır³⁶⁹. Ali Efendi'nin bu görevi 1879 yılına kadar sürdürdüğü tahmin edilmektedir. Bitlis'in vilayet olmasını müteakip buraya Arif Paşa'nın ilk vali olarak tayin edilmesi ile beraber belediye başkanlığına da 1879'da Kasım Ağa atanmıştır. 1881'de bu göreve Avadis Efendi'nin getirildiği görülmektedir³⁷⁰. 1883 yılına kadar görevi yürüten Avadis Efendi hakkındaki şikâyetler artınca görevden ayrılmış yerine tekrar Kasım Ağa tayin edilmiştir. Kasım Ağa, Arif Paşa'nın görev süresinin son bulmasıyla 1884'te kötü idareden dolayı azledilmiştir. Yerine Mehmed Efendi tayin edilmiştir. Bu değişiklik Fikri Paşa dönemine denk gelmektedir³⁷¹. Fikri Paşa'dan sonra tekrar valiliğe Arif Paşa gelmiş ve 1885'te Mehmed Efendi görevden alınarak yerine ikinci defa Kasım Ağa belediye başkanlığına getirilmiştir. Arif Paşa'dan sonra göreve gelen Mehmed Reşid zamanında (1887'de) ise Kasım Ağa'nın "...zaten ümmî ve nizâmâta gayr-i vâkıf olduğu ve belediyece vuku'bulmuş olan ba'zı inşâ'ât ve köprü ta'mirâtı masârifince de sû-i isti'mâlâtı anlaşıldığından..." azledilmiş ve yerine daha önceki suçlamalardan suçsuz bulunduğu dair "...Mehmed Efendi sabıkân 'azline sebep gösterilmiş olan ahvâlden bi'l-muhâkeme tebriye eylediğini ve i'âde-i memûriyeti hakkında meclis-i idâre-i

³⁶⁷ 1898 – 1899 arasında Bitlis Vilayet Gazetesi Muharriri, Bitlis Maarif Müdür Vekili ve Muhasebe Memuru, 1902 yılında Sason Kaymakamlığı, 1904 yılında ise belediye başkanlığı yapmıştır 3 Ocak 1898 tarihli yazı ile Bitlis Maârif Müdürlüğüne tayin teklifi yapılan Bitlis Maârif Müdür Vekili ve Muhasebe Memuru İbrahim Edhem Efendi, 22 Şubat 1898 tarihli cevabi yazı ile başka bir memuriyete tayin edilmiş ve onun yerine de Meclis-i İdare Başkâtibi ve Vilâyet Gazetesi Muharriri Ahmed Hilmi Efendi Maârif Müdürlüğüne tayin edilmiştir. 7 Mayıs 1902 tarihli bir başka belgede ise İbrahim Edhem Efendi'nin Sason Kaymakamlığına tayin edildiği zikredilmiştir. *BOA. MF. MKT. (Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemî)* 40/93, 9 Ş 1315 (3 Ocak 1898); *BOA. MF. MKT.* 386/41, 30 N 1315 (22 Şubat 1898); *BOA. MF. MKT.* 625/23, 28 M 1320 (7 Mayıs 1902).

³⁶⁸ 1910 tarihinde Abdi Kako ve Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da kısa bir süreliğine Resul Efendi'nin belediye başkanlığı yaptığı zikrolunmuştur. Bunun dışında 1908'den 1920 yılına kadar aralıklarla Şaban Efendi, reislik görevini yürütmüştür. *Bitlis İl Yıllığı 1967*, s.10.

³⁶⁹ Başka bir kaynakta ise ilk belediye başkanı olarak Hacı İsa Efendi'nin ismi zikrolunmuştur. *Bitlis İl Yıllığı 1967*, s.10; Fakat bu ismin nerede geçtiğiyle ilgili bilgi verilmediğinden (kaynak yok) ilk belediye başkanı olarak Ali Efendi'yi kabul etmek daha doğru olacaktır.

³⁷⁰ Avadis Efendi hakkında belediye sandığındaki ödeneği çıkarları doğrultusunda kullandığına dair iddialar onu kollayan Bitlis Valisi Arif Paşa'yı zor durumda bırakmış ve takip eden zaman diliminde görevden ayrılmasına yol açmıştır. Daha detaylı bilgi için bkz. *BOA. DH. MKT.* 1337/101, 28 Za 1298 (21 Kasım 1881); *BOA. HR.TO.* 261/20, 25 10 1883.

³⁷¹ Mehmed Efendi hakkında Siirt Aşar Nezareti Müdürü Hüseyin Hüsnü'den elli adet Osmanlı altını alıp, Fikri Paşa'ya verdiği iddia edilerek soruşturma açılmıştır. Soruşturma o öldükten sonra neticelenmiş ve suçsuz olduğu anlaşılmıştır. Diğer detaylar için bkz. *BOA. ŞD.* 1877/43, 20 Ca 1306 (22 Ocak 1889).

vilâyete viridiği istid'âsı üzerine...”göreve tekrar iade edilmiştir. Görevden alınan Kasım Ağa, 25 Temmuz 1887 tarihinde bu tayine karşı çıkararak kendisinin suçsuzluğuna binaen göreve iadesini talep etmiştir³⁷². Bu talebine karşılık Ali Rıza ve başka kişilerin onun hakkında yolsuzluk ve suiistimalden bahisle şikâyetle bulunduğu ifade edilmiştir³⁷³. Nihayetinde Kasım Ağa göreve iade edilmemiş olup, kendisini ve Siirt'teki aşiretleri hükümet aleyhine yönlendirenlerin Bitlis alaybeyi ve telgraf müdürü olduğunu beyan ederek onların da cezalandırılması gerektiğini İstanbul'a iletmıştır³⁷⁴. Bu örnek, belediye başkanlarının tayini sürecinde vilayetin valisi ve idare meclisi üyelerinin ne kadar etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle ilk göreve gelen belediye başkanlarının görevde kalma sürelerinin, valilerin görev süresiyle değişime uğramış olması, onların valilerle uyumlu çalışıp çalışmamalarına, başka bir deyişle valilerin isteklerine cevap verip verememelerine bağlı olduğunu göstermektedir. Bitlis'in vilayet haline gelmesinden sonraki döneme toplu olarak bakıldığında belediye başkanlarının -valilerin değişim hızıyla paralel olarak- hızlı bir atama ve görevden ayrılma süreci yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bundan kaynaklı beledî hizmetlerin yürütülmesinde istikrarlı bir gidişatın oluşturulamadığı da görülmektedir.

Bitlis belediye başkanlarının görev süresinin kısa olması ve belediye başkanlığında sık sık değişikliğe gidilmesi, belediye idaresinde istikrarsızlığa sebep olmuş ve belediyenin kurumsallaşmasını sekteye uğratmıştır. Belediye başkanlarının genellikle validen bağımsız iş görememelerinden dolayı belediye kurumu kendi kendini idare edebilecek mekanizmaya sahip olamamıştır. Hatta öyle ki Bitlis Belediyesi, topladığı vergilerin biriktiği belediye sandığından yapacağı ödemeleri bile valinin direktiflerine göre şekillendirmiştir. Bu durum, beledî yapının taşrada kökleşmesi ve sosyal hayatta görünür hale gelmesini engellemiştir. Hizmetin bütçe eksenli şekillendiği bir denklemde, bütçenin zaten düzenli toplanamayan vergilerle ağır aksak denkleştirilmeye çalışıldığı bir ortamda bir de bütçe dışı giderlerin buradan ödenmeye zorlanması, Bitlis Belediyesinin asli görevlerini yapmasını da engellemiştir.

³⁷²BOA. ŞD. 1876/49, 28 L 1304 (20 Temmuz 1887).

³⁷³BOA. DH. ŞFR. 133/120, 19 T 1303 (31 Temmuz 1887) ; BOA. DH.MKT.1437/40 17 Za 1304 (6 Eylül 1887).

³⁷⁴ Adı geçen kişiler hakkında da soruşturma açılmasına karar verilmiştir. BOA. DH.MKT. 1439/69, 25 Za 1304 (17 Temmuz 1887).

Bitlis'te belediye başkanlığı yapanlarla ilgili birçok şikâyet olmuş ve bu yüzden soruşturmalar açılmıştır. Soruşturma neticelerine bakıldığında görevi kötüye kullanma suçunun daha sık işlendiği görülmektedir. Bu suçu sabit görülen bazı başkanlara maaştan kesme cezası verilirken³⁷⁵ bazılarında ise görevden alınma cezası uygun görülmüştür³⁷⁶. Belediye Tabibi Kasım Efendi'nin mahkeme edilmeksizin görevden alındığı ve bu durumun düzeltilmesi gerektiğine dair başvurusuna bakılırsa belediyedeki çalışan her personel belediye başkanı kadar şanslı olamamıştır³⁷⁷. Benzer bir durum belediye meclisi azalarından Karabet Haçmanukyan'ın başına da gelmiştir. Görevi kötüye kullanmak suçundan görevden alınmış ve Kastamonu'ya sürgüne gönderilmiştir. Akabinde suçsuz olduğunu beyanla affını talep etmiştir³⁷⁸.

1.4.2.Belediye Meclisi ve Faaliyetleri

1871 tarihli Vilayet Nizâm-nâmesi'nde vali, mutasarrıf ve kaymakam bulunan şehirlerde bir belediye meclisinin kurulacağı belirtilmiştir. Belediye meclisi bir reis, altı üye ile müşavir statüsünde birer mühendis ve tabip üyeden oluşmaktaydı. Meclis reisi, valinin onayıyla atanacaktı. Meclis üyeleri, mahalle ihtiyar heyetleri tarafından belirlenen adaylar arasından hükümetçe tayin edilecekti. Meclis üyelerinin yarısı her yıl yenilenecekti. Böylece meclis üyelerinin yarısı iki yılda bir yenilenmiş olacaktı³⁷⁹.

³⁷⁵Bitlis Belediye Başkanı Şaban Efendi, vilayet idare meclisinin bu konuda açmış olduğu soruşturmada beraat etmesine rağmen, İstinaf Mahkemesi'nin kararıyla bu suçtan dolayı bir aylık maaştan kesme cezası almıştır. *BOA. DH. MTV. 36/36, 05 C 1330 (22 Mayıs 1912).*

³⁷⁶Bitlis Belediye Başkanı İbrahim Edhem Efendi, Bitlis'te şahsi vergilerini vermemek için dükkânlarını kapatan esnafa destek verdiği iddiasıyla görevden alınarak Mamuratülaziz vilayetine sürgüne gönderilmiştir. Burada on dokuz ay kaldıktan sonra Bitlis'e geri dönmesine izin verilmiştir. Fakat geri dönmesine rağmen göreve iadesi yapılmamıştır. Sürgündeyken eşini kaybetmesi ve ailesinin diğer fertlerinin muhtaç duruma düşmesi ziyadesiyle onu etkilemiştir. Bundan dolayı otuzdan fazla dilekçe ile Sadarete ve Dâhiliye Nezareti'ne durumunu izah etmeye çalışmıştır. Nihayetinde suçsuzluğu ispat edilmesine rağmen yine de eski statüsüne geri dönememiştir. Sürgüne gönderilmeden önce Bitlis'te kaymakamlıktan maarif müdürlüğüne, mahkeme azalığından Bitlis vilayet gazetesi muharrirliğine kadar birçok kademede otuz yıldan fazla hizmeti olmasına rağmen Bitlis Valisi Ferid Paşa'nın isteği ve çabasına binaen sürgüne gönderilmekten kurtulamamıştır. Mamuratülaziz vilayetinde matbaa müdürlüğüne tayin edilmiş ise de maaş durumunun düşük olmasından dolayı başka göreve tayin istemiştir. İbrahim Edhem Efendi hakkında daha geniş bilgi için bkz.*BOA. Y.A.RES. 138/32, 08 B 1324 (28 Ağustos 1906); BOA. DH. MKT. 1049/53, 31 Z 1323 (17 Ocak 1906); BOA. BEO 2963/222177, 29 L 1324 (16 Aralık 1906); BOA. BEO 2761/207057, 20 Z 1323(16 Ocak 1906); BOA. İ.DH.. 1450/38, 01 Za 1324 (17 Aralık 1906); BOA. DH. MKT. 2613/154, 12 Ş 1326 (9 Eylül 1908); BOA. ŞD. 1894/10, 8 Za 1326 (1 Ocak 1909); BOA . DH. MKT. 2679/8316, Za1326 (9 Ocak 1909).*

³⁷⁷*BOA. DH. MKT. 1429/72, 14 L 1304 (6 Temmuz 1887).*

³⁷⁸19 Nisan 1904 tarihli dilekçesine bakılırsa Kastamonu'da yirmi ay kadar sürgün kaldığını, bu süre zarfında Bitlis'te kalan eşi ve çocuklarının çok sıkıntıya düştüğünü ve hatta eşinin vefat ettiğini çocuklarının sokaklarda sahipsiz kaldığını ifade ederek suçsuz olduğunu beyanla affını talep etmiştir. Dilekçesindeki diğer detaylar için bkz. *BOA. BEO. 413/30912, 28 Za 1311 (2 Haziran 1894).*

³⁷⁹Okay, *a.g.e.,s.387.*

1877 tarihli Vilayet Belediye Kanunu'nun öngördüğü şekilde nüfusa göre 6-12 arasında üyeye sahip belediye meclisleri, halk tarafından tek dereceli, gizli oy esasına dayanan seçimle belirlenmekteydi. Ayrıca müşavir üye sıfatına sahip birer mühendis, tabip, baytar üye mecliste yer alıyordu. Kanunda belediye reisinin dışarıdan tayini uygulamasına son verilmiş, bunun yerine sadece belediye meclisi içinden reis tayini uygulaması getirilmişti. Meclis üyeliğinin temel şartlarına (30 yaşından büyük olmak, Türkçe konuşabilmek, bir seneden fazla hapis yatmamış olmak, belediyede çalışıyor olmak, Osmanlı tebası olmak gibi) ek olarak 100 kuruş emlak vergisi verme yükümlülüğü şartı da aranmıştı. Bu kanunda taşra belediyelerinde uygulanmak üzere bir de -vilayet/liva idare meclisi ile belediye meclisinin bir araya gelerek oluşturduğu Cem'iyet-i Belediye kurulmuştu. Cem'iyet-i Belediye, bu yapısıyla merkezî yönetimin belediyeler üzerinde denetimine de imkân sağlıyordu³⁸⁰. Cem'iyet-i Belediye yılda iki defa toplanır ve vilayet bütçesini görüşüp karara bağlardı³⁸¹.

Belediye meclisi haftada en az iki defa toplanırdı. Reis istediği zaman meclisi toplantıya çağırma yetkisine sahipti. Reis yoksa en yaşlı üye başkanlık ederdi. Toplantının yapılabilmesi için yarıdan bir fazla üye şartı aranırdı. Üyelerden üç defa üst üste mazeretsiz toplantıya katılmayan istifa etmiş sayılırdı.

Bitlis'te belediye teşkilatının kurulduğu tarihten itibaren belediye meclisinin varlığı kayıtlara düşmeye başlamıştır. Bitlis'te dönem içinde görev yüklenmiş belediye meclisi üyeleri Ek 50'de gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde şöyle bir durumun ortaya çıktığı görülmektedir: Meclis, ilk oluştuğu yıllarda sayısal olarak yeterli temsiliyete sahip olamamışken zamanla meclis üye ve görevlilerinde artış meydana gelmesiyle birlikte gayrimüslimler de bu hakka kavuşmuş ve meclisin temsiliyet alanı genişlemiştir. Bazı meclis üyeleri uzun bir süre göreve devam ederken bazıları da kısa süreliğine bu görevi yürütmeyi tercih etmişlerdir. Meclis azalarının bir kısmının meclis çalışmalarına düzenli olarak devam etmemesi, meclisin asli görevini yerine getirmesinde sıkıntılara sebep olmuştur³⁸². 1890 yılına gelindiğinde azaların bir kısmı

³⁸⁰ Okay, *a.g.e.*, s.397, 398; Tümerkan, *a.g.e.*, s.58.

³⁸¹ İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetimler, Şehir ve Yerel Yönetimler, C.1*, İstanbul 1996, s. 401.

³⁸² Meclis azalarının çoğunlukla tüccar ve esnaf gibi vasıfları taşımalarından dolayı bu kişilerin asli işlerini yürütmeyi öncelikle meclisteki görevlerinde aksamalara neden olmuştur. *BVG, S.180*.

istifa etmiş, diğer bir kısmı da meclis çalışmalarına devam etmemiştir. Bu duruma çözüm olması adına belediye reisinin aza tayin etmesi de fayda sağlayamamıştır. Nihayetinde Bitlis Meclis-i İdare Azasından Cafer Ağa ile Başkâtip Rüşdi Efendi nezaretinde tekrar belediye meclisi için seçim yapılmış ve Müslüman ile Hristiyanların eşit oranda temsil edildiği yeni bir meclis yapısı tesis edilmiştir³⁸³. Bu da gösteriyor ki ancak vilayet idare meclisi himayesinde belediye reisi ve belediye meclisi azalarının seçilmesi mümkün olabilmiştir.

Belediye meclisi, genellikle reise danışmanlık hizmetinden öte bir görev icra edememiştir. Belediye reisi de validen habersiz iş göremediğine göre belediye meclisi, vilayet idare meclisinin aldığı kararlara uymak durumunda kalmıştır. 1892 yılına gelindiğinde meclisteki üç gayrimüslim azadan sadece birisinin görevine devam ettiği ve buna karşılık üç Müslüman azanın meclisteki çalışmalara katıldığı görülmektedir. Aslında bu durum, nüfus nispetindeki temsiliyet esas alındığında (1/3 oranında gayrimüslim nüfus olduğu varsayıldığında) adil bir dağılım olmuştur. Aynı yıl meclise önceki yıllardan farklı olarak tabip, sandık emini, kabile ve belediye müfettişi de dâhil olmuşlardır³⁸⁴. Böylece hem meclisin çalışmaları denetim altına alınmış hem de dönem içinde çok can alan salgın hastalıklara karşı meclisin desteği alınarak gerekli önlemlerin alınması sağlanmıştır. Belediye meclisinin teşekkülü ve kurumsallaşması, Bitlis yerelinde meclisli yönetim anlayışının yerleşmesine katkı sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında yerelden yönetim anlayışının yerleşmesi ve olgunlaşması bundan sonraki dönemde ve Cumhuriyet idaresine geçişte büyük kolaylık sağlamıştır. Yine belediye meclis yapısını tanımlayan yönetmelik ve kanunların, Cumhuriyet döneminde de uygulanmaya devam edilmiş olması, yapısal olarak bu dönemde hayata geçirilmiş olan yerel yönetim organizasyonunun Cumhuriyet yönetim biçimiyle de uyumlu olduğu algısını güçlendirmektedir.

1.4.3. Belediyenin Gelir ve Gider Kalemleri

1877 tarihli Vilayet Belediye Kanununa göre belediyelerin görevleri şehirlerdeki birçok yerel hizmeti kapsayacak şekilde genişletildi. Buna göre; şehirdeki inşa ve imar

³⁸³ Müslüman bir reis ile üç Müslüman ve üç Hristiyan azadan oluşan yeni meclis teşekkül etmiştir. *BVG S.180, 182.*

³⁸⁴ *SVB, H.1310 (M.1892), s. 117.*

faaliyetleri, lokanta, tiyatro, kahvehaneler gibi halka açık yerlerin denetimi, şehir içi araçların fiyat tarifesi ve denetimi, esnafın denetlenmesi, emlak ve nüfus –doğum ve ölüm işlemleri dâhil- kaydı ve şehirlerdeki fakir fukaraya yardım edilmesi gibi birçok faaliyet belediyelerin görevleri olarak düzenlendi. Bu kanun ile taşra belediyeleri ilk defa tüzel kişiliğe kavuştu, belediyelerin malî kaynakları ve teşkilat yapıları ayrıntılı olarak düzenlendi³⁸⁵. Daha sonra belediyelerin gelir kaynaklarının artırılması ve çeşitlendirilmesi amacıyla “*Rüsûm-ı Belediye Kanûnu*”³⁸⁶ çıkarılmıştır. Bu kanunla temizlik, aydınlatma, bina vergisi; gazino, birahane ve meyhanelerden alınan vergiler, sokak ve kaldırımları işgal edenlerden alınan vergiler; temettu (gelir) vergisine ek olarak alınan yüzde on oranındaki vergiler; şehirde kullanılacak yakıtlardan alınan vergiler; hayvan alım satımından alınan vergiler; yük hayvanlarından alınan vergiler; motorlu taşıtlardan alınan vergiler, kesilecek hayvanlardan alınan kesim vergisi, tartı vergisi, tabela vergisi belediyelerce alınmıştır³⁸⁷. Bitlis Belediyesince kantar vergisi, zebhiye vergisi, esnaftan alınan çeşitli vergiler ve bunlara kesilen cezalardan gelen gelirler³⁸⁸ ile kile ve hayvan vergisinin alındığı görülmektedir. Belediyenin bir de küçük bir dükkân içinde bir gaz deposu vardır. Buradan hem belediyenin ihtiyacı karşılanmakta hem de talep eden vatandaşlara gaz satışı yapılarak belediyeye gelir sağlanmaktaydı³⁸⁹.

Belediyenin gelirleri giderlerini karşılayamamıştır. Hatta gelir-gider dengesini sağlamak adına giderlerde bir kısıtlamaya gidilmesi için Bitlis vilayetine 1889 tarihinde gelirden beşte bir oranında azaltılmaya gidileceğinden giderlerin de buna göre denkleştirilmesi hususunda İstanbul’dan uyarıda bulunulmuştur³⁹⁰. Aynı şekilde belediye bünyesine verilmiş sağlık hizmeti giderleri –özellikle doktor maaşı- mevcut bütçeden karşılanamadığından bu alanda aksamalar yaşanmıştır. Bitlis’ten Dâhiliye Nezareti’ne 27 Şubat 1908 tarihinde yazılan şifreli telgrafta Dersaadetten gönderilen

³⁸⁵ Tümerkan, *a.g.e.*, s.56.

³⁸⁶ Metin için bkz. *Düstûr, Tertip II, C.IV*, s.466-474.

³⁸⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Yerel Yönetim Metinleri (IX) (Rüsûm-ı Belediye Kanûnu)”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, C. 6, S.2, Nisan 1997*, s. 106-111.

³⁸⁸ Esnaftan 1 Haziran 1325 (14 Haziran 1909) ile 23 Teşrinievvel 1325 (5 Kasım 1909) tarihleri arasında toplam 1.186,10 kuruş ceza olarak tahsil edilmiştir. Cezanın ay bazında ve kişi olarak dağılım detayları için bkz. *BOA. ŞD. 1897/12, 29 Ca 1330 (16 Mayıs 1912)*.

³⁸⁹ Bu gaz deposunun ihtiyacı karşılamaktan uzak olduğu, bağımsız bir bina yapılarak gaz deposunun buraya taşınması gerektiği valilikçe 1896 yılında belediye idaresine tebliğ edilmiştir. Bundan maksat yetersiz olan belediyenin gelirlerinin artırılmasıdır. *BOA. HR.SYS. (Hariciye Nezâreti Siyasî Kısım) 82/92, 11 04 1899*.

³⁹⁰ *BOA. DH. MKT. 1627/66, 10 L 1306 (9 Haziran 1889)*.

sağlık çalışanlarının bir süre sonra maaşlarını alamadığı için Bitlis'ten ayrılmak zorunda kaldıkları ve bu durumun, Bitlis'te yaşayanların sağlığını tehdit ettiği açık bir şekilde ifade edilmiştir³⁹¹. Buna çare olabilmesi amacıyla zebhiyye vergisinin arttırılması yoluna gidilmiştir³⁹². Zebhiyye vergisi arttırılmasına rağmen mağduriyet giderilememiştir. Zira bu verginin miktarı 40 para olup, bunun yarısı İstanbul'a gönderilirdi. Geriye kalan da yetersiz kalıyordu. Bundan dolayı İstanbul'a gönderilen verginin de yarısının tekrar Bitlis'te bırakılmasıyla bu sorunun çözüme kavuşabileceği ifade edilmiştir³⁹³. Her ne kadar bu talep önceleri yerinde görülmemiş³⁹⁴ ise de bir süre sonra kabul edilmiştir³⁹⁵. Böylece Bitlis merkez ile birlikte Muş, Siirt ve Genç sancaklarına da aylık 1.000 kuruş maaşla dört tabibin tayinin uygun olduğu Meclis-i Vükelâca Bitlis vilayetine bildirilmiştir³⁹⁶. Ayrıca doktor açığını kapatmak amacıyla askerî doktorlar geçici olarak bu göreve atanmışlardır³⁹⁷.

Bitlis Belediyesi, asli görevlerini yürütebilmek adına yeni gelir kaynaklarına yönelmiştir. Belediyenin yöneldiği yeni gelir kaynaklarının en önemlisi duhûliyye³⁹⁸ vergisidir ki bu vergi başka vilayetlerde de toplanmaktaydı. Özellikle bu verginin Bitlis'teki 26 köprü ile şehir merkezindeki yolların bakım ve onarımı için kullanıldığı ifade edilmiştir. Bu verginin toplanması için Bitlis idare meclisinden alınan karar dayanak olmuştur. Lakin sadece bu meclisin aldığı karara istinaden böyle bir vergiyi tahsil etmek usulden değildi ve merkezî hükümetten de onay alınmasını gerektiriyordu. Ancak duhûliyye vergisinin kullanımı merkezden habersiz ve izinsiz bir şekilde başlatılmıştır. Bu verginin şikâyete konu olması ise yapılan iş ve işlemlerin denetimine ve dolayısıyla da bu usulsüzlüğün açığa çıkarılmasına sebep olmuştur. Belediyenin ticari mal/eşya taşıyan hayvanlar ve arabalardan duhûliyye diye alınan ve büyük bir kısmı köprülerin tamirine harcanan verginin hangi dayanaklara göre alındığı merkezî

³⁹¹BOA. DH. ŞFR. 393/115, 14 Şu 1323 (27 Şubat 1908).

³⁹² Bu husus, 1890 tarihli Bitlis Valisi Mehmet Rauf Şerif'in raporunda da dile getirilmiştir. Detaylar için bkz. BOA. Y.PRK.UM. 16/6, 21 C 1307(12 Şubat 1890).

³⁹³ Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda 40 paradan 30 parası eğer Bitlis'te kalırsa bu sorunun çözüleceği ifade edilmiştir. BOA. DH. MKT. 90/47, 06 M 1311(20 Temmuz 1893).

³⁹⁴BOA. DH. MKT. 90/47, 06 M 1311 (20 Temmuz 1893).

³⁹⁵ Toplanan verginin dörtte üçü Bitlis Belediyesine bırakılmış, kalan dörtte birlik kısmı da hazineye aktarılmıştır. BOA. DH. MKT. 243/1, 24 Za 1311 (29 Mayıs 1894).

³⁹⁶BOA. MV. 66/55, 27 Z 1308 (3 Ağustos 1891).

³⁹⁷ Askerî doktor tayin edilmesinde en önemli unsur dönem içinde ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadele için sağlamaktır. Bundan dolayı zaman geçirilmeksizin bir yandan kadrolu doktorlara verilecek maaşlar için kaynak arayışı devam etmekte öte taraftan da bu hizmette aksamalar olmaması için geçici surette askerî doktorlar tayin edilmektedir. BOA. MV. 58/23, 16 S 1308 (1 Ekim 1890).

³⁹⁸ Eskiden satılmak üzere şehir ve kasabalara getirilen her cins ticaret malından alınan bir vergi. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s.209.

hükümetçe vilayetten sual edilmiştir. Vilayetten verilen cevapta, vilayet idare meclisinin 20 Kasım 1892 tarihli kararına dayanarak 24 Mart 1895 tarihine kadar bu verginin toplandığı ifade edilmiştir. 1895'ten 1901 tarihine kadar toplanmayan duhûliyye vergisinin belediyenin ihtiyaçlarına binaen tekrar toplanmaya başlandığı ve toplamda 19.638 kuruşun³⁹⁹ bu vergiden elde edildiği beyan edilmiştir⁴⁰⁰. Konu Şûrâ-yı Devlet'e arz edilmiş ve şöyle bir yol izlenerek çözülmeye gayret edilmiştir: Toplanıp köprülere harcanan verginin tahsili için zikrolunan köprülerden mürûriyye⁴⁰¹ ismiyle vergi alınması ve duhûliyye vergisinin toplanması kararının alınmasında rolü olanların cezalandırılarak bunun tekrarından kaçınılması istenmiştir⁴⁰². Bu talebe karşılık Bitlis vilayeti, şehrin belediye hizmetleri için duhûliyye vergisinin önemini⁴⁰³ arz ettikten sonra vergi toplanmaya devam edilmesi için 13 Nisan 1906 tarihinde izin talep etmiştir. İzin talebi 26 Mayıs 1906 tarihinde Sadarete arz edilmiştir. İzin talebinde, toplanmak istenen verginin oranları da açık bir şekilde beyan edilmiştir. Bunun için Erzurum vilayetinde uygulanan oranlar dikkate alınarak şöyle bir vergi tablosu ortaya çıkmıştır: Büyük yük arabaları ve faytonlardan 80 para, küçük yük ve öküz arabalarından 40 para, deve, esb (at) ve ester(katır)lerin her birisinden 20 para, merkeplerden ve yem taşıyan hayvanlardan 10 para, tek hayvan yükünden 5 para vergi alınacaktır. Yalnız yükleri eğer zahire ve yakacak ise vergi alınmayacaktır⁴⁰⁴. Bu talep ayrıntılı bir şekilde Şûrâ-yı Devlet'e arz edilmiş ve 14 Ekim 1906 tarihinde neticelenmiştir. Şûrâ-yı Devlet, önceki kararını tekrar ederek ihtiyaç duyulan gelirin köprülerden geçen ticari eşya taşıyan hayvan ve arabalardan mürûriyye adıyla alınabileceğini ifade ettikten sonra duhûliyye vergisinin toplanmasını kesin bir şekilde yasaklamıştır. Eğer Bitlis Belediyesi

³⁹⁹ Bu gelirin harcandığı yerlere bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: H.1316 yılında Gökmeidan, Gömi ve Tahta köprülerinin tamiratına 4.662 kuruş; H.1317 yılında Gömi köprüsünün tamiri, çarşı yolunun tamiri, Hükümet Konağının altındaki yolun tamiri, mahalle başındaki yolun tamiri, Şerefiye arkasındaki yolun tamiri, Paşın Hanı'nın tamir masrafı için 10.026 kuruş; H.1318 yılında İplik Pazarı, Hatuniye, Şerefiye, Molla Değirmeni ve Ğarib Ağa köprülerinin tamiri için 4.850 kuruş harcanmıştır. *BOA. ŞD.* 1891/6, 18 Za 1322 (24 Ocak 1905).

⁴⁰⁰Duhuliye vergisi çeşidi olarak naklen "...*esb ve ester yüklerinin beherin kırkar ve merkep yükünden yirmişer ve öküz arabasından seksener ve at arabasından yüz pâre duhûliyye resminin dâ'ire-i beledîyece isti'fâ olunmakta olduğu ...*" aktarılmıştır. Diğer detaylar için bkz. *BOA. ŞD.* 1891/6, 18 Za 1322 (24 Ocak 1905).

⁴⁰¹ Bir köprü veya devlet topraklarından geçerken alınan geçme vergisi. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.502; Devellioğlu, *a.g.e.*, s.861.

⁴⁰² Yazıda ayrıca vilâyet idare meclislerinin vergi koymak veya kaldırmak gibi bir görevinin olmadığı açık bir şekilde ifade edilmiştir. *BOA. BEO.* 2496/187148, 25 Za 1322 (31 Ocak 1905).

⁴⁰³ Bu vergi ile toplanan paralar şehir merkezini çevresine bağlayan yollara ve 26 adet köprüye sarf olunmuştur. Bu yol ve köprülerin bakım ve onarımı için bu vergi vazgeçilmez öneme sahiptir. Belediye bütçesinin masrafları karşılamadığı bir durumda bu vergi ek gelir ile belediyenin asli görevini icraya imkân sağlamıştır. *BOA. ŞD.* 1892/5, 25 Ş 1324 (14 Ekim 1906).

⁴⁰⁴*BOA. ŞD.* 1892/5, 25 Ş 1324 (14 Ekim 1906); *BOA. BEO.* 2928/219595, 28 Ş 1324 (17 Ekim 1906).

mürûriyye vergisini toplamak isterse de alacağı vergi oranlarını belirledikten sonra Şûrâ-yı Devlet'e arz edip izin alacaktır⁴⁰⁵.

Belediyenin almaya çalıştığı ve gerekçeleriyle ifade ettiği duhûliyye vergisinin Erzurum, İskenderun ve Sivas gibi yerlerde tahsil edildiği bizzat Bitlis vilayetinden yazılan yazılarda zikrolunmaktadır. Buna rağmen verginin Bitlis'te tahsiline izin verilmemesi, vergilendirme konusunda merkezî hükümetin farklı uygulamalara açık olduğu ve bu konuda bir birlikteliğin olmadığı algısını güçlendirmektedir. Bu konudaki katılığın gerekçesi olabileceği düşünülen tek şey, Bitlis vilayetinin daha önce merkezden izinsiz bu vergiyi tahsil etmesi ve gerekli gördüğü yerlere de harcaması olabilir. Zira vilayet sathında dile getirilen gerekçeler, merkezde ne kadar karşılık bulmuştur bilinmez ama merkezin taşra üzerindeki hâkimiyetini somut olarak ifade edebilmesi açısından bu gelişme önem arz etmektedir. Sonuç olarak bu durum, merkezî hükümetin taşradaki görevlilerine haddini/yetki sınırını hatırlatması için bir fırsat olarak değerlendirdiğini de akla getirmektedir.

Belediyenin vazifeleri arasında bulunan cadde, kaldırım, yol, köprü ve resmi binaların imar, plan, proje ve keşif hizmetleri için istihdam etmek zorunda olduğu mühendis ve fen memuru gibi görevlilerin maaşlarının ödenmesindeki sıkıntılardan dolayı asgari düzeyde bu işlerin yürütülmeye gayret edildiği ifade edilmektedir. Bu durum, süreli işlerin tamamlanamaması gibi ihtimalleri beraberinde getirince şikâyete konu olmaya başlamıştır. Bu bağlamda 1904 yılı itibariyle Bitlis'te sadece bir mühendisin görev yürüttüğü ve bu kişinin iş yükünden dolayı bitirilmesi gereken askerî yollar ve Bitlis hapishanesi projesi ile ilgili sıkıntıların yaşandığı ifade edilerek gerekirse sancak ve kaza belediyelerince de birer mühendisin istihdam edilmesi gerektiği zikrolunmuştur⁴⁰⁶.

Belediye Sandığından sadece belediyenin harcamaları için ödeme yapılmamıştır. Diğer resmi kurumlar için buradan ödenek desteği sağlanmıştır. Bitlis hükümet konağının tamirine harcanmak üzere 1885 ve 1888 yıllarında 6.000 kuruşluk bir

⁴⁰⁵BOA. DH. MKT. 779/60, 28 B 1321 (20 Ekim 1903).

⁴⁰⁶BOA. DH. TMIK.S.. 53/28, 1 Ra 1322 (16 Mayıs 1904).

harcama belediye sandığından ödenmiştir⁴⁰⁷. Ödenek desteği bazen de tarikat mensuplarının Bitlis'teki temsilcilerine sağlanmıştır. 1897 yılında Nakşibendi Tarikatı şeyhlerinden Şeyh Mehmed Efendi'ye ev yapımı konusunda belediye sandığından borç para verilmiştir⁴⁰⁸. Belediye sandığına karşılayamayacağı ödemeler yüklenmeye çalışıldığı zamanlar da olmuştur. 1886 yılında Bitlis'teki yetimler ve yetimhanenin masrafları ile hapishanedeki mahkûmlara meslek öğretimi konusunda belediye sandığından yardım talebine karşılık, bütçenin yetersizliğinden dolayı bu talep karşılanamamıştır⁴⁰⁹.

Belediye bütçesinin önemli bir gider kalemini oluşturan personel giderlerine bakıldığında 1910 yılı itibariyle şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır⁴¹⁰:

Belediye Başkanı Şaban Efendi	700 kuruş
Belediye Müfettişi Faris Efendi	250 kuruş
Belediye Odacısı Mehmed Bey	100 kuruş
Belediye Çavuşu Ahmed Bey	120 kuruş
Belediye Çavuşu Hasan Bey	120 kuruş
Belediye Çavuşu Emin Bey	120 kuruş
Belediye Çavuşu Musa Bey	120 kuruş
Belediye Çavuşu Süleyman Bey	120 kuruş
Belediye Çavuşu Süleyman Bey	120 kuruş

Belediye başkanı ve diğer belediye personeline aylık ödenen maaşlara bakıldığında vilayette görev yapan diğer memurlara nazaran biraz düşük olduğu görülecektir⁴¹¹. Hele belediye başkanına verilen maaş (700 kuruş) vilayet valisi maaşıyla kıyaslandığında (15.000-20.000 kuruş arasında) arada büyük bir farkın olduğu ortaya çıkmaktadır. Vilayete bağlı kaza kaymakamlarına bile (1.250 kuruş) belediye başkanından daha fazla maaş ödenmiştir. Bu tablo bile belediye başkanı idaresindeki

⁴⁰⁷BOA. BEO. 1048/78542, 07 B 1315 (27 Kasım 1897); BOA. İ.DH. 1351/36, 03 B 1315 (28 Kasım 1897).

⁴⁰⁸ Detaylar için bkz. BOA. İ.DH. 1350/22, 21 Ca 1315 (18 Ekim 1897).

⁴⁰⁹BOA. DH.MKT. 1376/85, 9 S 1304 (7 Kasım 1886).

⁴¹⁰BOA. ŞD. 1897/12, 29 Ca 1330 (16 Mayıs 1912); 1929 yılı belediye kadrosu 1910 yılındaki sayı ile kıyaslandığında biraz daha zengin olduğu fakat bir vilayet belediyesinde olabilecek sayıya da ulaşmadığı görülmektedir. 1929 yılında belediyede başkan ile birlikte muhasip, kâtip, veznedar, evlenme memuru ve belediye müfettişinden birer kişi, çavuşlardan da 4 kişinin görev yaptığı tespit edilmiştir. Bunların yanında sağlık hizmetinin de hâlâ belediye himayesindeki birer doktor ve eczacı ile yürütüldüğü görülmektedir. Bunlarla birlikte belediyenin toplam çalışan sayısı 12'dir. Belediye personelinin maaşı ve diğer bilgileri için bkz. BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 134/961-21, 1929.

⁴¹¹ Bitlis Erkek Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Tevfik Efendi'nin maaşı 1893 yılı itibariyle 725 kuruştur. Bu oran belediye başkanının aldığı maaştan fazladır. BOA. MF. MKT. 189/135, 03 C 1311 (12 Aralık 1893); 1887 yılı itibariyle vilayet defterdarı 3.500 kuruş, vilayet mektupçusu 2.500 kuruş, bidayet mahkemesi naibi 1.600 kuruş, nüfus nazırı 1.000 kuruş, vilayet evrak müdürü 700 kuruş, sandık emini 650 kuruş, vilayet başkâtibi 500 kuruş, hafiyeye maaşı 500 kuruş, hapishane gardiyanı 400 kuruş maaş almaktadır. Vilayette görevli diğer memurların maaş bilgisi için bkz. BOA. ŞD. 2523/1, 27 M 1305 (15 Ekim 1887).

belediye yapısının bulunduğu konumu tarif etmeye yetmektedir. Bitlis Belediyesi –diğer Osmanlı vilayet belediyeleri gibi- Cumhuriyet dönemine kadar bütçesindeki yetersizliklerle boğuşmak zorunda kalmıştır. Yerelde giderlerini karşılayamayan bir vilayet belediyesi ister istemez merkezî hükümetten sürekli ödenek artırım ve aktarımı taleplerinde bulunmak durumunda kalmıştır. Gelirini artırmak adına yeni vergilerin toplanması veya mevcut vergilerin oranlarının arttırılması teklifleri bu soruna üretilen pratik çözüm yolu olarak sıklıkla kullanılmıştır.

1.4.4. Belediye Binası

Resim 2- Bitlis Belediye Binası

Bir kaynağa göre Bitlis belediyesi bir kiraathanede faaliyetlerine başlamış ve 1868 yılından itibaren de 800 madeni altın ile inşa edilmiş olan binasına yerleşmiştir⁴¹². 1880 yılından itibaren varlıklarını hissettirmeye başlayan belediye idareleri vilayet protokolünde belediye başkanı statüsünde temsil edilmeye başlanmıştır. Bununla beraber kurumsallaşan ve hizmet alanları genişleyen belediyeler için binaların da hızla inşa edilmeye başlandığı görülmektedir. Bu kapsamda II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi beşinci yılı dolayısıyla birçok sancakta birbirine benzer belediye binaları yapılmış ve açılışı yapılmıştır⁴¹³. Bitlis belediye binasının yapımı için 1897 yılında hazırlıklar

⁴¹²Bitlis İl Yıllığı 1973, s. 246.

⁴¹³ İlber Ortaylı, "Belediye", *DİA*, C.5, İstanbul 1992, s. 401.

yapılmaya başlanmıştır⁴¹⁴. Yapım tarihi tam olarak tespit edilmemiş olmakla beraber 1899-1900 yıllarında tamamlandığı ifade edilmiştir⁴¹⁵. Binanın kitabesine bakılırsa bina Bitlis Valisi Ömer Bey tarafından inşa edilmiştir⁴¹⁶.

1.5.Adliye Teşkilatı

1.5.1.Osmanlı Adli Yapılanmasında Değişim ve Bitlis Adliyesi

Osmanlı Devleti, kuruluşundan 19. yüzyıla kadar adli yapılanmasında -kazaskerlerin denetimi altındaki- kadıların yetkili ve etkili olduğu şer’i (şeriat) mahkemeler⁴¹⁷ ile adalet hizmetini icra etmiştir. 19. yüzyıldaki ıslahat hareketleri kapsamında adli yapıda da bazı düzenlemelere gidilerek 1837’de Meclis-i Ahkâm-ı Adliye ve Şûrâ-yı Bâbîâli adında iki encümen kurulmuştur⁴¹⁸. 1868’de kurulan Divan-ı Ahkâm-ı Adliye ile Osmanlı Devleti’nde mahkemeler biri şer’i, diğeri de nizami olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bundan dolayı 1869-1926 yılları arasında yürürlükte olan “*Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*” adında bir medeni kanun neşredilmiştir⁴¹⁹. 1879 yılında Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, Adliye Nezareti’ne çevrilerek bütün nizamiye mahkemeleri bu nezarete bağlanmıştır⁴²⁰. Adliye Nezaretinin kurulmasında, dağınık olan hukuk sistemine bir düzen verme kaygısının etkili olduğu ifade edilebilir⁴²¹. Yapılan bütün bu değişiklikler için genellikle Avrupa kaynaklı kanunlar örnek alınarak düzenlemeler

⁴¹⁴ Kendine ait binası yapılmadan önce Hacı Ağa Vakfına bağışlanmış kiralık bir binada faaliyetine devam etmektedir. Yapılması düşünülen bina için önceki yıllarda belediye sandığından verilen borçların süratle toplanmaya çalışıldığı görülmektedir. Hatta Bitlis’teki Nakşibendî Tarikatı şeyhlerinden Şeyh Mehmed Efendi’ye daha önce ev yapımı için belediye sandığından verilen borç para belediye binasının yapımı beyan edilerek geri istenmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. İ.DH.* 1350/22, 21 Ca 1315 (18 Ekim 1897); *BOA. EV.d.. (Evkâf Nezâreti Defterleri)* 28769, 1314 (1897-1898).

⁴¹⁵ M. Törehan Serdar, *Dünden Bugüne Bitlis (İnsan, Zaman ve Mekânın Sayfalarda Buluşması)*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Ankara, s. 67.

⁴¹⁶ Binanın yapısal özellikleri için bkz. Şahabettin Öztürk-Kıyas Tökmeci, “Bitlis Eski Belediye Binası”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (4-7 Ekim 2011)*, Rota Ofset, Bursa 2013, s.146-156.

⁴¹⁷ Bu mahkemeler, 8 Nisan 1924 tarihinde kaldırılmıştır.

⁴¹⁸ Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s.215.

⁴¹⁹ Bu kanun, Ahmet Cevdet Paşa tarafından Hanefi mezhebi fıkhı esas alınarak 16 cilt olarak hazırlanmıştır. Son cildi 1876 yılında tamamlanmıştır. Ortaylı, *İmparatorluğun...*, s.206.

⁴²⁰ Aynı yıl Teşkilat-ı Mehakim Kanunu ile yargıçların sayısı artırılarak, savcılık ve noterlik kurumları ihdas edilmiştir. 1875 yılında da avukatlık Osmanlı hukuk sistemine girmiştir.Ortaylı, *İmparatorluğun...*, s.207.

⁴²¹ Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayıncılık, İstanbul 2004, s.202-236.

yapılmıştır⁴²². Yani Tanzimat devrinin “her icraat için kanunî bir dayanak” prensibi burada da kullanılmıştır.

Nizamiye Mahkemeleri kurulduktan sonra yetki alanları Şer’i Mahkemelerin aleyhine günden güne genişlemiştir. Böylece Şer’i Mahkemeler Osmanlı gündelik hayatında eski önemini yitirmeye ve daha az görünür olmaya başlamıştır. II. Abdülhamid devrine gelindiğinde, sosyal hayatta Nizamiye Mahkemeleri⁴²³ ve Şeriat Mahkemelerinin yanında, Konsolosluk Mahkemeleri⁴²⁴, Cemaat Mahkemeleri⁴²⁵ ve Karma Ticaret Mahkemelerinin de görev yaptığı görülmektedir. Hatta bazı zamanlarda bu mahkemelerin -yetki alanlarının belirsizliğinden dolayı- yetki karmaşası yaşadığı da olmuştur⁴²⁶. Nizamiye Mahkemelerinde görevlendirilmek üzere batılı tarzda açılan okullardan mezun olmuş kişiler tayin edilmiştir. Tanzimat Dönemi’ne kadar bu görev medreseler eliyle yürütülmekteydi.

II. Abdülhamid devri Ermeni isyanları ile çalkalanan bir coğrafyada –Bitlis de bu kapsamdadır- adalet mekanizmasının çalışma performansı elbette ki büyük öneme sahip olmuştur. Suçluların hak ettiği cezayı hızlı ve adil bir yargılama süreci ile almaları –yabancı ülkelerin konsolosları aracılığıyla bu konuyu titizlikle takip etmelerinden dolayı- büyük önem arz etmiştir. Bu kapsamda yapılan yargılamanın şeffaflığı ve mahkeme heyetindeki gayrimüslim üyelerin varlığı Osmanlı Devleti’nin bu konudaki elini güçlendirmiştir. Zira Osmanlı Devleti’nin bu konularda yapacağı hatalar uluslararası arenada aleyhinde yoğun bir propaganda malzemesine dönüşebilme riskini taşımaktadır. Bundan dolayı İstanbul’dan da yargılama safhaları ve sorgulama aşamaları düzenli raporlarla talep edilmiştir⁴²⁷. Hatta öyle ki Bitlis

⁴²² 1850’de Fransız Ticaret Kanunu’ndan esinlenerek Kanunname-i Ticaret, 1858’de Fransız Ceza Kanunu örnek alınarak Ceza Kanunnamesi yeniden düzenlendi. Avrupa’nın denizci ülkelerinden yararlanılarak 1863’de Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi kabul edilmiştir. Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, A.Ü. Huk. Fak. Yay., Ankara 1976, s. 329-330.

⁴²³ Osmanlı Devleti’nin reayasının medeni işleri dışındaki anlaşmazlık ve şikâyetlerine bakardı.

⁴²⁴ Konsolosların temsil ettiği devletin vatandaşı ile Osmanlı vatandaşları arasındaki anlaşmazlıklara bakardı.

⁴²⁵ Müslüman olmayan halkın kendi arasındaki anlaşmazlıklarının çözümü noktasında sorumluluk üstlenmiştir.

⁴²⁶ Ticaret Mahkemeleri, Ticaret Nezareti’ne; Şer’i Mahkemeler, Bab-ı Vala-yı Fetva’ya (Meşihat) ve Nizamiye Mahkemeleri bir üst mahkeme görevi gören Divan-ı Ahkâm-ı Adliye’ye bağlıydı. Erkan Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Adliye ve Mezahib Nezareti’nde Bürokratik Reform”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.57, S.2, Ankara 2008, s.226.

⁴²⁷ Bu taleplere karşılık örneğin 1896 yılının 2-7-8 ve 11 Kasım tarihlerinde Bitlis’teki mahkemelerde ne kadar davanın var olduğu, bu davaların ne kadarının netice vardırıldı, ne kadarı ile ilgili ne zaman karar

valileri, vilayetteki olaylar hakkında günlük olarak İstanbul'a telgraflarla rapor sunmuşlardır⁴²⁸.

Yargılama sürecinin hızlı sürdürülebilmesi adına davalar olabildiğince şeffaf ve delil ekseni yürütülmeye gayret edilmiştir. Zira yargılama süresinin uzaması, sanıkların kalabilecekleri hapisanelerin yetersizliğinden dolayı büyük sıkıntılar oluşturmuştur. Hapishane olarak çoğunlukla kiralık evlerin ve hükümet konaklarının alt kısımlarının kullanıldığı dikkate alındığında buraların güvenliği ve iaşesi ayrı bir sorun alanını oluşturmuştur. Mümkün olduğu kadar davalar ait olduğu mahkemelerde görülmüştür. Adliye mensuplarının yer değiştirme, göreve tayin ve azilleri yine kanunlar çerçevesinde uygulanmıştır.

Bitlis Adliyesinde dönem içinde bazı sorunlar da ortaya çıkmıştır. Adliye memurları hakkında yolsuzluk ve görevi kötüye kullanma konularında birçok şikâyet olmuştur⁴²⁹. Bu şikâyetlerin tahkik edilmesi neticesinde suçlu bulunan kişilerin görevden el çektirilmesi veya sürgün edilmesi zaten yetersiz olan personel ihtiyacını had safhaya taşımıştır. Bu durum da dolaylı olarak mahkemelerdeki davaların neticelenmesini geciktirmiştir. Yalancı şahitler, rüşvet almaya alışan personel ve zenginlerin kayırılması gibi diğer bazı hususlar da sıkıntıya sebebiyet vermiştir. Suçluların barınabilecekleri hapisanelerin yetersizliği ve iaşe sorunları ile bunların güvenliğinin sağlama konusundaki sorunlar da sıkıntılar yaratmıştır. Mahkeme binalarındaki yapısal yetersizlikler de bir başka sorun alanını oluşturmuştur. Adliye

verileceği gibi vilayetin genel durumu ile ilgili mevzular hakkındaki telgraflar düzenli olarak Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S.* 4/6, 2 B 1314 (7 Aralık 1896).

⁴²⁸ Umûmiyetle Bitlis Valisi Mecid ve Ferid isimleriyle raporlar gönderilmiştir. Raporlar 20 Mayıs 1899 ile 25 Nisan 1905 tarihleri arasında tanzim edilmiştir. Daha geniş malumat için bkz. *BOA. Y.EE..d.. (Yıldız Esas Evrakı Defterleri)* 1191, *BOA.Y.EE..d..* 1192.

⁴²⁹ 1888 yılında suçluların cezalandırılmasında suistimali görüldüğü iddiasıyla şikâyete konu edilen Merkez Ceza Reisi Ömer Lütfi Efendi görevinden azledilmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 135/37, 21 Ma 1304 (2 Nisan 1888); Yine 1903 yılında Bitlis İstinaf Mahkemesi Azası olan Ermeni Haçık'ın kötü davranışlarından dolayı azledildiği beyan edilmiştir. Öyle ki bahse konu kişi her ne kadar mahkemede görevinden el çektirilmiş ise de vilayet idare meclisindeki görevine devam etmiştir. Buna gerekçe olarak ise mahkemesinin henüz neticelenmediği ve yerine konulacak daha iyi bir kimsenin bulunamayacağı endişesi ileri sürülmüştür. Haçık ile ilgili Bitlisli İbrahim isimli muhbirin gönderdiği istihbaratların bu azilde etkili olduğu ifade edilmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. DH. TMIK.S.* 46/40, 26 Ra 1321 (22 Haziran 1903); Burada şunu da ifade etmek gerekir: devlet memurları herhangi bir soruşturma neticesinde hapis cezası alırlarsa görevden alınırlardı. Bu cezanın süresinin 20 gün dahi olması bu durumu değiştirmemektedir. 1901 yılında Bitlis Vilayeti Üçüncü Sınıf Komiseri olan Nikoli Efendi bir ay müddetle, efraddan Abdullah Efendi ise yirmi gün hapis cezası aldıklarından dolayı görevden el çektirilmişlerdir. Detaylar için bkz. *BOA. ZB (Zabtiye Nezâreti Belgeleri)*. 465/25, 17 Te 1317 (30 Ekim 1901).

görevlilerinin Bitlis'teki vali veya yardımcısıyla yaşadığı sorunlar neticesinde çok kolay bir şekilde görevden alınabilmesi, mahkemelerin bağımsızlığı konusunda bazı soru işaretlerine sebep olmuştur. Son olarak yereldeki beylerin/şeyhlerin mahkemelerde yargılandıkları halde bürokratik bağlantıları neticesinde kısa bir süre sonra serbest bırakılmak zorunda kalınmaları adalete olan güveni zedelemiştir⁴³⁰.

Adlî teşkilatın iş ve işleyişinin teftişi için ihdas edilen adliye müfettişliği, Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde olduğu gibi Bitlis'te de oluşturulmuştur. 1908 yılı itibarıyla 3'ü merkezde, 10'u Rumeli'de, 15'i Anadolu'da ve 3'ü Arabistan'da olmak üzere toplam 31 müfettişlik kadrosu bulunmaktaydı⁴³¹. Bitlis'e görevlendirilen bütün müfettişler Van ve Bitlis vilayetlerinin ikisi için tayin edilmiştir. Bitlis Adliyesi 1897 yılında kapsamlı bir teftiş geçirmiş ve akabinde hazırlanan rapor genel müfettişliğe gönderilmiştir⁴³². 1896 yılında bu makamda Ahmed Zühdü Bey varken bir yıl sonrasında İsmail Hakkı Efendi tayin edilmiş o da göreve başlamayınca yerine Van İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi Reisi Halil Hulusi Efendi tayin edilmiştir⁴³³. Bu makamda görev yapan diğer isimler ise şunlardır: Toros Efendi (1897-1899)⁴³⁴, Halil Hulusi Efendi –ikinci kez- (1899-1901)⁴³⁵, Anastas Efendi (1901-1905)⁴³⁶, Silvestros Efendi (1905-1907)⁴³⁷, İsmail Hakkı Efendi (1907-1908)⁴³⁸. Müfettişlerin büyük bir kısmının gayrimüslim olduğu dikkatlerden kaçmamaktadır. Hakeza Bitlis ve Van için yapılan müfettişlik tayinlerinin bir kısmının –tayin edilenlerin gelip göreve başlamamasından dolayı- boşa çıktığı görülmektedir. Bundan dolayı aksamaların

⁴³⁰ Bitlis ve Hizan'da önemli bir şahsiyet olan Şeyh Seyyid Ali bir suçtan dolayı yargılanmış ve tutuklanmıştır. Bir ay gibi kısa bir süreden sonra serbest bırakılmak zorunda kalınmıştır. Bu örnek yereldeki göç odaklarının hala etkinliğini sürdürdüğünü göstermektedir. Mehmet Mert Sunar, *Tribes and State: Ottoman Centralization in Eastern Anatolia 1876-1914*, Bilkent Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1999, s.64.

⁴³¹ Tural, "a.g.m.", s.230.

⁴³² Teftiş Raporu için bkz. *BOA. Y.PRK.AZN.(Adliye ve Mezahib Nezâreti Marûzâtı).*17/10, 08 Ş 1314 (12 Ocak 1897).

⁴³³ Halil Hulusi Efendi'nin bu göreve getirilirken 43 yaşında olduğu, Arapça, Farsça ve Fransızca bildiği, Hukuk Mektebinden çok iyi bir derece ile mezun olduğu ifade edilmiştir. *BOA. İ.AZN. (İrâde Azınlık).* 27/9, 09 Ra 1315 (8 Ağustos 1897)

⁴³⁴ Aslında bu göreve Rıfki Efendi tayin edilmiş o göreve başlamayınca da Midilli Sancağı Bidayet Mahkemesi Ceza dairesi Reisi Toros Efendi tayin edilmiştir. Toros Efendi bu göreve geldiğinde, 59 yaşındaydı ve Fransızca ile Ermenice bilmekteydi. *BOA. İ.AZN. 27/22, 12 R 1315* (10 Eylül 1897); *BOA. Y.MVT. 174/31, 19 L 1315* (13 Mart 1898).

⁴³⁵ *SVB, H. 1318* (1900), s.114.

⁴³⁶ *BOA. BEO. 2694/201996, 27 Ş 1323* (27 Ekim 1905).

⁴³⁷ *BOA. BEO. 2694/201996, 27 Ş 1323* (27 Ekim 1905).

⁴³⁸ *BOA. BEO. 3119/ 233852, 27 C 1325* (7 Ağustos 1907).

yaşandığı muhakkaktır. Müfettişlerin genel itibariyle ciddi bir mesleki tecrübeden sonra bu makama getirildikleri anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin genelinde yapılmaya çalışılan adalet reformu kapsamında Adliye Müfettişliği 1908 yılında ilga edilerek, bu kurumun yetkileri müdde-i umûmilere devredilmiştir⁴³⁹. Bir süre sonra ihtiyaca binaen bu kurum tekrar oluşturulmuştur.

1.5.2.Bitlis Vilayet Mahkemeleri

Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetleri ile paralel olarak hukukî alanda yapılan yenilikler aynı şekilde Bitlis vilayetinde de icra edilmiştir. Bu kapsamda vilayet bünyesinde varlığını sürdüren Şer'i Mahkemenin yanında İstinaf, Bidayet ve Ticaret Mahkemeleri açılmaya başlamıştır. Bu mahkemelerin reisleri ve müdde-i umûmilerinin katılımıyla teşekkül etmiş olan Vilayet Adliye Encümeni, vilayetteki en yetkili makam olmuştur. Bir de İcra Dairesi mevcut olup faaliyetlerine devam etmiştir.

Bitlis'te Nizamiye Mahkemeleri kurulmadan evvel yargılama görevini icra eden vilayet mahkemesindeki iş yükünü göstermesi açısından 1876-1880 yılları arasında mahkemeye yansıyan davaların türü ve sayısına⁴⁴⁰ bakılmasında fayda olacaktır. Buna göre;

	Cinayet	Hırsızlık	Gasp	Yaralama	Toplam
1876	5	2	1	1	9
1877	4	2	3	3	12
1878	2	3	1	4	10
1879	2	5	0	2	9
1880	0	3	0	1	4
Toplam	<u>13</u>	<u>15</u>	<u>5</u>	<u>11</u>	<u>44</u>

Bu verilere bakılırsa mahkemenin iş yükü çok fazla olmamakla beraber Bitlis'in vilayete dönüştüğü 1879 yılından hemen sonra mahkemeye yansıyan dava sayısının önceki yıllara göre epey düşük olduğu görülmektedir. Bitlis'in vilayet merkezi olmasıyla beraber askerî anlamda tahkim edilmesinin bu duruma etkisi olduğu düşünülmektedir.

⁴³⁹*Tercüman-ı Hakikat*, n.9935, 29 Şevvâl 1326 (24 Kasım 1908).

⁴⁴⁰*BOA. Y.PRK.UM. 4/10, 14 Z 1297 (18 Ekim 1880).*

1.5.2.1. Bidayet Mahkemeleri

Davaların görüldüğü ilk basamak mahkemesi olması hasebiyle dava dosyalarının yoğun olduğu mahkemedir. Ceza ve hukuk dairesi olarak iki kısımdan oluşmuştur. 1883 yılına kadar Bitlis'te böyle bir mahkemenin olmadığı, vilayet merkezinde kazadan kalma bir mahkeme ile adli işlerin yürütülmeye çalışıldığı, dönem içindeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Fakat bu durumun sıkıntılara sebebiyet vermesinden dolayı bir sene sonra bidayet mahkemesinin açılması için hazırlıkların yapıldığı ve bununla ilgili bir maliyet hesabının çizelge olarak düzenlendiği görülmektedir. Buna göre 1883 yılı itibariyle mevcut mahkemenin yıllık gideri olan 21.780 kuruşluk tahsisat, bidayet mahkemesine dönüştüğünde mevcut tahsisata ek olarak 70.560 kuruşluk bir ödenek ihtiyacı doğurmaktadır. Böylece toplamda 96.340 kuruşluk bir tahsisatın gelecek yılki bütçeye alınarak bidayet mahkemesinin açılmasının sağlanması talep edilmiştir⁴⁴¹. Her ne kadar 1884 yılında bu mahkemenin tesis edildiğine dair bir kayda rastlanılmamış ise de 1885 yılındaki Osmanlı devlet salnamesi'nde ceza ve hukuk daire reislerinin isimlerinin zikrolunmuş olması ve bilgilerin de bir önceki yıla ait olduğu dikkate alındığında 1884 yılında bu mahkemenin Bitlis'te faal olduğu sonucuna ulaşılabilir⁴⁴². 1888 yılına gelindiğinde mahkeme üyelerinin tayinlerinin rutin bir şekilde yapılmaya başlandığı görülmektedir⁴⁴³. 1892 yılı itibariyle Bitlis vilayet merkezi ve merkeze bağlı Ahlât, Hizan ve Mutki'de faaliyette bulunan bu mahkeme, bir süre sonra diğer sancak ve bu sancaklara bağlı kaza merkezlerinde de açılmıştır⁴⁴⁴. 1910 yılı itibariyle Ahlât, Hizan, Siirt, Eruh, Garzan, Pervari, Şirvan, Muş, Varto, Bulanık, Malazgirt, Sason, Genç, Çapakçur (Bingöl) ve Kulp'da bidayet mahkemesinin faaliyette olduğu görülmektedir⁴⁴⁵.

1889 yılının Mart ile Ekim ayları arasındaki 8 ay zarfında bu mahkemeye yansıyan hukuk davası sayısı 27'dir. Mahkeme için alınan vergilerin toplamı ise 8.193

⁴⁴¹ 96.340 kuruşluk bütçenin 89.340 kuruşu personel maaşlarına ayrılmıştır. Buda gösteriyor ki mahkemelerin tesisinde en büyük gider personel gideridir. Tahsis edilmesi istenen bütçenin diğer detayları için bkz. *BOA. İ.DH.* 873/69711, 02 Ra 1300 (11 Mart 1883).

⁴⁴² *SDA*, H.1302 (M.1885), s.155.

⁴⁴³ 1888 yılının Haziran ayında mahkeme müdde-i umûmi ve ceza dairesi reisleri görevden ayrılmış olup yerlerine başka isimler tayin edilmiştir. *BOA. İ.DH.* 1083/84985, 22 N 1305 (2 Haziran 1888); 1890 yılında ise boş olan mahkeme reis-i sâniligine aynı mahkemenin müdde-i umûmisi Cemil Efendi tayin edilmiştir. *BOA. İ.DH.* 1166/91136, 23 Ca 1307 (15 Ocak 1890).

⁴⁴⁴ *SVB*, H.1310 (M.1892), s. 182-191.

⁴⁴⁵ *BOA. DH. EUM.THR..(Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmi Tahrirat Kalemi Belgeleri)* 98/16, 15 Ş 1328 (22 Ağustos 1910).

kuruş 20 paradır. 1889 Ekim ayından 1890 yılı Haziran'ına kadarki toplam dava sayısı 79 ve elde edilen hâsılat ise 24.284 kuruş 20 paradır⁴⁴⁶. Bitlis Bidayet Mahkemesine gelen dava çeşitliliğine bakıldığında, alacak-verecek, haneye tecavüz, kadıya müdahale, tarlaya tecavüz, sirkat (hırsızlık), darp ve cerh (vurma ve yaralama), tehdit, karı (kız) kaçırmak, dükkân tahtasını kırmak, emniyet ve asayiş ihlal, kaçakçılık, hücum etmek, şetm (küfür, hakaret), kat-i eşcar (izinsiz ağaç kesme) ve diğer küçük suçlar gibi oldukça çeşitli sorunların bu mahkeme yetkisinde olduğu görülmektedir. 1896 yılı itibariyle özellikle yaralama, hırsızlık ve alacak-verecek davalarının mahkemeye daha yoğun yansıdığı anlaşılmaktadır⁴⁴⁷.

Mahkemeye yansıyan dava dosyalarının Ceza ve Hukuk Dairelerine ne oranda yansıdığını göstermesi adına 1894, 1895 ve 1896 yıllarındaki istatistiklere bakılmasında fayda vardır.

	Bitlis Bidayet Mahkemesi⁴⁴⁸							
	Ceza Dairesi				Hukuk Dairesi			
	1894	1895	1896	Toplam	1894	1895	1896	Toplam
Gelen Dava	163	204	128	495	191	151	100	442
Neticelendirilen	142	148	80 ⁴⁴⁹	370	143	120	65	328
Devreden	21	80	48	125	48	31	35	114

Çizelgeye bakıldığında mahkemenin kendisine intikal eden davaları büyük oranda neticeye vardırıldığı görülmektedir. Bu başarılı bir tablo olarak görülmekte ise de devreden davaların neticeye vardirolamaması, yani yıllara uzaması mağduriyetlerin oluşmasına sebep olmuştur. Hem davacının adalet beklentisinin uzaması ve hem de davalının suçluluğunun açığa çıkarılamaması iki boyutlu bir mağduriyet meydana getirmiştir. Bundan dolayı dönem içinde yargılamanın yavaş ilerlemesi şikâyetlere konu olmuştur⁴⁵⁰. Davaların gecikmesinin bir diğer sebebi olarak mevcut adliye görevlilerinin

⁴⁴⁶Aynı durum vilayetteki diğer mahkemeler için de geçerlidir. *BOA. A.MKT. MHM. (Bâb-ı Âsafî Mektûbî Mühimme). 752/5, 17 L 1312 (8 Nisan 1895).*

⁴⁴⁷ 1896 yılı itibariyle davaların suç çeşitliliğine göre dağılımı için bkz. *BOA. Y.PRK.AZN. 16/51, 08 Ca 1314 (15 Ekim 1896).*

⁴⁴⁸*BOA. Y.PRK.AZN. 16/53, 14 Ca 1314 (21 Ekim 1896).*

⁴⁴⁹ Bu davaların 31 beraat ile neticelenmiştir. *BOA. Y.PRK.BŞK.48/87, 16 C 1314 (22 Kasım 1896).*

⁴⁵⁰ 14 Temmuz 1896 tarihinde Bitlis merkezde fırıncılık yapan Mustafa ismindeki bir esnafın akşam dükkânını kapattıktan sonra evine gittiği ve gecenin bir vakti fırınında başlayan bir yangın ile birlikte komşusu olan birçok dükkânın yanmasına sebebiyet vermekten tutuklandığı ifade edilmiştir. Yangından sorumlu tutulan Mustafa'nın fırını da küle dönmüş olduğu halde, kendisi bu işin sorumlusu olarak iki buçuk ay tutuklu kalmıştır. Yapılan tahkikatta Fırıncı Mustafa'nın kasıtlı bu işi yapmadığı ifade edilmesine rağmen bu kadar süre tutuklu kalması kendisini ziyadesiyle zarara uğratmıştır. Bu mağduriyeti ancak adliyenin teftişinde tespit edilebilmiş ve durumun düzeltilmesi için gereken teşebbüslerde bulunulabilmiştir. Bu durum bile adalet mekanizmasının ne kadar yavaş işlediğini ve bundan dolayı nasıl

deneyimsiz ve iyi bir eğitim almamış olmaları zikrolunmuştur. Zira Bitlis gibi uzak ve soğuk bir memlekete isteyerek gelebilecek memur çok azdır. O yüzden deneyimli ve bürokratik çevrede yer edinmiş kişiler, daha ziyade başkent ve ona yakın yerlerde istihdam edilmiştir. Son olarak mahkeme bünyesindeki sorgulama faaliyetini icra eden - bugünkü savcılık makamına karşılık gelen- müstantik idaresinde istintak dairesi hizmet vermektedir. Fakat buradaki müstantikin yalnız görev yapıyor olması, davaların zamanında ele alınmasını geciktirdiği yapılan teftişlerde de dile getirilmiştir⁴⁵¹.

Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi Reisi idaresinde bir de icra dairesi vardır. Bu daire 1892 yılı itibariyle bir memur ve dört mübaşir ile görev yapmaktadır⁴⁵². İcra dairesinde görülen davaların diğer dairelerden daha yoğun olduğu görülmektedir.

	Bitlis İcra Dairesi ⁴⁵³							
	Ceza Kısmı				Hukuk Kısmı			
	1894	1895	1896	Toplam	1894	1895	1896	Toplam
Gelen Dava	421	434	454	1309	210	238	260	718
Neticelendirilen	31	3	2	36	13	36	26	75
Devreden	390	431	452	1273	197	212	234	643

Çizelgeye bakıldığında yıldan yıla artan bir dava sayısı olduğu ve davaların çok az bir kısmının neticelendirildiği dikkat çekmektedir.

1.5.2.2. İstinaf Mahkemesi

Yereldeki temyiz mahkemesi statüsündedir. Ceza, hukuk ve ticaret daireleri şeklinde çalışmaktadır. Bu üç alandaki temyiz için en son inceleme ve karar organıdır. Altı tane seçilmiş üyenin yarısı Müslim ve diğer yarısının da gayrimüslim olması gerekmektedir. Böylece nüfus nispetindeki temsiliyet burada da uygulanmış olacaktır. Fakat bu kısım vilayetler sathında bu şekliyle tam olarak uygulanmamıştır.

Bitlis ve Muş halkı adlî işler için Van vilayetindeki istinaf mahkemesine başvurmak zorundaydılar. Bu durum, hem ulaşım ve hem de zaman kaybı açısından

bir mağduriyete sebebiyet verdiğini ortaya koymaktadır. Diğer detaylar için bkz. *BOA. Y.PRK.AZN. 17/10, 08 Ş 1314 (12 Ocak 1897)*.

⁴⁵¹ 2 Şubat 1897 yılına ait adliye teftiş raporunda bu durum açıkça dile getirilmiştir. Teftiş raporu için bkz. *BOA. Y.PRK.AZN. 17/10, 08 Ş 1314 (12 Ocak 1897)*

⁴⁵² *SVB, H.1310 (M.1892), s.115.*

⁴⁵³ *BOA. Y.PRK.AZN. 16/53, 14 Ca 1314 (21 Ekim 1896).*

mağduriyetlere sebep olmuştur. Bu mağduriyetlerin giderilmesi adına Bitlis vilayet merkezinde 1889 yılında bir istinaf mahkemesi teşkil edilmiştir⁴⁵⁴. Bu mahkeme, Ceza ve Hukuk olmak üzere iki daireden müteşekkildir⁴⁵⁵. 1892 yılı itibariyle Bitlis istinaf mahkemesinin seçilmiş üye sayısı beş olup, bunların ikisi Müslim, ikisi de gayrimüslimdir. Kadronun birisi de daha tayin yapılmadığından boştur. Bu tablo ileriki yıllarda münhal olan yere bir Müslümanın daha tayin edilmesiyle üç Müslim ve iki gayrimüslim şeklinde değişmiştir. Aynı azalar hem ceza ve hem de hukuk dairesinde görevlendirilmişlerdir.

Bitlis vilayet merkezinde bulunup, vilayet dâhilindeki bütün alt mahkemelerden gelen davalara bakan istinaf mahkemesindeki dava çeşitliliğine bakıldığında, yalancı şahitlik, katl, hırsızlık, yasak evrak taşıma, kefalet, ev yıkımı, silah taşıma ve gösterme, tütün kaçakçılığı, öldürme kastıyla yaralama, sahte i'lam düzenleme, sahtekârlık, küfür-hakaret, kumarbazlık, tahzir, tehdit, emniyet ve asayiş ihlal, cebren gasp, kız kaçırmak, yağmacılık, ihrak, emniyet görevlilerine karşı çıkmak ve silah göstermek, izinsiz başkasının eşyasını almak ve yakmak, sahte evrak düzenlemek, darp ve cerh, haneye tecavüz, evrak gasbı, kapıya necaset sürmek, sahte Tezkire-i Osmaniye (nüfus cüzdanı) düzenleme, hapisneden firar, tehdit, mahkûmların kaçmasına sebep olmak, fi'l-i şeni' (ırza tecavüze yeltenmek), rüşvet almak, askerden kaçmaya yardımcı olmak, halka hakaret ve saldırmak, hapisneden kaçmaya teşebbüs, ruhsatsız dükkân açmak, kat-i eşcar (izinsiz ağaç kesme), kadına şiddet, ev yapımına engel olma ve tehdit, askerden firar, eşkiyaya yardım ve yataklık, çocuk kaçırmak, dolandırıcılık, suçluları koruma, eşini zorla başkasına vermek, ölüme sebebiyet vermek, tutukluyu kendi kendine mahkemeye göndermek ve tarlaya/bahçeye tecavüz, başkasına hücum etmek ve diğer küçük suçlar gibi oldukça çeşitli sorunların bu mahkeme yetkisinde çözülmeye çalışıldığı görülmektedir. 1896 yılı itibariyle özellikle öldürme, gasp, yaralama ve

⁴⁵⁴ Meclis-i Vükelâ'nın 18 Eylül 1889 tarihli kararı uyarınca teşekkül etmiş olan bu mahkemede görev yapacak görevlilere verilecek maaş ve diğer masraflar için -ceza ve hukuk dairesi ayrı ayrı teşekkül ederse- 13.770 kuruş maaş ve 5.500 kuruş da diğer masraflar olmak üzere toplam 19.270 kuruşluk bir tahsisat öngörülmüştür. Bu tahsisatın da Bitlis'ten tasarruf edilmesi planlanmıştır. *BOA. MV. 47/43, 22 M 1307* (18 Eylül 1889); Yine 22 Eylül 1889 tarihli Bâbiâli Meclis-i Mahsusa kararında ise Bitlis'in üçüncü sınıf bir vilayet iken ikinci sınıf seviyesine yükseltildiği ifade edilmiş ve istinaf mahkemesinin teşekkülünün zaruriyeti tekrar ifade edildikten sonra mahkemenin kurulmasına onay verilmiştir. *BOA. İ.MMS. 106/4563, 27 M 1307* (23 Eylül 1889); *BOA. Y.PRK.AZN. 4/11, 09 Ca 1307* (1 Ocak 1890).

⁴⁵⁵ Bu daire reisleri 1891 yılından itibaren devlet salnamelerinde zikrolunmaya başlanmıştır. *SDA, H.1308* (M.1891), s.628.

hırsızlık davalarının daha yoğun olduğu anlaşılmaktadır⁴⁵⁶. 1896 yılında bu mahkemeye yansıyan dava sayısı 484'ü cinayet ve 245'i bunun dışındaki suçlar olmak üzere toplam 729'dür. Bu oranın yüksek olmasında Bitlis merkez ve Sason'da meydana gelen Ermeni isyanlarının hemen akabinde açılan davaların payı büyüktür. Dava sayısının fazlalığının bir diğer sebebi ise vilayet sathında yayılan ve sayıları 15'in üzerinde bulunan bidayet mahkemelerinden gelen davaların neticelendiği yereldeki son makam olmasıdır⁴⁵⁷.

Mahkemeye yansıyan dava dosyalarının Ceza ve Hukuk Dairelerine ne oranda yansıdığını göstermesi adına 1894, 1895 ve 1896 yıllarındaki istatistiklere bakılmasında fayda vardır.

	Bitlis İstinaf Mahkemesi⁴⁵⁸							
	Ceza Dairesi				Hukuk Dairesi			
	1894	1895	1896	Toplam	1894	1895	1896	Toplam
Gelen Dava	84	108	118	310	10	14	14	38
Neticelendirilen	42	55	77	174	2	5	2	9
Devreden	42	53	41	146	8	9	12	29

Yukarıdaki çizelgeye bakıldığında ceza dairesine intikal eden dava sayısının hukuk dairesiyle kıyaslanmayacak oranda fazla olduğu görülmektedir. Çizelgede dikkat çeken bir diğer husus ise neticelendirilen dava sayısı daha fazla olmakla beraber bir sonraki yıla devreden dava miktarının da azımsanmayacak oranda olmasıdır. Bu durum, bir sorun olarak da algılanabilir. Zira mahkemeye tayin edilen personel oranının dava/iş yükü ile paralel olarak tayin edilmesi gerekmektedir. Mahkemenin kendisine intikal eden davaların tamamını neticeye vardırılmamış olmasının değişik sebepleri olabilmekle beraber kapasite olarak da yetersizliğini ortaya koyduğu ifade edilebilir. Devredilen davalar, neticeyi bekleyen vatandaşların adalete olan güvenini olumsuz yönde etkilemiştir.

İstinaf mahkemesine yansıyan davaların çeşidi ve verilen ceza oranlarına örnek olması açısından 1909 yılının Mart ve Mayıs ayları arasında neticelendirilen davalara

⁴⁵⁶ 1896 yılı itibariyle davaların suç çeşitliliğine göre dağılımı için bkz. *BOA. Y.PRK.AZN.* 16/51, 08 Ca 1314 (15 Ekim 1896).

⁴⁵⁷ 1909 yılı Mart, Nisan ve Mayıs aylarında –üç ay zarfında- Ahlât'ta 12, Bulanık'ta 7, Eruh'da 23, Garzan'da 7, Genç'de 9, Hizan'da 6, Kulp'da 16, Malazgird'de 11, Muş'da 33, Siirt'de 51, Şirvan'da 9 ve Varto'da 7 olmak üzere bidayet mahkemelerinin sonuçlandığı toplam dava sayısı 191'dir. Bu davaların büyük bir kısmının temyiz edildiği dikkate alındığında Bitlis İstinaf Mahkemesi'nin iş yükünün ne yoğunlukta olabileceği tahmin edilebilir. *BOA. DH.EUM.THR. (Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemî)* 92/64, 9 Za 1327 (11 Ocak 1910).

⁴⁵⁸ *BOA. Y.PRK.AZN.* 16/53, 14 Ca 1314 (21 Ekim 1896).

bakmakta fayda vardır. 1 Mart 1325 (14 Mart 1909) – 30 Mayıs 1325 (12 Haziran 1909) tarihleri arasındaki üç ayda istinaf mahkemesinde üç cinayet davasının kararı verilmiştir. Birisi 14 yaşında olup, 15 yıl kürek cezasına, diğeri 20 yaşında olup o da 15 yıl kürek cezasına, sonuncusu da 20 yaşında olup 3 sene hapis cezasına çarptırılmıştır⁴⁵⁹.

Bitlis İstinaf Mahkemesi Müdde-i Umûmiliği adalet ile ilgi yazışmalarda merkezî hükümetin yereldeki muhatabı olmuştur. Yani Bitlis adlî yapısı ile ilgili bütün yazışmalar bu kanal üzerinden sağlanmıştır.

Nizamiye mahkemeleri olarak bilinen Bitlis İstinaf ve Bidayet mahkemesi görevlileri toplu olarak şöyle gösterilebilir:

Tablo 6- 1892 Yılı İstinaf ve Bidayet Mahkemesi Görevlileri⁴⁶⁰				
	İstinaf Mahkemesi		Bidayet Mahkemesi	
	Ceza Dairesi	Hukuk Dairesi	Ceza Dairesi	Hukuk Dairesi
Reis	Halil Hulusi Efendi	Abdurrahim Şükri Efendi	Hacı Hasan Efendi	İsmail Sami Efendi
Müdde-i Umûmi	Hamdi Efendi		İhsan Bey (Muavin)	
Aza	Hamza Necib Efendi		İsa Efendi	Ahmed Hamdi Efendi
Aza	Mihciyan Setrak Efendi		Beşiryan Oydis Efendi	Bakkalyan Sirop Efendi
Aza	Oydis Efendi		Reşid Efendi	Mustafa Efendi
Aza	Ahmed Efendi		-----	-----
Aza	Münhal	Münhal	-----	-----
Baş Kâtib	Hafız Şerif Efendi		Şükri Efendi	
Zabit Kâtibi	Şaban Efendi	Akif Efendi	Abdulgani Efendi	Ahmed Faik Efendi
Zabit Kâtibi	Receb Efendi	Süleyman Efendi	Mahmud Efendi	Hasan Efendi
Mustantık	-----	-----	Süleyman Şevki Efendi	
Mukavelat Muharreri	-----	-----	Abdulkerim Efendi	

Tablo 6'ya bakıldığında aza dağılımında gayrimüslimlere de temsiliyet hakkı tanındığı görülmektedir. Gayrimüslimler için tahsis edilen yerleri kapmak adına azınlıkların kendi arasında bir mücadele içinde oldukları ifade edilebilir. Zira 1892 yılına ait olan yukarıdaki tabloda hiç Süryani cemaatinden aza bulunmamaktadır. Gayrimüslim azaların tamamı Ermenilerdendir. Bu durum, Süryanilerin şikâyetine ve dolayısıyla durumun soruşturmaya konu olmasına sebep olmuştur. Süryani Patrikliği

⁴⁵⁹ Bu kararlarda kürek cezasının hala veriliyor olması dikkat çekmektedir. *BOA. DH.EUM.THR. 92/64, 9 Za 1327 (11 Ocak 1910).*

⁴⁶⁰SVB, H.1310 (M.1892), s. 113, 114.

durumu Dâhiliye Nezareti'ne iletmiş ve bu durumun sebeplerinin araştırılıp mağduriyetin giderilmesini istemiştir. Bidayet ve İstinaf mahkemelerinde 1893 ile 1898 yılları arasında sürekli iki aza Süryanilerden seçilmiştir. Ne hikmetse bu tarihten itibaren onlara ayrılan kontenjan Ermenilere tahsis edilmiştir. Bunda Bitlis Vali Vekili Simyad Efendi'nin payı olduğu iddia edilmiştir⁴⁶¹. Azalıklar konusundaki mücadeleye bakılırsa burada temsil gücünü ele almanın önemli bir durum olduğu ortaya çıkmaktadır.

1.5.2.3. Ticaret Mahkemeleri (Meclisleri)

Osmanlı Devleti'nde yaşayan yabancılarla Osmanlı vatandaşları arasındaki ticari ihtilafları çözmek adına daha önce teşekkül etmiş olan karma mahkemelerden devşirilerek kurulmuştur. Bu mahkemelerin kurulmasında dünyada değişen ticari anlayışın Osmanlı Devleti'ndeki yansıması ve başkentteki Avrupalı diplomatların baskılarının büyük etkisi olduğu ifade edilebilir⁴⁶². 1848 yılında kurulan Ticaret Mahkemeleri'nde beş müslim ve beş de gayrimüslim olmak üzere on üye bulundurulma uygulaması getirilerek temsiliyette eşitlik sağlanmıştır. 1850'de Fransız Ticaret Kanunu'ndan esinlenerek Osmanlı Ticaret Kanunu hazırlanarak yürürlüğe girmiştir. Böylece mahkemelerin yapacakları iş ve işlemlere hukukî bir dayanak oluşmuştur⁴⁶³.

Osmanlı Devleti'nin başkentinden sonra ihtiyaca binaen taşra vilayetlerinde de bu mahkemeler oluşturulmaya başlanmıştır. Bitlis'te bu mahkemenin teşekkülü 1873 yılının başına denk gelmektedir⁴⁶⁴. Aslında mahkemenin oluşum gayretleri 1872 yılında başlamıştır. Muş'a bağlı olan Bitlis kaymakamlığı zamanında hem Muş'ta ve hem de Bitlis'te bu mahkemenin teşekkülü için Ticaret Nezareti ile yazışmalar yapılmış ve nihayetinde 23 Aralık 1872 tarihinde Şûrâ-yı Devlet'e durum arz edilerek onay alınmıştır. Mahkemenin açılış gerekçesi olarak Muş ve Bitlis'te tüccar sınıfının geniş bir kitleye sahip olması ifade edilmiştir. Mahkemenin masraflarının kendi gelirinden

⁴⁶¹ Her ne kadar Süryanilerden belli bir vergi oranını tutturmanın olmadığı için aza tayin edilmediği iddia edilmiş ise de daha önceki azaların da bu durumda olduğu gerçeği bunun bahane olarak ileri sürüldüğünü ortaya koymaktadır. Daha önce görevlendirilen azaların birisi suça karıştığı ve diğeri ise Rusya'ya daha önce gittiği bahanesiyle görevden el çektirilmiştir. *BOA. BEO.* 1916/143627, 05 C 1320 (9 Eylül 1902).

⁴⁶² Şerif Mardin, *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.122.

⁴⁶³ Mardin, *a.g.e.*, s.127.

⁴⁶⁴ *SVE*, H.1290 (M.1873), s.102,103.

karşılanması şartıyla bir de görevlilere ait pusula hazırlanmıştır. Bu pusulaya göre mahkemelerde görev yapacak personel ve alacağı maaş şöyledir⁴⁶⁵:

<u>Bitlis</u>		<u>Muş</u>	
Başkan Avadis Efendi	500 kuruş	Süleyman Ağa	750 kuruş
Daimi Aza Ahmed Efendi	250 kuruş	Ali Efendi	250 kuruş
Daimi Aza Mağadis Karibcan	250 kuruş	Agob Ağa	250 kuruş
Kâtib İbrahim Efendi	250 kuruş	Mustafa Efendi	200 kuruş
Toplam	1.250 kuruş		1.550 kuruş

Mahkeme başkanlarına ve üye dağılımına bakıldığında Bitlis'teki mahkeme başkanlığına bir Ermeni vatandaşın, Muş'takine ise Müslüman birisinin tayin edildiği görülmektedir. Daimi azalarda ise Ermeni ve Müslüman temsiliyetinin eşit olmasına dikkat edildiği anlaşılmaktadır. Bitlis Ticaret Mahkemesi 1876 yılına kadar dört kişiyle çalışmalarına devam etmiştir⁴⁶⁶. 1885 yılına gelindiğinde Mehmed Salih Efendi; 1886, 1887 ve 1888'de Yasin Efendi'nin mahkemeye başkanlık ettiği görülmektedir⁴⁶⁷. Aynı şekilde 1898 yılında da mahkeme başkanlığını Hüseyin Hüsnü Efendi'nin yürüttüğü görülmektedir. Yani artık mahkeme başkanlığı Müslümanlara bırakılmıştır. Bununla birlikte aza sayısı ikisi Müslim ve ikisi gayrimüslim olmak üzere dörde çıkmıştır⁴⁶⁸. Aynı durum 1899'da korunmakla beraber 1900 yılına gelindiğinde mahkemede toplam aza sayısı aynı kalmış fakat dört azadan üçü Müslim, bir tanesi ise gayrimüslim olmuştur⁴⁶⁹. Mahkemenin oluşum evresinden bu tarihe kadarki gelişime bakılırsa başlarda hâkim olan gayrimüslim hâkimiyeti zamanla Müslümanların lehine değişmiştir.

1.5.2.4.Şeriat Mahkemeleri

Çoğunlukla Müslüman halkın evlenme, boşanma ve miras gibi meselelerine bakmakla yükümlü olan bu mahkeme gayrimüslimlerin de davalarına bakmıştır. Bu devirde varlığını yürüten şer'i mahkemelere yansıyan dava çeşitliliğinin –önceki döneme göre- azalması burada görev yapan personelin sayısının düşmesine sebep

⁴⁶⁵ Mahkemenin oluşum sürecinin diğer detayları için bkz. *BOA. ŞD.* 1173-A/22, 16 Za 1289 (14 Şubat 1873).

⁴⁶⁶ *SVE*, H.1293 (M.1876), s.85.

⁴⁶⁷ *SDA*, H.1302 (M.1885), s.539; H.1303 (M.1886), s. 456; H.1304 (M.1887), s.417; H.1304 (M.1888), s.326.

⁴⁶⁸ *SVB*, H.1316 (M.1898), s.112.

⁴⁶⁹ *SVB*, H.1318 (M.1900), s.117.

olmuştur. 1892 yılı itibariyle bu mahkemede nâib dışında bir kâtip ve bir mukayyidin görev yaptığı görülmektedir⁴⁷⁰. Bununla beraber şahitlik etmek üzere sayıları ve isimleri değişkenlik gösterebilen birde şühûdü'l-hâl denilen şahitler mahkemede hazır bulunur ve verilen kararın altına imzalarını atarlardı⁴⁷¹.

Bitlis Şer'iyye Mahkemesindeki kararlarının kaleme alındığı ve kayıtlara “kadı defterleri, zabıt defterleri, defatir-i şer'iyye veya mahkeme defterleri” diye geçen şer'iyye sicilleri bulunmaktadır⁴⁷². Zikolunan sicillerdeki kayıtlara bakıldığında hem mahalli mevzuların hem de merkezden gelen ferman, buyruldu, izinname, berat gibi belgelerin konu edildiği görülmektedir⁴⁷³. Bu mahkemede alınan kararların, mahkemenin yetki alanını daha iyi tahlil edilebilmek adına önem arz etmektedir⁴⁷⁴.

Mahkemeye sadece Müslümanlar müracaat etmemiştir. 1889-1891 yılları arasındaki mahkeme kayıtlarına bakıldığında, Ermenilerden 58, Süryanilerden 3 ve Protestanlardan da 3 kişinin davasının bu mahkemede neticelendirildiği görülmektedir⁴⁷⁵. Bu durum, mahkemeye olan güvenin göstergesi olarak kabul

⁴⁷⁰SVB, H.1310 (M.1892), s.114.

⁴⁷¹ Ahmet Akgündüz, *Şer'iyye Sicilleri I*, TTK Yayınları, İstanbul 1998, s.25.

⁴⁷² Günümüze kadar ulaşan Bitlis Şer'iyye Sicillerine bakıldığında 1878 ile 1910 yılları arasındaki kayıtların tutulduğu anlaşılmaktadır. Bitlis'teki şer'i mahkemeye ait sicillerden sekiz tanesi günümüze kadar gelmiş olup bunların beşi Bitlis merkez sancağı ile ilgilidir. Bunlardan da dört tanesinin çevirisi tez olarak yapılmıştır Bitlis şehir merkezine ait Şer'iyye Sicillerine bakıldığında bunların 298 nolu (1903-1910), 333 nolu (1878-1882), 411 nolu (1893-1903), 412 nolu (1889-1892) ve son olarak 413 nolu (1882-1900) olduğu görülmektedir. Bitlis Şer'iyye Sicilleri ile ilgili yapılan çalışmalar şunlardır: Mehmet Sıddık Arvas, *298 Numaralı Şer'iyye Sicili Defterine Göre Bitlis'in Ekonomik, Sosyal ve Dini Durumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007; İlhami Taşdemir, *333 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu (1-115. Sayfalar)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010; Hamza Kardaş, *333 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu (116-232. Sayfalar) (H.1295-1300/M.1878-1882)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010; Saadet Güler, *411 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1311-1321/M.1893-1903)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2011; Salih Uluçay, *412 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1306-1308/M.1889-1891)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2006.

⁴⁷³ Danyal Tekdal, *208 Nolu Mardin Şer'iyye Sicili (Metin Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır 2009, s.5.

⁴⁷⁴ Örneğin 412 Nolu Şer'iyye Sicili'ne bakıldığında 1 buyruldu (Anadolu Kazaskerinden), 3 ma'rûzat (görevliler için berat-ı şerif talebi hakkında), 3 mihr-i muaccel, 3 ispat-ı rüşd, 1 sulh, 1 boşanma, 1 tescil, 1 satış hakkında) ve 152 adet hüccetin (58 tereke, 30 vekâlet, 19 borçlanma senedi, 12 veraset, 11 vesayet, 8 nafaka, 6 sulh, 5 satış, 3 temlik hakkında) kayıtlarının tutulduğu görülmektedir. Adı geçen şer'iyye sicili ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Uluçay, *a.g.e.*, s.10.

⁴⁷⁵ Uluçay, *a.g.e.*, s.10.

edilebilir. Mahkeme kayıtlarına bakıldığında II. Abdülhamid'in tahttan indirildiği tarihe kadar bu mahkemenin Bitlis'te faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır⁴⁷⁶.

1.5.2.5. Diğer Mahkemeler

Yukarıda ifade edilen mahkemeler dışında Bitlis'te olağanüstü şartlarda ve askerî suçlar ile ilgili durumlarda devamlı olmayan mahkemelerde kurulabilmiştir. Divan-ı Harb olarak isim bulan ve reis ile üyelerinin tamamının askerî rütbelilerden seçildiği bu mahkeme, Bitlis'teki Ermeni olaylarında yer alanların yargılanması amacıyla 1892 tarihinde oluşturulmuştur⁴⁷⁷. Bir de askerî personelin yargılanması için 1906 yılında teşekkül ettirilmiştir⁴⁷⁸.

1.5.2.6. Mahkeme Binası

Bitlis Adliyesinin iş yükünün fazlalığı ve istihdam edilen personelin rahat çalışabileceği daire ve mahkeme salonlarının mevcudiyetinin zarureti, bu binaların korunaklı ve planlı yapımını zorunlu kılmıştır. Bitlis adliye binasının bağımsız bir yerde şu anki hükümet konağının karşısında faaliyette bulunduğu ifade edilmiştir⁴⁷⁹. Bu binanın varlığı dönem içinde tamiri ile ilgili yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. 1904 yılında binanın tamiri için 4.000 kuruşun harcandığı ifade edilmiştir. 1906 yılında aynı şekilde önceki yıllarda yapılan tamirin yetersiz kaldığı bundan dolayı da 6.552 kuruşluk bir masrafın daha gerektiği aktarılmıştır. Ödeneğin temini için merkeze durum aktarılmıştır. Zikrolunan ödeneğin 1906 yılı bütçesine ekleneceği cevabı verilmiştir⁴⁸⁰. Bitlis Adliyesindeki iş yükünün zamanla artmasından dolayı yeni bir bina ihtiyacı dillendirilmeye başlanmıştır. Yeni yapılmak istenen bina için 151.901 kuruşluk bir

⁴⁷⁶ Adı geçen mahkemede alınan kararların kayıtlı olduğu şer'iyye sicillerine bakıldığında (298 nolu defter) 1910 yılına kadar faaliyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu tarihten sonra mahkeme kayıtları olmadığından mahkemenin kapatılıp kapatılmadığını takip etmek mümkün olmamıştır.

⁴⁷⁷ Mahkeme Dördüncü Ordu'dan Van Redif Alayı Miralay Hakkı Bey riyasetinde Otuzikinci Alay Kaymakamı Mehmet Beyler ile binbaşılardan İsmail, Salih, kolağalardan Şevket ve Ömer Beylerden oluşmuştur. *BOA. Y.MTV.* 58/30, 15 C 1309 (6 Ocak 1892).

⁴⁷⁸ Mahkeme Riyasetine Muş Kumandanı Ferik Salih ve azalığına Erzurum'dan Piyade Mirlivası Atıf ve Topçu Livası Cemil Beyler tayin edilmiştir. Mahkemede yargılanan askerî personelin isimleri için bkz. *BOA. Y.MTV.* 287/21, 04 R 1324 (28 Mayıs 1906).

⁴⁷⁹ Bugün bu binanın yerinde hiçbir eser bulunmamakla beraber bulunduğu yer 100.yıl çay bahçesi olarak işletilmektedir.

⁴⁸⁰ *BOA. ŞD.* 2755/39, 22 Ca 1324 (14 Temmuz 1906); *BOA. İ.AZN.* 68/6, 29 B 1324 (18 Eylül 1906).

maliyet çıkarılmıştır⁴⁸¹. Bu miktar tedarik edilmediğinden planlandığı zaman diliminde bina inşa edilememiştir.

1.6. Haberleşme ve Ulaşım Ağı

Tanzimat ile birlikte ivme kazanan haberleşme ve ulaşım faaliyetlerinin başkent ve civarına ulaştırılması tamamlandıktan sonra taşraya doğru yayılmaya başlamıştır. Bu kapsamda yarı feodal yapıda yaşamasına uzun süreden beridir müsaade edilmiş olan Doğu Anadolu Bölgesi'ne de telgraf ve posta teşkilatı ile ulaşım ağının inşasına hız verilmiştir. Böylece bu bölgede merkezî hükümetin etkinliği arttırılarak denetim sağlanmaya ve dolayısıyla merkezileşme hedefine ulaşılmaya gayret edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında merkezi hükümetin Bitlis gibi doğu kentlerinde hâkimiyetini yeniden tesis etmek adına haberleşme ve ulaşım ağı yatırımları büyük önem arz etmiştir.

1.6.1. Posta Teşkilatı ve Telgraf

II. Mahmud'un merkezileşme yolunda attığı önemli adımlardan biri de menzilhanelerle yürütülen posta işinin yerine posta teşkilatını kurmasıdır. Taşrada, merkezin hâkimiyetini hissettirememesinin önemli sebeplerinden birisi haberleşme sorunu olarak kabul edilmiştir. Dersaâdet, eyalet/vilayet merkezleriyle, eyalet/vilayet merkezleri, sancak ve kazalarla haberleşemedikleri müddetçe merkezî otoriteden bahsetmek mümkün olamazdı. Bundan dolayı 1834 yılında vücuda getirilen posta teşkilatı, 1840'da Posta Nezareti'nin kurulmasıyla bakanlık düzeyinde temsiliyeti sağlanan bağımsız bir koordine merkezi haline gelmiştir⁴⁸². Bu çabalar teorik olarak merkezileşme sürecinin bir parçası olarak algılanmalıdır. Pratik açıdan bakıldığında ise, resmi yazışmalar için zaten mevcut olan tatar postasının bile görevini sağlıklı yürütemediği bir ortamda posta teşkilatının ne kadar işleyebileceği belirsizdir⁴⁸³. Bu

⁴⁸¹BOA. DH.MB..HPS. 22/54, 21 B 1331 (26 Haziran 1913).

⁴⁸²Posta Nezareti'nin temel görevi resmi evrak taşımacılığı ise de bunun yanında ülke vatandaşlarının postaya emanet ettiği emanet (para), mektup ve numune paketlerini de bütün Osmanlı topraklarında taşımaya hedeflemiştir. 16 Kasım 1840 tarihinde teşkilatın esasları ve çalışma şartlarını düzenleyen ilk posta nizamnamesi, Fransa Posta Kanunundan uyarlanarak yürürlüğe konulmuştur. Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olarak faaliyetlerini yürütmüştür. Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM, III*, 1990, s. 336.

⁴⁸³ İbrahim Özcoşar, *Merkezileşme Sürecinde ...*, s.52; Dönem içindeki yazışmaların yoğunlaştığı bir konu olan postanın düzensizliğinin çözümü için sıklıkla Bitlis, Van ve Erzurum valiliklerine yazılar gönderilmiştir. Bu konuda gerekli tedbirin alınmasının ve olası gecikmelerden valiliklerin sorumlu olacağı ifade edilerek işin ciddiye alınması istenmiştir. Bu konuda valilikler adına işin başında duran

noktada hem personel sayısındaki sınırlılık hem de posta taşımadaki güvenlik sorunları bu işin yürütülmesinde en çok karşılaşılan sorunların başında gelmiştir⁴⁸⁴.

Posta tatarlarının Rumeli ve Anadolu olmak üzere iki rotası vardı. Bunlar genellikle eyalet ve sancak merkezlerinden geçmekteydi. Eyalet/sancak merkezinden geçen postalara muntazam (düzenli), bunun dışında kalan diğer küçük yerleşim birimlerinde ise gayr-ı muntazam (düzensiz) postacılık hizmeti verilmekteydi⁴⁸⁵. 8 Mayıs 1869'da Posta İdaresi Nizâm-nâme-i Esâsisi kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. 1871 yılında ise Posta Nezareti, Telgraf Müdürlüğü ile birleştirilerek Posta ve Telgraf Nezareti adını almıştır⁴⁸⁶. Mayıs 1876 tarihinde ise bu teşkilatın personeli ile merkez ve taşra görevlilerinin çalışma şartları hakkında birçok kanun ve yönetmelik hazırlanmıştır⁴⁸⁷. Mektuplara pul yapıştırma uygulamasına da 1861 yılında başlanmıştır.

Osmanlı postası yanında yabancı devletlerin posta teşkilatı da ülke genelinde faaliyetlerdeydi⁴⁸⁸. Yabancı ülkelerin posta teşkilatı, Osmanlı posta teşkilatından daha aktif bir yapıda teşkilatlanmıştı ve hemen hemen bütün Osmanlı kentlerinde faaliyetlerdeydi. II. Abdülhamid dönemi posta teşkilatında uygulanmaya çalışılan sansür uygulaması yabancı ülkelerin posta teşkilatlarını pek etkilememiştir. Bu durum, Bitlis ve diğer doğu kentlerinde faaliyette bulunan Ermeni komitacıların yabancı ülkelerin postaları üzerinden yazışmalarını sağlamıştır. Bitlis dâhil birçok doğu vilayetinde teşkilatlanmış olan yabancı ülke konsolosları ve misyonerleri vasıtasıyla Ermeniler, yurt dışından haber alabilmekte ve buralara haber ulaştırabilmekteydi. Bu tablo ayrılmış Ermenilerin birlikte hareket etme ve lojistik destek alma gücünü artırmıştır⁴⁸⁹.

Posta ve Telgraf Müdürlerine de bu yönde baskıların yapıldığı, hatta bundan dolayı soruşturmaların açıldığı anlaşılmaktadır. Buna rağmen çalışılan dönemin sonuna kadar bu sorunun çözüldüğüne dair bir netice ortaya çıkmamıştır. *BOA. DH.MKT. 2672/11, 07 Za 1326 (1 Aralık 1908); BOA. DH.MKT. 2693/77, 03 Z 1326 (27 Aralık 1908).*

⁴⁸⁴1845 yılı itibariyle merkez ve taşra teşkilatında bu görevi yürüten toplam personel sayısı 126 idi. Bunların 71'i posta tatarıydı. Yazıcı, "a.g.m.", s. 337.

⁴⁸⁵1868 yılı itibariyle Rumeli rotasında 116 merkeze (36'sı muntazam), Anadolu rotasında 142 merkeze (30'u muntazam) posta tatarları ulaşabilmekteydi. Yazıcı, "a.g.m.",s. 339.

⁴⁸⁶*Telgraf Mecmuası*, S.12, Sene 1876, s.223.

⁴⁸⁷*Takvim-i Vekayi*, S.818-819; *Düstür, Tertip I, C.III*, s. 554-561.

⁴⁸⁸ Yabancı ülke postaları hakkında geniş bilgi için bkz. Nesimi Yazıcı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Postalar ve Atatürk Türkiye'sinde Postacılık*, İletişim Yayınları, Ankara 1981, s.137-178.

⁴⁸⁹ Posta ile mektup dışında değerli eşyalarda taşınabildiğinden olası isyanlarda maddi anlamda da destek sağlanmıştır.

Posta tatarları ile birlikte devletin diğer yerlerinde olduğu gibi Doğu Anadolu topraklarına da posta teşkilatı yayılmıştır. Hatta öyle ki 1881 yılında Erzurum'dan Bitlis'e ve Van'a ve oradan Hakkâri'nin Çölemerik kasabasına kadar düzenli bir tatar postası tesis edilmiştir. Bitlis'e kadar posta tatarlarının diğer bağlı sancak ve kazalara da ulaşması için gayretlerin olduğu dönem içindeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bitlis'ten Siirt'e kadar bir tatar şubesinin tesisi bizzat buralarda ticaret yapan tüccarlar tarafından talep edilmiştir. Yine Hınıs ile Bitlis arasındaki haberleşmenin de buna dâhil edilmesi talep edilmiştir⁴⁹⁰. Nihayetinde bu talebin karşılık bulduğu ifade edilebilir. Trabzon'dan cumartesi günü yola çıkan tatar postası, pazar günü Gümüşhane'ye, pazartesi Erzurum'a, salı günü Hınıs'a ulaştıktan sonra ancak çarşamba günü Muş'a ve oradan da Bitlis'e ulaşabilmekteydi⁴⁹¹.

Bitlis vilayetinin postası için takip edilen güzergâh şöyledir: İstanbul'dan her çarşamba günü sabah yola çıkan Rusya posta vapuru sırasıyla İnebolu, Sinop, Samsun, Ordu, Giresun limanlarına uğradıktan sonra Trabzon limanına ulaşırdı. Buraya teslim edilen Bitlis postası, buradan Gümüşhane'ye kadar araba ile; Gümüşhane'den Erzurum'a ve buradan Van ve Bitlis'e hayvanlarla nakledilirdi. Bitlis postasındaki emanet çantasına Siirt'in de emanetleri katılırdı⁴⁹². Bitlis postaları hayvanlarla taşındığından kabileler halinde ve az mesafe alarak ilerlemekteydi. Bundan dolayı postalar bu mesafe dikkate alınarak yola çıkartılmıştır. Örneğin Bitlis ile Siirt arasındaki posta 10 saat sürerdi. Haftada bir gün posta yola çıkarılırdı⁴⁹³. Postanın yolculuk ettiği güzergâh üzerindeki menzilhanelerin işletilmesi yer yer müteahhitlere ihale ile verilmiştir. Posta nakliyle ilgili gecikmeler de bu yüzden bunlara fatura edilmiştir⁴⁹⁴.

Osmanlı Devleti'nde telgraf hatları, özellikle Kırım Savaşı sırasında İngiltere'nin desteği ve Fransa'nın teşvikiyle ülkenin birçok yerine çekilmeye başlanmıştır. Hatta askerî telgraf hatları İngiltere ve Fransa tarafından, sivil telgraf

⁴⁹⁰BOA. DH.MKT. 1835/49, 14 L 1308 (23 Mayıs 1891).

⁴⁹¹ Ayşegül Okan, *The Ottoman Postal and Telegraph Services in The Last Quarter of the Nineteenth Century*, Boğaziçi Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2003, s.175.

⁴⁹² Osmanlı Devleti'nin Posta ve Telgraf yolları güzergâhı için bkz. Mustafa İhsan, *Posta Rehberi* (Kısım-1 Evvel), Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1308.

⁴⁹³ Petersburg'dan Bitlis ve Van'a posta 16 günde ancak ulaşabiliyordu. Mayewski, *Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askerî İstatistiki*, (Ruşadan Mütercimi: Mehmed Sadık), İstanbul, 1330 (1914), s.77.

⁴⁹⁴ Bitlis-Hınıs tariki arasındaki menzilhane müteahhidine, postayı geciktirdiğinden dolayı nakit para cezasının Bitlis vilayetince kesilmesi gerektiği ifade edilmiştir. BOA. DH.MUİ. 85/4, 05 R 1328 (14 Haziran 1910).

hatları da Osmanlı Devleti tarafından tesis edilmiştir⁴⁹⁵. Savaşın sonra İngiltere'nin Hindistan ile Londra arasına çekmek istediği telgraf hattının Anadolu üzerinden geçirilmesi, Osmanlı topraklarında bu yeni haberleşme aracının yayılmasını hızlandırmıştır. 1855'te Edirne ile İstanbul arasında ilk telgraf hattı çekilmiş ve faaliyete başlamıştır. Anadolu'da ise 1859-60 arasında Üsküdar'dan başlayıp İzmit, Ankara, Yozgat, Sivas, Diyarbakır, Musul, Bağdat, Basra ve Fao Adası'ndaki İngiltere telgraf hatlarına bağlanan bir hat yapılmıştır. Tanzimat ıslahatlarının ana teması olan idarî merkezleşmenin sağlanması adına çok önemli sayılabilecek iyileştirmeler ancak II. Abdülhamid döneminde gerçekleşebilmiştir. Bu dönemde neredeyse her taşra kentine telgraf ulaşmış ve merkezî hükümet ilk kez taşradaki memurlarıyla haberleşme ve onları denetleme imkânına sahip olmuştur⁴⁹⁶.

Doğu Anadolu'da ve Bitlis vilayetinde bir yandan posta hatları tesis edilirken öte yandan bunu tamamlayıcı telgraf hatları inşa edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmaların bir neticesi olarak Doğu Anadolu'da eskiden beri eyalet merkezi olan Erzurum'a telgraf hattı çekildikten sonra civarındaki yerleşim birimlerine de telgraf hatları döşenmeye ve telgrafhaneler kurulmaya başlanmıştır. Bu kapsamda Erzurum telgraf hattının bir devamı olarak 1867 yılının Eylül ayında Muş'tan Bitlis'e kadarki telgraf hattı yapım çalışmaları neticelenmiş ve burada bir telgrafhane açılarak müdürlüğüne 1.000 kuruş maaşla Şefik Efendi ve yardımcılığına da 400 kuruş maaşla Hüsnü Efendi tayin edilmiştir⁴⁹⁷. Bitlis kazası böylece dönemin en önemli kitle iletişim araçlarından olan telgraf sayesinde, İstanbul ile direkt iletişime geçme imkânına kavuşmuştur. Bitlis'ten sonra Van ve Bayezid hatlarının da uzatılmaya devam edileceği ifade edilmiştir⁴⁹⁸. Bitlis'ten Siirt'e kadarki telgraf hattı da 1878 tarihinde tamamlanarak Siirt'teki telgrafhaneye de memurlar tayin edilmiştir⁴⁹⁹. 1890 yılında Bitlis ve Van arasındaki hattın güçlendirilmesi amacıyla Erciş, Adilcevaz ve Ahlât üzerinden yeni bir telgraf hattının daha çekilmesine teşebbüs edilmiştir⁵⁰⁰. Van ve Bitlis hattındaki yoğunluktan

⁴⁹⁵ Sivil telgraf hatlarının inşasındaki amaç merkezî idare için gerekli hızlı haberleşmeyi sağlamak, halkın ve tüccarın ülke içi ve dışıyla olan haberleşme ihtiyaçlarına cevap vermektir.

⁴⁹⁶ Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s.122, 123.

⁴⁹⁷ BOA. İ.HR. 227/13287, 10 Ca 1284 (9 Eylül 1867).

⁴⁹⁸ BOA. A.MKT. MHM. 391/8, 11 Ca 1284 (10 Eylül 1867).

⁴⁹⁹ BOA. İ.ŞD. (İrâde Şûrâ-yı Devlet). 38/1950, 09 Ra 1295 (13 Mart 1878).

⁵⁰⁰ BOA. DH. MKT. 1750/85, 27 Z 1307 (13 Ağustos 1890).

dolayı ilave bir memurun tayin edildiği görülmektedir⁵⁰¹. 1884-1892 yılları arasında Bitlis'te 3 adet telgrafhane bulunmakta ve buralardan sadece Türkçe telgraf gönderilebilmekteydi. Aynı tarihlerde Diyarbakır'da 9-11 arası, Erzurum'da 14-17 arası, Mamuratülaziz'de 2-22 arası, Sivas'ta 16-24 arası ve Van'da ise 3-9 arasında telgrafhane bulunmaktaydı⁵⁰². Bu tabloya bakılırsa bulunduğu bölgede en az telgrafhanesi bulunan şehir Bitlis'tir. 1894 tarihinde Genç sancağına da telgraf hattının çekilerek buraya da telgrafhane açılması talep edilmiştir⁵⁰³. Bitlis ile kazaları arasına da benzer hatların tesisi için talepler olmuştur⁵⁰⁴. Böylece civar yerlerle Bitlis arasındaki telgraf hatları da peyderpey tamamlanmaya başlanmıştır. Telgraf hatlarının yapım çalışmasına halkın büyük bir teveccühle destek verdiği ve hatta bizzat bu hatlarda çalışarak hattın hızla inşasına katkı sundukları görülmektedir⁵⁰⁵. Dönem içinde birçok yerleşim birimindeki halkın bu yöndeki talepleri Dersâdet'e iletilmiştir. Bitlis ve bağlı sancak ile kazalarından da bu yönde talepler olmuştur.

Bununla beraber Van'dan Mahmudiye, Başkale ve Çölemerik'ten geçerek Vize'ye ve Başkale'den İran hududundaki Dilhan'a kadar 1881 yılında bir telgraf hattı döşenmiştir⁵⁰⁶. Böylece Osmanlı telgraf hattı ile İran'daki telgraf hatları arasındaki bağlantı sağlanmıştır. Telgraf hatlarının döşenmesi ile "...*muhâberâtın yoluna konulması ıslâhât-ı mülkîye ve terâkkîyât-ı umûr-ı ticârîyenin...*" hedeflendiği aktarılmıştır. Yani Tanzimat ile birlikte başlayan reform çalışmalarının yerele ulaştırılması ve uygulanması ile birlikte takibinin yapılabilmesi için de telgraf hatlarının bir an önce inşası gerekmektedir. Telgraf hatlarının yaygınlaştırılmasındaki bir diğer amacın da dönem içinde birçok can alan salgın hastalıklara karşı ivedilikle gerekli

⁵⁰¹ Tayin edilen memura aylık 300 kuruş maaş ödenmiştir. *BOA. ŞD.* 2664/44, 06 M 1313 (29 Haziran 1895); *BOA. ŞD.* 2646/37, 22 Ra 1313 (12 Eylül 1895).

⁵⁰² Bu yıllar arasında Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerindeki telgrafhane sayısı için bkz. Ayşegül Okan, *The Ottoman Postal and Telegraph Services in The Last Quarter of the Nineteenth Century*, Boğaziçi Üniversitesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2003, s.101.

⁵⁰³ Bu talep, yapılmak istenen telgraf hattının gelirinin yapım masraflarını karşılayamayacağı düşüncesiyle ertelenmiştir. *BOA. DH. MKT.* 43/32, 04 Ş 1311 (10 Şubat 1894).

⁵⁰⁴ 1909 tarihinde ahalinin de yardımıyla Hizan kazası ile Bitlis arasına telgraf hattı çekilmesi talep edilmiştir. Bu talep aynı yıl içindeki ödenek yetersizliği gerekçe gösterilerek kabul edilmemiştir. Fakat bir sonraki yılın bütçesine alınarak yapılmasının sağlanacağı ifade edilmiştir. Daha sonraki yıllarda planlanan bu hattın da tamamlanarak faaliyete alındığı görülmektedir. *BOA. DH. MKT.* 2777/79, 5 Ra 1327 (27 Mart 1909); *BOA. DH. MKT.* 2785/91, 13 Ra 1327 (4 Nisan 1909).

⁵⁰⁵ Uğur Akbulut, "Suriye'ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi", *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s.2-8.

⁵⁰⁶ *BOA. ŞD.* 2456/35, 05 N 1299 (21 Temmuz 1882).

tedbirin alınmasının sağlanması olduğu ifade edilmiştir⁵⁰⁷. Telgraf hatlarının yapımı ile ilgili talepler gerekçelendirilirken bir hususa daha vurgu yapılma gereği duyulmuştur. O da asayiş sorunlarının zamanında bildirilerek kısa zamanda müdahalesinin sağlanması durumudur. Bitlis'te Ermeni isyanlarının yoğunlaştığı bir dönemde ve Ermeni nüfusunun kesif olduğu yerleşim birimlerinden Hizan, Eruh, Şirvan ile Pervari kazalarına telgraf hattı çekilmesi ve buralara telgrafhane tesisi, güvenlik eksenli bir kaygıyla talep edilmiştir. Hatta bu hattın yapımı için halkın her türlü fedakârlığı yapmaya hazır olduğu ifade edilmiştir⁵⁰⁸.

Telgraf gibi bir iletişim aracıyla tanıştıktan sonra Bitlis halkının yereldeki dilek, temenni ve şikâyetlerini Dersaâdet'e iletebileceği merkez haline gelen Bitlis Telgrafhanesi, bu özelliğinden dolayı yereldeki isyanlarda ilk işgal edilen yerlerin başında gelmiştir⁵⁰⁹. İstanbul-Bitlis telgrafı 6-7 saatte ancak gelebiliyordu. Telgrafhanede mesai, güneşin batmasıyla sona eriyordu⁵¹⁰. Bundan dolayı geceleyin gelecek telgrafların alınabilmesi ve kışın şehir içindeki yolların kardan kapanması sebebiyle Bitlis valisinin konağına ek telgraf hattı çekilmesi talebi olumlu karşılanmıştır. Vali konağına telgraf makinesi yerleştirilmesine ve makineye bakmakla görevli memura da 400 kuruşluk bir maaş bağlanmasına onay verilmiştir⁵¹¹. Bu durum, telgrafın muhaberatta ve bürokraside nereye denk geldiğini ortaya koymaktadır. Yani İstanbul ile Anadolu arasındaki iletişimin belirli saatlerle sınırlanmaması adına bu tür düzenlemelerin kısa sürede bütçeleştirilerek pratize edilmesi merkez-taşra ilişkisi/denetimi açısından önemlidir. Zira vilayet dâhilinde daha önce telgrafhane açılmak istenen yerlerle ilgili taleplerin, ödenek yetersizliği gerekçesiyle reddedildiği görülmektedir⁵¹².

⁵⁰⁷ 1889 yılında yapımı için gerekli keşif çalışmaları ve haritası dahi çizilmiş olan Hakkâri sancağının merkezi olan Çölemerik kasabasından Berciş kazasına ve Bitlis vilayetine yeni bir telgraf hattının çekilmek istenmesindeki amaçlar dile getirilirken Sıhhiye Nezareti'nin bu hattın bekletisinin kolera salgını ile etkin mücadele olduğu ifade edilmiştir. *BOA. ŞD.* 2555/8, 23 N 1307 (13 Mayıs 1890).

⁵⁰⁸ Bu talep ile ilgili çok ciddi hazırlıklar yapılmıştır. Detaylı bir keşif pusulası çıkarılmış ve hat ile ilgili bir proje çizilmiştir. Proje için bkz. Ek 44. Ne yazık ki bütün girişimlere rağmen bu hattın yapımı ödenek yetersizliğinden dolayı gerçekleşmemiştir. *BOA. A.MKT.MHM.* 625/11, 09 Ra 1323 (14 Mayıs 1905).

⁵⁰⁹ Bitlis Valisi Ferid Paşa'ya karşı 22 Haziran 1907 tarihinde Bitlis halkı isyana kalkışmış ve Telgrafhaneyi basarak İstanbul'a telgraf üstüne telgraf göndererek valinin usulsüzlüklerini sayıp dökmüşlerdir. Tekdal, "a.g.m.", s.101-102.

⁵¹⁰ Mayewski, *a.g.e.*, s.77.

⁵¹¹ *BOA. ŞD.* 1135/4, 29 Ş 1318 (22 Aralık 1900).

⁵¹² 1902 yılında Garzan kazası ile Sason kazası arzsındaki iletişimi sağlamak üzere yapılmak istenen telgraf hattının nakil merkezi olmak üzere Sason kazası merkezi olan Kabalcoz adlı köyde açılmak istenen telgrafhane için detaylı bir maliyet hesabı çıkarılmıştır. Bir telgrafhanenin ortalama masrafını ifade etmesi açısından rakamlara bakmakta fayda vardır. Buna göre yapım masrafı 3.707 frank ile 50.851

1880 yılı itibariyle Bitlis'te müdürlük düzeyinde idare edilen Posta Başmüdürlüğü bulunmaktaydı⁵¹³. Bitlis ile Erzurum posta ve telgraf müdürlükleri 1894 yılına kadar Van Başmüdürlüğüne bağlı kalmıştır. Zamanla artan muhaberattan dolayı bu merkezlerden Bitlis ve Erzurum, Van Başmüdürlüğünden ayrılmıştır.1894 yılında Erzurum'da yeni bir Başmüdürlük ihdas edilmiştir⁵¹⁴. Bu düzenlemeden sonra Bitlis Posta ve Telgraf Müdürlüğü, Erzurum Posta ve Telgraf Başmüdürlüğü'ne bağlanmıştır. 1886 yılı itibariyle Bitlis Telgraf ve Posta Müdürlüğünü İsmail Hakkı Efendi yürütmüştür⁵¹⁵. Bitlis Posta ve Telgraf Müdürlüğüne 1892 yılından itibaren bir de müfettiş tayin edilmiştir. Bu tarihten çalışılan dönemin sonuna kadar mevcut durum değişmemiştir. 1892 yılı itibariyle merkez telgrafhanesinde bir müdür ve bir müfettiş muavini dışında üç muhabere memurunun görev yaptığı görülmektedir⁵¹⁶. Bitlis'teki telgrafhaneye bir süre sonra askerî muhaberata da dâhil edilince mevcut üç muhaberata memuru yetersiz kalmış ve bunlara ek olarak üç tane daha memur istihdamı Dersâdet'ten talep edilmiştir⁵¹⁷. 1898 yılına gelindiğinde Merkez Telgraf ve Posta İdaresinde bir müfettiş, bir müfettiş muavini, bir müdür, dört muhabere memuru, bir lisan-ı ecnebiye memuru ve bir posta kâatibi olmak üzere dokuz kişinin görev yaptığı görülmektedir⁵¹⁸. Bu durum, artan muhaberata ve telgrafhanelerin sayısının bir sonucu olarak kabul edilebilir. Zira bu tarihte merkeze bağlı Ahlât kazası, Muş sancağı ve

kuruş, maaş ve diğer daimi masrafları ise 282 frank ve 27.920 kuruş olarak hesaplanmıştır. Toplamda 3.989 frank ve 78.771 kuruşluk bir masraf ortaya çıkmıştır ki bunun bütçeden karşılanmasının mümkün olmadığı ifade edilmiştir. Telgrafhane yapılması teklif edilen yerdeki posta ve telgraf gelirinin ise yıllık 3.000 kuruş civarında olduğu hesaplanmıştır. Diğer detaylar için bkz. *BOA. DH. MKT.* 480/31, 06 M 1320 (15 Nisan 1902); *BOA. ŞD.* 1138/8, 15 R 1320 (22 Temmuz 1902); İleriki yıllarda Kabalcoz'a telgrafhane açılması için çabaların devam ettiği yazışmalardan anlaşılmaktadır. 1905 yılında Hazzo nahiyesindeki telgraf makinesinin Kabalcoz'a nakledilmesi gündeme gelmiş, buna mukabil Hazzo'da kısa bir sürede 1.600 kuruşluk bir hâsılâtın toplandığı, günden güne gelirinin artmasından dolayı makinenin Kabalcoz'a nakledilmemesi gerektiği aktarılmıştır. *BOA. DH. TMİK.S.* 58/15, 5 Ra 1323 (10 Mayıs 1905).

⁵¹³*BOA. Y.PRK.PT.*(*Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezâreti*)1/26, 11 Ca 1297 (21 Nisan 1880).

⁵¹⁴*BOA. ŞD.* 2640/33, 29 R 1312 (30 Ekim 1894).

⁵¹⁵ İsmail Hakkı Efendi bu görevi 1890 yılına kadar yürütmüştür. 1891 yılında yerine Mustafa Raşid Efendi getirilmiştir. 1892 yılında müdürlüğe ek olarak buraya bir de müfettiş tayin edilmiştir. Buranın müfettişliği Telgraf ve Posta Müfettişi Muavini Tevfik Efendi tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Vekâletle yürütülen müfettişlik makamına 1901 yılında Hüsnü Efendi'nin asaleten tayini ile Bitlis'te posta müfettişliği kurumsallaşma yolunda önemli bir aşamaya daha gelmiştir. Diğer yıllarda görev yapan müdür ve müfettiş isimleri için bkz. *SDA*, H. 1306 (1889)-1326 (1908) arası; *BOA. DH.MKT.* 1382/127, 09 Ra 1304 (6 Aralık 1886); *SDA*, H.1319 (M.1901), s. 630.

⁵¹⁶ Müfettiş muavini Tevfik Efendi, müdür Abdulhadi Efendi, muhabere memurları Lütfi, Yusuf Sıdkı ve Fazıl Efendiler. *SVB*, H.1310 (M1892), s.118.

⁵¹⁷ Askerî muhaberattan kasıt 8.Fırka Kumandanlığı ile Hamidiye Alayları muhaberattır. *BOA. DH. MKT.* 59/46, 22 Za 1310 (7 Haziran 1893).

⁵¹⁸*SVB*, H.1316 (M.1898), s.117.

buraya bağlı Varto kazası ile Malazgirt kazası, Siirt sancağına bağlı Garzan kazasında posta ve telgraf şubeleri bulunmakta ve buralarda toplam 22 görevli çalışmaktadır⁵¹⁹.

Posta ve telgraf merkezinde görev yapan yabancı dile vakıf (lisan-ı ecnebiye) kontrol memurlarının görevleri, gelen postayı kontrol etmek ve varsa sakıncalı bir evrakı/mektubu mahkemeye bildirmektir. Sansür olarak tanımlanan bu faaliyet, Bitlis yerelinde daha çok Ermeni isyanlarının önünün alınabilmesini amaçlamaktaydı. Bu çalışmaların neticesinde birçok sakıncalı kitap, harita ve gazete bulunmuş ve bunlara el konmuştur⁵²⁰. Bu görev, Bitlis Maarif Müdürü'nün yetki ve kontrolünde yürütülmüştür.

Bitlis'teki posta ve telgraf hizmetlerinde zamanla bazı aksamalar meydana gelmiştir. Bunun sebeplerine bakıldığında ehliyetli personel yetersizliği⁵²¹, postaların yolda saldırıya uğraması⁵²², posta güvenliğini sağlayan askerlerin suistimalleri ve bunlara yapılacak ödemelerle ilgili sıkıntılar⁵²³, telgrafların ortalama süreden daha geç

⁵¹⁹SVB, H.1317 (M.1899), s.171; SVB, H.1318 (M.1900), s.146.

⁵²⁰ Postanede bu dönemde yasaklanmış gazetelerden Hınçak isimli Ermeni gazetesinin yoğun olarak ele geçirildiği görülmektedir. Adı geçen gazetenin Bitlis Vilayeti Meclis Azası Haçmanukyan Avadis Efendi ve Ermeni mutebarından Kendiryan Efendiye gönderildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bunların dışında Bitlisli İrşak Basmacıyan tarafından yazılıp Bitlis Postahanesine verilen yasak mektup ile Bitlis'teki Amerikan misyoneri Cole'nin mektupları da ele geçirilmiştir. *BOA. DH.MKT.* 1555/77, 12 S 1306 (18 Ekim 1888); *BOA. DH.MKT.* 1557/6, 16 S 1306 (22 Ekim 1888); *BOA. DH.MKT.* 1565/110, 15 Ra 1306 (19 Kasım 1888); *BOA. A.MKT.MHM.* 694/12, 16 S 1322 (22 Nisan 1904).

⁵²¹ Önceleri telgrafhanelerdeki muhabere memurları Fransa'dan getirilerek işler yürütülmeye çalışılmış, daha sonra usta-çırak ilişkisiyle işin ehli memurlar yetiştirilmiştir. Fakat telgraf hatlarının hızlı bir şekilde yayılması ve telgrafhanelerin inşasından sonra buralarda istihdam edilecek yeterli personel bulmak zorlaşmıştır. Taki 1861'de Telgraf Mektebi açılıncaya kadar durum bu haliyle yürütülmüştür. Bu mektebin mezun vermeye başlamasıyla sıkıntılar da aşılmaya başlanmıştır. Yazıcı, "a.g.m.", s.15.

⁵²²Erzurum'dan Bitlis'e giden Dersaadet postasına Hınıs kasabası civarında eşkıyalar saldırmak istemiş fakat başarılı olamamışlardır. Bundan dolayı eşkıyanın etkili olduğu alanlar belirlenmiş ve bu noktalardan geçişte zaptiye nezaretiyle geçiş sağlanmıştır. *BOA. DH.TMİK.M. (Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muamelât ve Islâhat Komisyonu.)* 153/12, 21 C 1321 (14 Eylül 1903); Alınan bütün tedbirlere rağmen eşkıyalar bazen de amaçlarına ulaşabilmişlerdir. Bitlis'ten Trabzon'a gönderilen posta Hamsiköy denen mevkiye eşkıyalarca soyulmuştur. Askerî teçhizat için gönderilen paralar (4.940 kuruş) eşkıyanın eline geçmiştir. *BOA. DH. MKT.* 824/59, 07 Z 1321 (25 Ocak 1904); Yine Bitlis, Siirt ve Çine arasındaki posta tatarı eşkıyanın saldırısına uğramış ve birçok eşya ile diğer malzemeler çalınmıştır. *BOA. BEO.* 2726/204440, 24 L 1323 (22 Aralık 1905); Bitlis ile Siirt arasında 30 kadar eşkıya postaya saldırmış ve 128.000 kuruş nakit para, ticari eşya ve güvenliği sağlayan jandarmaların martini tüfenklerini gasp etmişlerdir. Eşkıyanın yakalanması için takibatın başladığı ifade edilmiştir. *BOA. Y.PRK.UM.* 77/50, 20 Ş 1323 (20 Ekim 1905).

⁵²³ Bitlis'ten 28 Mayıs 1909 tarihinde çekilen telgrafta özetle, Dersaadet postasının dört gün gecikmeli olarak Bitlis'e ulaştığı, sebebi sorulduğunda ise postaya bazı yerleşim yerlerinde jandarmanın nezaret etmediği ve bazı yerlerde ise nezaret eden jandarmanın haber vermeksizin postayı terk ettiği ifade edilmiştir. Bu durumun sıradan bir hale gelmeye başladığı zikrolunmuştur. Jandarmanın bu tavrının ise düzensiz olarak aldığı maaşların bir sonucu olduğu aktarılmıştır. Bu cümleden olarak posta taşıyanların can güvenliğinin sağlanamadığı bir ortamda bu işin sağlıklı yürütülemeyeceği aşikârdır. Bundan dolayı valiliklere sık sık postaların salimen yerlerine ulaştırılması için gerekli jandarmanın tahsis edilmesi istenmiştir. *BOA. DH. MKT.* 168/7, 1 B 1321 (23 Eylül 1903); *BOA. DH. MKT.* 2828/37, 13 Ca 1327 (2 Haziran 1909).

Bitlis'e ulaşması⁵²⁴, kış aylarında Bitlis'e yolları uzun zaman kapatabilecek kadar kar yağması⁵²⁵, telgraf hatlarının doğa olaylarından etkilenip devre dışı kalması⁵²⁶, telgraf hatlarındaki izolatörlerin talan edilmesi⁵²⁷ ve telgraf direklerinin kesilmesi⁵²⁸ vs. gibi birçok sorunla boğuşulduğu görülmektedir. Bu sorunların zamanında çözülememesi, gecikmelere ve dolayısıyla şikâyetlere sebep olmuştur⁵²⁹. Bundan ve başka sebeplerden dolayı posta ve telgraf müdürü ile müfettişi hakkında soruşturmalar açılmıştır⁵³⁰. Açılan soruşturmalar neticesinde görevden alınanlar olduğu gibi suçsuzluğu daha sonra

⁵²⁴ Bitlis Valisi Hüsnü imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne 1909 yılının Mayıs ayında yazılan telgrafta özetle, telgrafların 2-3 gün gecikmeli olarak Bitlis'e ulaştığı ve bunun aksamalara neden olduğu ifade edildikten sonra soruna çözüm bulunması talep edilmiştir. Mayıs ayında yapılan talep ileriki tarihlerde tekrarlanmış olmasına rağmen bu sorun çözülememiştir. Nihayetinde Haziran ayında önceki talepleri de içinde barındıran yeni bir telgraf daha gönderilerek soruna çözüm istenmiştir. *BOA. DH. MKT.* 2813/51, 25 R 1327 (16 Mayıs 1909); *BOA. DH. MKT.* 2836/69, 19 Ca 1327 (8 Haziran 1909).

⁵²⁵ 1905 yılının Ocak ayında Bitlis'te üç arşından fazla kar yağmıştır. Bundan dolayı postanın hayvanlarla gönderilemediği ve gecikmenin giderilmesi adına postanın amelelerle yola çıkarılmak zorunda kaldığı Bitlis'ten telgrafla bildirilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 920/48, 28 L 1322 (5 Ocak 1905).

⁵²⁶ 1895 yılında Van, Erciş, Bitlis, Muş, Bağdat, Filibe ve Tırnova arasındaki telgraf hatları yağın yağmur ve şiddetli rüzgârdan dolayı zarar görmüştür. Bundan dolayı birkaç gün muhabere kesilmiştir. Tamiri için gerekli teşebbüslerde bulunulmuştur. *BOA. Y.MTV.* 132/77, 10 C 1313 (28 Kasım 1895).

⁵²⁷ Uzun bir süredir tesadüf edilen fakat son dönemde (1910 yılında) daha sık karşılaşılan bir durum haline gelen telgraf izolatörlerinin çalınmasının yaygınlaşması üzerine bu konuda tahkikat yapılmış ve neticede ilginç bir bulguya ulaşılmıştır. İzolatörlerin hayvanların yaralarına ilaç yapılmak gayesiyle köylüler tarafından kırılarak çalındığı tespit edilmiş ve bu konuda tedbirin alınması için Van ve Bitlis valiliklerine gerekli tebliğatin yapıldığı ifade edilmiştir. *BOA. DH.İD. (Dâhiliye İdâri Kısım)* 119-1/21, 28 Za 1328 (1 Aralık 1910).

⁵²⁸ Garzan kazasının Çıkan köyünden geçen telgraf hattından iki direğin kırılması ve bir telgraf fincanının da çalınması üzerine buraya telgraf çavuşu gönderilmiştir. Telgraf çavuşunun buraya ulaşmasından sonra çavuşun parası ve diğer değerli eşyası ikisi Yezidî ve biri göçebe aşiretlerden olmak üzere üç kişi tarafından çalınmıştır. Şahısların yakalanması için gerekli yazışmalar yapılmıştır. *BOA. DH. MKT.* 385/40, 22 Z 1312 (16 Haziran 1895); Yine benzeri bir durum Silvan ve Garzan arasındaki telgraf hattında da yaşanmıştır. Bu hattaki bazı direklerin çalınması Van ile Bitlis arasındaki muhaberatın kesintiye uğramasına sebep olmuştur. Bundan dolayı hattın tamiri ve suçluların yakalanması yoluna gidilmiştir. Buna sebep olan kişinin ise Reşkotan Aşiretinden Kalı Mamo olduğu ifade edilmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 372/73, 19 Te 1322 (1 Kasım 1906).

⁵²⁹ Postadaki düzensizlikten şikâyetle özellikle Malazgird ve Bulanık'taki posta merkezlerinde postaların takıldığı ifade edilerek bununla ilgili tüccar ve diğer halktan şikâyetler Dersaadet'e kadar iletilmiştir. Buna çare olarak buraların ilgili sorumluları uyarılmış ve postanın düzene girmesi için tedbirler alınmıştır. *BOA. DH. MKT.* 2672/11, 7 Za 1326 (1 Aralık 1908).

⁵³⁰ Bitlis'in ilk valisi Arif Paşa ile aynı dönemde Bitlis Posta ve Telgraf Müdürü olan Şevki Efendi arasında vukubulan bir sorundan dolayı müdürün görevden alındığı ve tevkif edildiği görülmektedir. Soruşturma dosyasından anlaşıldığı kadarıyla, 7 Nisan 1881 tarihinde postahanedeki valinin emriyle zabtiyelerce açılıp bakılmak istenen ve Patrik tarafından Bitlis'e gönderildiği haber alınan önemli bir mektup ve diğer belgelerin görülmek istenmesi üzerine Şevki Bey, böyle bir mektubun ellerinde olmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine vali, müdürün görevine son vermiştir. Şevki Bey, görevden alındıktan sonra dava açmış ve açılan dava iki yıl sonra ancak neticelenmiştir. Postahanedeki görevli personelin tamamının ifadesine başvurulduğu soruşturma neticesinde vali haksız bulunmuştur. Bu durum gösteriyor ki posta ve telgraf işlerinin yürütülmesinde mülkî amirlerin bizzat müdahaleleri söz konusu olmuştur. Soruşturma dosyasındaki diğer detaylar için bkz. *BOA. ŞD.* 1874/42, 28 M 1300 (9 Aralık 1882); Görevi kötüye kullanma suçundan Bitlis posta ve telgraf müdürü ile vilayet mektupçusu, müdde-i umûmi muavinini ve idare hesap emininin görevden alındığı ifade edilmiştir. *BOA. Y.PRKA.* 10/8, 4 Za 1312 (29 Nisan 1895); Yolsuzluğu ve içki müptelası olduğu bahanesiyle Bitlis Telgraf ve Posta Müfettişi Reşid Efendi'nin görevden alındığı görülmektedir. *BOA. DH. MKT.* 2213/46, 11 S 1317 (21 Haziran 1899).

anlaşıp göreve iade edilenler de olmuştur⁵³¹. Soruşturmanın mahkemelerde yıllara yayılması ve zaten Bitlis gibi bir vilayette görev yapmak isteyenlerin sınırlı olduğu bir denklemde, bir de böyle bir durumun ortaya çıkması, işlerin yürütülmesinde sıkıntılara sebep olmuştur.

Netice olarak Bitlis posta ve telgraf işlerinin devletin diğer yerleri ile paralel olarak yıldan yıla artan bir şekilde genişlediği, bundan dolayı personel istihdamının arttığı ifade edilebilir. Fakat yerelden talep edilen telgraf hatlarının uzatılması ve yeni telgrafhanelerin açılması isteklerinin tamamen karşılanamadığı görülmektedir. Buna gerekçe olarak da ödenek yetersizliği ileri sürülmüştür. Aslında telgrafhanelerin tesisi konusunda dikkat edilen bir husus vardır. Bu da telgrafhaneden yıllık elde edilecek gelir durumudur. Telgrafhaneden elde edilecek gelirin, yapılacak masrafı ne ölçüde ve ne zamana kadar tazmin edeceğine bakılmaktadır. Sadece buna bakılmamakla beraber, bu durumun, talebin olumlu/olumsuz karşılık bulmasında etkili olduğu muhakkaktır. Posta işlerinin düzensizliği bir türlü çözüme kavuşturulamamıştır. Bunun için zaptiyelerin postaya refakat etmeleri sağlanmış fakat buna rağmen eşkıyanın tasallutu sona ermemiştir. Bitlis posta müdür ve müfettişlerinin görevi ile ilgili taltif aldıkları durumlar olmasına rağmen tam tersi cezalandırıldıkları zamanlar da olmuştur. Cezalar yoğunlukla görevden almalarla sonuçlanmıştır. II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar Bitlis'te telgraf ve posta işleri ile ilgili yatırımlar devam etmiştir. Bu kapsamda yeni bir posta ve telgraf binasının yapımı projelendirilmiş ve 58.835 kuruşluk bir maliyet hesabı yapılmıştır⁵³². Fakat bu maliyet karşılanamadığından bina yapılamamıştır.

1.6.2. Ulaşım Ağı

20 Temmuz 1892 tarihli Bitlis isimli vilayet gazetesinde yolun anlam ve önemini ifade eden “*Tarîk*” başlıklı yazının girişi şöyledir⁵³³: “*Tarîk, cism-i memleketin arki*

⁵³¹ 1892 yılında Bitlis Telgraf Müdürü Mustafa Efendi ile Bitlis Valisi arasındaki bir anlaşmazlık sonucunda müdürün görevden alınmasıyla neticelenmiştir. Meclis-i Vükelâ'ya yansıdığı kadarıyla, Bitlis halkından 500 kadar kişi telgrafhanede toplanıp vali aleyhine Dersaâdet'e telgraf çekmişlerdir. Bunun haber alan vali çekilen telgrafın kopyasını telgraf müdüründen talep etmiş, kopyanın mevcut olmadığı cevabını almıştır. Bunun üzerine telgraf müdürünün görevden alınması için Meclis-i Vükelâ'ya telgraf ile müracaat neticesinde 26 Haziran 1892 tarihinde müdür suçlu bulunarak görevden alınmasına karar verilmiştir. Mustafa Efendi Temmuz ayında görevden alınmış ve yerine Hadi Bey tayin edilmiştir. Soruşturmanın diğer detayları için bkz. *BOA. MV. 70/26, 01 Z 1309* (28 Mayıs 1892) ; *BVG, S. 278*.

⁵³²*BOA. DH.MB..HPS. 22/54, 21 B 1331* (26 Haziran 1913).

⁵³³*BVG, S. 278*.

mesâbesindedir. Madde-i hayat arkdan, mâye-i servet de tarikden cereyân eder.” Yolun taşra vilayetlerinde ne anlam ifade ettiğini izah eden bu cümleden hareketle ulaşım ağı, bir ülkenin gelişmişlik düzeyini ifade eden siyasî, sosyo-kültürel ve iktisadî hayatı etkileyen önemli bir unsurdur⁵³⁴. Osmanlı Devleti’nin ulaşım durumuna bakıldığında, Anadolu Selçuklular ve önceki dönemlerde inşa edilmiş yolların bir kısmının hâlâ kullanıldığı ve bir kısmının ise eski önemini yitirip kaybolduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti çoğunlukla bu yolların tamiri ve bakımı ile işlevselliğini sağlamıştır. Bu hiç yol yapmadığı anlamına gelmemelidir. Zira gerektiğince yeni yollar da yapılmıştır. Fakat yeni yol yapma önceliği genellikle askerî amaçlı olmuştur. Yeni yol yapma işi çok teferruatlı ve uzun soluklu çalışma ile mümkün olabilmektedir. Bununla birlikte ciddi bir bütçe de gerektirmektedir. Osmanlı Devleti’nin son yüzyılındaki siyasî geri kalmışlık, beraberinde ekonomik bir geri kalmışlığı da getirmiştir. Sanayi gelişmemiş ve mevcut hammaddeler/doğal kaynaklar işletilememiştir. Bu tablonun oluşmasında önemli bir pay da imal edilecek ürünlerin pazarlanmasını sağlayacak gelişmiş bir ulaşım ağının olmayışıdır. Üretilen ürün fazlalığı dışarıya ihraç edilemediği için ticaret ve sanayi gelişmemiş, dolayısıyla ekonomik bir gelişim de sağlanamamıştır. Ulaşım ağının önemine binaen Tanzimat Dönemi’nde 1864 tarihli Vilayet Nizâmname’siyle ulaşım çalışmaları düzenli bir hale getirilmiştir. Bu kapsamda yol ve köprü yapımı konusunda Mithat Paşa’nın Tuna valiliği sırasında 3 yılda 3.000 km yol ve 1.400 tane köprü yapmış olması, bu alanda yapılacak yatırımlar için örnek teşkil etmiştir⁵³⁵. Bu başarılı gelişmeden sonra diğer valilerde kendi vilayetleri için benzer yatırımlara girişmişlerdir.

Karayollarının yapım ve bakımı ile ilgili yetki karmaşasına son vermek adına ilk nizâmname *Memâlik-i Mahrûse-i Şahane Yollarının Tanzim ve Tesviyesi Hakkında Nizâmname* ismiyle düzenlenmiştir⁵³⁶. Buna göre ilk üçünde arabaların işleyeceği yapıda olmak üzere yollar dört kısma ayrılmıştır. Nizâmnamenin getirdiği yeni bir uygulama daha vardır. O da yolların yapım ve tamirinde halka ücretsiz, mecburi çalışma yükümlülüğü getirilmesidir. 18-60 yaş arasındaki sağlıklı erkekler, 5 senede 20 gün olmak üzere ücretsiz bu yollarda (bedel-i turuk olarak) çalışmak zorundaydılar. İsteyen

⁵³⁴ Bu cümleye paralel olarak Bitlis Gazetesinde “*Bir memleketde ticâretin tevsi’i (genişletilmesi), zirâ’atin tekessür (çoğalma) ve tenvi’i (çeşitlenmesi), servetin tezâyüdü, ma’îşet (çalışma) ve emniyetin istikmâli ve takdiri, gibi intizâmât-ı esâsiye ... hep yolların vücûduyla kâ’imdir.*” denilmiştir. BVG. S.278.

⁵³⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, C.VII*, Ankara 1977, s.275.

⁵³⁶ Bu nizâmname, 6 bâb ve 31 maddeden oluşmuştur. *Düstûr, Tertip I, C.II*, s.247-256.

vatandaş yılda 4 gün çalışmak veya 12 kuruşluk bir ödeme ile bundan muaf olabiliyordu⁵³⁷. Zorunluluk sadece insanlar için değildi. Arabalar ve yük hayvanları da bu kapsamdaydı⁵³⁸. Devlet ve sancak yolları devlet-vatandaş işbirliğiyle, mühendislerin denetiminde ücretsiz çalışacaklarla; kaza ve köy yolları ise yıllık belirlenecek bir oran ile yine oradaki halk tarafından yapılacaktı. Yolların malzemesi devlet tarafından karşılanacaktır. 26 Ağustos 1869 yılında kabul edilen *Turuk ve Meâbir Hakkında Nizâmnâme*de de yol çeşitliliği değişmemiştir. Buna göre yollar dört gruba ayrılmıştır: Devlet, sancak, kaza ve köy yolu⁵³⁹. Devlet yolu 9 metre, sancak yolu 7 metre, kaza yolu 5.5 metre ve köy yolu 3 metre genişliğinde olacaktır⁵⁴⁰. Ayrıca Ticaret Nezaretine bağlı olup, yapılacak yol ve köprülerle ilgili bütün işleri koordine edecek bir merkez olacak *Turuk ve Meâbir İdare-i Mahsusâ'sı* kurulmuştur. Yeni nizâmnâme ile mecburi mükellefiyet yaşı 18'den 16'ya indirilmiş ve zorunlu olan 20 günlük çalışmaya gerektiğinde 10 gün daha eklenebilecektir. Bu uygulama 1875 yılında kaldırıldıysa da 1879 yılında tekrar konulmuştur⁵⁴¹. 1879 yılında imparatorluğun tamamının kapsayan yeni bir tasarı hazırlanmıştır. Karayolları, demiryolları, limanlar ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır. Bu tasarıya göre yollar turuk-ı umûmiye (devlet yolları) ve turuk-ı hususiye (vilayet yolları) diye ikiye ayrılmıştır. Devlet yolları Asya ve Avrupa'da toplam 47 yol ve 3.576 km, vilayet yolları ise 27.500 km olarak belirlenmiştir⁵⁴². Vilayetlerde Tarik Eminleri bu işlerden sorumlu olacaklardır. Ayrıca her sene vilayet meclis-i umûmisine valiler, yollar ile ilgili programı sunacaklardır. Vilayetlerde yapılmış/yapılacak yollar, bunlara tahsis edilen bütçeler ve gelecek yıl aktarılacak bütçeler ile ilgili Turuk ve Meâbir İdaresi'nce hazırlanan detaylı raporlar Nâfia Nezareti'ne gönderilecektir. Nezaret bünyesindeki Meclis-i Meâbir'de gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra durum, Bâbîâlî'ye intikal ettirilecektir. Buradan çıkan karar vilayetlere bildirilecektir. Bu nizâmnâmelere ek olarak ihtiyaca binaen birçok talimat çıkarılmıştır.

⁵³⁷ Zorunlu olan 4 günlük çalışma süresinin Bitlis'te 12 güne kadar çıkarılabildiği Bitlis'teki İngiltere Konsolosunun muhtirasından anlaşılmaktadır. Muhtıranın tamamı için bkz. *BOA. Y.EE.* 13/4, 29 Z 1310 (14 Temmuz 1893).

⁵³⁸ Bu mükellefiyetten devlet memurları, askerler, imam, papaz, haham, öğretmen ve diğer din görevlileri muaftır. Yazıcı, "a.g.m.", s.362-363.

⁵³⁹ Bu nizâmnâme, 4 fasıl ve 28 maddeden oluşmuştur. *Düstûr, Tertip I, C.II.*, s.302-309; Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s.299-300.

⁵⁴⁰ Çakıldan veyahut kırma taştan olan şoselerin kalınlığı devlet ve sancak yollarda 25 cm, kaza ve köy yolunda 20 cm olacaktır. Yolların her iki tarafına hendekler kazılacak, gereken yerlerde duvar inşa edilecektir. Çay veya akarsu denk gelirse buralara da köprü inşa edilecektir. Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi (AÜDTCFBAD)*, C.15, S. 26, Ankara 1991, s. 155.

⁵⁴¹ Karal, a.g.e., C.VIII. s.462.

⁵⁴² Çadircı, "Tanzimat Döneminde Karayolu ...", s. 160.

Medeniyetin kalbi olan şehirlerin hayat damarı yollar/ulaşımdır. Ulaşım kanalları ne kadar gelişirse şehir de o oranda gelişir/değişir ve “*Gidemediğin yer senin değildir*” sözünün bir gereği olarak Osmanlı Devleti, toprakların her bir karışında nüfuzunu hissettirmek adına yol inşasına ayrı bir önem vermiştir. Osmanlı Devleti’nin geneli için yapılması düşünülen yollar ve köprülerin Bitlis kısmına bakıldığında öncelikle Bitlis’in bulunduğu konumdan kaynaklı özel bir durumu olduğu ifade edilmelidir. Zira Bitlis, Anadolu’nun doğu ve güneyini birbirine bağlayan bir geçiş bölgesindedir. Bundan dolayı burada planlanacak yol yapımı ve bakım çalışmalarında bu durum göz önünde bulundurulmuştur. Bitlis vilayetinin merkez sancağından başlanarak -öncelik sancak merkezleri olmak üzere- yolların yapımının projelendirildiği görülmektedir. Bitlis’i dış dünyaya bağlayan yollarla ilgili Bitlis Valisi Hüsnü Efendi, raporunda şöyle demiştir⁵⁴³: “...*Vilâyetin iki yolu vardır ki birisi Muş ve Hınıs ve Erzurum üzerinden Trabzon sâhiline ve diğeri Diyarbakır ve Haleb tarikiyle İskenderun iskelesine muhtedd (sınırlanmış) olub her ikisi de ticâret ve ‘askerlik noktasından yegâne vâsıta-i münâkile ve muvârede (gidip gelme) olduğu halde bidâyet-i teşkîlinden beri dâhili vilâyetde maksad-ı ma’rûzu hakkıyla te’mîn edecek sûretde inşâ’ât ve i’mâlât vücûda getirülememişdir...*” Bitlis ile havalisindeki tütün tüccarları mallarını Erzurum’a taşırlardı. Burada toplanan tütünler Trabzon limanına ve oradan da İstanbul ve diğer yerlere gönderilirdi. Erzurum yolu bu yönüyle önemliydi. Bitlis için önem arz eden diğer bir güzergâh Rusya ve İran yollarına bağlantı noktası konumunda bulunan Van ve Diyarbakır yoluydu. Bitlis’ten Diyarbakır, Van ve Erzurum yönünde yapımı planlanan yollar coğrafi yapının elverişsiz olmasından dolayı oldukça zor ve maliyetli olmuştur. 1881 yılı itibariyle yapımı planlanan yollara bakıldığında Bitlis – Erzurum arasındaki Rahva büyük yolu 170 km⁵⁴⁴, Bitlis – Diyarbakır yolu 150 km ve Bitlis –

⁵⁴³BOA. DH. MKT. 2881/13, 2 B 1327 (20 Temmuz 1909).

⁵⁴⁴ Bu yolun yapımı için Erzurum’dan Bitlis’e doğru 4 saat mesafedeki yolun inşası tamamlanmış ve arabaların geçebileceği büyüklükte bir yolun yapıldığı ifade edilmiştir. Rahva yolunun geriye kalan kısmı için ise Bitlis valiliğine görev verilmiş, gerekli olan inşaat malzemelerinin ise Erzurum’dan tedarik edilebileceği bildirilmiştir. Yolun yapımı için ileri sürülen gerekçeye bakıldığında; “...*Bitlis kasabası ticâretgâh bir mahal olub elviye ve vilâyât-ı mütecâvire ile beraber Haleb ve Bağdad ve Musul ve Ma’muratü’l-‘aziz vesâ’ir bu gibi bezirgâh olan mahallelerle münâsebât-ı ticârîyesi olduğuna ve ihrâcât ve idhâlâtı kesret üzere bulunmasına binâ’en...*” denilerek yolun önemi ifade edilmiştir. İşe başlamak için ise nisan ayının uygun olacağı zikrolunmuştur. Ayrıca yol çalışmasında çalışacak kişilerden bedel-i nakdi alınmaması özellikle istirham edilmiştir. Zira çalışacağı deyip işe götürülen bazı kişilerin burada pişman olarak gerekli bedeli ödemeye razı oldukları dönem içindeki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bir de çalışanların güvenliğinin sağlanması adına Muş Redif Binbaşısı Abdi Efendi’nin komutasında bir yüzbaşı ve iki mülazım görevlendirilmiştir. BOA. A.MKT.MHM. 486/57, 11 Ca 1298 (11 Nisan 1881).

Siirt yolu 18 km olduğu görülmektedir⁵⁴⁵. Yeni yolların yanında mevcutlarının da tamirine gayret edilmiştir. 1883 yılında Siirt ile Bitlis arasındaki 11 saatlik yolun ancak 1.5 saatlik kısmının tesviyesi yapılabilmektedir. Bundan dolayı yolun geriye kalan kısmının da yapımı için bir maliyet hesabı çıkarılmıştır⁵⁴⁶. 1887 yılında Bitlis şehir merkezinin su baskınlarına maruz kaldığı bundan dolayı merkezdeki yolların bozulduğu ifade edildikten sonra Siirt yolundaki köprü ve yolların tamirinin zorunluluk arz ettiği beyan edilmiştir⁵⁴⁷.

Yollar ile birlikte yapım ve tamiri ile ilgili titizlikle üzerinde durulan diğer bir konu ise Bitlis merkez ve merkeze bağlanan yollar üzerindeki köprülerin yapım ve tamiridir. Bitlis'in içinden geçen suyun üzerinde 24 taş köprü vardır. Kemerli olarak yapılmış bu köprülerin en eski olanları Alemdar, Gazi Bey, Hüsrev Paşa, Efselağa, Aynel Berid, Hatuniye, Karadede, Değirmen, Arap ve Şerefiye köprüleridir⁵⁴⁸. 1887 yılında merkeze bağlı yollar üzerinde bulunan Diyadin ve Paşahamamı köprüleri yeniden yapılmıştır⁵⁴⁹. Aynı şekilde vilayetteki umûmi yollar üzerindeki diğer köprülerin derhal inşası ve önemi ikinci ve üçüncü sırada olan diğer köprülerin ise bu sıraya göre yapılması önerisi vilayet meclis-i umûmisince karara bağlanmıştır⁵⁵⁰. Öte yandan vilayet dâhilindeki küçük nehir ve dereler üzerinde yapılmış ahşap köprülerin zamanla çürümesi ve tehlike arz etmesinden dolayı tamiri için oradaki halkın bedeli-amelesiyle bu işin giderilmesi istenmiştir⁵⁵¹. 1891 yılında Bitlis Belediyesi'nce kargir olarak yapımı tamamlanıp hizmete açılan Subaşı Köprüsü ile birlikte Aşağı Demirciler Çarşısı ile Arasaaltı Çarşısı arasında bulunan diğer bir köprünün de inşasına

⁵⁴⁵ Cuinet, yolların çok emek verilerek inşa edildiğini ifade etmiştir. Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie (Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie – Mineure)*, C.II, Paris, 1891, s.548.

⁵⁴⁶ Yapılan maliyet hesabına bakılırsa taş kırabilecek alet ve edevatlar, 600 kiyeye barut (1 kiyeyi 14 kuruştan 8.400 kuruş), 6.000 arşın lağım fitili (1 arşını 30 pareden 4.500 kuruş) ve çalışanların maaşı için 18.000 kuruş ki toplamda 30.900 kuruşluk bir maliyet hesaplanmıştır. Bu muhasebeye bakıldığında personel giderinin en büyük maliyet olduğu görülmektedir. İhtiyaç duyulan miktarın hazineden temini talep edilmiştir. Aynı yıl için Bitlis vilayeti bütçesine yol/köprü yapım ve tamiri için 150.000 kuruşluk bir tahsisat konulmuştur. *BOA. ŞD.* 1455/11, 07 L 1300 (21 Ağustos 1883).

⁵⁴⁷ Siirt yolu siyasî ve askerî açıdan önem arz ettiğinden bir an önce tamiri talep edilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 1446/98, 25 Z 1304 (15 Ağustos 1887).

⁵⁴⁸ Yurt Ansiklopedisi, "Bitlis", s.1436.

⁵⁴⁹ Köprülerin tam kargir (sütunsuz) olarak yapıldığı ifade edilmiştir. *BOA. DH.MKT.* 1465/75, 7 Ra 1305 (23 Kasım 1887); 1891 yılına gelindiğinde Bitlis ve Van vilayetlerindeki nehirlerin çoğunda köprü olmadığı, mevcut köprülerin ise tamir ve bakıma ihtiyacı olduğu ifade edilmiştir. Murad Nehri üzerindeki eski köprünün tamir edilmesinin zarurî bir hal aldığı örnek olarak verilmiştir. *BOA.DH. MKT.* 1808/38, 2 B 1308 (11 Şubat 1891).

⁵⁵⁰ Kararın tam metni için bkz. *BOA. DH. MKT.* 2871/94, 21 C 1327 (10 Temmuz 1909).

⁵⁵¹ Bitlis meclis-i umûmisinin bu yöndeki kararı nezaretçe yerinde görülerek onaylanmıştır. *BOA. DH. MKT.* 2876/12, 25 C 1327 (14 Temmuz 1909).

başlanmıştır⁵⁵². 1890'da vilayete bağlı sancaklardan Genç sancağı merkezine 1.5 saat mesafedeki Catun Nehri üzerinde aynı isimle inşasına başlanan köprü için 8.220 kuruşluk bir ödenek halk tarafından toplanmıştır. Yöredeki halkın hem maliyla ve hem de bedeniyle bu inşaatta çalıştığı ifade edilmiştir⁵⁵³. 1891'de Bitlis ile Hizan ve Van ile Müküs yollarının kesiştiği Pervari'de, tuz memlehanelerinin bulunduğu alanda nehir üzerinde yapılmış olan Kib Köprüsünün tamiri için halktan 300 kuruşluk bir ödenek temin edilmiştir. Bununla birlikte 350'den fazla halktan kişinin yardımıyla köprü tamir edilerek tekrar hizmete açılmıştır⁵⁵⁴. 1892'de Şirvan kazası dâhilindeki Zevzik köyünde ve Bohtan Nehri üzerindeki köprü tekrar yapılarak hizmete açılmıştır⁵⁵⁵. Aynı yıl içinde Muş sancağındaki Karasu Nehri üzerindeki köprünün yıkıldığı ve baharda inşasına başlanacağı ifade edildikten sonra şimdilik nehir ulaşımının sallarla sağlanacağı zikrolunmuştur⁵⁵⁶. 1893'da Bitlis ile Siirt arasında olup önemli bir güzergâh üzerinde bulunan ve zamanla yıpranmasından dolayı sıkıntıların yaşandığı Pirazer Köprüsü, tamir edilerek hizmete açılmıştır⁵⁵⁷. 1897 yılı itibariyle vilayet genelinde tamamlanmış köprülere bakıldığında 7'si mahlût (karışık) ve 34'ü kargir (kolonsuz) olmak üzere toplam 41 köprünün yapımının tamamlandığı görülmektedir. Aynı sene için bunlara 3 tane daha kargir köprü eklenerek toplam köprü sayısı 44 olmuştur⁵⁵⁸. 1904 yılında Bitlis ile Veysel Karani arasındaki yol üzerinde bulunan Dostum Köprüsü'nün tamiri için 2.500 kuruşun bedel-i nakdiyeden karşılanması uygun görülmüştür⁵⁵⁹.

1888 yılında bir yandan Muş'a doğru yeni bir yol inşa edilirken öte yandan da Siirt yolunun tesviyesine tekrar başlandığı bildirilmiştir⁵⁶⁰. 1891 yılı itibariyle Bitlis-Diyarbakır yolunun 16 km'si, Bitlis-Erzurum yolunun 16 km'si ve Bitlis-Muş yolunun 20 km'sinin tamamlandığı aktarılmıştır⁵⁶¹. Aynı tarihte –sadece o yıl içinde- vilayet genelinde yol yapım çalışmaları kapsamında yapımı tamamlanan yol, köprü ve

⁵⁵²BVG, Sayı belli değil, 1307 (1891).

⁵⁵³ Köprünün giriş ve çıkış kısmının birer kilometrelik yol ile tamamlandığı aktarılmıştır. Köprü ile ilgili diğer bilgiler için bkz. *BVG. S.217*.

⁵⁵⁴*BVG. S.258*.

⁵⁵⁵*BVG. S.259*.

⁵⁵⁶ Salların temin işinin de Muş Belediyesi'nce sağlanacağı ifade edilmiştir. *BVG. S.269*.

⁵⁵⁷*BVG. S.308*.

⁵⁵⁸ 1897 yılına kadar Osmanlı Devleti sathında tamamlanmış köprü sayısı 21.161'dir. Aynı yıl içinde 1.603 köprü daha yapılarak tamamlanmıştır. 1.603 köprüden 357'si Manastır'da ve 340'ı Hüdavendigâr vilayetinde iken aynı yıl Bitlis vilayetinde sadece 3 köprü tamamlanmıştır. Bu tablo bile vilayetler arasında nasıl bir önem sırasının olduğunu ortaya koymaktadır. Bütün vilayetlerin köprü sayısı için bkz. Tevfik Güran, *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, T.C.B.D.İ.E., Ankara, s.287, 288.

⁵⁵⁹*BOA. T.000250 (Ticaret ve Nafia Defteri)*, 3 Ca 1322 (15 Ağustos 1904).

⁵⁶⁰*BOA. DH.MKT. 1559/68, 25 S 1306 (31 Ekim 1888)*.

⁵⁶¹ Cuinet, *a.g.e.*, s.548.

menfezlerin durumu ise şöyledir: Genişliği 7 metre olarak planlanmış ve yapımı tamamlanmış şose yol 6.595 metre, toprak tesviye 3.260 metredir. Ayrıca 7 adet köprü, 2 adet menfez ile 401 metre istinat duvarı tamamlanmıştır. Yapımı devam eden yol ise 1.920 metredir⁵⁶². 1892 yılına gelindiğinde Bitlis Valisi Tahsin Paşa'nın çaba ve gayretleri sayesinde hem şehir merkezinde ve hem de şehri çevreye bağlayan yollarda ciddi çalışmaların başladığı görülmektedir. Vilayet merkezindeki Arsaaltı, Demirciler ve Menteş Ağa Çarşıları elden geçirilmiş, Muş yoluna doğru uzanan büyük caddeden Menteş Ağa Çarşısı'na ve Çarşı Başı'ndan Mahallebaşı'na kadar olan alan parke taşlarıyla döşenmiştir⁵⁶³. Çalışmaların devamıyla 1893 yılında Zahire Pazarı'ndan Şerefiye Câmii Şerifi civarına kadar zemini toprak olan yol kaldırım taşlarıyla döşenmiş ve merkezdeki Polis İdaresi Odası yenilenmiştir⁵⁶⁴. Tahsin Paşa'nın şehir merkezindeki faaliyetleri ile birlikte Bitlis'i çevresine bağlayan yollar ile ilgili çalışmaları da önemlidir. Bu kapsamda Bitlis'ten Muş'a ve oradan da Erzurum'a doğru planlanan yolun yapımına başlanmıştır. Öte taraftan Siirt'e doğru olan yolun yapımına da başlandığı ve bu iki yol için iki ayrı komisyonun görevlendirildiği vilayet gazetesinde ilan olunmuştur. Yol yapımı vilayetteki tarik emini koordinasyonunda mühendis ve kondüktörlerin planlama ve idaresinde yürütülmeye gayret edilmiştir. Bunlara yardımcı olmak üzere yol yapımında çalışacak işçilerin toplanması, taşınması, iaşesi, ödenek temini ve takibi, gerekli alet ve edevatın temini gibi diğer işlerin takip ve temini hususu için de komisyonlar teşekkül ettirilmiştir. Muş Yolu Komisyonu Reisi Bitlis Müftüsü Şükrü Efendi, Üyeler Meclis-i İdare Azaları Necmeddin – Avadis – Kirgor Efendiler; Siirt Yolu Komisyonu, Reis Siirt Müftüsü Mehmed Fehmi Efendi, Üyeler Meclis-i İdare Azaları Ağacan – Derviş – Hacı Yasin Efendiler görevlendirilmişlerdir⁵⁶⁵.

Bitlis'ten Diyarbakır'a ve Veysel Karani'den Bitlis'e ve Muş'tan Kığı üzerinden Erzurum'a yapımına 1896 yılında başlanılan yol inşaatına 1898 yılı itibariyle hâlâ devam edildiği görülmektedir⁵⁶⁶. Zikrolunan güzergâhta bir yıl içinde yapımı tamamlanan miktara bakıldığında, Bitlis-Diyarbakır yolu 8.000 metresi yeni yol yapımı ve 1.400 metresi eski yolun tamiri; Muş'tan Erzurum'a olan yolda 2.250 metresi yeni

⁵⁶² Ayrıca 2.852 metre yolun tamiri yapılmıştır. *SVB*, H.1310 (M.1892), ekler kısmı.

⁵⁶³ *SVB*, H.1310 (M.1892), s.148; *BVG*. S.271.

⁵⁶⁴ Zikrolunan yolun yapılmadan önce yağmurlarda birer küçük göl haline geldiği ve çamurdan geçilemediği ifade olunmuştur. *BVG*. S.308.

⁵⁶⁵ *BVG*. S.278.

⁵⁶⁶ Muş'tan Kığı üzerinden Erzurum'a doğru yapılan yolun 4.600 ziralık kısmının tamamlandığı belirtilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S.* 11/98, 17 S 1315 (18 Temmuz 1897); *BOA. DH. TMIK.S.* 18/79, 21 Z 1315 (13 Nisan 1898).

yol ile aynı yolda 1.80 cm ölçüsünde 1 adet menfez; Veysel Karani'den Bitlis'e olan yolun 500 metresi yeniden yapılmış olup, toplamda 12.150 metre yol yapımı tamamlanmıştır⁵⁶⁷. 1897 yılı itibariyle vilayet genelindeki yol durumuna bakıldığında 34.300 metre şimdiye kadar yapılmış yol, 5.460 metre bu sene içinde yeni yapılmış yol ve 5.500 metre tamir edilmiş yol olduğu görülmektedir⁵⁶⁸. Bu sene içinde yol yapımı için yapılan masrafa bakıldığında 254.665 kuruşun harcandığı kayıtlara geçmiştir⁵⁶⁹. Yol çalışmalarına devam edilmiş ve 1899 yılında aynı yolda toplam 12.500 m daha yol tamamlanmıştır⁵⁷⁰. Bitlis'te 1905 yılından önce ve bu yıl içinde yapılan yolların genel bir değerlendirmesi yapılarak raporlaştırılmış ve Dâhiliye Nezareti'ne arz edilmiştir. Buna göre şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır⁵⁷¹:

Tablo 7 -Bitlis'te 1887-1905 Yılları Arasında Yapılan Yol Miktarı					
Güzergâh	Yolun Toplam Uzunluğu	1887-1905 Arasında Toplam Yapılan	1905 Yılında Yapılan	Toplam Yapılan	Kalan
Bitlis-Diyarbakır	117.000 m	20.268 m	647 m şose, 240 m toprak tesviye = 887 m	21.155 m	95.845 m
Bitlis-Muş	80.000 m	16.043 m	2.763 m şose, 7.743 m toprak tesviye = 10.506 m	26.549 m	53.451 m
Bitlis Merkezde Hamidiye Caddesi	3.000 m	1.500 m	500 m	2.000 m	1.000 m

Tablo 7'ye göre Bitlis'i çevre sancaklara bağlayan yolların toplam uzunluğu ile kıyaslandığında önceki yıllarda yapılan yol miktarının az olduğu görülmektedir. Aynı şekilde 1905 yılı içinde yapılan Bitlis-Diyarbakır yolunun da çok az bir kısmının tamamlandığı görülmektedir. Bitlis-Muş yolunun ise önceki 18 yıl içinde yapılmış toplamı 16.043 metre iken sadece 1905 yılı içinde 10.506 metrenin daha yapılarak tamamlanmış olması büyük bir başarıdır. Fakat yolların toplam uzunluğu içinde

⁵⁶⁷ 1897 yılı itibariyle yol yapım ve tamir çalışmalarının halen devam ettiği Bitlis valiliğinden bildirilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S.* 19/46, 30 M 1316 (20 Haziran 1898).

⁵⁶⁸ Osmanlı Devleti'nin tamamında tamamlanmış yol miktarının aynı yılda 14.300 km olduğu göz önüne alındığında Bitlis'in durumunun gerçekten çok kötü olduğu görülmektedir. Diğer vilayetlerin durumu için bkz. Güran, *a.g.e.*, s.285.

⁵⁶⁹ Güran, *a.g.e.*, s.286.

⁵⁷⁰ 1899 yılında Bitlis-Diyarbakır arası 8.000 metre şose yol tamirâtı ve 3.000 metresi yeniden yapım; Muş'tan Hınıs'a tamamı şose 1.500 metre olmak üzere 12.500 metre yol tamamlanmıştır. *BOA. DH. TMIK.S.* 31/89, 22 C 1318 (17 Ekim 1900).

⁵⁷¹ Yolların bir bütün olarak çizildiği haritayı görmek için bkz. Ek 45. *BOA. DH. TMIK.S.* 56/44, 15 Za 1322 (20 Şubat 1905).

yapılmamış olan miktarın halen daha fazla olduğu anlaşılmaktadır.1905 yılı içinde yapılanlara ek olarak Bitlis merkezde 500 metre uzunluğunda ve padişahın isminin (Hamidiye) verildiği bir caddenin yapıldığı ifade edilmiştir. Kışın bastırmasıyla tamamlanması gelecek yıla bırakılmıştır. Bitlis merkezden Muş yoluna ayrılan eski yolda 11.000 metrelik yolun daha önce tamamlandığını fakat kıştan dolayı tekrar harap olması ve menfezlerinin olmamasından dolayı tamiri için keşif ve planlamasının yapılarak yapımı hazırlıklarına başlandığı ifade edilmiştir. Yine Bitlis-Muş arasındaki menfez ve köprülerin de keşif ve masraf defterlerinin hazır olduğu bunların da inşaatına başlanacağı zikrolunmuştur. 1906 yılına gelindiğinde çalışmaların geldiği son nokta ve harcanan para konusunda fikir vermesi açısından Bitlis'in, vilayet-i sittedeki diğer vilayetler ve Osmanlı Devleti'nin aynı yıl içinde devletin tamamı için yaptığı yatırımlara bir bütün olarak bakılması faydalı olacaktır.

Tablo 8 - 1906 Yılında Vilayet-i Sittede Yeni Yapılan/Tamir Edilen Yol/ Köprü/ Menfez Sayısı ve Buralara Aktarılan Ödenek Miktarı ⁵⁷²						
Vilayet Adı	İnşaat		Tamir Edilen (metre)	Köprü ve Menfez		Harcanan Miktar (kuruş)
	Şose (metre)	Toprak Tesviye (metre)		Yeni Yapılan (adet)	Tamir Edilen (adet)	
Bitlis	2.830	3.030	--	1	--	166.608
Erzurum	4.960	18.820	25.620	7	16	616.170
Van	--	1.560	6.050	--	--	7.510
Mamuratülaziz	1.540	6.360	19.200	1	27	144.479
Diyarbakır	5.240	950	15.720	16	3	418.758
Sivas	2.880	18.160	46.900	--	168	91.361
Vilayet-i Sitte Geneli Toplam	17.450	48.880	113.490	25	214	1.444.886
Osmanlı Devleti Geneli Toplam	310.370	207.660	569.240	630	1.053	27.127.956

Tablo 8'e bakıldığında yeni yapılan yol açısından Bitlis'e vilayet-i sitte içindeki Van'dan daha fazla, diğer vilayetlerden ise daha az yol yaptığı anlaşılmaktadır. Aynı durum köprü ve menfez sayısında da geçerlidir. Tamir edilen yol bakımından ise sonuncu sıradadır. Aktarılan ödenek miktarına bakıldığında ise Sivas, Van ve Mamuratülaziz vilayetlerinden daha fazla ödenek tahsis edildiği görülmektedir. Sivas ve

⁵⁷² Tabloda Osmanlı Devleti'nin bütün vilayetleri verilmiştir. Çalışmamızda kullanılacak kadarını almakla iktifa ettik. *BOA. Y. MTV. 285/149, 22 S 1324 (17 Nisan 1906).*

Mamuratülaziz vilayetlerinden daha fazla ödenek aktarıldığı halde daha az yol yapılmış olması Bitlis'in dağlık bir bölgede bulunması ve bundan dolayı da yol yapımının daha maliyetli olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Vilayet-i sitteye aktarılan ödeneğin devletin geneli ile kıyaslandığında çok küçük bir orana denk geldiği de gözden kaçmamaktadır.

1907 yılında vilayette yapılması planlanan yolların toplam uzunluğu 543 km'dir. Bu yollardan 49 km şose, 63 km toprak yol tesviyesi olmak üzere toplam 112 kilometresi sene içinde tamamlanmıştır⁵⁷³. Aynı yıl vilayet-i sitte dâhilindeki diğer vilayetlerin durumu ise şöyledir: Erzurum 100 km şose ve 551 km tesviye toprak yol (toplam 651 km), Sivas 1.818 km şose ve 125 km tesviye toprak yol (toplam 1.943 km), Mamuratülaziz 408 km şose ve 156 km tesviye toprak yol (toplam 564 km), Van 107 km şose ve 98 km tesviye toprak yol (toplam 205 km), Diyarbakır 371 km şose ve 22,5 km tesviye toprak yol (toplam 393.5 km) yapılmıştır⁵⁷⁴. Bitlis, yapılan yolun uzunluğu bakımından son sıradadır.

1909 yılına gelindiğinde Bitlis vilayeti içindeki yolların güçlendirilmesi için geniş kapsamlı hazırlıkların yapılmaya başlandığı görülmektedir. Dönemin valisi Hüsnü Efendi tarafından Bitlis'in kendi içindeki yolları ve şehri çevreye bağlayan yolların tamamı ile ilgili detaylı keşif raporları hazırlanmıştır. Ayrıca vilayet meclis-i umûmisinden de karar çıkarılmıştır. 5 Haziran 1909 yılında alınan karara göre vilayet ve sancak yollarının yapımı için öngörülen masraf şöyledir⁵⁷⁵:

Bitlis-Muş-Genç Yolu	427.000
Muş-Hınıs Yolu	104.500
Bitlis-Diyarbakır Yolu	700.000
Siirt-Veyssel Karani Yolu	200.000
Genç Sancağı Yolları	79.000
Acil Tamir İşleri İçin	39.500
İnşaat Giderleri İçin	250.000
Toplam	<u>2.100.000</u> kuruş

⁵⁷³ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul 1323, s.212.

⁵⁷⁴ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *a.g.e.*, s. 155, 163, 209, 215, 219,220.

⁵⁷⁵BOA. DH. MKT. 2881/13, 2 B 1327 (20 Temmuz 1909).

Çıkarılan maliyet hesabı nezarete de bildirilmiştir. Bu maliyet ile 8 yıl içinde yolların tamamlanacağı hesaplanmıştır. Buna mukabil nezaretten gelen cevap, valiyi hayal kırıklığına uğratmıştır. Zira bütün bu çalışmalar için toplam 119.000 kuruşluk bir tahsisat yapılmış ve ödenek artırımı talepleri de karşılanmamıştır. Hüsnü Bey, talebin yanlış anlaşılması olacağı zannıyla defalarca talebini yenilemesine rağmen durum değişmemiştir. Vali'nin cevaben yazdıkları Bitlis vilayetinin kaderini ifade etmesi açısından gerçekten manidardır. 26 Haziran 1909'da Hüsnü Bey'in nezarete yazdığı cevapta Bitlis için yolların önemini ifade ettiği *"Bu vilâyet seknesi (sakinleri) üzerinde şiddetle icrâ-yı hükm ve te'sir eden kahîr (kıtlık) ve perîşânîyenin başlıca esbâbından biri tarîk ve me'âbirden mahrûmiyyetdir.."* sözünden sonra yol yapımı ile ilgili olarak da *"...keşfiyyât bu esas dâ'iresinde icrâ edilmiş iken son iş'âr-ı nezâret vilâyeti dûcâr-ı hayret eyledi. 29.000 kilometro mesâfe-i sathîyeyi⁵⁷⁶ ve 700.000 nüfûsu hâvî olan bir vilâyetin her yerden ziyâde muhtaç olduğu tarîk-i muvâsalat için bir senede yüz küsûr bin kuruş sarfını teklîf eylemek makâm-ı vilâyeti şimdiden sekene-i ahâlinin yüzüne bakamayacak ve mahcûbiyet-i eleme sokmak râddesinde olacağıının hakikat-ı nazargâh-ı sadâret-penâhîlerine 'arz ve nezâretin bu tereddüd ve mu'âmesini redd ile memleketin ahvâl-ı iktisâdiyesini te'mîn edecek sûretde nezâreti bir dâ'ire-i i'tidâle ircâ' eylemek çaresine müsâ'ade-i fehimânelerinden istirhâm eylerim..."* demiştir. 1909 yılında Bitlis'ten Muş, Hınıs ve Tatvan'a doğru uzanan yolların umûmi yollar kapsamına alındığı fakat Bitlis-Diyarbakır yolunun bu kapsama alınmadığı görülmektedir. Buna istinaden Bitlis ve Van valiliklerince Nâfia ve Dâhiliye Nezaretlerine bu yolun da umûmi yol kapsamına alınması yönünde talepler iletilmiştir. Nezaretlerden alınan cevaplara bakıldığında ilk defa planlanan umûmi yollar ihalesinin yapılmış olmasından dolayı bu yönde bir değişikliğe gidilemeyeceği lakin ikinci kez planlanıp ihale edilecek umûmi yollar arasına alınmasının planlandığı belirtilmiştir. Nihayetinde de Bitlis-Diyarbakır yolu bir sene sonra bu kapsama alınmıştır⁵⁷⁷. Bitlis'i

⁵⁷⁶ Tüccarzade İbrahim Hilmi bu oranın tam olarak 29.850 km yahut 3.247.035 dönüm olduğunu ifade etmiştir. Tüccarzade İbrahim Hilmi, *a.g.e.*, s.210.

⁵⁷⁷ Yolun bu kapsama alınması için bazı gerekçeler ileri sürülmüştür ki bunlar önem arz etmektedir. Bu yol kısmen Diyarbakır'a kadar tamamlanmış olduğundan Halep-Diyarbakır postası ile Suriye ve havalisini Kürdistan'a, İran sınırına ve Kafkaslara bağlayacaktır. Bu yol Bitlis'in en önemli ithalat-ihracat güzergâhını oluşturmaktadır. Bitlis-Erzurum yolu Kasım ayından Mayıs ayına kadar yağın karlardan dolayı kapalı olduğundan vilayetinin bütün askerî, siyasî ve ekonomik bağlantısı Diyarbakır yolu üzerinden işlemek durumunda kalmıştır. Bitlis valiliğince ileri sürülen bu gerekçelerden dolayı yolun umûmi yollar kapsamına alınması ve bir an önce tamamlanması istenmiştir. *BOA. DH.İD.* 25/2, 29 Za 1328(2 Aralık 1910).

çevresine bağlayan yollar ile ilgili çalışmalar bir türlü nihayete erdirilememiştir. 1910-1911 yıllarına gelindiğinde vilayet genelindeki tablo, bu alanda yapılması gereken daha çok şey olduğunu ortaya koymaktadır.

Güzergâh	Yolun Toplam Uzunluğu	Şose Yol (km) Genişlik 5 m	Tesviye Toprak Yol (km)- Genişlik 7 m	Toplam Yapılan (km)	Kalan (km)
Bitlis-Muş	80	50	8	58	22
Muş-Bulanık	96	--	--	--	96
Bulanık-Malazgirt	25	--	--	--	25
Muş-Varto	43	16	--	16	27
Varto-Hınıs	42	--	--	--	42
Muş-Genç	60	--	--	--	60
Genç-Palu	100	--	--	--	100
Bitlis-Ziyaret	75	29	29	58	17
Ziyaret-Rıdvan	81	--	--	--	81

Tablo 9'a bakıldığında Bitlis'i çevresine bağlayan hiçbir yolun tamamlanamadığı görülmektedir. Bu alanda mesafe alınmış iki güzergâh, Bitlis-Muş ve Bitlis Ziyaret (Veysel Karani) yoludur. Yolun genişlik ve mukavemeti gibi özellikleri uygun olmadığından güzergâhların hiçbirisinde arabaların işleyemeyeceği ifade edilmiştir. Yol yapım çalışmaları Cumhuriyeti dönemine kadar devam etmiştir.

Dönem içinde yazışmalar takip edildiğinde standart yolların dışında bir de askerî yollardan bahsedilmiştir. Askerî yolun diğer yollarla ayrı planlanıp yürütüldüğü sanılsa da durum, tam olarak bu şekilde değildir. Zira aynı güzergâhtaki vilayetler/sancaklar arasındaki yollar merkezden Ticaret ve Nâfia Nezareti'nce finanse edildiği, sancak içindeki yolların ise vilayetlerce planlanıp yürütülmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu yönüyle bakıldığında yolların birbirini tamamladığı anlaşılmaktadır. Yani askerî güzergâh üzerindeki umumi yollar aynı zamanda askerî amaçla kullanılmıştır. Bahse konu olan yollar -umumi yol olarak yapılanlar da dâhil olmak üzere- ayrıca askerî güzergâh çizilerek tekrar projelendirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında umumi yolların hem sivil hem de askerî amaçla kullanılmasının yanında sadece askerî amaca hasredilmiş yolların da olduğu anlaşılmaktadır. Askerî yolların sadece bu amaçla

⁵⁷⁸ Bitlis vilayetindeki bütün yollar ile bu yolların özelliklerinin toplu olarak gösterildiği haritaya ulaşmak için bkz. Ek 46. *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayât, Vilayet Yolları Haritası*, Hilal Matbaası, İstanbul 1329, s.33.

kullanılmadığını da ifade etmek gerekir. Çünkü yol yapımı için hazırlanan raporlara bakıldığında bu yolların askerî amaçlar dışında, “... *zirâ’at ve zanâ’at ile iştigâl eden ahâliye ticâret ve te’min-i ma’îşet yollarının açılması (nın da) ...*” amaçlandığı anlaşılmaktadır⁵⁷⁹. Askerî yolların yapımının öncelenmesi ulaşım ağının daha hızlı inşasını sağlamıştır. Bu yönüyle bakıldığında sarp ve dağlık bir bölgede kurulmuş olan ve yılın altı yedi ayı, civardaki bazı vilayetlerle tamamen ulaşımı kesilen Bitlis için bu gelişme büyük avantaj sağlamıştır.

Bir yandan vilayetlerin kendi içindeki yollar inşa edilirken öte yandan da merkezi Erzincan’da bulunan Dördüncü Ordu-yı Hümâyun⁵⁸⁰ için 1889 yılında askerî yol inşaatı hazırlığı yapıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Diyarbakır, Mamuratülaziz, Sivas, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde yapılacak yolların güvenliğini sağlamak üzere Seraskeri ile Nâfia nezareti koordineli bir çalışma ortaya koymuştur⁵⁸¹. 1892 yılına gelindiğinde askerî yolun Bitlis kısmı için çalışmaların çok da istenilen hızda ilerlemediği ve bundan dolayı da Bitlis valiliğine sıklıkla uyarılarda bulunduğu dönem içindeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Özellikle bedel-i (turuk) ameliyenin nakit olarak alınmasının sağlanması ve işin valiliklerce ciddiyetle takip edilmesi istenmiş, aksi halde Bitlis’teki yolun 50 yıldan önce tamamlanmasının mümkün olamayacağı dile getirilmiştir⁵⁸². Bundan dolayı askerî yolun yapımı ile ilgili vilayetlere büyük meblağların aktarıldığı görülmektedir. Yapımı planlanan güzergâhtaki yolun toplam uzunluğu 1.247 km olarak hesaplanmıştır⁵⁸³. Bu yolun yapımı için ise Erzurum, Mamuratülaziz, Van ve Bitlis vilayetlerine 1889 yılı için 2.600.000 kuruşluk bir ödenek

⁵⁷⁹ BOA. DH. TMIK.S.. 31/89, 22 C 1318 (17 Ekim 1900).

⁵⁸⁰ Osmanlı Devleti’nde bu tarihlerde yedi ordunun varlığından bahsedilebilir. Bunlar, Birinci Ordu-yı Hümâyun (Dersâdet’de), İkinci Ordu-yı Hümâyun (Edirne’de), Üçüncü Ordu-yı Hümâyun (Manastır’da), Dördüncü Ordu-yı Hümâyun (Erzincan’da), Beşinci Ordu-yı Hümâyun (Şam-ı Şerif’te), Altıncı Ordu-yı Hümâyun (Bağdat’ta), Yedinci Ordu-yı Hümâyun (San’ada)’dur.

⁵⁸¹ Bunun için iki miralay ve bir binbaşının görevlendirildiği fakat daha sonra bunların yerine Meclis-i Vükelâ kararıyla yüzbaşı ve kolağası tayin edildiği bildirilmiştir. BOA. MV. 34/53, 27 Za 1305 (5 Ağustos 1888)

⁵⁸² Bu kapsamda nüfus defterlerinden yararlanılmasının faydalı olacağı ifade edilmiştir. BOA. BEO 6/435, 22 L 1309 (20 Mayıs 1892).

⁵⁸³ Bu yolun üzerindeki yerleşim birimlerine bakıldığında Erzincan’dan Erzurum’a, Erzincan’dan Kemah üzerinden Harput’a, Çardaklı kazası üzerinden Sivas’a, Erzurum üzerinden Trabzon’a, Palu üzerinden Muş’a, Harput ve Kığı üzerinden Erzurum’a, Bitlis’ten Güzeldere ve Karçıkan üzerinden Van’a, Bitlis’ten Siirt üzerinden Cizre ve Diyarbakır’a kadar ki askerî yolun 1889 yılında inşasına başlanılacağı ifade edilmiştir. BOA. MV. 83/77, 07 Ş 1312 (3 Şubat 1895); Yolun inşasına başlanmış olmasına rağmen 1896 yılına gelindiğinde, yolun hala istenilen hızda ilerlemediği ifade edilmiştir. Bundan dolayı tespiti yapılmış üç yol üzerinde (Erzincan’dan Erzurum’a ve Hınıs’a; Erzurum’dan Kığı üzerinden Harput’a; Bitlis’ten Siirt üzerinden Diyarbakır’a) sıklıkla durulmuş ve bu illerin valileri uyarılmıştır. BOA. BEO. 867/65014, 11 C 1314 (17 Kasım 1896).

aktarılmıştır⁵⁸⁴. Vilayet-i sittedeki yerleşim birimlerinin tamamının dâhil edilmesiyle 1900 yılı itibariyle hesaplanan askerî yolun uzunluğu 2.096 km olarak ifade edilmiş olup, bu yolun ancak 600 kûsur kilometrelik kısmı tamamlanabilmiştir. Kalan 1.400 kûsur kilometrelik kısmı için ise bu hızla gidilirse 12 yılda ancak tamamlanabileceği hesaplanmıştır. Yapımı büyük ölçüde bedel-i ameliye ile finanse edilen bu yolun ancak ayrı bir bütçe ile desteklenmesi halinde en erken 6 yılda tamamlanabileceği ifade edilmiştir. Bitlis'ten Siirt ve Muş'a kadar planlanan askerî yolun 1904 yılında tamamlandığı ve bu yola padişahın adının verildiği ifade edilmiştir⁵⁸⁵.

Yolların yapımı için getirilen bedel-i ameliye mükellefiyetiyle yolların yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. 1900 yılı itibariyle vilayet-i sitede bedel-i ameliye mükellefi sayısının da 561.000 kişi olduğu raporlanmıştır⁵⁸⁶. 1881 yılında bunlardan 96.000 kişi yol çalışması için göreve çağırılmıştır⁵⁸⁷. Bitlis'in Mutki kazasında 1901 yılı itibariyle 580 kişinin 4 gün boyunca yol inşaatında bedel-i ameliye olarak çalıştırıldığı bildirilmiştir⁵⁸⁸. Halktan kişilerin yollarda çalıştırılması ile ilgili karşılaşılan sorunların azaltılması adına mükelleflerin bedenî olarak yapması gereken hizmetin nakdî olarak tahsilinin teşvik edildiği görülmektedir. Böylece yol yapımında çalışacak kişilere düzenli ödemeler yapılarak işin yürütülmesinde istikrar sağlanarak işlerin daha çabuk bitirilmesi hedeflenmiştir. Fakat bu sefer nakdî olarak toplanmaya çalışılan bedel-i ameliyenin tahsili ile ilgili sorunlar yaşanmıştır. Yol ve köprülerin yapımını finanse etmek üzere toplanmaya çalışılan bedel-i ameliyenin tahsilinde ciddi sıkıntıların çekildiği görülmektedir. Bitlis vilayetinin 1889 yılı için belirlenen bedeli ameliyesinin nakdi karşılığı olan 6 yük⁵⁸⁹ 89.160 kuruştan sadece 135.410 kuruşunun tahsil

⁵⁸⁴ 2.600.000 kuruşluk tahsisatın vilayetlere dağılımına bakıldığında Erzurum'a 1.500.000, Mamuartülaziz'e 500.000, Bitlis'e 500.000 ve Van'a 100.000 kuruşluk bir tahsisatın yapıldığı görülmektedir. 1889 yılı için yapılan tahsisatın 1890 yılına aktarıldığı ifade edilmiştir. *BOA. MV. 83/77, 07 Ş 1312 (3 Şubat 1895)*.

⁵⁸⁵ Zikrolunan yolun Bitlis'in merkezindeki çarşıdan Gökmeşdan mevkiine kadar gelip buradan Siirt ve Muş tarafına ilerlediği ifade edilmiştir. *BOA. Y.PRK.UM. 71/44, 22 B 1322 (2 Ekim 1904)*.

⁵⁸⁶ *BOA. DH. TMIK.S.. 31/89, 22 C 1318 (17 Ekim 1900)*.

⁵⁸⁷ *BOA. DH. MKT. 1337/101, 28 Za 1298 (21 Kasım 1881)*.

⁵⁸⁸ Mutki'de bunun başarılı olması olağanüstü bir neticedir. Zira bilginin aktarıldığı telgraf girişindeki bilgi bunu ortaya koymaktadır. 1876 yılı itibariyle nüfusu 5.125 kişi olan Mutki'den tek seferde 580 kişinin yol inşaatında 4 gün boyunca çalıştırılmış olması ve bunun kazasız belasız tamamlanmış olması büyük başarıdır. Telgraftaki ifadeye bakılacak olursa "*Henüz tahtı idâreye alınmayan Mutki kazâsı ekrâdî şimdiye kadar tekâlifden âzâde bir halde bulunmuş iken tarik 'ameliyâtına iştirâka muvâfakat etdirilerek oradan tertib ve sevk edilen 580 nefer 'amele-i mükellefenin 4 gün çalıştırıldıktan sonra 'avdetine müsâ'ade kılıldığı ma'rûzdur...*" denilerek Mutki'deki Kürtlerin isyankarlığı ve devlete olan mesafesinin durumuna atıf yapıldıktan sonra vergi vermedeki isteksizliklerine rağmen bunların ikna edildiği ifade edilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S.. 34/50, 28 S 1319 (16 Haziran 1901)*.

⁵⁸⁹ 1 yük =100.000 (gümüş) akçedir.

edilebildiği arz edilmiştir. Bu sonuca ve dönem içindeki raporlara bakıldığında halkın fukaralığından dolayı bu ödemeyi yapamayacağı dile getirilmiştir⁵⁹⁰. Nakit olarak toplanan bedel-i ameliyelerin karşılığında ihale edilen yolların masrafları karşılanmıştır. Bu kapsamda Bitlis'te 1888-1890 yılları arasında toplam 259.914 kuruşluk bir bedel-i ameliye toplanmıştır. Buna karşılık Muş ve Diyarbakır yolu yapımı için 245.025 kuruş harcanmıştır⁵⁹¹. Yani toplanan ödenek ile masrafın örtüşmesine gayret edilmiştir.

Yol yapım, keşif ve projelendirilmesi çalışmalarının yürütülmesi amacıyla vilayetlerde maaşları belediyelerce karşılanmak üzere mühendislerin ve fen memurlarının istihdamı zorunlu kılınmıştır. Bu mühendisler tarik emini ile koordineli çalışmışlardır. Bu kapsamda Bitlis'te sadece bir mühendisin istihdam edildiği, onun da yetersiz kaldığı ifade edilerek bağlı olan diğer sancaklarda da birer mühendisin çalışması gerektiği ifade edilmiştir⁵⁹². İstihdam edilen mühendis, vilayet ve ona bağlı olan yerlerin bütün kamu binalarının yapım, tamir, çizim, keşif ve projelendirmesinden sorumlu olduğundan yol yapım işlerinin zamanında tamamlanamayacağı kanaati hâsıl olmuştur. Bundan dolayı 1905 yılına gelindiğinde daha önce talep edilmiş olan dört mühendisten, ikisinin ve bir kondüktörün Bitlis merkezde göreve başladığı bildirilmiştir⁵⁹³.

Yol yapımı ile ilgili karşılaşılan sorunlara bakıldığında sıklıkla yol yapım aşamasında kullanılan alet ve edevatın temininde sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. Bitlis'teki yol yapım çalışmalarında ihtiyaç duyulan araç gereçler gerektiğinde Erzurum vilayetinden ödünç alınan araç gereçlerle giderilmeye çalışılmıştır. Bunun dışında mühendis ve kondüktör gibi teknik eleman sıkıntısı ile birlikte ödenek tahsisi konusunda da ciddi sıkıntıların çekildiği ifade edilmiştir. Ödenek tahsisinde Nâfia Nezareti'nin kilit rol oynaması ve bu nezarete tahsis edilen bütçenin de çok kısıtlı olması, dolayısıyla planlanan yolların finansmanlığı konusunda ciddi sorunların yaşanmasına sebep olmuştur⁵⁹⁴. Bundan dolayı bedel-i ameliyenin nakdi olarak tahsili

⁵⁹⁰BOA. ŞD. 1195/12, 23 Za 1309 (19 Haziran 1892).

⁵⁹¹ Diğer üç vilayetin tahsilât durumuna bakıldığında Erzurum 220.000 kuruş tahsilât, 207.000 kuruş harcama; Mamuratülaziz 535.635 kuruş tahsilât, 424.000 kuruş harcama ve Van'da ise ne tahsilât ne de harcama olmamıştır. Bu açıdan kıyas yapıldığında Bitlis'in tahsisatı Erzurum'dan fazla Mamuratülaziz'den ise daha düşüktür. BOA. MV. 83/77, 07 Ş 1312 (3 Şubat 1895).

⁵⁹²BOA. DH. TMIK.S.. 53/28, 1 Ra 1322 (16 Mayıs 1904).

⁵⁹³BOA. DH. TMIK.S.. 56/44, 15 Za 1322 (20 Şubat 1905).

⁵⁹⁴ 1900 yılında Nâfia Nezareti'nin genel bütçeden aldığı pay % 2 civarındadır. *Düstûr, Tertip I, C.IV.*, s.896-897.

ve toplanan bu ödenek mukabilinde yol yapımının yürütülmesi genel itibariyle izlenen yol olmuştur. Karşılaşılan sorunların aşılması zaman aldığından yollar, planlanan zamandan daha geç bir zaman diliminde nihayete erdirilebilmiştir. Bu da gösteriyor ki yol yapımı uzun soluklu, zahmetli ve maliyetli bir çalışmadır.

1.7. Bitlis'te Vakıflar ve Vakıf Kurumları

Vakıf kelimesi, bir malı satılmamak kaydıyla toplum yararına bir hayır işine adanmak, bağışlamak anlamına gelmektedir⁵⁹⁵. Vakıf, müessese olarak İslam'ın ilk yıllarından günümüze toplumsal hayatta var olmuştur. İslam'da vakfın gelişmesini teşvik edici hadisler vardır. Hz. Muhammed (s.a.v.), dediklerini pratikte de uygulayarak nüntesiplerine örnek olmuştur. Medine'deki yedi parça mülkünü diğer hayırlı işlere ve Fedek hurmalığını da yolculara vakfetmiştir⁵⁹⁶. Onu takip eden halifeler de benzer şekilde davranmışlardır. Bu uygulamalar aynı şekilde Selçuklu ve Osmanlılara da geçmiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk vakfı Osman Gazi yapmıştır. Ondan sonra gelen padişahlar da hem vakıflar kurmuşlar hem de kuruluşunu teşvik etmişlerdir. Vakıf kurumlarının bizzat devletin başındakiler tarafından tesis ve himaye edilmesinden dolayı, toplumsal hayatın her aşamasında vakıfların fonksiyonel olarak önemli görevler yüklendiği görülmektedir. Bir Osmanlı şehri olan Bitlis vilayeti de adeta vakıf eserleri ile donatılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ilk yıllarda vakıflar, onları yapan kişilerin tayin ettiği mütevelliler tarafından idare edilmiştir. Devlet ise bu vakıfları müfettiş ve kadıları aracılığıyla denetleme görevini icra etmiştir. Padişah ve diğer devlet adamlarının yaptığı vakıf sayısının zamanla olağanüstü rakamlara ulaşmasını müteakip vakıfların idaresinin de resmi unvanlı kişilere geçmeye başladığı görülmektedir. Bir süre sonra Kapı Ağası Nezareti kurulmuş ve 1586'da ismi Evkâf-ı Haremeyn Nezareti olarak değiştirilmiştir. II. Mahmud zamanında Evkâf-ı Hümayun Nezareti ile Haremeyn-i Şerifeyn Evkâfı Nezareti kurulmuş ve bu iki nezaret Darphane-yi Amire Nezareti'ne bağlanmıştır⁵⁹⁷. Başta İstanbul'dakiler olmak üzere vakıflar buraya bağlanmaya başlanmıştır. Böylece vakıflar hem merkezî bir idareye bağlanarak denetim ve yönetimi daha kolay hale

⁵⁹⁵ Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 711; Devellioğlu, *a.g.e.*, s.1321.

⁵⁹⁶ Tekin, *a.g.e.*, s.25.

⁵⁹⁷ Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi...*, s.54.

gelmiş hem de bu vakıflardan gelir elde edilmiştir⁵⁹⁸. Vakıfların Evkâf Nezareti'ne bağlanan gelirlerin toplanması, harcanması, görevlilerin tayin ile maaşları, vakıf binalarının inşa ve tamiri nezaretçe yürütülmeye başlanmıştır⁵⁹⁹. Devletin idaresini üzerine aldığı vakıfların finanse ettiği eğitim ve sağlık kurumlarının hizmetleri, Tanzimat ile birlikte devlet tarafından kamu hizmeti olarak icra edilmeye başlanmıştır⁶⁰⁰. Vakıf idaresinin merkezileştirilmesi ve ayrı bir hazinenin oluşturulmasından beklenen hedefler gerçekleştirilememiştir. Zira devletin son döneminde girdiği ve çoğunlukla kaybettiği savaşlar nedeniyle hazinede meydana gelen açıklar Evkâf Hazinesinden kapatılmaya başlanmıştır. Bununla beraber savaş bölgelerindeki birçok vakıf eseri harap olmuştur. Onarım ihtiyacı olan birçok vakıf eser, gerekli ödenek temin edilemediğinden kaderine terk edilmiştir. Mustafa Nuri Paşa, Evkâf Nezareti vakıfların koruyucusu olacağı yerde yıkıcısı olduğunu ifade etmiştir⁶⁰¹. Evkâf Nezareti, 1920'de Evkâf ve Şeriye Vekâletine dönüştürülmüştür. 3 Mart 1924 tarihinde bu vekâlet, ilga edilerek tüm vakıflar, Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesine alınmıştır⁶⁰².

Anadolu'nun Müslüman Türk kültürünü tanımasında tekke ve zaviyelerin rolü büyük olmuştur⁶⁰³. Bu yapıları da vakıflar finanse ettiğine göre vakıfların Anadolu'daki yerleşim birimlerinin Türkleşmesi/Müslümanlaşmasında büyük payı olduğu ifade edilebilir⁶⁰⁴. Osmanlı Devleti'nin kuruluşu ile vakıf geleneği, altın çağını yaşamaya başlamıştır. Başkentten başlamak üzere taşraya doğru yayılan vakıf kültürü şehir hayatının sosyal ve iktisadî yönden kalkınması, şehrin imarı, buraya insanların yerleştirilmesi, şehirlerin her türlü amme hizmetleri, sosyal yardımlaşma, dinî, ilmî ve medenî hayatın her türlü tezahürü vakıflar eliyle yürütülmüştür⁶⁰⁵. Klasik Osmanlı

⁵⁹⁸Yapılan yeniliklerle ulemanın elindeki malî güç böylece azalmaya ve dolayısıyla reformlar konusunda II. Mahmud'a daha cesur adımlar atmakta güç vermiştir. Ayrıca vakıflardan nezarete geçen akıllarla devletin bütçesindeki birçok boşluk doldurulabilmiştir. Akyıldız, *Tanzimat Dönemi...*, s.145, 146.

⁵⁹⁹Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *DİA*, C.42, s.479.

⁶⁰⁰Böylece vakıfların hizmet kollarında daralma meydana gelmiştir. Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi (Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus)*, (Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitabevi, Ankara 2008, s.104.

⁶⁰¹Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, C.III-IV, (Haz. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara 1987, s.287

⁶⁰²Adnan Ertem, "Osmanlı'dan Günümüze Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S.36, Ankara 2011, s. 49.

⁶⁰³Tekke ve zaviyelerin Anadolu'nun Türkleşmesindeki fonksiyonları için ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C.II, S.II, Ankara 1942, s.255 ve devamı.

⁶⁰⁴Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2003, s.16.

⁶⁰⁵Ömer Lütfi Barkan, "Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, C.II, S.II, Ankara 1942, s.354.

şehrinde mahalle yapısının vakıflarca finanse edilen külliyelerin etrafında geliştiği bilinmektedir. Vakıf külliyelerin bünyesinde câmi, medrese, okul, kütüphane, türbe, çeşme, hamam, han, imaret, hastane ve dükkânların olması, buranın şehrin sosyal merkezi olduğunun göstergesidir⁶⁰⁶. Şehrin ticari hayatının merkezi olan çarşılarıdaki dükkânların büyük bir kısmının geliri, vakıflara bağışlandığından buralar da vakıflar eliyle idare edilmiştir. Bu açıdan vakıflar, şehre nefes aldırın ve şehrin can damarlarını besleyen temel unsur olmuştur. Vakıflarca finanse edilerek açılmış tıp alanındaki darü'ş-şifalar, eğitimde medreseler, birçok değerli eğitimci ve bilim adamı yetiştirmiştir. Yine ibadet noktasında câmiler ve mescitler, fakirlere uzanan el aşhaneler, yolculara ev olan hanlar/kervansaraylar, temizliğin yuvası hamamlar, susayanların mekânı çeşmeler, ulaşımı sağlayan yollar (askerî yollar hariç), kaldırımlar, şehri aydınlatan lambalar vs. birçok hizmet alanı vakıflar eliyle yürütülmüştür. Bunların dışında tekke, zaviye ve türbeler, vakıflar sayesinde korunmuş ve günümüze kadar yapıları ulaşabilmiştir. Şehirde eğitim, kültür, din, sağlık, sosyal hizmetler ve diğer hizmetlerin büyük bir kısmı vakıflar üzerinden yürütülmüş ve bu işler için orada yaşayanlardan herhangi bir vergi alınmamıştır. Özetle günümüzde değişik kurumlarca icra edilen birçok toplumsal hizmetler Osmanlılarda vakıflar eliyle yürütülmüştür.

Vakıfların kendi masrafını karşılayabilmesi için buraya vakfedilmiş bir geliri olması mecburi tutulmuştur. Bu amaçla dükkân, bağ, bahçe, tarla, çayırılık, han, kervansaray, ev ve değirmen gibi birçok taşınmaz mal, vakıf kurumlarına gelir olarak kaydedilmiştir. Böylece vakıfların kısa bir süre için kurulmadıkları anlaşılmaktadır. Hatta vakıf geleneğinin asırları aşın bir hizmet hedefi olduğu görülmektedir. Vakıflar, şehir hayatındaki fonksiyonlarını, onları besleyen kaynaklar yaşadıkça yürütmeyi başarmışlardır. Osmanlı dönemi vakıfları iki yönden şehirlerin gelişimine katkı sunmuştur. Birincisi vakıfların günlük hayatın içinde ve bütün şehir halkını ilgilendiren câmi, medrese, tekke, zaviye ve imarethane gibi sosyal müessese olarak yaptıkları etkidir. İkincisi vakıfların şehir hayatındaki bedestenler, hanlar ve dükkânlar gibi vakıf kaynakları ile ticareti ve ziraati canlı tutan ekonomik etkisidir⁶⁰⁷.

⁶⁰⁶ Ertem, "a.g.m.", s.39.

⁶⁰⁷ Tekin, *a.g.e.*, s.36; Mehmet Genç, vakıfların şehir ekonomisinde bireysel olarak finanse edilemeyecek olan büyük yatırımları sağlaması açısından ekonominin sürdürülebilirliğini sağladığını ve fakirlere yapılan yardımlar ile de dilencililiği engellediğini ileri sürmüştür. Genç ayrıca vakıfların bu fonksiyonu ile klâsik Osmanlı ekonomisinin vazgeçilmez bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Mehmet Genç, "Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar", *Vakıflar Dergisi*, S.42, Aralık 2014, s.17.

Vakıfları kuranların büyük bir kısmı toplumdaki varlıklı insanlardı⁶⁰⁸. Zenginlerin kurduğu vakıfların daha çok toplumun alt gelir gurubuna mensup kişilere hizmet veriyor olması, vakıfların sosyal dengeyi sağlayıcı bir özelliğinin olduğunu göstermektedir. Vakıf müesseselerinin herhangi bir ayırım gözetmeksizin vatandaşlara eşit hizmet sunuyor olması da vakfın sosyal adalet temelindeki özelliğini ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında vakıfların toplumsal yapıda adeta çimento görevi gördüğü ifade edilebilir.

Bitlis vilayeti genelinde 1892 yılı itibariyle vakıfların finanse ettiği -9'u şehir merkezinde- toplam 110 medrese, 747 câmi, 38 tekke ve zaviye vardır⁶⁰⁹. 1900 yılında ise Bitlis merkez sancağında toplam 25 medresenin olduğu kaydedilmiştir⁶¹⁰. Bitlis'teki vakıfların büyük bir kısmı mazbut vakıflar⁶¹¹ kapsamında olup, sevk ve idaresi devlet eliyle yürütülmektedir. Burada görevli müteveliler de vakıftan maaşını almaktaydı. Bitlis'te yüklü miktardaki vakıflar ve vakıf eserlerinin muhasebesi, idaresi, bakım ve tamiri, çalışanlara maaş ödenmesi ve bu vakıfların teftişi Evkâf Nezareti'ne bağlı vilayet evkâf müdürlüğüne yürütülmekteydi. Vilayet evkâf müdürlüğü ise evkâf komisyonları marifetiyle işleri takip etmekteydi. 1892'de Hâkim Efendi, 1898-1900 arasında ise Rüşdi Efendi, Bitlis evkâf müdürü olarak görev yapmıştır⁶¹². Evkâf müdürü aynı zamanda evkâf komisyonunun da başkanıdır. Şehir merkezinde faaliyette olan evkâf müdürlüğü, zamanla sayısı artan mazbut vakıflardan dolayı 1901'de ek personel talep etmiştir. Talep edilen personel evkâf sandık emniyeti içindir ve aylık 200 kuruşluk bir maaş alması uygun görülmüştür. İşlerin düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamak için müstakil bir evkâf sandık emini talep edilmiştir. Yıllık 200.000 kuruşluk bir tahsilâtın yapılacağı Bitlis evkâf idaresini teftiş eden Şükrü Efendi tarafından öngörüldüğünden

⁶⁰⁸ Devlet kadrolarının üst kademesinde görev icra eden ve gelirleri oldukça fazla olan kişilerin (Genç, bunları askerî zümre olarak tanımlıyor) hem ihtiyacından fazla olan gelirlerini çocuklarına bırakabilmenin bir yolu olarak hem de İslamın israfı engelleyici emirleri gereği yapılan tasarrufun infak edilmesinin bir gereği olarak vakıf kurmaya gayret ettikleri görülmektedir. Bir de öldükten sonra mal varlığına devletin el koyma hakkının saklı olduğu bir gerçeklikte makam sahipleri daha yaşarken çoğunlukla vakıf inşa etme sürecine girmişlerdir. Genç, "a.g.m.", s. 14-15.

⁶⁰⁹ SVB, H.1310 (M.1892), s.155,156 ve ekindeki tablo; Cuinet ise medrese sayısını beş olarak paylaşmıştır. Cuinet, *a.g.e.*, s.277.

⁶¹⁰ SNMU (*Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*), H.1316 (M.1898-1899), s.948-955

⁶¹¹ Mazbût vakıflar, zabtedilmiş devlet tarafından el konulmuş vakıflar. Devellioğlu, *a.g.e.*, s.681.

⁶¹² 1892'de müdürün yanında Evkaf Muhasebecisi Kamil Efendi ve Kâtib Receb Efendi'nin görevli olduğu görülmektedir. 1898-1900 arasında ise müdür olarak Rüşdi Efendi, Muhasebeci Cevdet Efendi ve Kâtib Receb Efendi isimleri zikrolunmaktadır. SVB, H.1310 (M.1892), s.110; H.1316 (M.1898), s.112-113; H.1317 (M.1899), s.112-113; H.1318 (M.1900), s.112-113.

talep edilen personelin bir an evvel tayini istenmiştir⁶¹³. 1902’de bu sefer mevcut kâtibin işleri yetiştiremediğinden bahsedilerek ikinci bir kâtibin 250 kuruş maaş ile tayin edilmesi talep edilmiştir⁶¹⁴. İşlerin yoğunluğundan dolayı 1903’te bir de tahsildar talep edilmiştir⁶¹⁵. Taleplerin kabul edildiği görülmektedir. Zira personel maaşlarının vakıf gelirlerinden alınan vergiler üzerinden ödenmesinden dolayı devlete ayrı bir yük getirmemesi, bu taleplerin karşılık bulmasını sağlamıştır. Buna göre 1906 yılı Nisan ayı itibariyle Bitlis evkâf müdürüne ek olarak bir evkâf muhasebecisi, bir evkâf kâtibi ve bir sandık emininin birlikte görev yaptığı görülmektedir⁶¹⁶. 1913-14 yıllarında ise Bitlis merkezde bir müdür ile bir tahsildar; Siirt’te bir memur; Muş’ta iki memur olmak üzere vilayet genelinde toplam çalışan sayısı beştir. Genç’te ise görevli bulunmamaktadır⁶¹⁷.

Bitlis’teki vakıflar belli periyodlarla teftiş edilmiştir. 1855’te buraya Van Eyaleti Evkâf Müdürü Hâkim Efendi, yıllık muhasebeyi yapmak üzere gelmiş ve 29 adet vakfın muhasebesini tamamlamıştır. Yapılan hesaplama göre vakıfların yıllık toplam gelirleri 4.765 kuruş olarak hesaplanmıştır. Yalnız bu gelir vakıflarda görevli kişilerin maaşını ve diğer giderleri karşılamadığından nezaretten ek ödenek gönderilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁶¹⁸. 1890’da Bitlis merkezdeki vakıfların büyük bir kısmı müfettişlerce incelenmiş ve berat ile vakfiyesi bulunmayan Kal’a-yı Ulya, Kal’a-yı Sufla, Afdal Ağa, Kuri Kalo, Çom, Arap Köprüsü, Hersan Mameraş, Hamtus, Kaya, Hoca, Kızıl (Mescid), Câmi-i Kebir, Şeyh İshak, ‘Ayne’l-berid, Sultan Arab, Taş, Murmutlu, Tahta, Farisiye, Şeyh Hasan Câmi-i Şerifesiyle İdrisiye Medresesine el konularak Evkâf Nezareti’ne devri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca bu vakıflarda müstahdem olanların da berat sahibi değilse görevlerinin sona ereceği ifade edilmiştir. Bundan dolayı görevli kişiler, bir an önce mahkeme-i şer’iyye ve meclis-i idareden i’lam ve mazbata almaları hususunda uyarılmıştır⁶¹⁹. Bitlis’teki vakıfların zamanla mülke dönüştüğüne dair⁶²⁰ 1899’da Ali Rıza Efendi tarafından gönderilen şikâyet telgrafına

⁶¹³BOA. İ.EV.. 27/37, 30 Z 1318 (20 Nisan 1901).

⁶¹⁴BOA. İ.EV.. 32/34, 23 C 1320 (27 Eylül 1902).

⁶¹⁵BOA. İ.EV.. 35/28, 11 N 1321 (1 Aralık 1903).

⁶¹⁶BOA. EV.d. 30225, 07 M 1323 (14 Mart 1905).

⁶¹⁷ Müdürün maaşı 2.000 kuruş, tahsildarın maaşı 250 kuruş ve memurun maaşı da 400 kuruştur. Vilayet/sancak hangi sınıf düzeyindeyse görevliler de ona göre maaş alırdı. BOA. EV.d. 31663, 1331 (1913-14).

⁶¹⁸ 1855 yılı itibariyle Bitlis’te faaliyette olan vakıfların isimleri ve yıllık gelirleri için bkz. BOA. EV.d. 13011, H.1263 (M.1847).

⁶¹⁹BVG, S. 181.

⁶²⁰ Vakıf mallarının mülke dönüşmesine örnek verilirse 1908’de vakıf arazisi üzerine ev yaptığı ile ilgili şikâyet edilen Faris Ağa, Hatuniye Câmisi Mütevellisidir. Vakıf arazi üzerine ev yapıldıktan sonra artık

istinaden şehirdeki vakıfların bir daha teftişi için karar alınmıştır⁶²¹. Bu iş için Evkâf Nezaretinden Meclis-i İdare-i Evkâf Kalemî Mümeyyizi Şükrü Efendi uygun görülmüştür⁶²². Şükrü Efendi'ye harcırah olarak 12.000 kuruş peşin olarak verilerek Bitlis'e gönderilmiştir. Şükrü Efendi Bitlis'e gelir gelmez teftişe başlamıştır. Yapılan incelemede gerçekten de 37 kalem vakıf ve bunlara tahsisli 350 parça gayrimenkulün mülke dönüştürüldüğünü tespit etmiştir⁶²³. Tespit edilen vakıf sayısı bir süre sonra 40'a ulaşmıştır. Bu vakıflar ile ilgi hazırlanan 18 sayfalık rapor Evkâf Nezaretine iletilerek bir daha bu tür faaliyetlerin olmaması için bir dizi önlem alındığı ifade edilmiştir⁶²⁴. Usulsüzlük tespit edilen vakıflar tek tek devlete devredilmiş ve muhasebeleri de kontrol altına alınmaya başlanmıştır. Zaten yukarıda ifade edildiği üzere devletin himayesine alınan vakıf sayısındaki artış ve bunların getirdiği iş yükü yeni personel ihtiyacını doğurmuştur. Teftişin başlamasına sebep olan Ali Rıza, yapılan teftiş ve neticesinden memnun kalmakla beraber özellikle vakıfların mülke dönüştürülmesi hususunda sorumlu olarak gördüğü Bitlis Müftüsü Fethullah, kayınpederi Şükrü ve eniştesi Emin Efendilerin 200'den fazla vakıf malını zimmetlerine geçirdiğini beyanla 1901'de tekrar şikâyetçi olmuştur⁶²⁵. Şikâyet hakkında gereken incelemeler başlatılmıştır. Yapılan şikâyetlerin yetkililerce ciddiye alınarak incelemeye tâbi tutulması neticesinde Müftü Fethullah suçsuz bulunmuştur⁶²⁶.

burası zamanla mülke dönüşecektir. Aynı durum diğer vakıf eserleri için de geçerlidir. Detaylar için bkz. *BOA. ŞD.* 1891/10, 14 L 1326 (9 Kasım 1908).

⁶²¹*BOA. İ.HUS.* 76/16, 04 Ra 1317 (10 Eylül 1899); *BOA. BEO* 1332/99885, 23 S 1317(3 Temmuz 1899).

⁶²²*BOA. İ.EV.* 24/6, 10 N 1317 (12 Ocak 1900).

⁶²³ Şükrü Efendi'nin Bitlis'teki başarılı çalışmalarından hemen sonra bu sefer mülke dönüştürülen vakıf sayısının daha fazla olduğu Siirt ve Muş'taki vakıfların teftişi için görevlendirilmesi uygun görülmüştür. Bunun için de 8.000 kuruşluk bir harcırah tahsisi edilmiştir. *BOA. İ.EV.* 23/15, 12 Ca 1317 (18 Eylül 1899); *BOA. İ.EV.* 24/6, 10 N 1317 (12 Ocak 1900).

⁶²⁴ Alınan ilk önlem Evkaf Komisyonu üyelerinin değiştirilmesi olmuştur. *BOA. Y.MTV.* 197/138, 22 Ş 1317 (26 Aralık 1899).

⁶²⁵ Fethullah Efendi hakkında önceki yıllarda yine şikâyet vukubulmuş ve 1892'de Bursa'ya sürgüne gönderilmiştir. Burada üç yıl kaldıktan sonra 1895'de affedilerek tekrar Bitlis'e gelmesine izin verilmiştir. *BOA. BEO.* 69/5001, 15 S 1310 (8 Eylül 1892); *BOA. BEO* 413/30912, 28 Za 1311 (2 Haziran 1894); *BOA. İ.DH.* 1330/5, 01 B 1313 (18 Aralık 1895); Bitlis'e döndükten sonra Fethullah Efendi hakkındaki şikâyetlerin ardı arkası kesilmemiştir. Müftü Fethullah'ın vilayet Evkaf Muhasebecisi Cevdet Efendi ile kız alıp vermek suretiyle akraba olmayı başardığını ve kendisinin kayırılmasına gayret edildiğinden Ali Rıza Efendi tarafından tekrar şikâyet vukubulmuştur. Bu şikâyetlerin soruşturulmasına izin verilmiştir. *BOA. ŞD.* 1889/8, 21 Ra 1319 (8 Temmuz 1901); *BOA. DH.MKT.* 536/68, 2 R 1320 (9 Temmuz 1902); *BOA. DH.MKT.* 540/75, 8 R 1320 (15 Temmuz 1902).

⁶²⁶ Fethullah Efendi hakkında daha önce yapılan suçlamalara bu sefer biraderi Nüfus Nazırı Sadullah Efendi'nin de ismi karıştırılmış ve vakıfların mülke dönüştürülmesi ile tekrar suçlanmıştır. Verilen dilekçeler, müftünün ifadesi, meşihatten gelen cevaplar ile vilayetin bu kanudaki kanaati bir bütün olarak değerlendirildiğinde olayın iftiradan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemin bir özelliği olsa gerek hemen her devlet memuru hakkında benzer şikâyetler vukubulmuştur. Soruşturmanın seyri ve neticesi hakkında daha detaylı içerik için bkz. *BOA. DH. MKT.* 2310/35, 24 L 1317 (25 Şubat 1900); *BOA. ŞD.* 1890/2, 26 S 1320 (4 Haziran 1902); *BOA. DH. MKT.* 540/75, 8 R 1320 (15 Temmuz 1902); *BOA. ŞD.* 1890/8, 07 S 1321 (5 Mayıs 1903).

Yukarıda izah edildiği üzere bir Osmanlı kenti olan Bitlis şehrindeki vakıflar, çok çeşitli hizmet alanlarında faaliyette olmuşlardır. Bu açıdan bakıldığında hizmet verilen alanlara göre bir tasnif yapılabildiği gibi şehrin dört ana mahallesine dağılmış olan vakıflar, mahalle yapısına göre de değerlendirilebilir.

Câmiler, Müslümanların diğer bütün vakıf kurumlarından önce vakıf kapsamına aldığı yapılardır. İbadet merkezi olması ve İslam'ın en somut göstergesi olması hasebiyle Müslümanlar yerleştikleri her yerde câmi/mescid inşa etmiş ve buraya mal varlıklarını bağışlamışlardır. Bir de mahallenin câmi merkezli bir konumda yapılandığı dikkate alındığında, şehrin her mahallesinde ve köyünde istisnasız en az bir câmi/mescid bulunmaktadır. 1555-1556 yılında merkez sancakta 23 câmi/mescit, 1655'te ise 17 câmi/mescit olduğu tespit edilmiştir⁶²⁷. Çalışılan dönemde Bitlis merkezde 34 adet câmi ve mescid ismi Bitlis Şer'iyye Sicillerine yansımıştır⁶²⁸. Fakat toplam câmi sayısı bununla sınırlı değildir. 1892 yılı itibariyle 107'si merkezde 15'i Ahlât'ta, 98'i Hizan ve İspayır'ta, 19'u Mutki'de olmak üzere merkez sancak sınırları içerisinde 239 ve vilayet genelinde toplam 747 câmi ve mescid bulunduğu zikrolunmuştur⁶²⁹. Bitlis'teki belli başlı câmi ve mescidler şunlardır:

Kızıl Mescid Câmi⁶³⁰, Hüsrev Paşa Câmi, Kurupınar Câmi, Taş Câmi, Hâtûniye Câmi, Alemdar Baba Câmi, Ayne'l-Berid Câmi, Kâlû Câmi, Şerefiye Câmi, Ağa Câmi, Osman Ağa Câmi, Şeyh Hasan Câmi, Türbe Câmi, Kuşçu Câmi, Sultan Arap Câmi, Haydar Bey Câmi, Taht Câmi, Hevace Câmi, Zeydan Câmi, Kureyş Câmi, Fârisiye Câmi, Kuri Pekar Câmi, Mermûtlü Câmi, Gökmeşdan Câmi, Hersan Câmi, Hatibiye Câmi, İdrisiye Câmi, Şeyh İshak Hâllâfî Câmi, Kapa (Kaba) Câmi, Şeyh İshak Hattani Câmi, Aşağı Kale Câmi, Câmi-i Kebir (Ulu Câmi), Hersan Mescidi, Karo Mescid-i Şerifi.

⁶²⁷ Câmi/mescit isimleri için bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s.91-100; Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C.I, s.130-133.

⁶²⁸ Halit Baş, "Şer'iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.1, Bitlis 2015, s.55, 57.

⁶²⁹ SVB, H. 1310 (1892), salname eki.

⁶³⁰ Kâtip Çelebi, Bitlis'in Müslümanlarca fethinden sonra Ermeni kilisesi olan bu yapının câmiye dönüştürüldüğünü aktarır. Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145, s.414.

1555-1556 yılına ait Tapu Tahrir Defteri'nde merkezde beş medrese ismi kayıtlıdır⁶³¹. Aynı yüzyıla ait Şerefname'de ise bazı isimleri farklılık arz etse de toplamda beş tane medrese ismi geçmektedir⁶³². 1655 tarihinde Bitlis'i ziyaret eden Evliya Çelebi de aynı şekilde beş medrese ismi paylaşmıştır⁶³³. Maarif salnameleri verilerine göre ise 1898 yılında Bitlis merkez sancağında 18 ve buraya bağlı olan diğer yerlerde on iki olmak üzere toplam otuz adet medrese bulunmaktaydı⁶³⁴.

İdrisiyye/Reşkiyye Medresesi, Hatibiye/Hatuniye Medresesi, Yusufiye Medresesi, Hacı Ağa Medresesi, Taş Câmî Medresesi, İhlasiye (Gökmeydan) Medresesi, Mermutlu Câmî Medresesi, Şeyh Hasan Banuki Câmî Medresesi, Gazi Bey (Şükriye) Medresesi, Hacı Begiye Medresesi, Ağa Câmî Medresesi, Halil Bey (Haliliye) Medresesi, Mehmed Dede Medresesi, Mehmed Ağa (Mehmediye) Medresesi, Şerefiye Medresesi, Nuhiye Medresesi, Mermutlu Câmî Medresesi, Molla Hasan Banuki Medresesi, Çukur Nahiyesinde Haydar Bey (Norşin Karyesi) ve Norşin Medresesi, Hizan'da Sor Medresesi, Meydan Medresesi, Köse Medresesi, Gayda (Köyü) Medresesi, Merkeze bağlı Tağın (Köyü) Medresesi, Tab (Köyü) Medresesi, Küçevan (Köyü) Medresesi, Kudeşkan (Köyü) Medresesi, Balkan (Köyü) Medresesi, Yahışan (Köyü) Medresesi.

Tekkeler tasavvuf düşünce, terbiye ve anlayışının işlenerek derinleştirildiği ve halka arz edildiği mekânlardır. Bu yapılara hankah, zaviye, dergâh, harabat ve tevhidhane gibi başka isimler de verilebilmektedir. Buraya gelenler zikir, mukabele halkaları ve tasavvuf ile ruhlarını arındırıp, dinlendirebiliyorlardı. 1555-1556 yılında merkez sancakta on iki tekke ve zaviye varken, 1655'te bu sayı yirmiye ulaşmıştır⁶³⁵. Çalışılan dönemde Bitlis merkezde dokuz adet tekke ve zaviye ismi Bitlis Şer'iyye

⁶³¹ Medrese isimleri şunlardır: Şükriye, Cemşid Bey, Şerefiye, Fatime ve Zaimiyye. Yılmaz, *a.g.e.*, s.91-100.

⁶³² Medrese isimleri şunlardır: Katubiye, Hacı Begiye, Şükriye, İhlasiye ve İdrisiye. Şerafeddin Han, *Şerefname*, s.207.

⁶³³ Medrese isimleri şunlardır: Sultan Şeref, Gökmeydan, Versengi, Hacı Bey, Hatibiye. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C.I, s.130-133.

⁶³⁴ *SNMU*, H.1316 (1898-1899), s.950-951; 1317 (1899-1900), s.1051-1052; 1318 (1900-1901), s.1165; 1319 (1901-1902), s.454-455 ve 1321 (1903-1904), s.395-396; Kenan Arınç, "Bitlis İli'nin Eğitim Tarihi ve Eğitim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *BETAV Dergisi*, 2008, S.15, s.48.; Bitlis şer'iyye sicillerinde bu medreselerden 10'u hakkında kayıt mevcuttur. Kayıtlar için bkz. Halit Baş, "Şer'iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bitlis 2015, C.4, S.1, s.51, 52.

⁶³⁵ Tekke/zaviye isimleri için bkz. Yılmaz, *a.g.e.*, s.91-100; Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C.I, s.130-133.

Sicillerine yansımıştır⁶³⁶. 1892 tarihli vilayet salnamesinde ise vilayet genelinde otuz sekiz adet tekke ve zaviyenin olduğu kaydedilmiştir⁶³⁷. Bitlis'teki belli başlı tekke, zaviye ve türbeler şunlardır:

Şeyh Abdullah-ı Bedehşanî Zaviye ve Türbesi, Şeyh İbrahim Zaviyesi, Abdülgafur Efendi Tekyesi, Seyyid Ahmed Şirevî Tekke ve Zaviyesi, Kayseri Tekyesi, Şeyh Abdullah bin Hasan Zaviyesi Vakfı, Abdulkadir Efendi Hangâhı, Sultan Hacı Mustafa Vakfı (Tevhidhane), Şerefiye Zaviyesi.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı'na ait veri tabanından edinilen bilgilere göre Bitlis merkez sancağı ile buraya bağlı kazalarda tanzim edilmiş vakıflar şunlardır⁶³⁸:

Tablo 10- Bitlis Merkez Sancağı ve Buraya Bağlı Kazalardaki Vakıflar			
Vakfın Adı	Tanzim Tarihi		Bulunduğu Mahal
	Hicri	- Miladi	
Ayne'l-barid Câmî	Tarihsiz		Bitlis Merkez
Mehmed Dede Mescidi	Tarihsiz		Bitlis-Merkez
Molla Hasan Bangi Gökmeşdan Câmî	Tarihsiz		Bitlis Merkez
Seyyide Nefise Mescidi	Tarihsiz		Bitlis-Merkez
Karababa Mescidi	Tarihsiz		Bitlis-Merkez
Şeyh İshak Mescidi	Tarihsiz		Bitlis-Merkez
Hacı Bey bin Maksud Paşa	01/01/0001		Bitlis-Merkez
Nureddin kutulmuş bin Abdullah	01/01/0645 – 08/05/1247		Bitlis-Merkez
İdris Efendi bin Hüsameddin Bitlisi	01/01/0921 – 15/02/1515		Bitlis-Merkez
Mehmed Efendi	01/01/1122 – 02/03/1710		Bitlis-Merkez
Mahsud Paşa	01/07/1198 – 21/05/1784		Bitlis-Merkez
Alemdar Mahallesi Mescidi (Câmî)	24/01/1218 – 16/05/1803		Bitlis Merkez
Mehmed Şerif bin Yusuf Paşa	01/03/1258 – 12/04/1842		Bitlis-Merkez
Şeyh Abdullah Bedehşahi Zaviyesi ve Türbesi	15/02/1274 -05/10/1857		Bitlis Merkez
Gazi Bey Medresesi	06/02/1277 – 24/08/1860		Bitlis-Merkez
Yusuf Ağa bin Ahmed	20/06/1290 – 15/08/1873		Bitlis-Merkez
Hacı Bey	08/07/1291 – 21/08/1874		Bitlis-Merkez
Câmî-i Kebir	27/02/1293 – 24/03/1876		Bitlis Merkez
Şeyh İbrahim Zaviyesi	08/05/1294 – 21/05/1877		Bitlis-Merkez

⁶³⁶Başı, “a.g.m.”, s.53.

⁶³⁷SVB, H.1310 (M.1892), salname eki.

⁶³⁸ Buradan elde edilen bilgiler Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Ankara'daki Arşivinden alınmıştır.

Kureyi (Kirişi) Mescidi	11/04/1297 – 23/03/1880	Bitlis-Merkez
Mehmed Emin bin Mehmed	29/10/1300 – 02/09/1883	Bitlis Merkez
Mahmud Ağa bin Mustafa Kethüda	07/05/1306 – 09/01/1889	Bitlis-Merkez
Kurupınar Câmî	25/09/1307 – 15/05/1890	Bitlis-Merkez
Şeyh İshak Hatlani Câmî	27/06/1307 – 18/02/1890	Bitlis-Merkez
Câmî-i Kebir	07/02/1308 – 22/09/1890	Bitlis Merkez
Meydan Câmî	25/03/1308 – 08/11/1890	Bitlis-Merkez
Müştak Baba Tekkesi (Kadiriye Tarikatı)	07/09/1318 – 29/12/1900	Bitlis Merkez
Kaya Câmî	24/11/1318 – 15/03/1901	Bitlis-Merkez
Kızıl Câmî	22/07/1320 – 25/10/1902	Bitlis-Merkez
Çorum (Çom Mehmed) Câmî	22/03/1320 – 29/06/1902	Bitlis Merkez
Kızıl Câmî	22/07/1320 – 25/10/1902	Bitlis-Merkez
Hoca Câmî (Andulgani Ağa bin İsmail)	07/04/1320 – 14/07/1902	Bitlis Merkez
Hamatusi Câmî (Hamtos Câmii)	07/04/1320 – 14/07/1902	Bitlis-Merkez
Taş Câmî	07/06/1320 – 11/09/1902	Bitlis Merkez
Muhammediye Medresesi	13/02/1320 – 22/05/1902	Bitlis-Merkez
Kala-i Süfla Câmî	16/07/1320 – 19/10/1902	Bitlis Merkez
Zeydan Câmî	03/05/1320 – 08/08/1902	Bitlis Merkez
Şeyh Mahmud Mezidkani Tekkesi Dâhilinde Mescid	18/01/1310 – 12/08/1892	Bitlis Merkez
Haydar Bey Câmî	25/07/1321 - 17 /10/1903	Bitlis-Merkez
Hatuniye Câmî	05/07/1321 – 27/09/1903	Bitlis-Merkez
Tahta Câmî	17/02/1322 – 03/05/1904	Bitlis-Merkez
Keyseri Tekke-i Şerif Vakfı	04/08/1325 – 22/09/1907	Bitlis Merkez
Abdulgafur Efendi Hangahı (Han-ı Cedid)	04/01/1326 – 07/02/1908	Bitlis-Merkez
Ağa Câmî	24/04/1326 – 26/05/1908	Bitlis-Merkez
Kurupınar Câmî	29/06/1327 – 18/07/1909	Bitlis Merkez
Kalu Câmî	05/10/1331 – 07/10/1913	Bitlis-Merkez
Şerefhan (Şerefiye Câmî ve Medresesi, Meydan Câmî)	25/02/1341 – 17/09/1922	Bitlis Merkez
Burhaneddin bin Nurullah	07/10/0751 – 08/12/1350	Bitlis-Ahlât
Abdumelik bin Ramazan	01/11/0800 – 16/07/1398	Bitlis-Ahlât
Şeyh Muhammed Seher Hiz (Hayr) Zaviyesi	01/08/1109 – 12/02/1698	Bitlis-Ahlât
Kırklar Tekkesi	16/03/1282 – 09/08/1865	Bitlis-Ahlât
Sor Medresesi	Tarihsiz	Bitlis-Hizan
Meydan Medresesi	Tarihsiz	Bitlis-Hizan
Köse Medresesi	Tarihsiz	Bitlis-Hizan
Nizin Mahallesi Câmî	01/01/1945	Bitlis-Mutki

Tablo 10'a bakıldığında bazı vakıfların II. Abdülhamid döneminde tesis edildiği bazılarının ise daha önceden tesis edilmiş olduğu ve bu dönemde varlığını devam

ettirdiği anlaşılmaktadır. Vakıflar ile ilgili buradaki kayıtlar vakfiye, şahsiyet kaydı, atık esas, berat, i'lam, maruz, hüccet, temyiz kararı, tevzin kararı ve tezkire gibi çeşitli konularla ilgili olduğu görülmektedir. Bu belgeler Bitlis Kadılığı, Evkâf Mahkemesi, Bitlis Şer'iyeye Mahkemesi, Temyiz Mahkemesi, İdare Meclisi, Bitlis Mahkemesi ve Evkâf Müfettişliğince düzenlenmiştir. Bitlis merkezden sonra en fazla vakıf Ahlât'tadır.

Vakıfların merkezdeki mahallelere dağılımına bakıldığında ise şöyle bir tablo oluşmaktadır:

Tablo 11-Mahalle Bazında Bitlis'teki Vakıflar⁶³⁹					
Hersan Mahallesi	Kızıl Mescid Mahallesi	Taş (Mermutlu) Mahallesi	Zeydan Mahallesi	Gökmeydan Mevkii	Alemdar Mevkii
Hacı Begiye Medresesi	Gazi Bey (Şükriye) Medresesi	Taş Câmî Medresesi	Mescid, Câmî-i Şerif ve Türbe (vakf-ı meçhul)	İhlasiye (Gökmeydan) Medresesi	Mehmed Dede Medresesi
Hacı Beg Ağa Medresesi	Hacı Yusuf Ağa (Yusufiye) Medresesi	Mermutlu Câmî Medresesi	Zeliha Hatun Medresesi	Şeyh Hasan Banuki Câmî	Alemdar Mahallesi Câmî-i Şerifi
Mehmed Ağa (Mehmediye) Medresesi	Ağa Câmî Medresesi	Mescid ve Câmî-i Şerif (vakf-ı meçhul)	Maksud Paşa Câmî-i Şerifi		
Nuhiye Medresesi	Şeyh Ahmed Şeruvî Zaviyesi	Zaviye (vakf-ı meçhul)	Mescid, Câmî-i Şerif (vakf-ı meçhul)		
Medrese ve Câmî-i Şerif (vakf-ı meçhul)	Zaviye ve Cam-i Şerif (vakf-ı meçhul)	Ömer Ağa bin Han Ahmed Zaviyesi	Hankah (vakf-ı meçhul)		
Zeliha Hanım Vakfı	Zeliha Hanım Mektebi		Şeyh İdris (İdrisiye) Medrese ve Zaviyesi		
Maksud Paşa Vakfı	Said Han-Arap Baba Zaviyesi				
Hacı Mehmed Halife Câmisi	Muşlu Şerif Paşa Câmisi				

⁶³⁹ Bu tablo, 28769 nolu Evkaf Defteri esas alınarak düzenlenmiştir.

Tablo 11'e bakıldığında vakıfların daha ziyade Hesan ve Kızıl Mescid Mahallelerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Kayıtlarda mahalle ismi zikrolunmadığından mevkisi tespit edilemeyen vakıflar tabloda gösterilememiştir. Bu tarz vakıflar kayıtlarda “meçhul” olarak kaydedilmiştir. Meçhul vakıf sayısı oldukça fazla olup, ismi belli olan vakıflardan daha fazla mal varlığına sahip olduğu tespit edilmiştir.

Bitlis merkezdeki vakıflara bağışlanmış mal varlıklarının içinde dükkân, kahvehane, hamam, han, ahır, tarla, çayırılık, pınar, hane, değirmen, arazi, bağ, bahçe ve debbağhane gibi çok çeşitli taşınmazların olduğu görülmektedir. 1874 yılı itibariyle şehir merkezindeki dükkân sayısı 1.257'dir⁶⁴⁰. 1897-1898 yılları itibariyle şehirdeki dükkânlardan 506'sı vakıflara tahsislidir. Bunların içinde Kasaplar Çarşısındaki 57 dükkânın geliri vakfedilmiş olan Hüsrev Paşa Vakfı, en fazla dükkâna sahip vakıftır⁶⁴¹. Şehir merkezindeki üç tane han da vakıflara bağışlanmıştır. Hanların gelirinin bazen yarısı bazen de üçte birininin bağışlandığı görülmektedir⁶⁴². Çarşıdaki Şeytan Pazarında bulunan 15 dükkân yine vakıflarca idare edilmektedir⁶⁴³. Bitlis merkezde olup taşınmazları şehir dışında olan vakıflar da mevcuttur⁶⁴⁴. Bunlardan Hüsrev Paşa Vakfına tahsisli Rahva düzlüğündeki Kervansarayın (Rahva Han) yıllık geliri 16.826 kuruş ve masrafı ise 5.750 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu geliri ile Bitlis'te en fazla gelir getiren –tek parça- mülklerin içinde ikinci sırada gelmektedir⁶⁴⁵. İlk sırada ise Kızıl Mescid

⁶⁴⁰ Dükkân sayısı hakkında önceki dönemler ile ilgili bazı bilgileri edinilebilmektedir. 16. yüzyılın sonunda kaleme alınan Şerefname'de 800 olarak paylaşılan dükkân sayısını Evliyâ Çelebi, 1655'te 2.100 olarak kaydetmiştir. 1874 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesinde ise dükkân sayısı 1.257 olarak paylaşılmıştır. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C.I, s.134; Şerafeddin Han, *Şerefname*, s.207; *SVE*, H.1291 (M.1874), s.152.

⁶⁴¹ *BOA. EV.d.* 28769, H.1314 (M.1897-1898).

⁶⁴² Hacı Ağa Vakfına bir hanın gelirinin tamamı, Zeliha Hanım Vakfına ise Hazro Hanın gelirinin yarısının, Hacı Yusuf Ağa Vakfına ise Tüccar Hanı gelirinin üçte birisi bağışlanmıştır. *BOA. EV.d.* 28769, H.1314 (M.1897-1898).

⁶⁴³ Bunların ondördünün vakf-ı meçhul (ismi bilinmeyen vakıf) ve birisi Zeliha Hatun Vakfı'nca idare edildiği ifade edilmiştir. *BOA. EV.d.* 28769, H.1314 (M.1897-1898).

⁶⁴⁴ Örnek olarak Bitlis'te medfun Molla Hasan Banuki Vakfı'nın Erzurum'un Hınıs kasabasına tabi Latar köyünde vakıf arazisi gösterilebilir. *BOA. C..EV..(Cevdet Evkaf)* 180/8958, 29 Z 1279 (17 Haziran 1863).

⁶⁴⁵ Yalnız incelenen kayıтта burasının harabe olduğu aktarılmıştır. Harabe haliyle bu kadar gelir getiriyorsa sağlam haliyle gelirinin oldukça fazla olacağı düşünülmektedir. 6.400 metrekaare alana sahip El-Aman Hanı olarak bilinen bu yer 16. yüzyılda Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından içinde câmi, dükkân ve hamam gibi birçok kısımdan oluşan külliye şeklinde yaptırılmıştır. Rahva düzlüğünün kışın yağın karlardan dolayı tüccar ve yolcuların hayatı için ciddi tehlike oluşturması dolayısıyla bu hanın burada yapılmış olması önemlidir. Yapımından sonraki 20 yıl içinde bu han sayesinde bir tek yolcunun dahi yoldan geçerken hayatını kaybetmediği ve handa konaklayan her yolcunun Hüsrev Paşa'ya hayır dualar ettiği Şerefname'de zikrolunmaktadır. Han'ın etrafında 30 civarı ailenin meskûn olduğu ve hanın su ihtiyacının uzak bir mevkiden tedarik edildiği yine aynı kaynağın verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. İpekyolu üzerinde bulunan bu han, yüzyıllarca buradan geçen kervanlara hizmet sunmuş fakat 19.

Mahallesindeki câmiye vakfedilmiş taşınmazlar gelmektedir. Bunların yıllık geliri 19.049 kuruş ve gideri ise 10.589 kuruştur⁶⁴⁶. Vakıflara bağışlanan mülkler arasında ilginç olanları da vardır. Bitlis'e bir saat mesafede bulunan Papşin Han'ın yanındaki pınar, ismi belirtilmemiş bir vakfa bağışlanmıştır. Zikrolunan pınarın yıllık getirisi ise 600 kuruş olarak kayıtlara geçmiştir⁶⁴⁷. Şehir merkezinde bulunan hamamların ikisi de vakıflarca işletilmektedir⁶⁴⁸. Birisi Kızıl Mescid Mahallesinde Mumhane önünde (yıllık geliri 10.500 kuruş) diğeri mevki bilinememekle beraber Hüsrev Paşa Vakfına bağışlanmış (yıllık geliri 10.000 kuruş) olduğu kayıtlıdır⁶⁴⁹.

Ramazan ayında fakirlere ekmek dağıtmak amacıyla şehir merkezinde faal olan bir vakıf bulunmaktaydı. Bu vakıf çarşı merkezindeki Şeytan Pazarı denilen mevkide bulunmakta olup ismi kayıtlarda zikrolunmamıştır. Vakfın yıllık geliri 4.348 kuruş olarak kaydedilmiştir. Zikrolunan vakfın 1555-1556 tarihli Tapu Tahrir Defterinde varlığından bahsedilmiştir⁶⁵⁰. Bahse konu olan vakıf 1897-1898 yıllarında hâlâ Bitlis'te kuruluş amacına göre hizmet sunmaktaydı. Bu örnek, vakıfların asırları aşan hizmet anlayışını yansıtması ve sosyal sorumluluk noktasında üstlendiği görev açısından önemlidir⁶⁵¹.

Vakıf yapılar zamanla bakım istemektedirler. Düzenli olarak yapılan bakımları yanı sıra bazen de yıkılıp tekrar yapılmak zorunda kalınabilmiştir. Yahut herhangi bir doğal afet nedeniyle ciddi hasar aldığı durumlarda tamirinin olabilmesi için ciddi bir

yüzyılın sonunda eski fonksiyonunu yitirmiş ve zamana yenik düşmüştür. 1899'da buranın tamir edilmesi ile ilgili girişimlerin olduğu dönemin yazışmalarından anlaşılmaktadır. Tamir bedeli olarak 50.000 kuruşluk bir masraf çıkarılmıştır. İhtiyaç duyulan tamirata izin verilmiş ve gerekli tamirat yapılmıştır. Günümüzde bu han Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından aslına uygun olarak restore edilmiş ve Bitlis Eren Üniversitesi'nin kullanımına sunulmuştur. *BOA. EV.d.* 28769, H.1314 (M.1897-1898); *BOA. BEO.* 1416/106179, 09 Ş 1317 (8 Ağustos 1899); *BOA. İEV.* 23/54, 6 Ş 1317 (10 Aralık 1899); Şerafeddin Han, *Şerefname*, s.208-209.

⁶⁴⁶*BOA. EV.d.* 28769, H.1314 (M.1897-1898).

⁶⁴⁷*BOA. EV.d.* 28769, H.1314 (M.1897-1898).

⁶⁴⁸ Hamamların sayısı ile ilgili kayıtlara bakıldığında zaman içinde değişik rakamların paylaşıldığı görülmektedir. Şerephan sayı vermemekle beraber bunların Hüsrev Paşa tarafından ve mermerden yapıldığını; Evliyâ Çelebi toplam 5 hamam olduğunu; H.1288 (M.1871) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesinde 2 hamam ve H.1291 (M.1874) tarihli Erzurum Vilayet Salnamesinde ise 3 hamam olduğu zikrolunmuştur. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C.I, s.137; Şerafeddin Han, *Şerefname*, (Terc. Mehmet Bozaslan), Hasat Yayınları, İstanbul 1990, s.207; *SVE*, H.1291 (M.1874), s.152.

⁶⁴⁹ Hamamların gelirine bakıldığında o günün şartlarında ne kadar fonksiyonel olduğu anlaşılmaktadır. Zira 57 dükkân için yıllık gelir 6.526 kuruş iken 1 hamamın yıllık geliri 10.000 kuruş olabilmektedir. Bu hamamlardan birisi Hüsrev Paşa Hamamıdır. *BOA. EV.d.* 28769, H.1314 (M.1897-1898); *BOA. BEO.* 836/62694, 30 Ra 1314 (8 Eylül 1896).

⁶⁵⁰ Vakfa gelir olarak 15 dükkân vakfedilmiştir. Yılmaz, *a.g.e.*, s.91-100

⁶⁵¹*BOA. EV.d.* 28769, H.1314 (M.1897-1898).

ödeneğe ihtiyaç duyulmaktadır. Bu tarz olumsuz durumlarda kullanılmak üzere vakıfların büyük bir kısmında gelir-gider dengesinin sağlanmasının yanı sıra bir miktar gelirin fazlaya çıkarılarak ileride ciddi hasarlarda değerlendirilmek üzere biriktirildiği görülmektedir. Bu teferruat büyük önem arz etmektedir. Zira Bitlis gibi deprem kuşağı üzerinde olan bir şehirde yıkıcı depremler olabilmekte ve bu zamanlarda vakıf binalarında ciddi hasarlar oluşabilmektedir. Yine yangınlar yapıları tehdit eden dönemin çok ciddi tehlikelerinden birisidir. Yangınların kısa zamanda yayılma eğilimi göstermesi, binalardaki ahşap aksamın fazlalığı ve Bitlis'teki itfaiye teşkilatının yetersizliği, olası küçük bir yangın olayında bile önü alınmaz bir sonuç ortaya koyabilmekteydi. Eğer vakıfların arttırılan ödeneği olmazsa devletin kendi imkânıyla bu kadar vakıf eserini tamir ve gerektiğinde yeniden yapması olanaksızdır.

Bitlis'teki vakıfların yıllık gelir-gider dengesine bakıldığında, birçoğunun örtüşmekte olduğu görülmekle beraber bir kısmının ise gelirinin giderinden fazla tutulduğu görülmektedir. Örneğin Hersan Mahallesiindeki Hacı Ağa Vakfına ait hankahın yıllık geliri 6.780 kuruş ve gideri ise 4.220 kuruştur. İdrisiye medresesinin yıllık geliri 2.414 kuruş ve gideri ise yine 2.414 kuruştur⁶⁵². Bitlis'teki vakıf eserlerinin ağır bakım ve tamirleri için gerekli izin Evkâf Nezareti aracılığıyla Şûrâ-yı Devlet'ten alınmaktadır. İzin çıkmadığı sürece vakıf eserlerine müdahalede bulunmak imkânsızdır. Hüsrev Paşa Vakfına tahsisli Rahva Han'ın yıllık geliri 16.826 kuruş ve masrafı ise 5.750 kuruş olarak hesaplanmıştır. 1899'da bu yapı için tamirat gerekmiş ve bunun için 50.000 kuruşluk bir masraf oluşmuştur. İhtiyaç duyulan ödenek vakfın kendi gelirinden karşılanabilmiştir⁶⁵³. Yine 1907 depreminde ağır hasar alan Kızıl Mescid Mahallesiindeki câminin tamiri için gerekli olan 59.599 kuruşun büyük bir kısmı kendi gelirlerinden karşılanmıştır⁶⁵⁴. Merkezdeki Hüsrev Paşa Hamamı ve Çarşısı tamiri için gerekli olan 14.781 kuruşun vakfın kendi gelirinden karşılanacağı ifade edilerek tamire izin verilmiştir⁶⁵⁵. Şarkiye Medresesinin 1909 yılı için yıllık geliri 55.000 kuruş ve gideri ise 28.000 kuruştur. Aradaki farka bakıldığından vakıf eserlerinin gider/masraf endişesinden ne kadar uzakta tutulduğu anlaşılmaktadır. Böylece yapılan vakıf

⁶⁵²BOA. EV.d. 28769, H.1314 (M1897-1898).

⁶⁵³ Bu örnek bile vakıfların geleceğe nasıl taşındığını bize anlatabilmektedir. BOA. İ.EV.. 23/54, 6 Ş 1317 (10 Aralık 1899).

⁶⁵⁴BOA. İ.EV.. 43/49, 24 S 1325 (8 Nisan 1907); BOA. İ.EV.. 48/32, 13 C 1326 (13 Temmuz 1908).

⁶⁵⁵BOA. İ.EV.. 14/39, 28 Ra 1314 (6 Eylül 1896).

müessesesinin maddi endişelerden uzak sadece yapılış amacına hizmet etmesi sağlanmıştır⁶⁵⁶.

Geliri tamirini karşılamayan eserlerde ise Evkâf Nezareti'nin bütçesi kullanılmaya gayret edilmiştir. 1899'da Çukur nahiyesi Seyhan köyü câmininin tamir masrafı olan 1.000 kuruşluk bir ödenek tedarik edilemediğinden nezaretten yardım talep edilmiş ve ödenek buradan karşılanmıştır⁶⁵⁷. Bazen de çok istisnai bir durum olarak vakfi olmayan câmilere denk gelinmektedir. 1890'da Bitlis'ten İbrahim isminde birisi, vakfi olmayan bir câminin tamirat masrafı olan 6.000 kuruşun padişahın hususi bütçesinden sadaka-i hümayun olarak karşılanmasını talep etmiştir⁶⁵⁸. Dönem içinde bu tarz taleplerin II. Abdülhamid tarafından geri çevrilmediği bilinmektedir.

1.8. Bitlis'te Matbaa ve Gazetecilik

Alman Johann Gutenberg'in icat ettiği matbaa 1440 yılından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde matbaanın Müslümanlarca kullanılmaya başlanması ise ancak Lale Devri'nde ve padişahın onayı ile 1727 yılında İbrahim Müteferrika ile Said Efendi tarafından İstanbul'un Sultan Selim semtinde ve Müteferrika'nın kendi evinin alt katında matbaayı kurmasıyla mümkün olabilmıştır⁶⁵⁹. Oysaki aynı İstanbul'da gayrimüslimler 1493 yılından itibaren matbaayı kullanmaya başlamışlardır⁶⁶⁰. 1729 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti'ndeki yabancı ve azınlıkların elindeki matbaa sayısı 37'yi bulmuştur⁶⁶¹. Matbaa ilerleyen süreçte İstanbul dışında da yayılmıştır. Böylece matbaanın serüveni Anadolu vilayetlerinde gelişerek devam etmiştir. Sayısı yıldan yıla artan matbaalar genellikle resmi hizmete mahsus olarak kullanılmıştır.

⁶⁵⁶ Vakfın gider kalemleri ile ilgili detaylar için bkz. *BOA. İ.EV.* 50/28, 12 Za 1327 (25 Kasım 1909).

⁶⁵⁷ Bu câminin tamir bedeli daha sonra 9.000'i aşmıştır. Bundan dolayı eksik kalan kısmının yerelden tedarikine çalışılmıştır. *BOA. İ.HUS.* 78/32, 29 B 1317 (3 Aralık 1899); *BOA. İ.EV.* 40/49, 8 Ca 1324 (30 Haziran 1906).

⁶⁵⁸ *BOA. Y.PRK.AZJ.* 16/42, 07 C 1307 (29 Ocak 1890).

⁶⁵⁹ İlk basılan eser Vankulu Lügati'dir. 31 Ocak 1729'da 1.000 adet olarak basılmış ve 35 kuruşa satılmıştır. Atilla Girgin, *Türk Basın Tarihi'nde Yerel Gazetecilik*, İnkılâp Kitapevi, Ankara 2001, s. 4-5.

⁶⁶⁰ Musevi Hahamı Gerson tarafından kurulmuştur.

⁶⁶¹ Ercan Haytoğlu, *Denizli Basın Tarihi (1909-2009)*, Pamukkale Üniversitesi Yayınları No: 18, Denizli 2010, s. 3.

Bitlis'te ilk matbaa 1884'te Hacı Hasanzâde İbrahim Edhem Efendi tarafından kurulmuştur⁶⁶². Matbaanın açıldığı yer Bitlis Hükümet Konağı'dır. Basım dili Türkçe, basım tekniği taş ve harf şeklindedir. Resim basamadığı da ifade edilmiştir⁶⁶³. Bitlis'te matbaanın açılmasıyla vilayet genelinde ihtiyaç duyulan birçok matbu evrak, risale ve kitap burada basılmaya başlanmıştır. Basılan eser ve evrakların çeşitliliğine bakıldığında rüşdiye ve ibtidaîlerde daimi surette lazım olan hülâsa ve devam cetvelleri⁶⁶⁴, aşar muamelatı için tab' ettirilen kavaimnâme, zabıtnâme, ihbarnâme, deyn ve sened kâğıdı⁶⁶⁵, kişisel olarak hazırlanıp bastırılan risaleler⁶⁶⁶, vilayet salnameleri⁶⁶⁷ vb. eser ve evrakların basıldığı görülmektedir⁶⁶⁸. Bunların dışında matbaada eserini basmak isteyenler olmasına rağmen, çeşitli sebeplerle bu taleplerin kabul edilmediği tespit edilmiştir⁶⁶⁹. Zira bahse konu olan matbaa, resmi bir devlet matbaasıdır. Dönem içindeki sansür bu veya başka matbaalarda basılacak eserlerin denetimini ve dolayısıyla da devletin uygulama ve esaslarıyla çelişen bütün çalışmaların bu haktan mahrum

⁶⁶² *Bitlis İl Yıllığı 1971*, s. 106.

⁶⁶³ *SMNU*, H.1316 (M.1898), s. 954-955; H.1317 (M.1899), s. 1054- 1055; H.1319 (M.1900), s. 458-459.

⁶⁶⁴ 1901 yılında Maarif Nezaretinden istenen 200 adet hülâsa ve devam cetvellerinin temin edilemediği ve vilayet matbaasında tab' edilmesi gerektiği ifade edilerek cevap verilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 595/2, 1 N 1319 (12 Aralık 1901).

⁶⁶⁵ Vilayet matbaasında 1302-1309 yıllarında basılan evrakların bedeli olan 11.272 kuruş 2 paradan Maarif hissesi olan 489 kuruş 29 paranın henüz ödenmediği ve bu konuda defalarca ihbarnâme gönderilmesine rağmen herhangi bir neticenin alınmadığı ifade edilmiştir. Yıl bazında oranlara bakıldığında şöyle bir tablo karşımıza çıkar;

1302	71 kuruş 35 pare
1303	74 kuruş
1304	90 kuruş
1305	68 kuruş 31 pare
1306	36 kuruş 21 pare
1307	48 kuruş 35 pare
1308	48 kuruş 2 pare
1309	52 kuruş 35 pare
Toplam	489 kuruş 39 pare

BOA. MF. MKT. 194/136, 29 B 1311 (5 Şubat 1894).

⁶⁶⁶ Örneğin, Bitlis Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Hacı Mehmet Tevfik Efendi'nin aldığı resmi izin ile Şafii Mezhebine mensup rüşdiye ve ibtidaî öğrencileri için ve bu mezhep esasları dikkate alınarak hazırladığı 17 sayfalık "*Malabüd*" isimli (ilmihalin) risalenin aslı ile birlikte 4 nüshasının basılarak nezarete gönderildiği ifade edilmiştir. Akabinde devam eden yazışmalarda bu ilmihalin rüşdiye ve ibtidaîlerde okutulması ile ilgili nezaretten müsaade istenilmesi üzerine red cevabı alınmıştır. Yalnız bu ilmihalin gerektiği zamanlarda tekrar basılmasına ise müsaade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 523/40, 08 Ca 1318 (3 Eylül 1900); *BOA. MF. MKT.* 102/68, 16 S 1306 (22 Ekim 1888).

⁶⁶⁷ H.1310 (M.1892), H.1316 (M1898), H.1317 (M.1899) ve H.1318 (M.1900) senelerinde toplam 4 adet Bitlis vilayetine ait salname basımı gerçekleştirilmiş olup, bu salnamelerden birer nüsha Dersaadet'teki kütüphaneye gönderilmiştir ve kütüphanedeki raflarda yerini almıştır. Salnamelerin basımındaki düzen ve ihtimam takdire şayan görülmüştür. *BOA. DH. MKT.* 76/30, 18 Z 1310 (3 Haziran 1893); *BOA. MF. MKT.* 177/20, 22 M 1311 (6 Ağustos 1893); *BOA. MF. MKT.* 177/28, 22 M 1311 (6 Ağustos 1893); *BOA. DH. MKT.* 2373/73, 15 Ra 1318 (16 Temmuz 1900).

⁶⁶⁸ Bunlara dinî ve edebî eserler ile takvimlerin basımı da eklenebilir. Bülent Varlık, *Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri*, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.I*, İstanbul 1985, s.99.

⁶⁶⁹ Şirvan Kazası Naibi Mehmed Efendi'nin telif etmiş olduğu "*Durratü'l-fahirat fi beyani'l-akaidat*" isimli risalesinin Bitlis vilayeti matbaasında basılması isteği, risaledeki hatalarının çokluğu sebebiyle kabul edilmemiştir. *BOA. MF. MKT.* 205/43, 2 Za 1311 (6 Haziran 1894).

olmasına sebep olmuştur. Vilayet matbaasında bir eserin bastırılabilmesi için öncelikle vilayetteki bürokratik engellerin aşılması gerekmektedir. Bu engel aşıldıktan sonra vilayet, uygun gördüğü eserin basılması izni için Maarif Nezaretine eserin nüshası ile yazısını gönderirdi. Nezaretteki Encümen-i Teftiş ve Muayene Komisyonu bu eseri inceler ve uygun görürse ruhsat verirdi. Değilse izin vermemekle beraber gerekirse cezai işlem için kanunî takibat da yapabiliirdi⁶⁷⁰.

Vilayet matbaasının maddi anlamda desteklenmesinde, vilayet gazetesinden elde edilecek gelirler büyük önem taşımıştır. Bundan dolayı gazetenin abonesinin sayısı ve gazete alanların ödemelerini zamanında yapmaları bu faaliyetin devamı konusunda zorunluluk arz etmiştir. Bitlis vilayet matbaasının faaliyetinin devamı konusunda birtakım sıkıntıların yaşandığı dönem içindeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. 3 Kasım 1908 tarihli bir belgede zikrolunduğu üzere matbaada basılan vilayet gazetesinin 200 kuruş maaş alan memurlardan zorunluluğunun kaldırılarak, 500 kuruş maaş alan memurlara zorunlu hale getirilmesi, yıllık abonelik bedelinin 60 kuruş gibi düşük bir orana çekilmesi ve bu miktarın da hakkıyla toplanamaması gibi sorunlar arz edilmiştir. Bu sorunlardan kaynaklı bazı olumsuz neticeler ortaya çıkmıştır. Matbaada çalışan personelin maaşının ödenemediği, gerekli olan kâğıt ve mürekkebin temininde yaşanan sıkıntılardan dolayı siparişlerin zamanında hazırlanamadığı ve dolayısıyla resmi devlet kurumlarının evrak ihtiyacının karşılanamamasından kaynaklı sorunların yaşandığı dile getirilmiştir. Sorunun çözümü noktasında ise gazete alım zorunluluğunun tekrar 200 kuruşa indirilmesi, bu mümkün olmayacaksa matbaa için ayrı bir bütçenin tahsisi talep edilmiştir⁶⁷¹.

Vilayet matbaası müdürlük düzeyinde temsil edilmiştir. Müdürün yanında tab', dizgi, malzeme temini yapan ara personel gibi başkaca görevliler de bulunmuştur. Yıllar bazında görev yapan personeller ile ilgili şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır⁶⁷²:

⁶⁷⁰ Bitlis'ten Halife Hasan isminde birisinin yazdığı risalenin neşrine, zararlı olmasından dolayı Maarif Nezareti Encümen-i Teftiş ve Muayene Komisyonunun 20 Receb 1299 (7 Haziran 1882) tarihli kararınca izin verilmemesi ve hakkında Düstür'un 2.cildinin 220.sayfası gereği kanunî muamelenin yapılacağı ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT. 76/50, 16 Ş 1299 (3 Temmuz 1882).*

⁶⁷¹ *BOA. DH. MKT. 2651/38, 14 L 1326 (9 Kasım 1908).*

⁶⁷² *SVB, H.1316 (M.1898) s. 106; H.1317 (M.1899), s.109; H.1318 (M.1900), s.110.*

Tablo 12- Bitlis Vilayet Matbaasında Görev Yapan Personel Listesi		
1898	1899	1900
Müdür Ahmed Hilmi Efendi	Müdür Ahmed Hilmi Efendi	Müdür Ahmed Hilmi Efendi
Ser Müsevvid Şemsi Efendi	Evrak Müdürü Osman Sem'i Efendi	Evrak Müdürü Osman Sem'i Efendi
Hesap Kâtibi Hurşid Efendi	Hesap Kâtibi Hurşid Efendi	Hesap Kâtibi Hurşid Efendi
Mürettib Abdülmecid Efendi	Mürettib Abdülmecid Efendi	Mürettib Abdülmecid Efendi
Merdaneci Şükrü Efendi	Mürettib Muâvini Sükrü Efendi	Mürettib Muâvini Sükrü Efendi
Çarhçı Ahmed Agâ	Mürettib Hüsnü Efendi	Mürettib Hüsnü Efendi
Makinist Mehmed Efendi	Çarhçı Ahmed Agâ	Çarhçı Ahmed Agâ
	Makinist Mehmed Efendi	Makinist Mehmed Efendi
	Makinist Muâvini İbrâhim Efendi	Makinist Muâvini İbrâhim Efendi

Çalışan personelin 1899 yılından itibaren artmaya başladığı görülmektedir. Bunda matbaanın iş yükünün artmasının etkili olduğu ifade edilebilir. Görevli olan personellerin maaşı matbaanın gelirlerinden karşılanmaktadır. Müdür ve personelin maaşı ile ilgili toplu bir belgeye ulaşılamadı. Yalnız komşu vilayet olan Mamuratülaziz vilayetindeki matbaa müdürünün 2-3 ayda bir 800 kuruş maaş aldığı bilinmektedir⁶⁷³.

Matbaa müdürünün ismi bazen soruşturmaya konu olabilmıştır. Hatta görevden alınmaya kadar da bu süreç gidebilmiştir. 19 Aralık 1889 tarihli bir belgeye göre dönemin matbaa müdürü olan kişi Ahmed Hilmi Efendi⁶⁷⁴ ve vilayet Mektubi Kalemî Mümeyyizi İbrahim Efendi hakkında yolsuzluk ve kovuculuk yaptıkları suçlaması yer almıştır. Şûrâ-yı Devlet tarafından adı geçen kişilerin şimdilik idareten görevden alınmaları, mahkeme edilmeden sürgün kararının verilemeyeceği yönünde karar verilmesinden dolayı sadece görevlerinden alınmakla yetinilmiştir. Haklarında ayrıca yargılamanın başlamasına hükmedilmiştir⁶⁷⁵.

⁶⁷³ Adı geçen göreve Bitlis'ten bu vilayete sürgün edilen Bitlis'in eski Belediye Reisi İbrahim Edhem Efendi getirilmiştir. Bitlis'e geri gelirse de matbaa müdürlüğü görevine getirileceği kendisine tebliğ edilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 1049/53, 18 Z 1323 (13 Şubat 1906).

⁶⁷⁴ Ahmet Hilmi Efendi, devam eden süreçte cezalandırılarak "ıslâh-ı nefis edinceye kadar" Kastamonu'ya sürgün edilmiştir. Burada bir süre ikamet ettikten sonra Kastamonu Gazetesi Baş Muharriri olarak görev almıştır. Akabinde Dersaadet'e geçerek 5 Haziran 1894 tarihinde devlet nezdinde bir görev talebinde bulunmuştur. Fakat bu talebi, Bitlis'teki soruşturmasından dolayı sıkıntıya düşmüştür. Sadaretçe yine de durumun incelenmesine karar verilmiştir. *BOA. ŞD.* 2634/34, 19 Z 1311 (24 Mayıs 1894).

⁶⁷⁵ *BOA. DH. MKT.* 1683/50, 25 R 1307 (19 Aralık 1889).

Bitlis'teki resmi vilayet matbaasının açılmasından on beş sene evvel bu vilayet dâhilinde gayrimüslimlerin Armidol isimli Ermeni Manastırında matbaa kurmak için çalışmalar yaptığını ve bu çalışmaların ayrıca resmi ruhsatla da neticelendiğini ifade etmek gerekmektedir⁶⁷⁶. Bu da gösteriyor ki Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Bitlis'te de matbaayı ilk defa gayrimüslimler kullanmıştır.

I. Dünya Savaşı'nda Rusların Doğu Anadolu'yu işgali sırasında Bitlis de Rusların eline geçmiş ve vilayet matbaasının faaliyetleri de sona ermiştir⁶⁷⁷. Bitlis'te ikinci defa matbaa ancak 1935'te açılabilmiştir.

Bitlis vilayeti için matbaanın yanında bir de evrak çoğaltılması konusunda büyük ihtiyaç arz eden teksir makinesinin de tedarikine çalışıldığı görülmektedir. 6 Haziran 1909 tarihinde vilayet geneline hizmet vermek amacıyla dört adet teksir makinesinin bedelinin bütçeden ödenebilmesi hususunda girişimler olmuştur⁶⁷⁸.

II. Abdülhamid döneminde sansürün yaygınlaşmasına rağmen gazeteciliğin geliştiği ve taşra vilayetlerine kadar bu işin altyapısının inşa edildiği görülmektedir. Bu açıdan kendinden sonraki döneme de iyi bir altyapı sağlamıştır. Bitlis vilayeti de genele teşmil olunduğu üzere payına düşen kısımda basın ve yayıncılık konusunda geç de olsa faaliyetlere başlamış ve nihayetinde bu çalışmalardan düzenli yayın yapabilen bir gazete çıkarabilmiştir. Gazete çıkarabilmek için Matbuat Nizâm-nâmesi'nin ⁶⁷⁹ üçüncü maddesinde bazı şartlar zikrolunmaktadır⁶⁸⁰. Bunlar; cinayet veya başka bir suçtan dolayı ceza almamış olmak, 30 yaşından büyük olmak ve hukuken borçlu olmamak.

Bitlis vilayetinde gazete neşretme süreci matbaanın açılmasıyla başlamıştır. İlk olarak “*Bitlis*” adıyla bir resmi vilayet gazetesi çıkmaya başlamıştır. Matbaanın 1884'te

⁶⁷⁶ Adı geçen matbaada dinî kitapların ve sibyan mektebinde okutulan kitapların basımı amaçlanmıştır. Bundan dolayı da ruhsat verilmesinde sıkıntı çıkarılmamıştır. *BOA. ŞD.* 205/10, 09 M 1286 (12 Nisan 1869).

⁶⁷⁷ Vehbi Çelebi, “Bitlis'te Basın”, *BETAV (Bitlis Eğitim ve Tanıtım Vakfı) Dergisi*, S. 6, 1987, s. 22.

⁶⁷⁸ *BOA. DH. MKT.* 2833/11, 17 Ca 1327 (6 Haziran 1909).

⁶⁷⁹ 1864 yılında yayınlanmıştır. Gazetelerin kontrolü ve basın yayın ile ilgili ilkeleri belirlemiştir. 1867 yılında Âli Kararname ile desteklenmiştir. Bu kararname 1909 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Bu kararnameye bir de 1876 yılında Sansür Kararnamesi eklenmiştir. Böylece basın yayın ile ilgi bütün süreç kontrol altına alınmıştır. 1909 yılında Matbuat Kanunu kabul edilmiş ve 1931 yılına kadar yürürlükte kalmıştır. Hıfzı Topuz, *Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi (Davalara, Hapisler, Saldırıları, Faili Meçhuller ve Holdingler)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1996, s. 28, 29, 30, 61.

⁶⁸⁰ *BOA. MF. MKT.* 4/18, 20 C 1289 (25 Ağustos 1872).

açılmasından kısa bir süre sonra –tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber- muhtemelen 1885 yılında da gazete basılmaya başlanmıştır⁶⁸¹. Osmanlı Devleti'nin diğer illerinde olduğu gibi Bitlis ilinde de haftalık olarak yayımlanan ve devlet kontrolünde bulunan bu gazetenin alınması üst düzey devlet görevlilerine zorunlu kılınmıştır⁶⁸². Mülkiye hizmetinde bulunan amir ve zabıtların Ceride-i Askeriye'ye aboneliğinin zorunlu olduğu, ayrıca mülkiyeden de 1.000 kuruş ve üstü gelirleri olan askerlerin bir de vilayet gazetesine abone kaydedilmeleri mecburi tutulmuştur⁶⁸³. Gazetenin nüsha fiyatı 60 para, yıllığı 60 kuruş ve 6 aylığı ise 35 kuruş idi. Gazeteye 2 paralık pul yapıştırılırdı. Gazete değişik zamanlarda farklı yerlerde idare edilmiştir. 3 Şubat 1890 tarihinde Bitlis'te hükümet konağı civarında orduya tahsis edilen idâdî okulu binasında, 27 Ekim 1890'da Zeydan Mahallesi'nde Abdal Ağa Köprüsü civarındaki özel bir evde ve bundan bir süre sonra da 26 Eylül 1891'de ise Bitlis Hükümet Konağında kendisine tahsis edilen mekâna taşınarak bundan sonraki faaliyetlerini kapanıncaya kadar burada devam etmiştir⁶⁸⁴. Gazetenin hangi konular hakkında yayın yaptığı ile ilgili olarak gazete adının altında “*Pazartesi günleri çıkar, mu'âmelât-ı siyâsiye ve menâfi' ve havâdis-i 'umûmiye ve mahalliyeden bahs eder, resmî ve esbu'i gazetedir*” denilmektedir. Gazetenin ilk sayfasında içindikiler kısmı hazırlanmıştır. Genellikle 4 sayfadan oluşmuştur⁶⁸⁵. Her hafta yayımlanacak olan bu gazetenin birer nüshasının da Müfettiş-i Umûmiliğe gönderilmesi zorunlu tutulmuştur⁶⁸⁶.

Bitlis gazetesinin vilayet ahalisi için büyük önem arz ettiği şüphesizdir. Zira faaliyette olduğu yıllarda kitle iletişiminin en önemli araçlarından biridir. Gazete ile hem devletin genel hem de vilayetin dâhili haberlerinin yanı sıra verilen ilanlar ve yayımlanan kanunlarla da halk bilgilendirilmiştir. Yine dönem içinde sıklıkla yaşanan

⁶⁸¹ Bu tespit mevcut gazete nüshalarının neşredildiği tarihler dikkate alınarak yapılan hesaplardan geriye doğru gidilerek yapılmıştır. Eldeki ilk nüsha 3 Şubat 1890 yılına ait ve 179. sayı olarak basıldığına göre bundan önce basılmış olan sayılar geriye doğru haftalık olarak düşüldüğünde gazetenin 1885 yılı içinde yayın hayatına başladığı tespiti yapılabilmektedir. Gazetenin ilk nüshasının kopyası için Ek 20'ye bkz.

⁶⁸² Bu zorunluluk genellikle memurların aldıkları maaşları nispetinde idi. Önceleri 200 kuruş maaş alan memurlara zorunlu iken daha sonra bu maaş sınırı 500 kuruşa çıkarılmıştır. Bu durumun gazete ve matbaaya yansıyan olumsuz etkileri matbaa kısmında ifade edildiğinden tekrar değinilmeyecektir. 500 kuruş ve üzeri maaş alan memurlar eğer askerî ve adlî başka bir gazeteye aboneliği varsa bu kişilerin üzerinden vilayet gazetesini alma zorunluluğu kalkmaktaydı. *BOA. DH. MKT.* 2601/115, 28 B 1321 (20 Ekim 1903).

⁶⁸³ *BOA. DH. MKT.* 2585/83, 29 L 1319 (8 Şubat 1902).

⁶⁸⁴ *BVG, S.179, S.208, S.253.*

⁶⁸⁵ Gazetenin kapsama alanına giren konu çeşitliliğine bakıldığında gerçekten de o günkü sosyal, idarî ve ekonomik hayatı anlamak adına vazgeçilmez bir kaynak olduğu görülecektir. Eldeki mevcut nüshalar kısıtlı bir süreyi yansıtmakla beraber muhteviyattaki zenginlik ve ifadelerdeki sadelik zevkle okunmayı hak etmektedir. İncelenen gazete nüshalarında hiç resme tesadüf edilmemiştir.

⁶⁸⁶ *BOA. TFR.I.UM. (Rumeli Müfettişliği Umûm Evrak) 1/78, 10 Z 1320 (8 Şubat 1903).*

salgın hastalıklar ve alınması gereken önlemler de halka bu kanal ile kolaylıkla ulaştırılmış ve böylece neticenin alınması hızlanmıştır. Vilayet içindeki tayinler/aziller vs. bürokratik değişimde gazete nüshalarına yansımıştır. Bir de asayiş olayları, iskân, eğitim, ziraat ve hayvancılık, rütbe tevcihleri, din değiştirmeler, doğal afetler gibi birçok konu gazetede yerini bulmuştur. Gazete her ne kadar merkezi yönetimin yereldeki aynası olmuş ise de yereldeki mevzulara kayıtsız kalmayışı açısından da taşranın bir mesaj taşıma kanalı olmuştur. Gazetede ki içerik, Bitlis Maarif Meclisi'nin onayından geçtikten sonra basım aşamasına gelebilmiştir⁶⁸⁷. Yani bu meclisin onayı olmadan gazete haberleri yayımlanamamıştır. Böylece gazete üzerinde tam bir devlet kontrolü sağlanmıştır. Bu gazetenin ne zamana kadar yayın hayatına devam ettiği tespit edilememekle beraber 1908 yılında hâlâ faaliyetde olduğu ifade edilebilir⁶⁸⁸.

Bitlis gazetesinin gün yüzüne çıkmış nüshaları ile ilgili istatistik bazı verilerin paylaşılmasının faydalı olacağı düşüncesiyle şöyle bir tablo oluşturulmuştur:

Tablo 13- Milli Kütüphanede Bulunan Bitlis Vilayet Gazetesinin Nüshaları İle İlgili İstatistik Veriler				
Basıldığı Tarih		Sayısı/Sayıları	Toplam Adet	Sene
Rumi	Miladi			
1301-1305	1885-1889	1 - 178	178 Sayı (Bu nüshalar yok)	1-5. Seneler
1305 -1306	3 Şubat 1890 - 29 Aralık 1890	179 - 217	38 Sayı	5. ve 6. Sene
1306 – 1309	5 Ocak 1891 – 28 Aralık 1891	218 - 258	40 Sayı	6. ve 7. Sene
1309 – 1310	18 Ocak 1892 – 19 Aralık 1892	259 - 291	32 Sayı	7. ve 8. Sene
1310 -1311	23 Ocak 1893 – 27 Aralık 1893	292 - 309	17 Sayı	8. Sene
1311	15 Ocak 1894 – 6 Ağustos 1894	310 - 320	10 Sayı	8. Sene

⁶⁸⁷BOA. DH. MKT. 1569/17, 24 Ra 1306 (28 Kasım 1888).

⁶⁸⁸ 3 Mart 1908 tarihinde Genç sancağı nüfus muameleatının sona erdiğinin Bitlis vilayeti gazetesi ile ilan ettirilmesi talep edildiğinden bu tarihte gazetenin hala faaliyette olduğu ifade edilebilir. BOA. DH. MKT. 1237/35, 29 M 1326 (3 Mart 1908).

Tablo 13'e bakıldığında gazete sayı numarası ile toplam nüsha sayısının örtüşmediği görülecektir. Bunun sebebi arada bazı nüshaların sayı numarasının bilinmemesi ve bazı sayıların ise kaybolmuş olmasıdır. Birde gazete nüshaları incelendiğinde haftalık çıkması gereken gazetenin iki sayısı arasında yer yer aylara varan tarih farkının olduğu görülmektedir⁶⁸⁹. Ayrıca yıl bazında basılan gazeteler arasında da toplam olarak farklılık arz etmektedir. 1891 yılında 40 sayı basılmış iken 1893 yılında sadece 17 sayı basılabılmıştır.

Bitlis matbaasında vilayet gazetesi dışında iki adet gazete daha basılmıştır. Bunlar sırasıyla, “Nigâhbân⁶⁹⁰” ve “Dîdebân⁶⁹¹” isimlerini taşımaktadır. Bu gazetelerin de yayın hayatına başlamasıyla Bitlis'in günlük yaşamında basın yayın zenginleşmiştir.

Nigâhbân gazetesinin yayın hayatına ne zaman başladığı bilinmemekle beraber II. Meşrutiyetten sonra yayın hayatında olduğu ifade edilebilir. 25 Aralık 1911 tarihli belgede zikredildiği üzere “... *Bitlis'de İttihad ve Terakki Cem'iyeti tarafından çıkarılan Nigâhbân Gazetesine...*” denilmesi bu gazetenin Bitlis'te adı geçen cemiyetin himayesinde faaliyette bulunduğunu ortaya koymaktadır. Gazetenin müdürü olarak da Muhasebe-i Vilayet Muamelat Kâtibi Ziya Efendi'nin adı zikrolunmuştur⁶⁹².

Dîdebân gazetesinin yayın hayatına başlaması ile ilgili olarak, siyasî, dinî ve malî konularda neşredileceği, dilinin Türkçe olacağı ve şimdilik haftada iki gün fakat ileride günlük çıkarılmak üzere Divan Yolunda Firuz Ağa Mahallesinde sakin eski Van Naibi İbrahim Halil Efendi'ye ruhsat verildiği görülmektedir⁶⁹³.

⁶⁸⁹ Örneğin 291 sayı numaralı gazete 19 Aralık 1892 tarihinde basılmış iken 292 sayı numaralı gazete ise bundan 35 gün sonra 23 Ocak 1893 tarihinde basılmıştır.

⁶⁹⁰ Nigâh-bân, farsça da “*muhafız, bekçi*” anlamına gelmektedir. Devellioğlu, *a.g.e.*, s.975.

⁶⁹¹ Dîde-bân, Bitlis şehir merkezinin sırtını dayadığı dağın ismi olup, Farsçada “*muhafız, bekçi, kolcu, nöbetçi*” anlamına gelmektedir. Devellioğlu, *a.g.e.*, s.209.

⁶⁹² Gazete Müdürü ile Bitlis Defterdarı Ali Galib arasında gazetede yazıların neşri konusunda çıkan sıkıntılardan dolayı Ziya Efendi görevinden alınmış ve bu durum İstanbul'a aksedince de gerekli tetkikten sonra Ziya Bey'in görevinde kalması ama Defterdar Ali Galib'in başka vilayete gönderilmesine karar verilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. *BOA. DH. MKT.* 21-2/47, 25 M 1330 (2 Ocak 1912).

⁶⁹³ İbrahim Efendi'nin sened ve şehâdetnâme hazırlayarak başvuruda bulunduğu, akabinde hakkındaki soruşturma neticesinde kendisinin 30 yaşın üstünde bulunduğu, yaralama ve cinayet gibi herhangi bir suça karışmadığı ve iyi bir insan olduğu tespiti polis merkezince yapıldıktan sonra Matbuat Nizâmnamesi'nin 3.ve 4.maddelerinin 1.fırkası mucibince ruhsat talep etmiştir. Ruhsat için gerekli bütün mercilerce durumu olumlu karşılanmış ve evraklar ilgili kurumlar arasında gidip gelmiştir. Gazete nüshaları bugüne kadar ele geçmediğinden gazete ile ilgili bundan başka bilgiye ulaşılamamıştır. *BOA. ZB. (Zabtiye Nezâreti Belgeleri).* 25/38, 12 Ş 1326 (9 Eylül 1908); *BOA. ZB.* 326/23, 12 Ş 1326 (9 Eylül 1908); *BOA. DH. MKT.* 1292/9, 12 Ş 1326 (9 Eylül 1908).

Bu gazetelerin ne zamana kadar yayın hayatına devam ettikleri tespit edilememiştir. Ama gazetelerin basıldığı vilayet matbaasının faaliyetlerinin 1916 yılından sonra sona erdiği dikkate alınırca bu tarihten sonra gazetelerin faaliyetlerinin de sona erdiği ifade edilebilir. II. Abdülhamid döneminde Bitlis'te bu gazeteler dışında başka gazetelerin de yayın hayatında olduğuna dair bir kayda rastlanılmamıştır.

Bitlis vilayetinde basılmakta olan gazetelerin yanında vilayete dışarıdan da gazeteler gelirdi ve bu gazetelerin alınması zorunlu idi. Bu gazeteler genellikle haftalıktı. Buna rağmen gazetelerin vilayetlere geç geldiği zamanlar olurdu. Bundan dolayı taşrada bu gazetelerin dağıtımından sorumlu olan defterdar ve muhasebe mümeyyizlerinin maaşlarının yarısının kesilmesine varabilecek cezalarla yüzleşebilecekleri beyan edilmiştir⁶⁹⁴. Bitlis vilayeti dâhilindeki doktorlara gelen Vakayi-i Tıbbiye Gazetesini Bitlis merkezdeki belediye doktorlarının yanı sıra bir de Siirt ve Muş'taki doktorlarla baytarların da almakla mükellef oldukları ifade edilmiştir⁶⁹⁵.

Bitlis vilayetine dışarıdan gelen her türlü matbu' evrak, gazete, dergi, kitap, risale vs. basılı materyaller sansürden dolayı Bitlis Postahanesi'ndeki yetkili kişi tarafından kontrolü yapıldıktan sonra yasaklı yayın yoksa ilgili kişilere teslimi sağlanırdı. Bu işin sorumluluğu Bitlis maarif müdürüneydi⁶⁹⁶. Bu kapsamda özellikle azınlık gazetelerinin daha detaylı incelendiği söylenebilir. Bitlis'e Ermenice yayımlanan "Jamanak" isimli gazetenin sakıncalı içerikten dolayı girişinin yasaklandığı ifade edilmiştir⁶⁹⁷.

Vilayette basılan vilayet gazetesini ve vilayet salnamesinin alınması zorunluluğu askerî personel için de geçerliydi. Bitlis'teki jandarma ümera ve zabitanı, gazete ile salname aboneliğinin zorunlu tutulması uygulamasından vazgeçilmesi için bazı şikâyet dilekçelerini göndermişlerdir⁶⁹⁸. Bu sonuca bakıldığında, askerî personelin bir kısmının bu uygulamadan hoşnut olmadığı anlaşılmaktadır. Gazetenein sorumluları bu işi ek görev olarak yürütmüş ve gazetenin kendi masraflarını karşılaması için çabalamışlardır.

⁶⁹⁴BOA. DH. MKT. 631/16, 11 L 1320 (11 Ocak 1903).

⁶⁹⁵BOA. MF. MKT. 158/52, 23 C 1310 (12 Ocak 1893).

⁶⁹⁶BOA. DH. MKT. 539/70, 6 R 1320 (13 Temmuz 1902).

⁶⁹⁷BOA. DH. MKT. 1152/82, 4 S 1325 (19 Mart 1907).

⁶⁹⁸BOA. DH. MKT. 2522/109, 29 R 1319 (15 Ağustos 1901).

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYAL YAPI

2.1.Bitlis'te Nüfus Yapısı

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren tahrir denilen nüfus sayımları yapmış ve bununla ilgili defterler tutmuştur. Yeni ele geçirilmiş topraklar ile birlikte mevcut topraklarda da bu nüfus sayımlarıyla idarî, askerî ve malî ihtiyaçları tespit edip gidermek ve var olan gelir/vergi kaynaklarını tespit etmek amaçlanmıştır⁶⁹⁹. Bundan dolayı tahrir defterlerinde nüfusla ilgili bilgiler kısıtlıdır ve yalnızca vergi mükellefligi veya mükellef olması gerekirken çeşitli sebeplerle muafiyet verilmiş erkek nüfusuna dair bilgiler mevcuttur. Anadolu ve Rumeli'de modern anlamdaki ilk nüfus sayımı ise II. Mahmut zamanında olmuştur. 1830'da başlayıp 1831'de tamamlanan bu sayımda yine vergi mükellefi ve askerlik yapabilecek Müslim ve gayrimüslim erkek nüfus sayılmıştır⁷⁰⁰. Bundan sonraki zaman diliminde nüfus sayımları yapılmaya devam etmiştir. 1878 Berlin Antlaşmasından sonra özellikle vilayet-i sittede nüfus tahrirlerinin sıklıkla yapılmaya ve vilayet yıllıklarında ilan edilmeye başlandığı görülmektedir. II. Abdülhamid devrinde nüfus sayımlarının daha düzenli yapılmaya çalışıldığı, dönem içindeki birçok yazışmaya konu olmasından anlaşılmaktadır. 1881'de devlet sathındaki bütün bölgeleri kapsayan yeni bir nüfus sayımına başlanmış lakin tamamlanması uzun sürmüştür. 1881/82-1893 genel nüfus sayımı sistematik olarak nüfusun bütünlük içinde sayıldığı ve gerçeğe en yakın ilk sayım olmuştur⁷⁰¹. Son nüfus sayımı ise 1905/1906 tarihinde yapılmıştır⁷⁰².

⁶⁹⁹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Isparta 2013, s.127,128.

⁷⁰⁰ 1831 nüfus sayımı ile ilgili ilk çalışma Enver Ziya Karal tarafından yapılmıştır. Bu sayımda Bitlis kazası ile ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Bundan dolayı Bitlis'in sayım kapsamına alınmadığı kanaati oluşmuştur. 1831 tarihli nüfus sayımının detayları için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.

⁷⁰¹ Bu nüfus sayımında tespit edilen toplam nüfus 17.388.562'dir. Fakat sayılamamış olduğu tahmin edilen 3 milyon nüfus da eklenince 20.388.562 sayısı elde edilmiştir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*..., s. 107.

⁷⁰² Osmanlı Devleti'nin yaptığı bu son genel nüfus sayımına göre toplam nüfus 20.884.630'dur. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.110, 354, 355.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetlerinde sayımları zorlaştıran birçok etken bulunmaktadır. Bunların başında göçebe aşiretler gelmektedir. Bu aşiretler, hareket halinde olduklarından ve devlete vergi/asker vermek istemediklerinden sayımlardan ya kaçınmışlar ya da sayılarını olduğundan daha az göstermişlerdir⁷⁰³. Vilayet-i sittede Ermeni olaylarının yoğunluk kazandığı bir devirde nüfus memurlarının köy köy, kasaba kasaba gezmeleri ve bu işi sağlıklı yapabilmeleri, can güvenliklerinin ne derece sağlandığına bağlıydı. Bunu sağlamak ise az sayıdaki askere ya da Hamidiye Süvari Alaylarına bağlıydı ve bu yüzden sayımların tamamlanması yıllarca sürmekteydi⁷⁰⁴. Bir diğer zorluk da nüfus tahriri yapan memurların maaşları meselesiydi. Taşrada zaten az olan memur kadrosunun bir de sahaya çıkıp sayım yapmaya zorlanması, diğer işlerin aksamasına sebebiyet vereceğinden ek memur görevlendirmek ve dolayısıyla ayrı bir ödenek tahsisi gerekmiştir⁷⁰⁵. Yine gayrimüslim (Hristiyan) memurların görevlerini suistimal etmeleri, bazı beldelerde Müslüman nüfusu az göstermeye çalışmaları da sayımları şaibeli hale getirmiştir⁷⁰⁶.

Bitlis, geçmişi İlk Çağlara kadar uzanan kadim bir şehir olduğundan tarih boyunca kalabalık bir nüfusu barındırmıştır. Fakat zaman zaman savaş, doğal afet ve salgın hastalılardan dolayı nüfus oranında kayda değer bir azalma olmuştur.

⁷⁰³ Göçebe aşiretlerin kayıtlarının tutulmasının zor olduğu ifade edilmiştir. Tahrir zamanında sayılamamış olan aşiretlerin sayımının daha sonra yapılabilmesi için 1900 tarihinde iki memurun görevlendirilmesi, ayrıca hangi kaza sınırları içerisindeyse oranın nüfus memurlarınca –gerekli harcırah verilerek- aşiretlerin iki yıl da bir yoklanması istenmiştir. Yapılacak yoklamada iki yıl içinde doğanlar, ölenler, evlenenler ve boşananların kayıtlarının güncellenmesi amaçlanmıştır. Nüfus Nizâmnamesi gereğince nüfus ile ilgili herhangi bir değişikliği 5 ay içinde bildirmeyenlere nakdi para cezası uygulaması hükmünün Bitlis'teki aşiretler için uygulanmaması da tembih edilmiştir. Bununla beraber vilayetteki nüfus nazırının da her yıl bu işin yapıp yapılmadığının teftişini yapması için buralara uğraması gerektiği belirtilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 2409/115, 06 C 1318 (1 Ekim 1900).

⁷⁰⁴ 1909 yılının hemen başında Bitlis vilayetinin tamamını kapsayan tahrirde Mutki, Sason, Garzan kazaları ve Huyut nahiyesi ile Alikan aşireti dışındaki bütün yerlerin sayımı tamamlanmış, lakin buralardaki sayıma henüz başlanmamıştır. Bunun sebepleri soruşturulduğunda şöyle bir netice ortaya çıkmıştır: Bu yerleşim birimlerinde öteden beri tam olarak sağlanamayan devlet otoritesinden dolayı yerel güçler –aşiretler- tahrir yaptırmak istememektedirler. Nüfus memurlarıyla gönderilen askerî birlikler küçük olduğundan caydırıcı olamamakta ve tahrir için cebir kullanamamaktadır. Tahrir komisyonu ile birlikte gezen Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerin husumetli olduğu diğer aşiretler onlar varken böyle bir faaliyette bulunmak istememektedirler. Tahrir heyeti, işin zorluğuna nazaran risk almak istememekte ve bu da işlerin yarım kalmasına sebep olmaktadır. *BOA. DH. MKT.* 2718/76, 2 M 1327 (24 Ocak 1909).

⁷⁰⁵ 1905/1906 nüfus sayımının toplam maliyeti 4.565.700 kuruş olarak hesaplanmıştır. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.111.

⁷⁰⁶ 1896 yılının başında Şâkir Paşa'nın yaptırdığı tahrirde Van ve Bitlis vilayetlerinde gayrimüslim nüfusun daha fazla gösterilmesi üzerine olayın soruşturulması ve özellikle sayımda görev alan gayrimüslim memurların sayma işine hile karıştırıp karıştırmadığının tespit edilmesi istenmiştir. *BOA. Y.PRK.BŞK.* 45/30, 27 Ş 1313 (12 Şubat 1896); Aynı yılın sonlarına doğru tamamlanan tahrirde bakıldığında yapılan hatanın düzeltildiği ve Bitlis için gayrimüslim nüfus oranının % 26 olduğu kesinleşmiştir. *BOA. DH.TMIK.S.* 4/84, 16 B 1314 (21 Aralık 1896).

Kaynakların aktardığı verilere göre tarihi süreç içinde Bitlis'in merkez ve vilayet nüfusu ile ilgili şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 14- Bitlis'in 1540-1910 Tarihleri Arasındaki Nüfus Durumu ⁷⁰⁷			
Sene	Bitlis Şehir Merkezi	Bitlis Vilayeti (Genel)	Hane Sayısı
1540	7.030		
1655			5.500
1814	12.000		
1838	15-18.000		
1868			4.000
1872			4.500
1873	19.805		6.024
1876	14.205		
1880	46.074	349.992	9.381
1883-1884	75.760 ⁷⁰⁸	276.998	
1884	27.800		
1885		276.998	
1886-1887		300.000	
1888	30.000		6.000
1889	15.000	300.000	
1890		206.222	
1890		276.968	
1891	36.000		
1892-1893	38.886	398.625	
1892-1893	44.109	318.721	
1893		276.998	
1894		475.000	
1895		479.587	
1895		408.811	
1896		465.568	
1896		310.000	
1896-1897		388.625	
1897		338.642	
1897		488.642	
1898	30.000	242.980	
1900-1901		350.000	
1906		301.915	
1906-1907	107.899 ⁷⁰⁹	297.660	

⁷⁰⁷Bu tablo için kullanılan kaynaklar şunlardır: Altunay, *a.g.e.*, s.35; Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C.I, s.169-216; Lynch, H.F.B., *Armenia, Travels and Studies 1898*, C.2, London 1901, s. 145-159; SVB, H.1310 (M.1892-1893), salname ekindeki tablo; SVE, H.1290 (M.1873-1874), s.152, H.1291 (M.1874-1875), s.150; Şemseddin Sami, "Bitlis" ve "Bitlis Vilayeti", Kâmusu'l-A'lâm, C.I, Mihran Matbaası, İstanbul 1306, s.443-444; Cuinet, *a.g.e.*, s.197, 271; Darkot, "a.g.m.", s.659, 660; Kenan Arıncı, "Bitlis'de Nüfus Hareketleri", *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Talip Yücel'e Armağan, Yıl XXXIII/I-II*, Ankara 1997, s.19-20; BOA. ŞD. 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881); BOA. Y.EE. 33/7, 29 Z 1288 (9 Şubat 1872); BOA. Y. EE. 81/22, 25 Ş 1313 (10 Şubat 1896); BOA. NFS.d.. 7450, 1300 (1883-1884); Ali Saip, *Mufassal Memalik-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul 1303, s. 380-383; Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniyyenin Coğrafya Lugatı*, İstanbul 1313, s.11; Ali Tefik, *Memalik-i Osmaniyyenin Coğrafyası*, İstanbul 1318, s.366; İlhan Gedik, *Vilayet-i Sitte'de Demografik Durum (1875-1914)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Entitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi) Ankara 1985, s.70-72, 87, 88; Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population (1831-1914)", *International Journal of Middle East Studies vol. 9, No:3, 1978* s.334; Karpaz, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)...*, s.316-331,409-412; Karpaz, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s.140; Güran, *a.g.e.*, s.19; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2006, s.145,146; Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s.13.

⁷⁰⁸ Belirtilen sayıya Bitlis'e bağlı kaza, nahiye ve köy nüfusları da dâhildir. BOA. NFS.d.. 7450, 1300 (1883-1884).

⁷⁰⁹ Bu rakama, Bitlis merkeze bağlı kaza, nahiye ve köy nüfusu da dâhildir. Karpaz, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)...*, s.338-339.

1910		293.299	
------	--	---------	--

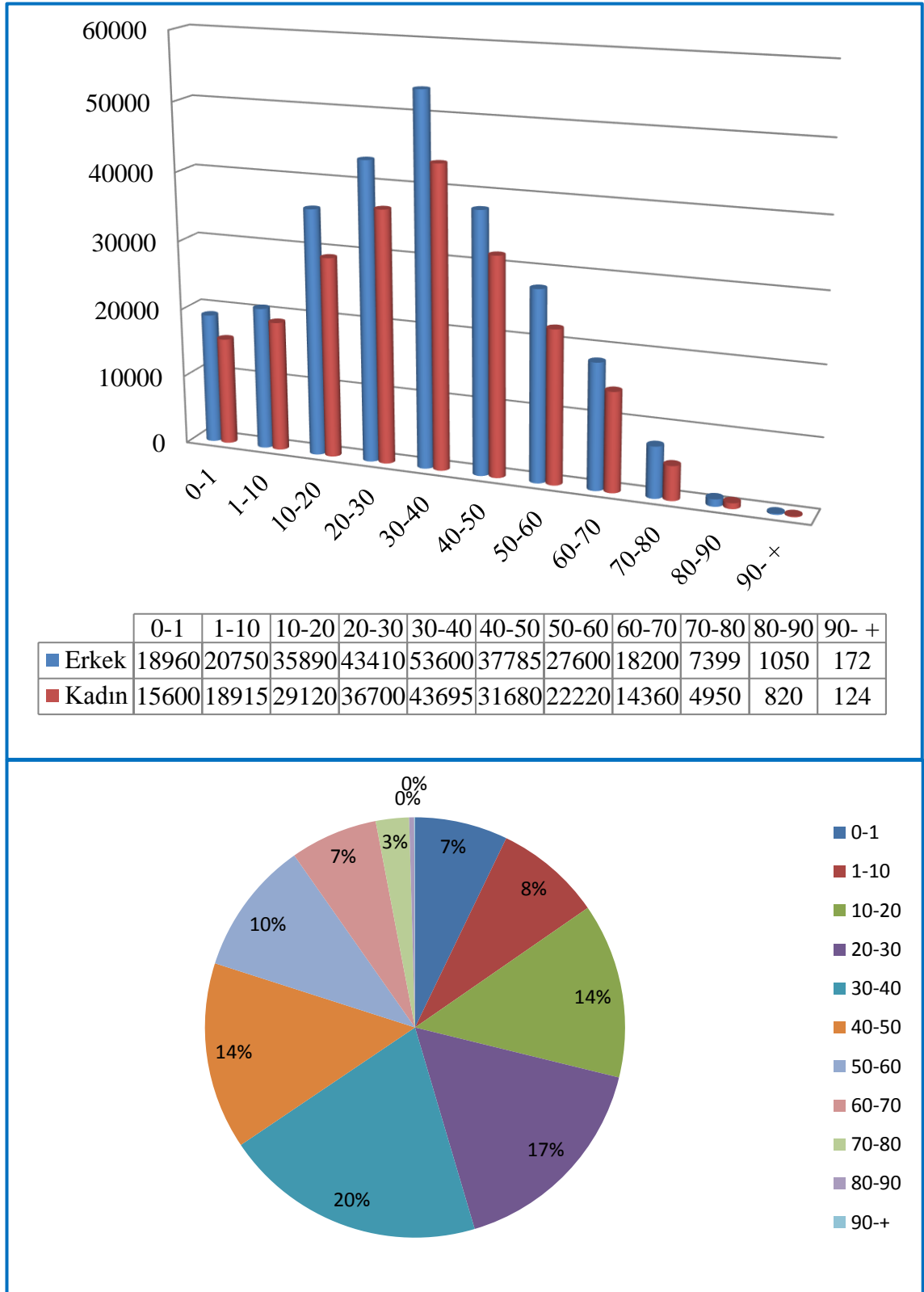
Tablo 14’de bakıldığında, 1880 yılına kadarki tahminlerin daha ziyade hane sayısı üzerinden yapıldığı görülmektedir. Bunun yanında bazı yıllar sadece insan sayısı ve bazı yıllar ise hane ile insan sayısı birlikte verilmiştir. Bitlis’in vilayet merkezi olmasını müteakip -1880 yılından sonra- yapılan nüfus tahminlerinde ise kişi sayısının esas alındığı ve daha düzenli bir istatistiğin ortaya çıktığı ifade edilebilir. 1881 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti’nin yaptığı bütün sayımlarda kadınlar da sayılmıştır. Bununla beraber göçebe aşiretlerin sayıma dâhil edilip edilmediği tam olarak belirtilmemiştir. Bundan kaynaklı nüfus oranında bir azalma olabilir. Vilayet genel nüfusunun esas alındığı tahminlerde idarî yapıda meydana gelen değişiklikler nüfus miktarını doğrudan etkilemiştir⁷¹⁰. Yine Bitlis’in kaymakamlığa geçtiği 1862 yılından 1879 yılına kadarki süreçte yapılan hesaplamalarda Bitlis’in genel nüfusunun, 5 kaza ile birlikte toplam nüfusedir. Tabloya yansıdığı üzere Bitlis, 1879 yılında 2.167 köy, 5 nahiye, 15 kaza ve 4 sancaktan müteşekkil bir vilayet merkezi olması nüfus miktarında büyük bir artış göstermiştir. 1879’dan 1909 yılına kadar ara ara bazı kaza, nahiye ve köylerin Bitlis’e bağlanması yahut ayrılması doğal olarak nüfus verilerine de yansımıştır. Bitlis’in sınırları dâhilindeki göçebe aşiretlerin varlığı, Ermeni isyanları ve buna bağlı değişen nüfus hareketleri ile buraya gelen ve buradan giden göçmenlerin sevk ve iskânları, birbirine yakın tarihlerde bile değişik nüfus sayım/tahmin sonuçlarına sebep olmuştur. Yahut herhangi bir doğal afetten sonra nüfusun bir kısmının kaybı, kalanların ise başka bir yere göçü, bu istatistiklerde tutarsızlığa sebebiyet verebilmiştir. Benzer şekilde Bitlis’in işgale uğraması, bundan önceki ve sonraki nüfus oranlarının birbirinden oldukça farklı olmasına yol açmıştır. Yukarıda ifade edildiği üzere nüfus sayımlarının yapıldığı dönem ve yapılış amacı bakımından farklı sonuçlar ortaya çıkarabileceği görülmektedir. Bitlis için kullanılan istatistikî bilgilerde ifade edilen hususların dikkate alınarak değerlendirilmesi doğru olacaktır.

1894’teki Bitlis nüfusunun yaş gruplarına göre dağılımına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır⁷¹¹:

⁷¹⁰ Bitlis şehrinin idarî yapısındaki değişikliğin detaylı analizi için idarî yapı kısmına bakınız.

⁷¹¹ Bu tablo, Karpat’ın verdiği istatistiklerden yararlanılarak düzenlenmiştir. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.432, 433.

Grafik 1- 1894 yılı Bitlis vilayetinin cinsiyet ve yaş gruplarına göre nüfus dağılımı

Grafiğe bakıldığından bütün yaş gruplarında erkek nüfusun kadın nüfusundan daha fazla olduğu, nüfusun büyük bir kısmının (% 65.55) 0-40 yaş aralığında yaşadığı, aktif iş gücü olarak tanımlanabilecek 20-50 yaş aralığında ise nüfusun % 51.30'unun yaşadığı görülmektedir. Bu orana bakıldığından her iki kişiden birisinin dinamik nüfusun içinde olduğu ifade edilebilir. Bitlis'in ortalaması ile Osmanlı Devleti genel ortalamasına bakıldığında çok büyük farklılık olmamakla beraber 0-1, 30-40, 50-60, 60-70 ve 80-90 yaş gruplarında Bitlis'in nüfus oranı daha yüksek, diğer gruplarda ise daha düşüktür. Tablodan çıkarılabilecek bir diğer sonuç ise nüfusun 90 yaş üzeri oranının diğer gruplara kıyasla çok düşük olmasıdır. Bitlis'te uzun yaşayan insanlar var olmakla beraber sayılarının çok az olduğu anlaşılmaktadır. Bitlis'te doğum-ölüm oranları karşılaştırıldığında ise 1897 yılı için şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 15- 1897 Yılı Bitlis Vilayetinin Toplam Nüfusu ile Ölüm ve Doğum Oranları⁷¹²				
	Erkek	Kız	Toplam	Toplam Nüfusa Oranı %
Toplam Nüfus	189.684	148.958	338.642	100
Doğum Sayısı	5.797	3.543	9.340	2.75
Ölüm Sayısı	2.218	946	3.164	0.93
Aradaki Fark	3.579	2.597	6.176	1.82

Nüfusla ilgili önemli bir veri de doğum-ölüm oranlarıdır. 1897'deki doğum-ölüm oranları arasında büyük bir fark olduğu görülmektedir. Doğum oranları ölüm oranlarının yaklaşık üç katı kadardır. Doğum ve ölüm sayılarında kız nüfusun erkek nüfustan daha az olduğu görülmektedir. Aynı yıla ait diğer vilayetlerdeki ölüm oranlarına bakıldığında Hüdavendigâr vilayetinin % 4.89 ile ilk sırada olduğu; % 0.01 oranı ile de Basra vilayetinin son sırada yer aldığı görülmektedir. Bitlis'in bu ölüm oranı (% 0.93) ile Osmanlı Devleti'nin ortalama ölüm oranının (% 1.73) altında kalmıştır. Sadece bu duruma bakıldığında Bitlis'in yaşam standartlarının uzun yaşamaya elverişli olduğu ifade edilebilir.

⁷¹² Güran, *a.g.e.*, s.23, 30, 36.

2.1.1.Etnik ve Dinî Yapı

1878 Berlin Antlaşmasından sonra Ermeni Patrikhanesi'nin dünyadaki hâkim güçlere defaatle iletmiş olduğu Ermeni nüfusunun Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da çoğunlukta olduğu tezini çürütemek adına Osmanlı Devleti, bu bölge için daha ciddi nüfus sayımlarına yönelmiştir⁷¹³. Bu anlamda nüfus sayımlarının titizlikle takip edildiği ifade edilebilir. Nüfus sayımlarında Müslüman memurlarla birlikte gayrimüslim memurlar da kullanılmıştır. Hatta beklentinin ötesinde çıkan bazı sayımlarda bu memurların tarafsızlığının sorgulandığı görülmektedir⁷¹⁴.

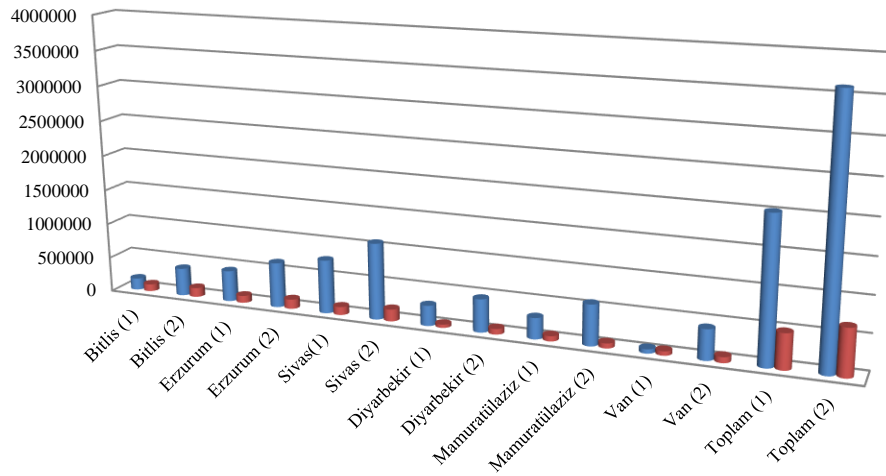
Bitlis vilayetinin nüfus yapısını anlamak adına, gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmını oluşturan Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı vilayet-i sitteyi oluşturan şehirlere topluca bakmak faydalı olacaktır.

Grafik 2-Vilayet-i sitede 1881/82/93 (1) ve 1890 (2) yılları Ermeni nüfus miktar ve oranının karşılaştırmalı grafiği şöyle gösterilebilir⁷¹⁵:

⁷¹³ Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Ankara 1990, s.74.

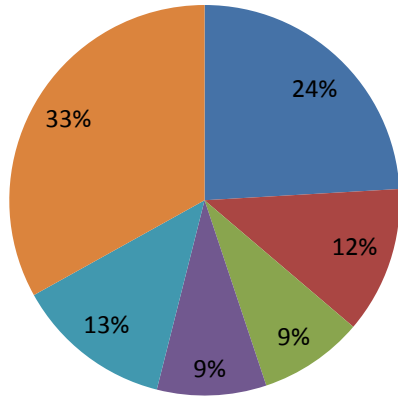
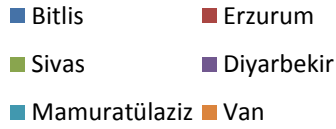
⁷¹⁴ Doğu Anadolu'daki Ermenilerin nüfuslarını daha fazla gösterebilmek adına türlü sahtekârlıklar yaptıkları, hatta % 5 olan bir yeri % 90 diye gösterdikleri, bazı isimleri mükerrer yazdıkları, bazı kişiler olmadığı halde varmış gibi yazdırdıkları tespit edildiğinden nüfus sayımını yapan gayrimüslim memurların güvenilirliğinin de sınanması Muş'ta bulunan tahkik heyetinden istenmiştir. *BOA. Y.PRK.BŞK.* 36/104, 30 Z 1311 (4 Haziran 1904).

⁷¹⁵Bu tablo için kullanılan kaynaklar şunlardır: *BOA. Y.PRK.AZN.* 4/16, 29 Ca 1307 (21 Ocak 1890); Karpaz, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s. 338, 339, 352, 353; 1890 yılı için dikkate alınan değerler, Fransız Sarı Kitabı ile paralellik gösteren Vital Cuinet'in verdiği istatistiklerdir. Bülent Cırık, *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 39; Tabloda vilayetler dâhilinde yaşayan diğer etnik ve dinî grupların oluşturduğu yüzdelik dilimi az olduğundan dikkate alınmamıştır. Bu gruplara ait olan miktar Müslüman ve Ermeni nüfus oranına göre dağıtılmıştır.

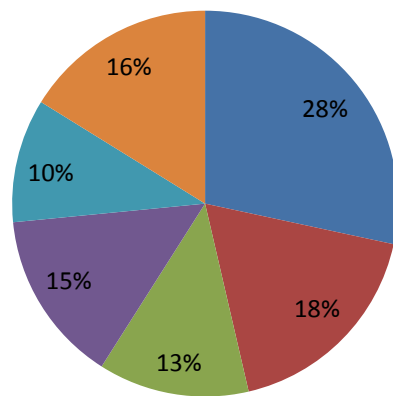
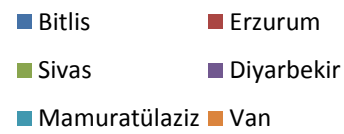

	Bitlis (1)	Bitlis (2)	Erzurum (1)	Erzurum (2)	Sivas(1)	Sivas (2)	Diyarbekir (1)	Diyarbekir (2)	Mamuratülaziz (1)	Mamuratülaziz (2)	Van (1)	Van (2)	Toplam (1)	Toplam (2)
■ Müslüman	167054	398625	445548	645702	766558	1086015	289591	471462	300188	578814	59412	430000	2028351	3610618
■ Ermeni	101358	131390	101138	134967	116545	170433	46823	79129	73178	69718	60448	80789	499490	666426

Vilayeti Sittenin 1881/82/93 Sayımına Göre Ermeni Nüfus Oranı (1)

Vilayeti Sittenin 1890 Yılı Ermeni Nüfus Oranı (2)

Grafik 2'ye bakıldığında 1881/1882/1893 nüfus sayımına göre Ermeni nüfusun oran olarak en fazla yaşadığı vilayet Van iken, 1890 yılındaki nüfus istatistiğine göre ise Bitlis'tir. Oransal olarak en az Ermeni nüfusun yaşadığı yer 1881/1882/1893 nüfus sayımına göre Sivas iken 1890'da ise Mamuratülaziz vilayettir. Vilayet-i sitenin

tamamına bakıldığında ise 1881/1882/1893 nüfus sayımına göre Müslüman nüfus oranı % 74.42, Ermeni nüfus oranı ise % 25.58'dir. 1890 yılında ise tablo, % 80.64 ile % 19.36 olarak değişmiştir. Son verilerdeki Müslüman nüfus oranındaki artışın sebebi Kafkaslardan yoğun olarak gelen Müslüman muhacirlerin bu bölgedeki iskânıdır. Anadolu Islahatı Umûm Müfettişi Ahmet Şâkir Paşa'nın 1896'da Bitlis, Van ve Muş için; 1904 yılında ise vilayet-i sittedeki bütün vilayetler için hazırlamış olduğu rapora bakıldığında, gayrimüslim nüfusunun şöyle bir dağılım gösterdiği görülmektedir: 1896'da Van % 48.5, Bitlis % 35.5 ve Muş % 64.5; 1904'te ise Van % 33, Bitlis % 26, Erzurum ve Diyarbakır % 18, Sivas % 17 ve Mamuratülaziz %15.5'tir⁷¹⁶. Her iki raporda da Van vilayeti en fazla gayrimüslim nüfus oranına sahiptir. Bitlis ise ikinci sırada gelmektedir. Burada dikkati çeken bir diğer husus ise Muş sancağının oran olarak zirvede yer almış olmasıdır. 8 yıl içinde Van ve Bitlis vilayetlerinde gayrimüslim nüfus oranının bu kadar büyük bir fark ile eksilmiş olması –diğer istatistiklerle kıyaslandığında- pek mümkün görünmediğinden Müslüman nüfusunun tam olarak sayılmadığı gibi bir ihtimal ortaya çıkmaktadır. Zira aynı yıla ait Lynch'in verdiği bilgilerde 97.154 Ermeni nüfusunu (% 40), Şâkir Paşa diğer gayrimüslimleri de katarak 110.000 (% 35.5) olarak hesaplamıştır. Oranlar birbirine çok yakındır. Fakat Müslüman nüfusu hesaplanırken Lynch 145.454 (% 60), Şâkir Paşa ise 200.000 (% 64.5) olarak hesaplamıştır. Asıl fark da burada ortaya çıkmaktadır. Yani sorun Ermeni nüfusunun miktarında değil, Müslüman nüfusun miktarının eksik hesaplanmasındandır. Bunun da temel sebebi yukarıda izah edildiği üzere nüfus tahririnde tamamı Müslüman olan ve vilayetteki Müslüman nüfusun yaklaşık 1/10'nuna denk gelen kalabalık göçebe Kürt aşiretlerinin tahrire iştirak etmemesi ya da nüfusunu olduğundan daha az göstermesi olmalıdır.

⁷¹⁶BOA. Y. EE. 81/22, 25Ş 1313 (10 Şubat 1896):BOA. DH.UMVM. 83/1, 24 Za 1321 (11 Şubat 1904).

1814-1914 yılları arasında Bitlis'teki Müslüman-Ermeni nüfus oranı şöyledir⁷¹⁷:

Tablo 16- 1814– 1914 Yılları Arasında Bitlis'te Müslüman – Ermeni Nüfus Oranı			
Müslüman	Ermeni	Toplam	Yıl
6.000 (% 50)	6.000 (% 50)	12.000	1814 (Bitlis Merkez)
10.000 (% 66.6)	5.000 (% 33.3)	15.000	1838 (Bitlis Merkez)
2.500 hane (% 62.5)	1.500 hane (% 37.5)	4.000 hane	1864 (Bitlis Merkez)
3.000 hane (% 66.6)	1.500 hane (% 33.3)	4.500 hane ⁷¹⁸	1872 (Bitlis Merkez)
11.693 (% 59.1)	7.824 (% 39.5)	19.805	1873-74(Bitlis Merkez)
17.777 (% 67.4)	8.217 (% 31.4)	26.400	1880 (Bitlis Merkez)
250.362 (% 71.6)	98.128 (% 28.4) ⁷¹⁹	349.992	1880 (Vilayet Genel)
88.388 (% 35)	164.508 (% 65)	253.226	1880 (Vilayet Genel)
21.121 (% 14)	130.460 (% 86)	151.581	1881 (Vilayet Genel)
170.084 (% 61.4)	101.358 (% 36.6)	276.998	1883 (Vilayet Genel)
10.000 (% 66.6)	5.000 (% 33.3)	15.000 ⁷²⁰	1889 (Bitlis Merkez)
167.054 (% 60.3)	99.944 (% 36.1)	276.998	1890 (Vilayet Genel)
166.794 (% 58)	111.082 (% 38.6)	287.876	1890 (Vilayet Genel)
254.000 (% 63.7)	131.390 (% 33)	398.625	1892 (Vilayet Genel)
167.054 (% 60.3)	101.358 (% 36.6)	276.998	1893 (Vilayet Genel)
237.392 (% 67.5)	103.715 (% 29.5)	351.640	1895 (Vilayet Genel)
365.921 (% 78.6)	88.722 (19.1)	465.568	1896 (Vilayet Genel)
145.454 (% 60)	97.184 (% 40)	242.980	1896 (Vilayet Genel)
224.772 (% 66.4)	101.586 (% 30)	338.642	1897 (Vilayet Genel)
197.906 (% 66.5)	90.219 (% 30.4)	297.660	1906/7 (Vilayet Genel)
309.999 (% 70.9)	114.704 (% 26.2)	437.479	1914 (Vilayet Genel)

Tablo 16'ya bakıldığında kaynakların verdiği Ermeni/Müslüman nüfus oranları konusunda ciddi anlamda bir tutarsızlığın olduğu görülmektedir. Özellikle Patrikhanenin paylaştığı veriler ile diğer kaynakların hiçbirisi örtüşmemektedir. Osmanlı Devleti'nin paylaştığı istatistikler birbiriyle tamamen örtüşmese de, birbirine yakın oranlarda olduğu ifade edilebilir. Partikhane dışındaki kaynakların hiçbirisinde Ermeni nüfusu Müslüman nüfustan daha fazla gösterilmemiştir. Yukarıdaki tabloda paylaşılan verilerin bir kısmı ise grafik olarak şöyle gösterilebilir:

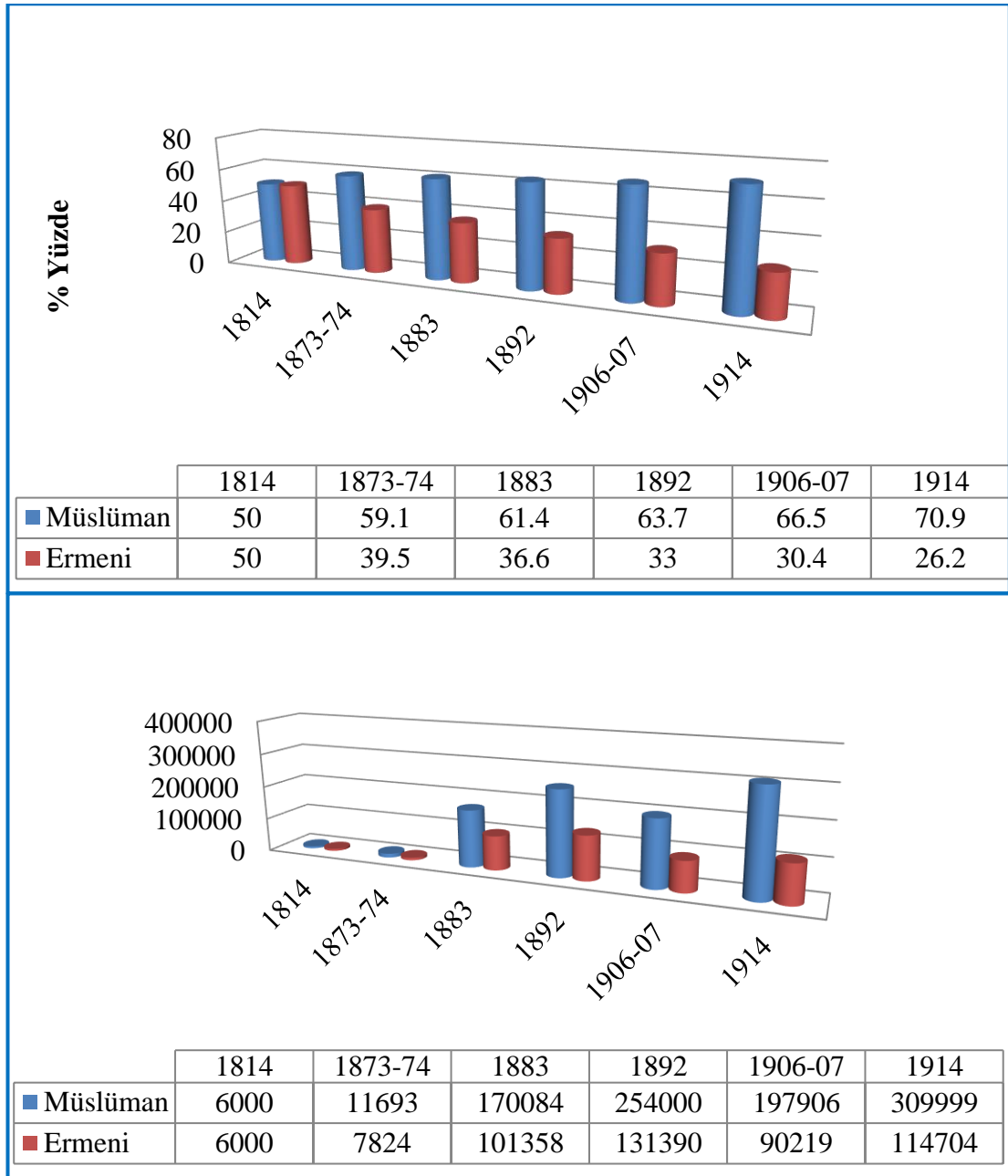
⁷¹⁷Bu tablo için kullanılan kaynaklar şunlardır: Gürün, *a.g.e.*, s.146; Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.274, 275, 316, 317, 326, 327, 330, 331, 352, 353, 368; *BOA. Y.EE.* 33/7, 29 Z 1288 (9 Şubat 1872); *BOA. Y.PRK.UM.* 4/10, 14 Z 1297 (18 Ekim 1880); *BOA. NFS.d.* 7450, 1300 (1883-1884); *SVE*, H.1290 (M.1873), s.152; H.1291 (M.1874), s.150; Şemseddin Sami, *a.g.e.*, C.I, s.443.

⁷¹⁸Bu belgede Bitlis merkeze ek olarak çevresi, Ahlât ve Mutki nüfusu da eklendiğinde 13.000 Müslim ve 3.000 gayrimüslim olmak üzere toplam hane sayısı 16.000 olmaktadır.

⁷¹⁹ Bu oran gayrimüslimlerin toplam oranıdır. Belgede Ermeniler için ayrı bir hesap yapılmadığından bu haliyle kullanılmıştır. Ermeni nüfusunun burada verilen yüzdeler oranından biraz daha düşük olduğu tahmin edilmektedir. Bitlis'te başkada gayrimüslim yaşamakla beraber oransal olarak çok azdırlar. *BOA. ŞD.* 1874/23, 29 Ra 1298 (1 Mart 1881).

⁷²⁰ Bu rakam sadece şehir merkezi içindir.

Grafik 3-Bitlis vilayetinde 1814-1914 yılları arasında Müslüman-Ermeni nüfus miktarı ve oranları

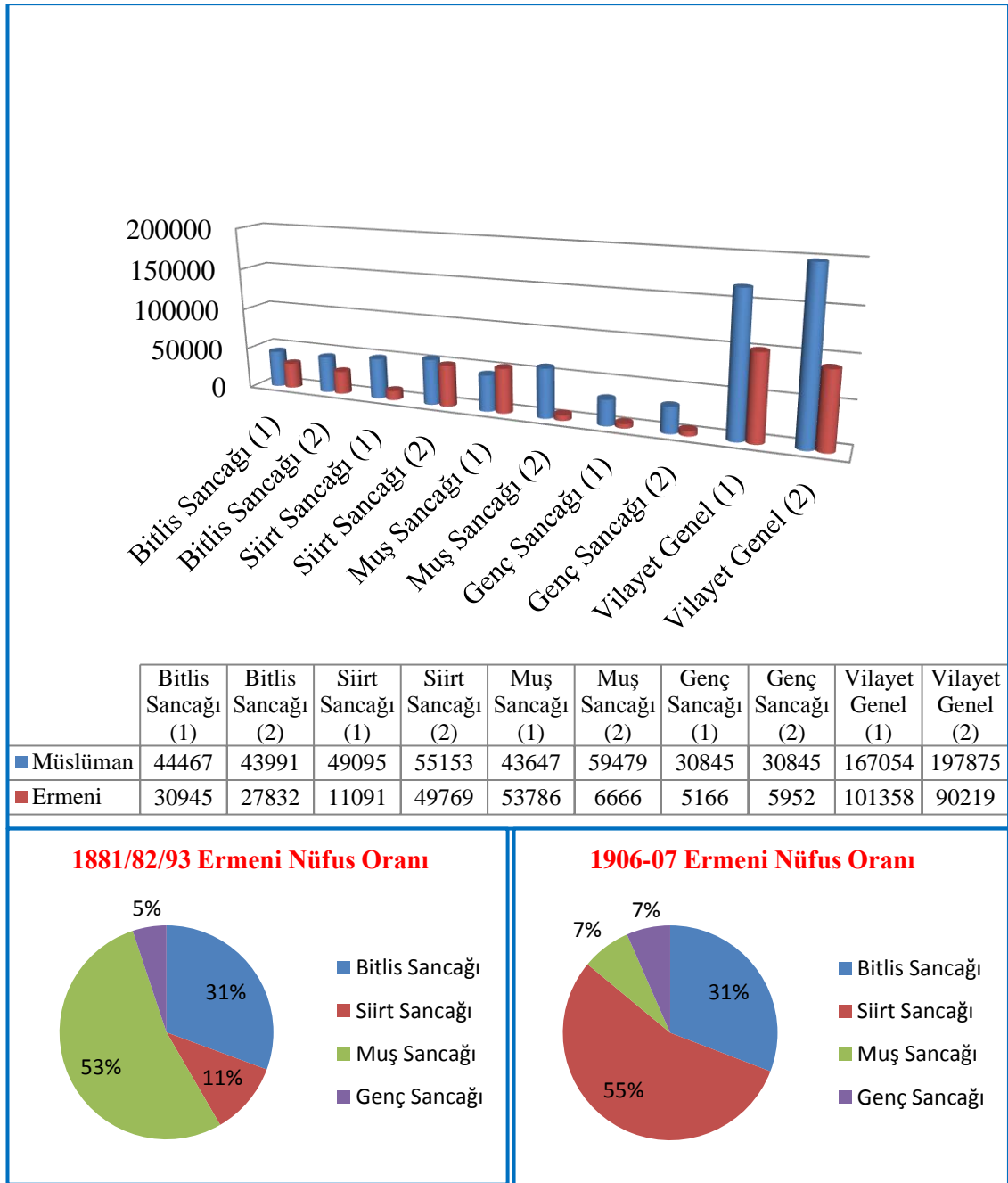
Grafikten de anlaşıldığı üzere, verilen istatistiklerde kaynakların farklılığından kaynaklı bir tutarsızlık var ise de genel itibariyle Ermeni nüfusunun 1814-1914 arasındaki yüzyıl boyunca Müslüman nüfus karşısında oransal olarak bir azalmaya gittiği ifade edilebilir. Ermeni nüfus oranında en büyük dalgalanma 1894-1895 tarihlerinde Sason ve Bitlis'teki olayların meydana geldiği tarihlerde olmuştur. Bu dalgalanmalarla nüfus oranında yüzde (%) olarak meydana gelen düşmeye ek olarak sayısal bir azalmada meydana gelmiştir. Bunun da sebebi isyanlardaki nüfus kaybına ek

olarak bu olaylardan sonra yurt dışına kitlesel Ermeni göçünün hızlanmasıdır. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ise gidenlerin bir kısmının geri gelmeye başlamasıyla vilayet dahilindeki Ermeni nüfusu artış kaydetmiştir.

Bitlis vilayeti içinde merkez sancağın diğer sancaklara göre nüfus oranına bakıldığında şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır:

Grafik 4- 1881/82/93 (1) ve 1906-07 (2) yılları nüfus sayımlarına göre Bitlis vilayetinde Müslüman-Ermeni nüfus miktarı ve oranları⁷²¹

⁷²¹ 1906/1907 nüfus tahminlerine göçebe Müslüman nüfusun tahmini olarak eklendiği ifade edilebilir. Zira tablodaki toplam Müslüman nüfus 189.468 iken sayımda 197.875 olarak kaydedilmiştir. Bu tablo için kullanılan kaynaklar şunlardır: Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s. 311; Cırık, *Doğu Anadolu'da*..., s. 39.

Grafik 4'e bakıldığında Bitlis merkez sancakta her iki tarihte de birbirine yakın oranların olduğu görülmektedir. 1881/82/93 nüfus sayımına göre vilayet dâhilinde Ermeni nüfusun en fazla olduğu sancak Muş iken en az olan sancak ise Genç'tir⁷²². 1906/07 nüfus sayımında ise bir önceki sayımdan çok farklı bir tablo ortaya çıkmıştır. Buna göre Genç sancağı yine son sırada yer alırken Muş sancağı ise sondan ikinci

⁷²² Burada verilen rakamlar 15 Ekim 1893 tarihinde Sason kazası ve Mutki'deki iki köyün henüz sayılmadığı tahrir sonuçlarına çok yakındır. Bu tarihte yapılan sayımda Bitlis merkez sancağında 29.489, Muş sancağında 55.276, Siirt sancağında 9.130 ve Genç sancağında 6.226 Ermeni vatandaşın yaşadığı hesaplanmıştır. Sayım yapılamamış olan yerlerdeki gayrimüslim nüfus oranının ise 1/3 oranında olduğu tahmin edilmiştir. BOA. Y.PRK.DH.(Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Maruzâtı) 7/5, 05 R 1311 (14 Aralık 1893).

sırada yer almıştır. Bunun sebebi 1894 ve 1904 Sason olayları, 1895 Bitlis ve Muş olayları ve akabinde vilayetin genelinde meydana gelen diğer olaylar, buradaki bir kısım Ermeni nüfusun kaybı ve diğer bir kısmının ise Rusya'ya göç etmesidir. İkinci sayımda dikkati çeken diğer önemli sancak ise Siirt olmuştur. Zira bir önceki sayıma göre % 44 civarında bir Ermeni nüfus oranı artışı meydana gelmiştir. Bu artışın sebebi ise civardan bir takım Ermenilerin buraya gelip yerleşmesidir. Bununla beraber geçmiş dönemlerde yurtdışına çıkmış bir takım Ermenilerin de geri dönüp tekrar yerleşmeye başladığı görülmektedir.

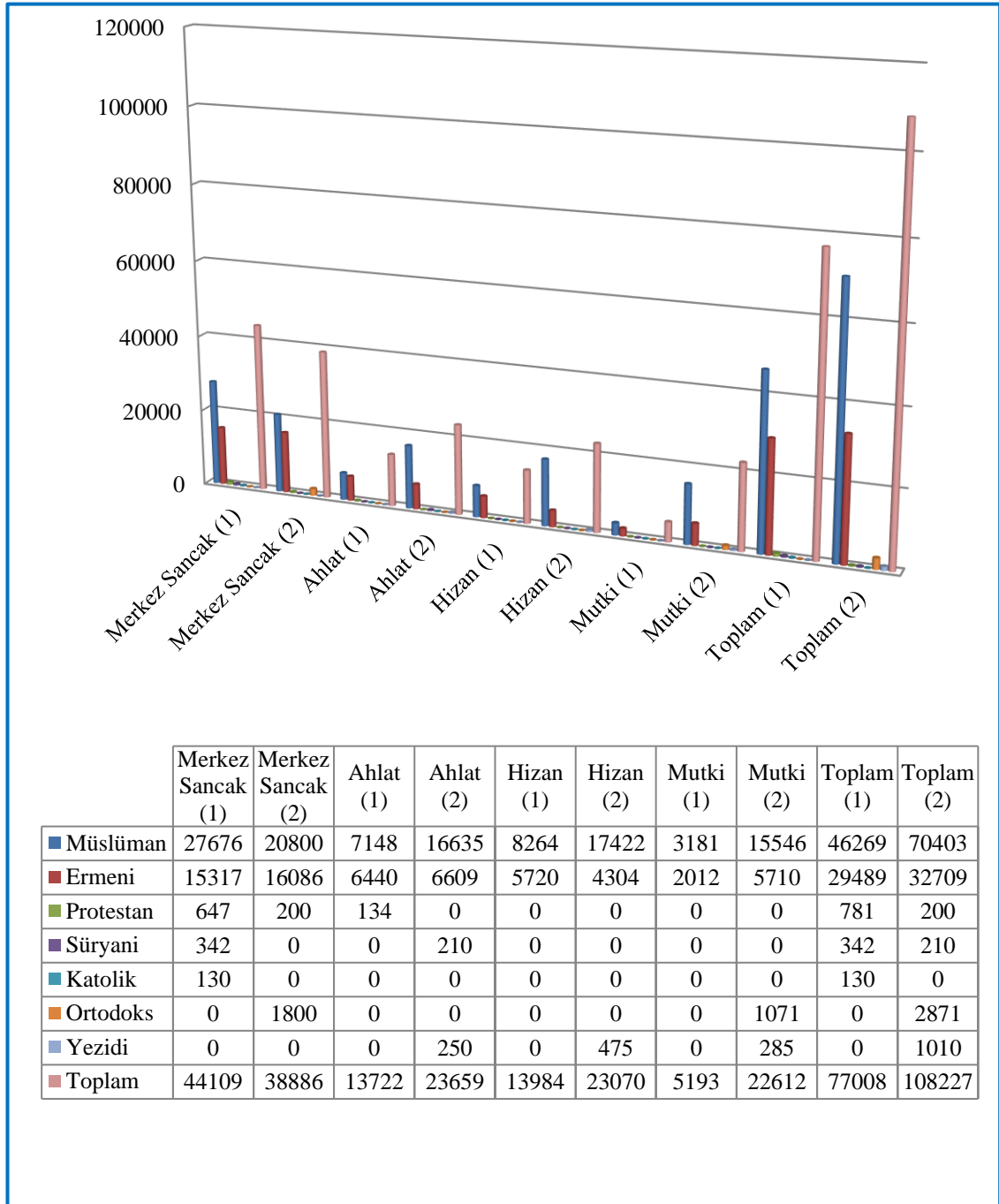
Muş sancağındaki Sason/Talori civarının hacimli bir Ermeni nüfusunu barındırması, burada Ermeni komitelerinin daha iyi örgütlenmesine ve buranın isyan olaylarının merkezi olmasına yol açmıştır. Bu dönemde Kafkaslardan Osmanlı Devleti'ne gelip yerleşen muhacirlerin yerine, Doğu Anadolu'daki Ermenilerin yerleştirilmesi için Rusya'nın ve Amerika'ya göçmeleri için ise Amerikan misyonerlerinin olağanüstü bir gayret içinde oldukları dikkati çekmektedir. Yani olayın bir yönü isyan ile verilen kayıplar iken diğer yönü ise bu devletlerin çabasıyla kontrollü olarak nüfusun yurtdışına çıkmasının teşvik edilmesidir. Bahse konu olan nedenlerden dolayı vilayet genelindeki Ermeni nüfusun 10 bine yakın azaldığı ve oran olarak % 36.7'den % 31.3'e düştüğü görülmektedir. Osmanlı Devleti, bunun farkına vardıktan sonra Ermenilerin yurtdışına çıkmaması için gereken tedbirleri almaya başlamıştır⁷²³. Fakat alınan bütün tedbirlere rağmen Ermeni vatandaşların bu göçü durdurulamamıştır. Tabloda dikkati çeken bir diğer husus ise Siirt ve Muş'un Müslüman nüfusunun ciddi anlamda bir artış göstermiş olmasıdır. Bunun sebebi göç başlığında daha detaylı ifade edildiği üzere Kafkaslardan gelen muhacirlerin daha ziyade bu iki sancağa iskân edilmiş olmasıdır.

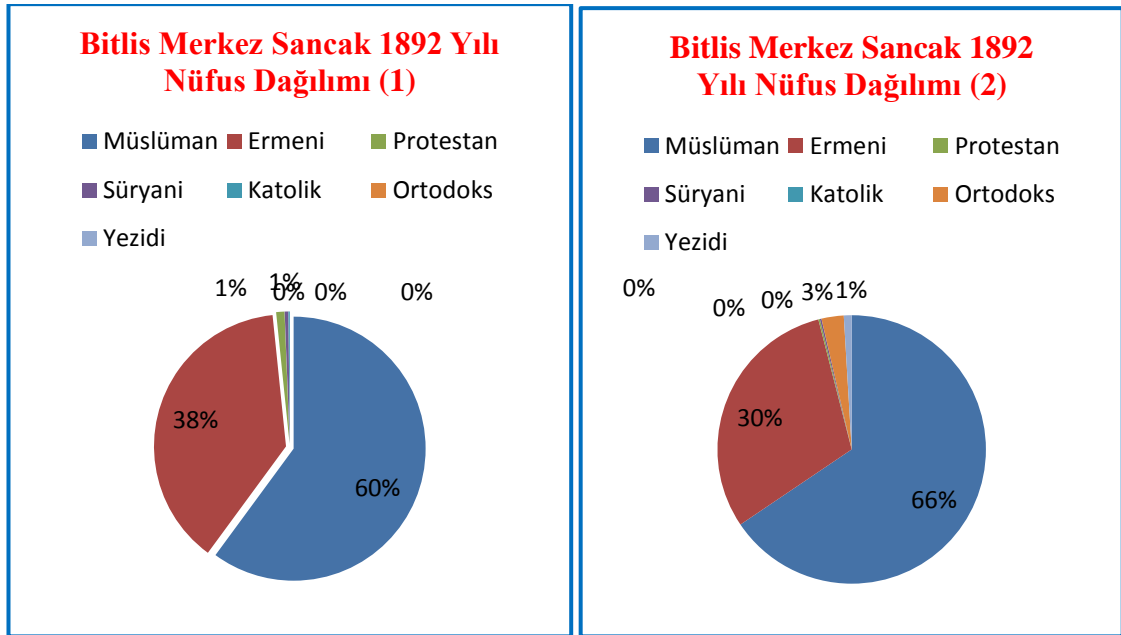
Bitlis merkez sancağında 1892 yılı itibariyle Müslümanlar ile birlikte diğer etnik/dinî sınıfların tamamına bakıldığında H. 1310 (1892) tarihli Bitlis vilayet salnamesi (1) ve Cuinet'in (2) verdiği veriler karşılaştırmalı olarak grafik halinde şöyle gösterilebilir⁷²⁴:

⁷²³ Ermeni vatandaşların yurtdışına çıkışını önlemek amacıyla alınan tedbirler için göçler başlığına bakınız.

⁷²⁴ Bu grafik için kullanılan kaynaklar şunlardır: H. 1310 (M.1892) tarihli Bitlis Vilayet Salnamesi ekinden nakil; Keleş, *a.g.e.*, s.57; Tabloda merkez sancağa bağlı olan Çukur ve Huyut nahiyesi ile

Grafik 5- 1892 yılı itibariyle Bitlis merkez sancağında karşılaştırmalı etnik ve dinî nüfus

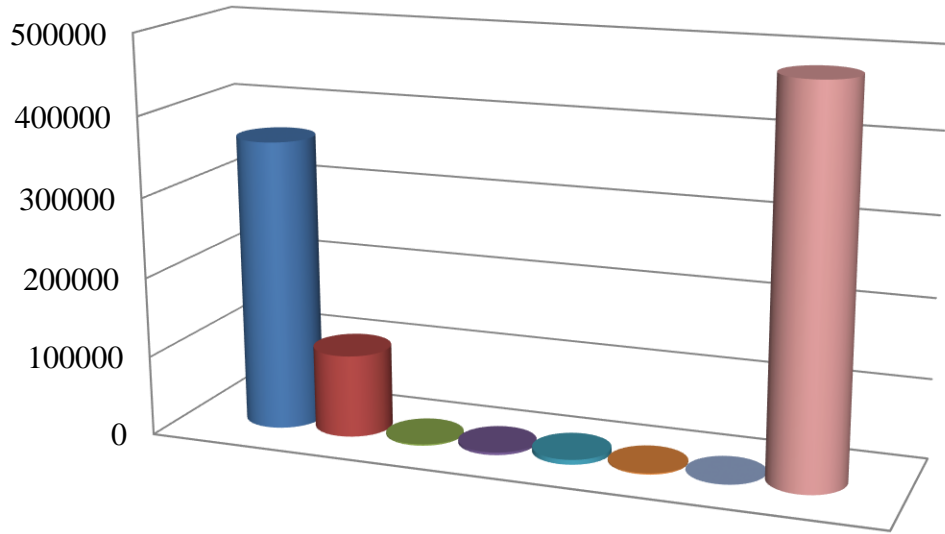
Grafik 5'e göre, Cuinet'in belirttiği Müslüman nüfusunun salnamedekinden oldukça fazla olduğu; yüzde olarak ifade edildiğinde Müslim – gayrimüslim nüfus oranlarınının 1/3 civarında olduğu; gayrimüslim nüfusun büyük çoğunluğunun Ermenilerden müteşekkil olduğu; Ermeni nüfusunu, Cuinet'e göre Ortodoksların, salnameler göre ise Protestanların takip ettiği görülmektedir. Her iki kaynakta da Ermeni nüfusunun birbirine çok yakın olduğu ama yüzdeler olarak bakıldığında bu farkın açıldığı görülmektedir. Cuinet'in ayrı bir dinî grup olarak nitelediğinden farklı bir yerde ele aldığı bir de Yezidîler vardır. Osmanlı Devleti Yezidîleri, Müslüman nüfusun içinde değerlendirdiğinden ayrı bir grup olarak görmemiştir. Bundan dolayı da bu topluluğun nüfusu, sayımlarda Müslüman nüfusuna eklenmiştir⁷²⁵.

Cuinet'in Bitlis şehir merkezi için bulunduğu tahminin salnameye yakın olduğu fakat Ahlât ve Hizan için bu farkın neredeyse iki katına çıktığı görülmektedir. Mutki için ise salnameden dört kat daha fazla bir veri paylaştığı ifade edilebilir.

1895 yılı itibariyle Bitlis vilayetinin genel nüfus durumunun dinî inançlara göre dağılımı ise şöyledir⁷²⁶:

⁷²⁵BOA. MV. 113/161, 07 C 1324 (29 Temmuz 1906); Yezidîler hakkında daha detaylı bilgi için nüfus kısmındaki "Gayrimüslim Nüfus" başlığına bakınız.

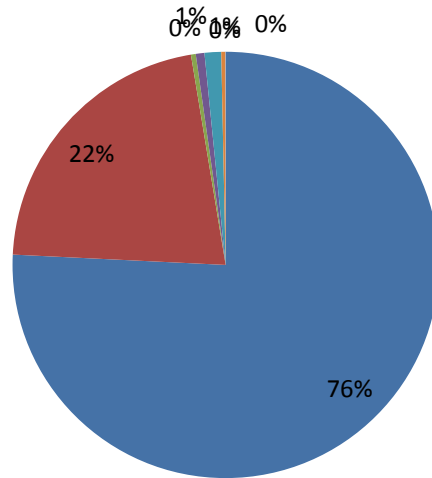
⁷²⁶Kadın ve erkek bazında oranların dağılımı için bkz. BOA. DH. ŞFR. 172/31, 11 Ma 1311 (23 Mart 1895).

Grafik 6- 1895 yılı itibariyle Bitlis vilayetinde etnik ve dinî nüfus

■ Müslüman	363520
■ Ermeni	103715
■ Protestan	1743
■ Süryani	3146
■ Katolik	6036
■ Yezidi	1480
■ Kıpti	109
■ Toplam	479749

Bitlis Vilayeti 1895 Yılı Nüfus Oranı

■ Müslüman ■ Ermeni ■ Protestan ■ Süryani ■ Katolik ■ Yezidi ■ Kıpti

Yukarıdaki verilere bakıldığında Ermeniler dışındaki diğer gayrimüslimlerin oranının çok düşük olduğu görülmektedir. Yezidiler ve Kıptiler bu hesabın dışında tutulduğunda toplam gayrimüslim oranı % 22 olmaktadır.

II. Abdülhamid döneminde Bitlis vilayeti şehir merkezinde Hersan, Taş, Zeydan ve Kızıl Mescid isminde dört ana mahallenin olduğu tespit edilmiştir⁷²⁷. Bu mahallelerin dışında Mermutlu, Gökmeşdan⁷²⁸, Ayne'l-barid, Hatuniye, Avih, Hasıriye, Kalu gibi daha küçük mahalleler (semt ya da mevki olarak da bilinir) var ise de bunlar belgelerde pek sık zikrolunmamaktadır⁷²⁹. 16. ve 17. yüzyıllarda şehir merkezindeki Müslümanlar ve Ermenilerin ayrı mahallelerde ikamet ettiği, dönem içindeki kaynaklardan anlaşılmaktadır⁷³⁰. 19. yüzyıla gelindiğinde ise hem mahalle sayısında bir düşüş meydana gelmiş hem de Müslim ve gayrimüslim nüfus karışarak karma mahalle yapısı ortaya çıkmıştır. Ermenilerin yoğun olarak Taş, Kızıl Mescid ve Hersan Mahallelerinde ikamet etmeyi tercih ettikleri, Zeydan Mahallesi'nde ise çok az miktarda Ermeni vatandaşın kaldığı görülmektedir⁷³¹. 1880 yılı itibariyle Taş Mahallesi'ndeki 1.800 hanenin 600'ü, Hersan Mahallesi'ndeki 1.100 hanenin 300'ü, Kızıl Mescid Mahallesi'ndeki 1.200 hanenin 450'sinin Ermenilere ait olduğu belirtilmiştir⁷³². Bitlis merkez sancağına ve nahiyelerine bağlı olan köylerin istatistikine 1880 yılı itibariyle bakıldığında toplam 3.583 haneden 1.696'sının Kürt ve 1.886'sının ise Ermenilere ait olduğu tespit edilmiştir. Bu hesaba göre sadece kırsal kesim dikkate alındığında nüfusun % 53'ünü Ermeniler, % 47'sini Kürtler oluşturmaktadır. Buna şehir merkezindeki nüfus dâhil edildiğinde ise Kürtlerin oranı % 47, Ermenilerin oranı % 37 olmaktadır⁷³³. Ahlât'ın nüfusunu köylerle beraber % 35'i Türk, % 45'i Ermeni, % 13'ü Kürt ve % 8'i

⁷²⁷BVS. H. 1310 (M.1892), s. 145; Vital Cuinet de aynı bilgiyi paylaşmıştır. Cuinet, *a.g.e.*, 559.

⁷²⁸Bazı kaynaklarda Taş ile Gökmeşdan Mahallesi ve Hersan ile Güzeldere Mahallesi aynı yer olarak gösterilmiştir. Yalçın, *a.g.e.*, s.23.

⁷²⁹Yetim ve acizlerin kaydedildiği defterde sıklıkla adı geçen mahaller ilk sayılan dört mahalledir. Bunlardan başka seyrek de olsa diğer mahalleler zikrolunmuştur. BOA. MŞH.ŞSC.d.. (*Meşihât Şeri'yye Sicil Defterleri*) 9001, 05 Za 1317 (7 Mart 1900).

⁷³⁰1540 tarihli tahrir defterinde şehir merkezinde 10'u Müslüman ve 16'sı Ermeni toplam 26 mahalle olduğu zikrolunmaktadır. Altunay, *a.g.e.*, s.34; Evliyâ Çelebi ise 1655 yılında buraya yaptığı seyahatte 17'si Müslüman ve 11'de gayrimüslim toplam 27 mahalle olduğundan bahseder. Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C.I, s.66.

⁷³¹Bitlis'teki yetim ve acizlerin vergisinin kaydedildiği defterde ve Bitlis Şer'iyye Sicil Defterleri (298, 333, 412 nolu defterler) kayıtlarındaki Ermeni vatandaşların ikametlerine bakılarak böyle bir değerlendirilme yapılmıştır. Kasım Ertaş, "19.Yüzyıllarda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Kış-2017, C.16, S.60, s.221*; BOA. MŞH.ŞSC.d.. 9001 05 Za 1317 (7 Mart 1900).

⁷³²Zeydan mahallesi'nde ise hiç Ermeni hanesi olmadığı görülmektedir. 1899 yılı itibariyle bu tablonun pek değişmediği de ifade edilmiştir. Mayewski, *a.g.e.*, s. 331.

⁷³³Köyler ile ilgili detaylı tablo için bkz. Mayewski, *a.g.e.*, s. 332-339.

de Kafkas göçmenleri oluşturmaktadır. Hizan nüfusunu köylerle beraber % 43'ünü Ermeniler ve % 57'sini ise Kürtler oluşturmaktadır. Mutki'de ise 1890 yılı tahririne göre nüfusun % 66'sını Kürtler ve % 34'ünü ise Ermeniler teşkil etmektedir. 1899 tahririnde ise Kürtlerin oranı biraz artarak % 69'a çıkmıştır⁷³⁴. Şehir merkezinde durum böyle iken, vilayet dâhilindeki nahiyelerin 1896 yılı itibariyle Müslim/gayrimüslim nüfus durumları ise şöyledir:

Sıra No	Tamamı Müslüman Olanlar	Müslüman Nüfusu Daha Fazla Olanlar	Tamamı Gayrimüslim Olanlar	Gayrimüslim Nüfusu Daha Fazla Olanlar
1	Simek (233 kişi)	Valir (123 kişi)	Barih (80 kişi)	Karasu (118 kişi)
2	Şatak (69 kişi)	Sini (74 kişi)	Farki (220 kişi)	Uçum (198 kişi)
3	Nurşin (707 kişi)	Menar (621 kişi)	Ziyaret (597 kişi)	Hakif (218 kişi)
4	Rabat (146 kişi)	Melkan (719 kişi)		Meyan (227 kişi)
5	Dergül (2.175 kişi)	Kazan (510 kişi)		Oğnut (223 kişi)
6	Serasi (567 kişi)	Lori (469 kişi)		Mizan (86 kişi)
7	Eskiz (862 kişi)			Akcan (445 kişi)
8	Pirhanuk (323 kişi)			İzakpor (403 kişi)
9	Eskiza-yı Ulya (213 kişi)			Yalız (1.618 kişi)
10	Karaköy (320 kişi)			Nureddin (642 kişi)
11	Salanur (343 kişi)			Rıdvan (947 kişi)
Toplam	5.958 kişi	2.516 kişi	897 kişi	5.125 kişi

Tablo 17'ye bakıldığında nahiyelerde toplam 14.486 kişinin yaşadığı ve nüfusun büyük bir kısmının sadece Müslümanların yaşadığı yerlerde ikamet ettiği görülmektedir. İkinci sırada ise gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu karma nahiyeler gelmektedir. Sadece gayrimüslimlerin oluşturduğu nahiyelerin hem sayı hem de nüfus olarak son sırada olduğu dikkati çekmektedir. Vilayet genelindeki 31

⁷³⁴Mayewski, *a.g.e.*, s.338-352.

⁷³⁵ Bu tablo, Osmanlı arşiv belgesinde bu şekilde geçtiğinden aynı şekilde transkribe edilerek kullanılmıştır. Nahiyeler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. *BOA. MF. MKT. 302/15 29 B 1313* (11 Ocak 1896).

nahiyenin 17'sinde nüfusun bir arada yaşadığı, bunun da oransal olarak % 52.7'ye denk geldiği görülmektedir.

2.1.1.1. Müslim Nüfus

II. Abdülhamid dönemi boyunca yapılan nüfus tahminlerinde Bitlis'teki Müslüman nüfus, gayrimüslim nüfustan daha fazla hesaplanmıştır. Müslüman nüfusun gayrimüslim nüfusa oranı yaklaşık olarak 2/3 civarındadır. Bitlis'te Müslüman nüfusu oluşturan en büyük parça Kürtlerdir. Onlardan sonra Türkler gelmektedir. Bu bölgeye gelmiş Müslüman muhacirler -ki etnik olarak çeşitlidirler- ise sonuncu sıradadır.

Kürtler, yoğunlukla Anadolu'nun doğusunda ve güneyinde yaşamaktadırlar. Kürtler, 637 yılından itibaren İslamiyeti kabul etmeye başladılar. Kürt nüfusunun İslam ile tanışmasından sonra yaklaşık % 98-99'u Müslümanlığı benimsemiştir. Geriye kalanı da Yezidi'dir. Müslüman Kürtlerin ise % 85'i Sünni (bunların da % 80'i Şafii ve % 20'si de Hanefi mezhebindedir) ve % 15'i Alevi'dir⁷³⁶. Konuşulan dilin yapısına göre de iki gruptan oluşan Kürtlerin büyük bir kısmı Kırmanj az bir kısmı da Zaza olarak bilinmektedir⁷³⁷. Kürtler yaşam özellikleri itibariyle de iki türdür: Şehir, kasaba ve köylerde yaşayan yerleşik olanlar ile çadır altında göçebe olarak yaşayan konar-göçerler⁷³⁸. Yerleşik olanlar ziraat ve hayvancılık ile uğraşırken göçebe olanlar daha ziyade hayvancılık ile geçimlerini ikame etmişlerdir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki Diyarbakır, Şanlıurfa, Van, Muş, Ağrı, Bitlis gibi yerleşim birimlerine bakıldığında kent ve kırsal kesimlerde oranlar değişmekle beraber Kürt nüfusunun kesafeti açık bir şekilde görülebilmektedir. Kürt nüfusunun Osmanlı Devleti ile olan rabitasında din birliği olgusu büyük paya sahiptir⁷³⁹. Bu olgu, Kürtlerin içinde devlete karşı olası bir başkaldırıya frenleyici etkiye sahip olmuştur. Bundan dolayı Osmanlı Devleti, bölgedeki tarikatlar gibi dinî yapıları/oluşumları sonuna kadar desteklemiştir.

⁷³⁶ AYTEKİN GEZİCİ, *Kürt Tarihi*, Tutku Yayınevi, Ankara 2013, s. 49, 50.

⁷³⁷ KARPAT, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.157.

⁷³⁸ MAYEWSKI, Kürtleri aşiret Kürtleri ve reaya Kürtleri diye ikiye ayırır. Hamit Pehlivanlı, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu -Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistikî-*, (Tercüme Mehmed Sadık), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayın No:4, Van 1997, s.124.

⁷³⁹ KÂZIM KARABEKİR, "Kürtleri bize bağlayan yegâne rabita dinî kuvvettir." demektedir. Ayrıca bölgedeki halkın cehaleti ve şeyhlerin halkın üstündeki tesirini ifade etmek adına "Halk şeyhlerin önünde diz çöküp havlayacak kadar cahildir." demiştir. Kâzım Karabekir'in Kürtler hakkındaki diğer tespitleri için bkz. Kâzım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul 2000, s.11.

Kürtlerin dünya üzerinde yaşadıkları yerler konusunda 16. yüzyılda kaleme alınmış Şerefname'de Basra Körfezi'nden başlayarak Malatya ve Maraş illerinin sonuna kadar uzanan hat üzerinde Kürt topluluklarının varlığından bahsedilir. Ayrıca bu hattın kuzeyinde İran, Azerbaycan, Ermenistan; güneyinde ise Kuzey Irak, Musul ve Diyarbakır illerinin olduğu aktarılır⁷⁴⁰. Evliyâ Çelebi de 17. yüzyıl itibariyle bir ucu Erzurum, Van, Hakkâri, Cizre, İmadiye, Musul, Şehrizer, Harir, Ardilan, Bağdat, Derne, Dertenek ve Basra'ya varıncaya kadar 70 yerleşim birimi Kürdistan sayılır demiştir. Kuzey Irak ve Gammani diyarı arasında 6.000 Kürt aşiretinin yaşadığından bahseder. Doğu tarafından ise İran sınırından Halep ve Şam'a kadar 20-25 yerleşim biriminin Kürt olduğunu aktarır⁷⁴¹. Ubcini'nin 1844-1856 yılları için Osmanlı topraklarında yaşayan Kürt nüfusu ile ilgili tahmini 1 milyondur⁷⁴². Karpat, 1880'li yıllar itibariyle Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Kürt nüfusun oranını yaklaşık 1.5 milyon olarak vermiştir⁷⁴³. II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı Devlet görevlilerince yapılan tespite göre Kürt nüfusunun yoğunlaştığı alanlara bakıldığında, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile birlikte Irak'ın kuzeyi, İran'ın batısı ve Azerbaycan'ın güneyinde toplam 4 milyona yakın bir Kürt nüfusun yaşadığı raporlanmıştır⁷⁴⁴. Kürt nüfusun bu bölgelerdeki varlığının ise uzun yıllara dayandığı ifade edilebilir. Doğu Anadolu'da yaşayan diğer milletlere kıyasla, Kürt nüfus oranının daha fazla olduğu görülmektedir. Aynı özellik -nüfus başlığında açıklandığı üzere- Bitlis yerelinde de geçerlidir. Osmanlı Devleti, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı yerlerde yaptırdığı nüfus tahrirlerinde Kürtlerin sayısı ile ilgili ayrı bir kayıt tutmadığından bununla ilgili tahminlerin çoğu yabancı kaynaklıdır.

Bitlis'teki bürokratik yapının en merkezi noktalarında görev yapanların Türk olduğu görülmektedir. Bunun da sebebi merkezden atamaların yapıyor olmasıdır. Yine Mayewski'ye göre buraya tayin edilen memur ve askerlerin çoğu Türk'tür ve buraya

⁷⁴⁰ Şerefhan, *a.g.e.*, s. 20.

⁷⁴¹ Evliyâ Çelebi *a.g.e.*, C.I, s.473,474.

⁷⁴² Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*..., s.127.

⁷⁴³ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.157.

⁷⁴⁴ Bu tespit, 1888 yılında II. Abdülhamid'e yaverlik yapmış Mehmed Emin mühürlü rapordan alınmıştır. Raporda ayrıca Kürtlerin yaşam tarzları, geçim kaynakları, göç güzergâhları ve aralarındaki çekişmeler gibi konularda da tespitler mevcuttur. Rapor için bkz. *BOA. Y.PRK. MYD.(Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi) 7/138 29 Z 1305 (7 Ağustos 1888)*; Kürt nüfusun günümüzde tahmin edilen oranı ise şöyledir: Türkiye dokuz milyon, İran iki buçuk milyon, Irak üç milyon, Suriye bir milyon, diğer yerler iki milyon olmak üzere toplam on yedi buçuk milyon Kürt nüfusun yaşadığı hesaplanmıştır. Ali Rıza Özdemir, *101 Soruda Kürtler*, Kripto Basım Yayın, Ankara 2016, s.100.

sürgüne gönderilmiştir⁷⁴⁵. Vilayet dâhilinde Türklerin yoğun olarak buldukları yerler şehir merkezi ve Ahlât'tır. Şehir merkezinde yaşayanları çoğunlukla Türk ya da Türkleşmiş Kürt olarak tanımlayan Mayewski, 1880 yılı itibariyle buradaki toplam 5.100 haneden 3.000'ini Kürt, 550'sini Türk ve 1.550'sini ise Ermeni olarak kaydetmiştir⁷⁴⁶. Ahlât'ın köylerle birlikte hesaplanan toplam hane sayısı 2.361 ve bunun 1.033'ü Türk, 274'ü Kürt ve 1.054'ü ise Ermenidir. Buna göre nüfusunun % 35'nin Türk olduğu hesaplanmıştır. Ahlât merkezinde ise bu oran % 85 civarındadır⁷⁴⁷.

2.1.1.2. Gayrimüslim Nüfus

Bitlis'te nüfus yoğunluğu bakımından Kürtlerden sonra ikinci sırada Ermeniler gelmektedir. Ermeniler, 19. yüzyıl boyunca eğitime ciddi anlamda yatırım yaparak kendi dilleri ve kültürlerini tanıma/tanıtma fırsatı elde etmişlerdir⁷⁴⁸. Başta İstanbul olmak üzere devletin birçok vilayet ve sancağında açtıkları çeşitli derecedeki okullarıyla bağımsız bir Ermenistan idealini, Ermeni gençlerine nakşetmişlerdir⁷⁴⁹. Bunu yaparken de birçok dış ülkenin desteğini görmüşlerdir.

Bölgede uzun süredir varlıkları bilinen Ermenilerin kendi içinde değişik mezheplere ayrıldıkları ifade edilebilir. Osmanlı'daki Ermeniler, 19. yüzyıla kadar Ortodoks mezhebine (İstanbul Ortodoks Ermeni Patrikliğine) bağlı iken 1831'de Ermeni Katolik ve 1850 yılında da Ermeni Protestan cemaatleri kurularak buradan ayrılmıştır. Böylece Ermeniler üç mezhebe bölünmüştür⁷⁵⁰. Bu açıdan bakıldığında Ermenilerin mensup olduğu mezhepler açısından değişik ülkelerce himaye edildiği görülmektedir. Katolikleri Fransa, Ortodoksları Rusya, Protestanları da İngiltere ve Amerika himaye etmiştir⁷⁵¹. Bitlis'teki Ermenilerin büyük çoğunluğu Ortodoks'tur.

⁷⁴⁵ Pehlivanlı, *a.g.e.*, s.123.

⁷⁴⁶ Mayewski, şehir merkezi için bu tablonun 1899 yılında da değişmediğini ifade etmiştir. Köylerle ilgili verdiği istatistiklerde sadece Kürt ve Ermeni nüfusunu paylaşmış olması kırsal kesimde Türk nüfusunun az olduğu algısını güçlendirmektedir. Mayewski, *a.g.e.*, s. 331.

⁷⁴⁷ Mayewski, *a.g.e.*, s. 337, 338.

⁷⁴⁸ 1834'de Osmanlı Devleti'nde 120 Ermeni okulunun bulunduğu bilinmektedir. Zengin Ermeni esnafınca desteklenen bu okulların zaman için sayısının hızla arttığı görülmektedir. 1874'de Anadolu'da sayı 469 okula ulaşmıştır. Okullarda Ermenice ile birlikte Türkçe ve Fransızca dillerinde dersler işlenmiştir. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Basımevi, Ankara 1999, s. 106-107.

⁷⁴⁹ Ermenilerin açtıkları okullarda devlet genelinde 1901-02 arasında 104.500 öğrenci eğitim görmüştür. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebarın Yönetimi*, Risale, İstanbul 1990, s.168.

⁷⁵⁰ Nejat Göyünç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983, s. 54; Eren, "a.g.m.", s.724.

⁷⁵¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, Cilt VIII*, TTK Yayınları, Ankara 1983, s.128-129.

Nüfus başlığında gösterilen çizelgelerdeki gayrimüslim ya da Ermeni olarak paylaşılan verilerin büyük oranda Ortodoks Ermenileri karşıladığı ifade edilebilir. Bundan dolayı bu kısımda Ortodoksların dışında kalanlardan bahsedilmiştir.

Bitlis'te, Kürtler ve Ortodoks⁷⁵² Ermeniler dışında Katolik⁷⁵³, Protestan⁷⁵⁴, Süryani⁷⁵⁵, Yezidi⁷⁵⁶, Keldani⁷⁵⁷ ve Kıptilerin⁷⁵⁸ de yaşadığı bilinmektedir.

Katolik Ermenilerin, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Ortodoks mezhebinden ayrılarak 1831'de bağımsız bir kilise kurulmasına onay verilmiştir. Katoliklerin Bitlis'teki kiliselerinin varlığı ve buraya murahhas tayini ilk defa 1888'de resmi belgelerde zikrolunmuştur. Bu tarihte Ermeni Katolik Patrikliğine bağlı olarak Bitlis ve Van Murahhası Serpiskopos Ohanısyan Ohannes Efendi'nin görev yaptığı kayıtlıdır⁷⁵⁹. Ermenilerin mezhep değiştirmelerindeki en büyük etken, Anadolu'da uzun bir zamandır faaliyette olduğu bilinen Fransa ve İngiltere'dir. Bu ülkelerin uzun çabaları sonucu - Ermeni Ortodoks Patrikliğinin bütün engellemelerine rağmen- Ermeniler arasında Katolik mezhebi yayılmıştır. Fakat bu mezhep mensubu Ermenilerin sayıları çok artmamıştır. Bununla beraber Katolik mezhebine mensup olanların büyük bir kısmının Ermeni olduğuna dair istatistikler vardır⁷⁶⁰. Osmanlı devlet yetkilileri, Katolik Ermeni nüfusunun artışı konusunda bazı tespitler yapmışlardır. Anadolu'da özellikle de Diyarbakır, Van ve Bitlis vilayetlerinde önceki zamanlarda hiç olmayan Katolik Ermeni nüfusunun giderek arttığı ve bunlar için kilise açılarak ruhban sınıfından kişilerin görevlendirilmesi, aynı zamanda gerekli yerlerde okulların da açılması gerektiği tespiti

⁷⁵² Ortodoks sözcüğü köken olarak Yunanca "doğru yola, doğru öğretilere bağlılık" anlamına gelen "orthodoxos" sözcüğünden gelmektedir. Bu kelime aynı zamanda "muhafazakâr" anlamında da kullanılmaktadır. Yakup Tahincioğlu, *Tarihleri, Kültürleri ve İnançlarıyla 5500 Yıldır Bu Topraklarda Yaşayan Süryaniler*, Butik Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 48, 49.

⁷⁵³ Katolik sözcüğü Yunancada "evrensellik" anlamına gelmektedir. Tahincioğlu, *a.g.e.*, s.47.

⁷⁵⁴ 16. yüzyılda Alman ilahiyatçı Martin Luther'in papayı ve uygulamalarını eleştirmesi ve öğretilerine karşı çıkması bu kiliseye karşı protesto olarak tanımlandığından onun kurduğu bu mezhebe de "Protestan" denilmiştir.

⁷⁵⁵ Süryani kelimesinin kökeni ile ilgili ortak bir tanım yoktur. Bununla ilgili değişik görüşler mevcuttur. Bu görüşler için bkz. Tahincioğlu, *a.g.e.*, s.75-80.

⁷⁵⁶ Farsça'daki Yezdan (melek, Tanrı) kelimesine atfen Yezidilik olarak isim bulmuştur. Özdemir, *a.g.e.*, s.162.

⁷⁵⁷ Keldanî adlandırması, Nasturîlerin liderlerinin yaşadığı Kalde'den gelmiştir. İbrahim Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, s.121.

⁷⁵⁸ Kıpt, Greklerin Mısırlılar veya Nil deltası sakinleri için kullanılan "aigyptos" kelimesinin kökünü teşkil eden "gypt" kelimesinin Arapça karşılığıdır. Keleş, *a.g.e.*, s.49.

⁷⁵⁹ SDA, H.1305 (1888), s.350.

⁷⁶⁰ 20. yüzyılın başında Osmanlı Devleti'ndeki Katoliklerin % 88'nin Ermeni olduğu tespit edilmiştir. Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015, s. 209.

yapılmıştır. Bir de bu Ermenilerin hiçbir baskı altında kalmadan mezhep değiştirdikleri de ifade edilmiştir. Bunlar için görevlendirilecek murahhaslara aylık 100 kuruş verilmesi⁷⁶¹ ve kiliseye bir defaya mahsus olmak üzere bu işler için 300 lira aktarılması onaylanmıştır⁷⁶². Sadece Katoliklerin vilayet-i sitte dâhilindeki yerleşim birimlerindeki nüfusu esas alındığında 1890 yılı itibariyle durum şöyledir⁷⁶³:

Buldukları Yer	Nüfus
Van	1.930
Mamuratülaziz	2.464
Sivas	2.943
Bitlis	4.948
Diyarbakır	6.348
Erzurum	6.730
Toplam nüfus	<u>25.363</u>

Nüfus oranlarına bakıldığında en fazla Katolik Ermenilerin Erzurum ve Diyarbakır'da yaşadığı görülmektedir. Bu vilayetlerden sonra üçüncü sırada Bitlis gelmektedir. 1874'te Bitlis merkezde 129⁷⁶⁴ olan Katolik sayısı 1880'de 21'e düşmüştür⁷⁶⁵. 1883 ve 1890'da Katolik sayısı vilayet genelinde 4.948⁷⁶⁶, 1892'de 3.408 ve 1895 yılında 6.036 olmuştur⁷⁶⁷. 1897 tarihindeki istatistiklere göre ise nüfus 4.638'dir⁷⁶⁸. Bu durum, 5 yıl içinde Ortodoks Ermenilerinden 1.088 kişinin mezhep değiştirerek Katolik olduğu anlamına gelmektedir. 1881/82/1893 nüfus sayımına göre Bitlis merkez sancağında 26 Katolik⁷⁶⁹, 1906/1907 tarihli nüfus sayımına göre 130, vilayet genelinde ise 5.174 Katolik yaşamaktadır⁷⁷⁰. 1914'teki istatistiklere göre Bitlis merkezde yaşayan Katolik sayısı 890'dır. Vilayet genelinde ise 2.788 kişinin yaşadığı görülmektedir⁷⁷¹. Bitlis'te bu cemaat nüfusunun az bir kısmı vilayet merkezinde

⁷⁶¹ Bu ödeneğin tahsis edileceği kişiler şunlardır: Diyarbakır Vilayeti Katolik Murahhası Piskopos Feraciyan Oseb, Van ve Bitlis Katolik Murahhası Piskopos Ohanisyen Ohannes ve Ankara Murahhası Piskopos Herlas Kirgor. *BOA. İ.MMS (İrâde Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ)*. 99/4187, 25 L 1305 (5 Temmuz 1888).

⁷⁶² *BOA. İ.MMS*. 99/4187, 25 L 1305 (5 Temmuz 1888).

⁷⁶³ *BOA. Y.PRK.AZN*. 4/16, 29 Ca 1307 (21 Ocak 1890).

⁷⁶⁴ *SVE*, H.1291 (M.1874), s.150.

⁷⁶⁵ *BOA. Y.PRK.UM*. 4/10, 14 Z 1297 (18 Ekim 1880).

⁷⁶⁶ *BOA. NFS.d.*. 7450, 1300 (M.1883-1884).

⁷⁶⁷ *BOA. DH. ŞFR*. 172/31, 11 Ma 1311 (23 Mart 1895); *SVB*, H.1310 (M.1892), ekindeki tablo.

⁷⁶⁸ Güran, *a.g.e.*, s.24; Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.330.

⁷⁶⁹ Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.274,275.

⁷⁷⁰ Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.338.

⁷⁷¹ 2.788 nüfusun 2.699'ü Muş'ta ikamet etmektedir. Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.366.

yaşamakta olup⁷⁷², büyük bir kısmı Muş ve Siirt sancağı dâhilinde yaşamaktadır. Muş sınırları dâhilindeki Nurşin’de 208 hanede 1.502 kişi, Arniç’ta 118 hanede 753 kişi ve Oğonek köyünde 54 hanede 469 kişi olmak üzere 2.724 vatandaşın tamamı Katolik Ermenisi’dir⁷⁷³. Bu köylerin üçünde de Katolik Kilisesi vardır. Bu kiliselerin tamiri için 1899 tarihinde izin istendiğine göre bunların yapım tarihi eski olsa gerektir. Katolik Ermenilerin 1895 yılı itibariyle vilayet genelinde 3 tane de okulu vardır⁷⁷⁴. Nurşin, Arniç ve Oğonek köylerindeki kiliselerin yanında birer tane de okul yapılması, Ermeni Patrikliğince talep edilmiştir. Kiliselerin tamiri ve yanında okul yapılması Şûrâ-yı Devlet’in 11 Mart 1899 tarihli kararı ile onaylanmıştır⁷⁷⁵. Katoliklerin sayısının zamanla artması, ayrılıkçı Ortodoks Ermenilerini ziyadesiyle rahatsız etmiştir. 1905 tarihinde tamamı Katolik olan Nurşin köyüne gelen Ortodoks mezhebine mensup Şaki Kigork ve adamları buranın rahibi Stepan Efendi’yi ve Boğos’u geceleyin evinden alarak öldürmüşlerdir⁷⁷⁶. Katolik Ermenilerini himaye eden Fransa’da yaşayan Ermeniler, Bitlis’te bir Fransız Konsoloshanesinin açılması için faaliyette bulunmuşlardır⁷⁷⁷. Osmanlı Devleti’nin bu faaliyetlere sıcak bakmadığı hatta bunu engellenmek için gerekli çalışmaların yapılacağı ifade edilmiştir⁷⁷⁸.

19. yüzyılda İngiliz ve Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan Ermeni Ortodokslarını Protestanlaştırma çabaları zaman içinde meyvesini

⁷⁷² 1892’de 130 Katolik merkez sancakta yaşamaktadır. Merkeze bağlı kazaların hiçbirinde Katolik yoktur. *SVB*. H.1310 (M.1892). Ekindeki tablo.

⁷⁷³ *BOA. İ.AZN.* 33/3, 09 Za 1316 (21 Mart 1899).

⁷⁷⁴ Mehmet O. Alkan, *Tanzimat’dan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C.B.D.İ.E., Ankara, s. 104-105.

⁷⁷⁵ Alman kararda kiliselerin bulunduğu köyün ahali tarafından tamirine ve yani yapılacak okulların ise Ermeni Katolik Patrikliğince masrafının karşılanacağı teklifi de onaylanmıştır. *BOA. İ.AZN.* 33/3, 09 Za 1316 (21 Mart 1899).

⁷⁷⁶ Olayda rahipten 20 lira para istendiği ve kilisede Ermeni lisanıyla vaaz verildiği gerekçe olarak yazılmıştır. Fakat bölgedeki Ermeni olaylarına katılmayan ve hatta bunu yapanları devlete şikâyet eden Pertak köyünden Parsih isimli başka bir Ermeni vatandaşın aynı gece bu çete tarafından öldürülmüş olması, rahibin öldürülmesinde hem başka mezhebe mensup olma hem de ayrılıkçı fikirlere sahip olmama durumunun etkili olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Zira dönem içinde bu tarz eylemlerin sıklıkla yaşandığı bilinmektedir. Olay ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. *BOA. Y.PRK.UM.* 75/143, 26 Ra 1323 (31 Mayıs 1905).

⁷⁷⁷ Konsoloshanesinin açılmasından önce keşif için Musul’daki konsolosun Siirt, Bitlis ve Muş’a uğrayarak Van’a kadar gittiğine dair Van Valisinden bilgi alınmıştır. 1902 yılı itibariyle Bitlis’te böyle bir konsolosluğun varlığı resmi kayıtlara geçmediği görülmekle beraber bazı kaynaklarda bu tarihten sonra Fransa Konsolosluğu’nun faaliyette olduğu ve buradaki Katolik Ermenilere desteğini artırdığı zikrolunmaktadır. Sinem Arıkbaş, “Bitlis’te Ermeniler”, *I.Uluslararası Bitlis Sempozyumu*, Berdan Matbaası, İstanbul 2014, s.259.

⁷⁷⁸ Ermenilerin girişimi neticesinde Bitlis’te bir konsolosluk görevlisinin bulundurulması konusunda Fransa Dışişleri Bakanı, II. Abdülhamid ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Bu görüşmede sadece Musul konsolosluğundan bir memurun bölgeyi gezmesine izin verilmiştir. *BOA. Y.MTV.* 233/80, 13 Ca 1320 (18 Ağustos 1902); *BOA. İ.HUS.* 99/34, 20 Ca 1320 (25 Ağustos 1902).

vermiştir. Bu kapsamda, Amerikan Board Teşkilatı'nın faaliyetleri kayda değerdir. Bu teşkilatın kurucuları faaliyetlerini okul, hastane, yetimhane gibi kurumlar üzerinden yürütmüştür. Yapılan faaliyetlerin meyvesini de bir süre sonra almışlardır. 1900'de Osmanlı Devleti'nde toplam 112 Protestan kilisesi olduğu ve buraya kayıtlı 45.000 kişiden bahsedilmektedir. I. Dünya Savaşı'nın arifesinde ise 155 kilise-manastır, 281 misyoner merkezi ve 452 okulun yanı sıra 50.000 de nüfuslarının olduğu ifade edilmiştir⁷⁷⁹.

Protestan Ermeniler, 1846'da İstanbul'da ilk kiliselerini açtıktan sonra İngiltere ve ABD'nin Osmanlı Devleti'ne baskıları sonucu 1850'de ayrı bir cemaat olarak tanınmışlardır⁷⁸⁰. Bu tarihten sonra Anadolu'da ABD'li misyonerlerle etkin bir faaliyet içerisine giren Protestan Ermeniler, Doğu Anadolu'da kilise, okul ve hastane açılmasını sağlayarak Ortodoks Ermenileri'nin ilgisini buraya çekmeyi başarmışlardır. Ortodoks Ermeni papazlarının şiddetle karşı çıkmasına rağmen, Ortodoks Ermenilerin çocukları Protestan okullarına gitmişlerdir⁷⁸¹. Zira bu okullardaki imkânlar, Osmanlı Devleti'nin o bölgedeki eşdeğer okullarından çok daha iyi durumdaydı.

ABD'li misyonerlerin denetim ve liderliğinde eğitim veren bu okullardaki Ermeni çocukları Protestanlığa geçmişlerdir. Böylece zamanla Protestan okullarından mezun olanların sayısı artmış ve bu da Bitlis'teki Protestan Ermeni sayısını artırıcı bir unsur olmuştur⁷⁸². Anadolu topraklarında ilk eğitimini alan Ermeni çocukları, daha üst öğrenim için Suriye Protestan Koleji'nin tıp bölümüne, Avrupa ve Amerika'daki tıp fakültelerine gitmişlerdir⁷⁸³. Misyonerlerin eğitiminden geçen Ortodoks Ermeni çocukları, ilerleyen zaman diliminde eğitimlerini tamamladıktan sonra tekrar Bitlis gibi vilayetlerdeki okullara öğretmen olarak geri dönmüşlerdir. Artık ikinci nesil Ermeni çocuklarına Protestanlığı ve Ermeni milliyetçiliğini bunlar aşılama devam etmişlerdir.

⁷⁷⁹ Arıkbaş, "a.g.m.", s.259.

⁷⁸⁰ Charles T. Riggs, "History of Constantinople Station (1831-1931)", *Centennial of Constantinople Station Near East Mission of the American Board (1831-1931)*, Constantinople 1931, s.57; William E. Strong, *The Story of The American Board (1810-1910)*, The Pilgrim Press, Boston 1910, s.198.

⁷⁸¹ Protestanlaşan Ermenilere, Ortodoks mezhebindeki dindaşları eziyet etmiş ve onları baskı altında tutmuştur. Buna rağmen Protestanlığın yayılmasını önleyememişlerdir. Erdal Açıkse, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Misyoner Faaliyetleri", *Türk Millî Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu*, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 23 Mart 1990, s.251.

⁷⁸² Frank Andrews Stone, *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-2005*, Publishes by Caddo Gap Press, California, 2006, s.125.

⁷⁸³ Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda....*, s. 212.

Bütün bu faaliyetlere rağmen Bitlis'teki Protestanların sayısı Ortodoks ve Katolik Ermenilerinden daha azdır. Sadece Protestanların vilayet-i sittedeki yerleşim birimlerindeki nüfus durumu esas alındığında 1890 yılı itibariyle şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır⁷⁸⁴:

Buldukları Yer	Nüfus
Van	-----
Bitlis	1.498
Erzurum	1.970
Sivas	2.493
Diyarbakır	3.975
Mamuratülaziz	4.971
Toplam nüfus	<u>14.907</u>

Yukarıdaki tabloya bakıldığında en fazla Protestan Mamuratülaziz'de yaşamaktadır. Van'da hiç olmamakla beraber, Bitlis en az Protestan vatandaşın yaşadığı vilayettir. 1880 yılı itibariyle Bitlis merkezde Protestanların bir kilisesi olduğu görülmektedir. Bu kilisede ilk defa çan çalınmaya başlandığı ve Müslümanların bundan rahatsızlık duydukları Bitlis Valisi Arif Paşa tarafından Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiştir⁷⁸⁵. 1874'te Bitlis merkezdeki Protestan sayısı 159⁷⁸⁶ iken, 1880'de 290'dır⁷⁸⁷. 1883'te vilayet genelindeki toplam nüfusları ise 1.398⁷⁸⁸, 1890'da 1.498, 1892'de 1.675 ve 1895'te artarak 1743 olmuştur.⁷⁸⁹ 1897 tarihindeki istatistiklere göre ise nüfus 1.826'dır⁷⁹⁰. 1881/82/1893 nüfus sayımına göre Bitlis merkez sancağı dâhilinde 561 Protestan yaşamaktadır⁷⁹¹. 1892 tarihli Bitlis vilayet salnamesine göre merkez sancak ve Ahlât'ta toplam 781 Protestan vardır⁷⁹². 1906/1907 tarihli nüfus sayımına göre Bitlis merkez sancağında 654, vilayet genelinde ise 1.551 Protestan yaşamaktadır⁷⁹³. 1914'teki istatistiklere bakıldığında ise Bitlis merkezde 384 ve vilayet genelindeki nüfus 1.640 olmuştur⁷⁹⁴. Bitlis'teki Protestanları her ne kadar Amerikalı misyonerler himaye ediyorsa da onların Bitlis'te konsolosluğu olmadığından, Osmanlı

⁷⁸⁴BOA. Y.PRK.AZN. 4/16, 29 Ca 1307 (21 Ocak 1890).

⁷⁸⁵Vali Paşa, durumu izah ettikten sonra çan çalınmasını engellerse Avrupa'nın bu işten dolayı baskı yapmasından çekinmektedir. Öte taraftan bu kilisede çan çalınmasını engelleyemezse diğer kiliselerin de bu şekilde bir faaliyet içine girebileceği endişesini dile getirmiştir. Dâhiliye Nezareti'nden bu konuda ne yapması gerektiğini sormuştur. BOA. DH. ŞFR. 113/42, 10 Şu 1295 (22 Şubat 1880).

⁷⁸⁶SVE, H.1291 (M.1874), s.150.

⁷⁸⁷BOA. Y.PRK.UM. 4/10, 14 Z 1297 (18 Ekim 1880).

⁷⁸⁸BOA. NFS.d.. 7450, 1300 (M.1883-1884).

⁷⁸⁹BOA. DH. ŞFR. 172/31, 11 Ma 1311 (23 Mart 1895); BOA. Y.PRK.AZN. 4/16, 29 Ca 1307 (21 Ocak 1890); SVB, H.1310 (M.1892), ekindeki tablo.

⁷⁹⁰Güran, a.g.e.,s.24; Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.331.

⁷⁹¹Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.274,275.

⁷⁹²SVB, H.1310 (M.1892), ekindeki tablo.

⁷⁹³Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.338.

⁷⁹⁴Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.366.

Devleti'ne iletilecek taleplerini İngiltere'nin Bitlis Viskonsolosu üzerinden sağlamaktadırlar.

Bitlis'teki bir diğer gayrimüslim unsuru ise Süryanilerdir. Hristiyanlığı ilk kabul eden Süryanilerin kendi aralarında değişik mezhepleri vardır. Ortodoks Süryanileri, 19. yüzyılda Mardin'deki Deyrül-zafaran Manastırına bağlı olarak yaşamışlardır⁷⁹⁵. Fakat Bitlis'teki Süryani Kadim Patrikliği, İstanbul'daki Ermeni Patrikliği bünyesinde çalışmıştır. Süryanilerin 1884'den 1896'ya kadar Bitlis ve Van patrik vekili olarak Rahip Saliba Efendi'nin ismi zikrolunmaktadır⁷⁹⁶. Bitlis'in Çarşı Mahallesinde oturan Süryani kilisesinin uzakta olmasından dolayı mahallelerinde bulunan papazın evinde gerekli dinî vecibelerini (doğan çocuğu kutsamak/vaftiz etmek, hasta ve ölenlere İncil okumak, kandil asıp buhur sallamak vs.) yerine getirmek amacıyla 1849 tarihinde izin talep ettikleri ve gerekli iznin verildiği görülmektedir⁷⁹⁷.

Süryanilerin bir süre vilayet istinaf ve bidayet mahkemelerinde aza olarak temsil edildiği anlaşılmaktadır. 1895-1900 yılları arasında adı geçen mahkemelerde aza bulunduran Süryanilerin, 1900'de üyelerden birisinin vefat ve diğerinin Rusya'ya gitmesinden dolayı bu hakkını kaybettiği ifade edilmiştir. Yerlerine geçebilecek aza adaylarının vergi barajına takılmasından dolayı uygun kimse bulunamadığından yerleri boş kalmıştır⁷⁹⁸. Bitlis'in dışına göç eden Süryanilerden belli bir süre sonra geri dönmek isteyenler olmuştur. 1908'de Bitlis ve diğer yerlerden göçüp de tekrar geri dönen fakir Süryaniler için devletten yardım talep edilmiştir⁷⁹⁹.

1880 yılı itibariyle Bitlis merkezde yaşayan toplam Süryani sayısı 75 iken⁸⁰⁰ 1890'da vilayet genelinde toplam nüfusları 1.981⁸⁰¹ ve 1895'te ise 3.146 olmuştur. 1897

⁷⁹⁵ 1932 yılına kadar burada kalan Süryani Patriklik merkezi bu tarihten sonra Humus'a taşınmış ve bir süre sonra buradan da Şam'a taşınmıştır. Günümüzde hala patriklik merkezi buradadır. Tahincioğlu, *a.g.e.*, s.84.

⁷⁹⁶ SDA, H.1302 (M.1884), s.578; H.1303 (M.1885), s.476; H.1304 (M.1886), s.439; H.1304 (M.1887), s.350 ve H.1305-1314 arasındaki diğer salnameler; BOA. İ.MMS. 99/4187, 25 L 1305 (5 Temmuz 1888); 1897-1900 arasında Bitlis'teki merkezleri, Bitlis, Siirt ve Şirvan Metropolitliğini idare etmektedir. Bu yetki ise Rahip Abdulahad Efendi'ye verilmiştir. SDA, H.1315 (M.1897), s.609; H.1316'dan 1318'e kadarki diğer salnameler.

⁷⁹⁷ Bu gelişme Süryanilerin Bitlis'teki mazisinin Protestan ve Katolik Ermenilerinde daha öncesine dayandığını da ortaya koymaktadır. Ermeni patriği müstakriri ile emsal ve şürot kaydı için bkz. BOA. A.DVN.(Bâb-ı Âsafî Beylikçi Kalemi Defterleri) 49/46 17 N 1265 (6 Ağustos 1849).

⁷⁹⁸ BOA. BEO. 1916/143627 05 C 1320 (9 Eylül 1902).

⁷⁹⁹ Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak...*, s.177.

⁸⁰⁰ BOA. Y.PRK.UM. 4/10, 14 Z 1297 (18 Ekim 1880).

tarihindeki istatistiklere göre ise nüfus 3.354'tür⁸⁰². 1881/82/1893 nüfus sayımına göre Bitlis merkez sancağında 261 ve vilayet genelinde 851'i kadın 1.130'u erkek toplam 1.981 Süryani yaşamaktadır⁸⁰³. 1906/1907 tarihli nüfus sayımına göre nüfus 2.810'a çıkmıştır. 1914'teki istatistiklere bakıldığında Bitlis merkezde 350 ve vilayet genelinde ise 3.992 Süryaninin yaşadığı görülmektedir. Süryanilerin yaşadığı diğer yerler ve nüfus miktarına bakıldığında Adana vilayetinde 97, Halep vilayetinde 3.841, Diyarbakır vilayetinde 13.649 kişi yaşamaktadır⁸⁰⁴. 1881/82/1893 nüfus sayımına göre Osmanlı topraklarında yaşayan Süryanilerin vilayetlere göre dağılımına bakılırsa Suriye 6, Adana 115, Bağdat 373, Bitlis 1.981, Halep 3.734 ve Diyarbakır 16.389 olduğu görülmektedir⁸⁰⁵. Bu oranlara göre Süryani nüfusun en yoğun yaşadığı kent Diyarbakır'dır⁸⁰⁶.

Bitlis'teki nüfus sayımlarında zikrolunan bir diğer unsur da Keldanîlerdir. 16. yüzyılda Katolikliği kabul eden Nasturîlere papa tarafından Keldanî adı verilmiş⁸⁰⁷ ve bu yüzyıldan sonra Nasturî Kilisesinden ayrılan Keldanî Patrikliği bağımsız bir hale gelmiştir. Keldaniler yoğun olarak Siirt sancağında bulduklarından ve bazı kaynaklara göre Siirt 1883'de Bitlis vilayetine dâhil olduğundan, bu tarihten sonraki istatistiklerde Bitlis'te de Keldaniler nüfus sayımlarına girmeye başlamışlardır. Siirt'teki bu Keldanilerin daha önce Nasturi kilisesine mensup iken, 17. yüzyılda bu bölgede faaliyetlere başlayan Cizvit Tarikatı etkisiyle Katolik olan Hristiyan Süryaniler olduğu ifade edilmiştir⁸⁰⁸. Keldaniler, Bitlis vilayeti dâhilinde belli bir nüfusa sahiptirler. Bu inanç sahiplerinin, maddi olarak çok da güçlü olmadıkları, kendi kiliselerinin tamirini bile yaptırılmamalarından anlaşılmaktadır. Zira, 1895 tarihli belgede zikrolunduğu üzere Siirt sancağında yeni bir Keldani Kilisesinin inşası için 1860 ve 1867 tarihlerinde iki defa izin alınmasına rağmen, kilisenin inşası için para bulunamamıştır. Nihayetinde 1895'te tekrar izin istenmiştir. Bu sefer tamir parasının hazır olduğu, onay alınır alınmaz hemen inşasına başlayabilecekleri bildirilmiştir. Kilisenin yapımı için herhangi

⁸⁰¹ Cuinet, bu oranı 1.800 olarak kaydetmiştir. Cuinet, *a.g.e.*, s. 562.

⁸⁰² Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)...*, s.331; Güran, *a.g.e.*, s.24.

⁸⁰³ BOA. NFS.d.. 7450, 1300 (M.1883-1884); Karpas, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)...*, s.274, 275, 339, 366.

⁸⁰⁴ BOA. Y.PRK.AZN. 4/16, 29 Ca 1307 (21 Ocak 1890); BOA. DH. ŞFR. 172/31, 11 Ma 1311 (23 Mart 1895).

⁸⁰⁵ Özcoşar, *Bir Yüzyıl Bir Sancak...*, s.167.

⁸⁰⁶ Diyarbakır'da beş manastır ve on tane kiliseleri vardır. Manastır ve kiliselerin isimleri için bkz. Tahincioğlu, *a.g.e.*, s.96-97.

⁸⁰⁷ Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara 1997, s.22.

⁸⁰⁸ Hovannisian, *Tarihi Kentler...*, s.59.

bir engelin olmadığı ifade edilerek gerekli izin verilmiştir⁸⁰⁹. 1895 yılının Eylül ayında Bitlis'ten Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta, yapımına başlanacak Keldani Kilisesinin gecikmeye mahal verilmeden yapılmaya çalışıldığı lakin Siirt'te bunun yapımına karşı çıkanların olduğu bildirilmiştir. İtirazı olanların başında Siirt Müftüsü, Nakibüleşraf Kaymakamı ve idare azalarından bazılarının isimleri merkeze bildirilmiştir⁸¹⁰. Adı geçen kilise nihayetinde yapılmıştır. 1901 yılı itibariyle Keldaniler için Siirt merkezde bir kilise olduğu ve rahipliğini de Metropolit Vekili Kıs İbrahim Efendi'nin yürüttüğü zikrolunmuştur⁸¹¹. 1897 tarihindeki istatistiklere bakıldığında Bitlis'teki toplam Keldani nüfusunun 2.466 olduğu görülmektedir⁸¹². 1914'te ise nüfusları artarak 4.355 olmuştur⁸¹³.

Bitlis'te yaşayan diğer bir azınlık ise Kıptilerdir. Kıptiler sayı olarak çok azdırlar. Diğer azınlıkların aksine sayıları zamanla azalmıştır. Bitlis'te 1883 ve 1890'da Kıptilerin sayısı 159'dur⁸¹⁴. 1895'te ise sayıları azalarak 109 olmuştur⁸¹⁵. 1897 istatistiklerine göre ise Bitlis'te hiç Kıpti yaşamamaktadır⁸¹⁶.

Osmanlı Devleti'nin resmi makamlarının Müslüman, yabancıların ise gayrimüslim olarak kabul ettiği diğer bir topluluk ise Yezidîlerdir. Yezidîlerin Bitlis'teki nüfuslarına bakıldığında 1892 yılı itibariyle 1.010 olduğu görülmektedir⁸¹⁷. 1895 yılındaki istatistiklere bakıldığında ise Yezidî nüfusu 1.480 ve bu nüfusun vilayet nüfusuna oranı ise % 0.3 olmuştur⁸¹⁸. Bu orana bakıldığında vilayet dâhilindeki nüfuslarının çok az olduğu anlaşılmaktadır. Yezidîlerin dünya üzerindeki nüfusu ve yaşadığı coğrafyaya bakıldığında 1906 yılı itibariyle şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır⁸¹⁹:

⁸⁰⁹BOA. İ.AZN. 14/15, 29 Za 1312 (24 Mayıs 1895); Kilisenin krokisi için bkz. Ek 12.

⁸¹⁰BOA. DH. ŞFR. 180/61, 10 E 1311 (22 Eylül 1895); BOA. DH. ŞFR. 180/109, 18 E 1311 (30 Eylül 1895).

⁸¹¹SDA, H.1319 (M.1901), s.814.

⁸¹²Güran, a.g.e., s.25.

⁸¹³Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.366,367;Güran, a.g.e., s.25.

⁸¹⁴BOA. Y.PRK.AZN. 4/16, 29 Ca 1307 (21 Ocak 1890).

⁸¹⁵Kadın ve erkek bazında oranların dağılımı için bkz. BOA. DH. ŞFR. 172/31, 11 Ma 1311 (23 Mart 1895).

⁸¹⁶Güran, a.g.e., s.25.

⁸¹⁷Cuinet, a.g.e., s.558.

⁸¹⁸BOA. DH. ŞFR. 172/31, 11 Ma 1311 (23 Mart 1895).

⁸¹⁹BOA. MV. 113/161, 07 C 1324 (29 Temmuz 1906).

<u>Buldukları Yer</u>	<u>Nüfus</u>
Bitlis	21.295
Diyarbakır	3.106
Musul	2.642
Van	2.033
Toplam nüfus	<u>29.076</u>

Yukarıdaki duruma bakıldığında Yezidî nüfusun en kesif olduğu yerin Bitlis olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Bitlis için yapılan tahminin abartılı olduğu ifade edilebilir. Zira Yezidîlerin merkezi olarak bilinen Musul'daki nüfus oranı ile Bitlis kıyaslandığında büyük bir fark olduğu görülmektedir. Bitlis'in Yezidîler için kutsal olduğuna dair hiçbir kayda rastlanılmadığına ve bugün dahi en fazla Yezidî nüfusun yaşadığı yerin Musul (Ninova bölgesi) ve Duhok (Sincar ve Şeyhan bölgesi) olması, nüfus tahminlerinde bir yanlışlık olabileceği algısını güçlendirmektedir⁸²⁰. Öte taraftan çalışılan dönemde ilk defa Yezidî nüfusunun kayda geçtiği 1892 ve 1895 yıllarındaki rakam 1.500'ü geçmemişken nasıl oluyor da 11 yıl sonra bu rakam 21.295 olabiliyor. Her ne kadar rakamlar resmi makamlarca kayda alınmış ise de Yezidîlerin kutsal kabul ettikleri Musul'daki nüfuslarından daha fazla bir nüfusun Bitlis'te yaşamasını gerektirecek hiçbir sebep olmaması, nüfus tahminin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Ayrıca yukarıda ifade edildiği üzere Bitlis için yapılan hiçbir nüfus sayımında Yezidî nüfusun 2.000'i bile bulduğu vaki değildir.

Osmanlı Devleti'nde yapılan nüfus sayımlarında Yezidîlerin Müslüman nüfusun içinde sayıldığı görülmektedir. Bazen de özellikle idarî meclislerdeki temsiliyet konusunda gayrimüslimlerden sayıldığı olmuştur⁸²¹. Her iki durumda da itirazlar söz konusu olmuştur⁸²². Özellikle Müslüman olmanın yüklediği askerlik yapma zorunluluğu gibi mükellefiyetlerden dolayı Yezidîler, Müslüman olarak kaydedilmek istememişlerdir. Bunun yerine sadece "Yezidî" olarak yazılmak istemişlerdir. Bunun mümkün olamayacağı, zira Nüfus Nizâmnamesi gereği tezkirelerin "dinî" kısmına sadece Müslüman, Hristiyan ve Musevi yazılabildiği, bunların dışında başka bir ifadenin kullanılmayacağı hatırlatılmıştır. Fakat daha sonra bir ara formül bulunarak kendini Müslüman olarak görenlere "Yezidî İslâm", Müslüman olarak kabul

⁸²⁰ Kuzey Irak'ta zikrolunan yerleşim birimlerinde 400-450 bin Yezidînin yaşadığı tahmin edilmektedir.

⁸²¹ Garzan kazasına tabi Rıdvan nahiyesindeki idarî meclise aza seçiminde Yezidî nüfusun gayrimüslimlere eklenerek onlara aza tayininde sağladığı avantaj itiraza sebebiyet vermiştir. Bu hata düzeltilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S. 30/51, 23 S 1318 (22 Haziran 1900).*

⁸²² Bitlis Süryani-i Kadim Murahhası Beşara'nın nüfus tezkirelerine "Süryani" yazılması talebi olmuştur. Fakat reddedilmiştir. *BOA. DH. MKT. 1096/56, 11Ca 1324 (3 Temmuz 1906).*

etmeyenlere ise “Yezidî Gayrimüslim” yazılması münasip görülmüştür⁸²³. Aynı şekilde nüfus tezkirelerinin “mezhebi” kısmına Yezidî diye yazılmaması da onları rahatsız etmiştir. Osmanlı Devleti, Yezidîliği ayrı bir mezhep olarak kabul etmediğinden tezkirelere yazılmasını da uygun görmemiştir. Buna rağmen talep yinelenmiştir. Sonuç olarak ayrı –bağımsız- bir inanç olduklarının mücadelesini verme teşebbüsü olarak değerlendirilecek bu girişimler yine Meclis-i Vükelâ’dan geri dönmüştür⁸²⁴. Böylece razı olmasalar da uymaları gereken bir karar çıkmıştır. Bir süre sonra nüfus tezkirelerine “Yezidî” yazılmasına karar verilerek bu topluluk kazanılmaya çalışılmıştır. Böylece Yezidîler verdikleri mücadele ile bazı kazanımlar elde etmişlerdir. Yezidîlerin bu konumu, II. Abdülhamid devrinin sonuna kadar değişmemiştir.

Yezidîler, devlet nazarında akidesi bozulmuş Müslüman olarak görüldüğünden, bunların akidesinin düzeltilmesi için II. Abdülhamid tarafından nasihat heyetleri görevlendirilmiştir. Bu heyetlerin görevlendirilmesinde asıl etken, Yezidîler arasında faaliyetlere girişmiş olan Protestan misyonerlerin çabalarıdır. Yezidîlerin daha önce askerlik bedeli olarak verdikleri 50 altını vermeye devam etmeleri ve 1885’ten itibaren üç aylık temel zorunlu askerlik mükellefiyetini de yerine getirmeleri uygun görülmüştür⁸²⁵. Musul’daki Yezidîler bu karara direnmişlerdir. Bunun üzerine baskı yoluyla bu karar uygulanmaya çalışılmıştır. 1892 yılında Ömer Vehbi Paşa komutasındaki askerî birlikler Yezidîleri din değiştirmeye mecbur bırakmışlardır. Din değiştiren bu Yezidîlere Musul’da okul ve câmî yaptırılmıştır. Müslümanlığı kabule yanaşmayan diğer Yezidîler ise Hristiyanlığın değişik mezheplerine geçmeye çalışmışlardır. Bunların dışında Yezidîlik inancını yaşamaya devam edenler de olmuştur⁸²⁶.

⁸²³BOA. DH. MKT. 788/11, 2 Ş 1321 (3 Kasım 1903).

⁸²⁴Burada Yezidîlerle ilgili alınan kararda “...bu tâ’ife esasen İslâm oldukları halde sû-i ‘akîdelerinden dolayı bir kısmı gayr-i müslim nazarıyla bakılması ve sicill-i nüfûs kaydıyla resmîyete konması câ’iz ve mahzûrdan hâlî olamayacağından bunların İslâm olarak sicill-i nüfûsa idhâli ve Tezkire-i ‘Osmanîlerinin ona göre imlâ ve i’tâ edilmesi ve şâyed içlerinde İslâm nâmıyla verilecek tezâkiri kâbulden imtinâ’ edecek bulunursa onların istihsâl-ı muvakkâtlarına bakılmayub İslâm olarak kaydları icrâ ile Tezkire-i ‘Osmanîye idâmesi icâb edecek husûsâtta isimlerinin Tezkire-i ‘Osmanîye ibrâzını müte’âllik olunması ve kendilerinin kemâkân mu’âmelât-ı ‘askerîye ye tâbi’ tutulması lâzım geleceği beyân olunmuş(tur)...” denilmiştir. BOA. MV. 113/161, 07 C 1324 (29 Temmuz 1906).

⁸²⁵Yurdaer Abca, *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidîler*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2006, s. 92.

⁸²⁶Nihat Karademir, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, Nubihar Yayıncılık, İstanbul 2016, s.390-393.

2.2.Bitlis'te Aşiret Yapısı

Aşiretlerin kendi içinde gelenek olarak ifade edilen bir hiyerarşi ile idare ediliyor olması, mensuplarını bunun dışındaki etkenlere karşı kapalı bir yapıya büründürmüştür. Bu özelliğinden dolayı, devletin bölgede kurum ve kuruluşları ile tesis etmeye çalıştığı hâkimiyet, ciddi bir aşiret duvarına çarpmıştır. Bu tabloyu değiştirmek adına aşiret yapısının çözülmesi ve bu tür yapı mensuplarının birer vatandaş hüviyetine kavuşturularak toplumsal yapıya katılmasının sağlanması önemlidir. Bu amaçla öncelikle aşiretlerin yaşam koşullarından kaynaklı sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Aşiretlerin sorunlarının başında ise göçebe hayat gelmektedir. Aşiretlerin meskûn hale getirilmesi ve asayişe sebebiyet verenlerin sürgün edilerek gücünün dağıtılması devletin tesis etmeye çalıştığı hâkimiyetin sağlanması adına ön koşul olmuştur. Feodal yapı çözüldükçe devletin merkezileşme gayretleri sonuç vermeye başlamıştır. Böylece Bitlis'te devlet, amaçladığı değişim dönüşümü gerçekleştirebilmiştir.

2.2.1.Bitlis'teki Aşiretler

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da irili ufaklı 750 civarında aşiretin varlığı bilinmektedir⁸²⁷. Doğu Anadolu'daki Kürt aşiretlerin büyük çoğunlukla iki koldan oluştuğu görülmektedir. Bunlar Milli ve Zilli olarak adlandırılmıştır. Milli Aşiretlerine mensup olup Erzurum, Van, Dersim, Bitlis ile İran sınırında yaşayanların Bitlis vilayeti sınırları içinde olan kolları Hasenanlı, Mutikanlı, Çuhuri ve Huyutanlı'dır. Zilli olanlar ise Zılanlı, Haydaranlı, Badıllı, Sepki ve Celâlî Aşiretleridir. Çaldıran zaferinden sonra Yavuz Sultan Selim'in Konya, Karaman, Teke, Ankara, Kayseri bölgelerinde göçebe halde dolaşan Celâlî, Zılan, Haydaran, Sipkan, Hasenan, Milan, Karakeçili, Barzan ve Cibranlı Aşiretlerini Doğu ve Güneydoğu'ya göndererek Şah İsmail'e karşı güçlü bir Sünnî cephe oluşturmuştur⁸²⁸. Böylece aşiretleri sınır güvenliğini sağlama konusunda değerlendirmiştir. Bu aşiretlerin çevredeki kalabalık Kürt aşiretlerle olan münasebetleri ile birlikte zamanla Kürt olarak bilinmeye başlandığı ifade edilebilir. Nihayetinde II. Abdülhamid'in, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Kürtlere sağladığı imtiyazlardan sonra, Kürt değilse bile kendini Kürt aşireti olarak göstermeye çalışanların olduğu da

⁸²⁷ Bu rakam, Osmanlı Arşivlerindeki kayıtlardan alınmıştır. Adnan Gerger, *Dağların Ardı Kimin Yurdu Kürtlerde Toplum Gerçeğinin Yaşamsal Temeli*, Başak Yayınları, İstanbul 1991, s.15.

⁸²⁸ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi(1453-1559)*, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1995, s.197

bilinmektedir. Bu nedenlerden dolayı Bitlis vilayeti dâhilinde yaşayan Türk aşiretleri var ise de çoğunlukta değildir⁸²⁹. Türk olarak bilinen nüfusun ancak % 6-7 civarında olduğu dönem içindeki raporlardan anlaşılmaktadır⁸³⁰.

1220-1670 yılları arasında Bitlis'te hüküm sürmüş Şerefhanlar hanedanı Rûzigi (Rojiki) Aşiretine mensuptur. Bu aşiretin 24 Kürt aşiretinden oluştuğu ifade edilmiştir⁸³¹. Evliya Çelebi, Bitlis'e geldiği 1655 tarihinde buradaki hana bağlı 77 aşiret/kabile olduğundan bahseder. Bunlardan da özellikle Mudiki Aşiretinin silahlı kişi sayısı ve cesareti bakımından önde olduğunu ifade eder⁸³². Mudiki Aşireti aynı zamanda Şerefhan hanedanının bağlı olduğu Rûzigi aşiretinin bir koludur. Bu aşiretin II. Abdülhamid döneminde Bitlis'te asayiş sorunlarının en yoğun yaşandığı Mutki kazasına adını verdiği ve burada ikamet ettiği bilinmektedir. Zamanla aşiretin genişlemesiyle değişik isimde birçok alt aşiret kolu meydana gelmiştir. Bundan dolayı geçen zaman diliminde Mudiki artık bir aşiret isminden öte aşiretleri olarak resmi yazışmalara yansımıştır. Yaşadıkları yer ise büyük oranda yine Mutki olarak kalmıştır⁸³³.

1890 yılı itibariyle Bitlis vilayeti sınırları dâhilinde resmi sayımı tamamlanmış olan aşiretlerin dağılımına bakıldığında şöyle bir harita ortaya çıkmaktadır⁸³⁴:

⁸²⁹ Örneğin Varto'daki aşiretlere bakıldığında Türkmen olarak zikredebileceğimiz Hormek ve Lolan aşireti dışında başka aşiret bilinmemektedir. Hormek aşiretinin 21 köyü ve 5.000'den fazla nüfusu, Lolanlıların ise 19 köyü ve 3.000'den fazla nüfusu vardır. Aslında dönem içinde Kürt aşireti olarak zikrolunan Cibran ve Abdalan aşireti gibi birçok aşiretin üç asır öncesinde Türk ve Hanefi mezhebine mensup oldukları, lakin Şafii mezhebine tabi olmaları ile birlikte tarikat ve şeyhlik ülküsünün ağır bastığı birer Kürt aşiretine dönüştüğü ifade edilmiştir. Detaylar için bkz. M. Şerif Fırat, *Doğu illeri ve Varto Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s.107.

⁸³⁰ Mayewski, vilayet dâhilindeki Türklerin genellikle çiftçi olduklarını ve biraz da hayvancılıkla uğraştıklarını aktarmaktadır. Pehlivanlı, *a.g.e.*, s.115.

⁸³¹ Bunlardan Kisâni, Bâiki, Mudiki, Dukisi, Zidani Bitlis merkezde olanlardır. Diğerleri ise buranın dışında ikamet etmektedir. Wilhelm Köhler, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı* (Çev. Haydar Işık), Alan Yayıncılık, İstanbul 1989, s.29, 36.

⁸³² Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, C.I, s.129; Türkay, Mudiki aşiretini iki ayrı aşiretmış gibi ayrı ayrı değerlendirmiştir. Mudiki ve Mutki olarak isimlendirdiği aşiretler muhtemel aynıdır. Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İşaret Yayınları, İstanbul 2012, s. 111, 113.

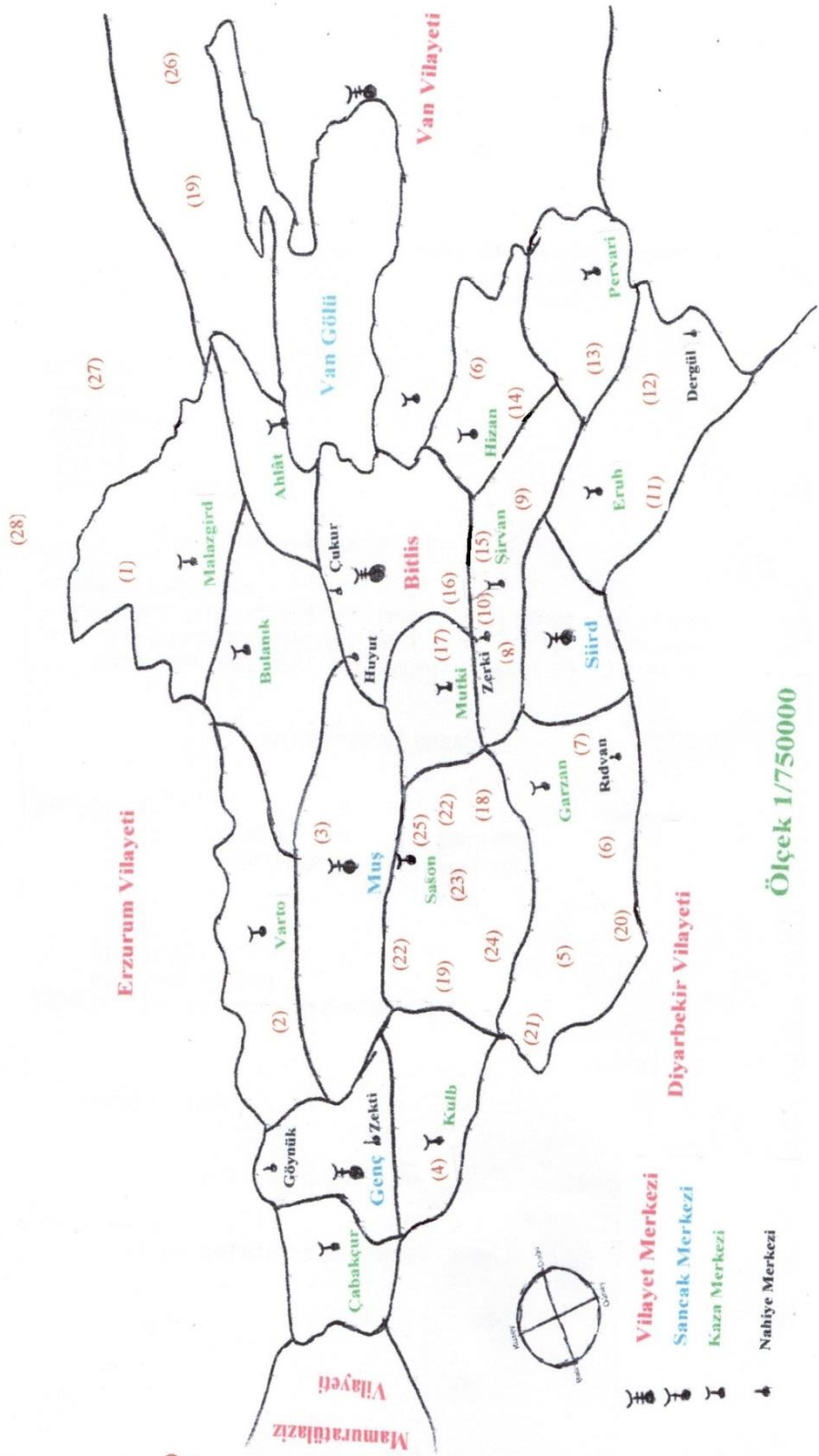
⁸³³ Mutki civarında yaşayan aşiretlere bakıldığında bu isim ile birlikte Atalican ve Dumillan Aşiretlerinin de varlığı görülmektedir. *BOA. Y.PRK.UM.* 19/64, 01 R 1308 (14 Kasım 1890).

⁸³⁴ 1890 yılına ait olup, vilayetin idarî sınırı ile birlikte aşiretlerin vilayet sathındaki dağılımını da gösteren haritadan yararlanılarak düzenlenmiştir. Haritanın Osmanlıca kopyası için bkz. Ek 37. *BOA. Y.PRK.UM.* 19/64, 01 R 1308 (14 Kasım 1890).

Bitlis Vilayeti Dâhilindeki Aşiretler (1890)

Yerleşik Aşiretler Yarı Göçebe Aşiretler

- 1-Hasenan (1)
- 2-Cıbran (2)
- 3-Meydan (3)
- 4-Badigan (4)
- 5-Reşkotan (5)
- 6-Atalıkam (17)
- 7-Boran (18)
- 8-Celâli (19)
- 9-Raman (20)
- 10-Şeman (21)
- 11-Malaşiko (22)
- 12-Bedri (23)
- 13-Musa (24)
- 14-Asi (25)
- 15-Pencinar (7)
- 16-Şilaki (8)
- 17-Melukani (10)
- 18-Banuki (12)
- 19-Dedeksori (15)
- 20-Haydaran (26)
- 21-Sıpkı (27)
- 22-Zilan (28)
- 23-Dimilli (16)
- 24-Dudiran (11)
- 25-Garsan (13)
- 26-Melmediyani (9)
- 27-Hevidan (14)
- 28-Alikan (6)

Şekil 4: 1890 yılı itibarıyla Bitlis vilayeti dâhilindeki aşiretleri gösteren harita.

Haritaya bakıldığında Bitlis merkez sancağında dört, Muş sancağında dokuz, Siirt sancağında on iki ve Genç sancağında bir olmak üzere toplam yirmi altı aşiretin olduğu görülmektedir⁸³⁵. Fakat Hizan ve Garzan'dakiler aynı aşirete mensup olduğundan 25 çeşit aşiret ismi ortaya çıkmıştır. Bir de Bitlis'e komşu olan üç aşiret, Bitlis'teki asayiş olaylarına konu olduğundan mevkilerinin bilinmesi için haritada gösterilmiştir.

Bitlis vilayeti dâhilinde bulunan Hasenanlı ve Mutikanlı Aşiretlerinin Tanzimat ile başlayan yeni idarî düzende yer edinebilmek adına, değişim içine girdiği görülmektedir. Hasenanlı Aşireti'nin Hamidiye Alaylarına katıldığı, Mutikanlı Aşireti'nin ise devlete karşı çıkan isyanlarda devletin yanında, diğer isyancı Kürt aşiretlerine karşı mücadele ettiği görülmektedir. Bunun karşılığı olarak da devletin desteğini sonuna kadar yanlarında görmüşlerdir. Fakat bu aşiret mensuplarının, diğer aşiretler üzerinde tahakküm kurmak, topraklarına konmak ve onları öldürmek gibi yollara da tevessül ettikleri, dönem içindeki şikâyet telgraflarından anlaşılmaktadır. Bu yönüyle devlet desteğinin verildiği bazı aşiretlerin -süregelen feodal düzen içinde- bunu nasıl algıladığı ve kendi çıkarları uğruna sahada nasıl kullandığı görülebilmektedir.

Bitlis'teki aşiretlerin bir kısmının göçebe yaşama devam ettiği diğer bir kısmının ise zamanla yerleşik hayata geçtiği görülmektedir. Göçebe aşiretler 1880 yılına kadar çoğunlukla tam olarak sayılmamışlardır. 1881'den sonra yapılan nüfus sayımlarında – öncekine göre- daha düzenli sayılmaya başlanmıştır. Fakat bu aşamada yapılan sayımlarda bile çoğunlukla aşiret liderinin verdiği bilgiler esas alınarak sayım tamamlanmıştır⁸³⁶.

2.2.2. Aşiretlerin Yol Açtığı Asayiş Sorunları

İnsanın can ve mal güvenliği, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren devlet adamlarının en önemli gündemi olmasına ve yapılan birçok düzenlemeye rağmen bu konuda tam bir başarı sağlanamamıştır. Tanzimat'ın hedeflediği en önemli düzenleme –

⁸³⁵ Türkay, tarih ve kaynakça vermediği eserinde Bitlis'teki oymak, aşiret ve cemaat sayısını 17 olarak paylaşmıştır. Bunların isimleri şunlardır: Oymaklar-Bahâeddinli, Cemâleddin, Dûdikanlı; Aşiretler-Cıyranlı, Çekein, Artuşî, Mudiki, Mutki, Tirbirî, Yegâne, Zerkî; Cemaatler-Dinli, Dudikânlı, Ertuşî, Mestanlı, Solhan, Yezîdekvan, Türkay, *a.g.e.*, s. 30, 32, 34, 69, 71, 77, 111, 113, 140, 144, 147, 282, 289, 304, 498, 580, 658.

⁸³⁶Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s. 46.

hiçbir ayırım gözetmeksizin- Osmanlı vatandaşlarının can ve mal güvenliğinin devlet güvencesi altına alınmasıdır. Bunun sağlanması için de sadece yasal düzenlemeler yetmemiştir. Bu yasaları uygulayacak olan idareciler ve onların emrinde gerektiğinde kullanılmaya hazır askerî kuvvetin bulundurulması da gerekli görülmüştür.

Merkezileşme gayretleri neticesinde eski geleneklerini terke zorlanan aşiretlerin direndiği ve yer yer isyana varan olayların çıktığı görülmektedir. Tanzimat ile başlayan merkezden idarecilerin taşraya gönderilmesi vs. uygulamalar yarı feodal olarak yaşamaya alışmış Bedirhan Bey gibi Kürt aşiret reislerinin -hâkimiyet alanlarının daralmasına sebebiyet verdiğiinden- isyan etmesini beraberinde getirmiştir. Devlete karşı çıkan bu isyanlar usulünce bastırılmıştır. İsyanların bastırılması aşiretlerin direnç gücünü kırmakla birlikte hâlâ vergi verme ve askere alınma konularında isteksizliklerinin devam ettiği görülmüştür⁸³⁷. Kürt Emirlerinin hâkimiyetinin sona ermesi bu bölgedeki güç dengelerini bozmuş ve yeni düzende kendine yer edinmeye çalışan diğer aşiretlerin arasındaki çatışmaların yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı kan davasına dönüşen çatışmaların sonlandırılması adına, arabulucu mekanizmasının vazgeçilmez aktörü olan şeyhlerin önem kazanmaya başladığı yeni bir dönemin aralandığı ifade edilebilir⁸³⁸. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra şeyhler ve tarikatlar Doğu Anadolu'da ve dolayısıyla Bitlis ve civarında da belirleyici siyasal bir güç haline gelmişlerdir. Böylece aşiret liderliği ve şeyhliğin aynı kişide birleştiği aşiret modelleri ortaya çıkmaya başlamıştır⁸³⁹. 1880 yılında on bin kişilik orduya sahip aşiret lideri olan Şeyh Ubeydullah İngiltere'nin desteğiyle İran'a saldırarak bir konuma gelebilmişti⁸⁴⁰.

II. Abdülhamid döneminde Balkanlarda milliyetçi karakterli isyanlar yoğunlaşmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti, bir yandan Balkanlardaki isyanlarla uğraşırken öte taraftan da Anadolu'daki asayiş olaylarına çözüm bulmak zorunda kalmıştır. Göçebe aşiretlerin yanında yerleşik aşiretler de asayiş sorunlarına sebebiyet vermiştir. Bu kapsamda aşiretlerin birbirinin otlaklarına göz dikmesi, hırsızlık ve yağma olaylarına karışması, eşkıyalık ve öldürme odaklı kan davaları Doğu Anadolu'nun ve

⁸³⁷Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s.190.

⁸³⁸ Martin van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s.273.

⁸³⁹ Bitlis'te Küfrevi ve İnan ailesi; Hakkâri'de ise Bredost aşireti buna en güzel örnektir. Ahmet Özer, *Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar*, Elps Yayınları, Ankara 2003, s. 63.

⁸⁴⁰ Bruinessen, *Ağa...*, s.285, 286.

dolayısıyla Bitlis'in de bu dönemde yaşadığı genel sorunlardır. Kentteki diğer sorunlara bakıldığında ise şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Aşiretler, devlet yapısındaki değişime uyum sağlama noktasında sıkıntılar yaşamışlar/yaşatmışlardır. Aşiretlerin yüzyıllardır yaşayageldikleri geleneksel yapıyı bir çırpıda terk etmeleri beklenemezdi. Bundan dolayı değişime direnç noktasında yer yer isyan noktasına varan olaylar meydana gelmiştir. Bitlis'teki Ermeni nüfusun kesafeti ve bu dönemdeki Ermeni isyan faaliyetlerinin yoğunluğundan dolayı buradaki Kürtler ile Ermeniler arasında ciddi çatışmalar yaşanmıştır. Aşiretlerin bir kısmının Hamidiye Alaylarına alınması ve diğerlerinin bu halkanın dışında tutulması, bunlar arasındaki geleneksel rekabeti biraz daha acımasız bir seviyeye taşımıştır. Devletin silahını ve desteğini arkasına alan Hamidiye Alaylarına mensup aşiretler, diğer aşiretler üzerinde tahakküm kurmaya gayret etmiştir. Bu sorunlara ek olarak tütün/silah kaçakçılığı, kız kaçırma, kalpazanlık, darp, silah taşıma ve hapishane baskınları gibi başka sorunlar da yaşanmıştır.

Bitlis vilayeti, -çevresindeki diğer yerleşim birimlerinde olduğu gibi-büyük oranda aşiretlerden müteşekkil bir feodal yapıya sahiptir. Bu yapı, kendi içinde gelenek denilen otonom bir hiyerarşik düzen ile işlediği için, devletin hukukî ve idarî yapısındaki değişikliklere karşı bir direnç göstermiştir. Bu dirençten kaynaklı bir çatışma ortamında aşiretler, hem birbiriyle hem de devletin kurumlarıyla birçok sorun yaşamıştır. Aşiretlerin kendi arasındaki sorunları besleyen birçok neden vardır. Sınır komşusu olan aşiretlerin otlak ve arazi anlaşmazlıkları bu sorunların başında gelmektedir. Göçebe aşiretlerin yaylaklara çıkarken yerleşik aşiretlerin bulunduğu köylerden geçmek zorunda kalmaları ayrı bir sorun alanını oluşturmuştur. Aşiretlerin bir kısmının devletin desteğini arkasına alarak Hamidiye Alaylarına katılması, bu alaylara katılmayan diğer aşiretlerin hâkimiyet alanlarının daralmasına ve dolayısıyla yeni sorun alanlarının oluşmasına sebebiyet vermiştir.

Yaşanan sorunların en önemlisi göçebe aşiretlerin yaylak-kışlak hareketleriydi. Bitlis üzerinden geçen aşiretler doğal olarak Bitlis'teki idarecileri teyakkuza geçirmekteydi. Bu zamanlarda yerel askerî kuvvetler yetersiz kalmakta, vilayet dâhilindeki diğer sancaklardan destek istenmekteydi⁸⁴¹. Bitlis vilayeti dâhilindeki yaylaklara/kışlaklara gidişte ortaya çıkan asayiş olaylarına sebep olan aşiretlerin büyük

⁸⁴¹ BOA. DH.MKT. 1714/77, 15 Ş 1307 (6 Nisan 1890).

çoğunluğunun Diyarbakır vilayetinden yola çıktıkları görülmektedir⁸⁴². Geriye kalan aşiretler, Bitlis vilayeti dâhilinde dağılmış olan diğer aşiretlerdir. Bu aşiretlerin yol güzergâhı üzerinde uğradıkları tarlaları talan ile bazı hayvanları telef ve diğerlerini ise gasp ettikleri, engel olmak isteyen ahalinin öldürüldüğü ya da yaralandığı, birçok evin ise yakıldığı hakkında sık sık şikâyetler ortaya çıkmıştır. Şikâyetlerin Bitlis'ten yazılan resmi yazı ve raporlarla da desteklenmiş olması bunların doğruluğunu kanıtlamaktadır⁸⁴³.

Göçebe aşiretlerin yanı sıra meskûn aşiretlerden kaynaklı asayiş olayları da vuku bulmuştur. Konunun daha iyi anlaşılması adına aşiretler arasındaki çatışmalara bazı örnekler verilmesi faydalı olacaktır. 23 Kasım 1893 tarihinde tutuklanan vilayet sınırları dâhilindeki Alikan Aşireti reislerinden Hacı Ömer oğlu Osman Ağa'nın karıştığı olaylar şöyle sıralanmıştır⁸⁴⁴: Dımıllı Aşireti ağası Mikdad Ağa ile aşireti üzerine 30 kişilik çetesiyile saldırmak ve bu aşiretten 5 kişiyi tüfek ile öldürerek ellerindeki hayvanları gaspetmek, Mirza oğlu Saho'nun amcası Bogos'u ve amcazadesi Kirkos'u katl ve 100 küçükbaş ile 3 büyükbaş hayvanının çalınması, Ahror oğlu Kirkos'un evini kundaklayarak yakmak ve 70 küçükbaş ile 5 büyükbaş hayvanını gasp etmek, Kırbo, Şahin ve Sako'yu katletmek, Loso'nun oğlu Ağacan'ın evini içindekilerle birlikte yakmak, Haydar oğlu Tavar'ın evini, içindeki 80 küçükbaş hayvanla birlikte yakmak, Hersan Mahallesi'nden Selim oğlu Süleyman'ın 100 küçükbaşını, Zeydan Mahallesi'nden Mahmud oğlu Hasan'ın 180'dan fazla ineğini, Ahmed oğlu Yunus'un 60 küçük ve 30 adet büyükbaş hayvanını, başka bir köyden 1 çift öküz, Şeyh Resul'un 1 kırsrağıyla 2 öküzünü gasp etmiştir. 200 kadar adamıyla beraber Osman Ağa, Beşiri nahiyesinin bir köyünü basarak 2 kişiyi de öldürmüştür.

⁸⁴² Bitlis'ten yazılan yazıda "...aşâ'ir-i merkûmenin en galabalıklı kısmı Diyarbekir vilâyet-i celilesi dâhilinde kışlamakta oldukları halde mevsim-i hazerde bir takımı Bitlis vilâyeti dâhilindeki yaylalara ve diğer takımı bu vilâyet üzerinden Van ve Hakkâri hududlarına göçmekde bulunan Diyarbekir 'aşâ'ir-i ekrâdi ve kısm-ı diğeri zaten Bitlis vilâyeti dâhilinde kışlamakda oldukları halde 'âdât-ı aşâ'ir üzere yaylaya çıkışda bulunan vilâyetin dâhili aşâ'ir-i ma'lûmesidir." denilmiştir. *BOA. Y.PRK.UM.* 15/135, 06 C 1307 (28 Ocak 1890).

⁸⁴³ Göçebe aşiretlerin sebep olduğu mezalimin dayanılmaz boyutlara vardığı ve gerekli askerî tedbirlerin alınmasının şart olduğu Bitlis vilayetinden bildirilmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. Y.PRK.UM.* 15/135, 06 C 1307 (28 Ocak 1890); Aynı şekilde göçebe aşiretlerin sebep olduğu asayişsizliğin boyutu ve yapılması gerekenler hususunda Bitlis Valisi Mehmed Rauf tarafından 3 Eylül 1890 tarihinde bir rapor hazırlanmış ve hükümet nezdine sunulmuştur. Raporun detayları için bkz. *BOA. A.MKT.MHM.* 752/5, 17 L 1312 (8 Nisan 1895).

⁸⁴⁴ Adı geçen kişi 3 yıldır Bitlis hapisanesinde bulunmasına rağmen hâlâ mahkemesinin neticelenmediği bildirilmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. Y.PRK.AZN.* 17/10, 08 Ş 1314 (12 Ocak 1897).

1895 yılının Nisan ayında merkeze bağlı Huyut nahiyesindeki Beşşar ve Şiko Aşiretleri arasında çıkan çatışmada 1 ölü ve 3 yaralının olduğu, ayrıca köylerinin haksız yere işgal edildiği gerekçesiyle Birzi Aşiretinin, Şiko Aşiretine saldırıda bulunduğu bildirilmiştir⁸⁴⁵. 1903 yılının Mart'ında Diyarbakır vilayetine tâbi Şeykan ve Birgiyan Aşireti mensupları Bitlis'e tâbi Reşkutan Aşireti üzerine saldırıya geçmiştir. Çatışmanın sonunda Şeykan ve Birgiyan Aşiretleri mensuplarından 8 kişi hayatını kaybetmiştir⁸⁴⁶. Bu arada Ermeni cemiyetlerinin faaliyetlerinin ortaya çıkardığı huzursuzluk ortamında Müslüman aşiretlerin de birbirinin topraklarına göz diktiği ve bu başıboş ortamı kendi lehlerine çevirmeye çalıştığı görülmektedir⁸⁴⁷.

Bazen de aşiretin kendi beyleri arasında çatıştığı durumlar olmuştur. Haydaranlı Aşireti'nin Hüseyin Paşa, Hacı Timur Paşa, Emin Paşa, Mehmed Bey ve Mustafa Bey isminde beş beyi vardır. Bunlar kendi aralarında ölümle sonuçlanacak çatışmalara girmişlerdir⁸⁴⁸.

Aşiretlerin müdahil olduğu bir diğer sorun alanı da bölgedeki gayrimüslimlerle yaşanan asayiş konusudur. Kürt aşiretlerin yüzyıllardır birlikte yaşadığı kadim milletlerden olan Ermenilerle ilişkileri uzun bir geçmişe dayanmaktadır. Bu ilişkilerin sürekli dostane olmadığı hakikattir. Özellikle 19. yüzyılda Ermeni çetelerinin ortaya çıkmasıyla Doğu Anadolu'da bunlardan kaynaklı asayiş olaylarının artması, Kürt aşiretlerinde de bunlara karşı bir savunma refleksi oluşturmuştur. Ermenilere karşı ortaya konan tepkinin dozu -özellikle devlet kontrolünün az olduğu yerlerde- şiddete dönüşmüş ve kitlesel bir düşmanlaştırma yoluna girmiştir. Bundan dolayı sorun, Ermeni çetelerin mağdur ettiği yereldeki Müslüman halkı, gelişen olaylar sebebiyle ilerleyen süreçte asayiş sorunun sebebi haline dönüştürmüştür. Bu tablo, bazen Ermeni çetelerince Müslüman köylerinin/kervanlarının saldırıya uğraması ve bazen de

⁸⁴⁵Söz konusu olan bu üç aşiretin ortasında da 4-5 Hristiyan köyünün bulunduğu ve bu durumdan rahatsızlık duydukları ifade edildikten sonra gerekli askerî tedbirin alındığı raporlanmıştır. Şiko aşiretinin mevcudiyetinin 1.500 kadar olduğu beyanıyla mevcut askerî gücün yetersiz kalabileceği gerekçesiyle 1-2 bölük asker-i şahanenin daha gönderilmesi talep edilmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. YA...HUS.* 323/64, 08 L 1312 (4 Nisan 1895); *BOA. DH. ŞFR.* 172/83, 21 Ma 1311 (2 Nisan 1895).

⁸⁴⁶Olayı tahkik ve bastırması için Garzan kaymakamı yeterli bir askerî güç ile buraya hareket etmiştir. Ona destek için ise seygar bir binbaşı komutasındaki diğer birliğin ise Beşiri kazasına ulaştığı bildirilmiştir. *BOA. Y.MTV.* 240/68, 14 Za 1320 (14 Mart 1903).

⁸⁴⁷Bitlis vilayeti dâhilinde günden güne artan Ermeni olaylarının Müslüman aşiretler arasında da huzursuzluklara sebebiyet verdiği ve bu durumun aşiretlerin birbirinin topraklarına saldırımları için ortam sağladığı açık bir şekilde ifade edilmiştir. *BOA. İ.HUS.* 14/14, 07 M 1311 (21 Temmuz 1893).

⁸⁴⁸Pehlivanlı, *a.g.e.*, s.125.

Müslüman aşiret mensuplarının Ermeni köylerine saldırması şeklinde devam etmiştir⁸⁴⁹. Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki durumun bozulmasında başka etkenlerin de rol oynadığı ifade edilebilir. Bunlardan birisi ve belki de en önemlisi arazi meselesidir⁸⁵⁰. Kürtler tarafından topraklarına el konan Ermenilerin durumu, Bitlis ve Erzurum İngiliz Konsoloslarınca bu dönemden itibaren Osmanlı Devlet adamlarının gündeminden düşürülmeyecektir. Bitlis ve havalisinden giden Ermenilerin topraklarının meskûn komşu Kürt aşiretlerince ele geçirilmesi veya göçebe olanlarının iskânı için devlet tarafından verilmesi, olayın siyasî boyutunun yanında ekonomik boyutunun da var olduğunu göstermektedir⁸⁵¹.

Ermenilerin, özellikle ayrılıkçı fikirlerin bölgeyi kasıp kavurduğu bir zaman diliminde (1890'dan itibaren) çeteler kurarak Müslüman ahali üzerinde baskı unsuru olmaya başladığı görülmektedir. Bitlis'te 1891 yılında 50-60 civarındaki bir Ermeni çetesinin, arazilerinde ot biçmekte olan Kürtler üzerine silah ile saldırdıkları, bir kısmını öldürdükleri ve diğer kısmını da yaraladıkları bildirilmiştir⁸⁵². Bu çetelerden birisi 23 Kasım 1893'de yakalanmıştır. Fakat çete üyelerinden birinin kaçarak, Kürtlere has elbiseler giyerek saklanmaya çalıştığı lakin onun da yakalandığı bildirilmiştir⁸⁵³. Bitlis'in Düb köyü ahalisinden Vartan oğlu Milek Esader ve kardeşi Muhtar Hacator'un ahaliye zulmettiklerine ilişkin verilen arzuhalin gereğinin yapılması Bitlis vilayetinden istenmiştir⁸⁵⁴. 1894'te Ermeni eşkıyasından bazılarının Talori taraflarında ellerinde martini tüfeklerle dolaştıkları ve Müslümanlardan bir baba ve oğlunu dağa kaçırdıkları bildirilmiştir. Aynı kişilerin bölgedeki Ermenileri devlete ve Kürt aşiretlerine vergi vermemeleri için isyana teşvik ettiği de aktarılmıştır⁸⁵⁵. Aynı amaca hizmet eden Ermeni komite mensupları Bitlis merkezde, buldukları yoldaşlarıyla bazı asayiş

⁸⁴⁹ 1908 yılında Bitlis'te Mutki aşireti lideri Musa Bey'in kardeşi Kasım Bey'in Şubat ayında üç kişiyi öldürdüğü, Karanlı bir adamı ve başka bir adamı daha kuyuya attığı, kadınlara tecavüz ettiği vb. birçok suçtan dolayı Ermenilerin merkeze telgraflar gönderdiği dönemin bazı gazetelerinde haber yapılmıştır. Haberin detayı için bkz. İkdam, S. 5143.

⁸⁵⁰ Arazi meselesi, II. Abdülhamid döneminde çözülememiştir. Bu sorun, II. Meşrutiyet döneminde yoğun olarak gündemi işgal etmiştir. Bu dönemde ciddi çalışmalar yapılarak sorun çözülmeye gayret edilmiştir. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar arazi meselesi tamamen çözülememiştir.

⁸⁵¹ Janet Klein, "Abdülhamid Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, (Derleyen Baki Tezcan-Karl K. Barnır), (Çev. Zeynep Nevin Yelçe), İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2012, s.189, 190.

⁸⁵² Bunlar yakalanmışlar ve yargılanmışlardır. İçlerinde 18 kişinin silah kullanarak olaya bilfiil iştirak ettiği tespit edildiğinden diğerleri salıverilmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 148/5, 16 Ks 1306 (28 Ocak 1891).

⁸⁵³ *BOA. Y.PRK.BŞK.* 24/26, 20 R 1309 (23 Kasım 1891).

⁸⁵⁴ *BOA. DH. MKT.* 1742/89, 27 Za 1307 (14 Ağustos 1890).

⁸⁵⁵ Zikrolunan eşkıyanın yakalanması için askerî kuvvetin yola çıkarıldığı iletilmiştir. *BOA. Y.EE.* 97/8, 04 S 1312 (7 Ağustos 1894).

sorunlarına sebep olmuşlardır. 1904'te Bitlis çarşısındaki esnaftan haraç almak, burada çalışan Ermeni esnafı kepenk kapatmaya zorlamak, taraftar bulmak adına yasak bildiri ve yayınları dağıtmak gibi faaliyetler içinde bulunmuşlardır⁸⁵⁶. Komiteler, yaptıkları faaliyetlerle Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki ortak yaşam kültürünü ve insani değerleri bir bir yok etmeyi ve onları birbirine düşman etmeyi amaçlamışlardır.

Kürt aşiretlerince Ermeni köylerine saldırılar olduğu ile ilgili dönem içinde gerek bölgedeki konsoloslar ve gerekse dış ülkelerdeki basın eliyle yoğun bir bilgi paylaşılmıştır. Bu bilgi kaynaklarının büyük ölçüde Ermeni çeteleri ve kilise kaynaklı olması, güvenilirliğini düşürmektedir. Zira konunun yabancı ülke elçilerince dile getirilmesi ve Osmanlı Devleti üzerinde politik bir baskı aracı olarak kullanılması, meselenin çözüm odaklı ele alınmadığını ortaya koymaktadır. Konunun sürekli gündemde tutulması beraberinde Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleyi ve dolayısıyla Ermeni çetelerinin faaliyet alanlarını genişleterek, daha rahat hareket etmesini sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin de arzulamayacağı bir tablonun ortaya çıktığı muhakkaktır. Bundan dolayı konu ile ilgili neredeyse her şikâyet ve istihbaratın ciddiyle takip edildiği ve neticeye vardırılmaya çalışıldığı görülmektedir. 1893 yılında Bitlis'teki İngiliz konsolosunun hazırlamış olduğu raporlara dayandırılarak düzenlenen bir muhtıra Sadarete takdim edilmiştir. Muhtıra, özetle vilayet dâhilindeki asayiş olaylarının sebebi ve çözümü ile ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. Buna göre Kürtlerin Ermenilere karşı uyguladığı mezalimin yereldeki devlet ricalince görülmemesi, aşiret beylerinin başına buyruk hareketle Ermeni köylerinden toprak gaspları, vergi tahsildarlarının keyfi davranışları ve vergi toplamadaki haksızlıkları, Ermeni köylülerin Kürtlerden izin ve himaye almadan kendi bahçe ve tarlalarına dahi gidemedikleri ve Kürtlerden müteşekkil Hamidiye Alaylarının eşkıya yakalamak bahanesiyle başına buyruk hareket etmesinden dolayı suçsuz Ermeni köylülerinin bundan zarar gördüğü ifade edilmiştir⁸⁵⁷.

⁸⁵⁶Esnafın kepenk açmaması üzerine Bitlis Valisi Ferid Paşa olaya müdahil olmuş ve öteki gün Ermeni esnaf dükkânını açmaya başlamıştır. Buna sebep olan Ermeni komiteciler de tek tek yakalanmaya başlanmıştır. Bunların ev ve işyerlerinde cephanes ve yasak bildiriler; üzerlerinde ise silah yakalanmıştır. Olaya karışanlar arasında Muşlu Fotoğrafçı Karabet, Sasonlu Kunduracı Kırkor ve esnaftan Şuhkiyan Sirop ve iki oğlu da vardır. Vali Paşa, komitelerin faaliyetlerine asla müsaade etmeyeceğini de raporunda arz etmiştir. *BOA. Y.PRK.UM. 71/24, 11 B 1322 (21 Eylül 1904)*.

⁸⁵⁷Muhtırada anlatılanlara bakılırsa aşiret liderleri ele geçirdikleri arazileri kendileri işlemeye başladıkları halde tapuları eski sahiplerinde olduğundan vergisini onlar ödemek zorunda kalmıştır. Yine Kürtlerin Ermenilere karşı yaptıkları her davranış için devlet yetkililerinden ceza almamakla beraber, bilakis onlardan destek aldığı da beyan olunmuştur. Ayrıca bölgede muhbirliğin çığırından çıktığı da ifade edilmiştir. Asılsız ihbarlarla Muş hapishanesinin dolduğu ve yaklaşık 300 kişinin bulunduğu

Yereldeki Kürtlerce Ermenilere karşı yapılan saldırılara örnek olarak şu olaylar tablo halinde gösterilebilir:

Tablo 18- Bitlis'te Kürtler Tarafından Ermenilere Karşı Girişilen Olaylar	
Tarih	Olayın İçeriği
1878	19 Eylül'de İngiliz Sefareti eliyle Osmanlı Devleti'ne iletilen yazıda Bitlis'e bağlı Ağa köyünde Ermeni Protestanların buradaki Kürtler tarafından her türlü mezalime maruz bırakıldıkları bildirilmiştir. Yapılanlar ile ilgili detaya bakıldığında Ermenilerin hayvanlarının gasp edildiği, ambarlardaki zahireye el konulduğu, karşı çıkanların öldürüldüğü ve zahirenin yakıldığı ifade olunmuştur. Bu köydeki halkın fakr-u zarurete düşer olmalarından dolayı 24 kişinin köyün dışında iş aramaya çıktıkları fakat yolda tekrar Süluki Kürdlerinin saldırısına uğrayarak soyulduğu ve 1 kişinin ağır bir şekilde yaralandığı raporlanmıştır. Süluki Aşiretinin en zalim Kürt aşireti olduğu da beyan edilmiştir. Ermenilerin şikâyetçi olduğu diğer Kürt aşiretleri ise şunlardır: Kışın, Bitlis'e Siirt ve Diyarbakır'dan gelen göçebe Kürt aşiretleri, Bitlis'in batısında bulunan Muhtem(?) Aşireti, merkezde bulunan Nehayi Aşireti, Muş'ta bulunan Mirza Bey ile oğlu Musa Bey ile Belih, Koç ve Reşkotan Aşiretleriyle Sorb Gabriel Manastırını yakan Cihan Aşiretidir. Bu aşiretlerin suçlarının yakalandığı ve hapisaneyeye atıldıktan kısa bir süre sonra tekrar salıverildiği ifade edilmiştir. Çıkan Aşiret mensupların evvelkinden daha acımasız hale geldikleri aktarılmıştır ⁸⁵⁸ .
1890	Muş'a bağlı 15 Ermeni köyündeki hayvanların Kürtler tarafından çalındığı lakin bu hayvanların geri alınarak sahiplerine teslim edildiği bildirilmiştir ⁸⁵⁹ .
1891	9 Aralık'ta silahlı Kürtler tarafından Bitlis'e bağlı Ortab ve Şahmeran Ermeni köylerinden bazı küçükbaş hayvanlar çalınmıştır. Olaya müdahale etmeye çalışan 1 zabıtiye ile 3 köylü yaralanmıştır. Suçlular yakalanarak adli makamlara teslim edilmiştir ⁸⁶⁰ .
1895	Ağustos ayında Bekranlı Aşiretine mensup göçebe Kürtler, Muş taraflarındaki yaylalara gelmiş ve civardaki Ermeni köylüleriyle bazı asayiş sorunları yaşanmıştır. Ermenilerin, Kürt aşiretinin hayvanlarına saldırmasıyla başlayan olaylara askerlerin zamanında müdahalesiyle olay büyümeden bastırılmıştır. Bu olay, İngiliz Konsolosluğunca İstanbul'a bildirilmiştir. Olayın arkasındaki isim ise Bitlis'teki Amerikalı Misyoner Mister Cole'dir ⁸⁶¹ .
1895	Mutki'deki aşiret mensubu Kürtler, 2 Aralık'ta Kara Yusuf namındaki Ermeni köyüne saldırmış ve 1 Ermeni öldürüp bazıları ise yaralamıştır. Bir de 130 küçükbaş hayvanı da gasp etmişlerdir. Aynı gece yine bir Ermeni köyüne, Çukur nahiyesine tâbi Talkiz, Şeyhan, Niyet ve Tahtalı köylerinden 300 civarında Kürt tarafından saldırı olmuş, 3 Ermeni öldürülmüş ve 4-5 evdeki eşya da gasp edilmiştir ⁸⁶² .
1896	Çabakçur kazası ahalisinden İbrahim oğlu Molla Zülfü ve 43 adamı civardaki Ermeni köylerine taarruz etmek ve onları öldürmekle suçlanmıştır. Adı geçen kişi yakalanarak tutuklanmıştır ⁸⁶³ .

Bazı olayların ise görünüşü itibariyle farklı anlaşılmalara mahal bırakabilecek özellikte olduğu görülmektedir. 5 Kasım 1903 günü Talori civarında ve Badıkan Aşireti mıntikasındaki Kefirvan isimli Ermeni köyüne verilen baskında 2 kişi hayatını

hapishanedekilerin büyük bir kısmının hüküm giymeyenlerden oluştuğu belirtilmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. Y.EE.* 13/4, 29 Z 1310 (14 Temmuz 1893).

⁸⁵⁸*BOA. HR.TO.* 239/37, 19 11 1878.

⁸⁵⁹*BOA. DH. MKT.* 1766/73, 17 S 1308 (2 Ekim 1890).

⁸⁶⁰*BOA. Y.A...HUS.* 252/33, 07 Ra 1309 (9 Aralık 1891).

⁸⁶¹ Mister Cole'nin diğer isminin George Knapp olduğu ile ilgili kayıtlar mevcuttur. Bitlis'teki Amerikan misyonu kuran ve buradaki okulları yöneten misyonerlerin üst yetkililerindedir. Ermenileri isyana teşvik etmek ve onları desteklemekten dolayı suçlu bulunacak ileri yıllarda Bitlis'ten sürülmüştür. *BOA. DH.MKT.* 415/30, 27 S 1313 (19 Ağustos 1895).

⁸⁶²*BOA. Y.A...HUS.* 342/12, 01 B 1313 (18 Aralık 1895).

⁸⁶³*BOA. Y.PRK.AZN.* 17/10, 08 Ş 1314 (12 Ocak 1897).

kaybetmiştir. Bu olay çözülemeden iki gün sonra bu sefer adı geçen köyün Haçukar mezarına baskın yapılmış ve burada 8 ve 15 yaşlarında 2 Ermeni çocuğu öldürülmüş ve 2'si de yaralanmıştır. Baskını veren eşkıyalar 15 yaşındaki başka bir Ermeni kızını da kaçırmışlardır. Bu olaylardan birkaç gün önce ise 8 yaşındaki bir Müslüman kız çocuğu adı geçen Ermeni köyü civarında işkenceyle öldürülmüş olarak bulunmuştur. Olaydan önce böyle bir durumun yaşanmış olması, Ermeni köylerine verilen baskınları Müslümanların yapmış olabileceğini düşündürmüştür. Fakat bölgede yoğun faaliyetlerde bulunan Ermeni komitelerin amacının zaten Ermeni-Müslüman çatışması çıkarmak olması, olaylarda bunların parmağı olduğu algısını güçlendirmektedir. Bitlis valisi ise olayları çözmek adına yoğun bir çabanın içine girmiştir. Zira bu olayların gizemi çözülemezse önü alınamayacak bir çatışmalı ortamın oluşması an meselesi olacaktır. Bu bölgeye yoğun bir asker takviye yapılarak eşkıyanın izi aranmaya başlanmıştır⁸⁶⁴.

Kırsal kesimdeki Ermenilerin yakınındaki Kürt aşiret beylerine bazı vergileri verdiği ile ilgili kayıtlar da mevcuttur. Buna göre Ermeniler mensubu buldukları Kürt ağalarına, kendi güvenliklerinin muhafazası karşılığında “*hefir*” adında bir vergi verirlerdi⁸⁶⁵. Bunun dışında evlenen bir Ermeni, evlendiği kızın ailesine verdiği paranın yarısı kadarını “*helâl*” namıyla Kürt ağasına vermek zorundaydı⁸⁶⁶. Bölgeye Ermeni komiteler geldikten sonra bu komiteler, Ermenilerin ödemeye devam ettikleri bu vergileri ödememeleri için teşvik ettiler. Komitelerin bu çabaları bir süre sonra sonuç verdi ve Ermeniler bu vergileri ödememeye başladılar. Ermeniler ile Kürtler arasındaki çatışmanın bir diğer sebebi de budur. Olayın bir de Müslüman Kürt tarafı vardır ki o cephede Kürtler üzerinde etkisi büyük olan şeyhlerin, -özellikle Ermeni çetelerin Müslümanlara saldırdığı haberlerinden sonra- Kürt aşiretlerini kışkırtmasıdır⁸⁶⁷. Bu aşamada Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki olaylarda azmettiriciler büyük etkiye sahip olmuşlardır. Zira halkın büyük bir kısmının cahil olduğu ve aşiret beyinin yahut tarikat liderinin bir işaretiyle hayatından vazgeçebilecek feodal bir yapının bütün

⁸⁶⁴BOA. Y.A...HUS. 462/18, 04 N 1321 (24 Kasım 1903).

⁸⁶⁵ İngiltere'nin Bitlis Viskonsolosu Heathcote'nin 15 Eylül 1903 tarihinde kaleme aldığı raporunda Ermenilerin, devlete ödediği ağır vergilerin yanında bir de Kürt ağalarına “*hefir*” isminde bir haraç vermek zorunda olduğunu ve bu durumun Ermeniler arsına ciddi rahatsızlıklara sebebiyet berdiğini ifade etmiştir. Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.413-414.

⁸⁶⁶ Pehlivanlı, *a.g.e.*, s.171.

⁸⁶⁷ Mayewski, Talori'de Şeyh Mehmed'in aşiretlerin kışkırtılmasında ciddi rol oynadığından bahseder. Pehlivanlı, *a.g.e.*, s.172-173.

ağırlığıyla hissedildiği bir coğrafyada, olayların önü alınacaksa lider kadrosunun kontrol altına alınması bir zarurettir. Talori olayları hakkında kaleme aldığı raporunda Siirt Mutasarrıfı Said Bey, bölgenin büyük bir kısmında Kadirî ve Nakşibendî tarikatının yaygın olduğunu, bu tarikatın her kabile/aşiret içinde birer ikişer şeyhinin olduğunu aktarmaktadır. Raporda ayrıca “... bu şeyhlerin sözü ve va’az ve nasihâtları efrâd-ı ‘aşâ’ire ve zükûr ve inâsa varınca mü’essir olarak hüsn-i kabûl ve telâkkî olunur ve Ermeni Hristiyanın ekrâd hakkındaki şikâyâtlarında bazen bu meşâyîhin eser-i tahrîkâtı olduğu dahi isnâd edilür” denilerek bu şeyhlerin telkinatlarının Ermenilere yapılan saldırılarda etkili olabileceğini ifade etmiştir⁸⁶⁸. Bu meyanda 1893 tarihinde Bitlis’te Müslümanlar ile Ermeniler arasında meydana gelen bazı asayiş olaylarının Diyarbakır’da gayrimüslimlere saldırmak için bahane edilerek halkın kışkırtılmaya çalışıldığı kayıtlara geçmiştir. Bizzat müftünün başını çektiği, emekli bir kaymakam, malmüdürü ile bazı mültezimlerin de arasında bulunduğu bir grup Diyarbakır’daki halkı galeyana getirmeye çalışırken yakalanmışlar ve sürgüne gönderilmişlerdir⁸⁶⁹. Benzeri bir durum 1897’de Bitlis merkezde de yaşanmıştır. Şeyh Emin ile birlikte Müslümanlardan toplam 16 kişi Bitlis’teki Hristiyanlara karşı Müslümanları katliam yapmaya teşvik ettiği gerekçesiyle yargılanmış ve tutuklanmışlardır. Adı geçen kişilerin bir an evvel Bitlis’in dışına çıkarılmasına çalışılmıştır⁸⁷⁰. Bu gelişmelere bakıldığında, bölgedeki devlet erkinin sorun çıkmaması için imkânlar ölçüsünde gerekli tedbiri almaya gayret ettikleri görülmektedir.

Vilayet dâhilinde neredeyse tamamen aşiretlerin güdümünde ve dış müdahalelere kapalı olan bazı yerleşim birimleri, asayiş olaylarında da başı çekmiştir. Mutki ve Sason merkezileşme çabalarının büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlandığı bir merkez olmasının yanında vilayet sınırları dâhilindeki asayişsizliklerin büyük bir kısmının da sebebi konumundadır⁸⁷¹. Bitlis Valisi Ömer Efendi’nin 2 Mart 1898’de

⁸⁶⁸ BOA. Y.EE..KP.. 4/398, 16 Z 1310 (1 Haziran 1893); Bitlis’te özellikle Kadirî ve Nakşibendî tarikatlarının çok yaygın olduğu görülmektedir. Zira bu tarikatların şeyhlerine devlet tarafından hem maaş bağlanmış hem de gerektiğinde bunların inşaat işlerine yardımda bulunulmuştur. Yani mevcut durum devlet tarafından desteklenerek korunmuştur. 1895’te Kadirî ve Nakşibendî tarikatı şeyhi Mehmet Efendi’ye maaş bağlanmış, 1897’de ise aynı kişiye yaptırdığı ev için belediye sandığından borç verilerek yardımcı olunmuştur. Daha sonra evin bir kısım borcu silinerek, bağışlanmıştır. BOA. Y.MTV. 121/126, 17 Z 1312 (11 Haziran 1895); BOA. İ.DH.1350/22, 21 Ca 1315 (18 Ekim 1897).

⁸⁶⁹ Detaylar için bkz. BOA. YA.HUS. 277/41, 19 Z 1310 (4 Haziran 1893).

⁸⁷⁰ Bu durumu, Fransa ve Avusturya Sefirleri yakından takip ettiklerinden konu bütün teferruatıyla bu ülkelerin sefirleriyle de paylaşılmıştır. BOA. A.MKT.MHM. 620/41, 1 Za 1314 (3 Nisan 1897).

⁸⁷¹ Bu iki kaza sınırları içerisinde yaşayan aşiretler, Tanzimat’tan sonra bölgede uygulanmaya çalışılan merkezileşmenin önünde ciddi bir engel teşkil etmiştir. Bölgede Kürt beylerinin nüfuzunun kırılmaya

Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Bitlis'teki asayişsizliğin sebebi, diye sıraladığı iki şeyden ilki olarak Sason ve Mutki'deki Kürt aşiretlerinin Ermenilere ve vilayetin diğer yerlerinde sebep olduğu olayları göstermiştir. Bu olayların son bulmasının, buradaki aşiretlerin kontrol altına alınmasına ve bunun için de yeterli askerî birliklere ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Gerekirse buradaki aşiretlerin başka yerlere zorunlu iskânı dâhil her ne gerekiyorsa yapılması gerektiğini paylaşmıştır⁸⁷². Bu iki yerleşim birimi hakkında 24 Mayıs 1899 tarihinde Bitlis Valisi Mecid Bey'in vilayetteki asayişsizlikler hakkında merkezî hükümete hitaben yazdığı yazıda⁸⁷³ “*Kürdistan'da şimdiye kadar devleti en ziyâde meşgûl eden ve hakîkâten çok fedâkârlık ihtiyâr olduğu halde yine istihsâlî netice-i hüsn edilemeyen mahalleler Ma'muratü'l-'azîz vilâyetinde Dersim ve Bitlis vilâyetinde Mutki ve Sason cebel kazâları ahâlisi olduğu ma'lûmdur.*” denilmiştir.

Mutki'deki aşiretlerin dışarıdan gelebilecek her türlü müdahaleye karşı ciddi anlamda bir direniş ortaya koyduğu görülmektedir. Bunda gelenekçi yapının çok güçlü olmasının yanında, okuma-yazma oranının çok düşük olması, geçim kaynağının önemli bir kısmının yapılan hırsızlık ve yağmalarla elde ediliyor olmasının payı büyüktür. Bu muhitteki aşiretlerin elinde azımsanmayacak oranda silah ve silahlı kullanabilecek - beylerinden emir bekleyen- aşiret mensupları olduğu göz ardı edilmemelidir. Devletin Mutki'de ortaya koyacağı irade, aynı zamanda vilayet dâhilindeki diğer aşiretlerin devlete itaatine ve dolayısıyla merkezileşme ve modernleşme çabalarının ivme kazanmasına katkı sağlayacaktır. Mutki ile ilgili yapılacaklar, merkezden planlanarak yereldeki idarecilere bildirilmiş ve uygulanması istenmiştir.

Mutki ile ilgili yapılacaklar idarî, askerî ve kültürel olmak üzere çok boyutlu olarak planlanmıştır. Mutki, nahiye statüsünden kaza statüsüne alınarak buraya Kiği

başladığı 1847 yılından itibaren Bitlis'te görev yapmış idarecilerin kaleme aldığı raporlarda bu iki yerleşim birimi ile ilgili kullanılan tabir “devletin bu mntıkada hâkimiyetinin olmadığı” yönündedir. Söz konusu olan bölgede arazinin engebeli olması, askerî kuvvet gönderilse dahi sonuç alınamamasına sebep olmuştur. Bundan dolayı iyi gizlenebilen ve suça karışmış birçok aşiret reisinin yakalanamaması gibi bir sonuç ortaya çıkmıştır. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde bu mntıkadaki durum, önceki dönemden pek de farklı olmamıştır. Fatih Gencer, *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s.257.

⁸⁷²BOA. A.MKT.MHM. 614/18, 19 N 1315 (11 Şubat 1898).

⁸⁷³Yazının devamında Mutki ve Sason aşiretlerinin medeniyetten tamamen uzakta kaldıkları ve ileri gelen beylerinin dahi şehre gelmek ve hükümete müracaat etmek nedir bilmediklerini ifade etmiştir. Ayrıca yazıya göre 1899 yılı itibariyle devlet, bu civardaki aşiretlerden bir kere bile ağnam, aşar ve diğer rüsumları alamamıştır. BOA. Y.EE..d. 1191, s.5.

Kaymakamı Dede Bey'in 2.000 kuruş maaşla tayin edilmesine karar verilmiştir. Kaza olan Huyut'un ise Mutki'ye bağlanarak nahiyeye çevrilmesi ve burada bulunan 2 tabur askerin ise Mutki'ye kaydırılması planlanmıştır⁸⁷⁴. Mutki'ye hükümet binası ile 2 bölük askerin yerleştirilebileceği kışlanın yapılması ve aşiretlerin elindeki silahlara el konulması kararlaştırılmıştır. Mutki merkez başta olmak üzere sırayla bütün köylerine okullar inşa edilmesine onay verilmiştir. Uzun zamandan beri alınamayan 10 yükten fazla hazinenin alacağına tahsiline başlanacaktır⁸⁷⁵. Alınan tedbirler ve bütün yapılanlara rağmen Mutkililer eşkıyalığı bırakmamışlar ve asayiş olaylarına devam etmişlerdir. Bundan dolayı buraya askerî müdahaleden öte seçenek kalmamıştır⁸⁷⁶. 12 Nisan 1897 tarihinde 3 yıldır ödenmeyen vergileri tahsil etmek üzere Mutki'ye giden kaymakam vekili ile 3 jandarma aşiret mensuplarınca öldürülmüştür⁸⁷⁷. Bunun üzerine Bitlis alaybeyi komutasında 4 memur ile 1 bölük (25) asker buraya sevk edilmiştir. Aşiretler onlarla da çatışmış ve alaybeyi ile birlikte 1 yüzbaşı, 1 mülazım ve 2 nefer zabtiyenin ölümüne sebep olmuşlardır. Bu olaydan sonra sayıları 20.000 civarı tahmin olunan Mutkili Kürtler, eş ve çocuklarını Hazzo ve Garzan dağlarına çıkararak olası bir askerî müdahalede kendilerini savunmak için hazırlık yapmaya başlamışlardır⁸⁷⁸. Gönderilen kuvvetin yetersizliği anlaşılmış olacak ki ek kuvvet olarak 4 tabur askerin 2 dağ topuyla birlikte Salih Bey'in komutasında Bitlis'e geçmesi ve burada beklemesine karar verilmiştir⁸⁷⁹. Askerler kısa bir süre sonra Bitlis'e gelmişlerdir. Buradan da 3 bölük asker Mutki'ye geçmiştir. Devletin askerî yığınak yaparak müdahaleye hazırlandığını haber alan aşiret reisleri bu defa Bitlis merkeze gelerek hükümetten af dilemişlerdir. Bir daha bu tür hadiselerle sebebiyet verilmeyeceğine dair söz vermişlerdir⁸⁸⁰. Ayrıca kaymakam vekili ve diğer memurları öldüren kişilerin de aşiretlerce teslim edileceği sözü verilmiştir⁸⁸¹. Böylece Mutki'de asayiş ve idare tekrar

⁸⁷⁴BOA. ŞD. 1875/16, 04 Za 1300 (6 Eylül 1883); BOA. BEO. AYN.d. 829, 12 Safer 1283 (3 Temmuz 1876), s.150.

⁸⁷⁵BOA. A.MKT.MHM.447/20, 7 Z 1289 (5 Şubat 1873); BOA. A.MKT.MHM.447/7, 7 Z 1289 (5 Şubat 1873); BOA. BEO. AYN.d. 829, 12 Safer 1283 (3 Temmuz 1876), s.150.

⁸⁷⁶ Yerel idareciler mevsimin kış olduğunu ve ancak kıştan sonra askerî müdahale seçeneğinin devreye girebileceğini beyanla diğer seçeneklerin devreye konulup askerî müdahale olmaksızın çözüm yolunun bulunması gayretlerinin devamını talep etmişlerdir. BOA. A.MKT.MHM.495/56, 10 R 1305 (26 Aralık 1887).

⁸⁷⁷ Erzurum Amerikan Konsolosu Bergholz'un 11 Haziran 1897 tarihli raporundan. NA (*The National Archives*), No:69.

⁸⁷⁸ Erzurum Amerikan Konsolosu Bergholz, alay komutanı ile birlikte 4 memur ve 3 çavuşun öldürüldüğünü raporlamıştır. NA, No:69.

⁸⁷⁹ Kararda ayrıca Bitlis Valisi Ömer Efendi'nin askerlerin başında Mutki'ye giderek süreci ele alması istenmiştir. BOA. MV. 92/38, 01 M 1315 (2 Haziran 1897).

⁸⁸⁰BOA. MV. 93/43, 24 R 1315 (22 Eylül 1897); BOA. Y.EE..d. 1191, s.5.

⁸⁸¹BOA. Y.MTV. 181/70, 17 R 1316 (4 Eylül 1898).

tesis edilmiştir. Lakin bu durum uzun sürmemiştir. Buraya tayin edilen kaymakamlar yerel halk tarafından bir şekilde buradan gitmeye mecbur bırakılmışlardır. Dirayetli kaymakamların buraya tayin edilmemesinin de katkısının büyük olduğu bu tabloya göre kaymakamlar, burada kalamadığından yerelden tayin edilen vekiller eliyle idare tesis edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca buradaki askerî varlığın çok düşük seviyelerde tutulması da bu duruma başka bir sebeptir. 1902’de Bitlis valisince gönderilen telgrafta bu durumdan ziyadesiyle şikâyetçi olunmuş ve Mutki’ye dirayetli bir kaymakamın gönderilmesi istirham edilmiştir. Vali ayrıca 1897 yılındaki olayın faillerinin hâlâ yakalanamadığını da ifade etmiştir⁸⁸². Nihayetinde Mutki’deki aşiretlerin kendi içinden kaymakam tayin edilerek buradaki asayiş sorunu büyük ölçüde çözülmüştür⁸⁸³.

Mutki gibi Sason’da asayiş olaylarının sıklıkla yaşandığı diğer bir merkezdir. Vilayet merkezinden uzak olması ve dağlık bir arazi yapısına sahip olması buraya devletin merkezileşme politikalarının ulaşmasını zorlaştırmıştır. Bu duruma bir de aşiret yapısının bütün katılığıyla hâlâ korunuyor olması da eklenince, yapılması düşünülen reformlar sekteye uğramıştır. Nüfus kısmında zikrolunduğu üzere vilayetin büyük bir kısmında tamamlanan tahrir çalışmalarına burada başlanamamıştır. Dönem içinde burası ile ilgili hazırlanan raporlara bakılırsa, Sason’daki Kürt aşiretler, vahşet ve cehalet içinde yaşamakta, devletin idarecilerini tanımamakta, devlete ne asker ve ne de vergi vermemektedirler⁸⁸⁴. Bununla beraber bu yerleşim birimi ve çevresinde soygunculuk, yağma ve talanı geçim kaynağı haline getiren birçok grup türemiştir. İşin bir başka boyutu daha vardır: O da bu mahaldeki bazı aşiretler Müslüman olmakla beraber İslam’ın ritüellerini de bırakmışlardır⁸⁸⁵. Okuma yazma oranı neredeyse hiç yoktur⁸⁸⁶.

⁸⁸² Valinin, eleştirdiği bir diğer konu ise Mutkililerin cezalandırılması yerine hediye ve payelerle taltif edilmesi olmuştur. Buraya son tayin edilen kaymakam olan Ali Rıza Bey’in ancak 2 ay burada durabildiği ve vilayet merkezine geri geldiği ifade edilmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 314/124, 24 E 1319 (7 Ekim 1903).

⁸⁸³ Mayewski, *a.g.e.*, s. 355.

⁸⁸⁴ *BOA. Y.EE.* 167/12, 29 Z 1312 (24 Mayıs 1894).

⁸⁸⁵ Siirt Mutasarrıfı Salih Safi Paşa’nın 1890 yılında bu bölgeyi gezdikten sonra kaleme aldığı raporunda burada yaşayan halk ile ilgili önemli tespitler yapmıştır. Yaptığı tespitlerin bir kısmı özetle şöyledir: Sason’daki Müslüman Bekilli Aşiretine mensup Malaşiko, Bedri, Asi ve Celâlî nahiyeleri halkı kendilerince aziz bildikleri ve İsmail Hakkı Paşa Hazretlerinin kaldırdığı taşın yerine 20 para bırakarak nikâhlarını kıydırmakta ve eşlerini boşayıp başka kadınla evlenmektedirler. Deyr Âsıb ismindeki bu kaya adına yemin edip, ölülerini o kayanın altına gömmektedirler. İçlerinde sünnet olan yoktur. Aralarına hoca gitse kovarlar. Bunlar dağdan inip başka yere gitmediklerinden dünyadan habersizdirler. Sason’daki eski manastırı uğurlu bilmekte ve birçok işlerinde manastır papazının nasihatlerine uymaktadırlar. Ermenilere benzemekte ve uzun yaşasınlar diye çocuklarına Ermeni ismi koymaktadırlar. Tamamına yakını Ermeni elbisesi giyer ve başına onların takkesini takar. Bunlar Arapça ve Ermenice konuşmaktadırlar. Kürtçeyi ise az bilmektedirler. Bunların atalarının Müslüman olduğu ellerindeki berat ve fermanlardan anlaşılmakta ve soylarının Abbasilere dayandığı anlaşılmalıdır. Benzeri tespitler başka devlet adamlarınca da yapılmıştır. *BOA. DH.TMIK.S.* 14/78, 21 Ca 1315 (18 Ekim 1897); *BOA.*

Bundan dolayı Sason gibi ziyadesiyle sorunlu mahaller için çok boyutlu bir çözüm planı hazırlanmıştır. Bunun bir ayağı askerîdir. Burada 100-150 kişilik bir askerî kışla inşa edilmeli ve daimi surette yeteri kadar asker bulundurulmalıdır. Planın eğitim ayağında ise okullar ve câmiler yapmak vardır. Sason merkez başta olmak üzere şimdilik 13 yerde câmi ve ona bitişik birer okul inşa edilmelidir. Câmiye imam ve okullara da aylık 500 kuruş maaş ile öğretmenler tayin edilmelidir. Okula gelecek çocuklara tek sefere mahsus ücretsiz kaliteli elbise dağıtılmalıdır. Son olarak buraya hükümetin direktiflerini zamanında yerine getirecek ve yapılan planlamayı da yürütebilecek dirayetli kaymakamlar görevlendirilmelidir.

Bitlis vilayetinde meydana gelen olayların çözümü ile ilgili olarak imkânlar ölçüsünde tedbirlerin alınmaya çalışıldığı görülmektedir. Göçebe aşiretlerin güzergâhı üzerinde olmasından dolayı Sason ile ilgili alınacak önlemler önem arz etmiştir. Zira burası sadece göçebe aşiretlerin geçiş yolundaki sıradan bir yer değildir. Ermeni olaylarının en yoğun yaşandığı, yerleşik halkın uzun yıllardır devlet kontrolünü bilmeden yaşamaya alışkın olduğu bir muhit olması ve cehaletin en dip şekliyle yaşadığı bir yer olması burayı çevresine göre farklı kılmaktadır. Sason, Diyarbakır tarafından gelen göçebe aşiretlerin yaylaklarının olduğu bir muhittir. Buraya gelecek olan aşiretlerin içindeki suçluların yakalanması için vilayetteki askerî kuvvet, aşiretlerin kalabalık olmasından dolayı yetersizdir⁸⁸⁷. Bundan dolayı yaylak zamanı diğer sancaklardan da askerî kuvvet desteği alınarak 2-3 tabur askerî kuvvetin Huyut dağlarındaki Pornişin mevkisine sevk edilmesi ve Siirt tarafından da 1 tabur askerî kuvvetin Kayurceviz köyüne gönderilmesi planlanmıştır. Bundan maksat, her yaylak mevsiminde buraya gelen göçebe aşiretlerin içindeki suçluları yakalamak ve bunlarla yerleşik köylüler arasında çıkan asayiş sorunlarını önlemektir⁸⁸⁸. Yapılan askerî hazırlık ile birlikte bir dizi başkada önlem alınması kararı alınmıştır. Bunlar şöyle ifade edilebilir: Göçebe

Y.PRK.KOM.(Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzâtı) 9/73, 29 Z 1315 (21 Nisan 1898); Raporun tamamı için ayrıca bkz. BOA. Y.PRK.UM. 19/64, 01 R 1308 (14 Kasım 1890).

⁸⁸⁶ 1897'de alınan bilgiye göre Bitlis vilayeti dâhilinde okuma yazma oranı % 5-10 arasında iken bir de Sason gibi bir yerde bu oranın çok daha altta olacağı muhakkaktır. *BOA. DH. TMIK.S. 14/78, 21 Ca 1315 (18 Ekim 1897).*

⁸⁸⁷ Diyarbakır tarafından gelip Bitlis üzerinden Hakkâri'ye geçmekte olan Geçan Aşireti'ne mensup 50 kişinin gasp ve hırsızlıktan suçlu olduğu halde yetersiz askerî kuvvetten dolayı yakalanamadığı ve cezalandırılmadığı ifade edilmiştir. Bundan dolayı da mağdur edilen insanların/aşiretlerin devlete güveninin büyük ölçüde zedelendiği tespiti yapılmıştır. Cezalandırılmayan suçluların bundan cesaretle suç işlemeye devam ettiği de aktarılmıştır. *BOA. DH. MKT. 1742/25, 27 Za 1307 (15 Temmuz 1890).*

⁸⁸⁸ Sason'daki aşiretler ile ilgili raporda zikrolunan tek olumlu şey, buradaki ayrılıkçı Ermenilere destek vermeyişleridir. *BOA. İ.DH. 1226/95978, 20 N 1308 (29 Nisan 1891).*

aşiretlerin geçeceği güzergâhlar belirlenmiş ve bu yolu kullanmaları gerektiği onlara bildirilmiştir. Güzergâhları üzerindeki yerleşim birimlerine askerî kuvvetler yerleştirilecektir. Yolculuk esnasında sıkıntılar yaşanmaması için aşiret liderleri de kendi içinden gerekli tedbiri alacaktır. Aşiretlerin geçtiği yol üstünde bulunan köylerin muhtar ve ihtiyar heyetlerine 5-10 gün öncesinden haber verilerek, aşiretler köyden geçerken yerel halk ile temas etmemeleri için gerekli önlemleri almaları konusunda görev verilmiştir. Çıkılan yaylaklardaki hayvanların, komşu bulunan köylerdeki tarla ve bağ/bahçelere zarar vermemesi için gerekli tedbir alınacaktır. Bütün bu tedbirlere rağmen yine de geçtikleri güzergâhtaki halka zarar verenler hakkında adli soruşturma açılacaktır. Alınan tedbirler işe yaramazsa geçiş güzergâhındaki köy sakinlerinin buraları terk etmek dışında başka tercihinin kalmayacağı bizzat Bitlis valisi tarafından ifade edilmiştir⁸⁸⁹. Alınan tedbirlerden beklenen netice alınamamış olacak ki Bitlis valisi, 1890 yılı itibariyle yaylalara çıkma işini tamamen engellemek için merkezden izin talep etmiştir. Meclis-i Vükelâ'ya iletilen talep yerinde görülmemiş ve aşiretlerin yaylalara çıkması geleneğinin devamına karar verilmiştir⁸⁹⁰.

Aşiretlerin geleneksel yapısından kaynaklı -devlet iradesi yokmuş gibi davranarak- sorunlarını bildiği yöntemlerle çözme gayretleri ciddi çatışmaları beraberinde getirmiştir. Sayıca fazla olan aşiretler daha küçük aşiretler/aileler üzerinde gücünü hissettirme yoluna gittiğinden birçok sorun meydana gelmiştir. Bu tablo, asırlardır Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin yüzleştiği bir netice olmasından dolayı ezilen kesimler son çare olarak devletin bölgedeki temsilcilerinin kapısını aşındırmışlardır. Bu girişimlerden beklediği neticeyi alamayanlar ise telgraflarla başkente durumu direkt aktarma yoluna gitmiştir. Taleplerin göz ardı edilmesi daha büyük huzursuzluklara meydan vereceğinden devletin bölgedeki askerî gücü bu noktada aktif olarak kullanılmış ve çoğunlukla askerî girişimlerle sorun çözülmeye çalışılmıştır. Aşiret mensuplarının hırsızlık, yağma, kız kaçırma, kaçakçılık, gasp ve hatta cinayete varan olaylarda yer almaları devletin bu güce karşı ciddi anlamda tedbir almaya sevk etmiştir. 1895'te Bitlis ve Beyazıt'taki bazı aşiretlerin Pasinler, Hıms, Karakilise ve Eleşkirt kazalarına (300-500 atlı ile) hücum ettiği bildirilmiştir. Bölgede bulunan Şâkir Paşa'nın davetiyle bu aşiret reisleri Hıms'a davet edilerek soruna askerî müdahaleye

⁸⁸⁹ Bitlis Valisi Mehmed Rauf raporunda alınacak bunca tedbir ve çekilen sıkıntıların nihai çözümü olarak bu aşiretlerin iskân edilmesini göstermiştir. *BOA. A.MKT.MHM. 752/5, 17 L 1312* (8 Nisan 1895); *BOA. A.MKT.MHM. 723/15 24 Za 1312* (19 Mayıs 1895).

⁸⁹⁰ *BOA. MV. 54/27, 10 L 1307* (30 Mayıs 1890).

gerek kalmadan çözüm bulunmaya gayret edilmiştir⁸⁹¹. Askerî müdahalenin maliyetinin ağır olması, bölgedeki askerî birliklerin sayısının yetersizliği ve Kürt aşiretlerinin Ermeni asilere karşı kullanılıyor olması devlet ricalini sorunu karşılıklı görüşmeyle çözmeye itmiştir⁸⁹².

Osmanlı Devleti, bir yandan bölgedeki Ermeni asilere karşı oradaki Kürtleri ve dolayısıyla aşiretleri kullanmak yoluna gitmişken, öte taraftan da aynı aşiretlerden kaynaklı asayiş sorunlarıyla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu dengeyi sağlamak adına Bitlis ve civarındaki aşiretlere müdahale ederken de itidali elden bırakmamaya gayret etmiştir. Fakat şu gerçeklik de göz ardı edilmemelidir: Bitlis'teki asayiş olaylarının ekseninde aşiret yaşantısının getirdiği otonom/federatif yapıdan kaynaklı geleneksel yaşantı vardır. Dönem içinde tespiti yapılan suç çeşitliliğine bakıldığında bu durum çok net olarak görülebilmektedir. Aşiret hayatının bir gereği olarak boy beyinin dediklerinin sorgulanmadan anında eyleme dönüşmesi, suça itilen aşiret üyelerini adeta kimliksiz birer emir erine dönüştürmüştür. Bu durum suç oranlarının artışında etkili olmuştur. Dönem içinde aşiret beyi veya ileri gelen başka birisinin talimatıyla birçok suçun işlendiğine dair kayıtlar mevcuttur. Elbukan Aşiretinden Mahmud oğlu Mehmed, on adamıyla öldürme ve yaralama olayına karışmıştır. Siloki Aşiretinden ve Zeylikan Kabilesinden kişiler yine aynı şekilde öldürme ve yaralama suçlarından dolayı tutuklanmışlardır⁸⁹³. Pençnar Aşireti Reisi Bışarê Çeto Ağa⁸⁹⁴ ve avenesinin karışıkları asayiş olaylarından sonra dağlarda saklanabileceği yerler yaptığı haber alınmıştır. Bu kişinin civardaki birçok köye baskınlar vererek huzursuzluk çıkardığı, buradan sık sık gelen şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Bu kişi ve aşiretine müdahale edebilmek adına dağ topu ve iki bölük asker ile hazırlıklar yapılmıştır⁸⁹⁵. Sonunda Siirt Mutasarrıfı Hüsametdin Paşa ve Garzan Kaymakamı Cevdet Efendi ile birlikte istenen asker

⁸⁹¹BOA. DH. ŞFR. 183/101, 26 Te 1311 (7 Kasım 1895).

⁸⁹² Ermenilerin İslam nüfusunu ezmek amaçlı faaliyetlerinin, Kürt çetelerinin Ermeni köylerine saldırmasına sebebiyet verdiği Bitlis Valisi Mehmed Rauf tarafından da ifade edilmiştir. Bundan dolayı Kürtlere müdahale edilirken mümkün olduğunca şiddete başvurulmamaya dikkat edildiği bizzat vali tarafından raporlanmıştır. Rapordaki detaylar için bkz. BOA.Y.MTV. 44/55, 14 Z 1307 (1 Ağustos 1890).

⁸⁹³BOA. Y.PRK.AZN. 17/10, 08 Ş 1314 (12 Ocak 1897).

⁸⁹⁴ Beş Kürt aşiretini idare eden, 3.000'den fazla silahlı süvari toplayabilen Bışarê Çeto, inatçı kişiliğe sahip birisi olarak bilinir. Kervanların yol güzergâhları üzerinde talan ve soygun yaparak hayatını idame ettirirdi. Kendisi hayvancılık işinde çok hünerlidir. Öte taraftan 1908'de Diyarbakır taraflarında oğlu ve torunu hükümet askerleriyle çıkan çatışmada ele geçirilirler ve tutuklanırlar. Bunun üzerine 1909'da tayin olan Bitlis valisinin eşini kaçırpı, oğlu ve torunu karşılığında serbest bıraktığı ifade edilmiştir. Bışarê Çeto 1930-31'de yine askerlere karşı giriştiği bir çatışmada üç çocuğuyla birlikte öldürülmüştür. Arshak Sadržian, *Kurds and Kurdistan*, London, 1948, s.9-13.

⁸⁹⁵BOA. BEO. 2775/208118, 11 M 1324 (7 Mart 1906).

miktariyla yapılan müdahale sonucunda şakilerin bir kısmı –içlerinde Bışarê Çeto yok- “*derdest ile pençe-i adalete*” teslim edilmiştir⁸⁹⁶. Osmanlı Devleti’ni, Bitlis ve yöresinde en çok uğraştıran kişilerden birisi de Mutki Aşireti lideri Kürt Musa’dır⁸⁹⁷. Huyut ve çevresindeki beş köyün sahibi olan Musa Bey, Mutki, Hizan ve Ahlât çevresinde yaşamını sürdürmüştür. Bir süre nahiye müdürlüğü ve vergi tahsildarlığı işini de yürütmüş olan Musa Bey, bölgede devletin lehine faaliyet içinde olduğu bildirilmiştir⁸⁹⁸. Onun bu durumu, Ermeniler ve onları himaye eden misyonerler tarafından eleştiri konusu olmuş ve hedef tahtasına konmasına neden olmuştur. 1883’te Bitlis’teki bir köyde iki Amerikan misyonerinin saldırıya uğraması ve eşyalarının gasp edilmesi olayında onun parmağı olduğu iddiası, Musa Beyi bir anda uluslararası bir sorunun baş aktörü haline getirmiştir⁸⁹⁹. Bu olayda ihmali olduğu iddiasıyla Amerika ve İngiltere elçileri, Bitlis valisinin görevden alınması için Osmanlı Devleti’ne baskı kurmaya başlamışlardır⁹⁰⁰. Bu baskılar netice vermemiştir. Musa Bey, bir süre Muş ve Bitlis’te gözetim altında tutulduktan sonra Huyut nahiyesindeki görevine geri dönmüştür. Bundan sonraki dönemde yine hükümetin ona verdiği vazifeleri yerine getirmeye devam etmiştir. Vilayetteki faaliyetleri Ermenileri ve dolayısıyla onların hamisi İngiltere’yi ziyadesiyle rahatsız etmiştir. Yapılan baskı ve propagandalar neticesinde Musa Bey, İstanbul’a çağrılmış ve burada yargılanmaya başlanmıştır. Musa Bey mahkemede birçok olay ile ilgili suçlanmıştır⁹⁰¹. 1889-1891 arasında yapılan yargılama sonucu kendisine isnat edilen suçlardan beraat etmiştir⁹⁰².

⁸⁹⁶BOA. BEO. 2778/208306, 15 M 1324 (11Mart 1906).

⁸⁹⁷ Kürt Musa ile ilgili birçok akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar için bkz. Bülent Cırık, *Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928)*, Değişim Yayınları, İstanbul 2015; Melda Hamitoğlu, *Musa Bey Olayı, Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 1996; Musa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1880-1890)*, İstanbul 2004; Fatih Ünal, “Ermeni Olaylarında Bir Safha, Kürt Musa Bey Olayı”, *Kafkas Araştırmaları Dergisi*, 2 (1996); S. Aslıhan Gürbüz, *Hamidian Policy in Eastern Anatolia (1878-1890)*, Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008, s.73-84; Abdulkadir Turan, *Fetihler, Hareketler ve Şahsiyetler Açısından Kürtler*, Dua Yayıncılık, İstanbul 2016, s.340-347.

⁸⁹⁸ Gürbüz, *a.g.e.*, s.75.

⁸⁹⁹ Olayın aslına bakıldığında Musa Bey’in olay ile bir ilgisi olmadığı kanaati hâsıl olmaktadır. Lakin Musa Bey ile misyonerler arasında olaydan hemen önce geçen olumsuz bir diyalog, hakkında böyle bir suçlamanın ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Musa Bey’in bölgedeki Ermenilere karşı elinde bulundurduğu silahlı süvariler (100’ü süvari olmak üzere toplam 1.100 silahlı adam var) ile caydırıcı bir otorite olması, böyle bir olayda zikrolunmasının asıl sebebidir. Muşa Şaşmaz, *Kürt Musa Bey Olayı (1880-1890)*, İstanbul 2004, s. 424; Cırık, *Üç Devirde...*, s.29-36.

⁹⁰⁰ Cırık, *Üç Devirde...*, s.35.

⁹⁰¹ Suçlandığı olaylar hakkında mahkemeye sunulmak üzere hazırlanan belgelerde 28 olaya karıştığı raporlanmıştır. Bu olayların detayları için bkz. BOA. İMMS. 105/4496, 09 Za 1306 (6 Ağustos 1889); Şaşmaz ise onun karıştığı iddia edilen 10 çeşit olaya değinmiştir. Şaşmaz, *a.g.e.*, s.66-67.

⁹⁰² Musa Bey, beraat edilmesi rağmen, İngilizlerin baskısı neticesinde Osmanlı Devleti tarafından ailesiyle beraber 1896’da Medine’ye sürgün edilmiştir. 1908 yılına kadar burada kaldıktan sonra tekrar

Devletin aşiretlerden beklentisi düzenli vergisini vermek ve gerektiğinde askerî gücü ile devlete destek olmasını sağlamak olduğundan, bunlardan birisinde isteksizliğin sezilmesi devlet ricalinde ciddi bir endişeye sebep olmuştur. Zira aşiretlerin kalabalık nüfusunu bertaraf edebilecek daimi bir askerî gücün ne Bitlis'te ne de buraya bağlı olan sancaklarda olmadığı görülmektedir. Bundan dolayı –genellikle- Erzincan'daki IV. Ordudan takviyeler alınmıştır. Aciliyet arz eden durumlarda askerî gücün toparlanması ve olaya müdahalesinde ciddi sorunların yaşandığı muhakkaktır. Bu sorunların bir kısmını bertaraf edebilmek adına “Reşkotan” denilen mevkiye aşiretler yüzünden meydana gelen olaylara yerinde müdahale edebilmek için 1883 yılında 1.000 askerin barınabileceği ve içinde fırın, hapisane gibi birçok müştemilatın olduğu bir kışla yapılmıştır. Bu bölgede sürekli asayiş sorunları üreten ve bir kısmı göçebe olan Bekran, Reşkotan ve Badıkan Aşiretlerinin durdurulması amaçlanmıştır⁹⁰³.

Devlet, aşiretler arası hoşnutsuzluklara çare olması amacıyla bir dizi tedbir almıştır. Evvela işin askerî yönünü çözmek adına, ihtiyaç olan mahallere asker takviyesi yapılmıştır⁹⁰⁴. Ayrıca sabit birliklere ek olarak seyyar süvari birliklerin oluşturulup, sürekli hareket halinde olmalarının sağlanması için girişimler olmuştur. Sorunların bir diğer çözüm yolu olarak arabuluculuk yapma işini gerektiğinde devlet üstüne almıştır⁹⁰⁵. Böylece sorun daha fazla büyümeden çözümü amaçlanmıştır. Bazen de suç

Muş'a dönmesine izin verilmiştir. Cırık, *Üç Devirde...*, s.49; II. Meşrutiyet'ten sonra tekrar Muş'a geri dönen Musa Bey, I.Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Ruslara karşı mücadele etmiştir. Kurtuluş savaşında doğudaki milli mücadeleye destek vermiş ve hatta Erzurum Kongresi'nde seçilen 9 Temsil Heyeti üyesinden birisi olmuştur. Bu dönemde kurulan Azadî örgütünün Bitlis yöresindeki temsilciliğini yaptığından dolayı tutuklanmıştır. Şeyh Said olayında davet edilmesine rağmen dâhil olmayarak devletin yanında yer almıştır. Buna rağmen olaydan sonra Kayseri'ye sürgün edilmiştir. Buradan Suriye'ye kaçarak Ermenilere yakın duran Xoybun örgütü içinde yer almıştır. Bir süre sonra da Halep'te vefat etmiştir. Turan, *Fetihler, Hareketler...*, s.342.

⁹⁰³Kışlanın tamamlanmasından sonra buranın müstakil bir müdürlük haline getirilmesi talepleri gelmeye başlamıştır. *BOA. ŞD.* 2464/20, 08 Ca 1300 (17 Mart 1883).

⁹⁰⁴Yapılan müdahale vilayetin imkânları nispetinde olmuştur. Vilayetteki askerî gücün yetersiz kaldığı durumlarda ise Dördüncü Ordudan ve Hamidiye Alaylarından destek alınmıştır. 1893'de Siirt sancağı dâhilindeki Batvan Aşireti'nin yaylasını işgal eden -Bitlis sınırları içindeki- aşiretlerin teskini için Miranlı Mustafa Paşa ile birlikte Dördüncü Ordudan birliklerin sevkine karar verilmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. İ.HUS.* 14/14, 07 M 1311 (21 Temmuz 1893).

⁹⁰⁵1895 yılında aşiretler arasındaki çatışmanın sebep olduğu zararı tespit ve barış yoluyla çözüm için Miralay İbrahim Bey ve Binbaşı Nuri Efendi görevlendirilmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 178/11, 03 A 1311 (15 Ağustos 1895); 1899'da Siirt sancağı dâhilindeki Batvan ve Reşo aşiretleri arasında büyük bir çatışma için hazırlık yapıldığı haberi alınmıştır. Bu iki aşiretin da önce de birbirinden adam öldürmüş olması olayın ciddiyetini ortaya koymuştur. Düşman olan bu iki kalabalık aşiret için ciddi bir askerî yığınak yapmak gerekmektedir. Bunların hiçbirisine gerek kalmadan bizzat Bitlis Valisi Mecid Bey, aşiretlerin olduğu bölgeye giderek sükûneti, diyalog ile sağlamıştır. Lakin kalıcı bir çözüm için bundan daha fazlası gerekecektir. Zira yılların getirdiği bir sorun yumağı ortada durmaktadır. Bundan dolayı adı geçen vali de

karışmış aşiret mensupları af edilerek çözüm yoluna gidilmiştir. Aşiret liderlerinin veya aşiret içinde hatırı sayılır kişilerin yaptıkları suçlardan dolayı bazen af talep etmişlerdir. 1891 yılının Mart ayında Sohtan ağalarından bazılarının gelip af talep ettikleri, Bitlis Valisi Rauf tarafından merkeze iletilerek bu konuda ne yapılması gerektiği sorulmuştur. Bu ağaların Bedirhan Bey İsyanı'nın olduğu bölgede oldukları ve daha önce de devlete defalarca baş kaldırdıkları hatırlatılmıştır. Bundan dolayı buraya askerinin sevkini elzem olduğu görüşü, vali tarafından beyan olunmuştur. Asker sevki mümkün değilse de af taleplerinin kabulünün asayiş sağlama konusunda önem arz edeceği ifade edilmiştir⁹⁰⁶. Nihayetinde dönem içinde af başvurusunda bulunan birçok aşiret mensubu ve beyinin bu talepleri karşılık bulmuştur⁹⁰⁷.

Vilayet sınırları dâhilindeki asayişsizliklerin sebepleri, buradaki mülki amirlerce doğru tespit edilmiş ve sosyal yapı ile günün dinamiklerine uygun çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Sorunların diyalog yoluyla çözümleri ilk tercih edilen ve en az maliyetli yöntem olmuştur. Bu yol için gerektiğinde yerelde hatırı sayılır kişilerden de destek alınmıştır.⁹⁰⁸ Bundan bir sonuç alınamazsa askerî müdahalede bulunulmuştur. Bu müdahale bazen merkezdeki kuvvetlerin olay yerine intikali bazen de olayların çok sık yaşandığı yerlerde kışlaların inşa edilmesi ve burada sabit askeri birliklerin barınması yoluyla olmuştur. Bazen de seyyar askerî birlikler gezdirilerek asayiş konusunda devletin sahadaki gücünü göstermek istenmiştir. Bu konuda atılan adımlar ve yapılan yatırımlar doğru olmakla beraber, oldukça kalabalık olan aşiretlere müdahalede yetersiz kalmıştır. Devlet yetkililerinin suça bulaşmış aşiret mensuplarının affı için aracı

raporunda; şimdilik sorunun çözüldüğünü, yalnız yaylaya çıkma zamanında tekrar sorunların yaşanabileceğinden bahsetmiştir. Bunların dışında başka aşiret olaylarının da kendisi tarafından barış ile çözüldüğünü bizzat vali bey ifade etmiştir. *BOA. Y.PRK.UM. 47/32, 07 Ra 1317 (16 Temmuz 1899).*

⁹⁰⁶ Bahse konu olan aşiretler Batvan Nahiyesi Ağası Mehmed Ağa, Garzan ümerasından 8 yıldır aranan Serif Bey ve Şırnak Nahiyesi Ağası Mehmed Ağa'dır. Bunlardan Mehmed Ağa ile Şerif Bey gelip af dilemiş, Şırnak nahiyesi müdürü Mehmed Ağa ise hasta olduğunu beyanla iyileşir iyileşmez gelip af dileyceğini iletmıştır. Vali Bey, bu kişilerin üzerine geçen sene asker edildiği fakat kolera hastalığından dolayı o bölgeye gidemediklerini, bu yıl da askerinin –sayısal olarak- durumunun buraya sevke uygun olmadığını beyanla af taleplerinin yerinde görülmesinin asayiş sağlamada daha uygun olacağını beyan etmiştir. Bu tespitlere bakılırsa vali, artık bunlarla uğraşmaktan bıkmış ve vilayetin imkânlarının da bunlarla baş edebilecek seviyede olmadığını ortaya koymuştur. *BOA. Y.MTV. 49/2, 01 Ş 1308 (12 Mart 1891); 1901'de Bitlis'ten merkeze yazılan yazıda, herhangi bir suçtan dolayı gıyaben mahkûm olup elde edilemeyen aşiret liderleri ve diğer mensuplarının genel af ile kazanılabileceği ifade edilmiştir. BOA. DH. MKT. 2553/34, 25 B 1319 (7 Kasım 1901).*

⁹⁰⁷ Adam öldürme suçundan mahkemeleri görülen Oban Aşireti'ne mensup bazı kişilerin af talebi yerinde görülerek af edilmişlerdir. *BOA. DH.MKT. 72/24, 08 Z 1310 (23 Haziran 1893); Diğer örnekler için Vilayetin Güvenliği başlığına bakınız.*

⁹⁰⁸ Soson üzerinden Muş'taki yaylalara gelen Bekranlı Aşireti ile yöredeki Ermeniler arasında meydana gelen olayların yatıştırılması için Muş ulemasından Hacı Tayyib Efendi görevlendirilmiştir. Kendisine harcırah ve maaş verilmiştir. *BOA. DH.MKT. 424/36, 18 Ra 1313 (8 Eylül 1895).*

olmaları, başka çıkar yol bulamamalarından kaynaklanmış olmalıdır. Sason ve Mutki gibi kazlar için daha planlı ve ciddi yatırımlarla çok yönlü olarak sorunlar çözülmeye çalışılmıştır. Eğitim konusu ve dolayısıyla bu konuda girişilen yatırımlar, sorunun köklü olarak çözümünü amaçladığını ortaya koymaktadır. Zira dönem içinde vilayet sathında sürekli sorun çıkaran yerlerin ortak özelliği olarak cahil olmaları zikrolunmuştur. Yereldeki yetkililer sorunu iyi analiz edip, doğru müdahalede bulunmuşlardır. Lakin devletin imkânları bu yatırımların planladığı zaman ve sayı ölçüsünde yapmaya yetmemiştir. Alınan tedbirlerle asayiş olaylarında belli bir azalma olmuş ise de bu olaylar, çalışılan dönemin sonuna kadar devam etmiştir.

2.2.3.Hamidiye Alayları

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da ortaya çıkan Ermeni hadiselerinin önlenmesi, düzensiz Kürt aşiretlerinin düzene sokulması, olası bir Rus işgalinde bölgenin savunulması ve noksan olan askerî mevcudun yerinin doldurulması amacıyla 1891 yılında aşiretlerden mürekkep Hamidiye Alayları kurulmuştur⁹⁰⁹. Bu fikir, her ne kadar Şâkir Paşa'ya⁹¹⁰ ait ise de işin sevk ve idaresi IV. Kolordu Komutanı Müşir Mehmet Zeki Paşa'ya⁹¹¹ verilmiştir. Alaylar öncelikle Kürtlerden kurulurken zamanla Türk ve Arap aşiretlerinden de oluşturulmuştur⁹¹². Alayların kuruluş ve işleyişi ile ilgili bir de

⁹⁰⁹ Aşiretlerin yapılandırılmasında ayrıca panislamizm politikasını yürütmek amacı da güdülmüştür. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1979, s.438-439; IV. Ordu merkezinin Erzincan'da olması buradan Erzurum, Bitlis, Van gibi Ermeni olaylarının yoğun olduğu bölgelere asker sevkini zor olacağı ortadadır. Bundan dolayı olayların yaşandığı yerdeki Müslüman halkı kendini savunur bir hale getirmek için aşiret alaylarının kurulmasının ne kadar mantıklı olduğu anlaşılmaktadır. Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.21, Isparta 2010, s.137; Alaylardan umulan hedefler büyük çoğunlukla belirlenmiş olduğu halde, bu dönem ile ilgili kalem oynatan bazı tarihçiler, bu projenin Kürt toplumu içerisindeki birlik ve kardeşliği parçalamayı hedeflediğini ifade etmişlerdir. Bu alayların Kürt halkı için bir utanç ve ayıp olduğunu dile getirmişlerdir. Örnek kaynak için bkz. Nevzat Bingöl, *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim*, Do Yayınları, İstanbul 2013, s.18-19.

⁹¹⁰ Şâkir Paşa, Rusya'nın başkenti Petersburg'da 10 yıl elçilik yapmıştır. Bu dönemde Kazak Altay'larının yaptığından etkilenmiş ve Kürtlerden de böyle bir kuvvet oluşabileceği inancıyla düşüncesini II. Abdülhamid'e açmıştır. Faydalı olacağını düşünen II. Abdülhamid, bu düşüncüyü hayata geçirme yetkisini de bu yüzden Şâkir Paşa'ya vermiştir. Melek Sarı Güven, *Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2012, s.140.

⁹¹¹ Zeki Paşa, II. Abdülhamid'in kayınbiraderi olup, aslı Çerkez'dir. Naci Kurtay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, Ankara 2010, s.29; Kendi emri altındaki birçok komutanın da Çerkez olması Zeki Paşa'nın tercihini bu yönde kullandığını göstermektedir. (Örneğin 9. Hamidiye Alayı Tugay Komutanı Tevfik Paşa'da Çerkez'dir). Pyotr İvanoviç Averyanov, *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s.212.

⁹¹² Alayların teşekkülünde özellikle Sünni Kürtler tercih edilmiştir. Kızıldaş (Alevi) Kürtler ile Yezidîlerden alay teşkil edilmemiştir. Averyanov, *a.g.e.*, s.196.

layiha düzenlenmiştir⁹¹³. Alaylar teşkil edilirken aşiretlerin saraya, Bâbîâliye ve Zeki Paşa'ya olan yakınlığı, devlete olan bağlılığı ile nüfus durumu seçilmesinde etkili olmuştur. Bu konuda devletin herhangi bir baskısı olmamakla beraber aşiretler arasında alaylara dâhil olmak için ciddi bir mücadelenin olduğu görülmektedir⁹¹⁴. Alaylar 4 bölükten az, 6 bölükten fazla olmayacaktır. Buna göre her alay en az 512, en fazla 1.152 kişiden meydana gelecektir. Nüfusu fazla olan aşiretler bir veya daha fazla, küçük olanları ise birkaç bölük kurabilecektir. Alaylara seçilecek olanların 17-40 yaş aralığında olması şart koşulmuştur. Alayların komuta kademesine nizamiye askerilerinden de rütbeli asker tayin edilerek aşiretlerin üstünde devlet kontrolü sağlanmak amaçlanmıştır. 1892'de 40 alay oluşturulmuş iken bir yıl sonra bu sayı 56'ya ve 1899'da ise 63'e çıkmıştır⁹¹⁵. Bu alayların 18'i Van'da, 6'sı ise Bitlis'teydi⁹¹⁶. Bitlis vilayeti dâhilindeki Malazgirt'te Hasananlı Aşiretinden beş alay (26., 27., 28., 29. ve 30.alaylar) teşkil edilmiştir⁹¹⁷. Aynı yerleşim birimindeki Sıpkanlı Aşiretinden iki alay (1. ve 2. Alaylar) ve Karapapak Aşiretinden ise bir alay (7.alay) oluşturulmuştur⁹¹⁸. Bitlis vilayeti dâhilindeki toplam aşiret sayısı (25'ten fazla) dikkate alındığında alaylara alınan aşiret sayısının çok sınırlı kaldığı ifade edilebilir. Bu konuda devlet seçici davranmıştır.

Alayların teşekkülünü müteakip bu aşiretlerin bulunduğu yerleşim birimlerine ibtidaîler açılmaya başlanmıştır. Bu okulların dışında ilerde alayların başına geçecek olan aşiret beylerinin çocuklarının eğitilmesi amacıyla 4 Ekim 1892'de İstanbul'da bir de "Aşiret Mektebi" adı altında bir okul açılmıştır⁹¹⁹. Bu okul, öncelikli olarak Arap aşiret reislerinin çocukları için açılmış, daha sonra Hamidiye Alaylarına mensup aşiret liderlerinin ısrarı sonucunda Kürtlerden ve Arnavutlardan çocuklar da buraya kabul

⁹¹³ Layihanın tam metni için bkz. *BOA. Y.PRK.AZJ. (Yıldız Perakende Arzuhal ve Jurnaller) 22/21, 29 Z 1309 (25 Temmuz 1892).*

⁹¹⁴ Kodaman bu konuda Diyarbakır ve Bitlis'teki aşiretlerden örnekler paylaşmıştır. Bitlis'te çukur kazası ve civarında meskûn ve göçebe halde yaşayan Sinan Aşiretinin alay teşkil edebilecek 7.000 erkek ferdinin olduğunu beyanla bu alaylara alınmak için başvuruda bulunduğunu ve 1.000'e yakın üyelerinin Cibranlı, Hasananlı, Haydaranlı vs. diğer Hamidiye Alayları bünyesinde zaten görev yaptıklarını arz etmişleridir. Alaylara alınmak üzere aşiret liderleri Ramazan ve Abdülmecid imzasıyla talep saraya iletilmiştir. Detaylar için bkz. Kodaman, "Hamidiye Süvari Alayları...", s.459-461.

⁹¹⁵ Bu alayların vilayet ve aşiret bazında detaylı listesi için bkz. Averyanov, *a.g.e.*, s.368-382; Kodaman, "Hamidiye Süvari Alayları...", s.445, 467-469.

⁹¹⁶ Pehlivanlı, *a.g.e.*, s.204.

⁹¹⁷ *BOA. Y.MTV. 80/10, 02 M 1311 (16 Temmuz 1893).*

⁹¹⁸ Kodaman, "Hamidiye Süvari Alayları...", s.467, 468.

⁹¹⁹ Bu okul ilkökul düzeyindeydi. Burayı bitiren çocuklar askerî rüşdiye ve idâdiye devam ile subay olarak aşiret alaylarına dâhil oluyordu. Bazı çocukların ise ilerde sivil memur olarak görev yaptığı da olmuştur. Böylece ilerde bu alayların başına geçecek çocukların devlete tam bir bağlılıkla hizmet etmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Averyanov, *a.g.e.*, s.212.

edilmiştir⁹²⁰. Zilan, Celâlî, Şemski, Saraçlı ve Cibran Aşireti reisleri çocuklarının buraya alınması için çabalamıştır. Bitlis'ten bu okula çocuklarının okuması için başvuran Cibranlı Aşireti reisinin, iki çocuğunun okumasına izin verilmiştir⁹²¹. 1907'de sebebi bilinmemekle beraber bu okul aniden kapatılmıştır⁹²². II. Meşrutiyet ile birlikte Hamidiye Alayları gözden düşmeye başlamışsa da -sayılarında azalmaya gidildiği halde- tamamen ortadan kaldırılmamıştır. Bu alaylardan I.Dünya Savaşı'nda da yararlanılmıştır⁹²³.

Teşkil edilen alaylar ile elde edilen inzibafî kuvvet sayesinde Doğu Anadolu'nun birçok yerinde asayiş olayları azalmış ve devletin otoritesi yeniden tesis edilmeye başlanmıştır⁹²⁴. Aşiretlerden ayrıca vergi tahsilâtı ve nüfus sayımlarında da yararlanılmıştır. Fakat alaylara kabul edilenlere verilen silah ve maaşlarla bazı vergilerden muafiyet hakkını⁹²⁵ imtiyaz olarak algılayan bu aşiretlerin, zamanla görev ve yetki alanlarının dışına çıkarak bu gücü istismar etmeye başladığı görülmektedir. Özellikle aşiretlerin Sünni olması ve Şafii mezhebine mensup olması, bu özellikleri taşımayan diğer aşiretlerle ciddi anlamda sıkıntılar yaşamasına sebebiyet vermiştir. Bir de eski husumetleri olan bu aşiretlerin, devlet desteğini aldıktan sonra daha acımasız bir çatışmanın içine girdikleri görülmektedir.

Bazı Hamidiye aşiret liderlerinin diğerlerini arasından sıyrılarak adeta bir derebeyi gibi nüfuz kazandığı görülmektedir. Bunlardan birisi Milan konfederasyonunun başındaki İbrahim Paşa⁹²⁶, diğeri ise Miran Aşireti reisi Mustafa

⁹²⁰Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.3-4, Eser Matbaası, s.1186.

⁹²¹ Bu çocukların ismi Halid ve Kasım Efendi'dir. Bunlar okulu bitirmişlerdir ve Harb Okuluna devam etmek için talepte bulunmuşlardır. Bu talep de yerinde görülmüştür. Çocukların Bitlis'ten İstanbul'a götürülüp getirilmesine askerler nezaret etmiştir. *BOA. Y.MTV.46/16*, 08 Ra 1308 (22 Ekim 1890); Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul 1997, s.101.

⁹²² Karademir, *a.g.e.*, s.324.

⁹²³ Bingöl, *a.g.e.*, 18-21.

⁹²⁴ Aşiretlerin ilk organize başarısının Sason olaylarında olduğu ifade edilmiştir. Sason'daki müdahalede büyük oranda bu aşiretlerden yararlanılarak isyan bastırılmıştır. Karademir, *a.g.e.*, s.217.

⁹²⁵ Aşar ve ağnam vergisi dışındaki bütün vergilerden muafiyet sağlanmıştır. Hatta askerlik yaşına gelmiş aşiret üyelerinin bu yükümlülüğü aşiret alaylarında tamamlamasına müsaade edilmiştir. Averyanov, *a.g.e.*, s.198-199.

⁹²⁶ Milli Aşireti lideri olan İbrahim Paşa, Viranşehir'i kurarak Diyarbakır'a alternatif bir ticaret merkezi oluşturmuştur. Diyarbakır yöresindeki on aşiret alayının beşini oluşturan Milli Aşireti ile elindeki gücünü artırmıştır. Hristiyan halkı himaye etmesi ona karşı gayrimüslimlerin de destek vermesini sağlamıştır. II. Abdülhamid'in "oğlum" dediği İbrahim Paşa, bölgeyi talan eden Arap Şammar Aşiretini yenilgiye uğrattıktan sonra devlet nezdindeki yeri daha da sağlamlaşmıştır. Çevreden katılanlarla silahlı adam sayısı 20-45 bin arasında değişen İbrahim Paşa, 1907'de Diyarbakır'ı kuşatma altında tutacak kadar güçlü, şehirdeki eşrafın nüfuzunu kırmakta bir o kadar kararlı ve Osmanlı Devlet askerlerinden müdahale edilemeyeceğinden de bir bu kadar emin idi. Bölgede yaptığı olaylar ile ilgili İstanbul'a giden şikâyet

Paşa⁹²⁷,dır⁹²⁸. İbrahim Paşa, II. Meşrutiyetten hemen sonra Osmanlı askerleri eliyle Mustafa Paşa ise düşmanı olan aşiret mensuplarınca 1902’de öldürülmüştür.

Hamidiye Alaylarına komuta eden beylere verilen payeler ve imtiyazların yanında arkalarında devlet gücünü olduğu ve yaptıkları işler için ortaya çıkacak şikâyetlerle ilgili endişe duymamaları gerektiğinin söylenmiş olması, onlara adeta istediklerini yapma özgürlüğünü vermiştir. Bundan dolayı alaylı aşiret reisleri hem hasmı olan diğer aşiretlere hem de Ermenilere karşı çok rahat hareket etmişlerdir. Bu hareket tarzından dolayı Kürtler ve Ermenilerden birçok kişi bunlardan zarar görmüştür⁹²⁹. İngiliz Konsoloslarının raporlarına bakılırsa, 1894’ten itibaren Ermeni komitelerince başlatılan çatışmalı süreci, arazisini genişletmek için fırsat bilenler arasında Hamidiye Alaylarına mensup aşiret liderleri de vardır. Bu raporlardan birinde Haydaran Aşireti reislerinden Hüseyin Paşa’nın Adilcevaz, Erciş ve Ahlât kazalarındaki birçok Ermeni köyünü yağmaladığı ve bir kısmının topraklarına da el koyduğu ifade edilmiştir⁹³⁰. Hüseyin Paşa’nın, Ermeni köylerine ek olarak Müslüman Kürt köylerine de aynı muameleyi yapması, hedefinde sadece Ermenilerin olmadığını ortaya koymuştur⁹³¹. Böylece bölgedeki asayiş sorunlarına çözüm üretebilmek adına teşekkül

dilekçelerinin sayısı o kadar artmıştır ki II. Abdülhamid buraya tahkik heyeti göndermek durumunda kalmıştır. Nihayetinde Diyarbakır muhasarası esnasında şehrin ileri gelenlerinin telgrafhaneyi (11 gün) işgali ve akabindeki gelişmelerden sonra İbrahim Paşa, bölgeden uzaklaştırılarak Şam’a gönderilmiştir. 1908’de buradan firar ile tekrar Urfa bölgesine gelmiştir. İttihat ve Terakki ile birlikte yıldızı sönen İbrahim Paşa’nın üzerine gönderilen askerî kuvvet, onu Nusaybin’de öldürmüştür. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.92; Karademir, *a.g.e.*, s.246, 247.

⁹²⁷ Miran aşiretinin başındaki Mustafa Paşa, II. Abdülhamid’in Botan emirlerinden birisine paşalık payesi vererek taltif ettiği tek kişidir. Hamidiye Alaylarının başına geçen Muştafa Paşa, düşmanı olan aşiretleri birer birer yenerek bölgedeki nüfuzunu ve gücünü artırdı. Çohsor ve Şilet Aşiretleri bünyesine aldı. Bulunduğu bölgedeki ticari hayata yön veren Mustafa Paşa, civardaki verginin hemen hemen tamamını kendisi toplamaya başladı. Buna direnenlere karşı şiddete başvurmaktan çekinmedi. Hakkında yağma yapmaktan defalarca İstanbul’a şikâyet gitti. Musul’daki halk üzerine baskınlar yapıp zulüm uyguladığı ile ilgili şikâyetler de ortaya çıktı. Bölgedeki aşiretlerle yaşadığı sorunların barış ile çözülmesi adına sulh heyetlerinin devreye girdiği görülmektedir. (Sulh heyetinin kuruluş çalışmaları için bkz. *BOA. DH. MKT. 406/37 10 S 1313 (2 Ağustos 1895)*) Divan-ı Harbe verilmesi için yapılan bütün girişimler boşa çıkmıştır. Düşmanı olan Şırnak Kürtlerinin bölgesinden geçerken 1902 yılında öldürülmüştür. Abdulnasır Yiner, “Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücünün Kötüye Kullanımı”, *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, s.451-455, 458, 463.

⁹²⁸ Bruinessen, *Ağa....*, s.287-292.

⁹²⁹ Martin van Bruinessen, *Kürtlük, Türklük, Alevilik-Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.19.

⁹³⁰ *FO*, 424/184; 424/189; 195/1983; 195/1944.

⁹³¹ Hüseyin Paşa, Van sınırları dâhilindeki bazı Kürt köylerinin otlaklarına el koymuştur. 1906’da ise Pelak, Celal, Zorvan ve Adam aşiretlerine savaş açarak bunların köylerini de ele geçirmeye başlamıştır. Klein, “a.g.m.”, s.190-191.

edilen bu alaylar, devletin sağladığı tolerans ve Zeki Paşa'nın sağladığı himaye ile artık asayişsizliğin bizzat sebebi haline gelmiştir⁹³².

Hamidiye Alaylarının sebep olduğu asayiş olaylarının bazıları şunlardır: 1894'te Muş'un Kahsuran köyünde Hamidiye binbaşlarından birisi 40 kadar silahlı adamıyla birlikte Göle muhacirlerinden Abbas'ın evini basarak ona eziyet ettiği bildirilmiştir⁹³³. Bitlis'te Ermeni köylerinde gasp yapan Hamidiye Süvari Zabıtlarından Hüseyin Paşa'nın mahkemeye verildiği ve yargılandığı Şâkir Paşa tarafından ifade edilmiştir⁹³⁴. Bitlis olayından sonra (1895'teki) Adilcevaz ve Erciş kazalarına bağlı 15 Ermeni köyüne Haydaranlı Aşiretine mensup Hamidiye Alayları iki gün boyunca saldırmışlardır. Akabinde buradaki eşya ve hayvanları gasp etmişlerdir⁹³⁵. Hamidiye Alaylarını dâhil olan Hasananlı Aşiretine mensup Acemoğlu Reşid, biraderi Akif, amcaoğlu Mehmed ve 12 adamı Hınıs kazasına tâbi Aluçar köyünden 12 sığır ve 4 camış gasp etmişlerdir⁹³⁶. Rıza Ağa'nın kumandasındaki Hasenanlı Hamidiye Süvari Alayına mensup kişilerce kervanlar soyulmuş, evler soyulup gasp yapılmış ve buradaki kadınlara tecavüz edildiği ifade edilmiştir. Bununla beraber köylerdeki hayvanların da gasp edildikleri zikrolunmuştur⁹³⁷. Hamidiye Alaylarından 27. Alay binbaşısı olan Hasananlı Rıza Bey'in karıştığı suçlar ile ilgili olarak Malazgirt'te dava açılmıştır. Malazgirt mahkemesi müdde-i umûmisince hakkında açılan davada yargılandığı suçlar şunlardır; Kasım köyünden Bedros'un oğlu Adale'yi silah ile tehdit, Kale köyünden Vartan'a kötü muamele, Küşiyân köyünden Halid ve Tahir Beylerin katli, gasp ve yaralanması⁹³⁸. Hamidiye Alayı mensubu iki binbaşı ve adamları Bulanık ve Ahlât'ta bazı köyleri yağmalamışlar ve birçok hayvanı gassetmişlerdir. Olaya karışanlar tutuklanmışlardır⁹³⁹. Hamidiye Alayı binbaşlarından Said ve biraderi Mülazım Ahmed ve Kolağası İsmail Ağa'nın İskender köyünü basarak 11 kişinin öldürülmesi ve bunların arazilerine el konulması olayı ile birlikte, aynı köydeki halka zorla borç senetler imzalatılarak onların da arazilerinin ellerinden alındığına dair -köyün muhtarı Yusuf tarafından Varto'dan-

⁹³² Karademir, *a.g.e.*, s.222.

⁹³³ Bitlis Valisi Tahsin Bey adına yazılmış şifreli telgrafla durum Dâhiliye Nezaretine iletilmiştir. Ayrıca sorumluların cezalandırılması için Dördüncü Orduya bilgi verilmesi istenmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 167/104, 27 T 1310 (8 Kasım 1894).

⁹³⁴ *BOA. Y.PRK.PT.* 10/26, 01 C 1313 (19 Kasım 1895).

⁹³⁵ Güven, *a.g.e.*, s.144.

⁹³⁶ *BOA. Y.A...HUS.* 327/128, 20 Za 1312 (14 Haziran 1895).

⁹³⁷ *BOA. A.MKT.MHM.* 620/47, 4 S 1315 (5 Temmuz 1897).

⁹³⁸ *BOA. A.MKT.MHM.* 685/30, 19 Z 1321 (7 Mart 1904).

⁹³⁹ *BOA. BEO.* 1077/80765, 16 N 1315 (8 Şubat 1898).

telgraf gönderilmiştir⁹⁴⁰. Olayın soruşturulmasına izin verilmiştir. Hamidiye binbaşlarından Mustafa Ağa'nın köylerine zulüm ettiğini ve günden güne de bunu arttırdığından bahisle 1908 tarihinde Veliyekürk köyünden Yusuf imzasıyla telgraf gönderilmiştir⁹⁴¹. Bu alayların karıştığı olaylar bazen de aşiretler arası çatışmaya varmıştır. Hatta Hamidiye Alaylarına karşı bazı aşiretlerin gücünü birleştirdikleri durumlar da olmuştur⁹⁴². Bu ve benzeri olaylar ile ilgili örnekler çoğaltılabilir. Bu dönemde Ermeni komiteleri ve bölgedeki misyonerlerin eliyle Hamidiye Alayı mensuplarına birçok suç isnad edilmiştir. Bu tarz, İngiliz Sefaretinden muhtıraya konu olmuş -araştırıldığında asılsız çıkan- bir sürü olay vardır⁹⁴³. Bundan dolayı bölgedeki Ermeni komitelerin faaliyet alanını daraltan ve birçok hesabını bozan bu alaylar ile ilgili suç isnadlarının iyi incelenip o şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Alayların konumunun tam olarak tanımlanamamasından kaynaklı askerî, adli ve mülkî otoriteler arasında sürtüşme yaşanmıştır. Hamidiye Alayları kuruldukları ilk yıllarda askerî birlik olarak kabul edildiklerinden sivil mahkemelerde yargılanamayacağı kanaati hâkim idi. Bunu dokunulmazlık olarak algılayan aşiret alayları kendilerini padişaha bağlı kabul ederek vali, mutasarrıf ve kaymakamların emirlerine ve mahkemelerin kararlarına da uymamışlardır⁹⁴⁴. Daha önce alışageldikleri yağmacılığı, bu sefer yakalanma korkusu yaşamadan ve devlet görevlisi olarak yapmaya

⁹⁴⁰ BOA. DH. MKT. 2757/69, 11 S 1327 (4 Mart 1909).

⁹⁴¹ Telgrafın içeriği için bkz. BOA. DH. MKT. 2671/55, 06 Za 1326 (30 Kasım 1908).

⁹⁴² Daha önce aralarında husumet bulunan ve artık Hamidiye Alayları bünyesinde hizmet veren bazı aşiretlerin önceden düşman oldukları bazı aşiretlere karşı güç toplaması ve devletin desteğini alması rakiplerinin gücünü birleştirerek mücadele etmeye yönlendirmiştir. 1893 yılında Şırnaklı Mehmed Ağa ile Batvanlı Mehmet ve Muştafa Ağalar güçlerini birleştirerek Melamirek mevkiinde bulunan Hamidiye Alaylarına saldırmışlardır. Diğer Hamidiye Alaylarının müdahale girişimleri -olaylar daha da büyüyebilir endişesiyle- askeri yetkililerce engellenmiştir. Buraya askeri birlikler sevk edilerek sorun çözülmüştür. BOA. DH. MKT. 93/16, 09 M 1311 (23 Temmuz 1893).

⁹⁴³ Bahse konu olan olaylardan birisi şudur: Hasananlı Hamidiye Alayı mensubu Kürtlerin Ahlât ve civarında karıştığı iddia edilen olaylar ile ilgili 1897 tarihinde İngiliz Sefareti tarafından Osmanlı Devleti'ne bir muhtıra verilmiştir. Muhtırada özetle köy basmaktan tecavüze, gasptan köy yakmaya kadar bu kaza ve civarındaki sadece haziran ayında meydana gelmiş birçok olay, bu alaylara tahvil edilmiştir. Olayların soruşturulması sonrası Bitlis vilayetinden yazılan cevabî yazıda Ermenilerden bir çetenin bir Müslüman köyünü bastığı ve buradan hayvanları çaldığı ifade edildikten sonra Hasananlı Aşiretine mensup olan bu köydeki alayların eşkıya takibi ile onların bir Ermeni köyüne kaçmasıyla bu köye girmek zorunda kaldıkları aktarılmıştır. Köyde çalınmış hayvanların bir kısmının geri alındığı ve eşkıyadan da bazıların yakalandığı kaydedilmiştir. Bu olay dışında isnad edilen diğer olayların ise tamamen asılsız olduğu vali tarafından arz edilmiştir. Konu ile ilgili diğer detaylar için bkz. BOA. A.MKT.MHM. 620/51, 26 Ra 1315 (25 Ağustos 1897).

⁹⁴⁴ İhtilafî konular 1896 tarihli nizâmname ile açığa kavuşturulmuştur. Kodaman, "Hamidiye Süvari Alayları...", s.470-471.

başlamışlardır⁹⁴⁵. Bu alayların karıştıkları birçok olayda yereldeki idarecilerin bütün girişimlerine rağmen Zeki Paşa'nın izni olmadan kimse dokunamamıştır. Bu noktada bir yetki karmaşası da yaşanmıştır. İngiltere Sefaretinden 14 Ocak 1896 tarihinde Hariciye Nezareti'ne bu konuda muhtıra verilmiştir⁹⁴⁶. Bölgedeki yerel idareci ve Müslüman köylülerden gelen şikâyetlere ek olarak bir de Ermenilerin ve konsoloslukların şikâyetleri gelince, Şâkir Paşa, Hamidiye Alayları ile ilgili üç ay süren bir tahkikat yapmış ve sorunları çözümüyle birlikte layiha olarak hazırlamıştır⁹⁴⁷. Layihadaki öneriler ve artan şikâyetler neticesinde 1896'da 121 maddeden oluşan yeni bir nizâmname hazırlanarak, bu alaylar yeniden düzenlenmiştir⁹⁴⁸.

Yukarıda aktarılan olayların dışında özellikle Ermeni olaylarının azaldığı yıllarda bu alayların bir de birbiriyle mücadelesi olmuştur⁹⁴⁹. Kendi aralarındaki anlaşmazlıklar çoğunlukla şiddet olaylarına dönüştüğünden bölgedeki askerî kuvvetin bir kısmının bir de bunlarla uğraşması gerekmiştir. Bundan dolayı aşiretlerin kendi aralarındaki sorunları çözümü konusunda devlet yetkililerinin aracı olmaya gayret ettiği görülmektedir. 1896 Nizâmnamesinde Hamidiye aşiretlerinin birbiriyle çatışması büyük suç olarak kabul edilerek, bunu yapanlara ağır cezalar getirilmiştir. Fakat bu da sorunu tamamen çözememiştir⁹⁵⁰. Aşiretler Hamidiye sistemi ile elde ettikleri gücü bir süre

⁹⁴⁵ 1908'de şikâyet konusu olan bir olay başkente ulaşmıştır. Mahkeme kararı olmaksızın Bitlis'te görevli Hamidiye Alaylarından birileri bazı kişilerin mal varlıklarına el koymuşlardır. Bunu da devletin onlara verdiği yetkiye dayanarak gerçekleştirdiklerini beyan etmişlerdir. Olayın başkente telgrafla bildirilmesi üzerine Bitlis vilayetine sorunun çözülmesi ve malların mahkeme kararı olmaksızın müsadere edilemeyeceği bildirilerek sahiplerine iadesi istenmiştir. *BOA. DH. MKT.* 2646/48, 08 L 1326 (3 Kasım 1908).

⁹⁴⁶ Muhtıradan naklen “...Anadolu'nun vilâyat-ı şarkîyesinde 'ale'd-devam vuku'agelen iğtişâşâtıdan dolayı kime atf-ı mes'uliyet edilmek icab edeceğini ta'yîn müşkil olub çünkü idare-i vilâyet ibtidaî emirde valiye 'âid olmak icab eder ise de Erzincan'da müşir bulunmakda ve Şâkir Paşa Hazretleri dahi üçüncü derecede niûfûz-ı hükûmete iştirak etmekte olduğu iğtişâşât-ı vakı'anın başlıca sebeplerinden olan Hamidiye Alayları efradının vali paşaya derece-i irtibatı mahdûd olub bu hal mezkûr alaylarda mukayyed olmayan Kürdlere de sirayet ederek bunların mahkemeye ihzâr edilememekte ve efra-dı merkûmenin haiz oldukları muafiyetden müstefid olmakda oldukları...” dile getirilmiştir. Muhtıradaki diğer detaylar için bkz. *BOA. A.MKT.MHM.* 620/4, 28 Ş 1313 (13 Şubat 1896).

⁹⁴⁷ Karaca, *a.g.e.*, s.178.

⁹⁴⁸ Layiha 88 ve zeyli 41 olmak üzere toplam 121 madde ve 18 kısımdan oluşmuştur. Layiha hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Kodaman, “Hamidiye Süvari Alayları...”, s.452-453.

⁹⁴⁹ Haydaran Aşireti'nin bir Hamidiye Alayı, Tokariyan Aşireti Reisi Hüseyin Ağa ile Eleşkirt'teki Sıpkan Aşireti Reisi Abdülmecid, Malazgirt'teki Hasanlı Aşireti Kaymakamı Fethullah Bey ve Halil Hasan ile Hasanlı Rıza Halit, yine Hasanlı Acemoğullarıyla, Hınıs'taki Zırkan Hamidiye Alayı Komutanı Külihan Bey, Tekman'daki Zırkan Hamidiye Alay Kumandanı Selim Bey ile Varto'daki Cibran İkinci Hamidiye Alay Kumandanı Mahmud Bey ve Karlıova'daki Cibran Üçüncü Hamidiye Alay Kumandanı Maksut Halit Bey, öz kardeşi Selim Ağa ile Viranşehir'deki Milan Aşireti lideri İbrahim Paşa, Karakeçi Aşireti Reisi Diri ile uzun yıllardır bir çatışma içindeydi. Fırat, *a.g.e.*, s.154, 155.

⁹⁵⁰ Seraskeriden 2 Ağustos 1896 tarihinde çıkan karara istinaden Erzurum, Van, Bitlis, Muş ve Bayezid'de bulunan Hafif Süvari Alayları mensubu olan Haydaran, Sipkan, Cıran, Zırkan, Milan, Zilan ve Celâlî Aşiretlerinin kendi arasında sonu gelmez çatışmaları sonlandırmak ve bunlardan kaynaklı

sonra devletin üzerinde baskı aracı olarak kullanmaya başlamıştır⁹⁵¹. Bölgedeki arazi/yayla ihtilafları, kan davaları, adam vurma/yaralama gibi olaylarda taraf olmaya ve aşar ihalelerine müdahale etmeye başlamışlardır⁹⁵². Böylece bu alanlarda çalışan devlet görevlileri üzerinde etkileyici unsur olmuşlardır. Bu olaylar hakkındaki şikâyetler II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar devam etmiştir. Her ne kadar sorunlara çözüm üretebilmek adına bölgeye heyetler gönderilmiş ise de kalıcı çözümler üretilmemiştir. Bütün şikâyetlere rağmen II. Abdülhamid olayları dağıtmayı düşünmemekle beraber her geçen zaman diliminde yeni olayların teşkili için çabalamıştır⁹⁵³. Zira bu olayların dağıtılması demek II. Abdülhamid'in Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki politikasının iflası demek olacaktır. Kürt aşiretleri kazanmak adına hayata geçirilen bu proje, dönemin resmi politikası olarak benimsenmiş olduğundan sonuna kadar proje yürütülmeye çalışılmıştır.

Hamidiye Alaylarının karıştığı bunca olaydan sonra onlarla ilgili olmadığı halde bazı olayların yine onlara tahvil edildiği görülmektedir. 1899'da Trabzon yolunda Hamidiye Alaylarına mahsus elbise giyip baş ve yüzlerini kapatmış olan kişilerce cinayet ve soygun olaylarının yaşandığı bildirilmiştir. Bunun üzerine Bitlis'e bağlı Gönek nahiyesinde 30 süvari adamıyla bulunmakta olan Hamidiye Kaymakamı Halid Bey, bu olaylardan sorumlu tutulmuş ve hakkında tahkikat icra olunmuştur. Daha sonra olayın Gönek'ten 30 saat mesafede bir yerde olduğu, bu bölgeyi mesken edinmiş Gürcü ve Laz eşkıyasının yoğun olarak faaliyette bulunduğu tespit edildikten sonra bu kişilerin yakalanmamak için Hamidiye Alaylarına mahsus elbiseler giydikleri anlaşılmıştır⁹⁵⁴.

Dönemin şartları dikkate alındığında Hamidiye Alayları projesinin, bölgenin gerçekliğine uygun olduğu ve öngörüldüğü şekilde neticeler alındığı görülmektedir. Ermeni olaylarının yoğunluk kazandığı bir zaman diliminde yetersiz olan askerî

bölgedeki halktan gelen şikâyetleri sonlandırmak adına karar alınmıştır. Alınan karar ise şöyledir: Muş, Mardin, Karakilise ve Erciş'te alaylar arasındaki olaylara hızlı bir şekilde müdahale etmek üzere dört liva oluşturulacak ve bunların başına da birer miriliva tayin edilecektir. Her liva bir bölük nizamiye süvari askeri barındıracaktır. Bu askeri güç, Erzincan'daki Dördüncü Orduya bağlı olacaktır. Bu kuvvetin oluşturulması ile alaylar hakkında zuhura gelen şikâyetlerin sonlandırılması da amaçlanmıştır. Zira kararda taşradaki mülkî amirlerin şikâyetlerin gereğini yapmadıklarından yakınılmıştır. Karar ile ilgili diğer detaylar için bkz. *BOA. A.MKT.MHM.* 537/18, 22 S 1314 (2 Ağustos 1896).

⁹⁵¹ Lynch, *a.g.e.*, s.26.

⁹⁵² Meclis-i Vükelâ'nın 1 Ekim 1898 tarihinde aldığı karar gereği Hamidiye Alayları mensuplarının Hristiyan köyleri hariç diğer köylerin aşar ihalelerine girmelerine müsaade edilmiştir. *BOA. MV.* 96/20, 15 Ca 1316 (1 Ekin 1898); *BOA. DH. TMIK.S.* 21/76, 27 C 1316 (12 Kasım 1898).

⁹⁵³ Karademir, *a.g.e.*, s.236.

⁹⁵⁴ *BOA. Y.MTV.* 193/53, 08 R 1317 (16 Ağustos 1899).

mevcudun bu alaylardan takviye edilmesi yoluna gidilerek sorunun çözümüne katkı sağlanmış olması ve projenin bütün aksamalara rağmen ısrarla yürütülmesi, beklenen sonuçların alınmasını sağlamıştır. Aşiretler bünyesindeki alaylarda görevini kötüye kullanan kişilerin olması, feodal düzen içinde önceki satatükonun bir getirisi olarak da tanımlanabilir. Bu açıdan bakıldığında projenin sorun üretmiş olması olağan görülebilir. Zaten alayların teşekkülünden sonraki sürece bakıldığında layiha ve nizâmnâmelerdeki boşluklardan kaynaklı ortaya çıkan sorunlar yine yasal düzenlemelerle giderilmeye çalışılmıştır. Yapılan çalışmalar, bu işi yürüten kişilerce sorunların fark edildiğini ve gerekenin de yapılmaya çalışıldığını göstermektedir.

2.2.4.Vilayetin Güvenliği

Vilayetin güvenliğinin sağlanması hususunda burada alınan önlemler ve askerî mevcuda geçmeden önce meydana gelen olaylara değinmek faydalı olacaktır. Vilayetin sorumluluk alanı içerisinde çok çeşitli asayiş olayı meydana gelmiştir. Vilayeti çevreye bağlayan yollar üzerinde insanları soymak ve onlara saldırmak üzere hareket halinde bulunan çetelerin faaliyetleri, hırsızlık, darp, yaralama, tehdit etme, kız kaçırmak, kaçakçılık, cinayet, köy basmak vb. olayların yoğun olarak yaşandığı ifade edilebilir.

Bitlis'i çevresine bağlayan yollarda yolcuları bekleyen en büyük tehlike eşkıyalardı. Bu açıdan bakıldığında asayiş sağlanacaksa öncelikle yolların güvenliği sağlanmalıydı. Olayın boyutunu anlamak adına dönem içinde meydana gelen eşkıyalık faaliyetlerinden bazılarına bakmak faydalı olacaktır.

Tablo 19- Eşkîyalık Faaliyetleri	
Tarih	Olayların İçeriği
1883	Mayıs ayının 12.günü Bitlis'teki en yetkili Amerikan misyoneri Mister Knapp ve Dr. Reynolds, Bitlis'e gelirken Cinyar köyünün çıkışında üç kişilik bir eşkıya çetesinin saldırısına uğramışlardır. İki kişi feci şekilde dövülmüş ve 30 lira değerindeki eşyaları da gasp edilmiştir ⁹⁵⁵ .
1886	Bitlis'in Nesib ve Helond köylerini 100 kadar adamıyla basarak ahalinin mallarını gasp eden Siirtli Hacı Abdullah hakkında soruşturma açılmıştır ⁹⁵⁶ . Bitlis vilayeti mektupçusunun 500 kadar süvari eşkıyasıyla ve Şaki Osman Ağanın oğlu ve rüfekasıyla beraber Göynek nahiyesine bağlı 9 köye baskın vermişlerdir. Tüccar Derviş'in 554 mecediyesini ve köylerin toplanan gelirini aldıklarından dolayı buradaki halk Kığı kazasına kaçmışlardır. Kışın bastırmasından dolayı yola çıkanlardan birçok kişi hayatını kaybetmiştir ⁹⁵⁷ .
1889	Garzanlı şaki Şerif ve onun gibilerinin vilayet dâhilinde halen eşkıyalık yapmaya devam ettikleri bildirilmiştir. Adı geçen kişi da önce yakalanmış fakat mahkeme esnasında tekrar kaçmıştır ⁹⁵⁸ . Sason Malmüdüğü Muavini Osman Nafiz'in evi basılarak ailesi dağa kaldırılmış ve 20.000 kuruşluk malları eşkıyalarca gasp edilmiştir ⁹⁵⁹ .
1890	Belikanlı Aşireti reislerinden şakilikle ün salmış Sado'nun yakalanması için yapılan çalışmalar mevsimin kış olmasından bir işe yaramamıştır. Müdahale için baharın beklenmesine karar verilmiştir ⁹⁶⁰ .
1901	Şakiler, bu sefer Musul misyonerlerinden Padridomi'yi Bitlis'ten Siirt'e giderken soymuşlardır. Onun yanındaki iki jandarmayı katl ve üç hizmetçisini de yaralayarak, kiliseye ait bazı eşya ile kitapları ve para kesesini gasp ederek kaçmışlardır ⁹⁶¹ .
1903	Ahlât tarafındaki Haydaranlı ve Hasenanlı Aşiretlerince Cemaleddin köyüne yapılan basında 60 tane hayvan çalınmıştır. Bu köye komşu başka bir köyde ise depremden kurtulan hayvanların aynı aşiretlerce çalındığı ifade edilmiştir ⁹⁶² .
1905	İstanbul'dan Bitlis'e jandarma nezaretinde gelen posta, Siirt ile Bitlis arasında 30 kadar eşkıya tarafından soyulmuştur. Bu soygunda birçok resmi kuruma ve bazı tüccarlara ait 128.000 kuruş nakit para, bazı ticaret eşyası ile jandarmanın martini tüfenkleri çalınmıştır ⁹⁶³ .
1906	Garzan kazasında 5-6 yıldan bu yana 90'dan fazla köyü yağma ve harap ile hesapsız cinayet işleyen dört eşkıya reisinden ikisi yakalanmış lakin diğer ikisi yakalanamamıştır. Kalan diğer eşkıya liderleri Suyuki ve Margallı dâhilinde çok sağlam binalar inşa etmişler ve buraya zahire stoklamışlardır. Burayı askerler 15 gün boyunca muhasara altında tutmalarına rağmen içerdeki iki eşkıya lideri ile birlikte ellerinde modern silahlarla teçhiz 50 kadar adam olduğundan burası bir türlü alınmamıştır. Bitlis'ten bir dağ topu gelirse ancak o zaman ele geçirilebileceği ifade edilmiştir ⁹⁶⁴ .

⁹⁵⁵ Cırık, *Üç Devirde...*, s.30,31.

⁹⁵⁶BOA. DH. MKT. 1360/33, 14 Za 1303 (14 Ağustos 1886). BOA. DH. MKT. 1670/95, 26 S 1307 (22 Ekim 1889).

⁹⁵⁷ Nahiyeye müdürlük yapan Ciranlı Mehmet Ağa'nın oğlu Osman'ın zalim birisi olduğu ve değiştirilmesi gerektiği buradaki halk tarafından beyan edildikten sonra değiştirilmemesi durumunda kendilerine yerleşebilecek başka bir yerleşim yerinin gösterilmesi talep edilmiştir. BOA. ŞD. 1506/26, 19 Z 1303 (19 Ağustos 1886).

⁹⁵⁸BOA. MV. 46/58 28 Z 1306 (26 Temmuz 1889).

⁹⁵⁹ Nafiz Bey, ailesi ve malların kurtarılması için devlet yetkililerine müracaatta bulunmuştur. BOA. DH. MKT. 1654/97, 09 M 1307 (5 Eylül 1889).

⁹⁶⁰ Bu örnek bile eşkıyanın kışın istediği gibi hareket edebileceği çıkarımını bize vermektedir. Yani kış vakti devletin bölgedeki otoritesi yok hükmüne gelmektedir. Bu sıkıntıdan dolayı zaptiye teşkilatında bazı değişikliklerin yapılması gerektiği daha göçlü olarak dillendirilmeye başlanmıştır. BOA. DH. MKT. 1688/103, 19 Ca 1307 (11 Ocak 1890).

⁹⁶¹Bu olay, dâhili bir sorun olan eşkıyalığın yabancı devletler nezdinde de çözümü gerekli bir sorun haline getirmiştir. Diğer devletlerin müdahil olması ise sorunun çözümü çabalarına ivme kazandırmıştır. BOA. DH. ŞFR. 264/80, 30 A 1317 (12 Eylül 1901).

⁹⁶²BOA. DH. TMIK.S.. 45/7, 4 S 1321 (2 Mayıs 1903).

⁹⁶³ Bu olaydan kısa bir süre sonra eşkıya yakalanmış ve çaldıkları para ile eşya geri alınarak ilgili kişi ve yerlere teslim edilmiştir. BOA. Y.PRK.UM. 77/50, 20 Ş 1323 (20 Ekim 1905).

⁹⁶⁴ Nasıl oluyor da bazıları 5-6 yıl boyunca 90'dan fazla köyü yakıp yıkıyorlar ve bunlara hiçbir surette müdahale edilemiyor? Devletin o bölgedeki askerî varlığı ne işe yaramaktadır? Köyleri yakılıp yıkılırken devleti yanında göremeyen köylüler böyle bir devlete nasıl vergi verir ve nasıl askerlik yaparlar? Soruları sorulduğunda maalesef cevap alınmamaktadır. Fakat gerçek bir umutsuzluk ve çaresizlik vakasıyla karşı

1907	Eruh'ta askerî kuvvetin geldiğini duyan ve bu civarda uzun zamandır eşkıyalık yapan Ömer ve emrindeki 400'den fazla adamı, askerinin geçeceği bir mevkide pusuya yatmışlar ve askerler gelince de çatışmaya girmişlerdir. Saat 11.00'de başlayan çatışma gece 01.00'e kadar sürmüştür. Şaki Ömer ve avanesi gecenin karanlığından faydalanarak kaçmayı başarmıştır. Çatışmada 1 asker ölmüş ve 7 asker de yaralanmıştır. Eşküyadan ise 4-5 ölü olduğu ve 1 kişinin de ağır yaralı olduğu bilgisi paylaşılmıştır ⁹⁶⁵ .
------	--

Tablo 19'da gösterilen birkaç örnek üzerinden genelleme yapılabilir. Buna göre eşkıyalık, günlük hayatın bir parçası haline gelmiştir. Devletin askerî varlığı bu olaylara zamanında müdahale edebilecek bir sayı ve çeviklikte değildir. Zamanında yapılamayan müdahale, mağdur sayısını artırmış ve dolayısıyla asayiş olaylarının etki alanını genişletmiştir. Devletten beklediği desteği bulamayan ahali, çareyi başka yere göç etmekte bulmuştur. Devletin yereldeki idareci ve askerî yetkililerinin bu konuyu çözme noktasındaki çabaları yeterli gelmemiştir. Askerî güvenli olarak İstanbul'dan gelen posta bile soyulduğuna ve askerlerin elindeki tüfekler eşkıyanın eline geçtiğine göre, eşkıyaların askerî birliklerden çok da çekinmediği anlaşılmaktadır. Eşküyalık faaliyetlerinin misyonerleri de etkilemesi, yabancı devletlerin bu konuyu dillendirmesine ve dolayısıyla İstanbul'daki devlet erkânının konuya daha çok mesai harcamasına neden olmuştur. Fakat alınan bütün tedbirlere rağmen bölgedeki eşkıyalık faaliyetleri devletin yıkılışına değin tamamen sonlandırılmamıştır. Eşküyaların askerî mücadelenin yanı sıra bazen de affedilerek kazanılmaya çalışıldığı görülmektedir⁹⁶⁶. Fakat affedilen eşkıyaların bir kısmının uslanmadığı görülmektedir⁹⁶⁷. Bir kısmının ise başka bir vilayette devlet hizmetine girdiği bile olmuştur⁹⁶⁸. Eşküyalık olayları sadece Bitlis vilayetine has bir sorun değildir. Bitlis'e civar başka mahallerde de benzeri

karşıya kalmakta o bölgedeki köylüler. Devlet adeta eşkıya takip etmekten ve yakalamaktan yorulmuş benzemektedir. Peki halk ne yapsın? Devlete güvenmekten ona sığınmaktan başka elinden ne gelir? Ya da daha güvenli gördüğü başka yerlere kaçmak zorunda kalacaktır. *BOA. BEO. 2777/208261, 15 M 1324 (1 Mart 1906).*

⁹⁶⁵ Devletin, eşkıyalar karşısındaki acziyetinin bir başka örneği olan bu olay, yapılan mücadelenin yetersizliğini açıkça ortaya koymaktadır. Verilen malumatta eşkıyanın takip edilmeye devam edileceği ifade edilmiştir. Eşkuya bulunduğu etkili bir müdahalede bulunulmadığına göre takip etmenin de bir netice vermeyeceği ortadadır. Olay ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. *BOA. BEO. 3132/234853, 17 B 1325 (26 Ağustos 1907).*

⁹⁶⁶ 1887'de eşkıyadan olan Derviş oğlu Selim ve kardeşi Cafer'in aman dilemeleri üzerine dosyalarında birçok ağır suç bulunmasına rağmen devlet tarafından hukuk-ı umûmiden af edilmişlerdir. Böylece daha önce yaptıkları yanlarına kar kalmıştır. *BOA. DH. MKT. 1393/38, 23 R 1304 (19 Ocak 1887); 1889'da (Kalo nam kişiyi öldürmekle suçlandığından) Bitlis'teki mahkemesi esnasında firar edip halen firarda olan eşkıyadan Garzanlı Şerif Bey'in bir türlü yakalanamamasından dolayı talep ettiği affa mazhar olmasına razı olunmuştur. BOA. MV. 46/58, 28 Z 1306 (26 Temmuz 1889).*

⁹⁶⁷ Zira aflarla serbest bırakılan eşkıyanın bölgede huzur bırakmadığına dair Muş ahalisinden Cümlezâde Ahmed ve birkaç kişinin şikâyetlerinin araştırılmasına karar verilmiştir. *BOA. DH. MKT. 1364/75, 9 Z 1303 (8 Eylül 1886).*

⁹⁶⁸ Bitlis'in meşhur eşkıyasından Derviş Tinas ve onun gibi başkalarının Erzurum vilayetine giderek zabtiye oldukları ifade edilmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. DH. MKT. 1376/130, 11 S 1304 (9 Kasım 1886).*

olayların olduğu kayıtlara geçmiştir. 1907 yılının Eylül ayında Eğin kazasından şeyhülislamlık makamına çekilen telgrafta eşkıyalık konusundaki çaresizlik açıkça ortaya konmuştur. Hatta öyle ki devletin yereldeki mülkî amirlerinden ümidini kesen halkın şeyhülislamlık makamı üzerinden padişaha ulaşılmasını ve sorunlarının bir an evvel çözülmesini talep etmişlerdir⁹⁶⁹.

Bitlis'te asayiş sarsan suçlardan birisi de kaçakçılıktır. 1886'da Muş Muhasebecisinin evinde misafir olan bir adam sırtında 30 kilo kaçak tütün çuvalı ile birlikte reji kolcuları tarafından yakalanmıştır. Olayın sonucu oldukça ilginçtir. Zira kaçak tütünün Bitlis Defterdarı için hazırlanmış olduğu beyanıyla tütünü yakalayan kolcular tutuklanmış, tütünü taşıyan kişi ise serbest bırakılmıştır⁹⁷⁰. Kaçakçılık sadece tütün ile sınırlı kalmamıştır. Silah kaçakçılığı da yapılmıştır. 1903'te Bitlis'ten gönderilen şifreli telgrafta sadece Sason'daki Ermeni eşkıyanın elinde 200-300 arasında silah bulunduğu ifade edilmiştir⁹⁷¹. Silah kaçakçılığının çoğunlukla Ermeni tüccarlar ve sınırdaki aşiretler üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır. Rusya'dan Osmanlı Devleti'ne gidip gelen tüccarların sınırdaki muhafızları bir şekilde atlatıp yahut rüşvet vererek ikna ettiği ve silahları bu şekilde içeriye soktukları tespit edilmiştir. Bu durum, 1890'da Bulanık kazası yerelindeki örnekle ifade edilmeye çalışılmıştır. Zira sadece buradan Rusya'ya 200'den fazla Ermeni'nin pasaport almadan gidip geldiği ve bunların geri geldiklerinde sandıklarla silah getirip buradaki Ermeni eşkıyaya dağıttığı tespit edilmiştir⁹⁷². Silah kaçakçılığının diğer bir neticesi de aşiretlerin isyanlarını kolaylaştırması ve verginin toplanmasını güçleştirmesidir. Bundan dolayı 1909 yılı itibariyle aşiretlerin elindeki silahların (100-120 bin civarında) askerî harekât ile toplatılmasının uygun olacağı ifade edilmiştir⁹⁷³.

⁹⁶⁹ Eğin'den yazılan telgrafta bir süre önce burada çıkan yangında 300'e yakın evin yandığı ve buralarda kalan halkın sokaklarda yattığı aktarılmıştır. Durum böyleyken bu sefer Dersim sancağındaki Kürtlerden sayıları 800 ile 1.000 arasında olan silahlı eşkıyaların 8-10 köyü basarak buradaki malları ve hayvanları gasp ettikleri ifade edilmiştir. Aynı eşkıyanın yolları da kestiği ve yolcuları soyduklarını, bazılarını ise öldürdüklerini de anlattıktan sonra bu eşkıyaları bağlı buldukları vilayete şikâyet ettikleri halde kimsenin bununla ilgilenmediğini bildirmişlerdir. Eşkıyaların hala aynı işi yapmaya devam ettiklerini ve her an canlarından olabileceklerini, bundan dolayı devletten yardım istediklerini anlatmışlardır. Detaylar için bkz. *BOA. YA...HUS*. 515/118, 24 Ş 1325 (2 Ekim 1907).

⁹⁷⁰ Olayın bu haliyle şikâyete konu olduğu ve tahkikatın yapılması gerektiği ifade edilmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. DH. MKT*. 1371/31, 11 M 1304 (10 Ekim 1886).

⁹⁷¹ Silah çeşidi olarak ise Rus mavzeri, kapaklı, sürmeli ve adi tüfenklerin olduğu bildirilmiştir. *BOA. DH. MKT*. 666/1, 24 Z 1320 (22 Şubat 1903).

⁹⁷² Muş ve havalisine dağıtılan silahlar ise ya civar köylerdeki Müslüman Kürtleri öldürmek ya da Osmanlı askerine saldırmak amaçlı kullanılmıştır. *BOA. DH. MKT*. 1754/91, 08 M 1308 (24 Ağustos 1890).

⁹⁷³ *BOA. DH. ŞFR*. 409/127, 21 Ks 1324 (3 Şubat 1909).

Kaçakçılığın tamamen sonlandırılması için alınması gereken önlemler dönem içindeki yetkili devlet adamları tarafından şöyle aktarılmıştır⁹⁷⁴ : Silah ve tütün kaçakçılarının kesinlikle göz yumulmaması ve bu konuda ihmali olan jandarma ve diğer devlet adamlarının azledilmesi. Kaçakçıların geçiş güzergâhlarının tutularak buralara jandarma takviye edilmesi ve sürekli devriye çıkarılması. Kaçakçılara verilen para cezasıyla yetinilmeyip adlî cezaların da verilmesinin sağlanması. Denizden yapılan kaçakçılığın önlenmesi adına sahildeki vilayetlerin vapur tedariki ve devriye çıkarılması hususunda desteklenmesi. Kaçakçılığı âdet edinen yerleşim birimlerindeki çocukların eğitimi için birer okul ve câmî inşa edilmesi. Böylece okumalarının sağlanarak gelecek nesillerin bu işten uzak tutulmasının sağlanması.

Yukarıda sayılan maddelerin icraya konması için Erzurum vilayeti ve Rus sınırına komşu olan diğer vilayetlere bilgi verilerek, bu konunun hassasiyetle takip edileceği bildirilmiştir.

Asayiş olaylarında ihmali görülen bazı idareciler rütbe ve makamına bakılmaksızın görevden alınmaya başlanmıştır. 1886 yılında dönemin Bitlis Valisi Arif Paşa, kentteki gasp, hırsızlık ve cinayetleri önleyememesi gerekçe gösterilerek görevden azledilmiştir. Aynı gerekçelerle Muş Mutasarrıfı Salih Paşa hakkında da soruşturma açılmıştır⁹⁷⁵.

II. Abdülhamid dönemi Bitlis vilayetinde soygun çeteleri o kadar pervasızlaşmışlardı ki Bulanık naibinin evini bile soymuşlardır. 1889 yılının Aralık ayında Bulanık Naibi Süleyman Necati Efendi'nin evinin 15 kişilik silahlı bir çete tarafından basılarak 500 lirasının ve diğer değerli eşyasının alındığı, evde bulunan eşinin bu olaydan sonra rahatsızlandığı ifade edilmiştir⁹⁷⁶. Zira kaza merkezinde adaleti sağlamakla görevli bir naibin evinin dahi çok rahat bir şekilde basılması, suçluların korkabileceği bir kolluk kuvvetinin olmadığı yahut verilen cezaların caydırıcı olmadığı sonucunu doğurmaktadır. Nihayetinde her iki sonuç da idarî, askerî ve adlî bir boşluğun olduğunun göstergesidir. 1897'de Bitlis şehir merkezinde soyulan bir kervanda bulunan,

⁹⁷⁴BOA. DH. MKT. 666/1, 24 Z 1320 (22 Şubat 1903).

⁹⁷⁵ Soruşturmanın detayı için bkz. BOA. MV. 14/13, 12 S 1304 (10 Kasım 1886).

⁹⁷⁶BOA. DH. MKT. 1681/85, 20 R 1307 (14 Aralık 1889).

-Bitlis İngiltere viskonsolosunun içinde birkaç şişe konyak olan- çantasının da çalınması olayı, İngiltere Sefareti eliyle Hariciye Nezareti'ne bildirilmiş ve dolayısıyla olay devlet ricalinin gündemine taşınmıştır⁹⁷⁷. Şehir merkezinde bu denli ciddi bir olayın meydana gelmesi, buradaki askerî birliklerin –ki sayısı 200'dür– mevcudunun azlığına bağlanarak olaya gerekçe bulunmuştur. Bir yıl geçmeden civar vilayetlerden altı bölük askerinin Bitlis'e sevk edilmesine karar verilmiştir⁹⁷⁸.

Vilayetlerde meydana gelen olaylar ile ilgili ara ara suç jurnallerin merkeze gönderilmesi zorunluluğu getirilmiştir. Bundan dolayı özellikle vilayet-i sittedeki yerleşim merkezlerinden daha düzenli bilgi akışı istenmiştir. Zaman zaman günlük olarak dahi raporların gönderildiği olmakla beraber, çoğunlukla 15 günlük olarak jurnaller düzenlenmiş ve gönderilmiştir. Bu jurnaller suç tablosunu toplu olarak görebilmek adına önemlidir.

Kentte meydana gelen adli olayları -jurnallerden de istifade ederek- krolonojik sıraya göre vermek gerekirse şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Bitlis şehir merkezinde 1876-1880 yılları arasında meydana gelen olaylara bakıldığında, 1876'da 2 hırsızlık, 1 gasp, 1 yaralama ve 5 cinayet; 1877'da 2 hırsızlık, 3 gasp, 3 yaralama ve 4 cinayet; 1878'da 3 hırsızlık, 1 gasp, 4 yaralama ve 2 cinayet; 1879'da 5 hırsızlık, 2 yaralama ve 2 cinayet olayı ile 1880'da 3 hırsızlık ve 1 yaralama olayının olduğu görülmektedir⁹⁷⁹. Aynı tarihler -1876-1880- arasında Ahlât kazasında ise 1 cinayet, 2 gasp, 9 hırsızlık, 1 darp ve 1 tecavüz olayı meydana gelmiştir⁹⁸⁰.

1886 ve 1889 yıllarında çeşitli asayiş olayları meydana gelmiştir⁹⁸¹. Vilayet genelinde bir yılın tamamında meydana gelen olayların seyrine daha detaylı olarak bakıldığında 1890 yılı için şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

⁹⁷⁷BOA. A.MKT.MHM. 620/47, 4 S 1315 (5 Temmuz 1897).

⁹⁷⁸BOA. A.MKT.MHM. 614/18, 19 N 1315 (11 Şubat 1898).

⁹⁷⁹BOA. Y.PRK.UM. 4/10, 14 Z 1297 (18 Ekim 1880).

⁹⁸⁰Can, "a.g.m.", s.268.

⁹⁸¹1886 yılının Kasım ayında Eruh kazasında eşraftan Hacı Abdullah Efendi tarafından bir kişinin öldürüldüğü ve malının gasp edildiği bildirilmiştir. Adı geçen kişinin eşraftan olmasından dolayı Bitlis valisi ve Siirt mutasarrıfınca kayırıldığı ve konu ile ilgili tahkikat başlatıldığı bildirilmiştir. BOA. DH. MKT. 1379/2, 19 S 1304 (17 Kasım 1886); 1889 yılının Şubat ayında Bitlis'te bir kalpazanlık şebekesine verilen baskında 300'den fazla sahte gazi altının ve üretimde kullanılan edevatın yakalandığı bildirilmiştir. Suçlular da yakalanarak adliyeye sevk edilmişlerdir. BOA. DH. MKT. 1597/5, 19 C 1306 (20 Şubat 1889); Aynı yılın Mayıs ayında Bitlis Reji Müdürüne gece vakti silahlı saldırı olmuştur. BOA.

Tablo 20-1890 Yılında Bitlis Vilayeti Genelinde Meydana Gelen Olaylar				
Şuç Çeşidi	Ocak-Şubat-Mart-Nisan-Mayıs-Haziran ⁹⁸²	Temmuz-Ağustos ⁹⁸³	Eylül –Ekim-Kasım-Aralık ⁹⁸⁴	Toplam
Cinayet	29	13	13	55
Yaralama	4	8	7	19
Hırsızlık	31	-	4	35
Gasp	33	5	11	49
Yol Kesme	4	-	1	5
Kız Kaçırma	6	-	5	11
Yalancı Şahitlik	3	-	-	3
Silah Gösterme	1	-	-	1
Kötü Fiil	3	1	-	4
Dolandırıcılık	1	-	-	1
Silah Kaçakçılığı	3	-	-	3
Saldırı	26	-	1	27
Yangın Çıkarma/yakma	6	-	-	6
Diğer Olaylar	28	-	-	28
Toplam	178	27	42	247

Tablo 20'ye bakıldığında 1890 yılının ilk altı ayında meydana gelen toplam olay sayısı diğer altı ayda meydana gelen olay sayısının neredeyse üç katıdır. Yine ilk altı ayda işlenen cinayet sayısının ikinci altı aydakinden fazla olduğu görülmektedir. Yılın tamamına bakıldığında cinayet suçunun ilk sırada geldiği, ondan sonra da sırayla gasp ve hırsızlık suçlarının geldiği görülmektedir. Tabloda gösterilen sayının resmîyete yansıyan olayları kapsadığı dikkate alındığında suç oranının bu sayının üzerinde olduğu tahmin edilebilir. Zira Bitlis gibi aşiret yapısının hâlâ kırılmadığı bir sosyal yapıda intikam güdüsü güçlüdür ve kendi adaletini kendisi sağlama eğilimi göstermektedir. Bundan dolayı çok zorunlu olmadıkça aşiretler, kendi arasındaki asayiş konusunda devletin işe bulaşmasını istemezler. Bitlis Valisi Mehmet Rauf'un Mabeyn'e 21 Mart 1892'de gönderdiği yazıya bakılırsa geçen seneki asayişsizliğin kendisinin göreve başlamasıyla beraber peyderpey ortadan kaldırıldığı ve vergi toplama noktasında mesafe aldığı beyanıyla, buna katkı sunanların ödüllendirilmesini talep etmiştir⁹⁸⁵. Mayıs ayında ise vukuat olmadığı bildirilmiştir⁹⁸⁶. 1893 yılının Nisan ayında Bitlis merkezde -

DH. MKT. 1625/49, 28 N 1306 (28 Mayıs 1889); Haziranda ise Bitlis Reji Müdürü ile muhasebecisi tarafından eşine tecavüz edildiği beyanıyla Agop'un şikâyetçi olduğu ve soruşturmanın açıldığı haber edilmiştir. Şikâyetçi Agop'un bir süre sonra şikâyetinden vazgeçtiği bildirilmiştir. Sonuç itibarıyla bakıldığında Agop ya iftira atmıştır ya da üzerindeki baskıya dayanamamaya şikâyetinden vazgeçmiştir. *BOA. DH. MKT.* 1630/9 21 L 1306 (20 Haziran 1889); *BOA. DH. MKT.* 1649/138, 23 Z 1306 (21 Temmuz 1889).

⁹⁸² Bu oranlara 1889 yılının son 3 ayındaki olaylarda dâhildir. Buna göre ifade edilen oranlar 9 aylık bilançodur. *BOA. YA...HUS.* 238/60, 14 M 1308 (30 Ağustos 1890).

⁹⁸³ *BOA. YA...HUS.* 242/55, 24 Ca 1308 (5 Ocak 1891).

⁹⁸⁴ *BOA. YA...HUS.* 247/57, 14 L 1308 (23 Mayıs 1891); 4, 11 ve 12 Aralık tarihli telgraflarda asayiş konusunda sorun yaşanmadığı bildirilmiştir. *BOA. Y.PRK.A.* 6/27, 29 R 1308 (12 Aralık 1890).

⁹⁸⁵ *BOA. Y.MTV.* 49/28, 10 Ş 1308 (21 Mart 1891).

⁹⁸⁶ Bitlis ile birlikte Trabzon, Mamuratülaziz, Halep, Ankara ve Halep'te de Mayıs ayında vukuat olmadığı bildirilmiştir. *BOA. Y.PRK.A.* 6/50, 13 L 1308 (22 Mayıs 1891).

kısa sürede büyüme eğilimi gösteren- bir kavga meydana gelmiştir⁹⁸⁷. 1898 yılının Şubat ayında Bitlis merkezde bir polis öldürülmüştür⁹⁸⁸. Aynı yılın Mart ayında ise Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki bir olay neticesinde 10 kişi hayatını kaybetmiştir⁹⁸⁹.

Yıl içinde meydana gelen olayların aylık dökümüne bakıldığında 1899 yılının ilk dört ayı için şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Tablo 21-1899 Yılıın ilk Dört Ayında Bitlis Vilayeti Genelinde Meydana Gelen Olaylar					
Şuç Çeşidi	Ocak ⁹⁹⁰	Şubat ⁹⁹¹	Mart ⁹⁹²	Nisan ⁹⁹³	Toplam
Cinayet	7	3	4	1	15
Yaralama	4	2	5	16	27
Hırsızlık	11	1	2	3	17
Gasp	11	1	2	1	15
Toplam	33	7	13	21	74

Tablo 21'e bakıldığında en fazla suçun ocak, an az suçun ise şubat ayında işlendiği görülmektedir. Sadece bu istatistikler dikkate alındığında en fazla suçun "yaralama" olarak kayda geçtiği görülmektedir. Cinayet olaylarının ise en az olduğu ay nisandır. Sadece Bitlis şehir merkezine bakıldığında ocak ayında 1 cinayet ile 2 gasp,

⁹⁸⁷ 8 Nisan 1893 tarihinde merkeze bildirildiği üzere Bitlis şehir merkezinde Arsaaltı denen mevkide Müslümanların kendi arasındaki bir sürtüşme kısa zamanda 50-60 kişinin kavgasına dönüşmüştür. Olay bastırılıncaya kadar 17 kişi yaralanmış ve bunlar adliyeye sevk edilmişlerdir. *BOA. Y.A...HUS. 272/102, 21 N 1310 (8 Nisan 1893).*

⁹⁸⁸ 17 Şubat 1898 gününün sabahında Bitlis'te mahallebaşı denilen mevkideki çeşme başında Bitlis Serkomiseri Hilmi Bey ölü olarak bulunmuştur. Hilmi Bey'in boğazı kesilmek suretiyle öldürüldüğü ifade edilmiştir. Hilmi Bey'in öldürülmesi olayı ile ilgili olarak her ne kadar Ermenilerden şüphe edilmiş ise de Ermenilerle birlikte Müslümanlardan da tutuklananlar olmuştur. Seraskeriden yazılan yazıda olayın büyük ihtimalle Ermenilerce işlendiği ifade edilmiştir. Bitlis'teki İngiliz viskonsolosu da olay ile ilgili Ermenilerin tutuklandığından bahsetmiştir. Olayla ilgili dördü Müslüman onsekizi Ermeni olmak üzere toplam yirmi dört kişi tutuklanmıştır. Zanlıların mahkemedeki beyanları ve delillerin yetersizliği nedeniyle 29 Temmuz 1898 tarihinde zanlıların yargılanmasının menine karar verilerek dosya kapatılmıştır. Devlet, kendi emniyet görevlisini şehrin göbeğinde öldürenleri yakalayamamıştır. Vilayetin merkezinde durum böyleyken suçluların yakalanması ve adaletin tecellisi konusunda merkeze uzak olan yerlerde durumun daha da vahim olacağı düşünülmektedir. *BOA. İ.HUS. 62/82, 28 L 1315 (2 Mart 1898); BOA. A.MKT.MHM. 621/3, 01 Za 1315 (13 Mayıs 1898); FO.(Foreing Office Papers at Public Record Office), 195/1944.*

⁹⁸⁹ Bitlis'te 3 Ermeni Müslüman bir tüccarı bahçeye zorla götürüp dilini kesmişler ve onu yaralamışlardır. Bu olaya şahit olanların haber vermesi üzerine diğer Müslümanlar olaya karışmışlar ve olay büyümüştür. Olayın nihayetinde toplam 10 Ermeni hayatını kaybetmiş ve yaralanan Müslüman ise tedaviye alınmıştır. Bu olay, Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki gerilimin her an bir çatışmaya dönüşüp, beklenmedik bir neticeyi ortaya çıkarabileceğini göstermiştir. Bunun da nedeni yakın geçmişte Bitlis merkez ve civarındaki Ermeni çetelerce Müslüman halka uygulanan şiddet ve akabindeki çatışmalı ortamın hâlâ devam ediyor olmasıdır. Detaylar için bkz. *BOA. A.MKT.MHM. 621/3, 01 Za 1315 (13 Mayıs 1898).*

⁹⁹⁰ *BOA. HR.SYS.(Hariciye Nezâreti Siyasî) 82/92, 11 04 1899; BOA. HR.SYS. 82/89, 18 03 1899.*

⁹⁹¹ *BOA. HR.SYS. 82/92, 11 04 1899.*

⁹⁹² *BOA.HR.SYS. 83/1, 02 05 1899.*

⁹⁹³ *BOA. HR.SYS. 83/11, 08 06 1899.*

Mart ayında 1 cinayet, 1 gasp ile 1 yaralama, Nisan'da ise 1 hırsızlık olayı meydana gelmiştir. Şubat ayında ise olay olmamıştır. Şubat ayında meydana gelen cinayetlerden birisi Pervari'de öldürülen bir jandarma, ikincisi Genç'te Ermenilerden bir jandarma tarafından öldüren bir Müslümandır. Sonuncu cinayet ise Malazgirt'te işlenmiştir. 1900 yılının Ocak-Şubat ve Mart aylarında vukuat olmadığı bildirilmiştir⁹⁹⁴.

Kentteki asayiş olaylarının önlenmesi ve olaylara müdahale edilmesinde askerî kuvvet büyük öneme sahiptir. Bitlis'te 1877 yılında meydana gelen bir olay, şehrin güvenliği açısından bir fikir vermektedir. Zira Monkanlı Aşiretine mensup, Ermeni bir vatandaşı öldürmekle suçlanan bir Kürt, aşiretinin Bitlis hapishanesine verdiği baskınla kurtarılmıştır. Zikrolunan aşiret mensupları bununla da yetinmeyerek şehri talan etmeye başlamıştır. Kaymakamın elinde hapishane güvenliği, postaya nezaret ve diğer asayiş işlerinin tamamı için toplam 40 kişi bulunduğundan olaya müdahale edememiştir. Bunun üzerine şehirdeki ticari işlerinin sekteye uğrayacağını düşünerek olaya başka bir Kürt aşireti müdahil olmuş ve şehir talan edilmekten kurtulmuştur⁹⁹⁵. Benzer bir olay daha öncesinden de yaşanmıştır. Mutki'deki aşiret mensuplarının 1862'nin Aralık ayında Bitlis merkeze gelerek hükümet konağını bastığı ve hemen altındaki hapishanede bulunan mahkûmları kaçırdığı bilgisi yerelden merkeze bildirilmiştir⁹⁹⁶. Binlerce silahlı ferdi olan aşiretlere Bitlis'te bulunan az miktarda jandarma ve zaptiyenin müdahalesinin anlamsızlığı ortadadır⁹⁹⁷. Bu türden olayların bertaraf edilmesi ancak caydırıcı askerî güç ile mümkün olabilir. Merkezdeki askerî kuvvet vilayetin geneli için değerlendirildiğinden en ücra yerdeki bir olaya dahi gerektiğinde müdahale edebilmesi gerekmektedir. Fakat bazı birliklerin sevki izne tâbi olduğundan ve bazı durumlarda acil

⁹⁹⁴ Bu aylarda düzenlenen vukuat cetvelleri boş olarak gönderilmiştir. *BOA. ZB. 305/23, 29 Şu 1315 (13 Mart 1900); BOA. ZB. 305/28, 23 Ma 1316 (5 Nisan 1900).*

⁹⁹⁵ *FO. 78-2623.*

⁹⁹⁶ Erzurum ve Van valisine yazılan yazıda bu olayı gerçekleştirenlerin bir an önce yakalanıp mahkemeye teslim edilmesi gerektiği emri verilmiştir. Bu yapılmazsa devletin itibarının daha da zedeleneyeceği ve ileride daha büyük olayların çıkmasına sebebiyet vereceği ifade edilmiştir. *BOA. A.MKT.MHM. 253/51, 1279 B 29 (20 Ocak 1863).*

⁹⁹⁷ 1 Eylül 1907'de Seraskeri'ye yazılan tezkirede Garzan kazasına tabi iki köyden birisinin eşkıyalarca yakıldığı diğerinin ise abluka altına alındığı ifade edilmiştir. Olaya müdahale etmeye giden jandarmaya da ateş açılmış ve bir jandarma yaralanmıştır. Eşkryanın başındaki kişiler Sasonlu şaki Ali Yunus ile Bışar Çeto'dur ve bunlar 2 aydan beridir o havalide eşkıyalık ile köylere baskın vermektedirler. Bunlar kalabalık bir silahlı güç ile köylere baskın verdiğinden yakınlardaki askerî birlikler yetersiz kalmışlardır. Bunun üzerine civardan askerî birliklerin sevki için hazırlıklara başlanmıştır. Mardin'den 2 bölük piyade ile Bitlis merkezdeki 2 bölük Muş askerinin buraya sevkine karar verilmiştir. Fakat Bitlis'teki birliklerin gönderilmesi için gerekli olan iznin alınması gecikmiş ve eşkıyalar bir köyü daha ateşe vermiştir. Böylece eşkıyalara zamanında müdahale edilememiş ve halk büyük bir felaket yaşamıştır. Bu örnekten yola çıkılırsa dönemin hantal bürokratik yapısı/hiyerarşisi acil müdahale gerektiren durumlarda bile mağduriyetlere sebebiyet vermiştir. *BOA. Y.A...HUS. 515/106, 21 Ş 1325 (29 Eylül 1907).*

müdahale gerektiğinden askerin mevcuduna rağmen sıkıntıların yaşandığı durumlar olmuştur⁹⁹⁸.

Bitlis vilayet olduktan sonra zamanla buraya askerî birlikler yerleştirilmeye başlanmıştır. İlk etapta asker sayısı 100'e çıkarılmıştır. İlerleyen zaman diliminde Erzincan'daki IV. Orduya bağlı olarak Nizamiye askerlerinden müteşekkil Dördüncü Piyade Fırkası, Piyade Otuz İkinci Alayının Birinci, İkinci ve Üçüncü Taburu, Dördüncü Ordu On Altıncı Liva, Piyade Otuz Birinci Alayının Birinci, İkinci, Üçüncü ve Dördüncü Taburları, Yirmi Dördüncü Seyyar Topçu Alayının İkinci Taburunun Dördüncü Bölüğü bulunmaktadır⁹⁹⁹. Altmışınca Redif Alayı merkezleri olarak, Bitlis sancağında Birinci Tabur, Genç sancağında İkinci Tabur, Siirt sancağında Üçüncü Tabur ve Malazgirt kazasında Dördüncü Tabur yerleştirilmiştir¹⁰⁰⁰. Bir süre sonra Van redif liva merkezi de Bitlis'e nakledilmiştir¹⁰⁰¹. Bir de iç güvenliği sağlamak üzere kurulmuş olan Zaptiye Kuvvetleri¹⁰⁰² ve Zaptiye (Jandarma) Alayı bulunmaktadır¹⁰⁰³. 1892'de vilayet genelindeki toplam askerî mevcut 1.146 kişiye ulaşmıştır¹⁰⁰⁴. 1896'nın Ekiminde 404 süvari ve 593 piyade toplam 997 olan jandarma sayısı, artırılarak 493 süvari ve 640 piyade olmak üzere toplam 1.137 kişiye çıkarılmıştır¹⁰⁰⁵. 1902 yılına gelindiğinde Bitlis'teki askerî birlik sayısı, 5 tabur piyade ve 1 alay süvari askere

⁹⁹⁸ 15 Eylül 1907 tarihinde Seraskeri'ye yazılan tezkirede ifade edildiği üzere Çemişgezek'teki eşkıyanın baskı ve tecavüzlerinin oradaki askerî kuvvete rağmen sonlandırılmamasından dolayı halkın, hükümet konağını basarak buradaki memurları rehin aldığı bildirilmiştir. Bu olayın açığa çıkmasından sonra durum, Mamuratülaziz vilayetine bildirilerek olayın tahkik edilmesi istenmiştir. Ayrıca vilayette bulunan 2 top ve 4 tabur askerin de buraya acilen sevki ile eşkıyanın bertaraf edilmesi istenmiştir. Bu örnek, devletin eşkıya karşısındaki acziyetinin ve halkın çaresizliğinin en somut tezahürü olmuştur. Detaylar için bkz. *BOA. YA...HUS.* 515/106, 21 Ş 1325 (29 Eylül 1907).

⁹⁹⁹ *SVB*, H.1316 (M.1898). s.70.

¹⁰⁰⁰ Tüccarzade İbrahim Hilmi, *a.g.e.*, s.213; Bu redif taburlarının masrafları bir süre sonra karşılanamaz olmuştur. Bundan dolayı Bitlis vilayetince, Malazgirt ve Bitlis'teki Redif Taburlarının terhis edilmesi teklifi merkezde kabul görmüştür. Bu birliklerin terhisi için Dördüncü Orduya gerekli talimat verilmiştir. Bu örnek, çalışılan dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu maddi imkânsızlığın ne seviyede olduğunu göstermesi açısından önemlidir. *BOA. A.MKT. MHM.* 620/3, 06 Ş 1313 (22 Ocak 1896).

¹⁰⁰¹ *BOA. DH.MKT.* 2788/45, 15 Ra 1327 (6 Nisan 1909).

¹⁰⁰² *SVB*, H.1317 (M.1899). s.134.

¹⁰⁰³ *SVB*, H.1318 (M.1900). s.117-118.

¹⁰⁰⁴ Askerî personelin görevi ve sayısının detaylı dökümü ise şöyledir: 1 Jandarma Kumandanı, 4 Binbaşı, 1 Alay Emni, 4 Tabur Kâtibi, 15 Piyade ve Süvari Yüşbaşısı, 15 Piyade ve Süvari Mülazım-ı Evveli, 15 Piyade ve Süvari Mülazım-ı Sanisi, 8 Piyade Serçavuşu, 32 Piyade Çavuşu, 8 Piyade Bölük Emni, 64 Piyade Onbaşısı, 504 Piyade, 7 Süvari Serçavuşu, 28 Süvari Çavuşu, 20 Süvari, 70 Süvari Onbaşısı ve 350 Süvari Neferi olmak üzere toplam 1.146 askerî personel görev yapmaktadır. Aldıkları maaş miktarı için ayrıca bkz. *BOA. DH. ŞFR.* 286/58, 28 My 1318 (10 Haziran 1902).

¹⁰⁰⁵ Jandarma için yıllık yapılan tahsisat ise 2.950.212 kuruştan 3.346.729 kuruşa çıkarılmıştır. *BOA. DH. TMIK.S.* 1/92, 24 Ca 1314 (31 Ekim 1896).

ulaşmıştır¹⁰⁰⁶. 1904'te toplam jandarma sayısı 1.332 olmuştur¹⁰⁰⁷. Jandarma sayısındaki artışa rağmen sorumlu komutanlarına, jandarmanın asli görevi dışında başka işlerde kullanılmamasına dair bir de uyarı yapılmıştır¹⁰⁰⁸. 1879'da Jandarma Kanunu'nda yapılan düzenleme ile 1904'ten itibaren Çerkezler de orduya yazılmaya başlamıştır. Jandarma ve subay olarak kendini yazdıran 250 Çerkez, özellikle Bitlis'teki iç güvenliğin sağlanması noktasında seyyar birlikler için değerlendirilmiştir. Doğu vilayetlerinde üç aşamalı bir güvenlik sistemi icra edildiği görülmektedir. Bunlar; düzenli askerî birlikler, Hamidiye Alayları ve jandarma olarak kaydedilen Çerkez ve Çeçen muhacirlerdir¹⁰⁰⁹.

Bitlis'teki askerî mevcudun büyüklüğüne bakıldığında bunların barınmaları ve eğitimleri için korunaklı binaların bulunması gerektiği ifade edilebilir. Bu kapsamda 1876'da askerî malzeme deposu yapılmıştır¹⁰¹⁰. Bitlis, vilayet olduktan sonra merkez sancakta mevcudiyeti artan askerlere kışla yapımının zaman alacağı dikkate alındığında bunların kalmasına müsait bina tedariki çalışmaları yoğunlaşmıştır. Bundan dolayı idâdî okul binasının uzun bir süre askerler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Askerlerin bir diğer kısmı ise kiralanan binalarda hatta mahalle arası ve câmilerde kalmak zorunda oldukları bildirilerek yeni kışla yapımı için izin talep edilmiştir¹⁰¹¹. Yapılması talep edilen kışlanın dört blok şeklinde inşası planlanmıştır. Kışlanın içinde kalem odası, binbaşı odası, hastane, kiler odası, mutfak, hamam, çamaşırhane ve câmi gibi birimler olacak şekilde hazırlık yapılmıştır. Keşfi planlandığı şekilde yaptırılan her bir kışlanın 450.000 kuruştan hesaplanmasıyla iki kışlanın 900.000 kuruşa mal olacağı Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir. Bununla birlikte 220.000 kuruş ile askerî rüşdiye için de bir

¹⁰⁰⁶Dönem içinde vilayetten sıklıkla merkeze iletilen taleplerin başında asker sayısının artırılması ilk sırada idi. Asker sayısı artırıldı arttırılmasına lakin bu sefer askerlerin iâşesi sorun olmaya başlamıştır. 1902 yılının vilayetin aşarı oranında 2.300.000 kuruşluk bir azalma olması, buradan alınan askerî payı da olumsuz etkilemiştir. Bundan dolayı Bitlis vilayeti civar vilayetlerden askerlerini beslemek için maddi yardım talep etmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 277/35, 04 Şu 1317 (17 Şubat 1902).

¹⁰⁰⁷*BOA. DH. TMIK.S.* 51/2, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

¹⁰⁰⁸Jandarmanın zamanının talim ve terbiye ile geçirmesinin asli görevi olduğu hatırlatılmıştır. Detaylar için bkz. *BOA. DH. MKT.* 2648/4, 10 L 1326 (5 Kasım 1908).

¹⁰⁰⁹Nadir Özbek, "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)", *Cambride University Press, International Journal of Middle East Studien, Vol. 40, No. 1*, Cambridge 2008, s.51-61.

¹⁰¹⁰Bu bina günümüzde Bitlis Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından malzeme deposu olarak kullanılmaktadır. Serdar, "*Dünden Bugüne Bitlis....*", s.63.

¹⁰¹¹Merkez jandarma taburu, Farsî mescid-i şerifi vakfına akar olarak kaydedilmiş olan meydan boğazı sokağındaki bir evde yıllık 471 kuruşluk kira karşılığında barınmaktadır. *BOA. EV.d.* 28769, 1314 (M.1897-1898), s.1.

binanın yapılması teklif edilmiştir¹⁰¹². Bunun dışında merkezde ve bağlı diğer yerleşim birimlerinde bir de karakolların bulunması zorunluluğu buralarda askerî bina inşaatını gerekli kılmıştır. Bu kapsamda yerleşim birimleri birbirinden uzakta olan Bitlis şehir merkezinde 1908 yılında tamamlanan karakolhaneden başka polis ve jandarma ikamesi için Bitlis'te yedi adet karakolhanenin daha yapımı çalışmalarına hız verilmiştir¹⁰¹³. Aynı şekilde hükümet konağının bahçesinde yeniden inşa edilen altı odalı zabıta dairesi 1891 yılında tamamlanmıştır¹⁰¹⁴. Tamamlanan askerî binaların resmi açılışlarının yapıldığı ve resimlerinin merkeze gönderildiği ifade edilmiştir¹⁰¹⁵. İller arasındaki yollarda eşkıyalara karşı güvenliğin sağlanması hususunda, Dicle Nehrinin Bitlis vilayeti dâhilindeki sahiline 3 ve Diyarbakır vilayeti dâhilindeki kısmına ise 4 olmak üzere toplam 7 karakolun yapılmasının birçok olayın engellemesinde etkili olacağı ifade edilmiştir¹⁰¹⁶.

Bitlis merkezde 1893 yılı itibariyle bağımsız binası olan hastane bulunmamakta olup, bu hizmet belediye binasında ve belediye tabiplerince yürütülmekteydi. Askerlerden hasta olanlara ise uygun olmayan koşullarda küçük hanelerde bakılmaktaydı. Bu duruma çözüm olmak adına Topçu Miralaylarından müteveffa Hüsnü Beyin evi kiralanarak Tabip Kolağası Arasetady (?) Efendi sorumluluğunda 1893 yılının Aralık ayında binanın tefriş ve tanzimi tamamlanarak askerî hastane olarak hizmete açılmıştır¹⁰¹⁷.

Dönem içinde jandarma teşkilatında yapılan düzenlemelerde bazı hususların dikkate alındığı görülmektedir: Evvela jandarma sayısını azaltarak devlete olan maddi yükü hafifletmek, kalabalık jandarma birliklerini bir arada tutarak hareket kabiliyetini düşürmektense daha küçük birimler şeklinde düzenleyerek asayiş sorunlarının yaşandığı

¹⁰¹² Ödeneklerin aktarıldığına ve tekliflerin neticeye vardığına dair bir kayda ulaşılamamıştır. *BOA. DH.MKT.* 2679/6, 16 Za 1326 (10 Aralık 1908).

¹⁰¹³ Asker ve polisin şu anda içinde bulunduğu binaların adeta ahırdan bozma binalar olduğu ve bunun hükümete yakışmadığı ifade edildikten sonra karakolhanelerin beşinin 10 kişilik ve ikisinin ise 5 kişilik olacağı ifade edilmiştir. *BOA. ZB.* 360/34, 24 H 1325 (7 Temmuz 1909)

¹⁰¹⁴ Zabıta dairesinin eski yeri hapisaneye terk edilmiştir. Bundan dolayı yeni bir binanın yapımı gündeme alınmış ve 17.566 kuruş 35 para harcanarak bu bina inşa edilmiştir. İçinde zabitan odası, tabur ağası odası, alay kumandanı odası, alay kalemi odası, tabur kalemi odası ve tahsilât odası mevcuttur. Binanın projesi için Ek 21'e bkz. *BOA. ZB.* 703/44, 19 Şu 1306 (3 Mart 1891).

¹⁰¹⁵ *BOA. DH. MKT.* 1036/29, 29 L 1323 (27 Aralık 1905); *BOA. DH. TMIK.S.* 62/19, 14 M 1324 (10 Mart 1906).

¹⁰¹⁶ *BOA. Y. MTV.* 288/25, 08 Ca 1324 (30 Haziran 1906).

¹⁰¹⁷ Hastanenin bulunduğu mevkiye binaen hastaların daha hızlı şifa bulduğu aktarılmıştır. Hastanenin fotoğrafı için bkz. Ek 31; *BVG. S.308.*

mahallerde istihdamını sağlamak ve son olarak da sabit birliklere ek olarak seyyar birlikler oluşturup vilayet dâhilinde sürekli hareket halinde olmasını sağlamak¹⁰¹⁸. Böylece daha hızlı ve etkin olarak olaylara müdahale etme imkânı sağlanmış olacaktır. Seyyar birlikler 1903'te oluşturulmuştur. Fakat bir süre sonra bu birliklerin ufak müfrezeler halinde bulundurulmasının asayiş bakımından etkili olamadığı ve askerlerin talim ve terbiyeden mahrum kaldıkları gerekçesiyle birlikler 1909 yılında ilga edilmiştir¹⁰¹⁹.

Asker sayısındaki artış ve devletin içinden geçtiği ekonomik buhran beraberinde asker maaşlarının ödenememesi sorunu getirmiştir. Bu sorun, devletin genelindeki bir sorun olmakla beraber Bitlis'te de etkilerini göstermiştir. 1907 yılı Mayıs ayında İzmir'de, Eylül ayında Erzurum, Trabzon, Mamuratülaziz, Diyarbakır ve Bitlis'te maaşların ödenememesi veya geç ödenmesi bahane edilerek askerler isyan etmişlerdir. İzmir'deki askerlere maaşları verilerek isyan sonuçlandırılmış ise de diğer vilayetlerdeki isyancı askerler, Dördüncü Ordu birliklerince şiddetle bastırılmıştır. Birçok asker bu müdahalede hayatını kaybetmiştir¹⁰²⁰. Bu olaylardan sonra devlet, asker maaşlarının düzenli ödenebilmesi hususunda daha hassas davranmıştır¹⁰²¹.

Bitlis vilayeti genelindeki sancak, kaza ve nahiyelerde güvenliği sağlamak için bir de polisler kullanılmıştır. Bitlis polis teşkilatında, 1894'te şehir merkezinde 1'i

¹⁰¹⁸Daha önce Diyarbakır vilayetinde kurulmuş olan bu birliklerin Bitlis yerelinde oluşturulabilmesi için ciddi hazırlıkların yapıldığı görülmektedir. Son model martini tüfenklerle donatılacak 66 kişilik 3 bölükten müteşekkil olması planlanan ve her bir üyesine ödenecek maaşa kadar hesabı yapıldıktan sonra 14 Haziran 1903'te onay için Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bu talep, 30 Haziran 1903'te Sadaretçe onaylanmıştır. 14 Temmuz 1903 tarihinde de gereken (419.640 kuruşu maaş ve 319.825 kuruşu ise diğer tahsisatlar olmak üzere yıllık toplam 739.465 kuruş) ödeneğin askerî bütçeye eklendiği ve hazırlıkların hızlandırılması istenmiştir. Bitlis'e civar yerleşim birimlerindeki askerî birliklerden seçilecek askerlerden ve gönüllülük esasıyla bu birliklerin oluşturulmasına başlanmıştır. Oluşturulmasına başlanılan bu birliklerle neyin amaçlandığı ise şöyle özetlenmiştir: Vilayet genelinde hareket halinde (geçt-u güzâr) olacaklardır. Dışardan Ermeni eşkıyanın vilayet sınırlarına girmesini engelleyeceklerdir. Aşiretler arasındaki huzursuzlukların giderilmesinde ilk müdahaleyi onlar yapacaklardır. Eşkıya takibinde bunlar kullanılacak ve aşiretlerden bu konuda artık destek alınmayacaktır. Ticaret ve posta yolunun güvenliğini bunlar sağlayacaktır. Askerî birliklerin yapısı ile ilgili detaylı bilgi için bkz. *BOA. DH. TMIK.S.* 45/7, 4 S 1321 (2 Mayıs 1903); Başka belgelerde ise bu birliğin kurulmasının temel amacı yaylak ve kışlaklara gidiş ve dönüşte yereldeki halkın zarar görmesinin önlenmesi olarak ifade edilmiştir. *BOA. DH. ŞFR.* 135/71, 05 Ni 1304 (17 Nisan 1888); *BOA. DH. MKT.* 2872/89, 22 C 1327 (10 Haziran 1909).

¹⁰¹⁹*BOA. DH. MKT.* 2872/89, 22 C 1327 (10 Haziran 1909); *BOA. DH. MKT.* 2662/92, 24 L 1327 (8 Kasım 1909).

¹⁰²⁰Kansu, *a.g.e.*, s.113, 114.

¹⁰²¹1908 yılının Ağustos ayında Van vilayetindeki askerlerin maaşları için 3.000 lira ve Bitlis'tekiler için ise 150.000 kuruşluk bir ödeneğin acilen Ziraat Bankası aracılığıyla buralara ulaştırılmasına karar verilmiştir. Bu gelişme önceki yıl meydana gelen askerî isyanların tekrar edilmemesi adına tedbir alındığını ortaya koymaktadır. *BOA. MV.* 120/28, 02 Ş 1326 (30 Ağustos 1908).

komiser olmak üzere 18 polis görev yapmaktadır¹⁰²². 1896'da vilayet genelinde toplam 82 polis hizmet etmektedir¹⁰²³. 1897 tarihinde mevcut polisler ek olarak vilayet bağlı 30 nahiyede görev yapmak üzere 30 polisin daha istihdamı için onay alınmıştır¹⁰²⁴. Fakat daha sonra bunlardan 25'nin tayin edilmesine izin verilmiştir¹⁰²⁵. 1902 yılında vilayet genelinde 83 polisin görev yaptığı ve hiçbir polis kadrosunun boş olmadığı bildirilmiştir¹⁰²⁶. 1904 yılı itibariyle vilayet polis teşkilatı mevcudu artarak 106 polise ulaşmıştır¹⁰²⁷. 1907'de mevcut polisler ek olarak 9 kaza ve 6 nahiye için ek polis alımı yapmak isteyen Bitlis vilayetinin talebi, bütçedeki ödeneğin durumuna dikkat çekilerek reddedilmiştir¹⁰²⁸. 1909 yılının Haziranında vilayet genelindeki toplam polis sayısı 107 olmuştur¹⁰²⁹. Aynı yılın Kasım ayında diğer vilayetlerde olduğu gibi Bitlis polis teşkilatında da tensikata gidilerek mevcut 99 personelden 10'u malulen, 11'i ahlaksızlık ve 20'si mesleki yeterliliğe sahip olmadığı gerekçesiyle toplam 41 polisin görevine son verilmiştir. Geriye kalan 58 kişi ile hizmetin yürütüleceği bildirilmiştir¹⁰³⁰. 1912'ye gelindiğinde ise 21'i Bitlis merkezde olmak üzere 76 polisin vilayet genelinde hizmet verdiği görülmektedir¹⁰³¹.

Polis istihdamı devlet bütçesine ciddi anlamda bir yük getirmiştir. 1902 yılı itibariyle Bitlis vilayeti genelinde istihdam edilen 83 polisin maaş ve diğer masraflarının

¹⁰²² Polis sayısının ihtiyacı karşılamadığı ve sayısının artırılması gerektiği defaatle İstanbul'a bildirilmiştir. Fakat çoğunlukla ödenek yetersizliği cevabıyla talep reddedilmiştir. *BOA. İ.HUS.* 32/70, 25 C 1312 (18 Aralık 1894).

¹⁰²³ Bu polislerin isimleri için bkz. *BOA. DH. TMIK.S.* 3/83, 25 C 1314 (1 Aralık 1896).

¹⁰²⁴ Yani alınacak polisler (her nahiyeye 1 polis) aylık 150 kuruştan yıllık 1.800 kuruş ve diğer masraflarla beraber genel toplamda 81.420 kuruşluk bir ödeneğin tahsisinse onay verilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S.* 29/32, 9 Za 1317 (11 Mart 1900).

¹⁰²⁵ Bu değişikliğin sebebi Muş emniyetindeki 1 serkomiser ve 3 komiserin maaşlarına yapılan zamdan kaynaklı farkın istihdam edilmesi planlanan 5 polisin maaş ve masrafına denk gelmesidir. Böylece 30 olarak planlanan polis alım miktarı 25'e düşürülmüştür. *BOA. DH. TMIK.S.* 11/97, 17 S 1315 (18 Temmuz 1897).

¹⁰²⁶ Bu polislerin 1'i birinci, 5'i ikinci ve 25'i üçüncü derecede komiser olup kalan 51 kişi de polis memurudur. *BOA. ZB.* 156/74, 20 Şu 1317 (5 Mart 1902); *BOA. ZB.* 156/108, 27 Te 1318 (10 Kasım 1902).

¹⁰²⁷ *BOA. DH. TMIK.S.* 51/1, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

¹⁰²⁸ *BOA. ZB.* 412/22, 19 E 1323 (2 Ekim 1907).

¹⁰²⁹ Bu rakama 14 kişinin daha eklenmesi gereklidir. Zira göreve yeni başladıkları ve daha memuriyetleri onaylanmadığı için sayıya dâhil edilmemişlerdir. Bu tarihe kadar polislerin taşıdıkları silahların farklı olduğu zikrolunmuştur. 1909'dan itibaren bütün polislerin taşıdıkları silaha da bir standart getirilerek devlet tarafından revolver silahların verilmeye başlandığı görülmektedir. *BOA. ZB.* 157/148, 29 Ma 1325 (11 Haziran 1909).

¹⁰³⁰ Aslında 3 kişinin izinli olmasından dolayı hala muayenesi ve imtihanının yapılmadığı bildirilmiştir. Bu 3 kişinin durumu netleşmediğinden mevcuda eklenmiştir. *BOA. DH. EUM. THR.* 10/16, 18 L 1327 (2 Kasım 1909).

¹⁰³¹ Cırık, *Doğu Anadolu'da...*, s.296.

yıllık maliyetinin 332.512 kuruş olduğu hesaplanmıştır¹⁰³². Her ne kadar bütçe hesaplamaları yapılmış ise de ödeneğin vilayetlere aktarılmasında sürekli sorunlar yaşanmıştır. Bundan kaynaklı polis maaşlarının ve diğer masraflarının zamanında karşılanmadığı zamanlar sıklıkla yaşanmıştır. Ödenek tedarikindeki sıkıntılar, polis mevcudunun yetersizliği, diğer imkânsızlıklar ve maaşların zamanında ödenememesinden dolayı mevcut asayiş sorunlarına zamanında çözüm üretilmemiştir¹⁰³³. Bu da yeni asayiş sorunlarının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Öyle ki vilayet-i sittede uygulanmaya başlanan ıslahat çalışmaları kapsamında, polis ve jandarma teşkilatına nüfus nispetindeki temsil gereği gayrimüslim halktan alımlar gerçekleştirilmiştir. Göreve başlatılan yeni polislerin maaşlarının 2 yıldır ödenemediği ve kışın bastırmasına rağmen elbiselerinin dahi teslim edilemediğine dair Bitlis vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne 12 Ocak 1901 tarihinde sitem dolu bir yazı yazılmıştır¹⁰³⁴. Hatta Mamuratülaziz vilayetindeki bazı polisler 5 yıldır hiç maaş ödenemediği bildirilmiştir¹⁰³⁵. 1907'de Bitlis polis teşkilatından Tefik Efendi'nin bizzat İstanbul'a çektiği telgraftan anlaşıldığına göre polis maaşları hâlâ düzenli olarak ödenememektedir. Bitlis vilayetine yazılan cevabi yazıda Maliye Nezareti'nce ilgili defterdarlığın uyarılarak bundan sonra maaşların düzenli ödenmesine dikkat edileceği bildirilmiştir¹⁰³⁶. Polis karakolları noktasında da sıkıntılar yaşanmıştır. Merkez polis dairesinin iki odalı yıkık dökük bir binadan müteşekkil olduğu ve buradaki polisler dar

¹⁰³² Ayrılan ödeneğin kalem kalem detaylı analizi için bkz. *BOA. ZB.* 156/74, 20 Şu 1317 (5 Mart 1902).

¹⁰³³ Polis teşkilatı için geçerli olan sorunlar benzer şekilde jandarma teşkilatı için de devam etmiştir. İngiliz konsoloslarının yaptığı tespite bakılırsa bu sorunlara iki madde daha eklemek gerekmektedir. Zira konsolosların tespitine göre Bitlis'teki zaptiye, jandarma ve polis teşkilatında görev yapanlara düşük/geç ücret verilmekte ve bunlar beylik silahı olarak eski sistem silah kullanmaya zorlanmaktadırlar. Bu durum, suçluların takip ve yakalanmasında ciddi anlamda olumsuz etki yapmaktadır. Bu sorunun çözülmesi ile birlikte asayiş sorunlarına daha hızlı çözüm üretileceği ifade edilmiştir. Detaylar için bkz. Bilal N. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians, I (1856-1880)*, TTK Yayınları, Ankara 1982, s.533, Trotter'den Salisbury'e 16.08.1879, Turkey No.4 (1880), No.24; Erzurum'daki İngiliz konsolosunun bu konuda –özellikle zabtiyeler için- yaptığı bir tespit daha vardır. Onun beyanına göre zaptiyelerin büyük bir kısmı evlidir ve çocuk sahibidir. Bunlara 140 kuruş maaş verilmektedir. Zabtiyeler onlara bir şey olması durumunda ailelerine bakılmayacağına inanmaktadır. Bu inanç ve maaşlarının yetersizliği eski silah kullanmaya mecbur olmakla da birleşince asayiş işinde başarısızlığa sebebiyet vermektedir. Bu sorunların çözümü asayiş işinin de çözümünü sağlayacaktır. S. Ashıhan Gürbüz, *Hamidian Policy in Eastern Anatolia (1878-1890)*, Bilkent Üniversitesi, Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2008, s.45.

¹⁰³⁴ Sadaret'ten Dâhiliye Nezareti'ne yazılan cevabi yazıda durumdan haberdar olduklarını lakin bütçenin hala onaylanmamasından dolayı yapılacak bir şeyin olmadığı bildirilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S..* 29/23, 26 L 1317 (27 Şubat 1900); *BOA. İ.DH..* 1389/17, 16 B 1319 (29 Ekim 1901).

¹⁰³⁵ Yazışmaların takibi ve neticesi için bkz. *BOA. İ.DH..* 1389/17, 16 B 1319 (29 Ekim 1901).

¹⁰³⁶ Polisin telgrafı ve konu hakkındaki yazışmaların takibi için bkz. *BOA. ZB.* 157/56, 23 Te 1323 (5 Kasım 1907); *BOA. ZB.* 384/22, 17 Ke 1323 (30 Aralık 1907).

geldiği tespiti yapıldıktan sonra bitişiğindeki hanenin tamir edilerek buraya tahsis edileceği ifade edilmiştir¹⁰³⁷.

Vilayet merkezi, sancak, kaza ve nahiyelerde asker ve polis ile sağlanmaya çalışılan asayiş, köylerde bekçiler eliyle yürütülmeye çalışılmıştır. Her köyde masrafları kendilerince karşılanan yerelden bir bekçinin görevlendirilmesi ıslahat layihasının 24. maddesi gereği zarurî kılınmıştır. Böylece küçük çaptaki adlî olaylara yerinden çözüm üretilmiş olacaktır¹⁰³⁸. Görevlendirilecek bekçilerin nüfus nispetinde ve teftiş komisyonunca tayinlerine karar verilmiştir¹⁰³⁹. Bitlis'te nahiye teşkilatının tamamlanması ile birlikte ilk etapta 41 köyde Müslümanlardan bekçi tayini yapılmıştır¹⁰⁴⁰. 1896 yılının Ekim ayı itibarıyla vilayet genelindeki 2.167 köyden ancak 142 köye bekçi tayin edildiği ve bunlardan 31'nin gayrimüslimlerden seçildiği bildirilmiştir¹⁰⁴¹. Aynı yılın Aralık ayında Siirt sancağında 167 köy bekçisinin tayin edildiğini ve bunlardan 11 kişinin gayrimüslim olduğu bildirilmiştir¹⁰⁴². Fakat masraflarının köylülerden karşılanmasından dolayı köy ahalisi bir süre sonra bundan rahatsızlık duymaya başlamıştır. 18 Ocak 1903 tarihli şifreli telgrafta Bitlis Valisi Hüsnü Bey, köylülerin bekçi maaşını vermemelerinden dolayı bekçilerin tek tek görevlerini bıraktıklarını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir¹⁰⁴³. 1904 yılının Ocak ayında vilayetten Dâhiliye Nezareti'ne yazılan raporda bu konu tekraren dile getirilerek bekçilerin maaş alamamasından dolayı görevi terk ettikleri ifade edilmiştir¹⁰⁴⁴. Sorunun çözümü konusundaki çabalar yeterli gelmemiştir. Böylece bekçilerin hem yerel güçlere

¹⁰³⁷ 1 Kasım 1893 tarihi itibarıyla birkaç güne kadar tamirata başlanacağı ifade edilmiştir. Ayrıntılar için bkz. *BVG. S.306*.

¹⁰³⁸ Sivas vilayetinden, tütün kaçakçılarının verdiği zarar ve kaçakçılığın önlenememesi hakkında iletilen malumata binaen, Dâhiliye Nezareti köy bekçiliğinin halen teşkil edilmemesinden dolayı bu sorunun devam ettiğini bildirerek derhal bekçilerin istihdamını istemiştir. Yani yereldeki bazı sorunların çözüm merci olarak köy bekçileri gösterilmiştir. Bu örnek bekçilerden beklentilerin neler olduğunu da ortaya koymaktadır. Konu ile ilgili diğer detaylar için bkz. *BOA. DH. TMIK.S. 25/46, 5 S 1317 (15 Haziran 1899)*.

¹⁰³⁹ Bekçiler köyün bağlı bulunduğu nahiye müdürünün teklifi ve vilayet valisinin uygun görüşü ile teftiş komisyonuna isimleri arz edildikten sonra komisyonca uygun görülenler sadaretin onayına sunulurdu. Buradan çıkan karar ile tayin süreci tamamlanmış olurdu. Eğer köy doğrudan kaza ya da sancağa bağlıysa buradaki idare meclisinin alacağı karar teftiş komisyonuna sunulurdu. 1897 yılı itibarıyla Bitlis'te nahiye teşkilatının tamamlanmaya ve köy bekçilerinin tayinlerine başlandığı bildirilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S. 2/2, 27 Ca 1314 (3 Kasım 1896); BOA. DH. TMIK.S.. 5/59, 1 Ş 1314 (5 Ocak 1897)*.

¹⁰⁴⁰ *BOA. DH. TMIK.S. 4/39, 7 B 1314 (12 Aralık 1896)*.

¹⁰⁴¹ *BOA. DH. TMIK.S. 3/83, 25 C 1314 (1 Aralık 1896)*.

¹⁰⁴² *BOA. DH. TMIK.S. 3/101, 28 C 1314 (4 Aralık 1896)*.

¹⁰⁴³ *BOA. DH. ŞFR. 301/44, 5 Ks 1318 (18 Ocak 1903)*.

¹⁰⁴⁴ *BOA. DH. TMIK.S. 51/7, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904)*.

karşı koyamaması hem de maaşlarının ödenememesinden dolayı köy bekçiliğinin esaslı bir şekilde uygulanamadan sonuçsuz kaldığı ifade edilebilir.

Vilayet genelinde asayiş olaylarının önünün alınabilmesi için uygulamaya konulan ve bir çeşit sıkıyönetim şartlarının uygulandığı süreçlerde olağanüstü yetkilerle donatılmış heyet-i tahkikiyeler görevlendirilmiştir¹⁰⁴⁵. Bu heyetlere diledikleri devlet memurunu görevden alma yetkisi dâhil, geniş yetkiler verilmiştir. Bitlis'e tayin edilen valilere sıklıkla bu yetki verilerek vilayeti teftiş ile görevlendirilmişlerdir. Böylece bunlara bürokratik prosedüre takılmadan hızlı karar alma ve uygulama şansı tanınmış olmaktadır. Aynı şekilde Talori ve Sason'daki gibi geniş kapsamlı toplumsal olaylarda tahkik heyetleri uluslararası bir temsiliyetle kurulabilmiştir. Ya da Bitlis'te 1907'de valiye karşı meydana gelen halk isyanında olduğu gibi başka bir vilayetin valisi ile askerî yetkililerinden de bu komisyon teşkil edilebilmiştir. Yani zamanın/olayın gerektirdiği şekilde bu komisyonlar kurulabilmiştir. İdare-i örfî olarak adlandırılan olağanüstü hal dönemlerinde kurulan askerî mahkemelerde (divan-ı harb) bu komisyonların hazırladıkları raporlar kişilerin cezalandırılması için yeterli bir delil teşkil etmiştir.

Güvenliğin sağlanmasında istihbarat faaliyetleri büyük öneme sahiptir. Bundan dolayı II. Abdülhamid, çok önem verdiği istihbarat çalışmalarının organize bir şekilde yürütülmesi amacıyla 1880 tarihinde hafiyelik teşkilatını kurmuştur¹⁰⁴⁶. İstanbul merkez olmak üzere zamanla taşradaki en küçük yerleşim birimine kadar bu teşkilatın faaliyetlerini yaydığı görülmektedir. Zira kendisinin sarayda şahit olduğu olaylar (amcasının ölümü, abisinin tahttan indirilmesi vs.) ve başından geçen başarısız suikast girişimleri ona her şeyden haberdar olmanın önemini kavratmıştır¹⁰⁴⁷. Bundan dolayı başta içinde bulunduğu sarayda ve İstanbul'da bu teşkilatı güvenilir kişilerle kurmuştur. Hafiyelik teşkilatını, ayırdığı bütçe ile finanse edip buradan akan jurnalleri büyük bir

¹⁰⁴⁵ 1908'de Doğu Anadolu'daki asayiş olaylarının sonlandırılması için alınması gereken tedbirler kapsamında oluşturulan teftiş heyetinden Ferik Ali Efendi ve Şurâ-yı Devlet Azasından Mustafa Bey Bitlis'e görevlendirilmiştir. *Tanin (Gazetesi)*, No:41, 28 Ağustos 1324 (10 Eylül 1908).

¹⁰⁴⁶“Hafiyelik” Arapça “gizli” anlamına gelen istihbarat ajanlarını tanımlayan bir tabirdir. Zamanla bu teşkilatta çalışanların sayısı otuz bini bulmuştur. Her millet, meslek ve kademedan insanın hizmet ettiği bir teşkilattir. Ekrem Buğra Ekinci, *Sultan Hamid'in Memleketi Saran İstihbarat Ağı*, <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=496>, (15/07/2017).

¹⁰⁴⁷ İlknur Haydaroglu, “II. Abdülhamid'in Hafiyelik Teşkilâtı Hakkında Bir Risale”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, Ankara 1996, s.109; Ayrıca hafiyelik teşkilatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Emre Gör, *II. Abdülhamid'in Hafiyelik Teşkilatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015; Süleyman Kâni İrtem, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür*, Temel Yayınları, İstanbul 1999,

titizlikle incelemeye çalışmıştır. Taşrada olup bitenleri ve özellikle Ermeni olaylarının yoğun olarak yaşandığı bir dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki olayları yakından takip etmek ve gerekli önlemleri zamanında almak adına, buradaki vilayetlerde ve hassaten Bitlis'te bir hafiyelik merkezinin kurulduğundan bahsedilebilir.

Kentteki asayiş olaylarının önceden haber alınabilmesi ve önlenmesi için hafiye teşkilatının vereceği malumatlar önemlidir. Bu amaçla istihdam edilenlere belli bir ücret ödenmiştir. Hafiyelerin ilettiği jurnaller teker teker değerlendirilmekte ve gereği yapılmaktadır. Dönem içinde Bitlis'e gelen giden yasak yayımlar, aranan kişiler, meydana gelen olayların içyüzünün öğrenilmesi, buradaki idarecilerin gözetilip haklarında araştırma yapılması, diğer memurlar hakkındaki istihbaratlar ve vilayet dâhilindeki daha birçok mevzu hafiyelerin çalışma sahasını oluşturmuştur¹⁰⁴⁸. Hafiyelerin görev alanlarının içinde yabancı ülke temsilcilerinin (sefir ve konsolos gibi) vilayet dâhilindeki hareketlerinin yakın takibe alınması ve düzenli olarak raporlanması da vardır¹⁰⁴⁹. 1885 yılında Bitlis'teki hafiye teşkilatı için 1.000 kuruşluk ödenek istenmiş olması, teşkilatın burada tesis edilmiş olduğunu ortaya koymaktadır¹⁰⁵⁰. 1887 tarihinde vilayetteki bütün memurların maaşının olduğu listeye bakıldığında bir hafiye memurunun görevli olduğu ve aylık 500 kuruş maaş aldığı görülmektedir¹⁰⁵¹. Teşkilata aktarılan ödeneklerin kısa zamanda tükendiği ve sürekli ödenek talep edildiği dönem içindeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. 1890'da aktarılan ödeneklerin aşılmasından dolayı bir süreliğine Bitlis dâhil, bazı vilayetlere artık ödenek aktarılmayacağı iletilmiştir¹⁰⁵². 1892'de Bitlis'e önce 20.000 kuruş, yetmeyince de 10.000 kuruşun daha gönderildiği bildirilmiştir¹⁰⁵³. 1894'te Bitlis ve Sivas vilayetlerinden hafiye teşkilatı için ödenek artım talebi gelmiştir. Bu talebe karşılık olmak üzere, Sivas vilayetinin istediği aylık 5.000 kuruş yerine 3.000 kuruşun, Bitlis vilayetinin istediği aylık 3.000 kuruş

¹⁰⁴⁸ 1895'in Nisanında Bitlis Nüfus Nazırı Arif Efendi'nin liyakatsizliği ve kanunsuz işlerinden dolayı muhbir Sadık imzalı gönderilen jurnal İstanbul'da dikkate değer bulunmuş ve gereğinin yapılması için Bitlis vilayetine talimat verilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 361/38, 15 L 1312 (11 Nisan 1895).

¹⁰⁴⁹ 1892'nin Eylül ayında İngiltere sefirinin oğlu ve Erzurum konsolosunun gezi amaçlı Bitlis'e geldikleri haber verilmiştir. Gelen kişileri antika ve resme meraklı olduklarını, bir ay kadar bölgeyi gezdikten sonra İngiltere'ye geri döneceklerini ifade etmişlerdir. İngiltere'nin Ermeni çetelerine verdiği destek ortadayken bunu sırf masum bir seyahat olarak algılamak çok iyimser olacağından bunların takibi için hafiyelerin görevlendirildiği Bitlis Valisi Tahsin Paşa tarafından merkeze bildirilmiştir. *BOA. Y.A...HUS.* 264/134, 19 S 1310 (12 Eylül 1892).

¹⁰⁵⁰ *BOA. DH. ŞFR.* 127/131, 02 Ts 1301 (14 Kasım 1885).

¹⁰⁵¹ *BOA. ŞD.* 2523/1, 27 M 1305 (15 Ekim 1887).

¹⁰⁵² *BOA. MV.* 55/13, 05 Za 1307 (23 Haziran 1890).

¹⁰⁵³ *BOA. İ.DH..* 1307/22, 23 S 1311 (5 Eylül 1893).

yerine 2.000 kuruşun, tahsisine onay verilmiştir¹⁰⁵⁴. Birkaç ay sonra Bitlis'in ödeneği aylık 3.000 kuruşa çıkarılmıştır¹⁰⁵⁵. Düzenli aktarılan bu ödeneklerin dışında bir de devletçe aranan önemli kişi/kişilerin yerini ihbar edenlere ödül olarak verilen ödenekler de vardır. 1894 yılının Nisan ayında, Bitlis'te aranan Ermeni eşkıyasının yerini ihbar etmek ve diğer yardımlardan dolayı hafiyeye tahsisatından bazı kişilere 25.000 kuruş ödendiği ifade edilmiştir. Ayrıca 10.000 kuruşun daha gönderilmesine onay verilmiştir¹⁰⁵⁶. 1902'nin Şubat ayında istenen 5.000 kuruş gönderilmiştir¹⁰⁵⁷. Bu ödenek, Bitlis'te gizlenmiş Ermeni eşkıyasının açığa çıkarılması için görevlendirilen hafiyelere ödenmiştir. Nisan ayında hafiyeye tahsisinde görev alanlara ödenek verilemediğinden bahisle tekrar ödenek gönderilmesi gerektiği Bitlis'ten bildirilmiştir¹⁰⁵⁸. Çalışılan dönemin sonuna kadar bu teşkilatın Bitlis'te görevde olduğu bilinmektedir¹⁰⁵⁹.

Bitlis kent merkezindeki çarşı ve sokakların güvenliğini sağlama noktasında Bitlis belediyesince de bazı düzenlemelerin yapılmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu kapsamda Müslüman ve Hristiyan ahali ve esnafın kethüdalarca isimlerinin defterlere kaydedilmesi, sokak başlarına isimlerinin asılması ile dükkân ve evlere birer numara verilerek üstlerine takılması sağlanacaktır. Böylece şehir merkezine gelip gezen kişilerin herhangi bir yere kaydı olup olmadığına bakılacak ve kaydı yoksa serseri güruhundan olabileceği kanaatiyle gözaltına alınacaktır¹⁰⁶⁰.

Bitlis vilayeti dâhilindeki aşiret bey ve üyelerinden –eşkıyalık bahsinde değinildiği üzere- suça bulaşmış olup, halen yakalanamamış ve asayiş sorunları üretmeye devam edenlerin af talepleri çoğunlukla kabul edilmiştir. Bundan umulan sonuç asayiş olaylarının önünün alınması ve bu suçluların yakalanması için harcanacak

¹⁰⁵⁴ Ödeneğin Dâhiliye Nezareti'nin fukara tertibinden karşılanması kararlaştırılmıştır. Bitlis'in mevcut ödeneği 328, Sivas'ın ise 1.000 kuruştur. *BOA. İ.DH.* 1311/13, 14 Ş 1311 (20 Şubat 1894).

¹⁰⁵⁵ Bitlis vilayeti dâhilindeki sancaklara hafiyeye tahsisatının dağıtımında Ermeni nüfusu ve olayların yoğunluğu dikkate alınmıştır. Şöyle ki: vilayet dâhilinde an az Ermeni nüfusuna sahip olan Genç sancağına aylık 400, ondan biraz daha fazla Ermeni nüfusuna sahip olup çok fazla asayiş sorunu yaşanmadığından Siirt'e 600 ve son olarak merkez sancak ile Muş'un barındırdığı Ermeni nüfusunun yoğunluğu ve miktarı birbirine yakın olması ve olayların burada daha çok olmasından dolayı buraya da 1.000'er kuruş ödenek tahsisi uygun görülmüştür. Böylece ödenek miktarı 3.000 kuruşa çıkmıştır. *BOA. İ.DH.* 1310/55, 24 B 1311 (31 Ocak 1894).

¹⁰⁵⁶ *BOA. DH. MKT.* 182/20, 11 Ca 1312 (10 Kasım 1894).

¹⁰⁵⁷ *BOA. İ.HUS.* 93/99, 30 L 1319 (9 Şubat 1902).

¹⁰⁵⁸ *BOA. DH.MKT.* 2596/103, 28 Za 1319 (7 Nisan 1902).

¹⁰⁵⁹ II. Abdülhamid'in tahtan indirilmesiyle bu teşkilat lağvedilmiştir. Teşkilattan gelen ve Yıldız Sarayı'nda biriktirilen jurnalarda yakılmıştır. Bundan dolayı teşkilat ile ilgili bilgiler oldukça sınırlı kalmıştır. Ekrem Buğra Ekinci, *Sultan Hamid'in Memleketi Saran İstihbarat Ağı*, <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=496>, (15/07/2017).

¹⁰⁶⁰ *BOA. DH. TMIK.S* 57/33, 5 S 1323 (11 Nisan 1905).

asker ve paralardan tasarruf etmektir. 1891’de Batvan Aşireti ağası Mahmud ve Deyreşo Aşireti ağası Ömer Ağaların bu yöndeki talebi yerinde görülerek af edilmişlerdir¹⁰⁶¹. 1900’de Siirt’in Pervari ilçesinde yaşayan Edyan Aşireti ileri gelenlerinden 17 kişi Bitlis’e gelerek af talep etmişlerdir. Bir daha suç işlemeyeceklerine dair verdikleri söze istinaden af edilmişlerdir¹⁰⁶². Meşrutiyet ilan edildikten hemen sonra siyasî suçlular için çıkarılan umûmi af Bitlis’teki aşiretler arasında ihtilafa sebebiyet vermiştir. 1909 yılında Mutki’deki Terlan Aşireti reisi Hasan ve refiki Saadettin, genel affın çıkarılmasının ilk haftasında Bitlis’te 700’den fazla kişinin af edildiğini ama kendilerinin hâlâ hapiste olduğunu beyanla kendilerinin de salıverilmesini talep etmiştir¹⁰⁶³. Af talepleri gittikçe yoğunluk kazanmıştır. Hasenanlı Aşiretinden Fethullah Hüsnü oğlu Halid, Taş Mahallesinden Kuyulzade Halid ve Yasin ile daha birçok kişi af talebinde bulunmuştur¹⁰⁶⁴. Cinayet zanlısı olup tutuklu bulunan Mehmet Sıdkı da tahliye edilmiştir¹⁰⁶⁵. Öldürme, gasp ve yaralama suçlarından gıyaben mahkûm 313 kişi Bitlis ve Erzurum valiliklerine af talebiyle başvuru yapmıştır. 1908 yılının Aralık ayında Bitlis’ten af için başvuran 372 kişiden 12’si Hristiyan ve 7’si de Yezidi’dir¹⁰⁶⁶. 1897’de 5 Ermeni mahkûm af edilerek serbest bırakılmıştır¹⁰⁶⁷. Bazı mahkûmlar ise hasta ya da malul olduğu için af talebinde bulunmuşlardır. Bunlar da af edilmişlerdir. 1899’da Bitlis hapisanesinde cinayet suçundan mahkûm olup, 15-20 yıl arasında değişen kürek cezalarını çekerken hasta veya malul oldukları beyanıyla Mutkili Birik oğlu Hami, Hoşgeldi köyünden Ahmed oğlu Mustafa ve Ciranlı Aşireti reislerinden Nadir isimli şahıslar af edilerek salıverilmişlerdir¹⁰⁶⁸. Yukarıda verilen örneklerden yola çıkarak Osmanlı Devlet yetkililerinin genel/özel aflara sıcak baktığı ifade edilebilir. 1908’deki genel aftan sonra 1914’te tekrar bir af çıkartılmıştır¹⁰⁶⁹.

¹⁰⁶¹ Bu iki aşiret ağası gibi af edilmeyi bekleyen 140 cinayet mahkûmunun daha olduğu ve bunlar için nasıl bir muamelede bulunulması gerektiği Dâhiliye Nezareti’nden sorulmuştur. *BOA. DH. MKT.* 1801/12, 09 C 1308 (20 Ocak 1891); *Y.A.RES.* 53/34, 17 C 1308 (28 Ocak 1891).

¹⁰⁶² *BOA. DH. MKT.* 1808/74, 03 B 1308 (27 Ekim 1900).

¹⁰⁶³ Gönderdikleri telgrafta, kendileriyle çatıştıkları diğer aşiret üyelerinin af edilip serbest bırakılması ve kendilerinin hapiste tutulmasının nedenlerini sorgulamışlardır. Ya bırakılanların tekrar tutuklanmasını yahut kendilerinin de serbest bırakılmasını talep etmişlerdir. Zira her iki tarafın mahkûm olmasının nedeni birbirleriyle çatışması olmuştur. *BOA. DH. MKT.* 2738/84, 24 M 1327 (15 Şubat 1909).

¹⁰⁶⁴ *BOA. DH. MKT.* 2334/10, 19 Z 1317 (20 Nisan 1900); *BOA. DH. MKT.* 2790/30, 17 Ra 1327 (8 Nisan 1909).

¹⁰⁶⁵ *BOA. DH. MKT.* 2785/27, 13 Ra 1327 (4 Nisan 1909).

¹⁰⁶⁶ *BOA. DH. MKT.* 2690/32, 29 Za 1326 (23 Aralık 1908).

¹⁰⁶⁷ *BOA. A.MKT.MHM.* 539/20, 01 24 Ş 1314 (28 Ocak 1897).

¹⁰⁶⁸ Bahse konu olan mazeretlerin tıbben kanıtlandığı da ifade edilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 2249/51, 16 Ca 1317 (22 Eylül 1899); *BOA. İ.HUS.* 76/157, 29 R 1317 (6 Eylül 1899).

¹⁰⁶⁹ *BOA. MV.* 237/126, 03 M 1333 (21 Kasım 1914).

II. Abdülhamid döneminde Bitlis vilayetinde asayiş bozucu birçok suç işlenmiştir. Güvenliğin sağlanması hususunda mevcut suçların faillerinin yakalanması ve benzeri suçların işlenmesinin önlenmesi gerekmektedir. Vilayetin imkânları ölçüsünde ve suç vasfına göre tedbir alınmaya gayret ettiği görülmektedir. Akla gelen ilk tedbir ise yetersiz olan askerî mevcudun arttırılmasıdır. Zira bahse konu olan olayların büyük çoğunluğu kalabalık aşiretlerin yoğun olarak barındığı kırsal alanda meydana gelmiştir. Bununla birlikte sancak, kaza ve nahiye merkezlerinde polis gücü; köylerde ise bekçiler eliyle asayiş olaylarına yerinde çözüm üretilmeye çalışılmıştır. Yapılan çalışmalarla polis teşkilatı zaman içinde kurumsallasıp daha düzenli bir hale gelirken köy bekçiliği ise maddi imkânsızlıktan dolayı görevini yapamaz hale gelmiştir. Vilayette sayısı arttırılan askerî mevcut ile polisler için kiralık binalarda yürütülmeye çalışılan hizmet, dönemin sonuna doğru kışla ve karakolhanelerin yapımı ile düzene girmiştir. Asker ve polislere düzenli maaş ödenememesi bazı sorunlara sebebiyet vermiştir. Kolluk kuvveti olarak adlandırılan bu gücü elinde tutanların maddî sorunlarla boğuştuğu bir denklemde, bunlardan verim alınması mümkün değildir. Bu nedenle bunlara ödenen maaşların düzene sokulmasına gayret edilmiştir. Bunların dışında güvenliğin sağlanmasında önleyici ya da ön istihbarat denilen faaliyetler için kurulan hafiye teşkilatı, Bitlis'te de çalışmalar yürütmüştür. Söz konusu teşkilatın buradaki birçok olayın önlenmesinde büyük katkıları olmuştur. Bununla birlikte vilayetin başındaki validen en düşük memura kadar bütün memurlar ile ilgili gerektiğinde jurnallerle bilgiler başkente gönderilmiştir. Böylece taşradaki idarî yapının, merkezdeki hedefleri gerçekleştirmede ne ölçüde çalıştığı da ölçülebilmıştır. Asker ve polis gücünün arttırılarak kurumsal hizmetlerin düzene girmesi, hafiye teşkilatının daha düzenli çalışması, belediye teşkilatının kendi çapında bazı tedbirler alması ile asayiş olaylarında bir azalma olmuşsa da, bu olaylar tamamen sonlandırılmamıştır.

2.2.5.Hapishaneler

Hapishane konusu, Tanzimat'tan II. Abdülhamid dönemine kadar Osmanlı Devleti'nin taşrası için önemli bir sorun olarak görülmüştür. Zira mahkûmların güvenlik, yeme-içme ve sağlık hizmetleri gibi faaliyet alanlarının sağlanmasında ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Buna bir de hapishane standartlarında yapılmamış, karanlık, rutubetli ve havasız bodrum katlarında kalınmak zorunda olmak da eklenince, bu konu ciddi bir sorun olarak devlet ricalinin gündemini işgal etmiştir. Hükümet konaklarının

yapımı ve tamiri konusunda çekilen sıkıntılar binanın alt katının hapisane/tevkifhane olarak kullanılıyor olmasından dolayı direkt hapisaneleri de olumsuz etkilemiştir.

1897 yılı itibariyle Bitlis vilayeti genelinde toplam 16'sı erkek ve 8'i kadın olmak üzere toplam 24 adet hapisane vardır¹⁰⁷⁰. Bu rakam 1911'de 16'sı erkek 9'u kadın olmak üzere 25'e çıkmıştır¹⁰⁷¹. Bitlis'teki erkek mahkûmlar hükümet konağı altındaki on odadan müteşekkil hapisanede kalmaktadırlar. Yani ayrı bir hapisane mevcut değildir. Kadın mahkûmlar için ise ayrı bir ev kiralanmıştır¹⁰⁷². Bitlis'teki mahkûm kadınların kaldığı evin kirası ödenemediği zamanlarda imamın evinde, Siirt'te ise gardiyanın evinde, kazalardaki kadın mahkûmların ise merkez vilayete sevk edilmelerine kadar buralardaki imam ve muhtarların evinde cezasını çektiği ifade edilmiştir¹⁰⁷³. Bitlis hapisanesinin yıkılmaya yüz tuttuğu ve yapılan tamiratlarla ayakta tutulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı da tamir masraflarının karşılanması sorunu sıklıkla dile getirilmiştir. 1903 yılında altında bulunduğu hükümet konağı ile beraber 3.183 kuruşluk bir tamir masrafının vilayet bütçesinden karşılandığı ifade edilmiştir¹⁰⁷⁴. Yapılan tamirlerle işin altından kalkılamacağı anlaşılmış olacak ki vilayet dâhilinde büyük bir hapisanenin yapımı için hazırlıklar yapılarak merkeze arz edilmiştir. Hatta bunun için bir de maliyet hesabı çıkarılmıştır. Bitlis merkezde yapılmak istenen hapisanenin toplam masrafı için 137.241 kuruşluk bir bütçe talep

¹⁰⁷⁰ Güran, *a.g.e.*, s.90.

¹⁰⁷¹ Bitlis merkez, Ahlât, Hizan, Mutki kazaları, Muş sancağı merkez, Malazgird, Siirt sancak merkezi, Pervari Eruh, Garzan, Varto, Bulanık kazaları, Genç sancak merkezi, Çabakçur ve Kulp kazaları olmak üzere toplam vilayet dâhilinde erkekler için 16 adet hapisane mevcuttur. Bunun dışında Bitlis merkez, Muş, Siirt ve Genç sancakları ile Ahlât, Malazgird, Şirvan, Pervari ve Kulp kazalarında toplam 9 tane kadın hapisanesi mevcut olup, tamamı kiralık binalarda faaliyet göstermektedir. *BOA. DH.MB.HPS.M.* 54/3, 04 N 1329 (29 Ağustos 1911).

¹⁰⁷² Kadınları ayrı evlerde hapsedilmeleri uygulaması sadece Bitlis'e has bir durum değildir. Osmanlı Devleti'nin birçok vilayetinde ve hatta İstanbul'da bile kadınların kendine ait hapisanesinin olmadığı yerleşim birimleri vardır. 1882 yılı itibariyle Osmanlı Devleti'nin Bitlis, Aydın, Sivas, Suriye, Hüdavendigar, Yemen, Trabzon, Selanik vilayetleri ile Üsküb sancağı ve Dersaadet'in bazı kazalarında mahkûm kadınlara tahsisli kiralanmış evler için yıllık 15.185 kuruşluk bir ödemenin gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Bu tablonun içinde Bitlis için ayrılan bütçe ise 1.565 kuruştur. *BOA. İ.ŞD.* 61/3517, 02 Z 1299 (15 Eylül 1882); Kadınlar için kiralanmış evlerin aslında güvenli olmadığı ve onlar için yeni hapisaneler yapılması gerektiği ifade edildikten sonra şimdilik geçici olarak kiralık evlerde tutulmalarının zorunluluk arz ettiği zikrolunmuştur. *BOA. ŞD.* 2455/54, 18 B 1299 (5 Haziran 1882). Benzer şekilde Karesi sancağındaki kadın mahkûmlar için aylık 60 paraya bir ev kiralanmış olmakla beraber bu yöntemin güvenlik açısından sorunlara sebebiyet verdiği de ifade edilmiştir. Özgür Yıldız, "Osmanlı Hapisaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapisanesi Örneği", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.9, S.17, Kış 2015, s.99

¹⁰⁷³*BOA. DH. MKT.* 582/90, 21 C 1320 (25 Eylül 1902); *BOA. DH. MKT.* 1059/47, 23 M 1324 (19 Mart 1906).

¹⁰⁷⁴*BAO. DH. MKT.* 703/25, 08 S 1321 (6 Mayıs 1903).

edilmiştir¹⁰⁷⁵. Yeni hapishanenin yapımının uzun bir zaman alacağı dikkate alındığında ve hapishanedeki izdihama çözüm bulunması zaruretinden dolayı hükümet konağı içindeki zabıta dairesi alınarak hapishaneye dâhil edilmiştir¹⁰⁷⁶. Zabıta dairesinin hastaların bakımı, gasilhane ve mahkûmların havalandırılmaları için kullanılacağı ifade edilmiştir¹⁰⁷⁷. Ayrıca başka bir ev yıllık 456 kuruşa kiralanarak mahkûmların bir kısmı buraya nakledilmiştir. Böylece merkezde kadınlar için yıllık 840 kuruşa kiralanana eve ek olarak ikinci bir evin masrafı daha ortaya çıkmıştır¹⁰⁷⁸. 1898 yılında -içinde merkez hapishanesinin de bulunduğu- vilayet genelindeki on hapishane için tamirat ve dördü için ise yeniden inşa edilme çalışmasının yürütüldüğü görülmektedir¹⁰⁷⁹. Çalışılan dönemin sonuna kadar Bitlis merkezde yeni bir hapishane yapılmamıştır.

Bitlis hapishanesinde kalan mahkûmların durumlarının düzeltilmesi için sıklıkla burası kontrol edilmiş ve bu yönde raporlar düzenlenmiştir. Bu raporlarda özellikle kapasitenin üzerinde mahkûmun tutulduğu¹⁰⁸⁰, hükümlü (mahkemesi neticelenmiş) ve tutukluların (mahkemesi devam edenler) bir arada olduğu, hasta mahkûmlar için bir revirin olmadığı, kalınan koşulların karanlık ve rutubetli olduğu, koşullarda kömürün yakılması ve yemek yapılmasından dolayı çok kötü bir ortamın oluştuğu ve yerlerin döşeli olmadığı gibi sıkıntılar dile getirilmiştir¹⁰⁸¹. Bu sıkıntıların da hastalıklara sebebiyet verdiği ve oluşabilecek bir salgın hastalığın kısa sürede ciddi sonuçları ortaya çıkaracağı ifade edilmiştir¹⁰⁸². Bitlis hapishanesinde salgın hastalıktan ve depremden

¹⁰⁷⁵BOA. DH.MB..HPS. 22/54, 21 B 1331 (26 Haziran 1913).

¹⁰⁷⁶BVG. S.209.

¹⁰⁷⁷BVG. S.198.

¹⁰⁷⁸ Vilayet genelinde hapishane için kiralanana 20 adet evin yıllık kirası 7.065 kuruştur. BOA. DH.MB..HPS. 29/36, 28 Ş 1333 (11 Temmuz 1915).

¹⁰⁷⁹ Islahat komisyonu tarafından Bitlis merkez hapishanesi ile Muş ve Siirt hapishaneleri ile 7 kaza hapishanesi için tamirat ve Pervari, Kulp, Varto ve Sason kazaları için ise yeniden inşa edilmesi kararı alınmış ve bunun için gereken hazırlıklar yapılmıştır. BOA. DH. TMİK.S.. 22/55, 2 Ş 1316 (16 Aralık 1898).

¹⁰⁸⁰ Bitlis ve Van Adliye Müfettişliğince 1906 yılında düzenlenen raporda özellikle Bitlis merkez ve Hizan hapishanesinde kalan mahkûm sayısının kapasitenin çok üstünde olduğu ifade edilmiştir. BOA. DH. TMİK.S.. 61/54, 17 Z 1323 (13 Ocak 1906).

¹⁰⁸¹Bu sıkıntıların giderilmesi için önceliğin yeni bir hapishane inşa edilmesi olduğu lakin bunun kısa zamanda yapılması mümkün olmadığından yeni bina yapılıncaya kadar bazı tedbirlerin alınması gerektiği sıhhiye müdürü tarafından ifade edilmiştir. Buna göre mevcut binada yeni pencerelerin açtırılarak bütün koşullara güneş ışığının ulaşmasının sağlanması, koşullarda kömür yakılması ve yemek yapılması işine son verilmesi, fazla olan eşyanın toplattırılması, koşulların her gün havalandırılması, dışarıdan getirilen her türlü eşyanın tabip tarafından kontrol edilmesi, koşulların badanasının yapılması, yerlerin muşamba ile döşenmesi, abdesthanelerin zeminin çimento ile sıvanması tavsiye edilmiştir. BOA. DH. MB. HPS. 4/19, 06 Za 1331 (7 Ekim 1913).

¹⁰⁸² Hapishanenin şu anki koşullarında mahkûmların verem hastalığına yakalandığı ve adeta mahkûmlar için burasının mezarı andırdığı -bizzat Bitlis valisi tarafından- merkeze raporlanmıştır. Yani durum

mahkûmların hayatını kaybettiği, dönem içinde merkeze yazılan raporlardan anlaşılmaktadır¹⁰⁸³. Merkez hapishanesinde ıslahat komisyonunun yaptığı kontrollerden sonra hasta mahkûmların penceresiz ve havasız koşullarda tedavi edilmeye çalışıldığı ve bu hasta mahkûmların diğerlerine hastalığı bulaştırma riskinden dolayı tedavileri için hapishane içinde ayrı bir yerin ayrılması veyahut yeni bir hapishanenin yapılması tavsiye edilmiştir. Bir de hapishane kadrosunda daha önce görevlendirilen fakat daha sonra kadrosu feshedilen müfettişin tekrar görevlendirilmesi istenmiştir¹⁰⁸⁴. Vilayete bağlı sancak ve kazalardaki durum merkez hapishanesindekinden daha kötüdür. Genç, Kulp ve Sason hapishanelerinin okuma yazması olmayan bir onbaşı veya çavuş tarafından idare edildiği ve kapasitesinin çok üstünde mahkûm barındırdığı, hastaların tedavisinin yapılacağı ayrı bir revirin olmadığı buralarda yapılan teftişler neticesinde raporlanmıştır¹⁰⁸⁵. Bitlis merkez hapishanesindeki mahkûmlar belediyenin tabibince, sancaklardaki hapishane mahkûmları ise askerî tabiplerce tedavi edilmeye çalışılmıştır¹⁰⁸⁶.

Bitlis vilayetindeki hapishanelerin tamamının kapasitesinin üzerinde mahkûmla dolduğu yapılan teftişlerle ortaya konmuştur. 1902 yılında yaklaşık 350 mahkûmun kaldığı Muş hapishanesi bitişiğindeki binanın yağmurdan dolayı yıkılmasından dolayı enkazın hapishaneye doğru devrilmesi üzerine burada kalan 4 mahkûm hayatını kaybetmiş ve 1 mahkûm da yaralanmıştır. 64 mahkûm da yaralı olarak enkazdan çıkarılmıştır. Bu hapishanedeki izdihamdan dolayı buradaki 38 mahkûmun Bitlis merkez hapishanesine nakline karar verilmiştir. Bitlis merkez hapishanesine nakledilen

yereldeki en yetkili makamca bilinmekte ve bu duruma çareler aranmaktadır. *BOA. DH.MB..HPS. 22/54, 21 B 1331 (26 Haziran 1913).*

¹⁰⁸³ 1889 yılında hapishanede tifo hastalığının ortaya çıktığı ve bundan dolayı bazı mahkûm ile gardiyanların hayatını kaybettiği iddia edilmiş yapılan tahkikatta hastalığın ortaya çıktığının doğru olduğu lakin ölüme sebep olmadığı ifade edilmiştir. *BOA. DH. MKT. 1623/28, 15 N 1306 (15 Mayıs 1889); 1895 yılında ise Bitlis ve Muş hapishanelerinde kalan bazı Ermeni mahkûmların kolera ve tifo nedeniyle hayatını kaybettiği ifade edilmiştir. BOA.Y.PRK.UM. 32/123, 27 R 1313(17 Ekim 1895); 1916 yılında Bitlis merkez hapishanesinde tifo, tifüs ve zatürre gibi hastalıklardan 35 kişinin hayatını kaybettiği ve bu rakamın toplam mahkûm sayısının % 10'nuna denk geldiği raporlanmıştır. Aynı yıl Muş'ta 36, Varto'da 3 ve Genç hapishanesinde de 1 mahkûmun salgın hastalıklardan hayatını kaybettiği ifade edilmiştir. BOA. DH. MB. HPS. 74/78 07 B 1334 (10 Mayıs 1916); Bitlis'te 1907 yılında meydana gelen depremlerde buradaki mahkûmlardan da ölenler olduğu bildirilmiştir. BOA. DH. MKT. 1156/45, 17 S 1325 (1 Nisan 1907).*

¹⁰⁸⁴ 1890 yılında bu görevi askerîye kökenli Mehmed Ağa'nın yürüttüğü zikrolunmuştur. Müfettişin aylık 500 kuruşluk bir maaşla 4 yıl görev yaptığı daha sonra ise maaşının başka bir yere aktarılarak bu kadronun feshedildiğinden bahsedilmiştir. Yıllık 6.000 kuruşluk bir tahsisatla tekrar müfettişin görevlendirilmesi gerektiği tavsiye edilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S.. 25/72, 21 S 1317 (1 Temmuz 1899).*

¹⁰⁸⁵ Raporla Bitlis vilayeti dâhilindeki bütün hapishanelerin sağlığa uygun hale getirilmesi gerektiği ifade edilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S.. 29/16, 17 L 1317 (18 Şubat 1900).*

¹⁰⁸⁶ *BOA. DH. MKT. 582/90, 21 C 1320 (25 Eylül 1902).*

mahkûmlardan 20'si buraya alınmış, diğer 18'i ise Siirt'teki hapisaneye gönderilmiştir. Bitlis hapisanesine alınan mahkûmların mecburiyetten dolayı alındığı zira burada ziyadesiyle yoğunluğun olduğu ifade edilmiştir. Yoğunluğu azaltmak adına cezası kesinleşen 150 mahkûmun başka vilayetlere naklinin zorunluluk arz ettiği ifade edilmiş ise de diğer vilayetlerde de durumun benzer olmasından dolayı netice alınamamıştır¹⁰⁸⁷. Kalebend¹⁰⁸⁸ ve Nefy¹⁰⁸⁹ suçlarından cezalı mahkûmların başka vilayetlere gönderilme çabaları da olmuştur¹⁰⁹⁰. Bitlis valiliğince 1908 yılında cezası kesinleşen mahkûmların umûmi hapisanelere aktarılması talebi yinelenmiş fakat yine olumlu cevap alınamamıştır¹⁰⁹¹.

1891 yılında Bitlis merkez hapisanesinde cinayet ve diğer suçlarla mahkûm/tutuklu 15, Muş'ta 32, Siirt'te 6 olmak üzere toplam 51 Ermeni mahkûm vardır. Aynı tarihte adı geçen hapisanelerde 350 de Müslüman mahkûm bulunmaktadır¹⁰⁹². 1896 yılı itibariyle Bitlis merkez (erkek) hapisanesinde 187 mahkûmun kaldığı görülmektedir¹⁰⁹³. Bitlis vilayeti genelindeki hapisanelerde ise 1897 yılının başı itibariyle 7'si kadın 314'ü erkek olmak üzere toplam 321 kişi kalmaktadır. Fakat yıl boyunca devam eden mahkemelerde cezalandırılan mahkûm sayısı bu rakamın çok üstündedir. Tamamı erkek olan 482 kişi cinayetten ceza almıştır. 15'i kadın 738'i erkek toplam 753 kişi de cinayetten daha hafif suçlarla cezalandırılmıştır¹⁰⁹⁴. Genel toplama bakıldığında 1897 yılı içinde 1.235 kişi cezalandırılıp hapisaneye gönderilmiştir. Bunlardan cezasını tamamlayıp çıkanlar ve affedilmiş olanlar düşüldükten sonra aynı

¹⁰⁸⁷ Muş hapisanesinin bu olaydan 20 gün önce teftiş edilmiş olmasından dolayı yapılan teftişlerin gereği gibi yapılmadığı dile getirilmiştir. *BOA. DH.TMIK.S.. 37/41, 20 M 1320 (29 Nisan 1902); BOA. Y.A...HUS. 515/106, 21 Ş 1325 (29 Eylül 1907).*

¹⁰⁸⁸ Sürgüne gönderilen bir kişinin kale-şehir özelliği olan bir yerde suların içinde yaşamak zorunda bırakılması. Bu ceza türü Osmanlı Devleti'nin birçok yerinde yaygın olarak kullanılmıştır. Yıldız, *a.g.e.*, s. 29.

¹⁰⁸⁹ Sürgün edilmek, rızası dışında başka yere gönderilmek. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.514.

¹⁰⁹⁰ İlginç bir durumdur ki sürgün cezası almış suçlular bile Bitlis hapisanesinde bulunmaktadır. Başka yere sürgün edilmeyi bekleyen bu kişilere bile yer bulunmakta zorlanılmaktadır. Kalebend cezası almış ve herhangi bir kalede cezasını çekmesi beklenen suçluların Bitlis hapisanesinde bekletilmeleri de ayrıca şaşırtıcıdır. Bu suçluların gitmesi gereken yere gönderilmesi bile uzun bir prosedürü gerektirmektedir. Bundan dolayı asıl sorunları ile boğuşması gereken hapisane idarecileri bir de bu tarz ek sorunlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Sürgün cezası dönem içinde yaygın olarak uygulanmıştır. *BOA. DH. TMIK.S.. 34/62, 17 Ra 1319 (4 Temmuz 1901).*

¹⁰⁹¹ *BOA. DH. TMIK.S.. 72/25, 16 M 1326 (19 Şubat 1908).*

¹⁰⁹² Üç sancağın hapisanelerinde kalan mahkûm toplamı 403'tür. *BOA. A.MKT.UM. 2055/84, 13 Ş 1308 (24 Mart 1891).*

¹⁰⁹³ Bunlardan 53'ü İstinaf, 2'si Bidayet Mahkemesi tarafından mahkûm edilmiştir. 20'si ise cinayette suçlanmakta olup mahkemesi devam etmektedir. Mahkûmların kimlik ve suç çeşidinin detayı için bkz. *BOA. Y.PRK. ZB. (Yıldız Perakende Zabtiye Nezâreti Marûzât)18/47, 13 Ca 1314 (20 Ekim 1896).*

¹⁰⁹⁴ *BVG. S.265.*

yılın sonunda hapisanelerde kalan mahkûm sayısı 849 olmuştur¹⁰⁹⁵. 1899 yılında sadece merkez hapisanesinde kalan mahkûm sayısının 400'ün üzerinde olduğu dönem içindeki teftiş raporlarından anlaşılmaktadır¹⁰⁹⁶. Hapishanenin 10 odalı olduğu dikkate alındığında her odada 40 mahkûmun kaldığı anlamına geliyor ki bu rakam ideal mahkûm sayısının çok ötesindedir. 1907 yılında Bitlis merkez hapisanesinde 284 mahkûmun barındığı İstanbul'a bildirilmiştir¹⁰⁹⁷. Yer darlığı sorunu sadece Bitlis'e has bir sorun değildir. Aynı dönemde Karesi, Kosova, Aydın, Selanik ve Diyarbakır gibi birçok yerleşim biriminden gelen raporlarda aynı sorun dile getirilmiştir¹⁰⁹⁸.

1902 yılında Osmanlı Devleti'nin geneli için vilayetlerden hapisane ve mahkûmların durumu ile ilgili rapor talep edilmiştir. Bu talebe Bitlis Valisi Hüseyin Hüsnü adıyla kaleme alınan raporda yapılması gerekenler maddeler halinde arz edilmiştir¹⁰⁹⁹. Buna göre:

- Yargılama safhasında sanıkların bir an önce yargılanması ve mahkemesinin neticelendirilmesi, bunu yapmayan savcı ve hâkimler hakkında gerekli cezai işlem yapılması.
- Mahkeme mübaşirleri ve burada görevli jandarmanın okur-yazar olmalı.
- Tevkifhane ve hapisanelerin ayrılmalı.
- Cezası hafif olan mahkûmların 20'si için 1 gardiyan, daha ağır suçlular için ise her 10 mahkûma 1 gardiyan olacak şekilde düzenleme yapılmalı.
- Gardiyanlar daha önce hapishaneye girmemiş ve okuma yazma bilenlerden seçilmeli, askerî kökenli sergardiyan görevlendirilmeli.
- Hapisanelerde bulunanların bütün ihtiyaçlarının devletçe karşılanmalı ve dışarıdan hiçbir yiyecek ve eşyanın girişine izin verilmemeli.
- Hasta mahkûmlar için kesinlikle ayrı revirler yapılmalı ve burada belediye tabiplerince tedavileri sağlanmalı.
- Mahkûmlar için yapılan harcamaların kalem kalem deftere kaydedilmeli.

¹⁰⁹⁵ Güran, *a.g.e.*, s.90.

¹⁰⁹⁶BOA. DH. TMIK.S.. 25/72, 21 S 1317 (1 Temmuz 1899).

¹⁰⁹⁷ Bu tarihte Bitlis'te meydana gelen depremde hapishanenin zarar görmesi ve burada kalan mahkûmların tahliyesi hazırlıkları kapsamında sayıları zikrolunmuştur. BOA. DH. MKT. 1156/45, 17 S 1325 (1 Nisan 1907).

¹⁰⁹⁸ Gültekin Yıldız, *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 440.

¹⁰⁹⁹BOA. DH. TMIK.S.. 37/56, 28 M 1320 (7 Mayıs 1902).

- Gardiyanlara şu anda verilen aylık 70-80 kuruşluk maaş 150 kuruşa, sergardiyanlara verilen 150 kuruşluk maaş da 300 kuruşa çıkarılmalı ve maaşlar düzenli olarak ödenmeli.
- Hapishaneye girenlerin çoğunun işsiz olduğu düşünüldüğünde, bunlara bir meslek öğretilmesi için hapishanelerde sanayi şubesinin teşekkül edilmeli¹¹⁰⁰ ve burada üretilen ürünlerin satışıyla geçinmeyi öğrenmeliler. Bu şekilde cezaları bittiğinde geçimlerini sağlayabilecekleri bir meslekleri olmuş olacaktır.

Valinin tavsiyelerinin günümüzde bile karşılığının olduğu görülmektedir. Bu nedenle dönem içindeki idarecilerin aslında durumu iyi analiz edip ona göre çareler ürettiği ifade edilebilir. O halde buradaki asıl sıkıntı yapılmak istenenlere karşılık bulunamamasıdır. Hapishane görevlileri için istenen maaş artırımını, doktor istihdamı, hükümlü ve tutukluların ayrılması gibi hedeflerin ileriki yıllarda gerçekleştiği görülmektedir.

Mahkûmların iâşe ve diğer masraflarının karşılanmasında bazı sorunlar yaşanmıştır¹¹⁰¹. Bunun yanında burada görevli personele verilecek maaşlar da ayrı bir sorun alanını oluşturmuştur. Hapishanede görevli personel maaşı ve diğer bütün masrafların toplanması ile 1881 yılında Bitlis, Muş ve Siirt hapishanelerinin toplam masrafı 1 yük 27.000 kuruş olmuştur¹¹⁰². 1890 yılında vilayet genelindeki hapishanelere tahsisli 77.239 kuruşa ek olarak 55.825 kuruş daha fazladan harcanmıştır. Yani ödenek yetersiz kaldığından fazladan sarfiyat ortaya çıkmıştır¹¹⁰³. Sonraki yıllarda tahsis edilen

¹¹⁰⁰ Mahkûmlara hapishanede meslek öğretimi ile ilgili düşünce 1886 yılında ortaya çıkmıştır. Mahkûmların hapishanedeki masraflarının karşılanması ve birer meslek edinmeleri amacıyla marangozluk gibi mesleklerin icra edileceği 5.000 kuruş masrafla hapishanenin içinde bir sanayihane yapımı ile ilgili hazırlıklar yapılmıştır. Bu ödeneğin 1.000 kuruşunun belediye tarafından kalan 4.000 kuruşun da piyango tertibiyle tesviyesine karar verilmiştir. Vilayetten merkeze durum aktarılmış fakat netice alınamamıştır. Bundan dolayı da bununla ilgili herhangi bir icraatın gerçekleşmediği görülmektedir. *BOA. DH. MKT.* 1376/85, 9 S 1304 (7 Kasım 1886).

¹¹⁰¹ Mahkûmların yeme-içme ve sağlık giderlerinin yanında muhtaç durumdakilerin elbise ihtiyacının da karşılanmaya çalışıldığı dönem içindeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. 1908 yılında merkez hapishanesindeki 72 mahkûmun elbise ihtiyacının bulunduğu raporlanmıştır. Bir de eğer hapishanedeyken ölürlerse defin masrafları ile aileleri uzakta ise yol masrafları karşılanmıştır. *BOA. DH. MKT.* 1612/109, 3 Ş 1306 (4 Nisan 1889); *BOA. DH. TMK.S.* 70/55, 8 Za 1325 (12 Ocak 1908).

¹¹⁰²*BOA. İ.DH.* 828/66709, 20 C 1298 (20 Mayıs 1881).

¹¹⁰³Fazladan harcanan ödeneğin telafisi için vilayetin bir önceki yıldan tasarruf ettiği 73.194 kuruştan karşılığın alınması için Şûrâ-yı Devlet'ten onay alınmıştır. Böylece ödenek sorunu çözülmüştür. Bu şekilde üretilen çözümler anlık yani sorun odaklı çözümdür ve ileriki yıllarda bu tahsisat arttırılmazsa aynı şekilde tekrerrür etmesi olasıdır. Bu nedenle daha kalıcı çözüm üretilmesi gerekmektedir. Fakat

ödenek arttırılmıştır. 1897 yılı içinde ise 81.790 kuruşluk bir tahsisatın yapıldığı görülmektedir¹¹⁰⁴. Hapishanelerde görevlendirilecek personel sorunun çözümü noktasında Bitlis'teki bütün hapishaneler için okuryazar olan birer müdür ve evrak memurunun tayini için 1897 yılında hazırlıklar yapılmaya başlanmıştır. Fakat bunlara verilecek maaşın nereden karşılanacağı hususundan dolayı tayinlerde gecikmeler meydana gelmiştir¹¹⁰⁵. Tayin edilmesi düşünülen müdürler için yıllık 36.900 kuruşun lazım olacağı vilayetçe hesaplanıp bildirilmiştir¹¹⁰⁶. Hapishanede görevli gardiyanlar için de bazı hazırlıkların yapıldığı göze çarpmaktadır. 1899 yılında Bitlis merkez hapishanesinde görevli gardiyanların tek tip resmi elbise giymeleri için numune elbiseler Zabtiye Nezaret'inden istenmiştir¹¹⁰⁷. Hapishane görevlilerinin toplu olarak görülmesi adına burada çalışan personel ve onlara ödenen ücretler tablo halinde şöyle gösterilebilir¹¹⁰⁸:

Tablo 22- 1914 Yılı İtibariyle Bitlis Merkez Hapishanesi ve Kadın Hapishanesinde Görevli Personel ve Aldıkları Aylık Maaş Listesi			
Görevi	Adedi	Aylık Maaşı	Toplam Ödenen (kuruş)
Hapishane Müdürü ¹¹⁰⁹	1	750	750
Hapishane Kâtibi	1	400	400
Tevkifhane Kâtibi	1	300	300
Sergardiyan	1	300	300
Tabip	1	250	250
Hapishane Gardiyanları	5	150	750
Tevkifhane Gardiyanları	3	150	450
Hademe	2	150	300
Çamaşırıcı	1	200	150
Kadın Gardiyanı	1	200	200
Aylık Toplam Personel Gideri			8.500 kuruş

sonraki yıllarda tahsis edilen ödenek arttırılmışsa da ihtiyacı karşılamamıştır. *BOA. İ.DH.*. 1324/40, 21 M 1313 (14 Temmuz 1895)

¹¹⁰⁴ Güran, *a.g.e.*, s.91.

¹¹⁰⁵ *BOA. DH. TMIK.S.*. 10/42, 5 M 1315 (6 Haziran 1897).

¹¹⁰⁶ *BOA. DH. TMIK.S.*. 16/5, 7 B 1315 (2 Aralık 1897); *BOA. DH. TMIK.S.*. 13/94, 17 R 1315 (15 Eylül 1897).

¹¹⁰⁷ *BOA. DH. TMIK.S.*. 23/48, 11 L 1316 (22 Şubat 1899).

¹¹⁰⁸ Çalışılan dönem ile ilgili toplu bir listeye ulaşılamadığından, hapishanede çalışan personelin toplu olarak görülebilmesi amacıyla 1914 yılına ait bu tablo paylaşılmıştır. *BOA. DH. MB. HPS.* 90/34, 02 C 1332 (28 Nisan 1914).

¹¹⁰⁹ Hapishane müdürlüğünü 1909 yılından beri yürüten Ahmet Faik Efendi'nin maaşının az olduğu zira bu göreve gelmeden önceki kaymakamlık vekâleti görevinde 1.200 kuruş maaş aldığı ifade edildikten sonra hiç olmazsa maaşına 250 kuruş zam ile 1.000 kuruşa çıkarılması Bitlis valiliğince nezaretten talep edilmiştir. Nezaret ise mevcut durumda bunun mümkün olmadığını ancak kadın hapishanesinde mahkûm olmamasından dolayı buradaki gardiyanın işine son verilmesi veya bir tane kâtibin kadrosunun düşürülerek bunların birinden artacak olan ödeneğin müdürün maaşına eklenebileceği cevabı verilmiştir. Kâtibin birisinin çalışmaz hale gelmesine binaen görevine son verilmesi ve aldığı maaş olan 250 kuruşun müdürün maaşına eklenmesi vilayetçe onaylanmıştır. *BOA. DH. MB. HPS.* 90/34, 02 C 1332 (28 Nisan 1914).

Tablo 22'ye bakıldığında 1914'te hapishanenin kurumsal açıdan büyük gelişme kaydettiği ve kadrosu itibariyle güçlendiği söylenebilir. Hapishanenin müdür idaresinde hükümlü ve tutukluların ayrıldığı hatta kâtip ve gardiyanlarının bile farklı olduğu bir yapıda teşekkül ettiği, hapishaneye mahsus bir de tabip görevlendirildiği görülmektedir. Hapishanenin düzenli bir ödenek ile desteklendiği de ifade edilmelidir. Fakat mahkûm sayısının bu tarih itibariyle hâlâ 150'nin altına inmediği dikkate alınırsa gardiyan sayısının ideal oranda olmadığı söylenebilir. Bir de 1911 yılı itibariyle iki olan hademe sayısı, bir yıl sonra bire inmiştir. Hademe sayısı iki olduğu halde işler yürüyemezken bir süre sonra ödenek yetersizliği ileri sürülerek bu sayının bire indirildiği de dikkate alınırsa, hâlâ ödenek tahsisinde bazı sıkıntıların devam ettiği ifade edilebilir¹¹¹⁰. Fakat 1914 yılındaki kadroya bakıldığında bu sorunun da çözüldüğü anlaşılmaktadır. 1911 yılı itibariyle Bitlis merkezdeki hapishaneler için tahsis edilen bütçeye bakıldığında ise şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır¹¹¹¹: Tamirat için 11.044, sağlık gideri için 2.500, mahkûmların iâşesi için 44.500, kira bedeli için 606 ve maaşlar için 44.300 kuruş olmak üzere toplam 102.950 kuruşluk bir tahsisat yapılmıştır. Bu rakamlara bakılırsa en büyük gider kalemini personel gideri ve iâşe bedelinin oluşturduğu görülecektir.

Mahkûmların hapishanede iken sağlık durumlarının kötüleşmesine istinaden af edildikleri zamanlar da olmuştur. Bunun için tıbben rapor alınması şart koşulmuştur. Bu kapsama girenler bizzat padişah tarafından affedilmişlerdir. 1899 yılında Bitlis merkez hapishanesinde cezasını çeken ve cinayet suçundan 15-20 yıl arası kürek cezasına mahkûm olan 3 mahkûmun bu kapsamda affedildikleri görülmektedir¹¹¹². Bitlis merkez hapishanesinde mahkûmlara kötü muamele ve işkence edildiği ile ilgili şikâyetlerin

¹¹¹⁰ İki hizmetliden birisi hapishanenin içindeki diğer işlere bakarken diğeri ise dış işlerden sorumlu tutulmuştur. Dışardaki işlerden kasıt, hapishanenin abdest ve içme suyunun taşıma yöntemiyle hapishaneye taşınmasıdır. Zira içerde bunu sağlayacak bir su şebekesi bulunmamaktadır. Bu işle görevli Abdulkadir Efendi'nin ailesiyle birlikte işi yürütmeye çalıştığı ve bunun karşılığında aylık 150 kuruş maaş aldığı ifade edilmiştir. Bir süre sonra Abdulkadir Efendi işin zorluğuna binaen yanına ya başka bir kişinin daha verilmesi ya da maaşının 300 kuruşa çıkarılmasını talep edecektir. Bu talebe nezaretin verdiği cevapta vilayetin bunu karşılayacak ödeneği varsa ancak bu şartla uygulanmasının uygun olacağı ifade edilmiştir. Devam eden süreçte bu talebin uygulanmadığı görülmektedir. Abdulkadir Efendi de işi bırakmıştır. Böylece hademe sayısı bire düşmüş ve sıkıntılar daha da büyümüştür. *BOA. DH. MB. HPS. 87/18, 10 L 1330 (23 Eylül 1912).*

¹¹¹¹ 1911 yılı itibariyle yapılan 102.950 kuruşluk tahsisatın 94.384 kuruş 15 parası kullanılmıştır. *BOA. DH.MB.HPS. 145/14, 14 R 1330 (2 Nisan 1912).*

¹¹¹² Mahkûmların isimleri Birik oğlu Hamı, Ahmed oğlu Mustafa ve Ciranlı aşiretinden Nadir isimli kişilerin sakat hale gelmesinden dolayı affedildikleri ifade edilmiştir. *BOA. DH. MKT. 2249/51, 16 Ca 1317 (22 Eylül 1899).*

artmasına binaen buralarda yapılan teftişler neticesinde suçlu görülen personelin görevden alındığı görülmektedir¹¹¹³.

II. Abdülhamid döneminde devletin genelinde görülen ortak bir sorun olan hapisanelerin fiziksel yetersizliği, personel sıkıntısı, iâşe ve ödenek sorunları ile güvenlik konusu aynı şekilde Bitlis vilayeti genelindeki hapisaneler için de geçerli olmuştur. Bütün girişimlere rağmen yeni bir hapishane yapılamamış ve dönemin başından sonuna kadar yapılan tamirlerle çok kötü şartlara sahip Hükümet konağının altındaki hapishane ile bu iş yürütülmeye çalışılmıştır. Bitlis merkez sancağındaki bu durum, aynı şekilde vilayet dâhilindeki diğer sancak ve kazalarda da geçerli olmuştur. Bitlis merkezdeki hükümet konağının altındaki hapishanede kalan erkek mahkûmların, binanın yıkılmaya yüz tuttuğu bir zaman diliminde hâlâ burada tutulması devlet olanaklarının yetersizliğinin en açık göstergesidir. 1907'deki depremden sonra binanın büyük hasar gördüğü ve memurların dahi binanın dışına çıkarılıp çadırlarda hizmet vermeye çabaladığı zamanda bile mahkûmlar hapishanede kalmaya devam etmiştir. Durum böyleyken ve Bitlis'in deprem riski de göz önüne alındığında hapishanede kalan mahkûmların adeta ölüme terk edildikleri ifade edilebilir. İşin bir de güvenlik kısmı vardır ki bu konudaki sıkıntılar mahkûmların firar edebilme riskini artırmıştır¹¹¹⁴. Bütün girişimlere rağmen çalışılan dönemin sonuna kadar Bitlis'te müstakil bir hapishanenin inşa edildiğine dair bir kayda rastlanılmamıştır. Bu hizmet hükümet konağının altında ve kiralık hanelerle yürütülmeye devam edilmiştir. Hapishanede kalanlar için bazı günlerde bizzat Bitlis valisi ve mahkeme reisleri tarafından ziyafet verildiği vilayet gazetesinde ilan edilmiştir¹¹¹⁵. Bu durum, idareciler açısından hayırlı bir gelişme olmakla beraber aynı zamanda mahkûmların içeride ıslah edilebilmesi adına devlet tarafından uygulanan bir gelenek haline gelmiştir.

¹¹¹³ 1895 yılında bu şartları taşıyan birisinin görevine son verilmiştir. *BOA. A.MKT.MHM.* 619/4, 23 R 1313 (13 Ekim 1895).

¹¹¹⁴ Bitlis valisinin Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı yazıda hapishanenin bulunduğu duruma atfen "...mahbûsini ne sıhha ve ne de şerâ'iti muhâfazaya câmi' değildir..." demiştir. Yani sağlık ve güvenlik konusunda sakıncalı olduğu açıkça ifade edilmiştir. *BOA. DH.MB.HPS.* 143/18, 14 R 1329 (14 Nisan 1911).

¹¹¹⁵ 1893 yılı Ramazan ayının 27.gecesinde -yani Kadir Gecesi- Bitlis valisi ve Bitlis Bidayet Hukuk Reisi Sami Efendi tarafından koyun eti, pilav, kızartma ve helvadan oluşan bir menü ile merkezdeki hapishanede kalan 150'den fazla mahkûma iftar ve sahur yemeği verilmiştir. *BVG. S.296.*

2.3.Ermeni Olayları

Osmanlı Devleti himayesinde “*millet-i sadıka*” olarak tarif edilen Ermeniler, 19.yüzyılın son çeyreğinde nüfus olarak yoğun oldukları yerlerde, diğer devletlerin desteğiyle ayrılıkçı/milliyetçi fikirlere kapılmışlardır. Ermeniler, ayrılıkçı fikirlerini bu desteklerle pratik alanda silahlı mücadeleye ve acımasız bir şiddete dönüştürmüşlerdir. Bunun için de başta çoğunluğu sağladıkları köyler olmak üzere birçok nahiyeye, kaza ve sancakta teşkilatlanmışlardır. Özellikle vilayet-i sitte olarak anılan doğunun altı vilayetinde (Diyarbakır, Bitlis, Van, Erzurum, Sivas, Mamuratülaziz) faaliyet alanlarını genişlettiler. Dış ülkelerin desteğini sağlamak adına birçok yerde nüfus bakımından diğer milletlerden fazla olduklarını yaydılar. Bununla da yetinmeyip birçok yerde isyan çıkarttılar. İsyandar bastırılınca da kendilerine katliam yapıldığı iddialarını Avrupa’da dillendirdiler. Kurdukları çeteler ile Müslüman köylerini bastılar, yol kestiler, pek çok ölüme sebebiyet verdiler. Böylece bu bölgede yaşayan insanların üzerine korku salarak burada “hâkim millet” olmayı amaçladılar.

Ermeniler, Doğu Anadolu’nun önemli vilayetlerinden birisi olan Bitlis vilayetinde teşkilatlanıp şiddet olaylarına başladığı tarihlerdeki (1892’den hemen sonra) nüfus oranına bakıldığında Bitlis vilayet genelinde % 33; Bitlis merkez, Mutki, Ahlât ve Hizan’da ise % 38.3 nüfus oranına sahiptiler¹¹¹⁶. Bundan dolayı Ermeni asileri en yoğun faaliyet merkezlerinden birisi olarak Bitlis’i seçmişlerdir¹¹¹⁷. Oysa Bitlis şehir merkezindeki zanaat/ticaret erbabının büyük bir kısmı Ermenilerdendi¹¹¹⁸. Devlet kurumlarının birçok kademesinde de istihdamları sağlanmıştı. Köylerde yaşayan Ermeniler ise çoğunlukla tarım ve hayvancılıkla geçinirlerdi¹¹¹⁹. Müslümanlar, zanaat erbabı Ermenilerin yanında çırak/kalfa olarak çalışır, üretilen ürünlerin nakliye işlerine bakarlardı. Köylerde ise tersi bir durum vardı. Ermeniler, civardaki Kürt aşiretlerinden

¹¹¹⁶ Cuinet, *a.g.e.*, s.558.

¹¹¹⁷ Cırık, *Doğu Anadolu’da...*, s.332.

¹¹¹⁸ Şehir merkezinden birkaç örnek vermek gerekirse, Taş Mahallesi’nden Nalbant Sütrak veledi Bagos, Taş Mahallesi’nden Bezzaz Busna, Kızıl Mescid Mahallesi’nden Terzi Avsar veledi Avran, Hesan Mahallesi’nden Bakkal Kırbican veledi Bedros, Hesan Mahallesi’nden Terzi Setran veledi Uyadis, Taş Mahallesi’nden Kirişçi Mikail veledi Kirkor, Hesan Mahallesi’nden Bezzaz Şedak veledi Avedis ve Kasap Manuk veledi Sihon sayılabilir. Bu isimler 333 ve 411 nolu Bitlis Şeri’yye Sicil Defterlerinin muhtelif kararlarından alınmıştır. Bu defterler ve Bitlis’in diğer sicil defterlerinde buna benzer daha çok isim zikrolunmaktadır. Çalışmamızda örnek olarak kullanılması amacıyla sadece birkaçı alınmıştır.

¹¹¹⁹ Refah seviyesi olarak en zengin köyler de Ermenilerindi. Pehlivanlı, *a.g.e.*, s.31.32; Osmanlı Devleti, çıkardığı bir tahrir ile kendi ürünlerinden kendileri için ürettikleri alkollü içkilerden alınan vergiden (müskirat rüsumu) Bitlis’teki çiftçi Ermenileri muaf tutmuştur. *BOA. HR.MKT. (Hariciye Nezâreti Mektubî Kalemi)* 312/43, 10 R 1276 (6 Kasım 1859).

birisinin himayesinde yaşamını idame ettirebiliyordu¹¹²⁰. Ermenilerin her ne kadar büyük bir kısmı sancak/kaza/naahiye merkezi ve ova köylerinde yaşamlarını sürdürüyorsa da az bir kısmı da dağlık yerlerde yaşadıkları bölgedeki idarecilerce raporlanmıştır. Bu konuda Siirt Mutasarrıfı Said Bey'in 1 Temmuz 1893 tarihli raporundan¹¹²¹ naklen “*bu vilâyet dâhilindeki Ermeniler ise bir kısmı ovalar kurâsında mütemekkin ve bir kısmı da dağlarda bulunan İslâm ekrâd-ı vahşîyesi gibi ondan (daha) vahşî ve haşîn tâbi'ileri olub cebellerde konmuş ve cengâver gürûhundan bulunmuşdur.*” denilerek Ermeni nüfusunun içinde de vahşi ve savaşçı birilerinin varlığından bahsetmektedir.

Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın yayımlanmasından sonra gayrimüslimlerin devlet dairelerinde istihdamları –bir önceki yüzyıla göre- hız kazanmıştır. 1878 Berlin Antlaşmasını müteakip vilayet-i sittede yapılacak reform kapsamında, nüfus nispetinde gayrimüslimlerin devlet kurumlarında istihdamı için çabalar yoğunlaşmıştır. Fakat bu alanda yapılan çalışmalar çok yavaş ilerlediğinden 1895 yılında vilayet-i sitte için ıslahat layihası yayımlanmıştır. Layihanın maddelerini uygulamak üzere de Şâkir Paşa görevlendirilmiştir¹¹²². Şâkir Paşa'nın bölgeye gelmesiyle çalışmalar ivme kazanmıştır. Bu kapsamda Bitlis vilayetinde -diğer vilayetlerde olduğu gibi- idarî, beledi, adlî ve askerî alanlarda gayrimüslim istihdamı hızlı bir şekilde yapılmıştır. Gayrimüslim nüfusun vilayet genelindeki oranına bakıldığında yaklaşık olarak 1/3 oranında olduğu ifade edilebilir¹¹²³. Bu nüfus oranının hemen hemen tamamının da Ermeni olduğu görülmektedir. Bitlis vali muavinliği başta olmak üzere vilayet merkezindeki bütün meclislerde ve sancak ile kazaların büyük bir kısmında gayrimüslimlerin idarî görevler aldıkları görülmektedir. Bununla beraber polis ile jandarma teşkilatlarında ve hatta köy bekçiliğinde bile nüfus oranında temsiliyet sağlanması için ciddi anlamda çalışmalar yapılmıştır. Bitlis vilayeti dâhilinde yapılan ıslahat girişimleri düzenli olarak aylık

¹¹²⁰ Hamza Zülfikar, “Salnameler ve Son Devir Kaynaklarına Göre Bitlis'te Ermeniler”, *Ermeni Olayları Sempozyumu 2-3-4- Nisan 1985*, Yüzüncüyıl Üniv. Van, 1986, s.75

¹¹²¹BOA. Y.EE..KP..(Yıldız Esas Kâmil Paşa Evrakı).4/398, 16 Z 1310 (1 Haziran 1893).

¹¹²²BOA. Y.EE. 81/6, 01 Ca 1313 (20 Ekim 1895).

¹¹²³Bu oranın Ermeni nüfusu için düşük olduğu, aslında oranın % 40 civarında olduğu tespitini yapan bilimsel çalışmalar da mevcuttur. Örnek için bkz. Ertaş, “19.Yüzyıllarda Bitlis'te Ermeniler...”, s.224; Bitlis nüfus yapısıyla ilgili yapılan bilimsel çalışmaların büyük bir kısmında kabul gören nüfus oranı % 25-35 arasındadır.

raporlanmış ve herhangi bir savsaklamanın merkezde hoş karşılanmayacağı bilindiğinden ıslahat çalışmalarından kısa zamanda neticeler alınmaya başlanmıştır¹¹²⁴.

Gayrimüslimlerin idarî kurumlarda ve diğer memuriyetlerde istihdamları ile birlikte zamanla vilayet dâhilindeki gayrimüslim memur sayısı büyük bir orana ulaşmıştır. 1893 yılı itibariyle Bitlis şehir merkezi ve buraya bağlı kazalarda görev yapan gayrimüslimler şunlardır:

Tablo 23- 1893 Yılı İtibariyle Bitlis Merkez ve Merkeze Bağlı Kazalarda Görev Yapan Gayrimüslimler¹¹²⁵			
İsmi	Görevi	Tayin Yılı	Maaşı
Avadis Efendi	Vilayet İdare Meclisi Azası	1305 (1888)	--
Ağacan Efendi	Vilayet İdare Meclisi Azası	1305 (1888)	--
Sıtrak Efendi	Vilayet İstinaf Mahkemesi Azası	1305 (1888)	750
Kendiryan Agop	Vilayet Bidayet Mahkemesi Azası	1309 (1892)	250
Vartan Ağa	Vilayet Belediye Meclisi Azası	1309 (1892)	--
Vartan Ağa	Hizan Kazası İdare Meclisi Azası	1309 (1892)	--
Ohannes Ağa	Hizan Kazası İdare Meclisi Azası	1309 (1892)	--
Bağdisar Ağa	Hizan Bidayet Mahkemesi Azası	1309 (1892)	225
Markara Ağa	Ahlât Kazası İdare Meclisi Azası	1308 (1891)	--
Bağos Ağa	Ahlât Kazası İdare Meclisi Azası	1308 (1891)	--
Siroop Ağa	Ahlât Bidayet Mahkemesi Azası	1309 (1892)	225
Manuk Ağa	Mutki Kazası İdare Meclisi Azası	1309 (1892)	--
Bağos Ağa	Mutki Kazası İdare Meclisi Azası	1309 (1892)	--
Hazro Ağa	Mutki Bidayet Mahkemesi Azası	1301 (1884)	225

Tablo 23'e bakıldığında Bitlis merkezde 5, Hizan'da 3, Ahlât'ta 3, Mutki'de 3 olmak üzere toplam 14 kişi idarî meclis ve mahkemelerde görev almıştır. Aynı yıl içinde diğer sancakların durumuna bakıldığında; Muş'ta 21, Siirt'te 10 ve Genç'te 13 olmak üzere vilayet genelinde toplam istihdam edilen gayrimüslim sayısı 58'dir¹¹²⁶. Bu rakamlara bakılırsa en fazla istihdam Muş'ta olmuştur. Bunun da sebebi, oran olarak vilayet dâhilinde en fazla gayrimüslim nüfusun burada yaşıyor olmasıdır. 1896 yılı itibariyle Bitlis vilayetindeki toplam memur sayısı 513'tür. Bu memur sayısının

¹¹²⁴BOA. DH.TMIK.S. 3/83, 25 C 1314 (1 Aralık 1896); BOA. DH. TMIK.S. 5/14, 23 B 1314 (28 Aralık 1896); BOA. DH.MKT. 1700/25, 27 C 1307 (18 Şubat 1890).

¹¹²⁵BOA. DH. ŞFR. 162/11, 04 Te 1309 (16 Ekim 1893); BOA. Y.PRK. DH. 7/5, 05 R 1311 (14 Aralık 1893).

¹¹²⁶Bitlis vilayetinde görevli gayrimüslim memur (58 kişilik) listesinin tamamı için bkz. Ek 52; BOA. Y.PRK.DH. 7/5, 05 R 1311 (14 Aralık 1893).

gayrimüslim nüfus oranına (% 26) göre karşılığı 133'tür. 133 kişinin 19'u polis ve diğer 114'ü de diğer dairelere pay edilmiştir¹¹²⁷.

Bitlis vali vekilliğine 1896 yılında gayrimüslimlerden Andon Efendi, tayin edilmiştir¹¹²⁸. (Ortodoks) Ermeni murahhası, vilayet idare meclisinin doğal/daimi üyesi olarak görevlidir¹¹²⁹. Aynı mecliste sayıları bazen 2 bazen de 3 olan Ermeni azalar görev yapmıştır¹¹³⁰. Mahkemelerde de en az 2 gayrimüslim azanın bulundurulmasına dikkat edilmiştir¹¹³¹. Belediye meclisinde de en az 2 gayrimüslim aza bulunmuştur¹¹³². 1896'da vilayet-i sitte dâhilindeki 15 kazaya, gayrimüslim kaymakam vekili tayin için onay çıkmıştır¹¹³³. Aynı yıl içinde Şirvan kazasının kaymakamı Müslüman, vekili ise gayrimüslimlerden seçilmiştir¹¹³⁴. 1896'nın Aralık ayında Eruh'un 3 nahiyesine gayrimüslim müdür muavini tayin edilmiştir¹¹³⁵. 1897 Ocak ayında Genç'e tâbi Oğnut nahiyesi müdür muavinliğine Hristiyan Avak Ağa seçilmiştir¹¹³⁶. 1885'te Tarik ve Meabir Başmühendisi Mösyü Ferrari¹¹³⁷, 1889'da Nafia Sermühendisi Şinaydır Efendi¹¹³⁸, 1890'da Nafia Sermühendisi Basmacıyan Menas Efendi¹¹³⁹, 1897'de Nafia Sermühendisi Coyas Efendi¹¹⁴⁰ vilayet dâhilinde görev yapmış diğer gayrimüslimlerdir.

¹¹²⁷Kadrolar tespit edildikten sonra başvurular alınmaya başlanmış ve tayin süreci başlatılmıştır. Vilayet mektubî kalemine Agob Efendi alınmıştır. *BOA. DH. TMIK.S. 4/32, 5 B 1314 (10 Aralık 1896)*.

¹¹²⁸Andon Efendi, Katolik mezhebine mensup olup Rum'dur. Bu görevini 1896'dan 1900'e kadar yürütmüştür. *SDA, H.1314 (M.1896), s.760; SVB, H.1316 (M.1898), s.103*; Bitlis'te görev yapmış gayrimüslim vali vekilleri hakkında daha detaylı bilgi için idarî yapı bölümü vali vekilleri başlığına bkz.

¹¹²⁹Ermeni Murahhas Vekili Rahip Horan 1889'da, Eğişe Efendi ise 1898-1900 yıllarında zikrolunan meclisteki çalışmalara katılmıştır. *BOA. DH. ŞFR. 140/40, 24 H 1305 (6 Temmuz 1889); BVS, H.1316 (M.1898), s. 103; H.1317 (M.1899), s.107; H.1318 (M.1900), s. 107*.

¹¹³⁰İdare meclisinde azalık yapanlar ise şunlardır: Haçik Ağa, Avidis Efendi, Kigork Efendi, Ağacan Efendi. *SVB, H.1310 (M.1892), s.107; H.1316 (M.1898), s.103; H.1317 (M.1899), s.107; H.1318 (M.1900), s. 107*.

¹¹³¹1898 yılında İstinaf Mahkemesinin gayrimüslim azaları Karabet Efendi ile Agob Efendi; Bidayet Mahkemesinin ise Mıgırdıc Efendi ile Apot Efendi'dir. *SVB, H.1316 (M.1898), s.111*.

¹¹³²1898 yılında belediye dairesinde Başeryan Murad Ağa ile Kakosyan Haçik Efendi aza olarak görev yapmışlardır. *SVB, H.1316 (M.1898), s.116*.

¹¹³³Gayrimüslim nüfusunun yaklaşık olarak 1/3 oranında olan Ovacık, Hınıs, Gürün, Suşehri, Adilceviz, Gevaş, Şatak, Gevad, Ahlât, Hizan, Bulanık, Silvan, Palu, Arabgir ve Çarsacak kazalarına gayrimüslim kaymakam vekili tayini için onay çıkmıştır. Daha sonra yapılan düzenleme ile Şirvan'da bu listeye eklenmiştir. *BOA. DH. TMIK.S. 4/30, 05 B 1314 (20 Aralık 1896)*.

¹¹³⁴Serkiz Efendi, 750 kuruş maaş ile bu göreve tayin edilmiştir. Aynı tarihte Diyarbakır vilayetinde Silvan ve Palu; Mamuratülaziz'de Arabkir ve Çarsacak; Erzurum'da Kığı ve Bayburd; Van'da Gevaş ve Şatak kazalarına da kaymakam vekili tayin edilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S. 2/92, 10 C 1314 (16 Kasım 1896)*.

¹¹³⁵Medro, Şahas ve Moşe Ağalar tayin edilmiştir. *BOA. DH. TMIK.S. 3/101, 28 C 1314 (4 Aralık 1896)*.

¹¹³⁶*BOA. DH. TMIK.S. 6/82, 23 Ş 1314 (27 Ocak 1897)*.

¹¹³⁷1888 yılına kadarki dört salnamede de adı geçmektedir. *SDA, H.1302 (M.1885), s.539*.

¹¹³⁸*SDA, H.1306 (M.1889), s.511*.

¹¹³⁹*SDA, H.1307 (M.1890), s.636*.

¹¹⁴⁰Coyas Efendi, bu görevini 1897-1901 arasında yürütmüştür. Emrinde Leon Efendi isminde bir de gayrimüslim kondöktür çalışmaktadır. *SDA, H.1315 (M.1897), s.470; SVB, H.1316 (M.1898), s.103*.

Bitlis'teki okullarda hocalık yapan gayrimüslimler de vardır. Bunlar Bitlis Kız Rüşdiyesinde nakış öğretmenliği yapan Anize Hanım¹¹⁴¹ ve Matmazel Ağaveny¹¹⁴², halı öğretmenliği yapan Anna Hanım ile Ardimis Hanım¹¹⁴³ ve 1893-1895 yılları arasında Bitlis Erkek Rüşdiyesinde Fransızca öğretmenliği yapan Vartan Efendi'dir¹¹⁴⁴.

Bitlis'te ıslahat layihası gereği 1896 yılının Nisan'ında jandarma teşkilatında önce durum tespiti yapılmıştır. Yapılan tespite göre toplam jandarma sayısı 1.054'tür. Bunun 684'ü Müslüman ve 370'inin de gayrimüslimlerden olması gerektiği belirlenmiştir. Buna göre istihdamı fazla yapılmış olan Müslümanlardan 264 kişinin meslekten çıkarılıp, yerine gayrimüslimlerin istihdamının gerektiği ifade edilmiştir¹¹⁴⁵. Daha sonra jandarma sayısında yapılan düzenleme ile gayrimüslimler için ayrılan kadro sayısı 295 olmuştur¹¹⁴⁶. Bu kontenjanlar için başvurular alınmış ve ilk etapta 1896 yılının Kasım ayında 50, Aralık ayında 22 olmak üzere toplam 72 gayrimüslim askerin kaydı yapılmıştır¹¹⁴⁷. 1896 yılının Aralık ayında merkez jandarma alayına Hristiyanlardan 4 kişinin daha istihdam edildiği raporlanmıştır¹¹⁴⁸. 1897 Ocak ayına kadar Bitlis'te jandarma için ayrılan kontenjanlara kaydını yapan gayrimüslim vatandaş sayısı 162 olmuştur. Aynı tarihte Mamuratülaziz vilayetine 83, Diyarbakır'a 144, Sivas'a 162 ve Erzurum'a 60 kişinin başvuru yaptığı bildirilmiştir¹¹⁴⁹.

1897'nin Temmuz'unda Bitlis'ten gönderilen telgrafa göre 74 süvari ve 53 piyade olmak üzere 127 kişilik gayrimüslim jandarma kontenjanı boş kalmıştır¹¹⁵⁰. Bitlis'te 1899 yılının Ocak ayı itibariyle 144 jandarma merkezde ve 11'de Siirt ve Genç'te olmak üzere 155 gayrimüslim istihdam edilmiştir¹¹⁵¹. 20 Mayıs 1899'da gayrimüslim jandarma istihdamı için açılan 278 kişilik kontenjana 161 kişinin alındığı

¹¹⁴¹BOA. DH. TMIK. M. 103/32, 13 M 1319 (2 Mayıs 1901); BOA. MF. MKT. 606/11, 02 Za 1319 (10 Şubat 1902).

¹¹⁴²SNMU, H.1321 (M.1904), s. 394-400.

¹¹⁴³BOA. MF. MKT. 726/54, 21 Ca 1321 (14 Eylül 1903).

¹¹⁴⁴17 Mayıs 1893 tarihinde yapılan imtihana istinaden tayini yapılmıştır. İmtihan evrakları, sicil raporu ve atama evrakları için bkz. BOA. MF. MKT. 246/46, 29/B /1312 (26 Ocak 1895).

¹¹⁴⁵Meclis-i Vükelâ'da alınan karar gereği Müslümanlardan daha önce suça karışmış olanlar ile jandarma mesleğini icra edemeyenlerden gerektiği kadar kişinin isminin gönderilmesi ve bu suretle gayrimüslimlere yer açılması uygun görülmüştür. BOA. MV. 87/14, 17 L 1313 (1 Nisan 1896).

¹¹⁴⁶BOA. DH. TMIK.S. 4/84, 16 B 1314 (21 Aralık 1896).

¹¹⁴⁷BOA. DH. TMIK.S. 4/39, 07 B 1314 (12 Aralık 1896).

¹¹⁴⁸Alınanların isimleri Artin, Kırkor, Arpeyan ve Agob'dur. BOA. DH. TMIK.S.. 3/101, 28 C 1314 (4 Aralık 1896).

¹¹⁴⁹BOA. DH. UMVM. 83/1, 24 Za 1321 (11 Şubat 1904).

¹¹⁵⁰BOA. DH. TMIK.S. 12/69, 2 Ra 1315 (1 Ağustos 1897).

¹¹⁵¹BOA. DH. TMIK.S. 6/82, 23 Ş 1314 (27 Ocak 1897).

ve halen 117 kişilik boş yer kaldığı bildirilmiştir¹¹⁵². Alımlar için yapılan baskılar neticesinde aynı yılın ekim ayında vilayet dâhilindeki idarî işlerde 12 ve jandarma teşkilatında ise 182 gayrimüslim vatandaşın istihdam edildiği Bitlis'ten Dâhiliye Nezareti'ne bildirilmiştir¹¹⁵³. 10 Şubat 1904 tarihinde verilen bilgiye bakılırsa vilayet genelinde jandarma teşkilatında toplam 1.332 kişinin olduğu, bunlardan da 91 kişinin gayrimüslim olduğu ifade edilmiştir¹¹⁵⁴. 11 Şubat 1904 tarihli vilayet-i sittenin tamamı ile ilgili sunulan raporda ise Bitlis vilayetindeki jandarmanın tensîkate¹¹⁵⁵ uğrayarak sayısının 1.133'e indirildiği ve gayrimüslimlere bu rakamın içinde 280 kişilik yer ayrıldığı aktarılmıştır. Diğer vilayetler için ayrılan jandarma kontenjanı ise şöyledir: Erzurum'da 1.191'den 207'si, Sivas'ta 1.500'den 255'i, Van'da 1.052'den 347'si, Mamuratülaziz'de 1.282'den 200'ü ve Diyarbakır'da 1.329'dan 168'i gayrimüslimlerden seçilecektir¹¹⁵⁶. Gayrimüslimlere ayrılan kontenjanlara Müslümanlardan alıma izin verilmemiştir¹¹⁵⁷. Daha sonra, verilen hizmetin aksamaması için bu uygulamaya son verilerek Müslümanlardan da bu kontenjana jandarma alındığı bildirilmiştir¹¹⁵⁸. Aynı durum zabtiyede de geçerlidir. 1896'nın Kasım'ında Bitlis vilayeti genelinde, gayrimüslimlere ayrılan zabtiye kontenjanından 18 kişilik boş yer kalmıştır. Buraya bütün çabalara rağmen hiç kimse müracaat etmemiştir¹¹⁵⁹.

1896'da vilayet genelindeki 82 polisten 21'i gayrimüslimlerdenidir¹¹⁶⁰. 1898 yılında ıslahat layihası gereği boş olan komiser ve polis kadrolarına Bitlis'teki gayrimüslimlerin tayin edilmesi çalışmaları, talep eden olmadığından neticesiz kalmıştır. Bu yüzden vilayet, İstanbul'dan boş kalan kadroların doldurulmasını

¹¹⁵²BOA. DH. TMIK.S. 24/2, 4 Za 1316 (16 Mart 1899).

¹¹⁵³BOA. DH. TMIK.S. 28/52, 04 Ş 1317 (8 Aralık 1899); BOA. DH. TMIK.S. 29/30, 7 Za 1317 (19 Mart 1900).

¹¹⁵⁴BOA. DH. TMIK.S. 51/2, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

¹¹⁵⁵“Tensîkat”, düzen verme, düzenleme ve fazla memuru işten çıkarma anlamlarına gelmektedir. Devellioğlu, *a.g.e.*, s. 1259.

¹¹⁵⁶BOA. DH. UMVM. 83/1, 24 Za 1321 (11 Şubat 1904).

¹¹⁵⁷BOA. DH. TMIK.S. 2/12, 28 Ca 1314 (4 Kasım 1896); BOA. DH. TMIK.S. 3/14, 17 C 1314 (23 Kasım 1896).

¹¹⁵⁸Güvenliğin en üst seviyede ihtiyaç gösterdiği bir ortamda gayrimüslim tebanın rağbetsizliğinden dolayı açık kalan yerlerden kaynaklı ortaya çıkabilecek güvenlik zafiyeti dikkate alınarak bunların yerlerine geçici olarak Müslümanlardan alımların yapılmasına izin verilmiştir. Buna verilen izinde düşünülen şerhe göre ilerde gayrimüslimlerden talep olursa bunlara tekrar yer açılacaktır. BOA. DH. TMIK.S. 30/16, 11 M 1318 (11 Mayıs 1900).

¹¹⁵⁹BOA. DH. TMIK.S. 2/60, 6 C 1314 (12 Kasım 1896).

¹¹⁶⁰Bu polislerin isimleri için bkz. BOA. DH. TMIK.S. 3/83, 25 C 1314 (1 Aralık 1896).

istemiştir¹¹⁶¹. 1904 yılı itibariyle vilayet polis teşkilatının toplam mevcudu 106'dır. Bunların 17'si gayrimüslimdir¹¹⁶².

Gayrimüslim vatandaşların jandarma ve polislik mesleğine gönüllü olmamalarının altında yatan sebepler Bitlis vilayetinden sorulmuştur. Cevaben gayrimüslimlerin sanat ehli olmaları ve maaşların zamanında ödenmemesinden kaynaklı bir isteksizliğin olduğu bilgisi paylaşılmıştır¹¹⁶³. Maaş sorunun çözülmesi halinde, jandarma ve polisliğe gayrimüslimlerin rağbetinin artacağı Şâkir Paşa tarafından özellikle vurgulanmıştır¹¹⁶⁴. Burada gayrimüslimlerin isteksizliğinin bir sebebi daha vardır. O da komiteci Ermenilerin devlet kapısında istihdam edilen memurları hoş görmediğidir. Bu sebeptendir ki kamu kuruluşlarında görev yapan Ermeniler, tehditle görevi bırakmaya zorlanmıştır. Tehditleri dikkate almayanlar ise yer yer hayatından olabilmıştır.

Gayrimüslimlerden vergi tahsildarı sınıfına da alımlara başlanmıştır. Bu kapsamda 1896 Ekim ayında vilayet genelinde çalışan toplam 82 tahsildardan 21'inin gayrimüslimlerden seçilmesine karar verilmiştir. Aynı ay içinde 19'u işe alınmıştır¹¹⁶⁵. 1904 yılında ise toplam sayısı 81 olan tahsildarlardan 7'sinin gayrimüslim olduğu bildirilmiştir¹¹⁶⁶. Gayrimüslimlere istihdam alanında açılan bir diğer yer ise Ziraat Bankası şubeleridir. Bu şubelerde de nüfus nispetinde temsiliyet esaslı istihdam planı yapılmış ve alımlara başlanılmıştır¹¹⁶⁷.

Ermeni tebeanın devlet kadrolarına alınmasının hızlanması ve bunu takip eden zaman diliminde yapılan diğer ıslahat çalışmaları, Ermeni komitecilerin çok da hoşuna gitmemiştir. Zira kendilerine haksızlık yapıldığı iddialarının en önemli dayanaklarından birisi de nüfus nispetinde temsiliyetin olmaması idi. Peki "sadık milletten isyancı millete doğru değişen sürece nasıl gelinmiştir?" sorusunun cevabını bulmak adına bazı

¹¹⁶¹BOA. DH. TMIK.S. 21/20, 17 Ca 1316 (3 Ekim 1898).

¹¹⁶²BOA. DH. TMIK.S. 51/1, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

¹¹⁶³Durum Sadaret ve Dâhiliye Nezareti'nce bilinmektedir. Sadaret, duruma çare bulması için meseleyi Dâhiliye Nezareti'ne aktarmıştır. Detaylar için bkz. BOA. DH. TMIK.S. 24/75, 20 Z 1316 (1 Mayıs 1899).

¹¹⁶⁴BOA. DH. TMIK.S. 24/2, 4 Za 1316 (16 Mart 1899).

¹¹⁶⁵İsimleri için bkz. BOA. DH. TMIK.S. 3/83, 25 C 1314 (1 Aralık 1896).

¹¹⁶⁶Yukarıda izah edildiği üzere gayrimüslim memur istihdamındaki isteksizlik burada da kendini göstermiştir. Zira 1896 yılında 19 olan sayı 1904 yılında 7'ye kadar düşmüştür. Bu düşüşte jandarma ve polis teşkilatında gayrimüslimlerde isteksizliğe neden olan gerekçeler aynı şekilde burada da geçerlidir. BOA. DH. TMIK.S. 51/1, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

¹¹⁶⁷BOA. DH. TMIK.S. 8/86, 29 Za 1314 (1 Mayıs 1897).

bilgilerin paylaşılmasında fayda vardır. Ermeni sorunu asıl olarak, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Rusya'nın Doğu Anadolu'nun bazı vilayetlerini işgal etmesi ve akabinde burada yaşayan Ermenileri bağımsızlık amacı ile Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtmasıyla başlamıştır. Rusya'nın bölgedeki etkisini arttırması ve Akdeniz'e sarkma ihtimaline karşı, İngiltere de olaya aktif olarak müdahil olmuştur. Böylece Ermeni davasının, Ermenilerin değil de, iki devletin çıkar çatışmasıyla ortaya çıktığı ifade edilebilir¹¹⁶⁸. Zamanla bu iki ülkenin yanı sıra Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi üzerinde değişik çıkarları olan ABD ve Fransa gibi diğer devletler de sürece dâhil olmuştur. Ermenilerin Ayastefanos ve Berlin Antlaşması ile talep ettikleri “Özerk Ermenistan” hayali gerçekleşmedi. Bunun yerine Ermenilerin yaşadığı yerlerde ıslahat yapılması ve Çerkez ile Kürtlere karşı Ermenilerin korunması maddeleri kabul edildi. Bu durum, Ermenilerin dünya kamuoyunda duyarlılığı artırmak adına şiddete yönelmesine sebep olmuştur¹¹⁶⁹. Avrupalı devletlerin Ermenilere Berlin Kongresi'nden beri verdikleri destek ve ileride devlet kurma hayali, onları birçok yerde isyana sürüklemiştir. İsyân teşebbüslerinde amaç, Avrupalı ülkelere seslerini en üst perdeden ileterek daha fazla yardım almayı sağlamak ve nihai hedefe –yani bağımsız Ermenistan'a- daha hızlı ulaşmaktır. Hedefe ulaşmak ise daha iyi örgütlenmekle ancak olabilirdi. Bu amaçla daha önceden kurulmuş olan birçok Ermeni dernek ve partisi 1878'den itibaren şiddet eksenli ve ihtilâlcî komite tarzı örgütlenmeye doğru evrildi. 1878'de Van'da Kara Haç Partisi, 1887'de İsviçre'de İhtilâlcî Hınçak Partisi, 1890'da Tiflis'te bütün Ermeni örgütler birleştirmek amacıyla Ermeni İhtilâlcî Federasyonu (Taşnaksutyun) kurulmuş ve hemen faaliyetlere başlamıştır¹¹⁷⁰. Nihai hedef olarak bağımsız Ermenistanı belirleyen bu yapıların faaliyet alanı yoğun olarak Doğu Anadolu olmuştur. Rusya'nın Bitlis Konsolosu'nun raporuna bakılırsa Taşnaksutyun Cemiyeti'nin ilk etaptaki hedefi Ermeniler ile Müslümanlar arasında çatışma çıkarmak ve ortaya çıkacak karışıklıkta da Rusya'yı bölgeye kurtarıcı olarak çağırmasıdır. Böylece Rusların bu bölgeyi işgal etmesiyle onlar da kendi devletlerini kurmaya muktedir

¹¹⁶⁸ Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 566.

¹¹⁶⁹ Osmanlı Devleti'nin Berlin Antlaşmasınının 61. maddesi gereği olarak Ermenilerin yaşadığı şehirlerde ıslahat yapacağını ve bununla ilgili antlaşmayı imzalayan devletlere ara ara rapor sunacağını taahhüt etmesi, bu devletlerin istedikleri zaman Osmanlı'nın içişlerine karışmasına sebep olmuştur. Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 569.

¹¹⁷⁰ Bu cemiyetlerin faaliyet alanlarından birisi de basın yayın ile Avrupalı ülkelerin gündemine gelmekti. Bu amaçla Van'da Eşhadank ve Vandosp, Erzurum'da Hârâç, İstanbul'da Âzâmard isimli yayınları çıkardılar. Gültekin Ural, *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s.95-99, 292.

olacaklardır¹¹⁷¹. Rusya, kendi topraklarını bu oluşumlara üs olarak kullandırtmıştır. Burada Ruslar tarafından Ermeni komitelere ideolojik ve taktiksel eğitimler verilmiş, silah desteği sağlanmış ve bunların Osmanlı topraklarına geçişine yardımcı olunmuştur. 1889'da Van'da meydana gelen ilk olay ile şiddet eksenli Ermeni eylemleri başlamıştır. Onu 1890'da Erzurum'daki olaylar takip etmiştir. Erzurum özellikle Rus, İngiliz ve Fransız Konsolosluklarının bulunduğu bir vilayet olmasından dolayı özellikle seçilmiştir. Olaylar daha sonra birçok yere sıçramıştır.

1893'te Muş sınırları dâhilinde yedi mahalleden müteşekkil Talori köyü civarında Kürt aşiretleri ile Ermeni komiteciler arasında şiddetli çarpışmalar olmuş ve birçok kişi ölmüştür¹¹⁷². Siirt Mutasarrıfı Said Bey'in raporuna bakılırsa olay, Zilanlı Fakı Resul ve iki oğlunun Talori'deki Ermenilerce katledilmesi üzerine buraya civar olan Bekran, Zilan, Badıkan, Reşkutan ve Şeyhdudan Aşiretlerinin olaya müdahil olmasıyla başlamıştır¹¹⁷³. Bu olayı müteakip, Bitlis Valisi Tahsin Paşa komutasında askerî birlikler buraya sevk edilmiştir. Talori ve Geligüzan'a varıldığında bir tek Ermeninin dahi burada kalmadığı görülmüştür¹¹⁷⁴. 500 civarındaki silahlı Ermeni komiteci, Andok dağına aileleri ve kendileri için kalacak yerler yaptıktan sonra bu olaylara girişmişlerdir. Olaydan hemen sonra da bu dağa çekilmişlerdir. Haziran ayında buraya ulaşan Tahsin Paşa, hemen civardaki aşiretlerle görüşerek onları durdurmuş ve sonra dağlara çekilmiş Ermenileri köylerine geri dönmeye ikna etmeye çalışmıştır. Öte taraftan da olay hakkında soruşturma açıp, suçluların yakalanmasına çalışmıştır. Nihayetinde Temmuz ayının ortalarına doğru köylülerin köyüne geri döndüğü ve olayların tamamen durulduğu rapor edilmiştir¹¹⁷⁵. Mayewski, olayın asıl müsebbibinin

¹¹⁷¹ Raporda cemiyetin somut olarak yaptığı bir faaliyet örnek verilmiştir. Buna göre Bitlis ve Muş'taki Ermeni esnafın tamamının dükkânlarını kapamasını ve bu şekilde bir gerilim ortamının ortaya çıkmasını amaçlamıştır. Bununla yetinmemişler ve fedâî çeteleri kurarak bunlara eylemler yaptırmışlardır. Rapordaki detaylar için bkz. *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Haz. H. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1983, s.99.

¹¹⁷² Talori'deki hadiselerin bu aşamaya varmadan da önlenebileceği bölgedeki bir komutanın raporunda açıkça zikrolunmuştur. Hamidiye Alayları ve Dördüncü Süvari Fırka Kumandanı Ferik Ethem Nuri Bey'in Muş ve Bitlis'teki Ermeni olaylarını kapsayan raporunda, Ermeni komitelerin Andok dağı ve çevresinde toplanmaya başladıkları andan itibaren buraya devletin müdahale edebileceğini ve daha komiteler etrafına bu kadar silahlı adamı toplamadan ele geçirilebileceklerini ifade ettikten sonra yerel idarecilerin bu konudaki ihmalkârlığının bu olayda payı olduğunu savunmuştur. Rapordaki diğer detaylar için bkz. *BOA. Y.EE. 167/12, 29 Z 1312 (24 Mayıs 1894)*.

¹¹⁷³ Rapordaki diğer detaylar için bkz. *BOA. Y.EE.KP. 4/398, 16 Z 1310 (1 Haziran 1893)*.

¹¹⁷⁴ Mayewski raporunda boşalan Ermeni köylerinin buradaki Kürtler tarafından yakıldığından bahseder. Ayrıca Talori hadisesinde kaç kişinin öldüğünün kesin olarak bilinmediğini aktarır. Pehlivanlı, *a.g.e.*, s.185-188.

¹¹⁷⁵ Ermenilerin öldürdükleri Müslüman cesetleri üzerinde tahribat yaptıkları özellikle raporlanmıştır. Raporda "...Ermeniler tarafından katl edilen İslâmların na'aşları bir sûret-i feci'âda parça parça

yereldeki askerî/mülkî yetkililer olduğunu zira zamanında burada önlem alınsaydı bunların hiçbirisinin yaşanmayacağını ifade etmiştir¹¹⁷⁶. Taloriden sonra gözler Sason'a çevrilmiştir. Sason'un hem Bitlis ve hem de Muş'tan uzak olması ile arazinin sarp ve dağlık olması merkezî hükümetin buradaki etkisinin az olmasına sebep olmuştur. Bu özelliğiyle Sason, Ermeni isyancılar için cazibe merkezi olmuştur¹¹⁷⁷. Gerekli silah ve mühimmat yığınağından sonra Sason'da olaylar patlak vermiştir. 1894'de Sason'da girişilen isyan hareketi ile Bitlis yerelindeki münferit eylemler, kitlesel bir şiddete dönüşmüştür¹¹⁷⁸. Sason isyanına sekiz taburluk bir askerî güç ile müdahale edilmiş ve isyan bastırılmıştır¹¹⁷⁹. Olay bastırıldıktan sonra köyleri yakılmış Ermenilerin iâşe ve barınma sorunu ortaya çıkmıştır. Bu konunun da Ermeni isyancılarca istismar edildiği görülmektedir¹¹⁸⁰. Olayın esas müsebbibi ve örgütleyicisi olarak Mihran Damadyan'ın adı zikrolunmaktadır¹¹⁸¹. Adı geçen kişi yakalanmış fakat İngiltere'nin baskısı üzerine serbest bırakılmıştır¹¹⁸². Sason bölgesindeki Ermeni komitelerinin başına Damadyan'dan sonra "Murat" kod adıyla Hamparsun Boyacıyan geçmiştir. Sason isyanının başarısızlıkla sonuçlanması neticesinde, Ermeni Patrikhanesi'nin sürece dâhil olması ile Avrupalı ülkelerin dikkatleri tekrar bu konuya yoğunlaşmıştır¹¹⁸³. Böylece

edilmek ve kelblerin önüne atılmak gibi hamiyet-i İslâmiye'yi galeyâna getirecek derecede şâyân-ı te'essüf-i tahkîrâtta..." buldukları bildirilmiştir. Böylece Müslümanların tahrik edildikleri ifade edilmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. YA...HUS. 277/112, 26 Z 1310 (11 Haziran 1893); BOA. YA...HUS. 278/28, 03 M 1311 (17 Temmuz 1893)*; Bu hadiseden sonra mağdur ve muhtaçlara devlet tarafından bazı yardımlar yapılmıştır. Nakdi olarak yapılan yardımların toplamı 51.681 kuruştur. *BOA. DH. MKT. 2365/112, 28 S 1318 (27 Haziran 1900)*.

¹¹⁷⁶ Pehlivanlı, *a.g.e.*, s.188.

¹¹⁷⁷ M. Törehan Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Bitlis 1996, s.98.

¹¹⁷⁸ Bu isyanı, masum bir vergi vermeme olayına dayandırıp Ermenileri masum göstermeye çalışan yabancı kaynaklar da vardır. Sason'daki Ermeni çetecilerini "*partizan fedailer*" olarak tanımlayan çalışmaya göre buradaki kişiler, Kürtler ve Osmanlı Devleti'nden gördükleri baskı ve sindirmeye karşı kendini savunmak amacıyla isyan etmişlerdir. Richard G. Hovannisian, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, California, 2001, s.6; Başka bir kaynakta ise Ermeniler gerici Kürtlere ve despot Osmanlı Devleti'ne karşı özgürlük mücadelesini Sason'da/Talori'de veriyordu. Bu konuda eğer Kürtler de destek verseydi bağımsızlığa ulaşabileceklerdi. Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. Bedros Zartaryan-Memo Yetkin), İstanbul 1992, s.168.

¹¹⁷⁹ *The National Archives (NA)*, No:166. (Amerikan Konsoloslarının raporlarına digital ortamda ulaşıldığından, burada kullanılan belge numarasına göre kaynakça yazılmıştır.)

¹¹⁸⁰ Açıkta bekleyen (aslında civardaki köylere dağıtılmışlardır) Sasonlu Ermenilerden 65'inin soğuk ve açlıktan öldüğü haberi üzerine konu Meclis-i Vükelâ'ya kadar gelmiştir. Burada konu görüşüldükten sonra bir tek Sasonlunun dahi açlıktan ve soğuktan ölmediği, bunlara iane için gönderilen 1.500 kuruşun da bir an evvel dağıtılması kararı alınmıştır. *BOA. MV. 84/114, 16 Z 1312 (11 Mayıs 1895)*.

¹¹⁸¹ Bu kişi aynı zamanda İstanbul Kumkapı'daki gösterilerin de elebaşısıdır. Gürün, *a.g.e.*, s.147.

¹¹⁸² Mehmet Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s.240.

¹¹⁸³ İsyanda izlenen taktik gerçekten çok kurnazcadır. Osmanlı vergi memurları ve onlara eşlik eden askerlerin hedeflendiği saldırılardan sonra Ermeni çeteleri –daha önce kadın ve çocuklarını dağlara yerleştirmişlerdi- dağlara çekilmeye başlamıştır. Yolları üzerindeki Müslüman köylerinde katliamlar yaparak ilerlemişlerdir. Olayı bastırmaya giden takviye Osmanlı ordusu ve civardaki Hamidiye Alayları ile yereldeki aşiretler gördükleri manzara karşısında infiale uğrayarak kontrol dışına çıkabilmişlerdir. Münferit denilebilecek bu olaylar neticesinde olay mahallinde Ermeni çetelerine destek verdiklerine

isyandan umulan amaç gerçekleşmiştir¹¹⁸⁴. Bu olayı incelemek üzere Ömer Sabri Bey başkanlığında Rusya, Fransa ve İngiltere'nin Erzurum konsoloslarının aza olarak dâhil olduğu bir tahkik heyeti kurulmuştur. Tahkik heyetinin incelemeleri neticesinde iddia edildiği üzere 6.000 Ermeninin öldürülmediği, en fazla 900 civarında bir ölüm gerçekleşebileceği kanaatine varılmıştır¹¹⁸⁵. Komisyonun raporunun akabinde olaylarda kusuru görüldüğü iddiasıyla Bitlis Valisi Tahsin Paşa¹¹⁸⁶ görevinden alınarak İstanbul'a çağırılmıştır.

Talori ve Sason'da meydana gelen olaylar Bitlis vilayeti ile ilgili mevzulardır. Lakin tablonun bütününe bakmak gerekmektedir. Girişilen eylemler sadece Bitlis vilayeti ile sınırlı kalmamış, olabildiğince çok yerleşim biriminde benzeri olaylar meydana getirilmeye çalışılmıştır. Bu meydana bütün-parça ilişkisini iyi anlayabilmek adına diğer olaylara da bakmakta fayda vardır. Ermeni komitelerinin Bâbîâli'deki banka baskını ile tırmanan olaylar Anadolu'nun birçok yerleşim biriminde de ortaya çıkmıştır. Olayların krolonojik sırasına bakıldığında şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: 29 Eylül 1895 Divriği, 2 Ekim 1895 Trabzon, 6 Ekim 1895 Eğin, 7 Ekim 1895 Develi, 9 Ekim 1895 Akhisar, 21 Ekim 1895 Erzincan, 25 Ekim 1895 Gümüşhane ve Bitlis, 26 Ekim 1895 Bayburt, 27 Ekim 1895 Maraş, 29 Ekim 1895 Urfa, 30 Ekim 1895 Erzurum, 2 Kasım 1895 Diyarbakır ve Siverek, 4 Kasım 1895 Malatya, 7 Kasım 1895 Harput, 9 Kasım 1895 Arapgir, 15 Kasım 1895 Sivas ve Merzifon, 16 Kasım 1895 Antep, 18 Kasım 1895 Maraş, 22 Kasım 1895 Muş, 3 Aralık 1895 Kayseri ve Yozgat İsyanı¹¹⁸⁷ ortaya çıkmıştır. Bu isyanlarda toplam hayatını kaybeden Müslüman sayısı 1.828 ve yaralı sayısı 1.433'tür. Gayrimüslimlerden ölenlerin sayısı 8.789 ve yaralı sayısı ise 2.238'dir¹¹⁸⁸.

inanılan köylerde kalanlardan öldürülenler olmuştur. Böylece Osmanlı ordusunun kitlesel kıyım yaptığı şayiası çıkarılarak zalim olanlar mazlum postuna bürünmeye çalışmıştır. Justin McCarty, *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1998, s. 130.

¹¹⁸⁴ Wiladimir Mayewski, *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Çev. Azmi Süslü, Ankara 1986, s.125.

¹¹⁸⁵ Gürün, *a.g.e.*, s.214-215; Bazı kaynaklarda ise ölü sayısı 1.000 olarak gösterilmiştir. G. Sasuni, *a.g.e.*, s.179; Komisyon, Sason olaylarını aydınlatmak adına 4 Ocak 1895-21 Temmuz 1895 tarihleri arasında 108 toplantı yapmış ve 190 kişiyle görüşmüştür. Ahmet Gürel, *Yabancı Belgeler Işığında Türk-Ermeni İlişkileri Dünü ve Bugünü*, Şenocak Yayınları, İzmir 2009, s.111.

¹¹⁸⁶ Tahsin Paşa hakkında daha geniş bilgi için idarî yapı bölümünde Bitlis Valileri başlığına bakınız.

¹¹⁸⁷ Gürün, *a.g.e.*, s.223-227.

¹¹⁸⁸ Gürün, bu rakamları arşiv vesikalarına dayandırdığını ifade eder. Gürün, *a.g.e.*, s.227.

1897 yılında Sason'da bir kere daha isyan çıkmıştır. Bu isyan, Muş ovasından Van'a kadar yayılmış ama yine de bastırılmıştır¹¹⁸⁹. Sason ve Talori'deki olaylardan sonra hükümet buralardaki köylere kalıcı bir askerî güç yerleştirmek amacıyla bazı kışlaların inşasına karar vermiştir. Verilen karar gereği kışlaların yapımına başlanmıştır. 1904 Eylül'ünde Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu Geligüzan¹¹⁹⁰, Tapik ve Şimal köylerine her biri bir tabur asker barındırabilecek şekilde kışlalar yapılmıştır¹¹⁹¹. Ayrıca Talori'de bir kışla ve Akçaseyir köyünde de bir kale inşaatına başlanmıştır¹¹⁹².

Anadolu ıslahatına 27 Haziran 1895 tarihinde tayin edilen Anadolu Vilayâtı Umûm Müfettişi Yaver Ahmet Şâkir Paşa'nın 24 Ağustos 1895'te Anadolu'ya gelmesinden hemen sonra Ermeni olaylarının başlaması dikkat çekicidir. Özellikle Şâkir Paşa'nın bulunduğu yerleşim birimi veya oraya yakın bir mahalde isyanın çıkarılmaya çalışıldığı görülmektedir¹¹⁹³. Zira bölgedeki Ermenilerin; ıslahat istedikleri bildirilerek Osmanlı Devleti'ne Fransa, İngiltere ve Rusya'nın ortak kararı ile dayatılan 40 maddelik ıslahat programı üzerinde çalışılmıştır. Nihayetinde bu maddelerin bölgedeki şartlara uyarlanmasıyla oluşturulmuş ıslahat layihasını Anadolu'da uygulamak üzere gönderilen bir müfettiş, bölgedeki Ermeni çetelerini ziyadesiyle rahatsız etmiştir. Burada çelişkili bir durum ortaya çıkmaktadır. Dış ülkelerin ısrarla tayin edilmesini talep ettikleri genel vali yetkisine sahip müfettiş, çok geniş yetkilerle donatılarak görevlendirilmiştir. Bölgedeki Ermeni taleplerinin, devlet ricalince "ıslahat çalışmaları" adı altında bir hayata geçirilmesi, Ermeni terör örgütlerinin isyan gerekçelerinin kaybolmasına ve dolayısıyla mazlum millet algısının dünya kamuoyunda kaybolmasına sebebiyet vereceği biliniyordu. Oysaki onların nihai hedefi bağımsız bir Ermenistan kurmaktı. ıslahat talepleri bu işin bahanesi olmuştur¹¹⁹⁴. Bu hedeflerini gerçekleştirmek

¹¹⁸⁹ Taşnaklar merkez olarak belirledikleri Sason'a ciddi anlamda silah ve cephane yığmışlardır. Buradan çevredeki Müslüman köylerine ve askerlere baskınlar verilmekteydi. Olayları önlemek adına 1901 yılında Talori ve Şenik tepelerinde askerler için yapılmak istenen kışlalar Antranik isimindeki Taşnak çete liderinin tepkisini çekmiştir. Bu olay bahane edilerek başlatılan isyan, 13 Nisan 1904'te ancak bastırılabilmiştir. Detaylar için bkz. Gürel, *a.g.e.*, s.118.

¹¹⁹⁰ Bu kışlanın yanında üç tane ev olduğu ve bu evlerde hafriyat olduğu ifade edilerek buradan kışlaya herhangi bir saldırı olması ihtimaline karşı bu üç ev alınarak askeriyeye devredilmiştir. *BOA. Y.EE..d.* 1192, s.5.

¹¹⁹¹ Resmi açılışlarının ise 8 Ekim 1904'te yapılacağı merkeze bildirilmiştir. Mirgan kışlasının da bitmek üzere olduğu ifade edilmiştir. *BOA. Y.EE..d.* 1192, s.3.

¹¹⁹² İnşası tamamlanan kale ve kışlaların fotoğraflarının çekilip gönderilmesi, askerlerin bir an önce buralara yerleştirilmesi ve yedi aylık zahirelerinin şimdiden tedarik edilip gönderilmesi istenmiştir. *BOA. Y.EE..d.* 1192, s.3-4.

¹¹⁹³ Karaca, *a.g.e.*, s. 64-65.

¹¹⁹⁴ İngiltere'nin Berlin Antlaşması'nın (61.maddesine dayanarak) hemen akabinde Osmanlı Devleti'ne yaptığı ıslahat baskılarının asıl amacının, bağımsız bir Ermeni devleti kurmak olduğunu dönemin devlet

için en büyük desteği de İngiltere'den almışlardır¹¹⁹⁵. Ermeni ıslahatı konusunda Osmanlı Devleti'ne en çok muhtıra veren ve bu konuda sürekli bir baskı unsuru oluşturan ülke de bundan dolayı İngiltere olmuştur¹¹⁹⁶. İngiltere, dünyanın birçok yerinde Ermeni yardım fonlarının kurulması ve toplanan paraların Ermeni asilerine ulaştırılması için bizzat başbakan ve hükümet düzeyinde destek vermekten geri durmamıştır¹¹⁹⁷. Doğu Anadolu'daki İngiliz konsolos/viskonsolosların açıktan Ermeni çetelerine verdiği destekten dolayı Osmanlı Devletince bunların değiştirilmesi teklif edilmiştir¹¹⁹⁸. 21 Mart 1898 tarihinde Bitlis viskonsolosunun İngiltere Sefaretine

ricalı de biliyordu. İngiltere'nin bu niyeti, 23-27 Ekim 1879 tarihli Paris ve Berlin Sefaretleri ile yapılan yazışmalara da aynen bu şekilde konu olmuştur. Yapılan yazışmalarda Rusya ve Fransa'nın devlet memurluklarında nüfus oranına göre memur tayini için çabaladığını fakat İngiltere'nin çabalarının Osmanlı Devleti'nden vilayet-i sitteyi kopararak, burada bir Ermenistan kurmak olduğu açıkça beyan olunmuştur. Hatta isteyen Ermenilerin vilayet-i sitteye serbestçe gelerek yerleşmesinin sağlanması teklifinin altında ilerde burada Ermeni nüfusunun çoğunluğu oluşturmasını sağlamak olduğu da ifade edilmiştir. Diğer detaylar için bkz. *BOA. Y.PRK. EŞA. (Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Maruzâtı) 22/76, 14 R 1313 (4 Ekim 1895).*

¹¹⁹⁵ Bitlis Valisi ve Ordu Komutanının 22 Kasım 1901 tarihli telgrafında, İngiliz konsoloslarının Ermenileri açıktan açığa kışkırttığı ve gizlice komitelere silah dağıttığı bildirilmiştir. Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla* ..., s.385-391; İngiltere'nin Bitlis Viskonsolosu'nun Muş'taki Ermeni (Ortodoks) ve Ermeni Katolik murahhasları ile yaptığı görüşmede Ermeni çetelerinin şimdiye kadar neden harekete geçmediğini ve neyi bekledikleri yönündeki telkinatları ile Ermenileri galeyana getirmeye çalıştığı bildirilmiştir. *BOA. BEO. 2168/162569, 23 C 1321(16 Eylül 1903)*; Bitlis Valisi Tahsin imzalı 29 Eylül 1894 tarihli şifreli telgrafta bakılırsa bölgedeki İngiliz konsoloslarının hareketlerinin yakın takibe alındığı ve atıkları her adım izlenerek raporlandığı görülmektedir. İngiltere'nin Van Viskonsolosu, Bitlis ve Muş dâhilinde Ermenilerin yoğunlukta olduğu yerleşim yerlerine seyahat bahanesiyle yaptığı ziyaretler günlük olarak telgrafla bildirilmiştir. Yine 22 Ağustos 1901 tarihli Bitlis Valisi Hüsnü imzalı şifreli telgrafta bu sefer İngiltere'nin Mamauratülaziz konsolosunun Bitlis ve Muş'a yaptığı ziyaret ile ilgili bilgiler paylaşılmıştır. Hatta öyle ki akşam ve sabah ayrı ayrı yaptığı faaliyetler telgrafla merkeze bildirilmiştir. Bu tablo, Osmanlı Devleti'nin konsolosların bölgedeki faaliyetlerinin dostane olmadığını farkında olduğunu da açıkça ortaya koymaktadır. *BOA. DH. ŞFR. 169/5, 17 E 1310 (29 Eylül 1894); BOA. DH. ŞFR. 263/102, 09 A 1317 (22 Ağustos 1901).*

¹¹⁹⁶ İngiltere'nin verdiği muhtıraların içeriğine bakıldığında çoğunlukla Ermeniler ile ilgili asayiş, yargılama, arazi/emlak, vergiler, hapishaneler, ıslahatlar, Hamidiye Alayları, askerlerin yaptığı kötü davranışlar vs. hakkında olduğu görülmektedir. Örnek olarak bkz. *BOA. Y.EE. 13/4, 29 Z 1310 (14 Temmuz 1893); BOA. Y.A...HUS. 515/106, 21 Ş 1325 (29 Eylül 1907).*

¹¹⁹⁷ 9 Aralık 1895 tarihinde Ermeni yardım fonundan 1.000 paund Bitlis'e, 1.000 paund Harput ile Erzurum'a, 500 paund Mardin'e ve 500 paund da Trabzon'daki Ermenilere gönderilmiştir. 1.200 paunda daha gerek duyulduğu habere konu edilmiştir. *The Times (London, England), Monday, Dec 09, 1895*; Ermeni yardım fonunda biriken 4.100 paundun Ermeni isyanı ile çalkalanan Bitlis ve diğer vilayetlerdeki asilere gönderilmesi kararı alınmıştır. *The Times, (London, England), Tuesday, Sep 29, 1896*; 3 Ocak 1896 tarihli gazetede ise Sason'dakilere yardım olarak 6.000 paundun gönderilmesinin onaylandığı, geriye kalan 1.800 paundun da Bitlis ve diğer vilayetlerdekilere gönderileceği ifade edilmiştir. *The Times, (London, England), Friday, Jan, 03, 1896*; 18 Ocak 1896 tarihli nüshasında ise gazete, Ermeni isyancılarının olay çıkardığı vilayetlerde yapılacak nakdi yardımların orada bulunan İngiliz konsolosları ve Amerikan misyonerleri eliyle yapıldığını haber yapmıştır. Detaylar için bkz. *The Times, (London, England), Saturday, Jan 18, 1896.*

¹¹⁹⁸ 1894'te İngiltere'nin Van konsolosunun Talori, Simek, Şenik ve Gelidüzan Ermenilerini isyana teşvik eden söylem ve faaliyetlerinden dolayı değiştirilmesi teklif edilmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. A.MKT.MHM. 750/16, 08 R 1312 (9 Ekim 1894)*; Aynı şekilde Muş'taki İngiltere konsolos vekilinin Sason ve Muş'ta Ermeni köylerini gezerek onları ihtilal yönünde etkilediği bildirilmiştir. *BOA. DH. ŞFR. 178/95, 14 A 1311 (26 Ağustos 1895).*

yazdığı raporuna binaen Talori ve Sason'daki Ermenilere bizzat 25 lira yardımda bulunduğunu ifade etmiştir¹¹⁹⁹.

Ermenilere destek veren ikinci sıradaki devlet ise ABD'dir. Amerikalı misyonerlerin aracılığıyla ABD'ye giden Ermeni mülteci sayısı 1834-1890 arasında 1.500, 1895-1900 arasında 9.952 ve 1900-1914 yılları arasında da 40.608 olmak üzere toplamda 50.000'i geçmiştir¹²⁰⁰. Amerika'ya giden Ermenilerin büyük bir kısmı buradaki devrimci Ermeni örgütlerinin elinde nihai amaca hizmet etmek amacıyla eğitilmiştir. Bir süre sonra burada yetişen Ermeniler aynı zamanda Amerikan vatandaşlığı ve pasaportunu da alarak Osmanlı topraklarına misyoner olarak geri dönmüşlerdir. ABD'de kalanlar ise ciddi bir Ermeni lobisi oluşturmuş ve burada Osmanlı aleyhtarı bir çizgide örgütlenerek yayınlar çıkarmıştır. Öte taraftan da ABD hükümetini, Osmanlı topraklarında bağımsız Ermenistan idealini gerçekleştirmek adına etkilemeye ve yönlendirmeye devam etmişlerdir.

Ermeni isyancılara destek veren diğer ülke ise Rusya'dır. Ermenilere silah, cephane ve faaliyet alanı sağlayan Rusya'nın sıcak denizlere inme projesi, Doğu Anadolu'da kurulacak özerk veya bağımsız –ama Rusya'nın güdümünde- bir Ermenistan'ın kurulmasını gerektiriyordu. Bundan dolayı Rusya'nın, Ermenilere destek noktasında gereken her türlü yardımı sağladığı ifade edilebilir. Vilayet-i sittedeki konsolosluklarını adeta Ermeni çetelerinin lojistik merkezi olarak kullandıran Rusya¹²⁰¹, bölgedeki karışıklıkların ve dolayısıyla asayiş olaylarının artmasına paralel olarak bölgedeki etkinliğini artırmıştır. Ermeni çetelerinin elinde propaganda malzemesi olan Rusya'nın Doğu Anadolu'yu yakın bir zamanda işgal edeceği ve Ermenistan'ı kuracağı inancı, bizzat bölgedeki Rus konsolosları tarafından yayılmıştır. Aynı şekilde Ermeni

¹¹⁹⁹ Konsolosun beyanına göre kendisi, Muş Piskoposu'nun yardım talebine cevap vermiştir. Hatta verdiği paranın az olduğunu fakat daha fazlasını şimdilik veremeyeceğini bildirmiştir. *FO*. 195/1944.

¹²⁰⁰ Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin 1840'tan itibaren Amerika'ya gitmeye başladığı görülmekle beraber kitlesel göçler 1895'ten itibaren ivme kazanmıştır. Amerika'ya gidip burada vatandaşlığa geçen Ermeniler adeta dokunulmazlık zırhını giymişçesine Osmanlı topraklarında dilediğince seyahat etme ve diğer Ermenileri isyana teşvik etme cesaretini kendilerinde görmüşlerdir. Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül 2006, Ankara, s.92-93.

¹²⁰¹ 1905'te Rusya'nın Bitlis konsoloslukunu yapan Doktor Zaveriyof'un Ermenileri, evinde ve konsoloshanede tedavi bahanesiyle kabul ederek, burada onları isyana teşvik ettiği, Ermeni komitelerle ilişkisi olan kişileri de buraya kabul ederek onları yönlendirmeye çalıştığı, komitelerde çatışıp yaralanan kişilere de bir şekilde yardımcı olduğu vs. gerekçelerle değiştirilmesi gerektiği talebi Sadarettin Hariciye Nezaretine 24 Haziran 1905 tarihinde yazılmıştır. *BOA. BEO*. 2606/195435, 21 R 1323 (25 Haziran 1905).

çete elebaşlarının sıkıştırıldıkları durumlarda konsolosların devreye girerek onları kurtarmaya gayret ettikleri görülmektedir. Rusya'nın Bitlis'te 1903 tarihine kadar konsolosluğunun olmadığı ve bu tarihten sonra buraya konsolosluk açma çabasında olduğu görülmektedir. Aslında Rusya'nın Van'daki konsolosunun yetki alanlarının içinde Bitlis vilayeti de vardı¹²⁰². 1903'te verilen onay ile Rusya'nın Üsküp Konsolosu Mösyö Maşkov (Machcow), Bitlis konsolosu olarak tayin edilmiştir¹²⁰³. Bitlis'teki ABD'li misyonerlerin ve İngiltere'nin faaliyetlerini yoğunlaştırması, Rusya'yı endişelendirmiş ve burada ayrı bir konsolosluk açmaya itmiştir. Böylece Bitlis vilayetini yakından takip ile buradaki Ermenileri etkisi altına almakta avantaj sağlamış olacaktır. Ermenileri elde etmek adına buradaki konsolosları aracılığıyla Rusya'nın Ermeni köylülerine para dağıttığı görülmektedir¹²⁰⁴.

Daha bir sene önceki Sason olayının etkileri tam olarak geçmemişken 25 Ekim 1895 tarihinde Bitlis şehir merkezinde büyük bir olay meydana gelmiştir. Aslında olaydan bir süre önce bu tarz bir olayın olabileceği bildirilmiş ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir¹²⁰⁵. Olaydan bir süre önce Ermeni asilerin kilisede organize oldukları ve silah edindikten sonra planın yürürlüğe konduğu anlaşılmaktadır¹²⁰⁶. Olayın detaylarına bakıldığında cuma günü Müslümanlar namaz için câmilerdeyken Protestan okulunda daha önce hiç cuma günleri çalmayan çan çalmaya başlamıştır. İlk çaldığında Ermeniler evlerine çekilmişler, ikinci çalışında dükkânları kapatmışlar ve yollara barikat kurup çarşıda yangın çıkardıktan sonra üçüncü çanı beklemeden câmilere saldırmışlardır¹²⁰⁷. Bu organizasyon, olayın daha önceden planlandığını ispatlamaktadır. Müslüman kadınların, çocukları câmilere göndermesiyle olay duyulmuş fakat geç kalınmıştır. Cemaat câmiden çıkmadan Ermenilerin ateş etmeye başladığı görülmüştür. Öldürülenlerin çoğunun câminin kapısında vurulduğu raporlanmıştır. Çevreden gelenler

¹²⁰²BOA. DH. ŞFR. 264/100, 02 E 1317 (15 Eylül 1901).

¹²⁰³BOA. İ.HR (İrâde Hariciye) 383/17, 17 M 1321 (15 Nisan 1903).

¹²⁰⁴ 18 Temmuz 1908 tarihinde Bitlis vilayetinden Sadaret'e yazılan şifreli telgrafta Rusya'nın Bitlis konsolosunun tamamı Ermeni olan köylere haber vermeksizin ve yanına koruma almaksızın giderek para dağıttığını haber vermektedir. Bu durumun izin alınmadan yapılmasının kabul edilemeyeceği de ifade edilmiştir. BOA. İ.DUİT. (İrâde Dosya Usulü) 145/111, 18 C 1326 (18 Temmuz 1908).

¹²⁰⁵ Bir süre önce Diyarbakır vilayetinde Ermenilerin dükkânlarını kapatarak kilisede toplandıkları bildirilerek, Bitlis'te de benzeri şeyler olursa bunun isyanın habercisi olacağı 28 Eylül'de Bitlis vilayetine bildirilmiştir. Olası bir girişimde Bitlis'teki askerî birliklerin yetersiz kalacağı dile getirilerek Cizre'deki birliklerin Bitlis'e kaydırılmasının faydalı olacağı dile getirilmiştir. BOA. DH. ŞFR. 180/88, 16 E 1311 (28 Eylül 1895).

¹²⁰⁶ Olaydan önceki diğer hazırlıklar için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Siyasi Hatıralarım*, "Ermeni Olaylarının İç Yüzü", Selis Kitaplar, İstanbul 2003, s.129-133.

¹²⁰⁷BOA. DH. ŞFR. 182/95, 13 Te 1311 (25 Ekim 1895).

ve askerlerin yetişmesiyle şehrin muhtelif mahallelerinde bir süre daha çatışma devam etmişse de Ermenilerin bir kısmının evlerine çekilmesi ve diğerlerinin de gözaltına alınmasıyla olaylar durulmuştur. Bu olayda resmi makamların aktardığına göre Müslümanlardan 38 şehit (1'i kadın) ve 135 yaralı olduğu, Ermenilerden de 139 ölü ve 40 yaralının olduğu bildirilmiştir¹²⁰⁸. Ölü ve yaralılar hakkında The Times gazetesinin 30 Ekim 1895 tarihli sayısında ise 173'ü Müslüman ve 179'u Ermeni olmak üzere toplam 352 kişinin hayatını kaybettiği duyurulmuştur¹²⁰⁹. Bitlis'teki olay, bu boyutuyla resmi kaynaklarda geçmekle beraber Ermeni komitelerinin Avrupa'ya aksettirdiği boyut ise bunun tam tersidir. Müslümanların saldırısıyla olayların patlak verdiği ve kitlesel bir Ermeni kıyımı iddiaları dillendirilmiştir¹²¹⁰. Olayın olduğu günün, teftiş kurulunun Bitlis'e vardığı ilk gün olması da manidardır. Olaylar olduktan sonra şehri bir sessizlik kaplamıştır. Lakin olaylar, sonraki günlerde bu yoğunlukta olmasa da devam etmiştir. Merkezde seyrekleşen olaylar köylere doğru kaymıştır. 7 Kasım 1895 günü devlete sadık Ermenilerden biri olan Vilayet Meclis-i İdare Azası Ağacan Efendi, komitecilerce öldürülmüştür. Eyrün, Cilhan ve Semiden köylerine Ermenilerin verdiği baskında 8 Müslüman öldürülmüştür¹²¹¹. Bir süre sonra Bitlis yöresinde halkın büyük sevgi gösterdiği Şeyh Haydar'ı korkunç bir şekilde şehit etmişlerdir¹²¹². 1895 yılının Kasım ayında merkeze bağlı Eyrün köyünden olan Reşit'in eşinin cesedi, tamamı Ermeni olan Çilhar ve Şemidan köylerinin arasında başı ezilmiş bir şekilde bulunmuştur. Yine tamamı Ermeni olan Papazyan köyü yakınlarındaki han içinde Hakkı köyünden Ömer oğlu Nadir'in cesedi bulunmuştur. Her iki olayı da Ermenilerin yaptığı

¹²⁰⁸BOA. YA...HUS. 338/60, 10 Ca 1313 (29 Ekim 1895).

¹²⁰⁹ Gazete haberin 28 Ekim'de İstanbul'dan alındığını bildirmiştir. Haber, "The Stuation in Turkey" başlığıyla çıkmış olup, Osmanlı Devleti genelinde meydana gelen Ermeni olaylarını bütün olarak vermiştir. *The Times (London, England)*, Wednesday, Oct 30, 1895.

¹²¹⁰ Bu iddia bizzat Bitlis Ermeni Murahhas Vekili Agop tarafından dillendirilmiştir. Bu iddiaya karşı Bitlis Valisi Ömer imzalı yazılan cevabi yazıda olayın oluş şekli delilleriyle anlatılmıştır. Buna göre olayın kimlerce başlatıldığı noktasında şu tespitler kimin suçlu olduğunu ortaya koymaktadır: Müslümanlar böyle bir olayı yapmayı planlamış olsalardı dükkânlarını açık bırakmazlardı. Yanlarında silah bulundururlardı. Olay cuma günü ve cuma namazı vaktinde olmazdı. Ölen ve yaralanan Müslümanların Ermeni mahallelerinde olması icap ederdi. Ölen ve yaralanan Ermenilerin de kendi mahallelerinde olması gerekirdi. Bitlis Valisi Ömer Bey'in raporunun tam metni için Ek 8'e bakınız. BOA. HR. ŞFR. (Hariciye Nezâreti Şifre Kalemi). 438/50, 28 Te 1311 (9 Kasım 1895); BOA. A.MKT.MHM. 619/15, 19 Ca 1313 (7 Kasım 1895).

¹²¹¹Hocaoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla* ..., s.272-275; başka bir kaynakta ise Ağacan'ın komitelerce ölümüne mahkûm edildiğini, fakat ona ulaşılamayınca da kardeşi Kigork'un, Knapp'ın uşağı tarafından vurulduğunu ve iki ay sonra ise hayatını kaybettiği geçmektedir. Detaylar için bkz. Sebahattin Vanlı, "Bitlis Olayları (1895 ve 1914)", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Gramat Matbaası, Ankara 2011, s.452.

¹²¹² Ergünöz Akçora, "Bitlis'te Rus-Ermeni Mezalimi ve Bitlis'in Kurtuluşu", *Askeri Tarih Bülteni*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1988, s.91.

kaydedilmiştir¹²¹³. Buna karşın Ermeni Murahhası Agop'un iddialarına bakılırsa Müslümanlar da Vanik ve Sayık Ermeni köylerine 27 Kasım 1895 günü verdikleri baskında 10'u erkek, 3'ü kadın ve 1'i papaz olmak üzere 14 kişiyi öldürmüş ve bunların bütün mallarını gasp etmişlerdir¹²¹⁴. 1904'te ise Ermeni ve Müslüman nüfusun bir arada yaşadığı Laçkan köyüne ve Tapık köyüne komitelerin verdiği baskında 25 kişi öldürülmüş ve 10 kişi de yaralanmıştır. Olayları durdurmaya çalışan bir rahip, komitecilerce köyden kovulmuş ve köyler ateşe verilmiştir¹²¹⁵. Bitlis'teki olayın etkisiyle buraya bağlı kaza ve köylerde süregelen olaylarda ölen ve yaralananlar olmuştur. Müslümanlardan toplam 86 ölü ve 38 yaralı, Ermenilerden 179 ölü ve 49 yaralı olmuştur¹²¹⁶. Ölen Ermeni sayısını 600-800 arasında olduğunu iddia edenler de vardır¹²¹⁷. Avrupa'daki Ermenilerin, Bitlis ve havalisinde yapmayı düşündüğü eylemler ile ilgili daha önceden alınan bazı haberler, zaman kaybetmeksizin vilayetlere iletilmiştir. Böylece tedbir alınması sağlanmıştır¹²¹⁸. Bitlis vukuatından sonra burada görevli Ermeni milleti Murahhas Vekili Vanlı Agop, olayların başlamasındaki telkinat ve vaazlarından dolayı yargılanarak idama mahkûm edilmiştir¹²¹⁹. Agop ile birlikte çoğu Bitlis'in ileri gelen esnaflarından olmak üzere 47 Ermeni daha olaylara karıştığı iddiasıyla tutuklanmıştır¹²²⁰.

Bu olaylar, Bitlis yerelinde Müslümanlar ve Ermeniler arasında ciddi bir kırılma noktası oluşturmuştur. Olayı müteakip Ermeni esnaf bir süre dükkânlarını açmaya çekinmiştir. Ermeni okulları açılmaz olmuştur. Bunun üzerine teftiş komisyonu, hükümet konağında önce Bitlis'in ileri gelen eşraf ve aşiret liderleriyle bir toplantı yaparak bundan sonra kesinlikle olay çıkarılmaması gerektiği, devletin askerî gücü ile buna müdahale edebileceğini ifade ederek nasihat etmiştir. Daha sonrasında Ermeni cemaatinin ileri gelenleri ve papazlarla yapılan toplantıda bu tür olaylara bir daha

¹²¹³BOA. Y.EE. 36/5, 12 C 1313 (30 Kasım 1895).

¹²¹⁴BOA. A.MKT.MHM. 619/15, 19 Ca 1313 (7 Kasım 1895).

¹²¹⁵Akçora, "a.g.m.", s.94.

¹²¹⁶Cemalettin Kinç, *Bitlis ve Bitlis Ermeni Olayları (1870-1920)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2012, s.76.

¹²¹⁷Richard G. Hovannisian, *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016, s.60.

¹²¹⁸BOA. ZB. 590/27, 16 My 1322 (29 Mayıs 1906).

¹²¹⁹Fakat Agop'a verilen ceza İngiltere'nin müdahalesiyle kalebendliğe dönüştürülmüştür. BOA. A.MKT.MHM. 619/15, 19 Ca 1313 (7 Kasım 1895).

¹²²⁰Bu kişilerin yargılanmasının hızlandırılması talep edilmiştir. Zira tutuklu kaldıkları sürede dükkânlarının ve okullarının kapalı olmasından dolayı şehirdeki diğer Ermenilerin bunu başka bir olayın sebebi haline getirmekten korkulmaktadır. BOA. A.MKT.MHM. 620/2, 1 Ş 1313 (17 Ocak 1896).

karışılmaması gerektiği iletilerek, okullarını açabilecekleri ifade edilmiştir¹²²¹. Yapılan soruşturma neticesinde olayın arkasında Amerikalı misyonerlerin olduğu tespit edilmiştir. Bitlis'teki Amerikan misyoneri George Knapp¹²²², Anadolu'ya ilk gelen misyonerlerdendir ve 1895'te Bitlis'teki misyonun başında o bulunuyordu. Buradaki görünen görevi; Gregoryen Ermenilerini, Protestan mezhebine çekerek amaçlarına hizmet edebilecek şekilde eğitmektir. Fakat o da diğer misyonerler gibi Anadolu'da Ermeni-Hristiyan egemenliğinin kurulması amacına hizmet etmiştir. Knapp, Türk düşmanlığıyla ün salmıştır. Sason olayında katliam haberlerini (toplam 10 bin Ermeninin öldüğünü) dış dünyaya yayanlardan birisi odur¹²²³. Bitlis'teki olaylara karışmış 19 Ermeni, Knapp'ın aleyhine ifade vermiştir¹²²⁴. Knapp, 1896 yılında yargılanmış ve suçlu bulunarak kürek cezasına çarptırılmıştır¹²²⁵. Bu ceza uygulanamayınca da sınır dışı edilmiştir¹²²⁶. Knapp, Bitlis-Diyarbakır üzerinden

¹²²¹ Teftiş heyeti, yaptığı görüşmeleri iki ay sonra İstanbul'a bildirmiştir. Buradan da Van'daki olayı soruşturmak üzere bu vilayet geçmişlerdir. *BOA. İ.DH.* 1330/47, 22 B 1313 (8 Ocak 1896).

¹²²² Knapp'ın hayatını, Bitlis'e gelişini ve buradaki olayların detaylı bir şekilde anlatıldığı, George Knapp'ın kız kardeşi Grace H. Knapp tarafından kaleme alınan "*The Tragedy of Bitlis*" isimli kitap bulunmaktadır. Kitap incelendiğinde dönem içinde gelişen olayların Amerikalı bir misyoner gözüyle nasıl görüldüğü ve özellikle Ermeni olaylarının nasıl çarpıtılarak/abartılarak aktarıldığı anlaşılabilir. Zikrolunan kitapta Knapp'ın eşiyle 1860'ta Bitlis'e geldiğini ve ilk olarak öğrencilerin eğitimine nasıl başladığını detaylarıyla anlatmaktadır. Knapp eşi ve dört çocuğuyla Bitlis ve Van'da faaliyette bulunmuştur. Onun kız kardeşi Grace H. Knapp'ta Bitlis'te Kızılhaç bünyesinde hemşire olarak görev yapmıştır. Detaylar için bkz. Grace H. Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, New York, 1919, s.96-98.

¹²²³ Bilal N. Şimşir, "Ermeni Sorunu ve Van", *Ermeni Olayları Sempozyumu 2-3-4- Nisan 1985*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 1986, s.65-66.

¹²²⁴ Kendi kardeşlerine suikast düzenleyen kişinin Knapp olduğunu iddia eden ve olayların arkasındaki ismin de o olduğunu savunan Bakkalyan Nazar ve kardeşi Bakkalyan Ağacan kendi canlarının da tehlikede olduğunu ifade etmişlerdir. Gönderdikleri telgrafta komitelerin faaliyetlerine katılmamalarından dolayı kardeşine suikast düzenlendiğini, bunu yapanların yakalanıp tutuklandığını arz ettikten sonra biraderini vuranlara Knapp'ın 100 lira vermek ve ailelerine bakmak sözü ile birlikte suikastta kullanılan Rovolver silahı da verdiğini iddia etmişlerdir. Ayrıca Cuma namazındakilere yapılan saldırıyı da onun planladığını açıkça ifade etmişlerdir. Daha geniş bilgi için bkz. *BOA. A.MKT. MHM.* 694/2, 13 R 1313 (3 Ekim 1895); Bakkalyan'ı vurmaktan mahkûm olan beş Ermeni, iki yıllık bir mahkûmiyetten sonra genel af ile salıverilmiştir. *BOA. A.MKT.MHM.* 539/20, 1 24 Ş 1314 (28 Ocak 1897); Salih Altınok, *Yeniköy Konferansı ve Bitlis Ermeni Olayları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2004, s.102.

¹²²⁵ *BOA. DH. ŞFR.* 183/70, 24 Te 1311 (5 Kasım 1895); Mithat Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin...", s.98; Anadolu'daki Ermeni olaylarını inceleyen heyetin başındaki Saadetin Paşa'nın 15 Ocak 1896 tarihli raporunda, Knapp'ın Bitlis olaylarının müsebbibi olduğu açık bir şekilde ifade edilmiştir. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1895-1896) II*, Belge no: 29, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2008, s. 85-102.

¹²²⁶ Hınçak komitesinin Bitlis'teki sorumluluğunu üzerine aldığına dair Hariciye Nezareti ile Amerikan Elçiliği arasındaki birçok yazışmaya konu olmuştur. Ayrıca Sason-Talori bölgesindeki Ermeni asilerin başı olan Hamparsum (Muradyan) ile sürekli yazıştığı tespit edilmiştir. Bitlis'teki olayı planlayan ve bunun için kendi evinde ve kilisede toplantı icra eden odur. Olaylardan önce çalışan çanın da onun evinde olduğu ifade edilmiştir. Bir de hükümetle iyi geçinen ve devlet hizmetinde faaliyet gösteren Ermenileri bundan vazgeçirmek için suikastler dahi düzenleyen odur. Bütün bu suçlamalar Osmanlı Devleti tarafından Amerika'ya iletilerek sınır dışı edilmesine dayanak teşkil etmiştir. Şimşir, "a.g.m.", s.66-67; Knapp, ABD'de bir süre kaldıktan sonra misyonerlik faaliyetlerine devam etmek amacıyla 1899'da Harput'a geldi. 1908'den sonra ise Bitlis'e İngiltere konsolos yardımcısı olarak görevlendirildi.

Halep'e, buradan İskenderun Limanı'na ve oradan da İstanbul'a gönderilmiştir¹²²⁷. Yine Bitlis'te Müslümanları öldürmeye teşebbüs edip yakalanan birçok Ermeni'nin üzerinden çıkan evrakların Amerikan misyonerlerince tanzim edildiği anlaşılmıştır¹²²⁸. Amerikan misyonerler, Bulgaristan örneğini sıklıkla işleyerek Ermenilerin de başarılı olabileceklerini onlara telkin etmiştir. Bu telkinler, bölgedeki Ermenilerin Amerika'ya sempati duymasına ve zamanla mezhep değiştirerek Protestanlığa geçmesine zemin hazırlamıştır.

Ermeni komitecilerinin istihbarat çalışmaları için çok kurnazca bir yöntem kullandıkları anlaşılmaktadır. Gizlenmesi daha kolay olacağından Osmanlı ordusunun içinden bazı askerlerin para, kadın vs. vaatlerle kandırılarak kendi emellerine nasıl alet ettikleri Bitlis'te yaşanan bir olay ile açığa çıkmıştır. 2 Kasım 1893 tarihli belgede zikrolunduğu üzere, Muş 23.Süvari Alayından firar eden Osman oğlu Yakup isminde bir asker -Ermenilerin lehine- casusluk faaliyetine karıştığı anlaşılmıştır. Revan'a giderken yakalanan bu asker ifadesinde İstanbul'a geçerek Pedros Efendi isminde bir Ermeni reisinin emrine gireceğini ifade etmiştir. İstanbul'daki askerî birliklerden birisine yazılarak askerî birliğin içine sızmayı amaçladığını ve burada topladığı istihbaratı Revan'daki Ermeni çetelerine göndereceğini itiraf etmiştir. Bu iş karşılığında ilk etapta 40 lira para aldığını fakat ilerleyen zamanda kendisine 100-400 liraya kadar para verileceğini ifade ederek, kendisi gibi İstanbul'daki askerî birliklere sızmış ajanların sayısının 20'den fazla olduğunu aktarmıştır. Ermeni çeteler, muhbir kazanmak için Revan'da külliyetli bir altın biriktirerek bu işin finansmanlığını sağlamışlardır. Adı geçen kişi İstanbul'a gönderilmiş ve buradaki işi bittiğinde ise Fizan'a sürülmesine karar verilmiştir¹²²⁹.

Ermeni çeteciler amaçlarına hizmet etmeyen veya bunun önünde engel teşkil eden kim olursa olsun –ırkdaşları/dindaşları dahi olsa- ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Avukat Haçık, Polis Markas, Mıgırdıç Tütüncüyan, Tüccar Dikran

¹²²⁷ BOA. A. MKT.MHM. 694/7, 21 L 1313 (5 Nisan 1906).

¹²²⁸ 1895'te Bitlis'teki Amerikan misyonerlerince yazılan ve bir Ermeni vasıtasıyla Bitlis'ten Muş'taki İngiliz memuruna gönderilen mektup yolda ele geçirilmiştir. Bu mektup ülkeler arası bir mevzu haline gelmiştir. Mektuptan dolayı Mister Care, Mister Cole ve Dr. Reynas'ın Bitlis'ten çıkarılmasına çalışılmıştır. BOA. A. MKT.MHM. 694/1, 05 Z 1312 (30 Mayıs 1895); BOA. A.MKT.MHM. 667/11, 1 M 1313 (12 Haziran 1896).

¹²²⁹ Adı geçen kişi üzerinden diğer ajan askerlere ulaşılması amacıyla İstanbul'a gönderilmiştir. Bitlis'ten daha önce Polat isimli bir kişinin daha bu şekilde din değiştirdiği ve şu anda Revan'da olduğu bildirilmiştir. BOA. Y.A...HUS. 283/52, 22 R 1311 (2 Kasım 1893).

Karagözyan, Fırıncı Apik Uncuyan, Kandilci Onnik, Meclis Ruhani Üyesi Mampre Vartabet ve Hacı Dikran, Rahip Der Sukiyas ve Başpapaz Dacad Vartabet gibi birçok meslekten Ermeni tebea, sırf Hınçak ya da Taşnakların isteklerine boyun eğmedi diye katledilen Osmanlı Devleti'ne bağlı Ermenilerdir¹²³⁰. Birçok yerde olduğu gibi Bitlis'te de devletine bağlı Ermenilerin, mevcut olaylardan hoşnut olmadıkları ve bunun devlet yetkililerince de bilinmesini istedikleri görülmektedir. Zira 1895 yılında 94 Ermeni tebeanın Sadarete yazdığı telgrafta, kendi içlerindeki bazı cahil insanların kandırıldığını ve 600 yıldır birlikte yaşadıkları Müslüman halkın üzerine saldırdıkları ifade edilmiştir. Bundan dolayı utanç içinde olduklarını, kendilerinin padişaha bağlılığının devam ettiğini ve bu olaya karışanları ise asla tasvip etmediklerini açık bir şekilde dile getirmişlerdir¹²³¹. Bitlis'te devletin yanında duran Ermeni vatandaşların, ırkdaşı çetelerce tehdit edildikleri hatta öldürüldükleri vakalar olmuştur. 1895'te devletin aleyhine gelişen Ermeni faaliyetlerine katılmadığı için Bakkalyan Kivorg Ağa suikaste uğramıştır¹²³². 1905'te Muş sancağına tâbi Pertak köyünden Parsih isimli bir Ermeni vatandaş, ayrılıkçı Ermeni çeteleriyle birlikte olmadığı ve devlete onların yerini ihbar ettiği gerekçesiyle, bu çetelerce gece evinden alınarak öldürülmüştür¹²³³. Durum böyle olunca bu vatandaşlar ortada kalmıştır. Devletin yanında olmaları hayatları üzerinde ciddi bir tehdidin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Ermeni komitelerine katılmaları durumunda ise devlet nazarında ihanet ve ceza ile karşılaşmışlardır.

2.4. İskân

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 19. yüzyıla kadar takip ettiği bir iskân politikası vardır. Özellikle yurtsuz göçebe Türk aşiretlerine yurt sağlamak, boş arazileri tarıma açmak, yol güvenliğini sağlamak ve başıboş dolaşan aşiretleri kontrol altına almak gibi amaçlarla onlara yeni ele geçirilen yerlerden toprak vererek onları yerleşik hayata geçirmiştir. Böylece fethedilen topraklardaki kalıcılığını da sağlamıştır¹²³⁴. 19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin savaşlardaki yenilgisini müteakip elden çıkan topraklardan muhacirler, Anadolu'ya doğru göç etmeye başlamıştır. Bu göç dalgaları, 20. yüzyılın başına doğru daha büyük kitlelere dönüşmüştür. Bunların iskân edilmesi

¹²³⁰ Gürel, *a.g.e.*, s.94-95.

¹²³¹ *BOA. YA.HUS. 341/44-1, 20 T 1311 (2 Aralık 1895).*

¹²³² Kardeşleri, eğer devlet onları da korumazsa kendilerinin de suikaste kurban gidebileceğini ifade etmişlerdir. *BOA. A.MKT. MHM. 694/2, 13 R 1313 (3 Ekim 1895).*

¹²³³ *BOA. Y.PRK.UM. 75/143, 26 Ra 1323 (31 Mayıs 1905).*

¹²³⁴ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1987, s. 67.

süreci oldukça sancılı ve masraflı olmuştur. Bunun yanında bir de Anadolu'da yüzyıllardır göçebe hayatı benimsemiş göçebe aşiretlerin iskân edilmesi hususu vardır. Bu hususun sorun olarak algılanması ve buna çözümlerin aranması muhacirlerin yoğun olarak Anadolu'ya geldiği bir zaman dilimine denk gelmektedir. Yani merkezî hükümet bir yandan muhacir sorununu çözüme kavuşturmaya çalışırken öte taraftan da göçebe aşiretlerin iskân edilmesi meselesiyle uğraşmak durumunda kalmıştır.

24.1. Göçebe Aşiretlerin İskânı

Osmanlı Devleti, 18. yüzyılda farklı amaç ve kaygılar ile konar-göçer olarak tabir edilen göçebe aşiretleri iskân etmeye çalışmıştır. Özellikle harap olmuş yerlerin şenlendirilmesi ve kullanıma açılmamış arazilerin değerlendirilerek ziraate açılması amacıyla aşiretler iskân edilmiştir. İskândan beklentiler bu minvalde şekillenirken göçebe aşiretlerin yaylak-kışlak vakti geçtikleri güzergâhlar üzerinde karıştığı asayiş olayları, iskân sürecinin hız kazanmasına sebep olmuştur. Bu kapsamda Anadolu'nun birçok bölgesi iskân alanı olarak değerlendirilmiş fakat sürgün için daha ziyade Rakka ve Kıbrıs gibi uzak yerler tercih edilmiştir¹²³⁵. 19. yüzyılın başına kadar süren bu çabalar ile birçok aşiretin iskânı sağlanmış lakin bu gelenek tamamen sonlandırılmamıştır. Bu çabalar, 19. yüzyılda devletin değişen idarî yapısı ve ülkenin dışarıdaki siyasî durumuna paralel olarak -bir önceki yüzyıla göre- başka beklentilerle hız kazanmıştır. Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ile birlikte yoğunlaşan merkezileşme/modernleşme çabalarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tam olarak uygulanamamasının en önemli sebeplerinden birisi buradaki göçebe aşiretlerdir. Bölgede merkezileşmenin tesisi hususunda ilk aşama olan nüfuzlu aşiret beylerinin ellerindeki yutluk-ocaklıkların alınması süreci tamamlandıktan sonra ikinci aşama olan göçebe aşiretlerin iskânına sıra gelmiştir¹²³⁶. Tanzimat reformlarının bölgede uygulanmasını sağlamak adına yapılan bütün girişimlerin bu aşiretlerin varlığından kaynaklı engellere takıldığı ve tam anlamıyla uygulanamadığı görülmektedir. Bundan dolayı mevcut göçebe aşiretlerin iskân edilmesi, merkezileşme ve dolayısıyla devlet idaresinin sağlanmasında önkoşul olmuştur. Göçebe aşiretlerin iskân edilmesi için önceleri 50-100 aile için yeni bir köy teşkil edilirken, daha sonra bundan vazgeçilerek

¹²³⁵ Göçebe aşiretlerin bir kısmı yaylak veya kışlaklarında iskân edilmiştir. Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Basımevi, Ankara 1988, s.109, 144.

¹²³⁶ Gencer, *a.g.e.*, s.246.

mevcut köylere 5-10 aile -köyün büyüklüğüne göre- dağıtılmaya başlanmıştır. Böylece aşiret bütünlüğü ve gücü dağıtılmıştır¹²³⁷.

1892 yılı itibariyle Kulp kazasında Badikan ve Bekran Aşiretlerinin halen göçebe yaşadığı ve Zazaca konuştuğu belirtilmiştir¹²³⁸. 1895'te ise Reşkotan, Bekran ve Badikan Aşiretlerinin konar-göçerliğe devam ettiği ifade edilebilir¹²³⁹. Devletin bütün çabalarına rağmen 1914 yılına gelindiğinde Bitlis vilayeti dâhilinde hâlâ birçok aşiretin konar-göçer yaşama devam ettiği görülmektedir¹²⁴⁰. Bu aşiretlerin bir kısmı tamamen göçebe iken bazıları ise yarı göçebedir.

Aşiretin İsmi	Bulunduğu Bölge	Lider(ler)inin İsmi	Nüfusu	Elindeki Hayvan Miktarı (Koyun, Keçi, Sığır, Ester)
Alıkan	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şatak Nahiyesi	Sabi Ağa	150	4.500
Alıkan	Bitlis-Siirt-Eruh Kazası-Lodi Nahiyesi	Celeleddin Ağa	250	8.000
Alıkan	Bitlis-Hizan-Uçum Nahiyesi	Hacı Şaban, Osman, Hacı Mehmed, Şerafeddin, Celal, Kasım ve Hacı Ağa	2.560	4.406
İstorgan	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şatak Nahiyesi	Ali Ağa	20	800
İstorgan	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şirvan Nahiyesi	Heso ve Mehmed Ağa	1.200	6.900
Batvan	Bitlis-Siirt-Eruh Kazası-Dergül Nahiyesi	Yunus, Ali, Abdurrahman, Mehmed, Osman, Hacı Abdurrahim, Ömer, Maide,	8.500	37.000

¹²³⁷ Fuat Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.50-51.

¹²³⁸ SVB, H.1310 (M.1892-1893), s. 266, 267.

¹²³⁹ Bu aşiretler, Bitlis'te Ermeni köylerinin yoğun olduğu Sason, Siyan ve Kulp civarındaki yaylaklara gelirdi. Buradaki meskûn Ermeni halkının bağ, bahçe ve ziraatına verdikleri zararlardan dolayı huzursuzluklar çıkardı. Lakin buradaki Ermenilerin, Kürt ağalarına vergi vermesinden dolayı sorun sulh yoluyla çözüldü. Vladimir Teofiloviç Mayevsriy, *19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri*, Sipan Yayıncılık, Çev. Haydar Varlı, 1997, s.213.

¹²⁴⁰ Doğu Anadolu'daki göçebe Kürt aşiretleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara 1992.

¹²⁴¹ BCA, 272/12, 1914.

		Şeyh Ahmed, Mehmed, Mağro, Mehmed, Ali, Abdurrahim Ağalar.		
Baban	Bitlis-Siirt-Eruh-Fındık Nahiyesi	Mıhı Sofi Ağa	200	1.450
Dımıllı	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şatak Nahiyesi	Yakup ve Osman Ağalar	1.300	5.200
Dudiran	Bitlis-Siirt-Eruh-Fındık Nahiyesi	Ömer Ağa	2.000	18.500
Zengan	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şirvan Nahiyesi	Ali Ağa	1.000	1.030
Sılokan	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şirvan Nahiyesi	Kasım ve Hacı Reşid Ağalar	3.000	3.100
Soran	Bitlis-Siirt-Eruh-Fındık Nahiyesi	Neşo Ağa	400	1.800
Atımanklı (?)	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şatak Nahiyesi	İsmail bin Mamı	900	4.500
Azımangan (?)	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şirvan Nahiyesi	Mahmud, Mıhı ve Ali Ağalar	3.000	1.550
Garsan	Bitlis-Siirt-Eruh Kazası-Lodi Nahiyesi	Ömer Şahin Ağa	2.000	8.500
Keşkolu	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şirvan-Menar Nahiyesi	Hacı Ağa	500	971
Mehmediyan	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şirvan-Menar Nahiyesi	Mahmud Ağa	45	3.000
Mehmediyan	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şirvan-Mirasi Nahiyesi	Ömer ve Abdi Ağalar	1.500	3.900
Hevidan	Bitlis-Siirt-Pervari Kazası-Şirvan-Menar Nahiyesi	Ömer Ağa	1.000	1.330
TOPLAM			29.525	119.437

Tablo 24’de bakıldığında aşiretlerin genel itibariyle hayvancılıkla uğraştıkları ve hacimli bir nüfusu barındırdıkları görülmektedir. Dımıllı, Zengan, Soran, Garsan, Atımanklı (?), Azımangan (?), Keşkolu, Mehmediyan, Alikan, İstorgan ve Hevidan Aşiretleri yarı göçebe iken diğer aşiretler ise tamamen göçebedir. Aşiretlerin büyük bir

kısımının yarı göçebe olduğu görülmektedir. Yarı göçebe olanlar hayvancılığın yanında ziraatle de uğraşmaktadırlar. Bitlis'teki göçebe aşiretler etnik olarak Kürt, din olarak Müslüman ve mezhep olarak Şafii'dir¹²⁴². Bitlis vilayetindeki en hacimli göçebe nüfusu ve hayvanı Batvan Aşireti barındırmaktadır. 1914 yılı itibariyle Bitlis vilayetinde yaşayan toplam Müslüman sayısı 309.999 ve genel nüfus ise 437.479'dur¹²⁴³. Göçebe aşiretlerin nüfusu, vilayet genel nüfusuna oranlandığında vilayet genelinde % 6.7 ve Müslüman nüfus içinde ise % 9.5 paya sahip olduğu görülmektedir. Yapılan hesaplama bakılırsa vilayet içinde yaşayan her on Müslüman vatandaşın birisi göçebe olarak yaşamaktadır. 1890 yılında Bitlis vilayetinin genel nüfusu 398.625 ve bu nüfusun içindeki göçebe sayısı 40.000 idi¹²⁴⁴. Göçebe nüfus, meskûn nüfus ile kıyaslandığında % 10 gibi bir oran ortaya çıkmaktadır. 1890 ile 1914 yılları arasındaki veriler kıyaslandığında vilayetin nüfusu 40.000 civarında artarken göçebe nüfus ise 10.000 civarında azalmıştır. Bu tablo, göçebe aşiretlerin iskânında alınan mesafeyi göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı Devleti'nde göçebe halde yaşayan çok sayıda Arap, Türk ve Kürt aşiret vardı. Doğu Anadolu Bölgesi'nde yoğunlukla Kürt aşiretlerin göçebe bir yaşamı tercih ettiği görülmektedir. Bitlis ve etrafındaki vilayetlerde yaşayıp yaylak olarak Bitlis vilayeti dâhilindeki yaylaları kullanan göçebe Kürt aşiretleri vardı. Bu göçebe aşiretlerin hayvanları için yaylak bulmak zorunda olmalarından kaynaklı bir mevsimlik göç olayı yüzyıllardır devam etmekteydi. Göçebe aşiretlerin yol açtığı asayiş sorunlarını ortadan kaldırmak ve yerli halk ile tarım arazilerinin zarar görmesini engellemek için bu geleneği sonlandırarak aşiretlerin yerleşik hayata geçirilmesi için yapılan düzenlemeler kısmen işe yarayıp da, bu geleneği tamamen sonlandıramamıştır¹²⁴⁵. Hayvancılık ile geçimini sağlayan aşiretler, yazın otlakların gür olduğu yaylaklara ve kışın ise daha rahat yaşamlarını sürdürebilecekleri kışlaklara gitmektedir. Mevsimlik göçlerin güzergâhı üzerindeki köylerden -bu aşiretlerden dolayı- ziyadesiyle şikâyet İstanbul'a gitmiştir. Çünkü göçebe aşiretler geçtiği güzergâhtaki tarla, bağ ve bahçelere zarar vermişlerdir¹²⁴⁶. Bu aşiretlere, geçecekleri resmi güzergâhlar belirlenmesine rağmen

¹²⁴²BCA, 272/12, 1914.

¹²⁴³Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*..., s.368, 369.

¹²⁴⁴Köhler, *a.g.e.*, s.33.

¹²⁴⁵Karpat, XIX. yüzyıl boyunca sürdürülen çalışmalarla göçebe Arap, Türkmen ve Kürt aşiretleri için toplam 5.000 köyün kurulduğunu ifade etmiştir. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi*..., s.132.

¹²⁴⁶Barkey, bu durumun yerleşikler ile göçebeler arasındaki dayanışmanın oluşamamasının önündeki engellerden birisi olduğunu ifade etmiştir. Karen Barkey, *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet*

birçok aşiret buna uymayarak alışageldikleri güzergâhları kullanmayı tercih etmişlerdir. Sorunların çoğu da zaten bundan kaynaklanmıştır. Yılda iki defa yolculuk olduğundan ve sürülerle bu yol kat edildiğinden yöredeki halkın şikâyetleri de bu dönemlerde artmıştır. Şikâyetlerin önemli bir kısmı Ermenilerden gelmiştir. Öyle ki Ermeni Patrikhanesi, bu konu ile ilgili 13 Temmuz 1895'te Adliye ve Mezahib Nezaretine yazdığı yazıda, sebep oldukları asayiş olayları ve ahaliye verdikleri zarardan dolayı göçebe aşiretlerin bu işten vazgeçirilmesini talep etmiştir. Talep yerinde görülmemiştir. Buna mukabil bazı tedbirlerin alınmasına karar verilmiştir¹²⁴⁷. Devletin göçebe aşiretler konusunda yaşadığı diğer sıkıntılar ise nüfus sayımı ve vergi toplama işi olmuştur.

Bitlis yöresinde göçebe aşiretlerin iskân çabaları Tanzimat'ın bölgede uygulanmasıyla başlamıştır. Bu kapsamda 1846'da Cibranlı ve Beliki Aşiretleri Muş ve Bulanık'a ileriki yıllarda ise Memeki, Alemanlı, Badıkanlı, Beliki ve Cibranlı Aşiretlerine mensup başka unsurlar Muş'a iskân edilmiştir. 1852 yılında Ahlât ve Mutki'ye de bazı aşiretler yerleştirilmiştir¹²⁴⁸. Yerleşik hayata geçirilmiş olan aşiretlerin devlete bağlılığının artması, asayiş olaylarının azalması ve üretimin artması gibi sonuçları II. Abdülhamid döneminde de bu yönde çabaların yoğunlaşmasını sağlamıştır. Çalışılan dönemde göçebe aşiretlerden kaynaklı sorunlar, çözüm odaklı çabaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Karşılaşılan sıkıntılara çözüm olması açısından bu aşiretlerin iskânı büyük önem arz etmiştir. Bu minvalde aşiretlerin iskânı için nahiye statüsü verilmesi ve aşiret liderlerine de müdürlük payesinin verilerek yerleşik düzene geçmesi hususunda onlara kolaylık sağlanmıştır¹²⁴⁹. Bu statüde bedava arazi verilerek yerleşik hayata geçirilen Muş sancağı dâhilindeki Hasananlı ve Ciranlı Aşiretleri, eski alışkanlıklarını bırakıp ziraatle uğraşmaya başlamışlardır. Hatta bu aşiretlerin, daha önce ziraatle uğraşan diğer aşiretlerden daha iyi üretim yaptıkları bildirilmiştir¹²⁵⁰. Ayrıca Hamidiye Alayları kapsamında bazı aşiretlerin değerlendirildiği ve bu sayede aşiretlerin denetim altına alındığı da ifade edilebilir.

Merkezileşmesi, Çev. Zeynep Altıok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2007, s.118; Mayevsriy de benzeri tespitle bulunarak göçebe Kürt aşiretlerinin göç yolu üzerindeki Ermeni köylerini ve yerleşik Kürt köylerini, gelip geçerken, soyup ekinlerini hayvanlarına yedirdiklerini; bununla da yetinmeyerek kalan diğer ekinleri de hayvanlarına sonradan yedirmek üzere biçip götürdüğünü ifade etmiştir. Mayevsriy, *a.g.e.*, s.110.

¹²⁴⁷BOA. A.MKT.MHM. 723/15, 24 Za 1312 (18 Haziran 1895).

¹²⁴⁸Gencer, *a.g.e.*, s. 250-252,

¹²⁴⁹David Mc Dowel, *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul 2004, s.364.

¹²⁵⁰Daha önce Diyarbakır vilayeti dâhilindeki bazı küçük aşiretlerin de iskân edildiği ve bundan beklenen neticenin alınmasına dayanılarak Bitlis vilayetindeki aşiretlerin de iskân edilmesinin gerekliliği dile getirilmiştir. BOA. DH. MKT. 1742/25, 27 Za 1307 (15 Temmuz 1890).

Bitlis vilayeti dâhilinde yaşayan ve İran sınırına da yakın olan göçebe Kürt aşiretlerin bir kısmı sınır ihlallerine ve dolayısıyla asayiş olaylarına sebebiyet vermişlerdir. İran sınırındaki bu aşiretler ile ilgili sorunlar, uzun bir geçmişe sahiptir. Zira aynı aşirete mensup bazı unsurların İran tabiiyyetinde diğer unsurların ise Osmanlı tabiiyyetinde olduğu örnekler vardır. Bundan dolayı aşiretler bu sınır hattında çok rahat hareket ederek yer edinebilmişlerdir. Sınırdaki göçebe aşiretler, meskûn ahaliye verdikleri zarar dolayısıyla sık sık şikâyetlere konu olmuştur¹²⁵¹. İran sınırının dağlık/engebeli bir arazi yapısına sahip olması ve sınır hattının sürekli siyasî çekişmelere konu olması bu aşiretlerin iskânını zorlaştırmıştır. Sınır hattındaki aşiretlerin sebep oldukları asayiş olayları, devletin çözüm bulmasını zorunlu kılmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki temsilcilerince ve padişahın yakınındaki yaverlerce de raporlarla İstanbul'a bildirilmiştir¹²⁵². İran sınırındaki aşiretlerin – özellikle asker alma uygulaması dolayısıyla- Osmanlı Devleti'nden kaçarken İran'a sığındığı ve İran ile sorun yaşarken de Osmanlı Devleti topraklarına çok rahat geçerek burada yaşamını sürdürdüğü ifade edilmiştir¹²⁵³. Bu duruma çözüm olarak İran sınırına asker sevk edilmesi ve burada seyyar taburların gezdirilmesinin uygun olacağı rapor edilmiştir. Bir de İran'a geçen aşiretlerin tekrar Osmanlı tabiiyyetine girmek için yaptığı başvuruda -Doğu Anadolu'nun İran etkisine girmesini önlemek adına- mezheplerinin sorgulandığı dikkat çekmektedir¹²⁵⁴.

İran sınırındaki göçebe aşiretler mevzusu, devletlerarası bir sorun haline geldiğinden sorunun muhatabı olan Osmanlı Devleti ile İran arasında çözülmesi gerekmiştir. Lakin Bitlis vilayeti dâhilindeki aşiretlerin sebep olduğu sorunlar buradaki en yetkili devlet adamı olan vali tarafından çözülmek durumunda kalmıştır. Çalışılan dönem içinde görev yapan birçok valinin mevcut sorunu yerinde tespit ederek çözüm önerileri sunduğu raporlarından anlaşılmaktadır. Valilerin raporlarında dile getirdikleri

¹²⁵¹ Celâlî Aşiretine mensup 480 hane Osmanlı, 460 hane İran ve 90 hane de Rus topraklarındaydı. Gencer, *a.g.e.*, s.246, 253.

¹²⁵²Raporda zikrolunduğu üzere sınırdaki yaşayan Kürt aşiretlerinin çok rahat bir şekilde İran ve Osmanlı topraklarında gezindiği ifade edilmiştir. Bu durumun her iki ülkenin huzur ve güveni açısından sorunlar ürettiği net bir şekilde arz edilmiştir. Bununla beraber Kürtler arasında bir ıslahat yapılacaksa mutlaka işe buradan başlanması gerektiği bildirilmiştir. Zira sınır güvenliği sağlanmadığı sürece ne vergi ne askerî ve ne de üretim açısından yapılacak bütün ıslahat girişimlerinin sonuçsuz kalacağı bizzat Yaver Mehmed Emin tarafından raporlanmıştır. Rapordaki diğer detayları için bkz. *BOA. Y.PRK.MYD. 7/138, 29 Z 1305* (7 Ağustos 1888).

¹²⁵³ Ahmed Refik, *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1991, s.67.

¹²⁵⁴Karaca, *a.g.e.*, s.136.

en dikkat çekici çözüm, bu aşiretlerin tamamen iskân edilmelerinin sağlanması ve yaylalara çıkış faaliyetinin sonlandırılmasıdır¹²⁵⁵. Nedeni tam olarak ifade edilmemekle beraber merkezî hükümetin bu teklife sıcak bakmadığı verilen cevabi yazılardan anlaşılmaktadır¹²⁵⁶. Buna rağmen yerleşik hayata geçiş için sunulan teklifler, bazı aşiretlerin bu geleneği sonlandırmasına ve yerleşik hayata geçerek ziraate başlamasına vesile olmuştur. Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin göçebe yaşayan aşiretlerin bir kısmı iskân edilmiş olmakla beraber diğer bir kısmı ise bu geleneği terk etmemiştir. Hatta günümüzde bile bu aşiretlerden Badıkan ve Beritan Aşiretleri, yarı göçebe bir vaziyette yaşamını idame etmeye devam etmektedir¹²⁵⁷.

2.4.2. Muhacirlerin İskânı

Osmanlı Devleti'nin tarihinde iki türlü nüfus hareketi görülmektedir. İlki, kuruluş devri ile başlayan yeni fethedilen topraklara (dışa doğru) göçebe Türkmen boylarının iskân edilmesidir. Diğeri ise 1683 Viyana yenilgisiyle başlayan ve zamanla Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine yayılmasını müteakip elden çıkan topraklardan (iç doğru) Anadolu'ya başlayan iskân hareketidir¹²⁵⁸. Osmanlı Devleti'nin 19.yüzyılda yaşadığı büyük toprak kayıplarından sonra Balkanlar ve Kafkasya'dan Anadolu'ya büyük bir göç dalgası başlamıştır. Gelen göçmenlerin iskân edilmesi noktasında 1860'a kadar bu görev, İstanbul Şehremaneti tarafından yürütülmüştür. Daha sonra Muhacirin Komisyonu kurulmuş, komisyonun tayin ettiği memurlar Anadolu'nun birçok yerine gönderilmiştir. Bu memurlar eliyle işler yürütülmeye gayret edilmiştir. 1865'te Meclis-i Vâlâ'ya bağlanan komisyon, 1867'de Şûrâ-yı Devlet'e ve muhacir sayısının azalmaya

¹²⁵⁵ Zira göçebe aşiretlerin meskûn ahaliye verdiği zarar ile ilgili önceki dönemlerde kayda geçmiş bazı veriler, konunun ciddiyetle ele alınmasını zorunlu kılmıştır. Ahalinin bunlardan gördüğü zarardan dolayı köylerini terk etmeye mecbur kaldığı görülmektedir. 1842 yılında Erzurum eyaletinden 5.000 hanenin benzer gerekçeler ile İran ve Rusya'ya göç ettiği aktarılmıştır. 1847'de Diyarbakır eyaleti dâhilindeki 1.200 köy bu aşiretlerden dolayı viraneye dönmüştür. 1848'de Malazgirt ve Bulanık kazalarında 100 köy harap edilmiştir. Eldeki bu veriler, eğer tedbir alınmazsa benzer tabloların II. Abdülhamid döneminde de oluşmasının olası olduğunu göstermektedir. Gencer, *a.g.e.*, s. 247.

¹²⁵⁶ Göçebe aşiretlerin devlete ödedikleri yaylak ve kışlak resimleri –ki 300 hayvandan 1 hayvan olarak almırdı- ile bu aşiretlerin elindeki yüklü miktardaki hayvanların gerektiğinde savaş organizasyonunda değerlendiriliyor olması gibi etkenler, bu geleneğin sonlandırılmamasının gerekçeleri olarak zikrolunabilir. Göçebe aşiretlerden alınan vergiler hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2013, s. 166-167.

¹²⁵⁷ Bu aşiretler bugün, Diyarbakır'ın Çınar, Kulp, Silvan ve Siverek mülkî sınırları dâhilindeki bazı köylerde ikamet etmekte olup, yaylaya çıkış zamanı hayvanları ile birlikte -yüzyıllardır olduğu üzere- Bitlis'teki yaylalara gitmeye devam etmektedirler.

¹²⁵⁸ Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi...*, s.41.

başlamasıyla birlikte 1875'te Zaptiye Nezareti'ne bağlanmıştır¹²⁵⁹. Aynı yıl komisyon lağvedilmiştir. İskân yetkisi yerel idarelere bırakılmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın neticesinde, büyük kitlesel göçlerin tekrar başlamasıyla yerelden bu işin organize edilemeyeceği anlaşılmıştır. 18 Haziran 1878'de İdare-i Umûmiye-i Muhâcirîn Komisyonu kurulmuştur. Bu komisyona bağlı İdâre-i Umûr-ı Hesâbiyye ve İdâre-i Umûr-ı İskâniyye şubelerinin yanı sıra belediye daireleri dâhilinde 20 şube açılmıştır¹²⁶⁰. 1894'e kadar görev yapan bu komisyonun görevi sonlandırılarak yetkisi Dâhiliye Nezareti ve Şehremaneti'ne devredilmiştir¹²⁶¹. Bunun yanında Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid başkanlığında Umûm Muhâcirun Komisyonu ismiyle ayrı bir komisyon daha oluşturulmuştur¹²⁶². Muhacirlerin iskân edildiği vilayetlerde İskân-ı Muhacirun Memurluğu şubeleri teşekkül edilmiş ve işler bu memurlar eliyle yürütülmüştür¹²⁶³.

Rusya, Kafkaslardan Osmanlı Devleti'ne gelen Müslümanların topraklarına Hristiyanları yerleştirmeye çalışmıştır. İskân edilecek Hristiyanları da Osmanlı topraklarındaki Rum ve Ermenilerden seçmeye gayret etmiştir. 1828-29 Osmanlı Rus Savaşı'ndan hemen sonra Azerbaycan'dan 41.245 ve Doğu Anadolu'dan ise 100.000 Ermeni vatandaşın Rusya'ya göç ettiği tespit edilmiştir¹²⁶⁴. 1853-1856 Kırım Savaşı'ndan hemen sonra 50.000 kişi, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ise 25.000 Ermeni, Rus topraklarına giderek yerleşmiştir. Sonraki yıllarda bu göçler artarak devam etmiştir. Buna karşın Osmanlı Devleti, Ermenilerin göç sebeplerini araştırıp çözüm yolları ararken, öte taraftan da bunlara pasaport verilmesinin zorlaştırılması ve mümkünse Rusya'ya gidişlerinin engellenmesine gayret etmiştir. Bitlis merkez ve civar köyleri, Muş'un Malazgirt kazası ve ovasındaki bazı köyler ile Ahlât kazası dâhilindeki Ermenilerden günde 5-10 kişinin Rusya'ya gitmek için merkeze gelip arzuhal verdiği bildirilmiştir¹²⁶⁵. Bitlis merkeze arzuhal vermeye gelen köylü Ermenilerin ise muhakkak

¹²⁵⁹ Hakan Asan, "Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", *Göç Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.3, Ocak-Haziran 2016, s.44.

¹²⁶⁰ Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies*, C.5, S.2, Mart 2013, s.352.

¹²⁶¹ Mehmet Yılmaz, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Muhaciri İskân Politikası", *Osmanlı*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 589-590.

¹²⁶² Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara 1994, s. 68-74.

¹²⁶³ Ayşe Pul, "1877-78 Osmanlı-Rus savaşı Sonrası Beykoz'da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları", *Tarih Okulu Dergisi*, Eylül 2013, Yıl 6, Sayı XV, s.162.

¹²⁶⁴ Kâzım Karabekir, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 1995, s. 128.

¹²⁶⁵ Arzuhal vermeye gelen Ermeni vatandaşlarından pasaport için fotoğraf istenmiştir. İstenen fotoğraflar ailece çekilmiş olup, Osmanlı Arşivindeki fotoğraf tasnifinde onlarca erişime açılmıştır. Çalışmamızda

Amerikalı Misyoner Mister Cole'e ve Rus Konsoloshanesine uğradıktan sonra hükümet dairesine geldiği tespit edilmiştir¹²⁶⁶. Ermeni çetelerinin bu tarihlere kadar Ermeni köylülere yerlerinden ayrılmamaları gerektiğine dair olan telkinat ve tehditleri son bulmuştur. Rusya'ya gitmek için arzuhal veren bir ermeni vatandaşın beyanına göre, kırsal kesimdeki Ermeni çeteleri, Ermeni vatandaşlarını Rusya tabiiyetine girmeleri için arzuhal vermeye zorlamıştır¹²⁶⁷. Rusya'ya giden bu Ermenilerin boş kalan topraklarına ise Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacirlerin yerleştirildiği görülmektedir. Bu tabloya bakıldığında, Rusya'daki Müslüman nüfusun azalmasına karşın Hristiyan nüfusu artmıştır. Osmanlı Devleti'nde ise tersi bir durum söz konusu olmuştur. 1820'de Osmanlı Devleti'nde % 60 olan Müslüman nüfus oranı, göçmenlerin iskânını müteakip 1890'da % 76'ya çıkmıştır¹²⁶⁸. Karpat, 1908 yılına kadar Anadolu'ya toplam 5.000.000 civarında göçmenin geldiğini kaydetmiştir¹²⁶⁹. 1906/07 nüfus sayımına bakıldığında toplam Osmanlı nüfusunun 20.884.30 olduğu görülmektedir¹²⁷⁰. Buna göre her dört Osmanlı vatandaşından birisinin göçmen olduğu anlaşılmaktadır.

Kafkaslardan 1822 tarihinden itibaren Rus baskısıyla başlayan göçler, 1858 tarihinde kitlesel göç dalgaları halini alarak devam etmiştir¹²⁷¹. Bunda 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Türklerinin Osmanlı Devleti'nin yanında yer alması ve Rusya'nın savaşı kaybetmesi neticesinde Türkleri buradan sürgün etmesi etkili olmuştur¹²⁷².

bunlardan sadece iki tanesini ekler kısmındaki fotoğraf kısmına almakla iktifa ettik. Fotoğrafları çekilen kişilerin doğum tarihi ile diğer bazı bilgileri de paylaşmıştır. Fotoğraflar için ayrıca bkz. *BOA. FTG.* 345; 346; 347; 357; 358; 687; 688; 883; 884; 888; 1061; 1063; 1065.

¹²⁶⁶ Ermenilerin Rusya'ya gitme isteğinin sebeplerinin araştırıldığı ve kendilerince bazı nedenler ortaya koydukları bildirilmiştir. Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerin bazı vergilerden muaf tutulması buna karşın kendilerinin ağır vergiler vermeye zorlanması en çok dillendirilen sebeplerdendir. Osmanlı Devleti, gerekirse Ziraat Bankasından onlara kredi sağlanabileceğini ve diğer sorunlarının çözümü konusunda yardımcı olacağını bildirmesine rağmen bu girişimler durmamıştır. Bitlis'ten verilen malumata göre vilayet dâhilindeki Ermenilerin bu girişimleri şimdiden bazı sıkıntılara sebebiyet vermeye başlamıştır. Zira bu girişimlerden ötürü zirai üretimde durgunluk yaşandığı, vergi tahsilinde ciddi sıkıntıların ortaya çıktığı bildirilmiştir. *BOA. A.MKT.MHM.* 625/30, 12 Ra 1325 (25 Nisan 1907); *BOA. DH. ŞFR.* 389/120, 4 Ts 1323 (17 Kasım 1907).

¹²⁶⁷ Bitlis'e arzuhal vermeye gelen Mihran isimindeki bir Ermeni, Rusya'daki ruhani reislerden gelen talimat gereği Muş ovasındaki Ermeni çetelerinin lideri olan Kigork'un Ermeni halkına baskı yaparak arzuhal vermeye mecbur ettiğini itiraf etmiştir. Aynı kişinin Hınıs'a giderek oradaki Ermenilere de aynı şeyi yaptığını ifade etmiştir. *BOA. A.MKT.MHM.* 625/30, 12 Ra 1325 (25 Nisan 1907).

¹²⁶⁸ Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi ...*, s.48.

¹²⁶⁹ Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)...*, s.152.

¹²⁷⁰ Detaylı analiz için bkz. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)...*, s.354-355.

¹²⁷¹ Ahmet Akter, "Kafkas Göçleri ve Kafkas Göçmenlerinin Türkiye'deki Nüfus Dağılımı", *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2003, s.44.

¹²⁷² Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı'nda İskânı", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8 Fall 2009*, s.1167.

Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi'nde Ruslara yenilmesi ve dolayısıyla Kafkaslardaki toprakların elden çıkması ile birlikte, burada Rus baskısının daha da arttığı görülmektedir. Rusların Kafkaslar üzerinde yürüttüğü baskıcı politika gereği, burada yaşayan Müslümanlar güneye Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. Bu savaşın hemen sonrasında Kafkaslardan çıkan toplam göçmen sayısının 1.200.000 civarında olduğu ve bunlardan ancak 800.000'inin Osmanlı topraklarına ulaştığı hesaplanmıştır¹²⁷³. Kafkaslardan çıkan göçmen sayısını 1.000.000, 1.200.000, 1.500.000 gibi değişik rakamlar zikreden kaynaklar vardır¹²⁷⁴. Paylaşılan rakamlarda tutarsızlıklar var ise de 600.000-2.000.000 arasında muhacirin Rusya'dan çıkış yaptığı ifade edilebilir¹²⁷⁵. Anadolu'nun birçok yerine yerleştirilmeye çalışılan göçmenlerin vilayetlere göre dağılımına bakıldığında 1885 yılı itibarıyla şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Mamuratülaziz vilayeti 1.500, Adana vilayeti 240, Bingazi vilayeti 1.000, Halep vilayeti 1.000, Ankara vilayeti 1.200, Erzurum vilayeti 600, Kastamonu vilayeti 1.000, Konya vilayeti 300, Hüdavendigâr vilayeti 1.100, Bitlis vilayeti 1.500 olmak üzere 10.000 civarı Kafkas göçmeninin yerleştirilmesi için planlama yapılmıştır¹²⁷⁶. Böylece yerli nüfus dengesinin korunmaya çalışıldığı görülmektedir. Bitlis'e iskân için planlanan göçmen oranının diğer yerlere kıyasla daha fazla olduğu görülmektedir. Bu nüfusun Bitlis vilayeti dâhilindeki Muş ve Siirt sancaklarına yerleştirilmesi planlanmıştır. Bu kapsamda gelecek olan göçmenlerin Trabzon Limanı'nı kullanmaları zorunluluğu kılınmıştır. Buraya gelen göçmenler Erzurum üzerinden Van'a ve buradan da Bitlis'e geçeceklerdir.

Bitlis'e Kafkaslar üzerinden gelen muhacirlerin iskânı konusunda merkezden gelen emirler gereği her türlü destek sağlanmaya çalışılmıştır. Gelen muhacirlerin iskânı ile birlikte, bunların iâşesi de ayrı bir sorun alanını oluşturmuştur. 1902'de Rus

¹²⁷³Oranlara bakılırsa göçmenlerin yollarda büyük kayıplar yaşadığı görülmektedir. Hatta öyle ki Rus limanlarından çıkan gemilerdeki hasta göçmenler hemen denize atılıyordu. Yine toplama kamplarında salgın hastalıkların büyük kayıplar oluşturduğu dönem içinde yazışmalar konu olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. McCarthy, *a.g.e.*, s.37-38; Samsun'da birikmiş olan 40.000 civarındaki göçmenlerden 2 gün içinde 500 kişinin salgın hastalıktan hayatını kaybettiği raporlanmıştır. Akter, "a.g.m.", s.48; Samsun'dan Kıbrıs'a gidecek olan 2.718 kişilik Çerkez göçmenlerinden 202'si İstanbul'a varmadan ölmüştür. 528'i İstanbul'a inmiştir. Kalan 1.988 kişiden 637'si devam eden yolculuk esnasında hayatını kaybetmiştir. Kıbrıs'a ulaşanların yarısına yakını hasta olduğundan bunların da burada öleceği tahmin edilmiştir. Bu tablo bile göçmenlerin yolculuk esnasındaki kayıplarını belgelemektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ali Kasımov-Hasan Kasımov, *Çerkes Soy Kırımı*, Kafder Yayınları, Ankara 1995, s.270.

¹²⁷⁴Keleş, "a.g.m.", s.1173.

¹²⁷⁵Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara, 1997, s.90.

¹²⁷⁶*Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, C.I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012, s.391; Nedim İpek, "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 6, Samsun, s.115.

topraklarından Bitlis vilayetine gelip Bulanık kazası dâhiline iskânları sağlanmış 1.000'den fazla Müslüman muhacirin; 6 aylık tayinat bedelleri, çift hayvanat ve edevatıyla tohumluklarının bedeli olarak 200.000 kuruş ödeneğe ihtiyaç duyulduğu bildirilmiştir. Bu miktarın yakın bir tarihte gönderilmesinin zorluğu dikkate alınarak acilen tayinat bedeli olarak 30.000 kuruşun gönderilmesi talep edilmiştir¹²⁷⁷. Vilayet bütçesine ek olarak muhacirler için ayrıca ödenek tahsisine çalışılmıştır. Bu kapsamda 1877'de 75.495 kuruş, 1880 yılında ise 5.772 kuruş vilayet bütçesine ödenek eklenmiştir¹²⁷⁸. 1906 yılında talep edilen ödenek ise gerekli istatistik verileri paylaşılmadığından yerinde görülmemiştir¹²⁷⁹.

1876'da Kafkaslardan gelen Çerkezler Varto'ya yerleştirilmiştir. Zamanla buraya gelen diğer Çerkezlerle birlikte toplam nüfusu 1.000'i bulan 5 köy oluşturulmuştur¹²⁸⁰. 1901'de Bitlis'e gelen 700 hanelik Çerkez muhacirler, buranın ikliminin sert olması ve akrabalarının Suriye'de olmasından dolayı Suriye'ye gitmeyi talep etmişlerdir. Yol masraflarını kendilerinin karşılaması şartıyla gitmelerine onay verilmiştir¹²⁸¹. Aynı yıl içinde Çeçen muhacirlerden bir grup Bitlis vilayetine ulaşmıştır. Yedi hanedeki toplam 39 kişinin Muş sancağında iskân edilmelerine ve bunların sekiz aylık masrafları olan 7.800 kuruşun Bitlis vilayetince karşılanmasına onay verilmiştir¹²⁸². 1903'te Bulanık kazasına göçmen iskânı devam etmiştir. Eylül ayında iki aile toplam 16 nüfusa sahip Çeçenler buraya yerleştirilmiştir¹²⁸³.

II. Abdülhamid dönemine kadar dışarıdan gelen göçmenlerin dinî mensubiyetlerine bakılmazken, bu dönem ile birlikte Müslümanlar dışındaki

¹²⁷⁷ Verilen örnek muhacir iskânının zorluğu ve maliyetinin açık bir göstergesidir. Zira devletin içinde bulunduğu malî kriz bir yana bir de dışarıdan gelen muhacirlere ödenek yetiştirmek ayrı bir sorun alanını oluşturmuştur. *BOA. A.MKT.MHM.520/31*, 12 Za 1320 (10 Şubat 1903).

¹²⁷⁸ *BOA. İ.DH.1417/17-2*, 16 N 1321 (6 Aralık 1903); İpek, "Kafkaslar....", s.120.

¹²⁷⁹ Talep edilen istatistik verilerinde, muhacirlerin geçen sene ve bu seneki oranları, iskân edilmesi planlanan yerler, bunların güvenliğinin nasıl sağlanacağı ve diğer masraflarına dair detaylar vilayetten talep edilmiştir. Bu bilgiler paylaşıldıktan sonra ancak ödenek talebinin işleme alınacağı bildirilmiştir. *BOA. A.MKT.MHM.530/6*, 23 L 1324 (10 Aralık 1906).

¹²⁸⁰ Köylerin isimleri Çuharbur, Tepe, Zirink, Aynan ve Doğdap'tır. Fırat, *a.g.e.*, s.98.

¹²⁸¹ Muhacirler dokuz ay Pasinler'de bekletildikten sonra onay çıkmıştır. *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, C.I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012, s.532, 533.

¹²⁸² Onay verilen ödenek çift hayvanları, tohum ve zirai aletlerin karşılanması içindir. Detaylar için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, C.II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012, s.182, 183.

¹²⁸³ Gelen muhacirlerin kimlik tespitleri yapılırken birçok şeye dikkat edilmiştir. Örneğin bu yeni ailelerin Şafii mezhebine mensup oldukları tespit edilmiştir. Pasaportsuz oldukları halde iskân talepleri kabul edilmiştir. *BOA. A.MKT.MHM.523/35*, 23 C 1321 (16 Eylül 1903)

göçmenlerin kabul edilmemeye başlandığı görülmektedir¹²⁸⁴. 1904'de Rus sınırını geçerek Varto kazasına gelen 11 aile toplam 47 kişi, Ermeni oldukları gerekçesiyle Rusya'ya iade edilmiştir¹²⁸⁵. Bitlis'e gelen muhacirlerin bir kısmı ise burada kalmayı istememişlerdir. 1904'te Bitlis'e gelmiş olan 24 aile ve 67 nüfusa sahip Dağıstanlılar, burada kalmayarak Şam tarafına geçmiş ve orada iskân edilmişlerdir¹²⁸⁶. 1906 yılında göç devam etmiştir. Van ve Bitlis vilayetlerinde Manervan ve Pasinler'de iskân edilmek üzere sevk edilen muhacirlerin yol masrafları için 41.220 kuruş ile tayin masrafları olarak 20.000 kuruş ödenek gönderilmiştir¹²⁸⁷. 1907'de Rusya'dan gelen 50 kişiden fazla muhacirin Bulanık kazasında iskân edildikleri bildirilmiştir¹²⁸⁸. 1908 yılının Ekim ayında bu sefer Karabağ'dan Van yoluyla Bitlis'e gelen 115 aile ve 317 nüfusluk muhacir için boş arazi temin edilmeye ve iskân masrafının karşılanması konusu çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Bitlis vilayetinden 1 Kasım'da gönderilen ilk telgrafta, muhacirlerin Diyarbakır üzerinden Malatya veya Adana'daki akrabalarının yanına gitmek istedikleri ve bunların masraflarının vilayetçe karşılanmasının mümkün olmadığından bahisle ödenek talep edilmiştir. Muhacirun idaresince 12 Kasım'da yazılan cevabi yazıda bu muhacirlerin Bitlis'te iskân edilecekleri zira Bitlis'in hava ve coğrafyasının Karabağ'a benzediği ifade edilmiştir. Masraflar için de hesap yapıp ona göre ödeneğin talep edilmesi tavsiye edilmiştir¹²⁸⁹. 1909'da vilayet bütçesine muhacirlerin iskân masrafı olarak 96.000 liranın eklendiği bildirilmiştir¹²⁹⁰. Aynı yıl içinde göçmenler için merkezden tayin edilen toplam 100.000 kuruşluk ödeneğe ek olarak Bitlis vilayetinin kendi gelirlerinden de 5.200 kuruş daha harcamasına izin verilmiştir¹²⁹¹.

¹²⁸⁴ Osmanlı vatandaşı gayrimüslimlerin ve yabancıların Osmanlı Devleti topraklarında yoğunlaşan misyonerlik faaliyetleri ile Balkanlarda ve Anadolu'nun doğusunda yoğunlaşan milliyetçi/ayrıştırıcı isyanların böyle bir kararın alınmasında etkili olduğu ifade edilebilir. Müslüman göçmenler arasında da Türk olanların öncelendiği görülmektedir. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları iskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.50-51.

¹²⁸⁵ Alınan kararın gerekçesi olarak daha önce Rusya ile bu konuda yapılan anlaşma gösterilmiştir. Anlaşma gereği Rus sınırındaki bütün Osmanlı yerel yöneticileri tekrar uyarılarak anlaşmaya uymayanlar hakkında gerekli cezai işlem yapılacağı hatırlatılmıştır. *BOA. İ.HUS.* 113/19, 05 Za 1321 (23 Ocak 1904); *BOA. A.MKT.MHM.*524/15, 6 Za 1321 (24 Ocak 1904).

¹²⁸⁶ *BOA. MV.* 111/71, 16 Ca 1323 (29 Temmuz 1904).

¹²⁸⁷ *BOA. A.MKT.MHM.*528/32, 21 Z 1323 (17 Ocak 1906).

¹²⁸⁸ Muhacirlerin işesinde ciddi sorunların yaşandığı ve merkezden acilen ödenek aktarılması zarureti ifade edilmiştir. *BOA. A.MKT.MHM.*530/16, 2 M 1325 (15 Şubat 1907).

¹²⁸⁹ Muhacirlerin kış bastırmadan iskân edilmesi gerektiği, bundan dolayı da iş ve işlemlerin ivedilikle yürütülmesi gerektiği vilayete bildirilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 2664/53, 24 L 1326 (19 Kasım 1908).

¹²⁹⁰ *BOA. DH. MKT.* 2828/75, 13 Ca 1327 (2 Haziran 1909).

¹²⁹¹ *BOA. DH. MKT.* 2879/7, 29 C 1327 (18 Temmuz 1909).

İskân edilen muhacirlerin iskân ve yiyecek masrafları ilk etapta yerli ahaliden karşılanmaya çalışılmıştır. Halk yardım etmeyecekse, o durumda ilk hasat elde edilinceye kadar –en fazla 2 seneye kadar muhtar ve ihtiyar heyeti vasıtasıyla- mîrî gelirden pay verilmiştir. Muhacirlerin gelir elde edip geçinebilmesi amacıyla mîrî olup boşta olan araziler, vakıf toprakları, atıl durumdaki askerî bölgeler, mîrî çiftlik arazileri ve korular göçmenlere tahsis edilmiştir. Bitlis vilayeti dâhilindeki muhacirler için önceden belirlenmiş arazilerde yerleşim yerleri oluşturulmuştur. Daha önce gelen 33 muhacir aile Muş Ovası'na yerleştirilmiş ve aile başına 50 dönüm arazi tahsis edilmiştir. Bununla beraber aynı şartlarda iskân edilebilecek 244 aile için daha yer ayrılmıştır. Aynı şekilde Siirt'in bir kazasındaki 5.749 dönüm tarıma elverişli arazi ile Van Gölü sahilinde ve Ahlât kazası sınırları içerisinde bulunan 5.740 dönüm arazinin iskâna uygun olduğu bildirilmiştir. Ayrıca Nemrut Dağı civarında 20 ailenin yerleşebileceği büyüklükte bir köyün oluşturulabileceği uygun bir arazinin olduğu da ifade edilmiştir¹²⁹². 1901 yılı itibariyle vilayet dâhilindeki iskâna uygun arazilerde toplam 7-8 bin muhacirin barınabileceği tespit edilmiştir¹²⁹³. Arazi tespitini yapıp merkeze bildiren yetkililer bir çekince de dile getirmişlerdir. O da iskân mahallinde yaşayan Kürt aşiretlerin muhacirlerle anlaşıp anlaşamayacağı konusudur. Muhacirlerin iskânı konusunun yeni bir asayiş sorunu doğurmaması için şimdiden tedbir alınmaya çalışılmıştır.

1877-1900 yılları arasında ve sonrasında gelen göçmenler için sürekli arazi bulmak gerekmiştir¹²⁹⁴. Son olarak muhacirler için başlarını sokabilecek bir konut inşa etme süreci başlatılmıştır. Muhacirlere ev yapma işi başlarda yerel idareye havale edilmiş ise de zamanla bunun mümkün olmayacağı anlaşılınca tekrar merkezden bu iş finanse edilmiştir. 1908'de Muş'un Termit köyüne yerleştirilmiş olan 19 göçmen aile için yapılacak konutların masrafı 35.908 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu masrafın yerelden karşılanmasının mümkün olmamasından ötürü gelecek yılki vilayet bütçesine eklenmesi kararı alınmıştır¹²⁹⁵. Bitlis'teki muhacirler için yapılacak konutlara kaynak bulmak adına diğer vilayetlerden de destek sağlanmıştır. 1909'da Bitlis'te yapılması planlanan göçmen konutları için Aydın vilayetinden 250.000 kuruş ve Trabzon ile Sivas

¹²⁹²*Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri, C.I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 2012, s.525, 526; *BOA. MV. 101/67, 22 Za 1318* (12 Nisan 1901).

¹²⁹³*BOA. DH. MKT. 2553/34, 25 B 1319* (7 Kasım 1901).

¹²⁹⁴ İpek, *Kaskaslar...*, s.119, 121.

¹²⁹⁵*BOA. DH. MKT. 2680/90, 18 Za 1326* (12 Aralık 1908).

vilayetlerinden ise 237.140 kuruş ödeneğın buraya aktarılması kararı alınmıştır¹²⁹⁶. Ev inşasında kullanılacak malzemeler vergiden muaf tutulmuştur. Vergi muafiyeti, yol inşa vergisi, temettüât vergisi, ağnam resmi ve toprak kirası gibi alanlar için de kullanılmıştır. Ayrıca 10 yıl süre ile askerlikten muafiyet de sağlanmışır¹²⁹⁷. İskân edilecek muhacirlerin kendi geçimlerini sağlaması için ev başına bir çift öküz ve saban ile gerekli edevatlar verilmiştir. Bunun yanında tohumluk zahire desteğı de sağlanarak toprağı işlemelerine katkı verilmiştir. 1906'da Varto'ya yerleştirilen 10 aileye bir yandan konut yapımı çalışmaları devam ederken diğler taraftan da tohumluk zahire, çift hayvanları ile saban tedariki için ödenek temini yoluna gidilmiştir¹²⁹⁸.

1877-1900 yılları arasında Kuban, Kırım, Kafkasya, Batum, Sohum ve Kars civarından Anadolu'ya en az 300.000 göçmenin geldiğı tahmin edilmektedir. Balkanlardan gelenler de eklendiğinde 1876 - 1894 yılları arasında Muhacir Komisyonu Defterlerine kaydedilmiş 512.343'ü erkek ve 502.672'si kadın olmak üzere toplam 1.015.015 göçmenin iskâna tâbi tutulduğı hesaplanmıştır¹²⁹⁹. Muhacirler, meskûn her on haneye bir aile olacak şekilde yerleştirilmiştir. Kendi evleri yapıncaya kadar oradaki evlerde misafir edilmişlerdir¹³⁰⁰. Bazen de sadece muhacirlerden köyler oluşturulmuştur. Anadolu'nun birçok yerinde oluşan göçmen köylerinin sayısı, zamanla yüzlerle ifade edilebilecek sayılara ulaşmıştır¹³⁰¹.

Osmanlı Devleti açısından muhacirlerin çok yönlü olarak değerlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Daha önce Rus ordusunda görev yapmış olanlara eş statüde Osmanlı ordusunda görev verilmiştir. Bunlar, Ruslara karşı yapılan savaşlarda ve iç güvenlikte görev almışlardır¹³⁰². Göçebe ve bedevi aşiretlerin olduğı bölgelerde asayişin sağlanması noktasında kolluk kuvveti olarak da değerlendirilmişlerdir. İskâna

¹²⁹⁶ Ödeneğın Karabağ'dan gelen muhacirler için kullanılacağı ifade edilerek, kış bastırmadan gönderilmesi ve konutların bir an önce tamamlanması için acele edilmesi istenmiştir. *BOA. DH. MKT. 2812/60, 24 R 1327 (15 Mayıs 1909); BOA. DH. MKT. 2825/1, 19 Ca 1327 (8 Haziran 1909).*

¹²⁹⁷ İpek, *Kafkaslar...*, s.123.

¹²⁹⁸ *BOA. DH. MKT. 2777/4, 05 Ra 1327 (25 Mayıs 1909).*

¹²⁹⁹ Bayram Kodaman-Nedim İpek, "Balkanlar, Girit ve Kafkaslardan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1878-1912)", *ERDEM C.12 S.35, Mayıs 2000*, Gün Ofset, Ankara 2002, s.384,387.

¹³⁰⁰ 1906'da Varto'ya gelen 10 göçmen ailenin 2 yıldır hala geçici olarak yaşadığı ve bunlara konut yapılabilmesi için aile başına 500 kuruştan 5.000 kuruşa ihtiyaç duyulduğı merkeze bildirilmiştir. *BOA. DH. MKT. 2777/4, 05 Ra 1327 (25 Mayıs 1909).*

¹³⁰¹ Köylerin listesi için bkz. Kodaman-İpek, "a.g.m.", s.399-410.

¹³⁰² Bitlis'te 1897 yılının Temmuz ayında 23 Çeçen muhacir süvari olmak için başvuru yapmıştır. *BOA. DH. TMIK.S. 12/69, 2 Ra 1315 (1 Ağustos 1897).*

açılan yerlerde tarımsal üretimin yapılması ve arttırılması, önemli geçit ve derbentlerin güvenliğinin sağlanması gibi hususlar için muhacirlerden yararlanılmıştır¹³⁰³. Ayrıca devletin birçok kademesinde memur olarak görev yapmalarına izin verilmiştir. Muhacirlere sağlanan imkânlar ve devletin onlardan beklentisine bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin muhacirleri kendi vatandaşı olarak gördüğü ve sadakat noktasında onlara büyük güven duyduğu anlaşılmaktadır.

2.5. Sosyal Hayatı Etkileyen Afet ve Salgınlar

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti'nin diğer yerleşim birimlerinde olduğu gibi Bitlis'te de doğal afetler ve salgın hastalıklar günlük hayatı olumsuz etkilemiştir. Sosyal hayatı adeta felç eden bu türden olaylarda halkın tek umudu, devletin bölgedeki temsilcileri olmuştur. Bitlis'te vali ve sancak beyleri eliyle yürütülmeye çalışılan bu gayretler çoğunlukla yetersizdir. Zira devlet hizmetlerinin asgari düzeyde yürütüldüğü bir süreçte bir de bu tür olağanüstü olaylar olduğunda devlet, bütün olanaklarını sorunun çözümü için kullanmak durumunda kalmıştır. Bütün bu gayretlere rağmen mağduriyetler maalesef tamamen giderilememiştir. Salgınlarda ilaç tedarikindeki sıkıntılar ve yetişmiş personel kıtlığı; doğal afetlerde ise çadır gibi materyallerin temini ve afetzedelere yapılacak yardımlarda kullanılmak üzere ihtiyaç duyulan ödenek yetersizliği karşılaşılan başlıca sorunlar olmuştur.

II. Abdülhamid döneminde Bitlis'i de ciddi anlamda etkilemiş üç büyük deprem meydana gelmiştir. Zira Bitlis, bulunduğu jeolojik konum itibariyle depremlerin sıklıkla yaşandığı bir fay hattı üzerindedir¹³⁰⁴. Bundan ötürü tarihinde çok sayıda depremle yüzleşen şehirde 1245, 1439, 1441, 1582, 1647¹³⁰⁵, 1866, 1869, 1881 yıllarında yıkıcı

¹³⁰³ Asan, "a.g.m.", s.54-55.

¹³⁰⁴ Bitlis il merkezi birinci derecede tehlikeli deprem bölgesinde olup tarihsel dönemde yıkıcı depremlerin etkisinde kalmıştır. Fethi Ahmet Yüksel, "Bitlis ve Çevresinin Tarihsel ve Aletsel Deprem Etkinliği", *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Bitlis 4-7 Ekim 2011, Rota Ofset, Bursa 2013, s.266-267.

¹³⁰⁵ Başka bir kaynakta ise bu depremin tarihi 1646 olarak geçmektedir. Aynı kaynakta depremin merkez üssünün Van şehir merkezi olduğu ve bu havzadaki birçok yerin depremden etkilendiğinden bahsedilmektedir. Sözkonusu olan depremde Van'daki birçok cami, kilise ile birlikte kalenin surlarının da büyük hasar gördüğü tespiti yapılmıştır. Deprem ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Tom Sinclair, "Van Bölgesi İle İlgili İki Sorun: Tebrizli Arakel'in 1646 Depremi Üzerine Yazdıkları ve Gölün Yüzeyindeki Yükselmeye İlişkin Kanıtlar", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul 2001, s.225-226,

etkiye sahip depremler meydana gelmiştir¹³⁰⁶. 1891 yılının Şubatında Bitlis merkez ve çevresini etkileyen bir dizi deprem meydana gelmiştir. Bu depremlerde birçok evin duvarı çatlamış ve bir kısmı da yıkılmıştır. Bu depremlerde can kaybı olmamıştır¹³⁰⁷. 29 Nisan 1903 Çarşamba günü merkezi Malazgirt olan fakat Bitlis merkez ve civarını da sarsan önemli bir deprem meydana gelmiştir¹³⁰⁸. Bu depremin sabah 07.30 sularında olduğu ve Malazgirt'te 80'dan fazla askerî personelin enkaz altında kaldıkları bildirilmiştir. Bölgeden gelen ilk bilgilere göre 7 köyde 831 kişi hayatını kaybetmiştir. Yaralı sayısı ile ilgili henüz bir bilgi yoktur. Malazgirt'te ölenlerin defin işlemlerine başlanmış lakin kefen bezi tedarikinde bile sorunlar yaşandığı bildirilmiştir. Erzurum İngiliz Konsolosunun verdiği bilgilere bakılırsa deprem Çarşamba günü saat 2.00 sularında olmuş ve 60 saniye kadar devam etmiştir. Depremde Malazgirt merkezde yaklaşık 500 evin yıkıldığı bildirilmiştir¹³⁰⁹. Deprem Ahlât ve Bulanık'ta da ölümlere sebep olmuştur. Bulanıktan gelen telgraf depremin boyutunu göstermeye yetmektedir. Kazada yıkılmamış bir tek binanın dahi kalmadığı ve her 10 kişiden 7-8'inin hayatını kaybettiği bildirilmiştir. Hatta kaza kaymakamı da enkazda kaldığından, kurtulan malmüdürü telgrafi yollamıştır. Malmüdürü Emin Bey kendi ailesinin 13 kişi olduğunu ve eşi ile kendisi dışında kimsenin kurtulamadığını bildirmiştir¹³¹⁰. Bulanık'ın Malazgirt sınırındaki Kuba, Vilür, Mescitli, Latır ve Tatargazi köylerinde büyük oranda ölümler ve maddi hasar meydana gelmiştir. Sadece Latır köyünde 150'den fazla kişi hayatını kaybetmiştir. Afetzedelere acilen çadır tedarikine başlanmıştır. Ahlât'ta da durum farklı değildir. Sadece Hanık köyünde ilk tespitlere göre 45 kişinin cansız bedeni enkazdan çıkarılmış, yaralı sayısı ise daha tespit edilememiştir. Buraya acil 100 çadır

¹³⁰⁶ Bitlis'in de içinde bulunduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu Fay Hattında tarih boyunca meydana gelen depremler ile ilgili olarak bkz. Yüksel, "a.g.m.", şekil-6, s.268; 1246 ve 1275-1276 tarihlerinde Ahlât'ta meydana gelen depremlerde hanlar, evler, çarşılar yıkılmış ve şehir yerle bir olmuştur. Halkın çoğu enkaz altında kalmıştır. Yine 1441 yılında Nemrut Dağı'nın faaliyete geçmesinden dolayı yine Ahlât boşalmıştır. Orhan Kılıç, *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlât (1534-1605)*, Tamga Yayıncılık, Ankara 1999, s.139; 1866 yılının Temmuz ayında meydana gelen depremde sadece Varto ve çevresinde 200 civarında insan hayatını kaybetmiştir. Burada bulunan askerler çadırlara ve halk ise bağ ve bahçelerde kalmaya başlamıştır. *BOA. BEO. AYN.d.* 829, 8 Safer 1289 (17 Nisan 1872).

¹³⁰⁷ Depremlerin ilki 5 Şubat Perşembe günü gece 1.30'da ve ikincisi 6 Şubat Cuma günü saat 09.50'de meydana gelmiştir. 7 Şubat Cumartesi günü bu sefer akşam saat 10.00'da yine şiddetli bir deprem olmuştur. Ahali uykuda yakalandığı depremin şiddetiyle uyanmış ise de dışarıda olağanüstü bir kar yığını ile birlikte yoğun bir kar yağışı da olduğundan dışarıya çıkamamıştır. Devam eden 3 gün boyunca artçı depremler sürmüştür. Bu sürede ahalinin korkudan hiç uyuyamadığı ifade edilmiştir. Daha önce Bitlis'te bu şiddette bir deprem ve bu sıklıkla meydana gelmediği de ayrıca aktarılmıştır. *BVG, S.222.*

¹³⁰⁸ Kandilli Rasathanesinin tahmini 6.7 şiddetinde olduğudur. *BOA. DH. MKT. 727/79, 23 Ra 1321 (23 Haziran 1903).*

¹³⁰⁹ *The Times (London, England)*, Thursday, May 28, 1903.

¹³¹⁰ Yaraların sarılması adına buraya Bitlis merkezden 3.000 kuruş ile askerî birlikler sevk edilmiştir. *BOA. DH. MKT. 700/36, 1 S 1321 (29 Nisan 1903).*

gönderilmesi talep edilmiştir¹³¹¹. Malazgirt depreminde Bitlis'teki İngiliz konsolosu 100 lira nakdi yardım yapmak istemiştir¹³¹².

20 yüzyılın başlarında ise maddi kayıpların yanı sıra büyük bir isyana yol açan 1907 Bitlis depremi vuku bulmuştur. Bunların dışında hafif düzeyde depremlerde meydana gelmiştir¹³¹³. 1907 depremine dair Bitlis'ten İstanbul'a ilk bilgi 29 Mart tarihli telgraftır¹³¹⁴. Bu telgraf ve akabindeki diğer yazışmalara bakıldığında deprem, 29 Mart günü sabaha doğru saat 04.00'te olmuştur. 30 saniye kadar süren deprem Bitlis merkez olmak üzere Muş, Ahlât ve Malazgirt'te hissedilmiştir. Depremde resmi makamların ilk günkü tespitlere göre 3 kişi ölmüş ve 7 kişi ise yaralanmıştır¹³¹⁵. Bitlis'teki İngiltere Viskonsolosu¹³¹⁶ beyanına dayalı olarak The Times'ta yer verilen haberlerde de bu bilgi teyit edilmiştir. The Times ile paralel olarak The Missionary Herald Gazetesi de depremi sayfalarına taşımış ve Bitlis'te ilkinden iki gün sonra 31 Mart'ta daha şiddetli olmak üzere ikinci bir deprem daha meydana geldiğini duyurmuştur¹³¹⁷. Fakat Osmanlı makamlarının verdiği bilgilere göre artçı depremlerin bir süre daha devam ettiği anlaşılmaktadır. Konsolos'tan alınan bilgilere göre ilk deprem Cuma günü saat 10.00'da olmuştur. Konsolosun beyanına bakılırsa Bitlis'teki 4.000 evden 300'ü yıkılmıştır. Kalan diğer evlerde ise içinde oturulmayacak derecede hasar meydana gelmiştir¹³¹⁸. 1 ve 2 Nisan 1907 tarihlerinde depremin neticeleri ile ilgili ilk istatistikî veriler İstanbul'a gönderilmeye başlanmıştır. Buna göre 29 ve 31 Mart'taki depremlerde toplam 8 kişi

¹³¹¹BOA. DH. MKT. 700/36, 1 S 1321 (29 Nisan 1903).

¹³¹² Fakat yardımı bizzat kendisi dağıtmak isteyince ona izin verilmemiş o da yardım etmekten vazgeçmiştir. BOA. İHUS. 107/116, 24 R 1321 (20 Temmuz 1903).

¹³¹³ 1890 yılının Ağustos ayında Siirt'te, Ekim ayında Genç ile Muş'ta ve Kasım ayında ise Bitlis şehir merkezinde hafif düzeyde depremlerin meydana geldiği, aynı yıla ait Bitlis vilayet gazetesinin haberlerinden anlaşılmaktadır. Detaylar için bkz. BVG, S. 200, 254, 256.

¹³¹⁴BOA. MF. MKT. 1053/34, 09 R 1326 (11 Mayıs 1908).

¹³¹⁵ İlk gün 10'dan fazla artçı deprem meydana gelmiştir. Birçok binanın içinde oturulamayacak derecede zarar gördüğü ifade edilmiştir. Zarar gören binaların başında Bitlis Hükümet Binası gelmektedir. Bu binanın altındaki hapishanenin de bundan zarar gördüğü ve mahkûmların bir an önce buradan tahliye edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. BOA. DH. MKT. 1156/45-8, 17 S 1325 (31 Mart 1907).

¹³¹⁶ İngiltere'nin Erzurum Konsolosun tayin ettiği ona bağlı vekili, hiyerarşi olarak konsolosun bir altındaki yetkili.

¹³¹⁷ İngiltere'nin Erzurum Konsolosunca raporlandığı üzere ikinci depremde İngiltere'nin Bitlis'teki konsolosluk binasının da büyük bir hasar gördüğü, halkta can ve mal kaybı yaşandığı ifade edilmiştir. *The Times (London, England)*, Thursday, Apr 04, 1907; *The Missionary Herald*, Vol. CIII (June 1907) No:6 s. 263.

¹³¹⁸ *The Times (London, England)*, Wednesday, Apr 03, 1907; Friday, Apr 05, 1907; Deprem ile ilgili haber ve depremden sonra Bitlis şehrinin çekişmiş fotoğrafı için bkz. *The Missionary Herald*, Vol. CIII (May 1907) No:5 s. 216-217. (Fotoğraf için ayrıca Ek 26'ya bakılabilir)

hayatını kaybetmiş, birçok da yaralı olmuştur¹³¹⁹. Çekilen telgraflardan anlaşıldığı üzere artçı sarsıntılar uzun bir süre devam etmiştir. İlk gün on dört sarsıntı, ilerleyen beş gün içinde ise yirmi sekiz sarsıntı meydana gelmiştir¹³²⁰. Bitlis'teki birçok câmi, kilise ve hükümet binaları da ciddi anlamda bundan zarar görmüştür¹³²¹. Deprem sadece Bitlis merkezinde değil bağlı bulunan Siirt ve Sason'da da hissedilmiştir¹³²².

Depremden hemen sonra bir yandan enkaz kaldırma çalışmaları devam ederken öte taraftan evleri yıkılmış olan vatandaşların barınması için hemen çadır tedarikine çalışılmıştır. Bu çalışmalarda hem civardaki askerî kışlalardan hem de aşiretlerden yardım talep edilmiştir. Bunun yanında Bitlis Hükümet Konağı da büyük hasar gördüğünden, buradaki devlet dairelerinin barınması için 30.000 kuruşluk bir kaynak ile ahşap barakaların yapımına başlanması için İstanbul'dan onay istenmiştir¹³²³. İstenilen onay biraz geç de olsa gelmiştir. İlk etapta 5.000 kuruşluk bir ödenek ile barakaların yapılmasına onay verilmiştir. Barakalar bir süre sonra yapılmıştır. Hükümet Konağı'nın tamiri için de 5.000 kuruş daha talep edilmiştir¹³²⁴. Bir de depremde halka yiyecek ve giyecek temini çalışmaları başlatılmıştır. Fakat çalışmalar istenilen hızda olamadığından birçok mağduriyet doğurmuştur. Bitlis şehir merkezinde evi yıkılan ve içinde oturulamayacak durumda olanlar için çadır temini konusunda yapılan çalışmalar neticesinde bir kısım insanın mağduriyeti giderilmiş ise de bu konuda birçok kişiye – imkânsızlıklardan dolayı- yardım edilememiştir. Kışın ve yoğun kar yağışının olduğu bir dönemde depremin olmuş olması, yapılmak istenen yardımlarda ciddi sorunların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Kaldı ki şanslı olup çadır tedarik eden kişiler, Bitlis'in şiddetli kışında burada nasıl barınacaklardır? Bu olumsuzluklardan dolayı depremzedelerin bir kısmı civardaki yerleşim yerlerine göç etmek zorunda kalmıştır.

¹³¹⁹ *The Missionary Herald* gazetesinin Bitlis'teki misyonerleri olan Mr. Cole dayandırdığı bilgiye göre ise ölü sayısı 10 ve çok sayıdaki yaralı içinde durumu ağır olanların sayısı ise 15'tir. *The Missionary Herald*, Vol. CIII (July 1907) No:7 s. 343.

¹³²⁰ İngiltere'nin Bitlis konsolosu depremden hemen sonra Erzurum'a geçmiştir. Buradan da bağlı bulunduğu ülkeye raporlar göndermeye devam etmiştir. Bu raporların birinde Erzurum'un volkanik sarsıntılarını uzun süredir yaşamış birisi olarak bu kadar büyük bir sarsıntıya ilk defa şahit olduğunu beyan etmiştir. Detaylar için bkz. *The Times (London, England)*, Friday, Apr 05, 1907.

¹³²¹ *The Financial Times*'ın haberine bakılırsa Bitlis'te depremden zarar görmeyen tek bir bina dahi kalmamıştır. Diğer detaylar için bkz. *The Financial Times (London, England)*, Friday, April 05, 1907.

¹³²² *BOA. BEO.VGG.d. (Vilayet Gelen Giden Evrak Kayıt Defterleri) 112, s.199, 225.*

¹³²³ *BOA. BEO.VGG.d. 114, s.106; BOA. İ.HUS. 152/56, 19 S 1325 (3 Nisan 1907); BOA. İ.HUS. 152/74, 21 S 1325 (5 Nisan 1907).*

¹³²⁴ Geçici barakaların öncelikli olarak Defterdarlık, Muhasebe-i Vilâyet, Sandık Odası ve Vergi Müdürlüğü için yapılması planlanmıştır. Zira yapılacak barakaların kışa kadar verilecek hizmetlerde aksamaların yaşanmaması için yapıldığı ifade edilmiştir. Bu nedenle hükümet konağının bir an önce tamir edilerek memurların tekrar burada hizmet vermesinin sağlanması gerekmektedir. Bundan sonraki çaba bunun için olacaktır. Diğer detaylar için bkz. *BOA. BEO. 3049/228649, 23 Ra 1325 (6 Mayıs 1907).*

Göç edenlerin gidecek başka yeri olmadığından bir süre sonra tekrar geriye döndükleri görülmektedir. Depremden bir sene sonra Bitlis'e tekrar geri gelmek isteyen Bitlisli Mehmed oğlu Cuma, depremde evi yıkıldığı ve hayvanlarını kaybettiğini beyanla devletten yardım talep etmiştir. Talebine olumlu cevap verilerek kendisine bir çift öküz alacak kadar para verilmesi talimatı verilmiştir¹³²⁵. Depremin sebep olduğu bir başka sonuç ise adlî olayların yaşanmasıdır. 1907 depreminde Bitlis hükümet konağının zarar görmesinden dolayı buraya yakın olan Bitlis Erkek Rüşdiyesi'nin bir odasına sığınan İl Maarif Müdürlüğü'nün, çoğunluğu tefrişat olan eşyalarının hemen hemen tamamı çalınmıştır. Hırsızın çaldığı eşyaların listesi talep edilmiştir. Öte taraftan ise hırsızın yakalanması için kolluk kuvvetlerinin çabaladığı bildirilmiştir¹³²⁶.

Depreme karşı alınan tedbirlere ek olarak halkın inançları gereği depremlerin olmaması için dua merasimleri tertip ettiği dönem içindeki yazışmalara yansımıştır. 1891'deki depremden hemen sonra halkın câmi ve zaviyelerde toplanıp günlerce dua ettiği bildirilmiştir¹³²⁷. 1903 depreminden hemen sonra Müslümanlar, Kadirî şeyhleri nezaretinde şehrin dışına çıkarak burada toplu olarak deprem duası ettikleri ifade edilmiştir. Ermeni cemaatin ise din adamları nezaretinde aynı duaya iştirak ettikleri zikrolunmuştur¹³²⁸. 1903 depreminde zarar gören Bitlis vakıf yapıları için toplam 74.200 kuruşluk bir masraf ortaya çıkmıştır¹³²⁹. 1907 depremde birçok vakıf eseri gibi câmiler de büyük hasar görmüştür. Kızıl Mescit mahallesindeki câmi ağır hasar gördüğünden tamiri için önce 38.399 kuruşluk bir masraf çıkarılmış ve bu miktar tedarik edilerek tamirine başlanmıştır¹³³⁰. Fakat bu miktarın yetmediği anlaşılınca 21.200 kuruşluk bir ödenek daha tedarik edilerek kullanılmıştır¹³³¹. Çalışılan dönemin sonuna kadar depremden kaynaklı zararların telafi edilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Bitlis vilayeti dâhilinde deprem dışında sosyal hayatı olumsuz etkileyen sel felaketi, dolu, çekirge istilası, kuraklık, yangın, çığ düşmesi, yıldırım çarpması gibi

¹³²⁵ Detaylar için bkz. *BOA. DH. MKT.* 1295/75, 19 Ş 1326 (15 Eylül 1908).

¹³²⁶ *BOA. MF. MKT.* 1053/34, 09 R 1326 (11 Mayıs 1908).

¹³²⁷ *BVG, S.222.*

¹³²⁸ *BOA. DH. MKT.* 708/30, 16 S 1321 (14 Mayıs 1903).

¹³²⁹ İhtiyaç duyulan ödeneğin tedarik edilmeye gayret edildiği bildirilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 935/34, 07 M 1322 (24 Mayıs 1904).

¹³³⁰ Masrafın 21.630 kuruşu vakfın kendi gelirinden kalan 16.769 kuruşu ise evkaf sandığından karşılanmıştır. *BOA. İ.EV. (İrade Evkaf)* . 43/49, 24 S 1325 (8 Nisan 1907).

¹³³¹ Ek ödeneğin 8.892,5'i halktan toplanan yardımlarla diğer kısmı olan 12.307,5'i ise vakfın gelecek seneki gelirlerinden karşılanmıştır. *BOA. İ.EV.* 48/32, 13 C 1326 (13 Temmuz 1908).

başka afetler de meydana gelmiştir. 1890'ın Haziranında Muş taraflarında önce dolu ve akabindeki yağmurdan sonra sel meydana gelmiştir. Selde sebze bahçeleri, tarlalar, bostanlar ile birlikte çeşme ve değirmenler de tahrip olmuştur. Selde ayrıca dere üzerinde bulunan altı adet köprü yıkılmıştır. Sel suları Muş merkezdeki Kale mahallesine kadar ulaşmış ve iki kadın ile iki çocuk sel sularına kapılmıştır. Kadınlardan birisi kurtarılmış fakat diğerleri kaybolmuştur. Selde meydana gelen zarar 200.000 kuruştan fazla olarak hesaplanmıştır¹³³². 1899 yılında Ahlât'ta meydana gelen sel felaketinden Tunus mahallesindeki 80 ev etkilenmiştir. Can kaybının yaşanmadığı bu felakette meydana gelen zararlar hemen karşılanmaya ve yaralar sarılmaya çalışılmıştır¹³³³. Ahlât'ta 1905 tarihinde benzer bir sel olayı daha yaşanmış, bunda da can kaybı yaşanmamıştır¹³³⁴.

Bitlis'in temel geçim kaynaklarının başında tarım gelmektedir. Bundan dolayı yağmurun yağmaması veya kuraklık sebebiyle kıtlıklar yaşanmıştır. Kıtlik zamanı komşu yerleşim birimleri başta olmak üzere civar yerlerden halkın ihtiyacının karşılanması yoluna gidilmiştir. Halkın bu dar gününde imdadına yetişmesi gereken yine devlet olmuştur. Bitlis şehir merkezinde 1880 yılında kıtlık yaşanmıştır. Devlet şehir merkezindeki fırınlara halkın ekmeği için kendi ambarlarından günlük buğday vermiş olsa da ekmeği almayacak kadar fakir olanların da var olduğu bildirilmiştir. Bu durumda olanlara dağıtılmak üzere, elde bulunan 800 kg kadar çavdarın dağıtılması talebi 8 Mayıs 1880'da Bitlis'ten merkeze iletilmiştir¹³³⁵. Bu talep, 25 Mayıs 1880'da yerinde görülerek dağıtımın yapılmasına onay verilmiştir¹³³⁶.

Kuraklık ve çekirge istilaları Bitlis'in ekonomik hayatını ve dolayısıyla insanların günlük yaşamlarını olumsuz etkilemiş felaketlerdendir. 1887 yılında ise yağmur az yağmış ve hasat zamanına yakın çekirge istilası yaşandığından gelecek sene üretimde kıtlığa sebebiyet verebilecek bir düşüklük olacağı ifade edilmiştir¹³³⁷.

¹³³²BVG, S.194.

¹³³³BOA. DH. MKT. 2259/23, 14 C 1317 (19 Ekim 1899).

¹³³⁴BOA. DH. MKT. 982/27, 25 R 1323 (29 Haziran 1905).

¹³³⁵BOA. İ.DH. 806/65228-1, 26 Ni 1296 (8 Mayıs 1880).

¹³³⁶BOA. İ.DH. 806/65228-3, 15 C 1297 (25 Mayıs 1880).

¹³³⁷ Konu ile ilgili gerekli incelemenin yapılması ve merkeze bildirilmesi istenmiştir. BOA. DH. MKT. 1431/72, 20 L 1304 (12 Temmuz 1887); Öte taraftan çekirge istilasının önlenmesi adına çekirge şeyhlerinin şehir şehir gezdirildiği ifade edilmiştir. 1889 tarihinde çekirge şeyhleri olan Osman, Hüseyin ve Ömer Efendilerin Trabzon, Erzurum ve Bitlis taraflarına geleceği ve yerel idarecilerin gerekli kolaylığı sağlamaları hususu merkezden iletilmiştir. BOA. DH.MKT. 1663/65, 08 S 1307 (4 Ekim 1889).

Gerçekten de tahminler doğru çıkmış ve 1888 yılında üretim düşük olmakla beraber bir de kışın çok şiddetli geçmesinden dolayı çiftçiler tohumluk bulmakta bile zorlanmışlardır. Bu duruma çözüm olması için 130.000 kuruşun çiftçilere kredi olarak verilmesi gerektiği vilayetten merkeze iletilmiştir¹³³⁸. Siirt'in Eruh kazasında da çekirge istilası görülmüş ve halkın yemeklik ve tohumluk zahiresi kalmamıştır¹³³⁹.

1895 yılında ise kıtlığın boyutu daha geniş olmuştur. Van, Bitlis ve Sason gibi yerlerde kıtlık baş göstermiştir. Kıtlık zamanlarında dış yardımların da kabul edildiği görülmektedir. Özellikle bölgedeki gayrimüslim halkın varlığı dışarıdaki yardımların bu bölgede yoğunlaşmasını sağlamıştır. Amerikalı gazeteci Mösyö Vayet Palmaj, Amerika'da 100.000 frank topladığını ve gelip bizzat parayı dağıtmak istediğini Osmanlı Devleti'ne bildirmiştir. Osmanlı Devleti, yardım talebini olumlu karşılamış ama –diğer devlet vatandaşlarına uygulandığı üzere- dağıtımın ancak bölgede teşkil edilmiş karma komisyonlarca yapılabileceğini kendisine bildirmiştir¹³⁴⁰.

Kıtlık, devletin maddi anlamda sıkıntılı olduğu dönemlere denk geldiğinde ise gerekli yardımlar yapılamamış ve yerelden desteklerin sağlanması gerektiği tavsiye edilmiştir. 1909 yılında Ahlât'ta meydana gelen kıtlık nedeniyle 28 Mart 1909'da 587 haneye toplam 1.174 lira nakdi yardım yapılması talebi Dâhiliye Nezareti'ne iletilmiştir¹³⁴¹. Talep, karşılığı olmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. Muhtaçlara oradaki belediye tarafından yardım yapılması tavsiye edilmiştir¹³⁴².

Bazen de yağmurlu havalarda havanın aniden soğumasıyla kısa süreli dolu yağışları görülebilmekte ve ciddi zararlara sebebiyet verebilmektedir. 1888 yılının Ağustos ayında vilayet dâhilindeki dokuz köyde şiddetli doludan ötürü hiç mahsul kalmadığı bildirilmiştir¹³⁴³. 1890 yılının Haziran'ında Muş taraflarında bir saat kadar ceviz büyüklüğünde ve şiddetli bir dolu yağmasından dolayı mahsullerin büyük bir

¹³³⁸BOA. DH. MKT. 1501/73, 06 Ş 1305 (17 Nisan 1888).

¹³³⁹ Bitlis valiliğince çekirge istilasında mağdur olanlar için ödenek temin etme gayretlerinin devam ettiği bildirilmiştir. Bunun için bazı vergi kalemlerinin kullanılması teklifi yapılmıştır. BOA. DH. MKT. 1441/38, 1 Z 1304 (21 Ağustos 1887); BOA. DH. MKT. 1446/82, 25 Z 1304 (14 Eylül 1887).

¹³⁴⁰BOA. A. MKT. MHM. 752/26-6, 20 Ra 1313 (10 Eylül 1895).

¹³⁴¹Her bir hanede 5 kişinin yaşadığı ve fert başına 2 lira yardım yapılması hesaplanmıştır. BOA. DH. MKT. 2785/2-3, 6 Ra 1327 (28 Mart 1909).

¹³⁴²Belediyenin ihtiyaç sahibi olanları yol inşaatı ve temizlik işlerinde istihdam etmesi istenmiştir. Böylece gelir sahibi olmalarının sağlanması amaçlanmıştır. BOA. DH. MKT. 2785/2-1, 13 Ra 1327 (4 Nisan 1909).

¹³⁴³BOA. BEO. VGG.d. 924, s.11.

kısının harap olduğu bildirilmiştir¹³⁴⁴. 1896'da Bulanık kazasına bağlı Kekro köyünde dolu ile birlikte mahsulâtın % 97'sinin yok olduğu beyanıyla gelecek seneki ekim için tohumluk yardımı talep edilmiştir¹³⁴⁵.

Fırtınanın da ölümlere sebebiyet verdiği olaylar kayıtlara geçmiştir. 1893 yılının Mayısında Muş'un Karnı Deresi civarında ortaya çıkan fırtınada Hafo isimli kişi hayatını kaybetmiştir¹³⁴⁶. 2 Ocak 1899'da köylerine geri dönen üç kadın ve yanlarında üç çocuk olduğu halde fırtınaya yakalanmışlar ve köylüleri yanlarına gidinceye kadar tamamı hayatını kaybetmiştir¹³⁴⁷.

Bitlis'te yangınlar itfaiye teşkilatının gereği gibi teşkilatlanmamasından büyük kayıplara sebebiyet vermiştir. 1882 tarihinde Bitlis merkez çarşısında gece çıkan yangın söndürülemedi ve 900'den fazla dükkân yanmıştır. Yangından sonra kalan malların da yağmalandığı bildirilmiştir¹³⁴⁸. Benzer bir olay 1896 yılının yazında Bitlis merkez çarşısında fırın işleten Mustafa oğlu Sabit adında bir fırıncının gece 01.30'da dükkânı kapalıyken yangın çıkmıştır. Kendi dükkânı ile birlikte komşusu bulunan dükkânlar ve dolayısıyla çarşının büyük bir kısmı yanmıştır¹³⁴⁹. Yine vilayet dâhilindeki Talori'de ve Geligüzan'da daha önce yanmış/yakılmış olan köylerin tekrar inşası için hızlı bir ev yapım faaliyetinin olduğu görülmektedir. Bu kapsamda 119 evin hemen hemen ve 97'sinin ise tamamen tamamlandığı ve 17'sinin ise tamamlanmaya çalışıldığı bildirilmiştir¹³⁵⁰.

Bitlis, soğuk mevsimlerin yaşandığı bir coğrafyada olduğundan kışları hayatı adeta durdurabilecek oranda kar yağmaktadır. 1901 yılının Şubat'ında Bitlis'te yağın kar evlerin çatısına kadar ulaşmıştır. Hatta şiddetli deprem olmasına rağmen halkın

¹³⁴⁴BVG, S.194.

¹³⁴⁵Köyde 160 ev ve 1.220 nüfus olduğu, dolu felaketinden sonra bunlara hem yemeklik ve hem de tohumluk zahirenin tedariki hususu gerekli nezaretler aracılığıyla çözüme kavuşturulmaya gayret edilmiştir. BOA. MV. 89/22, 01 R 1314 (9 Eylül 1896).

¹³⁴⁶BVG, S.297.

¹³⁴⁷BOA. HR.SYS. 82/89, 18 03 1899.

¹³⁴⁸Dükkânı yanan ve eşyası talan edilen esnafın perişan bir halde olduğu ve devletten yardım beklediği raporlanmıştır. Ayrıca olayın soruşturulacağı da beyan olunmuştur. BOA. DH. MKT. 1339/99, 18 Z 1299 (31 Ekim 1882).

¹³⁴⁹Yangından dükkân sahibi sorumlu tutulmuş ve 3 ay tutuklu kalmıştır. Yangının gece dükkân kapalıyken çıkması sahibinin suçunu hafifletmiştir. Serbest bırakılması için hazırlık yapıldığı bildirilmiştir. BOA. Y.PRK.AZN. 17/10, 08 Ş 1314 (12 Ocak 1897).

¹³⁵⁰Bu tabloda adı geçen yerleşim birimlerinde yakılan evlerin sayısının çok fazla olduğunu göstermektedir. BOA. DH. ŞFR. 182/24, 03 Te 1311 (15 Ekim 1895); BOA. DH. ŞFR. 182/35, 04 Te 1311 (16 Ekin 1895).

sokaklara kardan dolayı çıkamadığı vilayet gazetesine haber olmuştur¹³⁵¹. 1905 yılında üç gün aralıksız yağın karın iki metreyi aştığı ifade edilmiştir¹³⁵². 1891 yılının Şubatında merkeze bağlı Hever köyünden 7 kişi çığ altında kalmış ve bunlardan birisinin sağ dört kişinin ise ölü olarak çıkarıldığı, diğer iki kişinin ise hâlâ çıkarılmadığı bildirilmiştir¹³⁵³. 1911 yılında ise merkeze bağlı bir mahallede yoğun kar yağışından dolayı dağdan kopan karlar 7 evi kaplamıştır. Bu evlerde meskûn 15 kişi hayatını kaybetmiş geriye kalan 14 kişi ise yaralı olarak karın altından çıkartılabilmıştır¹³⁵⁴.

Kuraklık, dolu, sel ve diğer çeşitli afetlerden dolayı mağdur olan halkın mağduriyetinin giderilmesi için her yerleşim biriminde en yetkili mülkî amir başkanlığında bir komisyonun teşkil edilmesi kararı alınmıştır. Böylece ahalinin yemeklik ve çiftçinin tohumluk zahire ihtiyacının karşılanması amaçlanmıştır. Bu kapsamda gerekirse Ziraat Bankası'ndan da kredi kullanılmasının sağlanacağı bildirilmiştir¹³⁵⁵. Yapılacak yardımların yanında köylerdeki ahalinin o seneye ait vergilerinin de bir sonraki seneye ertelenmesi yoluna gidilerek mağdur kişilere yardım edilmeye çalışılmıştır¹³⁵⁶. Bütün bu çabaların yanında mağdur ailelere maddi anlamda yapılması gereken yardımlar büyük öneme sahiptir. Osmanlı Devleti'nin bu dönem içinde boğuştuğu maddi sorunlar-başta dış borçlar olmak üzere- vilayetlere gereği gibi yardım edilmesini engellemiştir. Bundan dolayı yine çözüm yerelde aranmıştır. Ya başka vilayetteki bir gelir buraya yönlendirilmiş ya da Bitlis'in kendi öz kaynaklarından toplanan bazı vergi kalemleri buraya yönlendirilerek kaynak oluşturulmaya gayret edilmiştir. Bu konuda en çok başvuru alan yer, Bitlis belediye sandığı olmuştur.

Bitlis vilayetini doğal afetler ile birlikte salgın hastalıklar da ciddi anlamda etkilemiştir. Bitlis ve çevresinin tarihi süreç içerisinde Erzurum, Diyarbakır ve Van

¹³⁵¹Kardan dolayı İstanbul postası 3 gün gecikmeli olarak Bitlis'e ulaşmıştır. Haberin detayları için bkz. *BVG*, S.222.

¹³⁵²Öyle ki yağın kardan dolayı postaların hayvanlar yerine insanlarla yola çıkarıldığı ifade edilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 920/48-1, 28 L 1322 (4 Ocak 1905).

¹³⁵³*BVG*, S.222.

¹³⁵⁴Kar altında kalarak harap olmuş evlerin tamiri ve geriye kalanların barınma ve yaşesi için merkezden 15.000 kuruş acilen talep edilmiştir. Olayın boyutu sadece insan kayıplarıyla da sınırlı kalmamıştır. Kışın şiddetinden çok fazla miktarda hayvanın da telef olduğu bildirilerek, hayvan sahiplerine yapılacak yardımlar için de ayrıca 50.000 kuruş daha talep edilmiştir. *BOA. BEO* 3856/289126, 12 S 1329 (12 Şubat 1911); Bitlis'e yağın kar ile ilgili fotoğraflar için bkz. Ek. 26-27.

¹³⁵⁵*BOA. DH. MKT.* 950/1, 19 S 1323 (25 Nisan 1905).

¹³⁵⁶*BOA. MV.* 85/47, 16 S 1313 (8 Ağustos 1895).

vilayetlerindeki salgınlardan etkilendiği görülmektedir. İran ve Kafkasya’da ortaya çıkan salgınlar Van ve Erzurum üzerinden Bitlis’e ulaşabilmekteydi. Aynı şekilde hastalığa karşı daha korumasız durumda olan Trabzon vilayetine ulaşmış bir salgın Erzurum’a ve oradan da Bitlis’e bulaşabilmekteydi. Zira Bitlis’e deniz yoluyla gönderilen birçok ticari ürün ve posta bu güzergâhtan gelmekteydi. Hastalıkların salgına dönüşmesinde kervanlar, asker sevkleri, göçler, hac seyahatleri gibi bölgelerarası unsurlar ile hastane, cami, kışla gibi toplu kullanım alanları ile evlerde hastaların diğerleri bir arada bulundurulması, aynı kaptan yemek ve su içilmesi, ortak eşyaların kullanılması, açıkta olan kirli sular, çöpler ile lağım gibi bölge içindeki başka unsurlar etkili olmuştur.

Osmanlı Devleti’nin diğer yerlerinde olduğu gibi Bitlis’te de salgın hastalıklar olarak kolera, frengi, kızamık, çiçek, nezle, zatürre ve lekeli humma gibi hastalıklar görülmüştür. Bunların içinde kolera 19. yüzyıl süresince Bitlis ile birlikte Osmanlı Devleti’nin genelini uzun bir süre etkisi altında tutmuştur. Kolera, hızlı salgına dönüşebilen, bulantısız kusma, karın ağrısız şiddetli ishal, kısa zamanda su ve elektrolit kaybına sebebiyet verebilen, kısa zamanda müdahale edilmezse oldukça öldürücü bir hastalık olarak bilinir¹³⁵⁷. Hastalığın temel sebebi kirlilik, yani sağlıklı olmayan bir yaşam standardıdır. Bu hastalık, kıtalararası salgına dönüşebilen bir nitelikte olup, genellikle sıcak mevsimlerde yayılma eğilimi göstermektedir. Hastalığın orta çıkması ve yayılmasında kirli su kaynakları büyük paya sahiptir. Hastalığın yayılma seyrini hızlandıran en önemli etken ise hastane, hapisane, kışla, okul ve cami gibi toplu yaşam alanlarıdır¹³⁵⁸.

Osmanlı Devleti’ni 17. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar etkileyen veba salgını, daha sonra etkisini kaybederek bu toprakları terk etmiştir. 19. yüzyılın başlarında bu defa vebadan daha tehlikeli olduğu ifade edilen kolera hastalığı ortaya çıkmıştır ve yüzyıl boyunca dönem dönem etkisini değişik bölgelerde göstermiştir. Bu hastalığın kaynağı olarak Hindistan’daki Ganj ve Brahmaputra Nehirleri arasındaki bölge olarak kabul edilmektedir. Koleranın bu bölgede hemen her dönem görüldüğü kayıtlarda zikrolunmuştur. 1817 yılında İngilizlerin buradaki faaliyetlerinin artması ile

¹³⁵⁷ Abdulkadir Gül, “XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.41, Erzurum 2009, s.241.

¹³⁵⁸ Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s.4-5.

bölge dışına çıkan kolera etki alanını genişleterek Osmanlı Devleti ile birlikte Afrika, Asya, Amerika ve Avrupa kıtalarında da yüzyıl boyunca etkili olmuştur¹³⁵⁹. Yüzyıl içinde dünyada 1817, 1829, 1852, 1881 ve 1899 yıllarında kolera salgını görülmüştür¹³⁶⁰. Osmanlı Devleti'nde ise kolera salgını 1822, 1831, 1838, 1839, 1840, 1843, 1846, 1847, 1852, 1855, 1861, 1865, 1890, 1891, 1892, 1908 ve 1909 yıllarında görülmüştür¹³⁶¹.

Bitlis'te kolera salgını bazen dar bir bölgede bazen de geniş bir bölgede etkili olabilmıştır. Osmanlı Devleti'nde görülen genel kolera salgınlarından Bitlis vilayetinin de kısmen etkilendiği ifade edilebilir. Koleranın Bitlis'teki tarihi seyrini görmek adına ortaya çıktığı tarih, bulaştığı kişi sayısı ve etkilediği alanlar şöyle gösterilebilir:

¹³⁵⁹ Özgür Yılmaz, "Trabzon'da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)", *Mavi Atlas*, 5(1) 2017, s.180,181.

¹³⁶⁰ Necdet Saka, "Osmanlı'da Salgınlar", *Toplumsal Tarih*, 22 Ekim 1995, s.23.

¹³⁶¹ Gül, "a.g.m.", s.243-244.

Tablo 25- Bitlis Vilayetinde 1847 – 1911 Yılları Arasında Koleranın Seyri ¹³⁶²					
Yıl	Ay	Hastalığın Etkilediği Yer(ler)	Hastalığın Boyutu	Bulaşmış Kişi Sayısı	Ölen Kişi Sayısı
1847	Kasım	Bitlis, Muş, Van ve Erzurum	Salgın bitmek üzere	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1890	21-30 Haziran	Eruh	Salgın başlangıç düzeyinde	10	5
1890	15-18 Temmuz	Eruh	Salgın şiddetli	35	20
1890	15-25 Temmuz	Bitlis-Pir-i sufla Köyü	Salgın şiddetli	25	11
1892	Temmuz	Vilayet Geneli	Salgın hafif düzeyde	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1894	Eylül	Muş Asker Hastanesi	Salgın başlangıç düzeyinde	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1894	Ekim	Muş	Salgın başlangıç düzeyinde	7	6
1895	Ekim	Bitlis ve Muş hapishaneleri	Salgın şiddetli	11	7
1896	Ocak	Beşiri, Garzan ve Sason	Salgın başlangıç düzeyinde	Bilinmiyor	2
1903	Aralık	Şirvan ve Garzan	Salgın başlangıç düzeyinde	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1911	Ocak	Bitlis, Trabzon ve Erzurum	Salgın başlangıç düzeyinde	Bilinmiyor	Bilinmiyor

Tablo 25'te görüldüğü üzere hastalık genellikle yaz aylarında şiddetlenmekte, kışa doğru da etkisini yitirmektedir. Salgınların daha ziyade mahallî düzeyde şiddetini gösterdiği görülmektedir. Vilayet geneli ya da komşu olan diğer vilayetler ile birlikte etkili olduğunda hastalık, hafif düzeyde geçirilmiştir. Özellikle hapishane ve hastane gibi kapalı mekânlarda hastalığın daha şiddetli etki ortaya koyduğu tespit edilmiştir.

Kolera dışında Bitlis'i etkilemiş diğer salgınlar tablo halinde şöyle gösterilebilir:

¹³⁶² Tablo için kullanılan kaynaklar şunlardır: *BOA. İ. DH.* 160/8300-2, 27 Za 1263 (6 Kasım 1847); *BOA. DH. MKT.* 1746/5, 07 Z 1307 (25 Temmuz 1890); *BOA. DH. MKT.* 1750/34, 20 Z 1307 (7 Ağustos 1890); *BVG, S.199*; *BOA. DH. MKT.* 1743/118, 02 Z 1307 (20 Temmuz 1890); *BOA. DH. MKT.* 1748/63, 20 Z 1307 (7 Ağustos 1890); *BVG, S.200*; *BOA. DH. MKT.* 84/48, 28 Z 1310 (12 Temmuz 1893); *BOA. Y.PRK.SH.(Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezâreti Marûzâtı)* 5/5, 26 R 1312 (27 Ekim 1894); *BOA.Y.PRK.UM.* 32/123, 27 R 1313(17 Ekim 1895); *BOA. YA.HUS.* 344/17, 03 Ş 1313 (19 Ocak 1896); *BOA. A.MKT.MHM.*567/26, 30 B 1313 (16 Ocak 1896); *BOA. İ.DH.* 1416/25, 20 N 1321 (10 Aralık 1903); *BOA. DH.İD.* 51/16, 13 M 1329 (14 Ocak 1911).

Tablo 26- Bitlis Vilayetinde 1876 – 1915 Yılları Arasında Kolera Dışındaki Salgınlarda Seyri ¹³⁶³					
Yıl	Ay	Hastalığın Etkilediği Yer(ler)	Hastalığın Çeşidi	Bulaşmış Kişi Sayısı	Ölen Kişi Sayısı
1876-1880	-	Ahlât	Çiçek ve Humma	Bilinmiyor	539
1887	-	Bitlis merkez	Frengi	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1889	-	Bitlis merkez	Çiçek	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1890	Ocak	Siirt ve Ahlât	Çiçek	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1890	Mart	Bitlis merkez ve Genç	Nezle	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1895 öncesi	-	Bitlis vilayeti geneli	Çiçek	-	3.000'den fazla çocuk
1901	Mart	Hizan	Zatürre ve Kızamık	Bilinmiyor	20
1901	Mart	Hizan'ın Gulpik ve Oluk köyü	Grip	100	50
1903	-	Ahlât	Frengi	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1904	Aralık	Bitlis merkez, Ahlât, Muş	Tifo ve Nezle	Bilinmiyor	265
1905	-	Genç	Bilinmiyor	Bilinmiyor	2
1908	-	Bitlis merkez	Tifo	Bilinmiyor	Bilinmiyor
1915	-	Bitlis ve Muş merkez hapishaneleri	Tifo ve Tifüs	Bilinmiyor	71
1915	-	Genç ve Varto hapishaneleri	Lekeli Humma	Bilinmiyor	4

Tablodan da anlaşıldığı üzere kolera dışında Bitlis vilayetinde etkili olmuş diğer salgınlara bakıldığında grip, çiçek, tifo, humma, lekeli humma, nezle, zatürre, kızamık ve frengi gibi birçok hastalığın olduğu görülmektedir. Tabloda sebep olduğu can kayıpları açısından dikkat çeken hastalık çiçek salgınıdır. 1895 yılından önce vilayet genelinde 3.000'den fazla çocuğun ölümüne sebebiyet veren çiçek hastalığı, Ahlât'ta 1876-1880 yılları arasındaki 4 yılda humma ile birlikte 234'ü gayrimüslim ve 305'i

¹³⁶³ Tablo için kullanılan kaynaklar şunlardır: Selman Can, "Ahlât'ın Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Sosyal Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *I.Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 2006, s. 267; *BOA. DH. MKT. 1449/33*, 02 M 1305 (20 Eylül 1887); *BOA. DH. MKT. 1614/111*, 9 Ş 1306 (10 Nisan 1889); *BOA. A.MKT.MHM. 752/5*, 17 L 1312 (8 Nisan 1895); *BOA. DH. MKT. 1621/6*, 2 N 1306 (2 Mayıs 1889); *BOA. DH. MKT. 2025/45*, 15 T 1305 (27 Kasım 1889); *BVG, S.179-183*; *BOA. A.MKT.MHM.567/9*, 20 Za 1318 (11 Mart 1901); *BOA. DH. MKT. 2458/126*, 19 Za 1318 (7 Mart 1901); *BOA. DH. MKT. 892/13*, 14 B 1322 (24 Eylül 1904); *BOA. BEO. 2420/181429*, 19 B 1322 (29 Eylül 1904); *BOA. DH. MKT. 999/74*, 20 C 1323 (22 Ağustos 1905); *BOA. DH. MKT. 2661/62*, 23 L 1326 (18 Kasım 1908); *BOA. DH.MB..HPS. 74/78*, 27 Z 1333 (5 Kasım 1915).

Müslim olmak üzere toplam 539 kişinin ölümüne sebep olmuştur. Benzer şekilde Bitlis merkez sancak, Muş ve Ahlât'ta 265 kişinin ölümüne sebep olan tifo ve nezle hastalıkları da sebep olduğu ölüm miktarı açısından dikkat çekmektedir.

Hastalıkların halk tarafından bilinir olması, tedavi ve müdahale sürecini hızlandırabilmektedir. Bu konuda hastaların bedenlerindeki bazı belirtiler üzerinden hastalığın teşhis edilmeye çalışıldığı görülmektedir. 1901'de Hizan'da görülen salgında hastalığın teşhisinin tam yapılamadığı anlaşılmaktadır. Zira ölen hastalarda baş, dil ve ağızlarının siyahlandığı ve akabinde vefat ettikleri bildirilmiştir. Hastalığa yakalananların ise 5-6 gün zarfında öldükleri ifade edilmiştir. Bu belirtiler üzerinden buradaki yetkililer hastalığın bir grip çeşidi olduğu tahmin etmişlerdir¹³⁶⁴.

Salgın hastalıklara birçok şey sebep olabilir. Bitlis'teki salgınlarda ise yaşam koşullarından kaynaklı bazı sebeplerin bu hastalıkların ortaya çıkmasında ve yayılmasında etkili olduğu söylenebilir. 1880 yılında Bitlis şehir merkezi ve çevresini etkileyen kıtlık sebebiyle yetersiz/sağlıksız beslenmekten kaynaklı bulaşıcı hastalıklar ortaya çıkmıştır. Yine halkın akarsulardan içme suyunu tedarik etmesinden kaynaklı kolera hastalığının ortaya çıktığı ve yayıldığı dönem içinde rapor edilmiştir. Bir de hapishane, kışla ve hastane gibi kapalı toplu yaşam alanlarının sağlıksız koşullarından kaynaklanan salgınlar kayıtlara geçmiştir.

Salgın hastalıkların biliniyor olması teşhis noktasında kolaylık sağlamış ise de tedavi süreci bu kadar kolay olmamıştır. Hastalıkla mücadelede önemli olan bazı hususlar vardır. Bunlar, teşhis etme, kordona alma, doktor ve ilaç tedarik etme ve tedavi sürecine geçme olarak sıralanabilir. Bir de çocukların aşılması ile hastalıklara karşı dirençli olmaları sağlanmıştır. Hastalığa teşhis konduktan sonra kordona alma (karantina) diye tabir edilen hastalığın çıktığı yerde kontrol altına alınması ve imha edilmesi uygulaması sıklıkla kullanılmıştır. Bu uygulama hastalığın kaynağı olan ev, hastane, hapishane, kışla ve köy ile mahallelerde ortalama on gün süre ile devam etmekteydi. Hastalık tamamen ortadan kaldırıldıktan sonra kordon sonlandırılırdı. 1894 tarihinde Muş Asker hastanesinde koleranın ortaya çıkmasından dolayı Van vilayetine

¹³⁶⁴ BOA. A.MKT.MHM.567/9, 20 Za 1318 (11 Mart 1901); BOA. DH. MKT. 2458/126, 19 Za 1318 (7 Mart 1901).

sınırdaki kordon uygulamasını başlatması için bilgi verilmiştir¹³⁶⁵. 1889'da Adilcevaz kasabası ve civarında günden güne artan humma, sıtma, uyuz ve dizanteri gibi hastalıklara karşı gerekli önlemlerin alınması hususunda uyarı yapılmıştır. Kolera hastalığının olduğu yerlere yakın olması hasebiyle Siirt sancağında da kordon uygulaması için önlemlerin alınması istenmiştir¹³⁶⁶. 1888'de Bağdat, Musul, ve Basra vilayetlerini etkisi altına alana kolera illetinin devam ettiği, hastalığın Doğu Anadolu'daki vilayetlere ulaşmasını engellemek ve kordon (karantina) uygulaması ile bulaşmasını önlemek için bu bölgedeki telgraf hatlarının bir an önce tamamlanması gerektiği ifade edilmiştir¹³⁶⁷. Bu duruma bakılırsa devlet, salgın hastalıklarla baş etmek için topyekün bir mücadele içine girmiştir.

Hastalıkla mücadelede en çok sıkıntı çekilen husus doktor, ebe ve eczacı bulmak olmuştur. 1880 yılında Bitlis şehir merkezi ve çevresini etkileyen bulaşıcı hastalıkların tedavisi noktasında halk, kendi imkânıyla hastalıkla mücadele etmiştir. Fakat bu çabaların yetersiz kalması ve ölümlerin yaşanması üzerine Bitlis'ten Dâhiliye Nezareti'ne acilen birer doktor ve eczacının tayin edilmesi ile gerekli harcırah ve ilaç bedellerinin karşılanması talep edilmiştir. Bu talep, yerinde görülmüştür. Maaşları merkezden karşılanmak üzere doktor olarak 2.000 kuruş maaşla Gazeryas ve eczacı olarak ise 1.000 kuruş maaşla İstavri Efendi tayin edilmiştir. Ayrıca ilaç ve harcırah gideri olarak ise 4.996,5 kuruş ödenek aktarılmıştır¹³⁶⁸. Böylece sorunun çözümü için önemli bir adım atılmıştır. Konu ile ilgili yazışmalara bakıldığında bir husus dikkati celbetmektedir. O da doktor ve eczacı tayin edildikten sonra bunlar vilayete gelip göreve başlamalarına rağmen tıbbi teçhizatın zamanında gelmemesi veya olmamasıdır. İstanbul'dan gönderilen tıbbi malzemelerin iki aydan fazla Trabzon'da beklemesi ve vaktinde Bitlis'e ulaşamaması sebebiyle doktor ve eczacı görevlerini yerine getiremiyorlardı. Bu duruma bakılırsa, dönem içinde sunulması hedeflenen sağlık hizmetinin önemli bir ayağının da posta ve ulaşım olduğu görülmektedir.

Doktor ve eczacı maaşının merkezden ödenmesi uygulamasına 1881 yılının Mart ayında son verilmiş ve artık maaş ve masrafların yereldeki belediye gelirlerinden

¹³⁶⁵ *BVG*, S.200.

¹³⁶⁶ *BOA. DH. MKT.* 1621/6 2, N 1306 (2 Mayıs 1889).

¹³⁶⁷ *BOA. DH. MKT.* 1656/108, 18 M 1306 (24 Eylül 1888).

¹³⁶⁸ *BOA. İ.DH.* 809/65390, 23 B 1297 (1 Temmuz 1880); *BOA. DH. MKT.* 1332/39, 22 N 1297 (28 Ağustos 1880).

karşılanması uygulaması getirilmiştir. Bundan dolayı eczacı ve doktorun görevine Mart 1881’de son verilmiştir. Bitlis şehir merkezinde başka sağlık görevlisinin bulunmamasından dolayı yaşanan mağduriyetler merkeze iletilerek, bir süre önce görevine son verilen doktor ve eczacının yerine yenisinin tayin edilmesi lüzumu dile getirilmiştir. Bu talep ile belediye bütçesinin bunu karşılamaşının zor olacağı beyanıyla eski usulün devamı istenmiştir¹³⁶⁹.

Bitlis belediyesi bütçesinin yetersiz olması sağlık personeli istihdamında sıkıntılara sebebiyet vermiştir. Bitlis’in uzak ve soğuk bir vilayet olması, zaten var olan doktor temin sorununu iki kat daha zorlaştırmaktaydı. Belediye bütçesinden finanse edilen doktor, eczacı, aşıcı ve ebe gibi sağlık personellerinin maaşları bir süre sonra ödenemez olunca bunların istifa edip görevini bıraktığı veya istifa etmeyi düşündükleri görülmektedir. 1889’da Bitlis’te görevli doktor maaşı ödenemediği için istifa etmiş, Siirt’teki doktor ise aynı gerekçe ile görevi bırakacakken vefat etmiştir¹³⁷⁰. Muş ve Genç sancaklarında ise doktor bulunmamaktaydı. Bitlis merkez başta olmak üzere vilayet genelinde ihtiyaç duyulan sağlık personelinin istihdamı için gerekli olan ödeneğin belediye bütçesinin önemli bir gelir kalemi olan zebhiyye resminden karşılanmaya gayret edildiği görülmektedir. Zebhiyye resmi olarak alınan 20 liralık verginin yarısı devlet hazinesine aktarılmaktaydı. Zebhiyye resminin arttırılması için merkeze yazılan yazılarda bu oranın 60 kuruş ya da hiç olmazsa 40 kuruşa çıkarılması talep edilmiştir¹³⁷¹. Vergi artışı ile ilgili talep, 1891 yılında Meclis-i Vükelâ’nın kararıyla kabul edilerek Bitlis merkez sancak, Siirt, Muş ve Genç sancaklarına aylık 1.000 kuruş maaş ile dört doktorun acilen tayin edilmesine karar verilmiştir. Bitlis, Siirt ve Muş’ta doktor maaşlarının belediye sandığından; henüz belediye teşkil edilmemiş olan Genç sancağındaki doktor maaşının ise mal sandığından karşılanması uygun görülmüştür¹³⁷². Bitlis’te tıbbi malzemenin de olmadığı, 50 altınlık bir maliyetle malzemenin tedarik edilmesi ve tayin edilecek doktorla malzemelerin Bitlis’e gönderilmesinin lüzumu ifade edilmiştir¹³⁷³. İlk evrede sağlık alanında istihdam edilen kişilere bakıldığında çoğunlukla gayrimüslim oldukları görülmektedir. Sonraki evrede yetişen hekimlerin ise çoğunlukla Müslüman oldukları tespit edilmiştir. Bu durum, II.

¹³⁶⁹BOA. ŞD. 1874/33, 28 B 1299 (15 Haziran 1882).

¹³⁷⁰BOA. DH. MKT. 1614/111, 09 Ş 1306 (10 Nisan 1889).

¹³⁷¹BOA. DH. MKT. 1676/41, 28 Ra 1307 (22 Kasım 1889); BOA. DH. MKT. 1678/126, 09 R 1307 (3 Aralık 1889).

¹³⁷²BOA. MV. 66/55, 27 Z 1308 (2 Ağustos 1891).

¹³⁷³BOA. DH. MKT. 1614/111, 09 Ş 1306 (10 Nisan 1889).

Abdülhamid döneminde eğitime yapılan yatırımların dönütünün alınmaya başlandığını ortaya koymaktadır.

Bitlis'te acil durumlarda askerî tabip ve personelden yardım alınmıştır. Zira askerî personelin tıbbi olarak desteklenmesinin öncelendiği bilinmektedir. Bu kapsamda en iyi doktor ve diğer sağlık personelinin burada istihdamına önem verilmiştir. Askerî personelin kullanılması için gerekli izinlerin alınması, bazı prosedürlerin yerine getirilmesine bağlıydı. İzin alma sürecinin uzun sürmesinden dolayı birçok hastanın hayatını kaybettiği tespit edilmiştir¹³⁷⁴. Bu riske rağmen başka doktor bulunamadığından bu yola başvurulmak zorunda kalınmıştır. 1890'da Bitlis merkez, Muş ve Siirt sancakları için geliri belediye sandığından karşılanmak üzere askerî doktorların tayin edilmesine onay verilmiştir¹³⁷⁵. 1908 yılına gelindiğinde Bitlis'te askerî tabip olan Yüzbaşı Rıza Efendi ile sağlık hizmetlerinin yürütülmeye çalışıldığı görülmektedir¹³⁷⁶. Askerî tabiplerin de yetersiz kaldığı durumlarda İstanbul ve diğer vilayetlerden de Bitlis'e doktor gönderilmiştir. 1903'te Bitlis'e yakın bir köyde ve Şirvan ile Garzan kazalarında kolera hastalığının ortaya çıktığı buradaki doktorların hastalığın kontrol altına alınması konusunda zorlandığı bildirilerek, civar vilayetlerden doktorların bu işe acilen yönlendirilmesi gerektiği İstanbul'a bildirilmiştir¹³⁷⁷. Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ'nın 9 Aralık 1903 tarihli kararı gereği Bitlis'e komşu olan Van, Muş ve Siirt'ten birer askerî doktorun acilen hastalığın olduğu bölgeye hareket etmeleri; İstanbul'dan ise 10 doktorun gerekli tıbbi malzeme ile hemen yola çıkarılması kararı alınmıştır. Hastalığın yayılmasını önlemek adına şiddetli kordonların oluşturulması da tavsiye edilmiştir¹³⁷⁸. İstanbul'dan 6 doktor ancak gönderilebilmiştir. Kalan 4 doktor ise Halep'ten tedarik edilerek buraya yönlendirilmiştir¹³⁷⁹.

Bitlis yerelinde tespiti yapılmaya çalışılan salgın hastalıklarla mücadele noktasında Tıbbiye Nezareti (Sağlık Bakanlığı) genel tedbirler almaya gayret

¹³⁷⁴BOA. DH. MKT. 1614/111, 09 Ş 1306 (10 Nisan 1889).

¹³⁷⁵BOA. DH. MKT. 1746/137, 14 Z 1307 (1 Ağustos 1890).

¹³⁷⁶BOA. DH. MKT. 2661/62, 23 L 1326 (18 Kasım 1908).

¹³⁷⁷BOA. İHUS. 111/149, 18 N 1321 (8 Aralık 1903).

¹³⁷⁸BOA. İDH. 1416/25, 20 N 1321 (10 Aralık 1903).

¹³⁷⁹ Görevlendirilen doktorlara harcırah ve görevli oldukları süre zarfında maaşlarının iki katı ödenek verilmesi kararlaştırılmıştır. Fazladan verilecek maaşlara kaynak bulunmasında ciddi sorunlar yaşandığı nezaretler arasında yapılan yoğun yazışmalardan anlaşılmaktadır. Detaylar için bkz. BOA. A.MKT.MHM. 568/8, 21 N 1321 (11 Aralık 1903).

etmiştir¹³⁸⁰. Bu kapsamda yapılması gerekenler diğer nezaretler ve sadaretle koordineli olarak planlanmış ve icraya konulmuştur. 1891 yılında Tıbbiye Nezareti'nden silsile ile Meclis-i Vükelâ'ya havale edildiği üzere, kolera ('illet-i müdhiş) ile mücadele hakkında hazırlanan layihanın bu tehditle yüzleşen vilayetlerin tamamına gönderilmesi ve tedbirlerin de bu layiha usulünce alınması kararı verilmiştir. 1890'da Bitlis, Adana ve Halep gibi vilayetlerde ortaya çıkan koleranın hâlâ tamamen sonlandırılmadığından bu sene (1891) buralarda ve Hicaz, Suriye, Bitlis ve Mamuratülaziz ile buraya civar olan diğer yerlerde tekrar ortaya çıkması ihtimaline karşı genel tedbirlerin alınmaya çalışıldığı görülmektedir¹³⁸¹. Salgın hastalıkların yakından takip edilmesi adına, Bitlis vilayetinden hastalığın seyri ile ilgili İstanbul'a günlük rapor iletilmesi istenilmiştir. Böylece gerekli müdahalenin zamanında yapılabilmesi ve hastalığın izalesi konusunda mesafe alınmış olacaktır. Koleraya karşı halkın uyarılması ve bilinçlendirilmesi amacıyla yapılan araştırma kapsamında, Avrupa tarafından yapılan inceleme ve analiz sonucu kolera mikrobulunun akarsulardan bulaştığı tespiti yapılmıştır. Buna karşın alınması gereken tedbirler konusunda kuyu suyu, kaya altından çıkan kaynak suları ve pınar sularının tüketilmesi tavsiye edilmiştir. Bu imkân yoksa mevcut suların kaynatılmadan tüketilmemesi ve bol bol adaçayı içilmesinin hastalıkla mücadelede etkili bir yol olacağı bildirilmiştir¹³⁸². Hastalıkla mücadele konusunda halkın bilinçlendirilmesi adına Bitlis vilayet gazetesinde çiçek ve kolera hastalıkları ile mücadelede ne gibi tedbirlerin alınması gerektiği, nasıl beslenilmesi gerektiği, hastalığın bulaşmaması için neler yapılması gerektiği ayrıntılı bir şekilde konu edinilmiştir¹³⁸³. Böylece dönem içinde halka ulaşılabilecek en önemli kitle iletişim aracı olan gazete, bu amaca da hizmet etmiş olmaktadır. Salgın zamanlarında okulların tatil edilerek hastalığın yayılmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. 1904'te Bağdat, Basra ve

¹³⁸⁰ Alınacak tedbirlere bilimsel dayanak olması açısından başkentte laboratuvarların kurulduğu, Fransa ve Almanya'dan uzmanların getirtilerek mikrobik incelemeler yaptırıldığı görülmektedir. Bu amaçla 1893'te Bakteriyolojihane-i Şahane açılmış ve padişah tarafından desteklenmiştir. Mikrobik araştırmalar konusunda deneyimli olan Nicolle ile Remlinger burada bilimsel çalışmaları uzun süre yürütmüş ve birçok vilayetten gelen hastaları tedavi etmişlerdir. Hastalardan alınan numuneler hem burada ve hem de gerektiğinde Fransa'daki Pasteur Enstitüsü'ne gönderilerek tahliller yaptırılmıştır. İstanbul'da 1900'lerde bir de Kuduz Enstitüsü kurularak hastalıkla ilgili aşilar geliştirilmiştir. Daha geniş bilgi için bkz. Anne Marie Moulin, "Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* Ed. Paul Dumont-François Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s.169-193.

¹³⁸¹ *BOA. MV.* 64/3, 26 Ş 1308 (6 Nisan 1891).

¹³⁸² *BOA. BEO.* 112/8338, 05 Ca 1310 (25 Kasım 1892).

¹³⁸³ Dönem içindeki birçok sorunun kaynağı olarak raporlanmış olan halkın cehaleti, burada da sorunun çözümünde aşılması gereken bir sorun olarak vurgulanmıştır. Halkın bilinçlendirilmesi adına hastalıkların ortaya çıkacağı mevsimden önce heyet-i sıhiyelerin dolaşarak halkı bilinçlendirmesinin önemine vurgu yapılmıştır. *BVG, S.179.*

Musul vilayetlerinde şiddetli kolera salgını olduğundan Bitlis'teki okullar tatil edilmiştir¹³⁸⁴. Salgın hastalıkların çok sayıda ölüme sebebiyet verdiği hapishanelerde de bazı tedbirler alınmıştır. Duvarların badana yapılması, hasta mahkûmların revirlere alınarak diğerlerinden ayrı tutulması, tuvaletler ile koğuşların temiz tutulması, buraların düzenli olarak havalandırılması, içerde yemek yapılmaması ve kömür yakılmaması gibi birçok uygulamanın hayata geçirilmeye çalışıldığı görülmektedir¹³⁸⁵.

Salgın hastalıklara karşı –özellikle çocuklar için- korunma sağlanması amacıyla aşılama faaliyetlerin başlatıldığı görülmektedir. Doktor talebi ile birlikte ayrıca aşıcının da ısrarla istenmesindeki amaç, yaygın hale getirilmeye çalışılan aşılama faaliyetlerinin düzgün bir şekilde yürütülmesini sağlamaktır. Bu kapsamda Bitlis merkezde 1899 yılının Mart'ında 410 ve sonrasında 285 olmak üzere toplam 695 çocuğa çiçek aşısı yapıldığı ve 1.000 tüp aşuya daha ihtiyaç duyulduğundan acilen gönderilmesi gerektiği Dâhiliye Nezareti'nden, Umûm Mekâtib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne bildirilmiştir¹³⁸⁶. Aşılama faaliyetleri zamanla diğer sancak ve kazalara da ulaşmıştır. Aşıların yapıldığına dair makbuzlar ile istatistik cetvelleri belli aralıklarla merkeze gönderilmiştir¹³⁸⁷. Aşılama faaliyetlerini yürütmek ve diğer sağlık hizmetlerine yardımcı olmak üzere 1901'de 500 kuruş maaşla (belediye karşılayacaktır) İskohi Hanım ebe olarak Bitlis' e tayin edilmiştir¹³⁸⁸. Aynı yıl deneyimli olduğu ifade edilen Fatma Hanım 600 kuruş maaş ile hemşire olarak Bitlis'e tayin edilmiştir¹³⁸⁹. 1903'te ise Bitlis belediyesi bünyesinde görev yapan Eczacı Panayot Efendi'nin çalışmalarının takdir topladığı bildirilmiştir¹³⁹⁰. Bu arada salgın hastalıkla mücadelede hizmetleri görülen personelin taltif edilmesinden de geri durulmamıştır¹³⁹¹.

¹³⁸⁴Tatil kararı, vilayetteki heyet-i sıhhiye raporuna istinaden alınmıştır. *BOA. MF. MKT. 92/24, 08 Ca 1322 (21 Temmuz 1904).*

¹³⁸⁵Hapishanelerin fiziksel durumları ile ilgili daha detaylı bilgi için hapishane başlığına bakınız.

¹³⁸⁶*BOA. DH. MKT. 2170/112, 15 L 1316 (21 Ocak 1899); BOA. DH. MKT. 2214/27, 12 S 1317 (22 Haziran 1899); BOA. DH. MKT. 2231/2, 01 R 1317 (8 Ağustos 1899); 1890'da aşının yapılmasını sağlayacak 25 adet aşı kaleminin hazırlanarak postaya verildiği bildirilmiştir. BOA. DH. MKT. 1725/32, 04 L 1307 (24 Mayıs 1890).*

¹³⁸⁷1315 yılı Haziranın başından Temmuz sonuna kadar üç ay zarfında yapılan aşılarla ilgili istatistik cetvelleri gönderilmiştir. 1319'da icra olunan aşılarla ait cetvel ve şahadetname (dip) koçanlarının İstanbul'a gönderildiği bildirilmiştir. *BOA. DH. MKT. 2264/41, 26 C 1317 (1 Kasım 1899); BOA. DH. MKT. 2523/46, 01 Ca 1319 (16 Ağustos 1901).*

¹³⁸⁸Adı geçen kişinin daha öncede Bitlis'te çalıştığı ve halkın güvenini kazandığı bildirilmiştir. Ebe hanımın kendi isteğiyle buraya gitmek istediği de ifade edilmiştir. *BOA. DH. MKT. 2486/80, 01 S 1319 (19 Mayıs 1901).*

¹³⁸⁹*BOA. DH. MKT. 2514/27, 09 R 1319 (25 Temmuz 1901).*

¹³⁹⁰*BOA. DH. MKT. 702/37, 06 S 1321 (4 Mayıs 1903).*

¹³⁹¹1892'deki kolera salgınında yararlılıkları görülen iki askerî personelin nişan ile taltif edilmelerine karar verilmiştir. *BOA. DH.MKT. 84/48, 28 Z 1310 (13 Temmuz 1893); 1895'te ise Muş ve Bitlis*

Yürütülen sağlık hizmetlerinin teftişi konusunda Tıbbiye Nezareti müfettişler görevlendirmiş ve bu müfettişler ile birlikte sağlık malzemesi de göndermiştir. 1895'te Diyarbakır, Van, Bitlis ve Musul vilayetlerine sıhhi teftiş için gönderilen Heyet-i Tıbbiye Azası Salvador Efendi ile birlikte altı sandık tıbbi malzeme ve dört adet pülverizatörlerin de gönderildiği ifade edilmiştir¹³⁹². 1912 yılına gelindiğinde hâlâ Bitlis'te sağlık hizmeti verilen sabit bir mekânın olmadığı görülmektedir. Bunun sağlanması adına Bitlis'te yapılan teftişte üç odalı bir yerin tahsisi ve buranın tefriş ve gerekli tıbbi malzeme ile donatılarak çetin kış şartlarında sokaklarda doktor arayan Bitlis halkının mağduriyetinin giderilmesi gerektiği bildirilmiştir. Bununla beraber diplomasız olarak belediye eczanesinde çalışan eczacının görevine son verilerek yerine 600 kuruş maaş ile diplomalı birisinin görevlendirilmesi istenmiştir. Ayrıca yazışmaları takip etmek ve buradaki faaliyetlerin kayıt işini yürütmek üzere 200 kuruş maaş ile bir de memur tayin edilmesi gerektiği ifade edilmiştir¹³⁹³. Çerçevesi çizilen bu planlama, Bitlis'te sağlık alanında da kurumsallaşmanın ilk teşebbüsleri olarak görülmektedir. Yerinde denetim mekanizmasının sağlanması adına, burada bir de sıhhiye müfettişliğinin teşekkül edildiğini ifade etmek gerekmektedir. Bitlis'te 1855'ten itibaren misyon kurmaya başlayan Amerikalı Protestan misyonerlerin sağlık alanında da devletten daha önce burada teşkilatlandıkları görülmektedir¹³⁹⁴. Açtıkları okullar, yetimhaneler ve hastanelerle sosyal hayatta daha da görünür olmaya başlamışlardır.

II. Abdülhamid döneminde birçok yerleşim biriminde olduğu üzere Bitlis vilayeti dâhilinde de sosyal hayatı etkileyen afetler ve salgın hastalıklar meydana gelmiştir. Bu tarz olağanüstü durumlarda devletin yereldeki en yetkili amirleri durumunda olan vali, mutasarrıf ve kaymakamlar kilit rol oynamışlardır. Bunların idarî tecrübeleri ve meydana gelen olay ile ilgili kriz yönetimi, merkezî hükümetin vilayete

Tabipleri Dimitri Malgreti Saridis ve Alekyan Pavli Efendi'lerin kolera sırasındaki iyi hizmetlerinden dolayı rütbe ile taltifleri teklif edilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 370/74, 09 Za 1312 (4 Mayıs 1895); Alekyan Efendi, Bitlis'te görevi başındayken vefat etmiştir. Bitlis hapishanesindeki mahkûmlara verdiği ilaçların bedeli olan 9.500 kuruşu varisi olan eşi daha sonra talep etmiştir. Detaylar için bkz. *BOA. ŞD.* 1888/1, 28 Ra 1317 (6 Ağustos 1899).

¹³⁹² Malzemelerin İskenderun üzerinden Diyarbakır'a gönderildiği ve 655,5 kuruş nakliye maliyetinin ortaya çıktığı aktarılmıştır. *BOA. DH. MKT.* 387/6, 27 Z 1312 (21 Haziran 1895).

¹³⁹³ Talep edilen 3 odalı binada 1 oda sıhhiye müfettişleri için, 1 oda belediye tabibi, kabilesi ve aşı memuru için, diğer oda ise muayenehane için kullanılacaktır. Bina tahsis edilemeyecekse hükümet konağı ya da belediye dairesi bünyesinde bir yeri de tahsis edilebilecektir. *BOA. DH.İD.* 48-2/54, 11 Za 1330 (22 Ekim 1912).

¹³⁹⁴ Eralp Yaşar Azap, *Osmanlı Belgelerinde Bitlis*, Betav Yayınları, İstanbul 2015, s.396.

yardım etme hızını doğrudan etkilemiştir. Merkez sancakta çoğunlukla bir doktor bile bulmanın olası olmadığı ve sağlık hizmetlerinin zor koşullarda yürütülmeye çalışıldığı görülmektedir. Bağlı sancaklarda ve kazalarda ise durum, daha da vahimdir. Salgın esnasında on doktora kadar ek hekimin bu vilayete gönderilmiş olması, istenildiğinde doktor tayininin yapılabileceğini ortaya koymuştur. Lakin devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar en hayati konu olan sağlık hizmetlerinde bile aksamalara sebebiyet vermiştir. Bitlis'te doktor ve eczacı tayin edilememesinin altında yatan en önemli sebebin düzenli maaş ödenememesi olduğu sıklıkla dile getirilmiştir. Bunlara ödenecek maaşın belediye bütçelerine endeklenmesi ise istikrarsızlığın temel sebebi olmuştur. Doktor yokluğundan kaynaklı sorun, askerî hekimlerin geçici olarak görevlendirilmesi ile giderilmeye çalışılmıştır. Doğal afet ve salgınların sebep olduğu kayıplar, nüfus açısından değişikliğe sebebiyet verdiği için sosyal yapıyı etkilemiştir. Depremden sonra insanların daha güvenli yerlere göç etmesi, ciddi bir nüfus değişikliğini beraberinde getirmiştir. Aynı durum sel felaketi ve diğer felaketler için de geçerlidir. Nüfusta meydana gelebilecek bir hareketlilik doğrudan tarımsal üretim, vergi, ticaret gibi birçok alanı da etkilemiştir. Salgın hastalıklara karşı devletin imkânları ölçüsünde tedbirler alınmıştır. Fakat alınan tedbirlere ve aşılamalara rağmen salgın hastalıklar çalışılan dönemin sonuna kadar görülmeye devam etmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EĞİTİM KURUMLARI

3.1. Bitlis'te Klasik Eğitim Kurumları

Klasik eğitim kurumları olarak asırlara dayanan geçmişiyle medreseler ve sıbyan okulları sayılabilir.

3.1.1. Sıbyan Okulları

Osmanlı klasik çağından 1838 yılına değin eğitim hayatında varlığını sıbyan mektebi adıyla devam ettiren bu okullar, fiziki şartları hiç de iyi olmayan bir mahalle/câmi köşesinde veya ders veren öğretmenin evinde eğitime devam etmekteydi. Verilen eğitimin standardı belirlenmiş merkezi bir programı yoktu. İlk zamanlarda bu okullarda ders veren öğretmenler, belirli medreselerden mezun olan donanımlı müderrislerden seçilirken zamanla herhangi bir medreseden mezun olmak da bu görevi ifaya yeter hale gelmiştir¹³⁹⁵. Hatta 19. yüzyıla gelindiğinde sıbyan öğrencilerine câmideki imam ve müezzinler de öğretmenlik yapmaya başlamışlardır¹³⁹⁶. Böylelikle bu okullar, yüzyıllar geçtikçe çağın ihtiyaçlarından uzak bir öğretim sistemiyle faaliyetlerine devam etmiştir.

Vakıflara bağlı olarak çalışmalarını yürüten sıbyan okullarının temel işlevi; okuma-yazmayı öğretmek, Kur'ân-ı Kerim'i ve İslamiyet'in temel prensiplerini ezberletmekten ibaretti¹³⁹⁷. Zamanın gerektirdiği bilgi ve donanımdan yoksun kalan bu okullar, vakıflardaki yozlaşmanın yaygınlaşmasıyla maddi kaynaklarını da kaybetmeye başlamıştır. Böylelikle finansal destekten mahrum olma, beraberinde niteliksizliği de getirmiştir.

¹³⁹⁵Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s.6.

¹³⁹⁶Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 96-97.

¹³⁹⁷Mithat Aydın, "Denizli'de Modern İlköğretim Kurumlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi: İbtidailer (1880-1908)", Prof. Dr. Önder Göçgün'e Armağan, Pamukkale Üniversitesi Yayınları: 27, Denizli 2013, s. 139.

II. Mahmut döneminde sıbyan okullarında bazı değişiklikler yapılmaya çalışılmıştır. Okula devam etme zorunlu hale getirilerek, devam etmeyen öğrencilerin ailelerine belli bazı yaptırımların uygulanması ile okullara devamlılık ve standart getirilmeye gayret edilmiştir. Fakat bu çabalar yeterli olmamıştır. Nihayetinde 1838 yılında rüşdiyeler açılınca bunlara öğrenci hazırlayan sıbyan okullarına da ibtidaî adı verilmiştir. 1847 yılında sıbyan okulları ile ilgili önemli bir düzenleme yapılmıştır¹³⁹⁸. Fakat bütün yapılanlara rağmen sıbyan okulları, ilköğretimin modernleştirilmesi için Maarif Nezaretince yapılan düzenlemelerden neredeyse hiç etkilenmemiş ve bu alandaki gelişmelere kayıtsız kalmıştır¹³⁹⁹.

Bu dönemde Bitlis vilayetinde diğer Osmanlı vilayetlerinde olduğu gibi sıbyan okullarının mevcudiyetinden bahsedilebilir. Vilayetin merkezi, sancak ve kazalarında bu eğitim devam ettiriliyordu. Sıbyan okulları eski usûlde eğitim verdiklerinden, bu okullarda ıslahat yapılması düşünülmüş, yapılması düşünülen ıslahat için sıkı bir takibat yapılmıştır. Bundan dolayı, Bitlis vilayeti ile Dersaâdet arasındaki yazışmalar bu minvalde yoğunlaşmıştır. Bu ıslahatın bir ayağını da sıbyan okullarında ders veren öğretmenlere yeni usûl ile ilgili gerekli donanımı sağlayacak eğitimlerin verilmesi oluşturmuştur¹⁴⁰⁰. Bunun içinde Bitlis Rüşdiyesi bünyesinde açılan dârü'l-muallimîn okulunda sıbyan öğretmenlerine gerekli eğitimler verilerek bu eğitimlerde başarılı olanlara ehliyetnâmeler verilmiştir. Böylece ıslahatın öğretmen ayağında istenilen değişimin gerçekleşmesi kolaylaşmıştır. Dârü'l-muallimîn-i sıbyan mezunlarının azlığından dolayı, çoğunluğu medrese mezunu olan öğretmenlere böyle bir eğitimin verilmesini zarurî hale getirmişti.

Bitlis bağımsız vilayet olmadan önce Erzurum'a bağlı bir kaza olduğundan bu döneme ait sıbyan okulları hakkında malumat Erzurum vilayet salnamelerinde bulunmaktadır. Buna göre 1873, 1874 ve 1876 tarihlerinde Bitlis merkez kazasında 11 adet Müslüman sıbyan okulu mevcuttur¹⁴⁰¹. Bu tarihten sonraki verilerde genellikle sıbyan ve ibtidaî okullar birlikte zikredildiklerinden bu okullar ancak sıbyan okulu için

¹³⁹⁸Koçer, *a.g.e.*, s.58-60.

¹³⁹⁹Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001'e)*, Alfa Yayınları, İstanbul 2001, s. 207.

¹⁴⁰⁰Verilen eğitimin önemszenmesi adına bu eğitimden başarılı olanlara maaşları tam, başarısız olanlara veya bu eğitime katılmayanlara ise maaşların yarısı ödenmiştir. *BOA. MF. MKT.* 1136/7, 18 C 1327 (7 Temmuz 1909).

¹⁴⁰¹*Salnâme-i Vilayet-i Erzurum (SVE)*, H.1290 (M.1873), s. 152; H.1291 (M.1874), s.152; H.1293 (M.1876), s.150.

eski usûl ibtidaî ve modern ibtidaîler için ise yeni usûl ibtidaî ifadesi kullanılarak ayırt edilebilmişlerdir. 1892-1893 öğretim yılında Bitlis vilayeti genelindeki ibtidaîlerin toplam sayısına¹⁴⁰² bakıldığında usûl-i cedîde (yeni usûl) 9 ve usûl-i atîka (eski usûl) 254 olmak üzere 263 adet okulun faaliyette olduğu görülmektedir. Bu okullarda okuyan öğrenci durumuna bakıldığında ise 1.265'i kız ve 4.573'ü erkek olmak üzere toplam 5.838 kişinin okuduğu görülmektedir¹⁴⁰³. 1905 yılına gelindiğinde vilayete bağlı nahiye ve köylerde 29 tane ibtidaî okulunun hâlâ eski usûlde ders vermeye devam ettiği görülmektedir¹⁴⁰⁴. Sıbyan okulları Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar günden güne sayıları azalsa da varlığını devam ettirmeyi başarmıştır.

3.1.2. Medreseler

Öğretim kademesi olarak medrese, sıbyan okulunun üstünde eğitim öğretim yapılan orta ve yüksek tahsil müessesesidir. Verdiği hizmete göre bünyesinde imâret, hamam, kütüphane gibi diğer kısımlar da olabilirdi. İslam dünyasında 10. yüzyıldan itibaren medrese ismiyle faaliyette olduğu bilinen eğitim kurumları, Selçuklular döneminde belli bir gelişim seyrinden sonra Osmanlılar döneminde 1331 tarihinde İznik'te bir medrese¹⁴⁰⁵ açılmıştır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman zamanlarında Sahn-ı Seman ve Süleymaniye Medreseleri'nin kurulması ile medrese sistemi altın çağını yaşamaya başlamıştır. Sadece İstanbul'da değil Mardin, Diyarbakır, Bitlis, Malatya, Sivas, Kayseri, Konya ve Kastamonu gibi diğer Anadolu şehirlerinde de büyük medreseler açılarak değerli ilim adamları yetiştirilmiştir¹⁴⁰⁶. Bu olumlu tablo 16. yüzyılın ikinci yarısında medrese sistemindeki yozlaşma ve Avrupa'da meydana gelen bilimsel gelişmelerle birlikte medrese eğitiminde yetersizlikler açığa çıkmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra medreselerde yapılması düşünülen değişimin adresi; hep eski sistemi yeniden diriltmek şeklinde olmuştur. Bundan dolayı da dönem içindeki gelişmelere ayak uydurulamamıştır. 17. yüzyıla gelindiğinde hakkaniyet

¹⁴⁰²Bu sayıya o yıllarda Bitlis vilayetini oluşturan Bitlis merkez sancak ile Muş, Siirt ve Genç sancakları ile kaza ve köyleri dâhildir.

¹⁴⁰³Kıyas yapıldığında vilayet genelinde hala eski usûl eğitim veren sıbyan okullarının sayısının daha fazla olduğu görülmektedir. *SNMU*, H.1316 (M.1898-1899), s.1256-1257; H.1317 (M.1899-1900), s.1499.

¹⁴⁰⁴*BOA. MF. MKT.* 862/8, 02 R 1323 (6 Haziran 1905).

¹⁴⁰⁵H.731'de açılan bu medresenin ilk müderrisi Şerefüddin Davudi Kayseri'dir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 1.

¹⁴⁰⁶Şerafettin Yalçınkaya, "Tanzimat'dan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, İstanbul 1961, s.463-467.

karinesi kalkmış, iltimas ve siyaset medreselerde yaygınlaşmaya başlamıştır. Derslerde de fenni ilim önem kaybederken dinî ilim konumunu korumayı başarmıştır¹⁴⁰⁷. Kötü gidişatın durdurulması adına 17. ve 18.yüzyıl padişahları kanunnâmeler ve adaletnâmeler yayınlamış ama bunda da başarısız olmuşlardır¹⁴⁰⁸. Nihayetinde 19. yüzyıla gelindiğinde medreseler tarihinin en kötü durumunu yaşamaktaydı. Öyleki medrese mezunları, dünyadaki gelişmelerden habersiz; modern ilimlere, eleştiriye, araştırma ve incelemeye kapalı bir durumdaydılar¹⁴⁰⁹.

Medreselerle ilgili ıslahat çalışmaları, genellikle ulemanın tepkisi yüzünden neticesiz kalmıştır. Bundan dolayı Tanzimat dönemi idarecileri medreseden ziyade eğitim işlerini ikmal ve koordine edecek yeni alternatifler üretmeye çalışmışlardır. Yeni süreçte medreseler, sadece tefsîr ve fıkıh gibi dinî bilgilerin öğretildiği kurumlar haline düşmüştür¹⁴¹⁰. 1845'te toplanan Meclis-i Maarif-i Muvakkat ile birlikte bu süreç hız kazanmış akabinde Mekâtib-i Maarifiye Nezareti teşekkül edilerek eğitim işi sivil bir alanda yeniden yapılandırılmıştır. Buna göre ibtidaî, rüşdiye, idâdî, sultanî, dârü'l-muallimîn/dârü'l-muallimât ve dârü'l-fünûn açılması ve yaygınlaştırılması çabaları hız kazanmıştır. Böylece eğitim işi, vakıfların finanse ettiği medreselerden devletin finanse ettiği sivil okullara doğru kaymaya başlamıştır. Bu tablo oluşurken modern okullardan yetişmiş insan gücünün azlığından dolayı medrese kökenli öğretmenlerden de büyük oranda yararlanılmıştır.

Şüphesiz ki diğer Osmanlı vilayetlerinde olduğu gibi Bitlis'te de bu dönemde faaliyetlerine devam eden medreseler vardır. Vilayet dâhilinde (4 sancakta) çok eski dönemlerden beri varlığını sürdüren ve birçok âlim, müellif ve müderris yetiştiren medreseler, zaman içinde ve vâkıfların gelirlerinin kaybolmasıyla bazıları yok olmuş ise de 1892'de hâlâ mevcut olan 110 bâb medresede 1.217 adet öğrenci okumaktadır. Bazı eski medreseler Bitlis Valisi Fikri Paşa zamanında (1882'de) tamir edilmiştir¹⁴¹¹. 1892 yılına ait Bitlis vilayet salnamesi ekindeki çizelgeye göre merkez sancakta 9 medrese ve

¹⁴⁰⁷A.Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul 1991, s.30.

¹⁴⁰⁸Davud Dursun, *Yönetin-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti'nde Siyaset ve Din*, İstanbul 1989, s. 410; Ünal, *Osmanlı Müesseseleri* ..., s. 132.

¹⁴⁰⁹Mithat Aydın, "20. Yüzyıl Başlarında Denizli'de Medreseler", *Türk Tarihçiliğine Katkılar* (Mustafa Kafalı Armağanı) Ed. Üçler Bulduk – Abdullah Üstün, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2013, s. 196.

¹⁴¹⁰Hüseyin Hatemi, "XIX. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'dan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.II*, İstanbul 1986, s.502.

¹⁴¹¹SVB, H.1310 (M.1892), s. 155, 156.

bu medreselerde okuyan 97 öğrenci bulunmaktadır. 19. yüzyılın son çeyreğinde bu bölgeye seyahat yapan Vital Cuinet ise toplam 5 medresede 5 müderris ve 100 öğrencinin öğrenim gördüğünü ifade eder¹⁴¹². Bu medreselere dokunul(a)mamış, eğitim hayatındaki faaliyetleri önceki döneme göre azalmış olsa da hâlâ şehir hayatında yaşamaya devam etmiştir. Bitlis şehir merkezi ve civarındaki kaza ve nahiyelerdeki toplam medrese sayısı 1900 yılı itibarıyla 25, bu medreselerde okuyan öğrenci sayısı da 223'tür¹⁴¹³. Bitlis kent merkezinde ise 16 medresenin olduğu görülmektedir. Bitlis'teki medrese ve öğrenci sayısı zamanla azalırken aksi istikamette açılan devlet okullarının sayısı ve öğrenci miktarı günden güne artış göstermiştir. Bitlis'te özellikle merkez sancaktan uzak olan nahiyeye ve köy merkezlerindeki medreselerdeki öğrenci kesafeti göze çarpmaktadır. Sancak ve kaza merkezlerinde yeni tarz okullar kurulmasına rağmen kırsala bu hizmetin götürülememesi, buralardaki medreselere olan talebi devam ettirmiştir. II. Abdülhamid Dönemi'nde medrese öğrencilerinin öğrenim gördüğü süre boyunca askerlikten muaf tutulması uygulamasından dolayı askerden kaçmak isteyenlerce de buralar mesken tutulmuştur.

Medreselerin mezun ettiği kişiler gerekli şartları taşıyorlarsa sıbyan/ibtidâî okullarında öğretmen olarak görevlendirilebiliyordu. Bu anlamda mevcut öğretmen boşluğunun doldurulması noktasında Bitlis eğitim hayatına medreselerin önemli katkıları olmuştur¹⁴¹⁴. Öte yandan toplumda eski-yeni usûl çekişmesi yapılan/yapılacak reformların bir bütün olarak benimsenmesini engellemiştir. Medreseler Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar toplumsal hayat içinde varlığını devam ettirmiştir.

II. Abdülhamid devri Bitlis'teki medreselerle ilgili belgeler genellikle müderris değişimi, bunlara verilen ücret ve medrese vakıflarıyla ilgili bilgilerle sınırlıdır. Dolayısıyla medreselerin programları, şehir hayatındaki yeri ve öğrencilerin durumu gibi kısımlarda pek bilgi yoktur. Bu sebeple medreselere dair verdiğimiz bilgiler de bu verilerle sınırlı kalmıştır. Merkez sancakta dönem içinde faaliyetleri ile ilgili bilgi sahibi

¹⁴¹² Cuinet, *a.g.e.*, s. 277.

¹⁴¹³ Medreselerin ismi, müderrisi, bulunduğu yer ve buralarda okuyan öğrenci sayısı tablosu için bkz. Ek 55 ve 56; Tablonun hazırlanmasında kullanılan kaynaklar ise şunlardır: *SNMU*, H.1316, 1317, 1318, 1319 ve 1321; Kenan Arınç, "Bitlis İli'nin Eğitim Tarihi ve Eğitim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış", *BETAV Dergisi*, 2008, S.15, s. 48.

¹⁴¹⁴ Sıbyan okullarında görev yapabilmeleri için icazetnâme denen bitirme belgesini ibraz etmeleri zorunluydu. Son dönemde açılmış ibtidâîlerde görev alabilmek için ise icazetnâmeye ek olarak dârü'l-muallimînlerde öğretilen usûl-i cedîd eğitimini de aldıklarına dair ehliyetnâmelerini ibraz etmeleri gerekiyordu.

olunan bazı medreseler hakkında bilgi verilecektir¹⁴¹⁵. Ek 55 ve 56'da medreselerle ilgili bazı bilgiler aktarıldığından bunun dışındaki diğer bilgilerin paylaşılmasına çalışılacaktır. Aşağıda verilecek olan bilgiler daha ziyade Bitlis Şer'iyye Sicilleri'nden alınmıştır. Medrese hocalarının erkek evladı varsa babasının yerine geçmesi için imtihana alınır ve başarılı olursa tayin edilirdi¹⁴¹⁶. Bu konuda öncelikli durumda idiler. Erkek evlat bırakmayan hocaların yerine yine imtihanla başka hocalar tayin edilebilirdi.

Şükriye (Gazi Bey) Medresesi

1836 yılında yapıldığı tahmin edilmektedir. Gazi Bey Köprüsünün yanı başında, câmii ile beraber küçük bir külliye teşkil etmektedir¹⁴¹⁷. Bu medresede görev yapan müderrisler Abdulgafur, Abdülhamid ve Şemseddin Efendiler, ardı sıra vefat ettiklerinden yerlerine müderris görevlendirilmesi için 7 Mart 1903 tarihinde imtihan yapılmış ve Ahmed Efendi İbn-i Ali Efendi bu göreve tayin edilmiştir¹⁴¹⁸.

Nuhiye Medresesi

1700 yılında Hersan Mahallesi'nde yapıldığı tahmin edilen bu medresenin 1897 öncesinde müderrisi Molla Mahmud Efendi'dir. Onun ölümü üzerine yerine yapılan imtihanda başarılı görülen Hünerzâde Hüseyin Efendi ve Cihangir Efendiler 4 Temmuz 1897 tarihinde müderris olarak tayin edilmişlerdir¹⁴¹⁹. Medreseye 20 Mayıs

¹⁴¹⁵ Medreselerin mimari yapıları için bkz. M. Oluş Arık, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü, Ankara 1971; Sabih Erken, *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1977, s.120-300; Abdusselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı, II*, Ankara 2002.

¹⁴¹⁶ Medreselerin müderrislik kadrolarına tayinde mülazemet (belli bir süre bakleme) uygulamasının terk edilmesiyle beraber nitelikli hoca tayin süreci de ciddi zarar görmeye başlamıştır. Bunun yanında bazı devlet kademelerinde görevli kişilerin çocuklarının daha 11-14 yaşlarındayken müderris olma hakkına sahip olması, medreselerin bozulmanın başka bir sebebi olarak zikredilmiştir. Lala, şeyhülislam, kazasker ve eyalet kadılarının çocukları hiç beklemeden ve daha çocuk yaşta müderrisliğe tayin olma hakkına sahipti. Bunun taşradaki yansıması olarak da algılanabilecek bir uygulama olarak müderrisin erkek evladı varsa babasının yerine medresede müderris olma önceliğine sahipti. Ünal, *Osmanlı Müesseseleri* ..., s. 130.

¹⁴¹⁷ Serdar, *a.g.e.*, s.209.

¹⁴¹⁸ 298 No'lu BŞS. (*Bitlis Şer'iyye Sicilleri*), Hüküm No: 127. Medreseler konusunda kaynak olarak kullanılan şer'iyye sicilinin daha önce transkripsiyonu yapıldığından öncelikle çevirisi yapılmış metin üzerinden, tereddüt edilen kısımlarda ise orijinal metin üzerinden yeniden okunmayla elde edilen bilgi kullanılmıştır. 298 No'lu Şer'iyye Sicili için kullanılan çalışma şudur; M.Siddık Arvas, *298 Numaralı Şer'iyye Sicili Defterine Göre Bitlis'in Ekonomik, Sosyal ve Dini Durumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2007.

¹⁴¹⁹ 411 No'lu BŞS. Hüküm No: 33.

1903 tarihinde ise yıllık 500 kuruş karşılığında Hüseyin Efendi müderrislik görevine tayin edilmiştir¹⁴²⁰.

Medreseye vakfedilmiş taşınmazlar ile ilgili ara ara zimmete geçirme hususunda bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. Medresenin mütevellisi Cevdet Efendi, medreseye ait olan Attarlar Çarşısı'ndaki dükkânın Molla Ramazan Efendi tarafından zimmetine geçirildiğini beyanla dükkânın geri verilmesini 21 Haziran 1900 tarihinde talep etmiştir¹⁴²¹.

Ağa Câmî Medresesi

1806 tarihinde Bitlis Valisi Hacı Beg oğlu Emir Maksut Paşa tarafından Hersan Mahallesinde yaptırılmıştır. Arap Köprüsü civarında bulunan bir değirmen ve kale dibinde bulunan sekiz adet dükkân, Cedid Çarşı'da iki dükkân, daha sonra da on beş dükkân daha buraya vakfedilmiştir¹⁴²². Masrafları Şerif Bey Medresesi Vakfından karşılanmak üzere bu medresede daha önce yıllık 900 kuruş müderrislik ve 300 kuruş da imamlık karşılığında görev yapan Şeyh Muhammed et-Tâhî yerine büyük oğlu Şeyh Abdulhadî Efendi görev yapmış ve evlatsız olarak bu görevdeyken vefat etmiştir. Bunun üzerine Evkâf Müdürü Ahmed Kuddisi Efendi, Müftü Abdülmecid Efendi oğlu Şeyh Abdullah Efendi ve ulemâdan Hacı Yusuf Efendi oğlu Süleyman ile Hova Hâmid Efendi oğlu Zülfikâr huzurunda imtihan yapılmış ve göreve Şeyh Abdulbârî Efendi senelik 1.200 kuruşluk tahsisatla 18 Temmuz 1904 tarihinde tayin edilmiştir¹⁴²³.

Şerefiye Medresesi

Şehir merkezinin az güneyinde, Kışla ve Hosor derelerinin birleştiği yerde kurulmuş ve câmî, imaret, hamam ve türbeden ibaret Şerefiye Külliyesi'nin bir elemanı olan medrese, câminin doğusunda, kıble duvarı genişliğince güneye doğru

¹⁴²⁰ Burada dikkat çeken hususlardan birisi de imtihanın Evkaf Muhasebecisi huzurunda yapılıyor olmasıdır. Akabinde mahkeme tarafından bir kıt'a "*berât-ı şerîf-i âlişân*" müderrise takdîm edilerek tayin süreci tamamlanmıştır. *411 No'lu BŞS.*, Hüküm No: 126.

¹⁴²¹ *411 No'lu BŞS.*, Hüküm No: 118.

¹⁴²² Bitlis Vakıf Kayıt Defteri s.13'ten nakil Rahmi Tekin, *Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'ne Göre Bitlis Vakıfları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2000, s.61-63; *SNMU*, H.1316 (1898-1899), s.950-951.

¹⁴²³ 298 No' lu BŞS., Hüküm No: 87.

uzanmaktadır¹⁴²⁴. Medrese IV. Şerefhan tarafından H.935 (1528-29) tarihinde inşa ettirilmiştir¹⁴²⁵.

1894'ten önce medresede yıllık 4.000 kuruş ile müderris olarak görev yapmış olan Müftü Seyyid Mehmed Fehmi Efendi'nin vefatıyla yerine geçen oğlu Said Efendi, 10 Mart 1899 tarihinde kendisine yıllık alması gereken 4.000 kuruşun altında ücret ödendiğinden ve bu durumun görev yaptığı 5 yıl boyunca devam ettiğini beyanla 9.884 kuruş alacağını tahsilini istemiştir. Ayrıca medresenin yıllık masrafının da 1.800 kuruş olduğunu ifade etmiştir¹⁴²⁶.

İhlasiye (Gökmeydan) Medresesi

Selçuklular zamanında 1216 tarihinde inşa edilmiştir¹⁴²⁷. Bitlis Hükümet Konağı'nın arkasında Gökmeydan denilen mevkidedir. 1590 tarihinde V. Şerefhan (Emir Şemsettin) tarafından onarılmıştır¹⁴²⁸. Şerefnamede "*İhlâsiye Medresesinde bulunan bilginler arasında yüksek himmeti ve yüce kadriyle tanınan Şeyh Şemseddin Mevlânâ Muhammed Şeransî Hazretleri ders okutmaktadır. Kendisi; tefsîr, astronomi, mantık ve kelâm bilimlerinde tam bir yeteneğe sahiptir*" denilerek medresenin günün şartlarında diğer medreseler arasında çok iyi bir konumda olduğunu ifade etmiştir¹⁴²⁹.

26 Ağustos 1889 tarihinde yıllık 2.000 kuruş ile eski Bitlis Müftüsü Fethullah Efendi, müderris olarak bu göreve tayin edilmiştir. Bir süre sonra da görevde iken vefat ettiğinden yerine büyük oğlu Abdullah Efendi bu göreve talip olmuştur. Yapılan imtihan neticesinde yeterli görülen Abdullah Efendi yıllık 2.000 kuruş karşılığında 28 Aralık 1904 tarihinde bu göreve tayin edilmiştir¹⁴³⁰. Yine benzer şekilde medresenin imâmet, hitâbet ve tedris hizmetini yürüten Halil Efendi'nin vefatı üzerine oğlu Ahmed Efendi bu göreve 4 Eylül 1900 tarihinde tayin edilmiştir¹⁴³¹.

¹⁴²⁴ Ahmet Ali Bayhan, "Bitlis'teki Medreseler", *I. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 2006, s.195.

¹⁴²⁵ Gülsen Baş, *Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis 2002, s. 21.

¹⁴²⁶ Bu miktara medresede kalan öğrencinin yemeği vesair diğer masrafları dâhildir. *411 No'lu BŞS.*, Hüküm No: 164.

¹⁴²⁷ Anadolu'nun ilk büyük medresesi olarak inşa edilmiş olan bu medrese zamanla Bitlis'teki ulemanın toplandığı bir yer haline gelmiştir. Arınç, "Tarihî ve Siyasî Coğrafya ...", s.753-754.

¹⁴²⁸ *Bitlis İl Yıllığı 1973*, s.12.

¹⁴²⁹ Mehmet Törehan Serdar, *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis Valiliği Yayınları, Bitlis 2000, s.207.

¹⁴³⁰ *298 No'lu BŞS.*, Hüküm No: 119.

¹⁴³¹ *411 No'lu BŞS.*, Hüküm No: 5.

Molla Mehmed Medresesi

Bu medreseye vakfedilen mallar hakkında 9 Mayıs 1877 tarihinde “*Paşa Pazarında vâki‘ bir taraflı medrese-i mezkûre arsası bir taraflı yine medrese-i mezbûre vakıf dükkânı...*” denilerek bilgi verilmiştir¹⁴³². Bu bilgi dışında başka veriye ulaşılamamıştır.

Yusuflıye Medresesi

Kızıl Mescid Mahallesi’nde Cerik Düzü denilen yerde 1799 yılında Yusuf Ağa oğlu el-Hac Han Ahmet tarafından yaptırılmıştır. Bu vakfa gelir olarak dört dükkân ve bir hanın üçte bir hissesi bağışlanmıştır¹⁴³³. Hacı Yusuf Ağa tarafından adına vakfedilen taşınmazlarla birlikte tesis edilen bu medreseye ait olan 1800 tarihli vakfiye ile 2 Haziran 1896 tarihinde mahkemeye başvuran torunlarından Abdülaziz Efendi, payına düşen vakıf mallarını talep etmiştir¹⁴³⁴. Adı geçen medresenin mutasarrıfı olup, yıllık 1.300 kuruş karşılığında bu görevi icra eden Şeyh Ahmed Efendi’nin evlatsız ölmesi üzerine yerine yıllık 1.300 kuruş karşılığında Abdülmecid Efendi’nin 4 Ağustos 1899 tarihinde tayin edildiği ifade edilmiştir¹⁴³⁵. 1899 yılında medresedeki öğrencilerden de Abdülmecid oğlu Molla Salih ve Osman oğlu Molla Süleyman’ın adı belgelerde zikrolunmuştur¹⁴³⁶.

Haliliye (Halil Bey) Medresesi

Medresede yıllık 300 kuruş ile müderrislik yapan Hasan Efendi’nin vefatı üzerine onun yerine 4 Ağustos 1899 tarihinde yıllık 500 kuruşluk maaş ile Şeyh

¹⁴³²333 No’lu BŞS, Hüküm No: 38. Medreseler konusunda kaynak olarak kullanılan şer’iye sicilinin daha önce transkripsiyonu yapıldığından öncelikle çevirisi yapılmış metin üzerinden, tereddüt edilen kısımlarda ise orijinal metin üzerinden yeniden okumayla elde edilen bilgi kullanılmıştır. 333 No’lu Şer’iye Sicili için kullanılan çalışma şudur: İlhami Taşdemir, *333 Numaralı Bitlis Şer’iye Sicili’nin Transkripsiyonu (1-115. Sayfalar)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010.

¹⁴³³ Vakıf gelirlerinin harcadığı yerler için bkz. Bitlis Vakıf Kayıt Defteri s.25’den nakil. Tekin, *a.g.e.*, s.59-61; *SNMU*, H.1317 (M.1899-1900), s.1051,1052.

¹⁴³⁴411 No’lu BŞS, Hüküm No: 71. Medreseler konusunda kaynak olarak kullanılan şer’iye sicilinin daha önce transkripsiyonu yapıldığından öncelikle çevirisi yapılmış metin üzerinden, tereddüt edilen kısımlarda ise orijinal metin üzerinden yeniden okumayla elde edilen bilgi kullanılmıştır. 411 No’lu Şer’iye Sicili için kullanılan çalışma şudur: Saadet Güler, *411 Numaralı Bitlis Şer’iye Sicili’nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1311-1321-M.1893-1903)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2011.

¹⁴³⁵411 No’lu BŞS., Hüküm No: 52.

¹⁴³⁶411 No’lu BŞS., Hüküm No: 100.

Şemseddin Efendi tayin edilmiştir¹⁴³⁷. Bu medrese daha sonra yıkılarak yerine Vakıflar Bölge Müdürlüğü binâsı yapılmıştır¹⁴³⁸.

İdrisiye (Reşkiyye) Medresesi

Vakfiyesindeki kayda göre Hüsrev Mahallesi'ndeki bu medrese, 1515 tarihinde İdris-i Bitlisî tarafından yapılmıştır. Burada görevli kişilere verilecek maaş ve diğer giderlerin karşılanması için buraya oldukça yüklü bir gayrimenkul bağışlanmıştır. Şehrin muhtelif yerlerine dağılmış onlarca ev, değirmen, bahçe, bostan ve hatta bir köyün tamamı buraya vakfedilmiştir¹⁴³⁹. Gökmeydan Mahallesi'nde bulunan medresede yıllık 600 kuruş karşılığında müderrislik görevini yapan Tahir Efendi'nin vefatı üzerine dört oğlu içinde büyük ve bu vazifeye ehil olan Mehmed Emin Efendi'nin 4 Eylül 1899 tarihinde atandığı görülmektedir¹⁴⁴⁰. 1900 yılında medrese mütevellisi olarak Mehmet Emin Efendi'nin ismi zikrolunmaktadır¹⁴⁴¹.

Hatıbiye (Hatuniye) Medresesi

16.yüzyılın ilk yarısında yapıldığı tahmin edilmektedir. 1556'da yıllık geliri 1.200 akçe olan üç dükkân ve 200 akçe geliri olan bir arazi buraya vakfedilmiştir¹⁴⁴². Zeydan Mahallesi Alemdar Sokak Müştakbaba civarında yer alan medresenin müderrislik görevine 4 Eylül 1902 tarihinde yıllık 300 kuruş karşılığında Molla Abdülaziz Efendi tayin edilmiştir¹⁴⁴³.

Yukarıda bahsedilen medreselerin dışında şehir merkezinde Kadiriye ve Ahlakiye Medreseleri de vardır. Bitlis'teki medreselerin çok az bir kısmı günümüze kadar yapısını koruyabilmiştir. Şerefiye Külliyesi'ne ait medrese, İhlasiye Medresesi, Yusufiye Medresesi tamamen yıkılmış, Hatıbiye Medresesi harabe bir vaziyette ve Hacı Begiye ile Nuhiye Medreseleri ise günümüze kadar ulaşabilmişlerdir¹⁴⁴⁴.

¹⁴³⁷411 No'lu BŞS., Hüküm No: 53.

¹⁴³⁸ Serdar, *a.g.e.*, s. 209.

¹⁴³⁹ Bitlis Vakıf Kayıt Defteri s.22'den nakil Tekin, *a.g.e.*, s.40; *SNMU*, H.1317 (M.1899-1900), s.1051,1052.

¹⁴⁴⁰411 No'lu BŞS., Hüküm No: 58.

¹⁴⁴¹411 No'lu BŞS., Hüküm No: 110.

¹⁴⁴²413 Nolu Tapu Tahrir Defteri s.206'dan nakil Tekin, *a.g.e.*, s.58; *SNMU*, H.1316 (M.1898-1899), s.950-951.

¹⁴⁴³411 No'lu BŞS., Hüküm No: 352.

¹⁴⁴⁴ Medreselerin yapısal özellikleri için bkz. Ahmet Ali Bayhan, "Bitlis'teki Medreseler", *I. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul 2006, s.193-200.

3.2. Bitlis'te Eğitim Kurumlarının Modernleşmesi ve Yönetimi

Klasik Osmanlı eğitim sistemi, 17. yüzyıldan itibaren verimsizleşmiş ve çağın ihtiyaçlarını karşılayamaz olmuştur. Osmanlı Devleti'nin, Avrupalı devletler karşısında gücünü yitirmeye başlaması birçok alanda olduğu gibi eğitim kurumlarında da yavaş yavaş batı tarzının benimsenmesine yol açmıştır. Eğitim alanında batılı tarzdaki ilk reformlar askerî ve teknik konularda olmuştur. 19. yüzyılın başlarına kadar yer yer değişik isim ve alanlarda ama tamamı askerî amaçla birçok batılı tarzda -modern savaş tekniklerini de içinde barındıran- ordunun savaş gücünü çağdaşları ile mücadele edebilecek düzeye ulaştırmayı hedefleyen merkezler açılmıştır (Mühendishane-i Berr-i Hümayun (1773), Mühendishane-i Bahr-ı Hümayun (1793) gibi). Bu merkezlerde çoğunlukla batılı ülkelerden getirilen subaylarla eğitim verilmiştir. Değişimin yönü askerî alan olunca, ulemâ sınıfının tepkisi de sınırlı olmuştur. III. Selim döneminde batılı tarzda yapılandırılan Nizam-ı Cedîd hareketi ile yüzyılın başından beri süregelen batılılaşma etkisi, yenileşmeye direnen dinamikleri etkisizleştirerek yeni kurumlarda somutlaşmaya başlamıştır. Bu durum Osmanlı'da batılılaşmayı hızlandıran ve kendisinden sonraki dönemde atılacak adımlar için de başlangıç olarak kabul edilecektir. III. Selim'in ömrünün kifayet etmediği modernleşme düşüncesi, II. Mahmud döneminde belli bir plan dâhilinde ve toplumsal yaşamın neredeyse her alanında değişimi esas alarak hayata geçmiştir. Değişimin nüfuz ettiği önemli bir alan da şüphesiz eğitimidir.

Tanzimat Dönemi'nin başlangıcı olarak kabul edilen II. Mahmud Dönemi eğitimindeki en belirgin özellik şüphesiz o güne kadar dinsel otoritenin tekelindeki eğitimin, devlet yönetimine ve denetimine alınması yönündeki cesaretli adımdır¹⁴⁴⁵. Zira eğitim ıslahının en güçlü karşıtları ulemâydı. Ulemâ, asırlardır eğitim ve öğretimin yegâne idarecisi olduğu için, hükûmet işlerinde nüfuz ve kuvvetlerini sağlamaya her şeyden fazla yardımcı olacak böyle bir imtiyazdan vazgeçmeyeceği aşikârdı¹⁴⁴⁶. Yapılan reform teşebbüslerinin yoğun olarak bu tabaka tarafından engellenmeye çalışılmasının bir sebebi de, bu imtiyazlarının ellerinden çıkabilme ihtimali olmuştur. II. Mahmud'a bu cesaretli adımı atmasını sağlayan diğer bir unsur da, şüphesiz ulemâ sınıfına yenileşme karşıtlığı konusunda desteğini esirgemeyen yeniçeri ocağının lağvedilmesiyle (1826),

¹⁴⁴⁵ Alkan, *a.g.e.*, s.3.

¹⁴⁴⁶ Engelhardt, *a.g.e.*, s.247.

ulemâ sınıfının silahlı desteğinin kesilmiş olmasından dolayı eğitim alanında yapılan reformları –istemeselede- kabul etmek zorunda kalmalarıdır.

Tanzimat'tan önce yenileşme döneminde gelişen eğitim kurumları sadece askerî kurumlarken, Tanzimat'la birlikte sivil bürokrasinin yaygınlaşmasına paralel olarak sivil eğitim kurumları da gelişmeye başlamıştır. Sivil okullar ile birlikte Tanzimat Dönemi eğitiminde önemli yenilikler birbirini izlemiştir. İlköğretimin yaygınlaştırılması; eski öğretim yöntemlerinin terk edilmesi; yeni bir okullaşma sürecinin başlatılması; din eğitiminin yanında temel eğitimin, bir ölçüde de laik eğitimin ve yabancı dil öğretiminin gündeme getirilmesi; kızlara ortaokul, öğretmen okulu, meslek okulu kapılarının açılması; öğrencilere özel kıyafetler öngörülmesi; modern okul binalarının yapılması; Türkçe eğitimin esas alınması; halk dilinin öğretilecek kadar önemli olduğu üzerinde durulması; eğitim-öğretimin zorunlu hale getirilmesi; halka da yazı ve hesap öğretme siyasasının benimsenmesi. Kuşkusuz tüm bunlar, üstyapıda yapılan değişiklikler anlamına geliyordu ve artık iyice güçsüzleşen imparatorluk düzenini kurtaracak düzenlemeler gibi görünmüyordu¹⁴⁴⁷. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu Batılı emperyalist devletler tarafından çoktan iktisadî ve siyasal açılardan bir yarı-sömürge devlet haline getirilmişti.

II. Mahmud'tan sonra gelen padişahların da eğitimdeki yenileşme ve gelişmeye katkıları devam etmiştir. Abdülmecid döneminde sıbyan okullarının yayılması amacıyla ortaya konan çabaların neticesiz kalmasını müteakip rüşdiyelerin yaygınlaştırılması çabalarına hız verilmiştir. Akabinde okulların çeşitlenmeye başladığı görülmektedir. Bir süre sonra devlet sathındaki eğitim işlerinin tek elden sevk ve idare olabilmesi için 1857'de "*Maârif-i Umûmiye Nezareti*" oluşturulmuştur¹⁴⁴⁸. Birçoğunun temeli önceki dönemde atılan eğitim kurumları, II. Abdülhamid Dönemi ile birlikte olgunlaşmaya başlamış, sayısal olarak da büyük bir artış ve çeşitliliğe bürünmüştür. Başta ibtidaî ve rüşdiyelerde somut olarak görülen bu gelişme, 1876'dan itibaren İstanbul ve Rumeli'den Arabistan ve Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar yayılma eğilimi içine girmiştir¹⁴⁴⁹.

¹⁴⁴⁷ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s. 97.

¹⁴⁴⁸ Lewis, *a.g.e.*, s.113.

¹⁴⁴⁹ Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitim Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 380-389.

Mahalle okullarının yanında batılı tarzda “*usûl-i cedîd*” olarak tanımlanan ibtidaî okulları da 1870 yılından itibaren eğitim hayatına katılmaya başlamıştır. Yalnız bu okulların taşraya yayılmaları 1876’dan sonrasına sarkmıştır. Aynı durum idâdîler için de geçerlidir. Yine zükur/inas rüşdiyeleri, muallimîn/muallimât okulları, sultaniler vs. diğer okullarda aynı şekilde önce İstanbul’da ilk örnekleri inşa edilip, yaygınlaştıktan sonra taşradaki vilayetlerde inşa edilmiştir. Bu da reform hareketlerinin taşrada gecikmeli bir şekilde hayata geçtiğini göstermektedir.

3.2.1. Bitlis’te Eğitimin Tekâmülü ve Değişim

Bitlis’te faaliyetlerine devam eden en eski eğitim kurumları medreselerdir. Vilayet dâhilinde (4 sancakta) çok eski dönemlerden beri varlığını sürdüren ve birçok âlim, müellif ve müderris yetiştiren medreseler, zaman içinde vâkıfların gelirlerinin kaybolmasıyla bazıları yok olmuş ise de 1892’de hâlâ mevcut olan 110 medresede, 1.217 öğrenci okumaktadır. Bu medreselere dokunul(a)mamış, eğitim hayatındaki faaliyetleri önceki döneme göre azalmış olsa da hâlâ şehir hayatında yaşamaya devam etmiştir. Bitlis şehir merkezi ve civarındaki kaza ve nahiyelerdeki toplam medrese sayısı 1900 yılı itibariyle 25, bu medreselerde okuyan öğrenci sayısı da 223’tür¹⁴⁵⁰. Bitlis kent merkezinde ise 16 medresenin olduğu görülmektedir. Medreselerin mezun ettiği kişiler de şartları taşıyorsa sıbyan/ibtidaî okullarında öğretmen olarak görevlendirilebiliyordu. Bu anlamda mevcut öğretmen boşluğunun doldurulması noktasında Bitlis eğitim hayatına medreselerin katkıları olmuştur. Medreseler Osmanlı Devleti’nin yıkılışına kadar toplumsal hayat içinde varlığını devam ettirmiştir.

Bu dönemde medreseler dışındaki Bitlis’in eğitim durumuna bakıldığında, tarihte yetiştirdiği birçok önemli ilim adamına¹⁴⁵¹ kıyasla çok da iç açıcı bir durum karşımıza çıkmamaktadır. Zira yakın geçmişinde vilayetde yaşanan siyasî olaylar ile birlikte Osmanlı Devleti’nin geçirdiği siyasî badireler burada da olumsuz yansımalar

¹⁴⁵⁰ Medreselerin ismi, müderrisi, bulunduğu yer ve buralarda okuyan öğrenci sayısı için bkz. *SNMU*, H. 1316 (M.1898-1899), s.950-951.

¹⁴⁵¹ Bitlis’te yetişmiş ilim adamlarına örnek verilmek gerekirse, Mevlâna Hüsameddin-i Aliy-ul-Bitlis, İdris-i Bitlisi, Ebulfâdıl Mehmet Efendi, Şükri-i Bitlisi, Şems-i Bitlisi, Müştâk-ı Bitlisi, Ahmet Faik Han, Uryan Baba, Hacı Hasan Hoca Şirvani, Şeyh Mehmet-i Fufrevi ve Şerefhan V. ‘nin isimleri zikredilebilir. Daha detaylı bilgi için bkz. *Bitlis İl Yıllığı 1967*, s.83-89; *Bitlis İl Yıllığı 1971*, s.106-116; *Bitlis il Yıllığı 1973*, s.159-168; Şerefhan, *Şerefname*, s.391-396, 514; M.Törehan Serdar, *Rüyalar Şehri Bitlis*, Hamle Yayınları, Bitlis 2000, s.128-181; M.Törehan Serdar, *Bitlis’in Sarıklı Kahramanları*, Olcaylar Matbaası, Bitlis 2012.

yaratmıştır. Bununla beraber halkın cehaleti, bölgedeki feodal yapıdan kaynaklı sosyolojik sorunlar (aşiret çatışmaları), ekonomik faaliyetlerin sınırlı olması ve artan nüfusu karşılayamaması, idarecilerdeki dirayetsizlik ve istikrarsızlık, yönetimdeki suistimaller, eğitim binalarının mülkiyetten ziyade kiralık olması, fiziki şartlarının okul olmaya elverişli olmaması, eğitim araç-gereçlerinin tedariki konusunda yaşanan sorunlar vs. nedenlerden dolayı nüfusa endekslendiğinde okuyan nüfus oranının çok düşük olduğu görülecektir¹⁴⁵². Buna bir de öğretmen yetersizliği ve bölgedeki Ermenilerin isyanları neticesinde meydana gelen sosyal olaylar da eklendiğinde durumun daha da vahim olduğu görülecektir.

Durumun vahameti, vilayeti yönetenler ve eğitimi planlayanlarca da bilinmektedir. Bundan dolayı dönem içinde görev yapan valiler ve maarif müdürleri tarafından başkente defalarca durum bildirilmiştir. Bu raporların belki de en kapsamlısı Bitlis Vali Vekili İsmail Hakkı Efendi tarafından 31 Ekim 1910 tarihinde hazırlanmış ve başkente gönderilmiştir¹⁴⁵³. Vilayetin içinde bulunduğu durum ile ilgili olarak raporda *“Bu vilayet dâhilindeki eğitim, ihtiyaç duyulan seviyenin çok altındadır. Öğretim ise onun da altındadır. Bir taraftan eğitimin ıslah edilmesi öte taraftan da yaygınlaştırılması gerekmektedir. Kesinlikle Bitlis’in ilerlememesinin önündeki birinci ve en büyük engel, eğitimden mahrumiyettir. Bir devletin geleceğinin güvencesi ibtidaî okullarında olduğundan bu okullar ne kadar iyi düzeyde olursa, devletin geleceği de o düzeyde yüksek olur.”* denilmektedir.

Bitlis’te eğitim konusunun halk nazarındaki değerini ifade etmek adına *“Rumeli’deki eğitim buralarla kıyaslanmayacak derecede ileri gitmiştir. Oradaki köy ahalisi dahi eğitimin öneminin farkına varmış fakat buradaki halk eğitimin bir ihtiyaç olduğunu anlamayacak kadar cehalet denizine ve sefalete boğulmuş haldedir. Bundan dolayı olabilecek en hızlı şekilde bunların imdadına yetişilmeli ve eğitim ile tanıştırılmalıdırlar.”* denilerek eğitimin iyi örnekleri için Rumeli’nden, kötü örnekleri için ise Bitlis vilayetinden bahsetmiştir.

¹⁴⁵²H.1317 (M.1899-1900) ve H.1319 (M.1900-1901) tarihli *SNMU*’ye göre Bitlis’in toplam nüfusu 318.911, öğrenci sayısı ise 11.093’dir. Rakamlar oranlarsa 34.8/1000 olduğu görülecektir. Yani % 3.48 okuma yazma oranı ortaya çıkar ki bu çok düşük bir seviyedir. Alkan, *a.g.e.*, s.115-118.

¹⁴⁵³*BOA. DH. İD.* 26-1/17, 05 Z 1328 (8 Aralık 1910).

Okulların fiziki durumu hakkında da “*Sınıflar, rütubetli bir taş zemin üzerindeki mezarlar gibidir. Burada okumaya gelmiş olan öğrenciler, boyunlarını bükmüş ilim tahsil ederek ilerlemeyi umut etmektedirler. Yavruların bu haline ağlamamak mümkün değildir. Bir memleketin, bu okullara sahip olmasından ise okulsuz kalması daha şereflidir.*” denilerek durum gayet net bir şekilde ifade edilmiştir. Devlet okullarında durum böyle iken aynı vilayetteki gayrimüslim okullarının daha iyi olan durumlarının halkın dikkatini çekerek bir çekim merkezi oluşturduğunu, bu durumun Müslüman halkın teveccühü ile birlikte çocuklarının da bu okullara kaptırılması gibi bir durumu beraberinde getirebileceği ifade edilmiştir. Gerçi 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi’nin 3. maddesinde “... ve muhtelit olan karye ve mahallerde İslâm mektebi başka ve etfâl-ı gayr-i müslime mektebi başka olacaktır” denilerek bu durumun önü kesilmiştir. Zira devletin dikkatini celbeden bu durumun vahameti hususunda dönem içinde birçok yazışmalarda yabancı devlet okulları ve gayrimüslim okullarına Müslüman çocuklarının devam edip etmediği sorulmuş ve bu konunun takipçisi olunmuştur¹⁴⁵⁴. Bitlis gibi taşra vilayetlerinde ibtidaî, rüşdiye ve idâdî gibi okulların açılması için sarf edilen gayretin bir diğer sebebi de, gayrimüslim halkın okuduğu okulların nitelikli olmasıdır. Bu yönüyle Müslüman okullarının hem fiziksel hem de öğretim yöntem ve metodları açısından gayrimüslim okullardan etkilendiği ifade edilebilir¹⁴⁵⁵.

İsmail Hakkı Efendi, 50, 100 hatta 250 lira inşaat parası ile okul binalarının tesis edilebileceğini lakin bunların bir okulun taşınması gereken özellikleri barındıramayacağını ifade etmiştir. Bundan dolayı yapılacak okulların ihtiyacı karşılayabilme kapasitesinin okulların âdetinden daha önemli olduğunu ve düşük bir maliyetle okul inşasının amaca hizmet edemeyeceğini açık bir şekilde dile getirmiştir.

¹⁴⁵⁴Bununla ilgili 20 Eylül 1905 tarihli bir yazıda şöyle denilmektedir: “*Bitlis’te mukîm Amerikalı Mister Cole’un nezâreti altında bulunan zükûr ve inâsa mahsûs iki Protestan mektebinin başka kezâlik zükûr ve inâsa ‘â’id iki mekteb de Muşda mevcûd Bitlis’deki mekteb mu’allimliği şu’be-i ‘âlîyeden Haçik Efendiye ve inâs mektebi mu’allimliklerinden Amerikalı iki mu’allimeye ve Muş’daki mektebin umûr-ı idâresi dahi şu’be-yi ‘Osmanîyeden Kirkor Efendiye mevdû’u ve bu mektebler ile sâ’ir mekâtib-i gayr-i müslimeye etfâl-ı İslâmîye gayr-ı müdâvim ve bunların Amerikalılık iddi’aları buraca henüz sebkât etmemiş olduğu ma’ârif müdürîyeti ifâdesiyle ma’rûzdur fermân. 7 Eylül 1321 (20 Eylül 1905)”, BOA. Y.PRK.UM. 77/29, 29 B 1323 (29 Eylül 1905); BOA. Y.PRK.MF. (Yıldız Perakende Maarif Nezâreti) 5/20, 02 R 1325 (15 Mayıs 1907).*

¹⁴⁵⁵22 Ocak 1899 tarihli belgede “...vilâyet dâhilindeki ahâli-i gayr-i müslimenin tahsîl-i ma’ârif devâmlarına ve evvelce küşâd etmiş oldukları mekâtib-i husûsiyede her yerde olduğu gibi icrâsı tabî’i bulunan telkînât-ı muzır-ı şifâhiyelerine karşı bura ma’ârif-i İslâmîyesinin de irâdât-ı senîyye ve mevku’u ve zamânın mütekeziyat nisbetinde ilerletilmesi vecibeden olub...” denilerek Müslüman okullarının sayısının artırılmasının bir gerekçesi olarak açılmış olan gayrimüslim okulların varlığı ifade edilmiştir. BOA. MF. MKT. 401/54, 05 S 1316 (25 Haziran 1898).

Bununla beraber mevcut merkez, kaza ve köy okullarının da ıslahının ertelenemeyecek kadar acil bir durumda olduğu tespitini yapmıştır.

Bitlis vilayetindeki okuma yazma oranına bakılacak olursa Tesri’i Muamelat Komisyonu’nun 16 Ekim 1897 tarihli Maarif Nezaretine yazdığı tezkirede¹⁴⁵⁶, “... *Bitlis vilâyeti ahalisinin yüzde doksanı okumak ve yazmak şöyle kalsın umûr ve levâzım-ı dîniyyelerinden bile küllîyen bî-haber olub...*” denilerek halkın büyük bir kısmının okuma yazma bilmekten öte, dönem içinde tekrar canlandırılmaya çalışılan dinî değer ve sorumluklarını bile yerine getirmekten aciz olduğu ifade edilmiştir. Bu konuda özellikle Sason ve Mutki civarındaki aşiretler arasındaki gayr-i ahlaki ve gayr-i dinî alışkanlıkların baş göstermesi örnek olarak gösterilmiştir¹⁴⁵⁷.

Bu kadar kötü görünen duruma çare olması amacıyla, II. Abdülhamid döneminde önceki yıllarda açılmaya başlanmış olan sıbyan/ibtidaî ve rüşdiyelerin sayıları arttırılarak bu okulların standartları yükseltilmiştir. Usûl-i cedîd sistemine yani yeni usule göre tedrisat yapılmaya gayret edilmiştir. Yeni açılan okullar bu usûle göre yapılandırılmıştır. Vilayet merkezindeki hemen hemen bütün mahallelere yeni usûl ibtidaî okulları açılmıştır. Bu okulların yanında idâdî, dârü’l-muallimîn, inas ibtidaî ve rüşdiyesi açılarak kızlara da okuma fırsatı sağlanmıştır. Bütün bu okullara devlet finansmanlık yapmış, öğretmen atamasını gerçekleştirmiş, gerekli araç-gereç tedarik edilmiş ve hepsinden önemlisi eğitim binâlarını hazırlayarak öğrenci velileri maarif konusunda bilinçlendirilmeye çalışılmıştır. İkna olmayanlar ceza ile korkutularak öğrencilerinin okula devamları sağlanmaya çalışılmıştır. Bitlis düzleminde gerçekleştirilmeye çalışılanlar aynı şekilde Bitlis’e bağlı bulunan Muş, Siirt ve Genç sancaklarında da hayata geçirilmiştir.

Bu dönemde Bitlis’te gerçekten çok önemli bir atılım gerçekleştirilmiştir. Yapılan sivil okulların yanında bir de askerî rüşdiye ve idâdî açılarak Bitlis eğitim

¹⁴⁵⁶ Van, Bitlis ve Erzurum’ daki eğitim durumu ile ilgili olarak bkz. BOA. DH.TMIK.S. 14/78, 21 Ca 1315 (18 Ekim 1897).

¹⁴⁵⁷ Tezkirede verilen örnekte “*Erzurum ile Van cihetleri ahâlisi zulmet, cehalet içinde buldukları gibi Bitlis Vilâyeti’ nde ahâlinin yüzde doksanı okuma ve yazma bilmiyorlar. Sason kazâsında Bekilli nâmında ‘aşiretin İslâm ve Ermeni ahâlisi ancak isimlerinden tefrîk olunabilub şu iki farkı diniye ve mezhebe ‘â’id şerâ’iden hâyır-var değillerdir. Bu ‘âşiret arasında zevcelerini birbirlerine mübâdele ile vermek usûl-i gayr-i meşrû’ası cârî olduğundan başka, ehl-i İslâm (Deyr-Âsıb) isminde bir kayanın nâmına yemin ve mevtâlarını o kayanın hadimesine tekfîn etmek gibi İslâmiyetle kabîl-i tatbîk olamayacak ahval-i gâribe mer’idir.*” denilmiştir. BOA. Y.PRK. KOM. 9/73, 29 Z 1315 (21 Mayıs 1898).

hayatı zenginleştirilmiştir¹⁴⁵⁸. Bu okullar ve diğer sivil okullardan mezun olanlar hem sivil bürokrasi hem de askerî komuta sistemi içinde önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu okullardan mezun olanların içinden Bitlis mebusları¹⁴⁵⁹, kalemiye memurları, öğretmenler, subaylar vs. birçok meslek erbabı çıkmıştır. Bunlar, Osmanlıdan sonraki dönemde Bitlis eğitim hayatını değiştirip dönüştürmeye çalışan kişiler olacaktır.

3.2.2. İdarî Yenileşme: Maarif Değişimi

3.2.2.1. Maarif Müdürlüğünün Teşekkülü

Osmanlı Devleti, okullar ile ilgili öngördüğü reformları bir bir hayata geçirmeye başladıktan sonra bu değişimi takip edecek ve taşrada bunun sorumluluğunu yüklenecik bir yürütücü ihtiyacına binâen vilayet maarif müdürlüklerini oluşturmaya başlamıştır. Bunun için de bu işi yürütecek maarif müdürlerinin tayinlerini yaparak süreci başlatmıştır. 1882-1883 yılları arasında vilayetlerin tamamında maarif müdürlerinin tayini yapılmaya ve onların başkanlığında bir meclis-i maarif kurulmaya çalışılmıştır¹⁴⁶⁰. 1898 yılına gelindiğinde Hicaz hariç, bütün vilayetler maarif idaresine kavuşmuştur. Maarif müdürü tayin edilemeyen vilayetlerde bu göreve varsa idâdî müdürü veya muhasebe memuru yoksa başka memurlar da bakabilmişlerdir¹⁴⁶¹.

¹⁴⁵⁸ II. Abdülhamid döneminde Bitlis'teki eğitim durumu, Cumhuriyet dönemiyle kıyaslandığında, Bitlis II. Abdülhamid Dönemindeki sayısal okul oranına Cumhuriyet sistemine geçişten çeyrek asır sonrasında bile ulaşabilmiş değildi. Örnek vermek gerekirse, Bitlis idâdîsi (daha sonra sultani) II. Abdülhamid döneminde açılmış, Bitlis'in 1915 yılındaki işgalinden sonra da bu okulun varlığı ile ilgili kayıtlar sona ermiştir. 1928, 1931, 1936 ve 1937 yıllarındaki eğitim istatistiklerine bakıldığında hala bir lisenin varlığı görülmemektedir. Bitlis'te bir daha lise düzeyinde bir okulun açılması için 1953 yılına kadar beklenmek durumunda kalınmıştır. 08/07/1953 tarihli Vatan Memleket İlaveleri: Bitlis İlavesi; Ayrıca Bitlis'teki diğer okulların çeşitliliği ile öğrenci ve öğretmen sayıları için bkz. *Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE), İstatistik Yıllığı, C. 2, Yıl: 1929, s. 30-37; C. 5, Yıl: 1931-1932*; Bahattin Demirtaş, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinde Eğitim ve Öğretim (1923-1938)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, C.11, S. 41*, Ankara 2008, s.71,76, 86.

¹⁴⁵⁹İlk dönem (1919-1923) Bitlis mebuslarından Hüsnü Bey (Orakçioğlu) Bitlis İbtidâî, Mülkî ve Askerî Rüşdiye mezunu, Arif Hikmet Bey (Özdemir) Bitlis Askerî Rüşdiyesi mezunu, Şaban Vehbi Bey (Öztekin) Bitlis İbtidâîsi ve Bitlis Askerî Rüşdiyesi mezunu, Yusuf Ziya Bey Bitlis Sultanisi mezunudur. *Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I.Dönem 1919-1923*, TBMM Vakfi Yayınları No:6, C.3, s.171,173, 179, 180.

¹⁴⁶⁰"Ma'ârifin ta'mîm-i intişâr-ı maksadına mebnî bu senelik (1300/1882-1883) en mühim ve nokta-i mu'tenâda bulunan vilâyât-ı şâhâneye birer ma'ârif müdiri ta'yîn u i'zâm kılınmış ve müdirlerin taht-ı ri'âsetinde olarak vilâyet merkezlerinde birer de Meclis-i Ma'ârif teşkil olunub müdirlere i'tâ olunan ta'limât lâyihası mü'cibince işe başlatılmışlardır." Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi* (Haz. Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 204; Bayram Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 40.

¹⁴⁶¹ Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 40.

Maarif müdürlerinin görevleri H.1316 (1898) tarihli maarif salnamesinde yayımlanan nizâmnâme¹⁴⁶² ile belirlenmiştir. Bu görevler özetle şunlardır: Dârü'l-muallimînin yapımını sağlamak, mekâtib-i ibtidaîyenin tanzim ve ıslahına bakmak, yeni usûle göre öğretmen yetiştirilmesini sağlamak¹⁴⁶³, bütün okulları teftiş etmek¹⁴⁶⁴, görevini hakkıyla yapmayan memurları işten atmak, maarife bırakılan gelirleri toplamak ve bununla ilgili harcamaları yapmak, vilayet maarif bütçesini tanzim ve kontrol etmek, vilayet matbaalarına ve kütüphanelerine nezaret etmek, eski eserlerin kontrolünü sağlamak, gayrimüslim ve ecnebi okulların ruhsat durumu, talimatlara uyup uymadığını kontrol etmek, mezun olan öğretmenlere diploma takdîm etmek, ders saatlerinin durumunu kontrol etmek ve vilayete giren bütün neşriyatın denetim işinden sorumludurlar. Bütün bu görevleri yerine getirebilmeleri için hükümet müdürlere geniş imkânlar tanımıştır¹⁴⁶⁵.

Maarif müdürlerinin sadece taşrada bir memur olmadıkları, verilen sorumluluk ile taşrada yapılmasına başlanılan eğitim reformunun hem yürütücüsü hem de bununla ilgili yapılan/yapılacak bütün faaliyetlerin sorumlusu olarak kabul edildiği görülmektedir. Bu yönüyle müdürlerin idarî¹⁴⁶⁶, malî¹⁴⁶⁷ ve teftiş hizmetleri¹⁴⁶⁸ olmak üzere üç çeşit görev ve sorumluluğu olduğu ifade edilebilir¹⁴⁶⁹.

¹⁴⁶² Bu nizâmnâme 198 maddeden oluşmakta olup, maarif müdürlerinin görevleri ile ilgili olarak 61 madde sıralanmıştır. Nizâmnâmede geçen konu başlıkları özetle şunlardır: 1-Maarif-i Umûmiye Nezareti 2-Meclis-i Kebîr-i Maarif 3-Vilâyet Maarif Meclisleri 4-Maarif Sandıkları 5-Okul çeşitleri 6-Maaşlar 7-Dersler 8-Okulların nerelerde açılacağı. *SNMU*, H.1898 (M.1316), s.136-146; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 287 vd.; Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 22 vd.; Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 469-509.

¹⁴⁶³ “Müdirlerin birinci vazîfeleri ise buldukları vilâyet merkezinde evvel-be-evvel bir dârü'l-mu'allimîn küşâdıyla mekâtib-i ibtida'îyenin tanzim ve ıslâhına bakmak ve usûl-i cedîde üzre tedrîse muktedir mu'allim yetiştirmek olduğundan...” , Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 204.

¹⁴⁶⁴ 20 Temmuz 1893 tarihli belgede zikredildiği üzere, Bitlis Maarif Müdürünün vilayet dâhilindeki okulları teftiş ve diğer muameleleri tedkik etmek amacıyla nezaretten harcırah talep ettiğini, Maarif Nezaretinin ise ihtiyaç olduğu kadar harcırahın maarif iane hissesinden karşılanmasını, zira şu anda böyle bir ödeneği gönderecek durumda olmadığını ifade etmiştir. *BOA. MF. MKT.* 175/165, 06 M 1311 (20 Temmuz 1893).

¹⁴⁶⁵ Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 44.

¹⁴⁶⁶ Memurların ataması, terfileri, görevden alınması ve tayinleri gibi birçok idarî işlerde yetki maarif müdüründe idi. Bu işlerinde -ileride detaylı olarak ifade edileceği üzere- maarif meclisi/komisyonu en yakın yardımcısıydı.

¹⁴⁶⁷ Malî konuların en önemli basamağını hiç şüphesiz hisse-i maarif ianeleri oluşturmaktadır. Bu gelirler birçok vergi kaleminden alınırdı. Bunların toplanması görevi de maarif müdürlerinin idi. 1891 yılında Bitlis vilayetinden Maarif Nezaretine yazılan yazıda “merkez vilâyete mülhak Muş ve Siirt ve Genç sancaklarından şimdiye kadar hisse-i ma'ârife 'â'id ne bir hesâb ve ne de irsâlat vuku'bulduğu gibi diğerlerinden alınan ma'lumât dahi derece-i kifâyet de olmayub hâsîlatları pek cüz'î bir şeyden ibâret göründüğünden gerek hesâbatın rü'yeti ve gerek mekâtibin bir taht-ı intizâma alınması için dâ'îlerinin mülhâkata 'azîmetine lüzûm görünmüş...” denilerek adı geçen gelirin toplanmasında bizzat maarif müdürlerinin yetkili olduğu ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 126/14, 02 B 1308 (11 Şubat 1891).

Maarif müdürlerinin tayini ile ilgili süreç iki şekilde şekillenmiştir. Bunlardan ilki müdürün tayin edileceği vilayete direkt Maarif Nezareti tarafından tayin edilmesi diğeri ise atama yapılacak vilayetin idarecilerinin görev için uygun gördüğü birisini tayin edip, nezaretten bu atamaya onay istemesidir. Yereldeki idarecilerin teklifleri her zaman İstanbul’ da olumlu karşılanmamıştır. Bazen teklif edilen kişi ile ilgili evraklar başkente ulaşınca kadar başka birisinin ataması yapılmıştır. Nihayetinde böyle bir durum Bitlis Maarif Müdür Vekili ve Muhasebe Memuru İbrahim Edhem Efendi’nin maarif müdürlüğüne teklifi esnasında yaşanmıştır¹⁴⁷⁰. Adı geçen kişinin tayin teklifi yapılmış ama nezaretçe Ahmed Hilmi Efendi’nin tayini uygun görülerek bu göreve ataması yapılmıştır.

Maarif müdürleri, verdikleri bu hizmet karşılığında diğer devlet görevlileri gibi maaş alırlardı. Aldıkları maaşlar bütün vilayetlerde aynı değildi. Maarif müdürlerinin maaşları vilayetin derecesine göre belirlenirdi ki Bitlis, üçüncü sınıf bir vilayet olduğundan buranın maarif müdürleri 1.500 kuruş maaş alırdı. Bu maaş, vilayetler arasındaki en alt seviye idi¹⁴⁷¹.

Maarif müdürleri, şikâyet söz konusu olduğunda veya yetkilerini suistimal ettiklerinde haklarında soruşturma açılır ve neticede cezai bir durum gerekiyorsa, gereği yapılırdı¹⁴⁷². Bu ceza, görevden alınmaya kadar varabildiği gibi para cezası olarak da

¹⁴⁶⁸ 16 Şubat 1891 tarihli belgede geçtiği üzere Bitlis maarif müdürünün Bitlis’e mülhak yerlerde yaptığı teftişlerde emirlerine uygun hareket edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 126/33, 07 B 1308 (16 Şubat 1891).

¹⁴⁶⁹ Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 43.

¹⁴⁷⁰ Ocak 1898 tarihli yazı ile Bitlis maarif müdürlüğüne tayin teklifi yapılan Bitlis Maarif Müdür Vekili ve Muhasebe Memuru İbrahim Edhem Efendi, 22 Şubat 1898 tarihli cevabi yazı ile başka bir memuriyete tayin edilmiş ve onun yerine de Meclis-i İdare Başkâtibi ve Vilayet Gazetesi Muharriri Ahmed Hilmi Efendi, maarif müdürlüğüne tayin edilmiştir. 7 Mayıs 1902 tarihli bir başka belgede ise İbrahim Edhem Efendi’nin Sason Kaymakamlığına tayin edildiği zikredilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 40/93, 9 Ş 1315 (3 Ocak 1898); *BOA. MF. MKT.* 386/41, 30 N 1315 (22 Şubat 1898); *BOA. MF. MKT.* 625/23, 28 M 1320 (7 Mayıs 1902).

¹⁴⁷¹ Birinci sınıf vilayetlerdeki maarif müdürleri 2.500 (daha sonra 3.000), ikinci sınıf vilayetlerdeki maarif müdürleri 2.000 (daha sonra 2.500) kuruş maaş alırdı. Bitlis maarif müdürüne tahsis edilen 1.500 kuruşun, 1893 tarihli bir belgede bu görev için uygun görülen Reşad Bey için 500 kuruş fazlasıyla 2.000 kuruşa çıkarıldığı görülmektedir. *BOA. MF. MKT.* 35/36, 26 S 1306 (31 Ekim 1888); *BOA. MF. MKT.* 190/15, 09 C 1311 (18 Aralık 1893).

¹⁴⁷² Bitlis Maarif Müdürü Osman Efendi’nin bazı “tefevühât-ı muzırraya cür’et etmesinden dolayı” taht-ı tevkife alındığı, akabinde yargılanması ile ilgili yazışmalardan sonra nihayet suçsuz olduğu anlaşılınca da serbest kaldığı görülmektedir. *BOA. BEO.* 294/22017, 05 R 1311 (16 Ekim 1893).

verilebiliyordu ¹⁴⁷³ . Bazı müdürlerin de başarısızlıklarından dolayı görevden alınmaları ¹⁴⁷⁴ söz konusu olurken, bazılarının ise adlî bir vakiadan dolayı görevden alındıkları durumlar olmuştur ¹⁴⁷⁵ .

Bitlis maarif müdürlüğü, önce Bitlis merkez Ziraat Bankası'na ait bir odada ¹⁴⁷⁶ iken daha sonra Bitlis Belediye binâsı içindeki bir odaya taşınmıştır. Bu oda aylık 70-75 kuruş bedelle kiralanmıştır ¹⁴⁷⁷ . Ancak kiralanmış odanın ihtiyacı karşılamadığı ve başka bir odaya daha ihtiyaç olduğu tespit edildiği halde ödenek yokluğundan mevcut durumla yetinilmek durumunda kalınmıştır ¹⁴⁷⁸ . Ayrıca kiralanmış odanın tefrişi için de bazı masrafların yapılması gerektiği ve bununla ilgili ihtiyaç listesinin hazırlanıp, Maarif Nezaretine arz edildiği ifade edilmiştir ¹⁴⁷⁹ . Bir süre sonra Bitlis Belediyesi içindeki

¹⁴⁷³ Ali Vefa Efendi, Adana Muhasebe Memuru iken Bitlis Maarif Müdürü Vekili yetkisiyle Muhasebe Memurluğuna tayin edilmiştir. Kendisine bir senet karşılığı borç olarak verilen parayı defalarca uyarılmasına rağmen ödemediği ve bundan dolayı eğer gerekli ödemeyi yapmazsa işine son verileceği kendisine bildirilmiştir. Yine vazifesini kötüye kullanan Bitlis Maarif Müdürü Vekili Ahmed Hilmi Efendi'ye gerekli uyarının yapılması hakkında nezaretin yazı gönderdiği görülmektedir. *BOA. MF. MKT.* 492/37, 11 Za 1317 (13 Mart 1900); *BOA. MF. MKT.* 531/73, 29 C 1318 (24 Ekim 1900); *BOA. MF. MKT.* 716/14, 01 R 1321 (27 Haziran 1903).

¹⁴⁷⁴ 3 Aralık 1885 tarihli belgede zikrolunduğu üzere maliye müfettişleri 1.500 kuruş maaş ile çalışan Bitlis Maarif Müdürü İsmail Hakkı Efendi'nin başarılı olamadığından değiştirilmesini tavsiye etmişlerdir. Onun yerine de İstanbul'dan dirayetli birisinin tayin edilmesini tavsiye etmişlerdir. *BOA. MF. MKT.* 88/122, 25 S 1303 (3 Aralık 1885).

¹⁴⁷⁵ Bitlis'de 1898 yılında maarif müdürü vekili olarak görev icra ederken, meydana gelen bir cinayetten sorumlu olduğu iddiasıyla tutuklanan İbrahim Edhem Efendi'nin bu görevi son bulmuştur. *BOA. MF. MKT.* 403/44, 14 S 1316 (4 Temmuz 1898).

¹⁴⁷⁶ 24 Mart 1902 tarihli belgede geçtiği üzere “*Bitlis ma'ârif idâresinin merkez Ziraat Bank şü'besiyle beraber şü'benin kendi malı bir odada perîşân ve ilticâ edercesine bir hal îfâ etmekte... hiçbir veçhile kabûl olamayacağını bildiğim kabilden belediye dâ'iresinde ufacak bir oda şehri 70 kuruşla isti'câr edilerek dâ'ire-i ma'ârif oraya naklolunmuş ... adeta bir fakîrin hanesinden daha dûn (düşük) bir halde bulunan Bitlis Ma'ârif İdaresi...*” denilerek buldukları odanın ihtiyacı karşılamadığı ifade edilmiştir. Ayrıca “...*ma'ârif idâreleri başlı başına ahz ve sarf-ı emvâla me'mûr oldukları için kasalarının ve senedât ve evrâk-ı sâ'irelerinin hüsn-i muhâfazası zimmunda emin bir mahalde ikâmetleri lâzım geldiği...*” ifade edilerek belediyedeki maarif odası hakkında güvenlik konusunda da bazı endişelerin olduğu görülmektedir. *BOA. MF. MKT.* 616/11, 14 Z 1319 (24 Mart 1902).

¹⁴⁷⁷ *BOA. MF. MKT.* 656/36, 02 Ca 1320 (7 Ağustos 1902); *BOA. MF. MKT.* 661/46, 19 C 1320 (23 Eylül 1902).

¹⁴⁷⁸ 24 Nisan 1904 tarihli belgede zikredildiği üzere “*Vilâyet ma'ârif idâresinin belediye dâ'iresinde 70 kuruş bedel-i şehri ile isti'câr eylediği 4 arşın 'arz ve 8 arşın tulundaki (mimar arşını 75.8 cm olduğuna göre oda 4x75.8=303.2 cm genişlik ve 8x75.8=606.4 cm uzunluktadır.) oda ihtiyâcı gayr-i kâfi olduğu*” denilerek “*münâsib mahal tedârikine gayret edilmekte*” olduğu ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 776/2, 08 S 1322 (24 Nisan 1904).

¹⁴⁷⁹ Zikrolunan odanın tefrişi için gerekli olan eşya ve ihtiyaç listesine bakılacak olursa şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır: Meclis-i maarif odası için

<u>Kuruş Adet</u>		
800	3	İki yan ve bir orta halı
300	5	Meclis-i maarif azalarına mahsus koltuk sandalyesi (adedi) 60 kuruş
120	5	Meclis-i maarif odasına hasır
250	5	İdarenin muhasebe kısmı odasındaki sandalye ve kabinelerinin(?) tamiri ve tefrişine
120	5	Meclis-i Maarif odasına mahsusma'a buri(?) vesairesi

odanın yetersiz olduğu ve kirasının boşuna ödendiği, diğer vilayetler gibi maarif idaresinin hükümet dairesinde faaliyette bulunması için buradan oda tahsis edilmesinin daha uygun olacağı ileri sürülmüş ve bu yönde hazırlıklar yapılmıştır¹⁴⁸⁰. Hükümet dairesinde boş oda bakılmış fakat oda olmadığı görüldükten sonra merkez rüşdiye okulundaki bir odanın tefrişi ve maarif müdürünün de orada bulunan muhasebe memurunun yanına geçmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir¹⁴⁸¹.

3.2.2.2. Maarif Müdürleri

Bitlis'teki ilk maarif müdürü, 9 Haziran 1884 tarihinde 1.500 kuruş maaş ile tayin edildiği anlaşılan Mehmed Şevki Efendi'dir¹⁴⁸². II. Abdülhamid döneminde Bitlis'e tayini maarif müdürü olarak yapılan son kişi, 1893 yılında atanan Hamidiye Mektebi Müessisi Osman Sırrı Bey'dir.¹⁴⁸³ Osmanlı Devleti zamanında kayıtlara geçmiş Bitlis'teki son maarif müdürü ise 1918 yılında görev yaptığı anlaşılan Hüseyin Talat Bey'dir. Bitlis'te görev yapmış maarif müdürlüğü personeli ve görev yaptıkları seneler tablo halinde Ek 53'te gösterilmiştir¹⁴⁸⁴.

100	1	Daire-i Maarifde mevcut defatirin hafızı için dolab
160	2	Muhasebe ve meclis odaları kapılarına ta'alluk edilmek üzere kapu perdesi

Toplam 1.850 kuruş masrafın olacağı ifade edilmiştir. Bu listedeki yapılacaklardan 1.500 kuruşa eşdeğer gelebilecek şekilde, yerelde oluşturulacak komisyonun marifeti ve ihale usulüyle alımın yapılarak ihtiyacın karşılanmasına izin verilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 661/46, 19/C /1320 (23 Eylül 1902); *BOA. MF. MKT.* 776/2, 08 S 1322 (24 Nisan 1904).

¹⁴⁸⁰*BOA. MF. MKT.* 616/11, 14 Z 1319 (24 Mart 1902).

¹⁴⁸¹*BOA. MF. MKT.* 110/63, 1 Z 1306 (29 Temmuz 1889).

¹⁴⁸² Van Rüşdiyesi eski Muallim-i Evveli Mehmed Şevki Efendi'nin bu görevi şartlı kabul ettiği görülmektedir. Zira kendisine bu göreve talip olmasından dolayı bir arzıhal yazdırılmıştır. Bu arzıhalde özetle, eğer evkaf-ı münderiseden gelir hâsıl olursa ileride 2.000 kuruşa tamamlanmak üzere 1.500 kuruş maaş karşılığında bu görevi üstleneceğini, yok eğer beklenen gelir gelmezse de hiçbir şikâyet ve talepte bulunmayacağını peşinen kabul etmiştir. Bu şartlarda tayinin hemen yapılması nezaretçe uygun görülmüştür. *BOA. MF. MKT.* 83/92, 14 Ş 1301(9 Haziran 1884).

¹⁴⁸³ Aslında Osman Sırrı Bey'in tayini Hüdavendigâr vilayetine yapılacakken, buraya Bağdad Mekteb-i İdâdîsi Müdürü Sami Bey'in atanmasından sonra bu vilayetten daha az önemli olduğu ifade edilen Bitlis vilayetine 1893 yılında tayini yapılmıştır. *BOA. MF. MKT.* 178/7, 1 S 1311 (14 Ağustos 1893).

¹⁴⁸⁴Tablo için kullanılan kaynaklar ise şunlardır: SDA, H.1302 (M.1885), s.539; H.1305 (M.1888), s.326; H.1306 (M.1889), s.511; H.1307 (M.1890), s.636; H.1308 (M.1891), s.628; H.1310 (M.1892), s.664; H.1311 (M.1893), s.718, H.1313 (M.1894), s.760; H.1314 (M.1895), s.470; H. 1317 (M.1898), s.578; H.1320 (M.1901), s.650; H.1322 (M.1903), s.714; H. 1323 (M.1904), s.786; H.1324 (M.1905), s.850; H.1325 (M.1906), s.846; H.1326 (M.1907), s.850; H.1329 (M.1910), s.564; H.1330 (M.1911), s.566; H.1331 (M.1912), s.586; H.1332 (M.1913), s.548; *TCDS*, 1926-1927, s.717; 1927-1928, s.722; 1928-1929, s.374; *SNMU*, H.1316 (M.1898), s.948; H.1319 (M.1901), s.452 H.1321 (M.1903), s.394, *SVB*, H.1310 (M.1892), s.111, *BVG*, S.280; *BOA. DH. MUI.* 126/9, 24 Ş 1328 (31 Ağustos 1910); *BOA. BEO.* 659/58, 29 Ş 1319 (11 Aralık 1901); *BOA. ŞD.* 214/12, 10 S 1313 (2 Ağustos 1895), *BOA. DH. MKT.* 2438/76, 22 Ş 1318 (13 Aralık 1900); 2548/109, 14 B 1319 (27 Ekim 1901); *BOA. MF. MKT.* 83/92, 14 Ş 1301 (5 Haziran 1884); 103/54, 11 Ra 1306 (15 Kasım 1888);110/63, 1 Z 1306 (29 Temmuz 1889); 125/111, 27 C 1308 (7 Şubat 1891); 176/94, 18 M 1311 (22 Temmuz 1893); 180/93, 29 S 1311 (11 Eylül 1893); 219/39, 15 S 1312 (18 Ağustos 1894); 221/14, 28 S 1312 (31 Ağustos 1894); 386/41, 30 N 1315

Görev yapan müdürlerin atamasında ve yer değiştirmesinde değişik usullerin kullanıldığı ifade edilebilir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer illeri gibi, Bitlis de sert kış şartlarının yaşandığı bir vilayet olduğundan, soğuktan kaynaklı hastalıklar maarif teşkilatı içindeki kişilerin yer değiştirme nedenleri arasında zikredilmiştir¹⁴⁸⁵. Yine eşdeğer makamlar arasında becayişle yapılıyordu¹⁴⁸⁶. Bazen de kurum içinde unvan değişikliği ile yer değiştirme olmuştur¹⁴⁸⁷. Bitlis maarif müdürlüğüne tayin olduğu halde göreve başlamayanların da olduğu ifade edilebilir¹⁴⁸⁸. Diğer memuriyetlerde olduğu üzere Bitlis maarif müdürünün ataması sürecinde de ilginç bazı durumlar ortaya çıkmıştır. Örneğin vilayetten münasip birisinin ataması yapıldıktan sonra hemen göreve başlatılıp, onay için Maarif Nezaretine durum iletilirdi. Nezaret, ya onay verir ya da yerine başka birisini atardı. 1900 tarihinde Bitlis vilayetinden, zikrolunan görev için münasip biri tayin edilip, nezarete bildirilmiştir. Nezaretin onay haberi beklenirken, adı

(22 Şubat 1898); 400/10, 22 M 1316 (12 Haziran 1898); 862/8, 1 Ra 1317 (10 Temmuz 1899); 541/45, 27 Ş 1318 (20 Aralık 1900); 2350/100, 27 M 1318 (27 Mayıs 1900); 95/31, 18 C 1318 (13 Ekim 1900); 577/41, 27 Ca 1319 (11 Eylül 1901); 592/38, 21 Ş 1319 (3 Aralık 1901); 631/34, 27 S 1320 (5 Haziran 1902); 757/36, 25 L 1321 (14 Ocak 1904); 763/41, 29 Z 1321 (17 Mart 1904); 696/27, 16 M 1321 (14 Nisan 1903); 636/21, 11 Ra 1321 (7 Haziran 1903); 751/35, 03 N 1321 (23 Kasım 1903); 763/32, 28 Za 1321 (15 Şubat 1904); 766/60, 19 Z 1321 (7 Mart 1904); 787/51, 09 R 1322 (23 Haziran 1904); 938/22, 09 Ca 1324 (1 Temmuz 1906); 1053/9, 07 R 1326 (9 Mayıs 1908); 1084/36, 12 Za 1326 (6 Aralık 1908); 1086/73, 20 Za 1326 (14 Aralık 1908); 1123/18, 05 Ca 1327 (25 Mayıs 1909); 1119/13, 23 R 1327 (14 Mayıs 1909); 1164/7, 10 Za 1328 (13 Kasım 1910).

¹⁴⁸⁵ Bitlis Maarif Müdürü ve Muhasebe Memurluğunu 2 yıldan fazla bir süredir icra ettiğini ifade eden Mehmed Aziz Efendi, soğuktan dolayı hasta olduğunu, hastalığının katlanarak ağırlaştığını ve böyle giderse görevini ifaya da engel olabileceğine binaen başka bir yere tayin edilmesini istemiştir. Tayin talebi ilerde uygun bir yer bulunursa o zaman dikkate alınmak üzere, şimdilik rededilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 955/59, 10 Ş 1324 (29 Eylül 1906).

¹⁴⁸⁶ Bitlis Maarif Müdürlüğü Muhasebe Memuru Mustafa Cemal Efendi, Van Maarif Muhasebe Memuru Osman Nuri Efendi ile becayiş talebinde bulunmuş ve bu talebi yerinde bulunarak yeri değiştirilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 163/44, 22 Ş 1310 (11 Mart 1893).

¹⁴⁸⁷ 2 sene önce tayin edilen Bitlis Maarif Sandık Emini Tevfik Efendi'nin muhasebe memurluğuna geçiş yaptığı görülmektedir. Zaten 1900 yılının sonlarına doğru gelindiğinde Tevfik Efendi'nin adı, artık muhasebe memuru olarak belgelerde zikrolunmaktadır. Burada iken hakkında görevi suistimal nedeniyle soruşturma ve akabinde de hakkında mahkeme süreci başlatılmıştır. Mahkemesi devam ederken de görevine vekâleten devam etmesine bir süre izin verilmişse de daha sonra yerine bir vekilin bulundurulması istenmiştir. Nihayetinde görevden alınmış ve yerine 17 Mart 1904 tarihinde Maarif Müdürlüğüne vekâlet yetkisiyle birlikte Mehmed Aziz Efendi bu göreve tayin edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 536/45, 27/B /1318 (20 Kasım 1900); *BOA. MF. MKT.* 631/34, 27 S 1320 (5 Haziran 1902); *BOA. MF. MKT.* 757/36, 25 L 1321 (14 Ocak 1904); *BOA. MF. MKT.* 763/61, 29 Za 1321 (16 Şubat 1904); *BOA. MF. MKT.* 763/41, 29 Z 1321 (17 Mart 1904).

¹⁴⁸⁸ 4 Kasım 1893 tarihinde Gelibolu İdâdîsi Müdürüne 1.500 kuruş maaşla müdürlük teklif edildiği halde netice alınmamıştır. 5 Şubat 1894 tarihli belgede Basra Maarif Müdürlüğünün lağvı ile Bitlis Maarif Müdüriyetine 2.000 kuruş maaşla tayin edilen İsa Efendi ve Bursa Mekteb-i İdâdîsi Müdürü Alaaddin Bey'in 1.200 kuruş maaşla Bitlis Maarif Müdüriyetine tayin edildiği halde memuriyet mahalline geldiği ile ilgili hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. *BOA. MF. MKT.* 185/55, 24 R 1311 (4 Kasım 1893); *BOA. MF. MKT.* 194/131, 29 B 1311 (5 Şubat 1894); *BOA. MF. MKT.* 197/67, 23 Ş 1311 (1 Mart 1894).

geçen göreve başka birisinin tayin edildiği haberi gelmiş ve maarif müdürü görevinden alınmıştır¹⁴⁸⁹.

Maarif müdürlüğü teşkilatı için tayin edilen personel için “*tercüme-i hal varakası*” denilen personelin kişisel bilgileri ile birlikte iş deneyimi, yani önceki mesleği, aldığı ceza/ödülleri vb. bilgilerin bulunduğu ve ilgili makamlarca onaylanan belge talep edilirdi¹⁴⁹⁰. Bu şekilde kişinin işe uygunluğu tespit edilebilirdi. Tayin edilen memur, asaleti tasdik oluncaya kadar yarım maaş, asaleti tasdik olunduktan sonra da maaşının tamamını alırdı¹⁴⁹¹.

Vilayetteki maarif işlerinin yürütülmesi için müdürden başka diğer görevlilerde çalışırlardı. Vilayet maarif idarelerinin kadroları genel olarak: 1-Maarif müdürü, 2-Maarif kâatibi, 3-Muhasebeci (Muhasebe Memuru)¹⁴⁹², 4-Sandık emini¹⁴⁹³ olmak üzere

¹⁴⁸⁹ Bitlis vilayeti idare meclisi başkitaletinden maarif müdüriyetine 1900 yılında tayin ettirilen Ahmed Hilmi Efendi'nin yerine Konya Maarif Muhasebe Memuru Emin Efendi'nin 1.500 kuruş maaşla atanmasından dolayı Ahmed Hilmi Efendi açıkta kalmıştır. Ahmed Hilmi Bey'in mağduriyeti bununla da sınırlı kalmamıştır. Görev yaptığı süre içinde kadrosunun hak ettirdiği maaşın –nezaret onayı daha alınmadığı için- yarısını alması gerekirken tamamını aldığından 6.000 kuruşluk bir de borcu ortaya çıkmıştır. Bu borcu o yaşarken ödeyemediği gibi, o öldükten sonra 1906 yılında ailesinden tahsil etme yoluna gidilmiştir. *BOA. MF. MKT. 531/20, 27 C 1318 (22 Ekim 1900); BOA. MF. MKT. 531/52, 28 C 1318 (23 Ekim 1900); BOA. MF. MKT. 675/9, 23 Ş 1320 (25 Kasım 1902); BOA. ŞD. 221/33, 11 R 1324 (4 Haziran 1906); BOA. MF. MKT. 958/26, 21 Ş 1324 (10 Ekim 1906).*

¹⁴⁹⁰ Bitlis maarif müdürlüğü sandık eminiğine seçilen Tevfik Efendi'nin tercüme-i hal varakası istenmiş olup, özellikle daha önceki görevleri ile ilgili detaylı olarak bilgi istenmiştir. Tevfik Efendi'den boşalan yere de Abdulkadir Kadri, sandık emini olarak tayin edilerek, tercüme-i hal varakası istenmiştir. *BOA. MF. MKT. 400/10, 22 M 1316 (12 Haziran 1898); BOA. MF. MKT. 631/34, 27 S 1320 (5 Haziran 1902).*

¹⁴⁹¹ 22 Nisan 1898 tarihli belgede vekâleten ataması yapılmış olan memurlara asaletleri tasdik oluncaya kadar maaşlarının yarısı kadar ödeme yapılması bildirilmiştir. Bu duruma 4 Ağustos 1899 tarihli başka yazıda açıklık getirilerek, nezaretçe tayin edilmesi gerektiği halde mahallerince seçilen maarif görevlilerine asaletleri tasdik edilinceye kadar yarım maaş, tayinleri mahallerine ait olanlara da işe başlamalarından itibaren tam maaş verilmesi gerektiği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT. 393/28, 30 Za 1315 (22 Nisan 1898); BOA. MF. MKT. 458/55, 26 Ra 1317 (4 Ağustos 1899).*

¹⁴⁹² Muhasebe memurlarının hesaptan kaynaklı hatalarının maaşlarından tazmin edildiği, hatta gereksiz yere telgraf gönderilmesinin dahi bedelini ödemek zorunda oldukları dönem içerisindeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Bu da bu memuriyette görev alacak kişilerin seçiminde titiz davranılması gerektiğini, bu göreve talip olanların da sorumluluğun bilincinde ve gerekli donanımına sahip olmaları gerektiğini göstermektedir. *BOA. MF. MKT. 219/39, 15 S 1312 (18 Ağustos 1894); 221/14, 28 S 1312 (31 Ağustos 1894); 424/23, 07 B 1316 (21 Kasım 1898).*

¹⁴⁹³ Veznedar, para işlerinin teslim alınması ve teslim edilmesi hususunda yetkilendirilmiş görevli. Sandık Emini'nin yüklendiği görevin risklerinden dolayı devletçe görevlendirilmesi için kefil usulü şart koşulmuştur. Yani kendisine kefil olabilecek birisini bulması gerekiyordu. Anlatılanlara uygun bir gelişme 1894 yılında görevlendirilen Abdülkerim Efendi'nin tayini sürecinde ortaya çıkmıştır. Adı geçen kişinin kefil olarak Ahlât kazasından Makri Veledi Ohennes'in adı geçmektedir. Makri evinin değerini 30.000 kuruş bedel ile beyanda bulunmuştur. Fakat kefaletle bedel olan gayr-i menkullerin emlak kaydında kefalet için beyan olunduğuna dair şerh verilmesi gerektiği halde bu işlem yapılmadığından kefil Mekri'nin kefaletinin geçersiz olduğunu ve yerine başka birisinin bulunması gerektiği Abdülkerim Efendi'ye bildirilmiştir. Yine 9 Haziran 1906 tarihinde tayini gerçekleştirilen Bitlis Sandık Emini Derviş Haki Efendi'nin kefil olan kişi aynı gerekçe ile sorun yaratmıştır. Beyanda bulunduğu gayr-i menkulün şerh edilmemesi, yani bir nevi ipotek altına alınarak satılmasının önüne geçilmesi işlemini yapmadığından

dört kişiden müteşekkildir. Fakat bu sayı vilayetlere göre azalıp çoğalabilmiştir¹⁴⁹⁴. Bitlis maarif müdürlüğü teşkilatında iş yoğunluğuna bağlı olarak görev yapan personel sayısında da değişiklik olmuştur. Maarif müdürünün yanında maarif müfettişi, muhasebe memuru, muhasebe memuru refiki, sandık emini ve odacı gibi unvanlarla başka personel de görev yapmıştır. Bu memurların aldığı maaşlar vilayetten vilayete değişiklik arz etmekle beraber Bitlis'teki maarif müfettişi 3.000-3.500 kuruş, muhasebe memuru 1.000 kuruş, muhasebe memuru refiki (yardımcısı) 200-250 kuruş, muhâsib/sandık emini 200 kuruş maaş almaktaydı¹⁴⁹⁵. Odacılar için bu dönemde uygun görülen maaş ise 50 kuruş idi¹⁴⁹⁶. Maaş konusunda çalışanlardan dönem içinde zam talepleri gelmiştir. Bu talepler bazen olumlu karşılanarak maaşları arttırılmış olmasına rağmen çoğunlukla kaynak tedariki bahane edilerek reddedilmiştir¹⁴⁹⁷.

Nüfusu karışık olan vilayetlerde biri Müslim, diğeri gayrimüslim olan iki müfettiş bulunacaktı. Vilayetteki iş ve işleyişin sağlıklı yürümesi ve diğeri teftiş işleri için müfettişler görevlendirilmiştir. Bitlis vilayetindeki müfettişlere bakıldığında, 1889 yılında Erzurum Maarif Müdürü Murad Bey'in, 1890 yılında ise Trabzon Maarif Müdürü'nün 3.000 kuruş maaşla, Erzurum, Bitlis ve Van Maarif Müfettişliğine tayin edildiği ifade edilmektedir¹⁴⁹⁸. 1900'dan 1909 yılına kadar Vilayet Maarif Müfettişi

kefillik işlemi başarısızlıkla sonuçlanmıştır. *BOA. MF. MKT.* 241/48, 29 C 1312 (28 Aralık 1894); *BOA. MF. MKT.* 938/22, 9 Ca 1324 (1 Temmuz 1906).

¹⁴⁹⁴ Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 41.

¹⁴⁹⁵ Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869 – 1922)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 565; 1895 yılına ait bir belgede Bitlis Maarif Müdürü Vekilliği de yürüten Muhasebe Memuru Osman Nuri Efendi'nin 800 kuruş maaşının yanında 400 kuruş da vekâlet ücreti aldığı ifade edilmiş, bu durum açığa çıktıktan sonra da maaşına 200 kuruş zam ile maaşı 1.000 kuruşa çıkmış ve vekâlet ücreti kesilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 254/13, 07 L 1312 (3 Nisan 1895); *BOA. MF. MKT.* 541/45, 27 Ş 1318 (20 Aralık 1900).

¹⁴⁹⁶ 8 Mayıs 1893 tarihli belgede geçtiği üzere Bitlis maarif müdürlüğünün odacı tahsisi ile ilgili isteği, nezaretçe onaylanarak, uygun birisinin aylık 50 kuruş maaş ile çalıştırılması için yetki verilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 167/100, 21 L 1310 (8 Mayıs 1893).

¹⁴⁹⁷ 1900 yılının 5 Nisan ve 5 Haziran tarihlerinde muhasebe memuru refiki/kâtibi için 100 ve sandık emini için 50 kuruş zam talep edilmiş fakat diğeri vilayetlerde eşdeğer memurların aldığı maaştan fazla olacağı ve istenen zammın karşılığı olmadığı gerekçesiyle bu talep reddedilmiştir. Dönemin Maarif Müdür Vekili ve Muhasebe Memuru Ali Vefa, maarif muhasebe memuru refiki için kendi maaşından kesinti yapılarak istenen zammın yapılmasını teklif etmiş fakat bu teklifi de kabul edilmemiştir. 1900'ün Aralık ayına ait başka bir belgede ise Muhasebe Memuru Refiki/Kâtibi Tevfik Efendi'nin 200 kuruş olan maaşının 250'ye çıkarılması teklifi uygun görülmüş ve gerekli zam yapılmıştır. *BOA. MF. MKT.* 505/13, 22 M 1318 (22 Mayıs 1900); *BOA. MF. MKT.* 541/45, 27 Ş 1318 (20 Aralık 1900).

¹⁴⁹⁸ Kodaman, bir önceki yılı 1900 yılına bağlayan süreçte bu göreve atanan kişinin bu vilayetlerdeki mekâtib-i ibtidaiyenin çoğaltılması ve Hristiyan okullarının teftiş işleri için görevlendirilen Bekir Bey olduğunu ifade etmiştir. Bekir Bey, Maarif Nezaretince Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerini teftiş görevlendirilmiş, Şefik Bey ise Bitlis Maarif Müdürlüğü kadrosunda, vilayet teftiş kurulunda görev icra etmiştir. Bu anlamda aynı sene içinde biri üç vilayete bakan umûmi, diğeri sadece Bitlis vilayeti emrinde hususî olmak üzere iki isim zikrolunmuştur. Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 54;

İzmirli Şefik Bey'in¹⁴⁹⁹ görev yaptığı görülmektedir. Şefik Bey, göreve ilk başladığı 1900 yılında 3.000 kuruş maaş alırken 1902 yılına gelindiğinde maaşı 3.500 kuruşa çıkmıştır. 1909 – 1910 tarihinde vilayet dâhilinde bir tane maarif ve dört tane de ibtidâî müfettişinin görev yaptığı dönem içinde hazırlanan istatistiklerden anlaşılmaktadır¹⁵⁰⁰. 1911 ve 1912'de Namık Ekrem Bey bu görevi yürütmüştür. Vilayet dâhilinde dönem içinde herhangi bir gayrimüslim müfettişin görev yaptığına dair bir kayda rastlanmamıştır.

Maarif müfettişlerinin maaşının ödenmesinde bazı sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. Şefik Bey'in 15 aylık maaşının biriktiği ve bu süreçte ödeme yapılmadığı dile getirilmiştir¹⁵⁰¹. Hatta bazı dönemler Müfettiş Şefik Bey ile birlikte öğretmenlerin de 20-30 kadar maaşının içerde kaldığı, yani ödenek olmadığından ödenemediği görülmektedir. 6 Ağustos 1904 tarihli belgede zikrolunduğu üzere, maaşı ödenmediğinden Şefik Bey'in durumunu Bitlis vilayetine bildirdiği, bu teşebbüs ile Maarif Nezaretini durumdan haberdar etmek istediği fakat vilayetin bunu nezarete iletmediği bildirilmiştir. Bunun üzerine Şefik Bey, Bitlis'teki İngiliz Konsolosu vasıtasıyla Maarif Nezaretine ulaşarak istifasını sunmuştur¹⁵⁰².

Vilayet dâhilinde uzun süre sadece bir müfettişin görev yaptığı, teftişe çıkmakta bazı sıkıntılar yaşadığı, ondan başka diğer memur ve öğretmenlerin de teftiş işinde ona yardımcı olduğu dönem içindeki yazışmalardan anlaşılabilir¹⁵⁰³. 1910 yılına gelindiğinde vilayet maarif teşkilatında sadece maarif müfettişi değil, bir de

BOA. MF. MKT. 113/86, 6 Ra 1307 (31 Ekim 1889); *BOA. MF. MKT.* 115/163, 4 B 1307 (24 Şubat 1890).

¹⁴⁹⁹ 13 Haziran 1900 tarihli bir belgede Şefik Bey'in bu göreve tayin edildiği ifade edilmektedir. Bu tayin ile ilk defa görev yeri Bitlis vilayetine hasredilmiş bir müfettiş tayin edilmiştir. Şefik Bey, Dersaadet'te Hariciye'de çalışırken Bitlis vilayetine maarif müfettişi sıfatıyla atanmış ve bu görevde 9 yıl aralıksız çalışmıştır. 9 yıllık hizmetten sonra tekrar İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 508/1, 14 S 1318 (13 Haziran 1900); *BOA. DH. MKT.* 2787/82, 15 Ra 1327 (6 Nisan 1909).

¹⁵⁰⁰ Ayrıca Osmanlı Devleti'nin diğer vilayetlerinde görev yapan müfettiş sayıları için bkz. *BOA. MF. HTF. (Maarif Nezâreti Heyet-i Teftişîye Kalemi)* 1/32, 1325 (M.1909-1910).

¹⁵⁰¹ *BOA. MF. MKT.* 960/19, 28 Ş 1324 (17 Ekim 1906); *BOA. DH. MKT.* 2861/36, 15 S 1327 (25 Haziran 1899).

¹⁵⁰² Bu durumun ortaya çıkmasının sebebi ise, Ticaret ve Nâfia Nezareti'nin, Bitlis maarif iane hissesiyle sonraki tahsilâtının başka yere harcanmadan gönderilmesi talebi üzerine vilayet maarif sandığında ödeneğin bırakılmamasıdır. *BOA. MF. MKT.* 795/5, 26 Ca 1322 (8 Ağustos 1904).

¹⁵⁰³ Gayrimüslim ve ecnebi okulların teftiş çalışmaları merkez rüşdiye merkezi öğretmeni Hacı Mehmed Tevfik Efendi'nin de katıldığı, bu meyanda Muş'daki Ermeni okullarını teftiş ettiği ve teftiş sırasında tespit ettiği 22 adet kitab-ı muzır (zararlı) ve 6 harita ile program haricinde 17 adet kitaba el koymuş ve bu kitapları Bitlis Posthanesine 2 çuval içinde 16 Ekim 1901 tarihinde teslim etmiştir. 30 Ekim 1901 tarihinde de İstanbul Posthanesinde bunlar teslim alınmıştır. *BOA. MF. MKT.* 611/47, 24 Za 1319 (4 Mart 1902).

ibtidaî müfettişinin çalıştığı görülmektedir¹⁵⁰⁴. Teftişe çıkan personele harcırah denen yolluk ödenirdi. Bu harcırahın ödenmesi konusunda büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Zira Bitlis merkeze bağlı kasaba ve köylere teftişe çıkılamamasının en önemli sebebi olarak harcırahın ödenememesi gösterilmiştir¹⁵⁰⁵.

Muhasebe memurlarının yaptığı hesaplama ve diğer yanlışlıklardan sorumlu tutuldukları, maddi bir kayba sebebiyet verdilerse bunun tazmininden de sorumlu tutulup gerekirse para cezası¹⁵⁰⁶ ile cezalandırıldıklarına şahit olunmaktadır. Yahut dışarıdan borçlandıkları birisine borçlarını ödeyemez durumuna düştüklerinde, maaşlarından her ay ¼ oranında kesinti yapılarak bu borçları ödenmeye çalışılırdı¹⁵⁰⁷. İdarî anlamda yerine getirmeleri gereken görevlerde ihmalleri bulunduğu zamanlarda yine maaştan kesme cezaları uygulanırdı¹⁵⁰⁸. Muhasebe memurları hakkında geçmişe dönük soruşturmaların ve cezai işlemlerin yürütüldüğü de görülmektedir¹⁵⁰⁹. Bazı memurların ise vilayet içindeki başka kurumlarda ve genellikle cezalandırma amaçlı maarif müdürlüğünde istihdam edildiği durumlar da olmuştur¹⁵¹⁰.

¹⁵⁰⁴ Bu iki müfettişliğin birleştirilmesi için çabaların sarf edildiği zikredilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 1162/57, 8 L 1328 (13 Ekim 1910).

¹⁵⁰⁵ Diğer bir sebep ise, teftiş için planlanan Mayıs ve Haziran aylarında teftişe çıkılmadığı zaman ondan sonraki aylarda gayrimüslim okullarının köylerde olanlarının ziraat işlerinden dolayı öğrencilerinin okula devam etmediklerinden teftiş edilememesi olarak gösterilmiştir. Hatta Temmuz başından Eylülün ortasına kadar okulların bu sebepten tatil olduğu ifade edilmiştir. Bu sırada ise merkez ve civardaki Müslim okullarında görevli memurların/öğretmenlerin görevinin başında bulunmamaları teftişini tamamen imkânsız kılmaktadır. *BOA. MF. MKT.* 605/25, 29 L 1319 (8 Şubat 1902).

¹⁵⁰⁶ Vilayet Muhasebe Memuru Osman Nuri Efendi, Genç rüşdiyesi öğretmeni Abdülaziz Efendi'nin vekâlet ve asalet maaşları ile ilgili noksan olarak hesap yaptığından bu noksanlığın giderilmesi ve hatayı yaptığından dolayı maaşından kesinti yapılarak cezalandırılması istenmiştir. Yine başka bir mevzuda ise Bitlis Maarif İdaresi'nin tefrişi için, izin verilenden fazla harcama yaptığından Osman Nuri Efendi'nin yapılan fazla harcamayı kendi maaşından karşılayarak cezalandırılması istenmiştir. *BOA. MF. MKT.* 219/39, 15 S 1312 (18 Ağustos 1894); *BOA. MF. MKT.* 221/14, 28 S 1312 (31 Ağustos 1894).

¹⁵⁰⁷ Bahse konu olan duruma 1901 yılında muhasebe memurluğunu icra eden Ali Vefa Efendi düşmüştür. Terzi Vaço'ya olan 2.512 kuruşluk borcunu ödeyemeyince maaşının çeyreği oranında bir kesintinin yapılması ve kesilen miktarın hak sahibine ödenmesine karar verilmiştir. Öte yandan daha Adana vilayetinde çalışırken senet karşılığında kendisine verilen 1.000 kuruşun halen Maarif Nezaretine geri ödenmediğinden borcun ödenmesi, ödenmemesi durumunda görevine son verileceği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 531/73, 29 C 1318 (24 Ekim 1900); *BOA. MF. MKT.* 592/38, 21 Ş 1319 (3 Aralık 1901).

¹⁵⁰⁸ Bu durumu örneklendirecek bir gelişme 14 Ekim 1892 tarihinde yaşanmıştır. İstanbul'a gönderilmesi gereken şehriye cetvellerinin zamanında gönderilmemesinden dolayı Bitlis maarif müdürü ile muhasebe memurunun maaşlarından ¼ oranında kesinti yapılması yoluna gidilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 151/105, 22 Ra 1310 (14 Ekim 1892).

¹⁵⁰⁹ İbrahim Hakkı Efendi, 1897 yılında hem maarif müdürü vekili hem de muhasebe memuru olarak görev yaptıktan bir sene sonrasında ve artık görevde değilken hakkındaki bazı iddialar dile getirilmiştir. Belgede geçtiği üzere hakkındaki iddialara bakılırsa görevini kötüye kullanmak, zimmete para geçirmek, iltimas gibi değişik suçlamalarla karşı karşıya kalmıştır. Maarif Nezareti, ilgili memur hakkında hukukî takibatın yapılmasına müsaade etmiştir. *BOA. MF. MKT.* 414/42, 22 R 1316 (9 Eylül 1898).

¹⁵¹⁰ İbrahim Edhem Efendi, Bitlis vilayeti mektubi mümeyyizliği ile Bitlis gazetesi muharrirliğini yürütmekte iken 1898 yılında yerine görevlendirilen kişi tarafından tehdit ve kendi rızası olmaksızın

Bitlis maarif müdürlüğünün defaatle talep ettiği muhasebe memuru yardımcısı ve muhasebe memurlarının mülhakata çıkması gerektiği yönündeki talepleri, maarif bütçesinin yetersizliği ve vilayetin işlerinin yoğun olmamasından dolayı, Maarif Nezaretince reddedilmiştir. Buna mukabil müdürlükteki işlerin aksadığını ifade etmek için Hâsılat-ı Maarifiye Defterinin gönderilemeyeceği ifade edilmiştir. Buna rağmen diğer vilayetlerdeki gibi ayrıca bir personelin istihdam edilemeyeceği, mevcut personelin işini aksatması halinde sorumluluğuna katlanacağı ifade edilmiştir¹⁵¹¹. Bir süre sonra maarif müdürlüğünün bu talebi karşılık bulmuş olacak ki 1899 Nisan'ında muhasebe memuru refiki (yardımcısı) olarak Tevfik Efendi bu göreve tayin edilmiştir¹⁵¹². Sandık emininin görev yaptığına dair ilk kayıtlar da 1892 yılına aittir ve ilk görevlendirilen kişi de İsmail Hakkı Efendi'dir. 1901 yılından itibaren Bitlis maarif müdürlüğü bünyesinde bir odacının çalıştığı ve isminin de Muhiddin Ağa olduğu kayıtlara girmiştir¹⁵¹³.

9 Haziran 1884'ten 15 Temmuz 1893 tarihine kadar yani Osman Sırrı Efendi'nin¹⁵¹⁴ maarif müdürlüğüne tayinine kadar Bitlis maarif müdürlüğü, maarif müdürleri tarafından idare edilmiş, 13 Mart 1894 tarihinden itibaren ise bu görev vekâleten muhasebe memurları tarafından yürütülmüştür. Bu tarihte Bitlis maarif müdürü kadrosu lağv edilerek tahsisatı meclis-i maarif ve encümen-i teftiş ve muayene azaları maaşatı meyanına nakledilmiştir. Böylece maarif müdürlerine verilen 1.500-2.000 kuruşluk maaş, yerine aynı işleri yürütmekle görevlendirilen muhasebe memuru sayesinde devletin uhdesinde kalmıştır¹⁵¹⁵. Bu durum, 17 Ekim 1908 tarihinde Maarif

vilayet maarif müdürlüğü bünyesindeki maarif muhasebeciliğine nakledilmiştir. Burada bir süre görev yaptıktan sonra hakkındaki iddialardan beraat edecek ve tekrar eski görevine iade edilecektir. *BOA. DH. MKT.* 2133/67, 28 C 1316 (13 Kasım 1898).

¹⁵¹¹*BOA. MF. MKT.* 279/26, 05 Ra 1313 (26 Ağustos 1895); *BOA. MF. MKT.* 606/40, 05 Za 1319 (13 Şubat 1902); *BOA. MF. MKT.* 638/40, 20 Ra 1320 (27 Haziran 1902).

¹⁵¹²Tevfik Efendi, Bitlis Rüşdiyesi mezunu olup, bu göreve tayin edildiğinde daha 20 yaşında bile değildi. Göreve başladıktan 8 ay sonra, yaptığı işlerin çok karışık olduğu ve maaşının az olduğunu ifade ederek maaşına 50 kuruş zam talep etmiş, bu talebi Maarif Nezaretince uygun görülerek maaşı 250 kuruşa çıkarılmıştır. *BOA. MF. MKT.* 400/10, 22 M 1316 (12 Haziran 1898); *BOA. MF. MKT.* 541/45, 27 Ş 1318 (20 Aralık 1900).

¹⁵¹³Maarif Müdürlüğünde çalıştığına dair bilgi, ilk defa bu yıl içindeki kayıtlara yansımıştır. Kendisine bütçe dışı bir ödeme yapıldığından fazla verilen maaşın geri alınması ve yanlışlığın düzeltilmesi hususunda yapılacak işlemler noktasında resmi kayıtlara konu olmuştur. *BOA. MF. MKT.* 552/8, 23 Z 1318 (13 Nisan 1901).

¹⁵¹⁴Osman Sırrı Efendi, bu göreve 1.500 kuruş maaş ile tayin edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 176/94, 18 M 1311 (1 Ağustos 1893).

¹⁵¹⁵Bu tarihte Bitlis Maarif Muhasebe Memurluğunun yanında Maarif Müdürlüğü Vekilliğini de yürüten Osman Nuri Efendi, bir yıldan fazladır vekâleten yürüttüğü göreve asaleten tayini talebine cevaben,

Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarifi tarafından Diyarbakır, İşkodra gibi vilayetlerle birlikte Bitlis vilayeti maarif müdürülüğüne de müdür kadrosunun tekrar verilmesi ve atamasının yapılmasıyla son bulmuştur. Trabzon İdâdî Mektebi Müdürü Hazım Efendi, 2.500 kuruş maaşla tekrar oluşturulan Bitlis maarif müdürlüğü görevine tayin edilmiştir¹⁵¹⁶.

Maarif müdürleri, bazı dönemlerde “Vilayet Gazetesi Muharriri” olarak sorumluluk almışlardır. İbrahim Edhem Efendi ve Ahmed Hilmi Efendi'nin maarif müdürlüğü ile birlikte Bitlis Vilayet Gazetesi Muharrirliğini de yürüttükleri görülmektedir. Cumhuriyet dönemi salnamelerinde (1926-1927 ve 1927-1928 yılları) maarif müdürü belirtilmemiş sadece maarif memurları zikrolunmuştur.

3.2.2.3. Maarif Meclisinin Teşekkülü ve Azaları

1 Eylül 1869 yılında yürürlüğe giren Maarif-i Umûmiye Nizâmname'si'ne göre, Maarif Nazırı başkanlığında ilmî ve idarî olmak üzere iki daireden oluşan Meclis-i Kebîr-i Maarif¹⁵¹⁷ kurulmuştur. İlmî daire, ders kitapları ve diğer bilimsel kitapları telif ve tercüme ettirecek, Türkçenin ilerlemesine çalışacaktı. İdarî daire ise, okulların, maarif meclislerinin, müze, kütüphane ve matbaaların idaresiyle, öğretmenlerin özlük işleriyle, eğitimle ilgili tahkikat ve muhakemelerle meşgul olacaktı¹⁵¹⁸. Zikrolunan nizâmname ile Meclis-i Kebîr-i Maarif'in adeta bir şubesi olarak bütün vilayetlerde maarif müdürleri başkanlığında maarif meclisleri¹⁵¹⁹ kurulmaya başlanmıştır¹⁵²⁰.

Maarif Nezareti, bunun mümkün olmadığını zira 13 Mart 1894 tarihinden beri müdürlük makamının maaşıyla birlikte lağvedildiğini ama maaşına 200 kuruşluk bir zamlı maaşının 1.000 kuruşa çıkarıldığını ifade etmiştir. Bu durumun irdelenmesi bir başka usulsüzlüğün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Zira bir yıldan fazladır müdürlüğe vekâleten bakan Osman Efendi, aylık 400 kuruş vekâlet ücretini bütçede karşılığı olmadığı halde almıştır. İşte Maarif Nezareti bu usulsüzlüğün tazmini noktasında alınan fazla ücretlerin geri ödenmesini talep etmiştir. Böylece devlet, hem gereksiz memur çalıştırmaktan kurtulmuş oluyor hem de kendi zararını tazmin etmiş oluyordu. *BOA. MF. MKT.* 254/13, 7 L 1312 (3 Nisan 1895).

¹⁵¹⁶*BOA. MF. MKT.* 1079/40, 5 L 1326 (31 Ekim 1908).

¹⁵¹⁷ Nizâmnamenin 131'den 139. maddesine kadar ki kısmı, bu meclisin teşkilat ve görevleri hakkındadır.

¹⁵¹⁸ Akyüz, *a.g.e.*, s. 175; Cahit Yalçın Bilim, *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, No: 1067, Eskişehir 1998, s.137, 138; Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 22; Koçer, *a.g.e.*, s.88-90; Cavit Binbaşoğlu, *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara 2009, s.177, 178.

¹⁵¹⁹ Nizâmnamenin 143 ve 144. maddeleri, bu meclisin teşkilat ve görevleri hakkındadır.

¹⁵²⁰ Nizâmnameye göre Vilayet Maarif Meclislerinin görevleri şöyle özetlenebilir: 1-Maarif Nezaretinden alacağı emir ve talimatları yerine getirmek. 2- Maarif Nizâmname'si'nin hükümlerine uyulmasını sağlamak. 3- Okullar için gönderilen tahsisatı ve halktan toplanacak yardımcı muhafaza etmek ve gerektiği şekilde sarfına dikkat etmek. 4- Vilayetteki, okul, kütüphane ve matbaa gibi kuruluşları denetlemek 5- Okulların teftişiyle ilgilenmek. 6- Vilayetin eğitim-öğretim açısından durumunu bir raporla bildirmek ve alınması gereken önlemleri raporda belirlemek. 7- Öğretmen seçimi ya da tayinini yapmak. 8- Sınavları

1872'de ilk defa Tuna ve Bağdat vilayetlerinde maarif meclisi açılmıştır¹⁵²¹. Zamanla diğer vilayetlerde de bu meclis teşekkül etmiştir. Maarif meclisleri için oluşturulacak heyetlerde, ihtiyaca binâen bir Müslüman, diğeri gayrimüslim iki yardımcı; yine ikisi Müslüman ve ikisi gayrimüslim dört gözlemci; sayıları dört ile on arasında değişen yarı yarıya oranda Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan üyeler ile bir kâtip, bir muhasebeci ve bir sandık emininin bulunması uygun görülmüştür. Bu sayı, 1892 tarihinde yapılan değişiklikle vilayet merkezlerinde bulunan maarif meclisi üyelerinin sayısı altı; sancak ve kazalardakilerin ise üç olarak düzenlenmiştir¹⁵²². Meclislere, yörenin ileri gelenlerinden de üyeler seçilerek ileriki aşamalarda okullar için arsa temini ve okul yapımı gibi işlerde yerel halktan gerekli desteği sağlama konusunda büyük yardımlar alınmıştır¹⁵²³.

Bitlis'te maarif meclisinin açılmasının ehemmiyeti ile ilgili yapılan yazışmalarda Bitlis'in bulunduğu konum itibariyle önemli olduğu, burada maarif meclisinin bulunmamasının okulların ve eğitimin ileriye taşınamamasına sebebiyet vereceği, bunun da öğrencilerin eğitim nimetinden mahrum olmaları gibi bir sonuç doğuracağı dile getirilmiştir. Böylece meclisin görev ve sorumluluk alanı kısmen belirlenerek Bitlis'te de bir meclisin açılmasının gerekliliği dile getirilmiştir. Bitlis'in ilk maarif müdürü olan Mehmed Şevket Efendi'ye 1884 tarihinde maarif meclisinin teşekkülü ile ilgili yetki verilmiş ve kurulması için girişimlerde bulunulmuştur. Hatta bu heyetin kaç kişiden oluşacağı da ifade edilmiştir. Maarif meclisine 4-5 kişinin seçilmesi ve hemen göreve başlamaları istenmiştir. Yalnız takip edilen yazışmalarda bu çabaların neticeye vardığı ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamadığından 30 Mayıs 1890 tarihi meclisin teşekkül tarihi olarak kabul edilmiştir¹⁵²⁴.

Osmanlı Devleti'nde ilk defa maarif meclisi açan Bağdat ve Tuna vilayetlerinden 18 sene sonra ancak Bitlis'te böyle bir meclisin açılmış olması, reformların hayata geçiş aşamasında Bitlis'in bulunduğu bölge itibariyle içinde bulunduğu mahrumiyeti net olarak ortaya koymaktadır. Yine de sonuç olarak vilayet

yaptırmak ve diploma vermek. Haydaroğlu, *a.g.e.*, s. 27, 28; Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*,s. 47; Akyüz, *a.g.e.*, s.175.

¹⁵²¹ Koçer, *a.g.e.*, s. 91.

¹⁵²² Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*,s. 44, 45, 47; Binbaşoğlu, *a.g.e.*, s. 178.

¹⁵²³ 1899 ve 1900 yıllarında mecliste görev alan Hâci Necmeddin Efendi ve Hatibzâde İsmail Hakkı Efendi'nin Bitlis'in ileri gelenlerinden ve yörede tanınan insanlardan olduğu ifade edilebilir.

¹⁵²⁴ *BOA. MF. MKT.* 83/92, 14 Ş 1301(9 Haziran 1884).

maarif teşkilatında böyle bir değişim yapılacak reformlara büyük ivme kazandırmıştır. 1890 yılından sonraki meclis üyeleri ile birlikte tespit edilebilen maarif meclisi üyeleri tablo halinde Ek 54'te gösterilmiştir¹⁵²⁵.

Maarif meclisi teşkil edildikten sonra maarif müdürlüğü ile birlikte Bitlis belediyesine ait bir odada, kira karşılığında belli bir süre çalıştıktan sonra, komisyonun Hükümet Dairesinde daha uygun bir odaya aktarılması yönünde girişimler olmuştur¹⁵²⁶. Komisyonun ilk teşkilinden dört sene sonra komisyon yeniden teşekkül ettirilerek yenilenmiştir¹⁵²⁷.

Maarif idaresi kadrosunda bulunan müdür, muhasip, sandık emini, kâtip ve müfettişler maarif meclisinin daimî ve tabii üyesi durumundadırlar. Maarif idaresine sadece Müslümanlardan görevli alınmıştır. Vilayette telif ve tercüme olunan kitap ve risalelerin yayın izni ve teftiş görevinin de 1309 (1891-92) tarihinden itibaren maarif meclislerine verildiği görülmektedir¹⁵²⁸.

Vilayet maarif meclisi başkanlığını genellikle maarif müdürleri yürütmekte iken istisnai bir durum olarak valinin de meclise başkanlık ettiği zamanlar olmuştur. Sancaklarda mutasarrıflar, kazalarda ise kaymakamlar, maarif komisyonlarına başkanlık yapmışlardır. Bitlis Vilayeti Maarif Meclisine 1890 ve 1892 yıllarında maarif müdürü, 1898 yılında muhasebe memur vekili ve 1899 ve 1900 yıllarında ise vali bizzat başkanlık etmiştir. Meclisteki üye sayılarına bakılırsa, meclisin reis ile beraber 1890'da 7, 1892 ve 1898 yıllarında 5, 1899 ve 1900 yıllarında ise 11 kişiden oluştuğu görülmektedir. 1900 yılından sonraki süreçte -kaynaklar sınırlı olduğundan- görev yapan meclis üyelerinin isimleri ve sayısı tam olarak bilinmemektedir.

¹⁵²⁵BVG, S.193; SVB, H.1310 (M.1892), s.111; H.1316 (M.1898), s.107; H.1317 (M.1899), s.111; H.1318 (M.1900), s.111; BOA. BEO. 2257/169214, 02 Za 1321 (20 Ocak 1904); BOA. DH. MKT. 215/27, 08 Z 1323 (3 Şubat 1906).

¹⁵²⁶Belgede "...gayr-i münâsib bir mahalde bulunmakta ve bunun için kira verilmekde iken ahiren dâ'ire-i hükümet dâhilinde mahalli münâsib tahsîsât edilerek idâre-i mezkûrenin mahal-i mezbûre naklolunacağı vilâyet-i 'alîyeleri ma'ârif müdüriyeti vezâ'ifini de ifâya me'mûr muhâsebe me'mûru tarafından bildirilmek ..." denilerek hem kiradan kurtulmak hem de çalışma şartlarına uygun başka bir yerin daha uygun olacağı ifade edilmiştir. BOA. MF. MKT. 815/73, 18 N 1322 (26 Kasım 1904).

¹⁵²⁷BOA. MF. MKT. 815/73, 18 N 1322 (26 Kasım 1904).

¹⁵²⁸"...kütüb ve resâ'ilin vilâyât-ı şâhâne merkezlerinde mün'âkid ma'ârif meclislerinde teftiş ve mu'ayenesiyle mes'ûliyeti ma'ârif müdirlerine râcî' olmak şartıyla neşrine ruhsat i'tâsı Meclis-i Kebir-i Ma'ârif'ce taht-ı karâra alınarak vilâyât ma'ârif müdürlerine tebliğ-i keyfiyet edilmiştir." Mahmud Cevad İbnü'ş Şeyh Nâfi, a.g.e., s. 244.

3.2.2.4. Maarif Bütçeleri

Tanzimat Dönemi ile birlikte Osmanlı İmparatorluğunda modern anlamda bir bütçe geleneğinin doğduğunu görüyoruz. Bu dönemin malî bürokrasisi açısından önemli bir gelişme hiç şüphesiz “Umur-ı Maliye Nezareti”nin tüm malî işleri kontrol eden bir nezaret olarak kurulmasıdır. Maliye hazinesinin kurulması ve Maliye Nezareti'nin tüm malî işleri kontrol eden bir kuruluş haline dönüşmesi ile bütçelerin hazırlanması mümkün hale gelebilmiştir. Tanzimat Dönemi'nin ilk resmi bütçesi olarak 1863/64 malî yılı bütçesi gösterilmektedir¹⁵²⁹.

Tanzimat yönetimi hazırladığı bütçelerin uygulanmasını da titizlikle izleyerek her yıl hazinenin fiili gelir ve giderini gösteren kesin hesaplar düzenlemiştir. Merkezdeki bütün bu gelişmeler ve ciddiyet taşrada da kendisini göstermiş, vilayetlerde de bütçeler hazırlanmaya başlamıştır. 26 Nisan 1871 yılında yayımlanan “Vilayet Mesarifat-ı Umûmiyesi Hakkında Talimat”¹⁵³⁰, merkezde hazırlanan bütçelerin vilayetlere nasıl yansıdığını göstermesi açısından önemlidir. Bu talimatname dokuz bendden oluşmaktadır. Talimatnamede vilayet mal sandıklarından kullanılacak masraf çeşidi olarak dâhiliye, maliye, şer'îye, maarif, ticaret ve nafia sayılmıştır. Vilayet masrafları için “Muvazene Defterleri” tutulmuş ve bu defterdeki harcama kalemleri arasında geçişlere izin verilmemiştir. Ancak ilgili nezaretten izin alındıktan sonra bu ihtimal gerçekleşebilmiştir. Vilayetin genel olarak birisi maaşlar ve diğeri belirlenmemiş masraflar olmak üzere iki tane de masraf kalemi olmuştur¹⁵³¹.

Kazalardan, sancaklara, sancaklardan da vilayetlere gelir gider hakkında kaleme alınmış defter ve cetveller muntazam bir şekilde incelenerek gelir kaynaklarının hesabı yapılmıştır. Vilayette bu gelirleri ve masrafları bir araya getirip merkez sancak, bağlı diğer sancak ve kazaların gelir ve gider kalemlerini şekillendirerek umûmi vilayet bütçesini detaylandırarak hazırlıyordu. Vital Cuinet'in tespitlerine göre 19. yüzyılın son çeyreğinde Bitlis vilayetinde gelir kalemlerinin en başında âşar vergisi gelmekteydi. Âşardan sonra ağnam vergisi ikinci ve emlaktan gelen gelirler de üçüncü sırada

¹⁵²⁹ Selda Kaya Kılıç, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.20, S.31, Ankara, s.193, 194.

¹⁵³⁰ Talimat hakkında detaylı bilgi için bkz. *Düstur, I. Tertib, C. II*, s. 74-78; Sarkız Karakoç, Külliyyat-ı Kavanin, “Vilayetin Mesarifat-ı Umûmiyesi Hakkında Talimat”, 16. Cilt, s.5199.

¹⁵³¹ Selda Kaya Kılıç, “a.g.m.”, s.194.

geliyordu¹⁵³². Bu tespitlere bakılırsa tarım ve hayvancılık vilayetin en önemli gelir kaynaklarıdır.

Vilayet bütçelerindeki önemli bir kalem olan maarif hizmetleri için ihtiyaç duyulan kaynak, vakıf gelirlerinin ve gayrimenkul vergisi maarif hissesinin yanı sıra, halktan toplanan öşür maarif yardım hissesi ve hamiyetli ahaliden alınan yardım paraları ile finanse edilmiştir¹⁵³³.

Bitlis maarif müdürlüğünün de diğer vilayetlerde olduğu gibi vilayet dâhilindeki okul ve kurumlarına ita edilmiş bir bütçesi vardır. Bitlis vilayetine ait her yıl düzenlenmiş bu bütçelerinin Maarif Nezaretince onaylandıktan sonra vilayete tebliği icra edilmiş ve yapılacak harcamaların bu bütçe çerçevesinde yapılması istenilmiştir¹⁵³⁴. Bütçedeki harcamalar ve gelir-gider cetvellerinin düzenlenip, Nezarete gönderilmesinden maarif müdürleri sorumluydu. Bunlar, nezaretin izni olmadan büyük harcama yapamazlardı¹⁵³⁵.

Bitlis vilayetinde 1896 yılı maarif bütçesine bakıldığında gelir kalemi olarak en büyük payı a'şar vergisinin oluşturduğunu, bunun yanında zebhiyye ve diğer vergiler ile sahipsiz kalmış vakıf gelirlerinin de kaynak olarak hesaplandığı görülmektedir.

Gider kalemlerine bakıldığında ise merkez vilayet maarif müdürlüğü, Bitlis merkez idâdîsi, merkez ve bağlı sancak ve kazalardaki rüşdiyeler ile vilayetin tamamındaki ibtidaîlerin masrafları bu bütçeden karşılanmaktadır. Merkez sancaktaki idâdî için ayrılan bütçe (54.750 kuruş) dört rüşdiye ve yedi ibtidaî için ayrılan bütçeden (49.484) daha fazladır. Bütçede dikkat çekici bir husus da gelir ile gider arasındaki dengenin sağlanmış olmasıdır. Bitlis vilayeti, merkez sancak, bağlı sancak, kaza ve köylerinin tamamını kapsayan 1896 yılı maarif bütçesi¹⁵³⁶ gelir ve gider kalemi olarak Ek 65'te gösterilmiştir.

¹⁵³² Bitlis vilayetinin son beş yılına ait gelir kalemleri için bkz. Cuinet, *a.g.e.*, s.554.

¹⁵³³ Hatip Yıldız, Diyarbakır Vilayeti Maarif Masraf Bütçeleri (1870-1920), *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, Sayı 1, Diyarbakır 2009, s.91.

¹⁵³⁴ Maarif Nezaretinden Bitlis vilayetine 4 Ağustos 1898 ve 13 Ekim 1900 tarihinde yazılan yazıda vilayet bütçesinin onaylanarak geri gönderildiği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 409/41, 16 Ra 1316 (4 Ağustos 1898); *BOA. MF. MKT.* 530/24, 18 C 1318 (13 Ekim 1900).

¹⁵³⁵ Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 42.

¹⁵³⁶ *BOA. Y. EE.* 131/22, 11 L 1313 (26 Mart 1896).

1896 yılına ait bütçede dikkati çeken bir husus, maarif müdürü ile ilgili herhangi bir bütçenin ayrılmamış olmasıdır. Zira bu yıl içinde maarif müdürü görevini, vekâleten muhasebe memuru icra ettiğinden müdürün adı zikredilmemiştir. Bundan dolayı da bütçedeki maaş yükü büyük oranda hafiflemiştir. Zira müdürün alacağı aylık maaş 1.500 kuruştan hesaplandığında yıllık bazda 18.000 kuruş eder ki bu meblağ 1896 yılı için ayrılan maarif müdürlüğü masraflarının tamamından daha fazladır. Aynı yıl içinde doğudaki diğer vilayet bütçelerine bakıldığında aynı kalemler için Sivas'ta 47.160, Mamuratülaziz'de 53.160, Erzurum'da 56.400 ve Diyarbakır'da ise 46.560 kuruş bütçeden pay ayrıldığı görülmektedir¹⁵³⁷. Bitlis maarif müdürlüğü ise bu yılı 16.200 kuruşluk bir bütçeyle idare etmiştir.

Bitlis vilayeti ile ilgili incelenecek olan diğer bir bütçe de 1904 yılı bütçesidir. Bu bütçeye bakıldığında, 1896 yılındaki bütçede geçen idâdî okulunun bu bütçede zikredilmediği görülmektedir. Dârü'l-muallimîn okulu için ilk defa 7.500 kuruşluk bir pay ayrıldığı görülmektedir. Bu pay, rüşdiye okullarına tahsis edilen pay ile kıyaslandığında (6 okul için 69.900 kuruş) rüşdiye okulları başına düşen miktardan (11.650 kuruş) daha az olduğu görülmektedir.

Bütçede, vilayet maarif müdürlüğüne tahsis edilen pay (66.420 kuruş), neredeyse rüşdiyelere tahsis edilen paya (6 okul için 69.900 kuruş) eşittir. Bu durum, bir de 1896 yılı bütçesinde maarif müdürlüğüne ayrılan pay ile kıyaslandığında (16.200 kuruş), 1904 yılı bütçesi içerisinde Bitlis maarif müdürlüğünde çalışan personelin maaşı ve diğer giderleri konusunda ayrılan paya (66.420 kuruş) bakıldığında büyük oranda iyileştirme yapıldığını ortaya koymaktadır. Bütçedeki bu artışın nedenleri detaylar verilmediğinden bilinmemekle beraber, vilayette 1889 yılından itibaren görev yaptığı tespit edilen maarif müfettişlerinin maaşının miktarı bu artışta etkili olmuş olabilir¹⁵³⁸. Vilayet dâhilinde yapılması düşünülen değişimin önündeki en büyük sorun olarak zikredilen ödenek yetersizliği konusunda iyileştirmenin yapıldığı ifade edilebilir.

¹⁵³⁷ Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 41, 42.

¹⁵³⁸ Bitlis maarif müfettişinin bu yıl içinde aldığı maaş dikkate alındığında aylık 3.000 kuruştan yıllık 36.000 kuruş eder ki 66.420 kuruşluk bir bütçede bu azımsanmayacak bir orana tekabül eder.

1904 bütçesinde dikkat çeken bir husus da gelir gider arasındaki açıktır¹⁵³⁹. Gelir olarak hesaplanan 250.100 kuruş, gider olarak hesaplanan 283.580 kuruşu karşılayamamış ve 33.480 kuruş açık vermiştir. Bu açık vakıf-ı münderise¹⁵⁴⁰ olarak isimlendirilen metruk kalmış, vasisi olmayan vakıf gelirlerinin buraya aktarılmasıyla kapatılmaya çalışılmıştır. 1904 yılı maarif bütçesi gelir ve gider kalemleri Ek 66'da gösterilmiştir.

Bütçedeki en önemli gelir kaynağı tarımsal üretimden alınan “a’şar hisse-i i’anesi”dir. Hisse-i maarif i’anesi kalemlerinin içinde a’şar i’anesi aynı şekilde büyük paya sahiptir. Yine muhtelif binâlardan alınan müsakkafât i’anesinden de maarife pay ayrılmıştır¹⁵⁴¹.

Bitlis maarif müdürlüğü personeline 1909 yılının Nisan ayında ayrılan paya bakıldığında, ödenek miktarının 20.325 kuruş olduğu görülmektedir¹⁵⁴².

Bütçelere ağır bir maliyet getiren öğretmen maaşları ile ilgili olarak bazı uygulamalara da değinmek faydalı olacaktır. Öğretmen maaşlarının 6 aylık kısmının Bitlis Ziraat Bankası’nda bakiyede kalması bu dönemde uygulanan ve hakkında ara ara şikâyet söz konusu olan bir uygulamadır¹⁵⁴³. Öğretmen maaşlarından çok çeşitli

¹⁵³⁹ Bu açık önceki bütçelerde de olmuş ki buna çareler aranmıştır. Bitlis maarif müfettişinin maaşından kesinti yapılarak arttırılan meblağ ile H.1318 (M.1900) yılı bütçe açığının kapatılması önerisi kabul edilmemiş; bunun yerine vilayet dâhilindeki okulların bütçelerindeki diğer masraflar kısmından kesintilerin yapılarak bütçeye eklenmesi istenmiştir. *BOA. MF. MKT.* 640/58, 26 Ra 1320 (3 Temmuz 1902).

¹⁵⁴⁰ “*Meşrûtü'n-leh münderis vâridât-ı mevkûfenin tevcih-i pâdişahi ile tasarruf olunan sadaka tevliyeti kısmından hayrât ve meberrâtı mevcut olanların hizmet mukâbilinde olan muhassesât-ı meşrutâsı ifrâz olunduktan ve münderis olanların dahi câmi' ve medrese ve mekteb ve çeşme ve köprü misillü ihtiyâcât-ı 'âmmeyi mutazammın bulunanları i'mâr ve ihyâ ile vakfın fazla vâridâtı kalır ise kezâlik bedel-i hizmet olarak bir mikdârı münâsibi mütevellisine terk ve tahsîs kılındıktan sonra mâ'adâsının ve bu sınıftan vaktiyle bir takım nâmlar ile mârrin ve 'âbirinin it'âm ve beytûteti için vaz' ve te'sis olunmuş olduğu hâlde tagayyur-ı ahvâl sebebiyle çok vakitten beri münderis ve metrûk kalarak vâridâtı 'âdetâ mukata'a ve 'akâr hükmünde bilâ istihkâk şuna buna mü'ekkel olmuş ve hey'et-i asliyelerine i'âdeleri te'sisi mutasavver bulunan mekâtibe nisbetle gayr-i mühim bulunmuş olan bir takım vakıflar vâridâtının dahi tamamen ma'ârif sandığına hasr u tahsîsi husûsuna Ma'ârif Nezâret-i Celîlesi'nden vuku'bulan iş'âr üzerine bi'l-istizân irâde-i senîyye-i cenâb-ı pâdişâhî müte'allik buyurularak icâb-ı icrâ kılınmış olmakla keyfiyetin i'lânına ibtidâr kılındı.*” Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 201.

¹⁵⁴¹ H.1319 (1903) senesine ait eğitime ait bina vergisi oranları Bitlis'te 8.271 kuruş 17 para, Muş'ta 13.357 kuruş 7 para, Siirt'de 8.976 kuruş 37 para, Genç'te 2.478 kuruş 30 paradir. *BOA. MF. MKT.* 784/78, 25 Ra 1322 (9 Haziran 1904).

¹⁵⁴² *BOA. MF. MKT.* 1128/54, 25 Ca 1327 (14 Temmuz 1909).

¹⁵⁴³ Sancak, kaza ve nahiye merkezlerinde görevli öğretmenlerin 6 aylık maaşlarına mukabil olan meblağın Ziraat Bank şubelerince daimi surette tevkihi usul olarak benimsenmiş olduğundan bu usulün değiştirilmeyeceği Bitlis Maarif Müdürlüğü'ne bildirilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 475/33, 24 C 1317 (30 Ekim 1899).

kesintiler yapılmaktadır. Örnek vermek gerekirse; Bitlis'in Zeydan Mahallesi ibtidaîsi öğretmenliğine tayin edilen Yakup Efendi ile ilgili olarak "... *ilk maaşın nisfiyla bakiyesinden % 5 (kuruş) tekaüd ve tamamından % 1 (kuruşun) mazuliyet aidatının ve her mah maaşından aidat-ı ma'lumenin bi't-tevkif makamı mahsusuna tisyarı...*" denilerek yapılacak kesintiler özetlenmiştir¹⁵⁴⁴. Bir de rüşdiyelerdeki kesintiye bakılacak olursa, Bitlis inas rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin edilen Emine Münire Hanım'ın tayininden sonra maaşı kısmında bahsedildiği üzere ilk maaşının yarısı kesildikten sonra kalan maaşından aylık % 5 tekaüd ve toplam maaşından % 1 mazuliyet kesintisinin yapılması istenilmiştir. Ayrıca bir defaya mahsus % 5 harik/yakacak i'anesinin de kesilmesi istenilmiştir¹⁵⁴⁵. Emeklilik için kesilen % 5' lik kısım Tekaç Sandığına, % 1'lik kısım ise Maarif Sandığına gönderilmiştir. % 5'lik yakacak kesintisi bazı okullarda % 10 olarak alınmıştır¹⁵⁴⁶. Öğretmenler bir yerden başka bir yere tayin edildikleri zaman bugün km başına alınan harcırah o dönemde saat başına alınırdı. Örneğin, Diyarbakır'dan Bitlis'e tayin edilen Servet Nefise Hanım'a saat başına 5 kuruşluk bir harcırah hesaplanmıştır¹⁵⁴⁷. Bu oran genellikle bütün memurlara uygulanmıştır. Yine süreklilik arz etmeyen kesintilerin de yapıldığı görülmektedir. Mesela 1900 yılında yapılan Hicaz demiryolu i'anesi için maarife bağlı öğretmen ve müstahdemlerden birer aylıkları mukabilinde maaşlarından on ay süreyle yüzde onluk (% 10) bir kesintinin yapılması bildirilmiştir¹⁵⁴⁸.

Bitlis maarif müdürlüğünde görevli sandık emini ve muhasebe memurunun maaşlarına zam talep etmeleri üzerine, talepleri yerinde görülmemiş ve neden yerinde görülmediğini ifade etmesi adına bazı gelir kaynakları paylaşılmıştır. Bitlis maarif müdürlüğü bünyesinde çalışan personelin maaşlarının nerelerden karşılanmaya çalışıldığını göstermesi adına bu gelir kaynakları önemlidir¹⁵⁴⁹.

¹⁵⁴⁴BOA. MF. MKT. 549/49, 14 Z 1318 (4 Nisan 1901).

¹⁵⁴⁵BOA. MF. MKT. 553/3, 01 M 1319 (12 Aralık 1901).

¹⁵⁴⁶BOA. MF. MKT. 501/10, 1 M 1318 (1 Mayıs 1900).

¹⁵⁴⁷BOA. MF. MKT. 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

¹⁵⁴⁸BOA. MF. MKT. 536/50, 29 B 1318 (22 Kasım 1900).

¹⁵⁴⁹ Siirt'de han'es-sebil icaresinden

Muş' da maarif malı olup bu kere zahire çıkarılan dükkânın icaresi

Mekâtib-i Rüşdiye icar karşılığı olan mekteb icaresinden mütebaki kalan

Mekâtib-i Rüşdiye mesarif-ı müteferrikalarından tasarruf edilen yüzde beş

1180

400

100

120

+-----

Toplam **1.800**

Muhasebe Kâtibi maaşına karşılık tutulan

1.200

Kalan **600**

3.3.Modern Okullar

Modern okul tabirinden kasıt, Tanzimat Dönemi ile birlikte inşa süreci başlayan yeni usûl ibtidaîler, rüşdiye, idâdî, dârü'l-muallimîn, dârü'l-muallimât ve dârü'l-fünûn gibi kurumlardır. Eski kurumlarda ıslah çalışması ile birlikte asıl hedef modern eğitim kurumlarının sayısının artırılması olmuştur. Bu kapsamda devletin en ücra köyüne kadar bu okulların ulaştırılması için azami gayret sarfedilmiştir. Bu noktada devlet imkânlarının elverdiği ölçüde sonuç alınmıştır. Modern okullar, resmi olanlar ve yabancı devlet ile gayrimüslim okulları olarak tasnif edilebilir.

3.3.1.Devlet Okulları

Osmanlı Devleti'nin kendi imkânları ölçüsünde yurdun her bir yanına açmaya çalıştığı bu okullar, ekonomik açıdan yaşanan sıkıntılardan dolayı istenildiği hızla yaygınlaştırılmamıştır. Buna rağmen önceki dönem ile kıyaslanmayacak bir sayıda okulun II. Abdülhamid döneminde açıldığı görülmektedir. Bu tablo, devletin eğitim yatırımlarına verdiği emehhiyetin tezahürü olarak ifade edilebilir. Eğitim yatırımlarındaki en büyük pay hiç şüphesiz sıbyan/ibtidaî okullarına aittir. Zira hemen her köyde ve mahallede açılması hedeflenmiş olduğundan büyük bir maliyet getirmiştir.

3.3.1.1. Sıbyan Okulu ve İbtidaîler

Osmanlı Devleti'nin eğitim reformu kapsamında eski usûlde eğitim veren sıbyan okullarını yeni usûlde eğitim veren ibtidaî okullarına dönüştürmek adına önce İstanbul'dan başlayarak tüm vilayetlerinde bu ıslahatı gerçekleştirmek istemiştir¹⁵⁵⁰. Bu doğrultuda İstanbul'da hedeflenen dönüşüm gerçekleştirilmiştir¹⁵⁵¹. 1838'de rüşdiyeler

Sandık Emni maaşına karşılık tutulan	600

	000

BOA. MF. MKT. 505/13, 22 M 1318 (22 Mayıs 1900).

¹⁵⁵⁰ “Maarif Nezâret-i Celîlesi Cânibinden Memâlik-i Şâhâne'nin her tarafınca intişâr-ı emr-i ma'ârifeye çalışılarak evlâd-ı ahâlinin teshil-i hüsn-i tâlim ve terbiyeleri maksadı hayr-marsadına mebnî taraf taraf mevcûd olan mekâtib-i sıbyâniyenin ıslâh-ı ahvâliyle ibtidâ'îye hey'etine ifrâğ ve ircâ' ile usûl-i cedîde üzere teşebbüs olunmakta bulunmuş...” Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nâfi, a.g.e., s.200.

¹⁵⁵¹ “1299 (1881-1882) senesini küşâd eden şu'ûn-ı ma'ârifin ibtidâsı yine mekâtib-i ibtidâ'îye meselesidir. Kadîm mekâtib-i sıbyâniyenin pey-der-pey ibtidâ'îyeye tahvîli usûl-i tedrisin ıslâhı gâyesine ma'tûf tedâbir-i esâsiyeden olmakla... usûl-i cedîdeye tahvîl olunan mekteb-i ibtidâ'îlerden görülen fevâ'id

açılınca bunlara öğrenci hazırlayan sıbyan okullarına ibtidaî adı verilmiştir. Bu okullar, 8 Nisan 1847’de düzenlenen program ve yönetim şekliyle yeni bir düzene kavuşmuş ve “mekâtib-i ibtidaîye” ismiyle ilk defa 1872 yılında eğitim faaliyetine başlamıştır¹⁵⁵². Tanzimat döneminde şehir merkezindeki mahallelerde ve kazalarda açılmaya başlanan sıbyan okulları, II. Abdülhamid döneminde ibtidaî adıyla yaygınlaşarak nahiye ve büyük köylere kadar ulaşabilmiştir¹⁵⁵³. Öğretim süresi 4 yıl olan bu okullara 6 yaşını tamamlayan kız/erkek çocuklar kaydedilir ve ilkokul seviyesinde bir eğitim ve öğretim verilirdi. 1891’de köy okulları 4 yılda kaldığı halde şehir okulları 3 yıla indirilmişti¹⁵⁵⁴. 4 yıllık ibtidaî okulu ders programına bakıldığında şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır¹⁵⁵⁵: Birinci Sınıf Elifba-yı Osmanî, Kur’an-ı Kerim, Kıraat-ı Türkce, Hesab-ı Zihni, İkinci Sınıf Kur’an-ı Kerim, İlmihal, Ma’lumat-ı İbtidaîye, Ta’addad ve Terakim, Hattı Telis (Salis), Üçüncü Sınıf Kur’an-ı Kerim, Tecvid, Sarf-ı Osmanî, Hesab, Sülüs ve Nash, Dördüncü Sınıf Kur’an-ı Kerim, Coğrafya, Tarih, Kava’id-i İmla, Hesab, Hatt-ı Rik’a.

Dönem içinde özellikle kırsal kesimde yapılacak olan ibtidaî okullarından beklentiler sıbyan okulları ile kısmen ortak olmakla beraber farklı beklentiler de vardır¹⁵⁵⁶. II. Abdülhamid Dönemi’nden önce ıslahı ile ilgili çok ciddi çalışmaların yapılmadığı ibtidaîler, 1882 yılından itibaren sıbyan okullarının yanında sayısal olarak artmaya başlamıştır¹⁵⁵⁷. Mevcut sıbyan okullarının, ibtidaî standartlarına kavuşturulması için dönem içinde sık sık ıslahat çalışmaları yapılmıştır. 1909 yılına gelindiğinde artık birçok okul usûl-i cedîd öğretimini uygular hale gelmiştir¹⁵⁵⁸. 6 Ekim 1913 Tedrisât-ı İbtidaîye Kanunu’ndan sonra Fransız ilkokulları sistemine uyularak rüşdiye ve ibtidaîye birleştirilerek altı yıllık ibtidaî okulu haline getirilmişlerdir¹⁵⁵⁹.

ve muhassenât-ı ‘azimeye binâ’ en Dersa’adet’de bulunan ekser mekâtib-i sıbyâniye işbu usûle tahvil olunduğu gibi bu def’a da Fatih civârında nalburlar karşısında Sultan Mahmûd Hân-ı Sâni’nin vâlidesi Nakşidil Vâlide Sultan’ın binâ-kerdesi bulunan mektebin tarz-ı tadrîs-i usûl-i cedîdeye tahvil edilmiştir.” Mahmud Cevad İbnü’ş Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s.192-193.

¹⁵⁵² Aydın, *a.g.e.*, s.140.

¹⁵⁵³ *Bitlis İl Yıllığı 1971*, s.105; *Bitlis İl Yıllığı 1973*, s.15.

¹⁵⁵⁴ Cahid Baltacı, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, *Osmanlı Ansiklopedisi, C. II*, s.67.

¹⁵⁵⁵ SDA, H.1298 (M.1881), s.265.

¹⁵⁵⁶ Örneğin 30 Ocak 1900 tarihinde bu konuda yazılan telgrafnâmede “...mekâtib-i ibtidaîye-i İslamiye vüçûda getirilerek ahlak ve akâ’id-i İslâmiyenin muhâfazasına ve bunlarda yalnız Kur’ân-ı Kerim ve İlmihâl ve Kitabet-i Terakkîye ve Muhtasar Hesâb ile Tarih-i ‘Osmanî tadrîsine kemâl-ı derece itinâ olunması emr ve fermân buyurulduğu...” denilerek bu okullardan beklenti açıkça ifade edilmiştir. Telgrafnâmenin tamamı için bkz. BOA. MF. MKT. 401/54, 05 S 1316 (25 Haziran 1898).

¹⁵⁵⁷ Aydın, *a.g.e.*, s.140.

¹⁵⁵⁸ Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s.66-69.

¹⁵⁵⁹ Baltacı, *a.g.e.*, s. 67.

Eğitimin ilk basamağı olan ibtidaî okullarının açılmasına dair dönem içinde Bitlis vilayetiyle Maarif Nezareti arasında birçok yazışma gerçekleşmiştir¹⁵⁶⁰. Bu yazışmalarda özellikle eski okulların “*usûl-i cedîd*” üzere eğitim için dönüştürülmeleri, yeni yapılanların ise bu usule göre açılmalarının sağlanması üzerinde durulmuştur. Bu işteki kararlılığı ifade etmek adına 21 Haziran 1899 tarihli bir belgede, Bitlis’te mevcut okulların ıslahı ve lüzumu kadar yeni okulun tesisi gerektiği, bunun için tahsis edilen gelir yetmez ise Maarif Nezaretinin aldığı maarif varidatının % 75-80 kadarı, o da yetmezse tamamının bu işler için kullanılabilmesine olanak sağlanabileceği ifade edilmiştir¹⁵⁶¹. Nihayetinde de 1910 yılından itibaren “*Maârif İ’ane Varidatı*”nın tamamı bu yatırımlar için kullanılmaya başlanmıştır¹⁵⁶². Bu gelirin dışında Zebhiyye resmi¹⁵⁶³ hâsılatı ile evkâf idaresi tarafından sahihsiz kalmış vakıf gelirlerinin maarife terk olunması lüzumu görülmüştür. Bitlis’te bunlardan maarif varidatı hissesi ve evkâf-ı münderisenin maarife terki uygun görülmüş ama Zebhiyye resmi Şam’da açılan Mekteb-i Tıbbiye geliri içinde gösterildiği için uygun görülmemiştir.

Okulların yapım ve ıslahı konusunda dönem içinde birçok rapor gerek ilin valisi ve gerekse ıslahat komisyonu başkanının ismiyle Dersaadet’e bildirilmiştir. Bu raporlardan özellikle kapsam ve içerik bakımından önemli olduğu düşünülen Bitlis Valisi Mehmet Rauf Şerif’in 12 Şubat 1890 ve 3 Eylül 1890 tarihlerinde kaleme aldığı vilayetin adliye, zaptiye, mülkiye, maliye ve maarif ile ilgili durumu ve kendi yaptıklarını anlattığı raporunda¹⁵⁶⁴ özetle; Vilayet ahâlisinin cehâleti ve aşiretlerin/kabilelerin itaatsizliğinin eğitimsizlikten kaynaklandığını, bunun için bir yandan mevcut okulların ıslah edilmesi öte yandan öğretmenlerin büyük bir gayretle

¹⁵⁶⁰ 6 Haziran 1905 tarihli belgede nahiye ve köylerde toplam 41 okulun olduğunu bunlardan 10’unun “*Usûl-i cedîde*” ve 29’unun ise “*Usûl-i Atika*” üzere olduğu ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 862/8, 02 R 1323 (6 Haziran 1905); 13 Mart 1909 tarihli bir başka belgede ise Bitlis merkez ve çevresinde yeniden 17 adet ibtidaî okulunun tesis edildiği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 1105/66, 20 S 1327 (13 Mart 1909).

¹⁵⁶¹ “*Bu vilâyet ahâlisi birçok ahval te’sîriyle ve umûmiyetle dûçâr-ı fakr-u zarûret olarak idâreden ve bâ-husûs mekâtib-i ibtidâ’îye’ye göndermekte oldukları çocuklara kitab tedârikinden ‘aciz bulunmalarına mebnî etfâl-ı müslimiye meccanen (ücretsiz) tevzî’ edilmek üzere programa dâhil olan kitab ve resâ’ilin...*” nezaret kütüphanesinden tedarik edilip, postaya verildiği ifade edilmiştir. *BOA. BEO.* 1331/99751, 11 S 1317 (21 Haziran 1899); *BOA. MF. MKT.* 1108/11, 27 S 1327 (20 Mart 1909).

¹⁵⁶² 28 Şubat 1909 tarihli belgede gelecek yıldan itibaren maarif hisse-i ianelerin tamamen mahallerine terk edileceği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 1105/58, 20 S 1327 (13 Mart 1909).

¹⁵⁶³ Şehir ve kasabalarda kesilen hayvanlardan alınan kesim vergisidir. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.743; Bu vergi hayvan alım satımını yapan celeplerden alındığı gibi zaman zaman da kasaplardan alınmıştır. Geliri maarife ve belediyeye ayrılmıştır. Bazı vilayetlerde geliri yeni açılmakta olan sanayi okullarına hasredilmişken Bitlis’te bu okul açılmadığından geliri Şam Mekteb-i Tıbbiye’sine ayrılmıştır.

¹⁵⁶⁴ *BOA. Y. PRK. UM.* 16/6, 21 C 1307 (12 Mart 1890).

öğrencilerin aileleri ile görüşüp onların okula devamlarının sağlanması için çalışılması gerektiği rapor edilmiştir. Ayrıca vilayet dâhilindeki okulların yeni usûle göre eğitim vermeleri için ahaliden gerekli desteğin alınmasının öneminden bahsedilmiştir. Dersaâdet'le yapılan yazışmaların neticesinde yeni ibtidaî okullarının açılması ve eskilerin ıslahı ile yeni usûl eğitime geçmeleri için gerekli olan gelirin maarif bütçesinden karşılanamayacağı bildirilerek lazım olan mesarifin ahaliden alınması istenmiştir. Fakat ahalinin desteğiyle yapılması düşünülen okulların yapılmasının mümkün görünmediğini zira köylülerin devlet memurlarının kötü muamelesi ve zulmüyle aşiretlerin baskısından dolayı çok kötü bir duruma düşmüş olduğu ve bazı köylerde bülüğ çağına varmış olan bakire kızların üstünü örtecek elbiselerinin dahi olmadığı aktarılmıştır. Böylece köylerde ibtidaî okullarının yapılması için ahalinin desteğinin sağlanamayacağı ifade edilmiştir. Yalnız merkez vilayet olan Bitlis'te dört mahallede birer adet ibtidaî okulunun zengin halk tarafından yaptırıldığı ve bu okullarda 300 öğrencinin ders gördüğü bilgisi paylaşılmıştır. Fakat bu okulların yetersiz olduğu ve başka okullara da ihtiyaç duyulduğu dile getirilmiştir. Bu tabloya ek olarak raporda hiç olmazsa vakıflardan elde edilecek gelir ile merkezde birer okul daha yapılmasına gayret edileceği aktarılmıştır. Bitlis valisi, bu tespitleri aktardıktan sonra okul yapımı konusunda halktan zaten alınabilecek kadar destek alındığını, bundan sonrası için yapılması düşünülen okullar için ödeneksizliğin büyük sorun oluşturacağını ve yerelde bu kaynağın tedarikinin neredeyse mümkün olmadığını ifade etmiştir.

Merkezde dört olan ibtidaî sayısı zamanla yapılan yatırımlarla arttırılarak 1909 yılına kadar 13'e çıkarılmıştır. Fakat okulların fiziki yapısı, eğitim durumu, donatım, binâ durumu gibi konularda hâlâ bazı sıkıntıların yaşandığı görülmektedir. Sıkıntıların dile getirildiği tespitlerde, mevcut okulların hâlâ istenilen duruma gelmedikleri konusunda eleştiriler ortaya koyulduktan sonra hem yeni yapılacak okullar için kaynak temini hem de diğer konularla ilgili olması gerekenler dile getirilmiştir¹⁵⁶⁵. Bitlis'ten Maarif Nezaretine mevcut durum ve yapılması gerekenler hakkında gönderilen yazıda özetle, merkez kazada bulunan 13 adet ibtidaî okulunun eski usûl eğitim öğretim yaptığı, okul olarak kiralanan binâların kiralalarının ödenmesinde sıkıntılar yaşandığı, okul olarak kullanılan binaların rütubetli olduğu ve adeta mağaraya benzeyen ahırları andırdığı, bir kısım öğrencilerin ise öğretmenlerin evindeki sınıf ve mutfaklarda ders

¹⁵⁶⁵ BOA. MF. MKT. 1126/5, 16 Ca 1327 (5 Haziran 1909).

gördükleri, aylık 70-80 kuruş maaşı bulunan öğretmenlerden hiç istifade edilmediği, okullarda bevvas (hademe) ile mubassır (bekçi) olmadığı, okulların programa muvafık kitapları vesair eğitim materyalinin bulunmaması yüzünden bu okullardan ve eğitiminden yeteri kadar yararlanılamadığı, okul binalarının sağlıklı koşullara sahip olmamasından dolayı çocukların hayati tehlike altında olduğu, kız çocuklarının ise büsbütün eğitimden mahrum kılmakta olduğu yeniden teşkil edilen vilayet maarif meclisi üyelerinin ekserisi tarafından görülmüş ve buna bir çözüm bulunması kararı alınmıştır. Yeni okulların yapılması için gerekli hazırlıklar yapılmıştır. Buna göre, 1909 yılı için Bitlis merkez sancağının Taş, Zeydan, Hersan, Kızılmescid ve diğer mahallelerinde yedisi erkek ve üçü kız olmak üzere toplam on adet yeni ibtidaînin yapılması ile ilgili masraf cetveli çıkarılmış ve bu konuda nezaretten onay istenmiştir¹⁵⁶⁶. Bitlis merkezde durum böyle iken bağlı kaza, nahiye ve köylerindeki durumun daha da kötü olduğu tespiti yapılabilir.

Bitlis hakkında yazılan raporlarda, Bitlis'teki eğitim durumundan bahsedilirken özellikle gayrimüslim okullarının sayısının fazlalığı ve eğitimlerinin kaliteli olması hususu vurgulanmıştır ki bu husus, ya Dersaadet'teki yetkililerin bu konudaki dikkatlerini celbetmek ya da gerçekten bu okulların, taşrada nüfuz ettiği halkın teveccühünün kazanılmasının yaratacağı sıkıntılardan çekinildiğini göstermektedir. Her iki durumda da mevcut tabloya çözüm olabilmek adına Bitlis'teki okul sayısının artırılması ve eskilerin de revize edilmesi gerektiği hakikati defaatle vurgulanmıştır. Yalnız burada yapılması düşünülen icraatlar için ödenek arayışına girilmiş ve yeni gelir kaynakları temini yoluna gidilmiştir¹⁵⁶⁷.

¹⁵⁶⁶BOA. MF. MKT. 1126/5, 16 Ca 1327 (5 Haziran 1909).

¹⁵⁶⁷3 Nisan 1903 tarihinde bütün maarif idarelerine yazılan yazıda “*Evkâf-ı münderiseden, ‘akârât-ı ma’ârifden ve zebhiye rûsûmu ve cihet-i sâ’ireden mekâtib-i ibtidâ’îye ye mahsûs vâridât ve sarfiyât için sene-i halîyeye mahsûs bir bûdçenin bi’t-tanîm hemen irsâli ve kazâ be kazâ icâr senedi defâtiriyle sal muhâsebelesinin müte’akiben gönderilmesi*” istenilmiştir. 19 Nisan 1903 tarihinde yazılan yazıya cevaben Bitlis vilayetindeki gelir kalemleri ise şöyle sıralanmıştır;

- 1-Akarat-ı maarifden cihet-i askeriyeye senevi 4.400 kuruş isticar edilen idâdî binası
- 2-Ahlât kazasında evkafla müşterek ve senevi 320 kuruş icarlı 3 bâb dükkân
- 3-Siirt kazasında 70 kuruşla icarlı 1 bâb dükkân
- 4-Siirt'te bir han
- 5-Muş'ta birkaç dükkân

6-Son olarak merkezdeki evkaftan 9.000 kuruş üzerinde gelir olduğunu ama bunların gelirlerinin mekâtib-i ibtidâiyeye mahsus olmayıp, eski Maarif Müdürü Ali Vefa Efendi'nin hesabında bulunduğunu ama sonrasında yapılan tahkikatta adı geçen Ziraat Bankasındaki hesabında böyle bir hareketliliğinin olmadığı, idâdî binasının kirasının ise Bitlis merkez erkek ve kız rüşdiyelerinin bedel-i icarına karşılık tutulduğu anlaşılmıştır. BOA. MF. MKT. 696/27, 16 M 1321 (14 Nisan 1903).

Bitlis'teki okulların kitap ihtiyacı daha ziyade İstanbul'dan karşılanmıştır. Okullarda okuyan öğrenciler için bedeli peşin ödenmek koşuluyla Dersaâdet'teki Nezaret Kütüphanesi'nden kitap ve risaleler tedarik edilmiştir. Eğer orada yoksa diğer özel kütüphanelerden temin edilme yoluna gidilmiştir. Parası peşin ödenmediğinde ise talep geri çevrilmiştir. 1896 yılında ihtiyaç duyulan kitaplar talep edilmiş lakin kitapların toplam bedeli olan 1.151 kuruş 10 para peşin ödenmediğinden kitaplar gönderilmemiştir¹⁵⁶⁸. Bitlis'teki ibtidaî okullarında okuyan fakir öğrenciler için ise kitap ve risaleler, ücretsiz tedarik edilmeye çalışılmıştır¹⁵⁶⁹. 1900 tarihinde Bitlis'teki köylerde okuyan fakir öğrenciler için tedarik edilen 2.000 adet mushafın masraflarının İstanbul'daki hayırsever eşraftan karşılandığı görülmektedir¹⁵⁷⁰. Ders kitaplarına ek olarak okullardaki eğitimlerini tamamlayıp, mezun olacak öğrenciler için düzenlenen şehâdetnâmeler¹⁵⁷¹, ibtidaî talimatları ve devam jurnalleri de Dersaâdet'ten talep edilmiştir¹⁵⁷².

Bitlis'teki ibtidaîlerde genellikle birer adet öğretmen görev yapmaktadır. Eğer okulun geliri el verirse birde kapıcı çalışabilmektedir. Bu okullarda öğrenim gören öğrencilerin velilerinden okulda görevli öğretmen ve kapıcının maaşına karşılık olmak üzere “*ücret-i ta'limiye*” namıyla aylık kırkar Ellişer para ücret alınmıştır. Alınan ücretlerin yetersiz olduğu ve ihtiyacın ancak yarısını karşılayabildiği vilayetten Dersaâdet'e iletilmiştir¹⁵⁷³. İhtiyaç duyulan diğer kısım için ise ödenek talep edilmiştir. İhtiyaç duyulduğunda bazı dersler için okulun dışından öğretmenlerin ek görev olarak ibtidaîlere gelip ders verdiği de olmuştur. 13 Haziran 1906 tarihinde şehir merkezindeki üç ibtidaî öğretmenin talebi üzerine, 2 Kasım 1906 tarihinde Bitlis Rüşdiyesi Hüsn-i

¹⁵⁶⁸ Sipariş edilecek kitapların listesi ve fiyatı için bkz. *BOA. MF. MKT.* 329/78, 05 Ra 1314 (14 Ağustos 1896).

¹⁵⁶⁹ İbtidaî okulları fakir öğrencilerinin eğitimi için gönderilen kitap ve risalelerin isim ve miktarını gösteren belgelerle birlikte postaya verildiği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 1108/11, 27 S 1327 (20 Mart 1909).

¹⁵⁷⁰ Gönderilmesi planlanan mushafların ilk partisi olan 500 âdetinin gemilerle Trabzon'a, oradan da karayolu ile Bitlis'e gönderileceği ifade edilmiştir. Sonraki yazışmalarda geriye kalan 1.500 âdetinin de gönderilmeye çalışıldığı görülmektedir. Nakliye ücretleri ise Bitlis maarif sandığından karşılanmıştır. *BOA. MF. MKT.* 504/7, 15 M 1318 (15 Mayıs 1900).

¹⁵⁷¹ Bugünkü anlamıyla diploma demektir. Mezuniyet belgesi. Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s.639.

¹⁵⁷² 1890 yılında 15 adet talimat ve 200 kadar devam jurnalleri talep edilmiş, talimatlar gönderilmiş ama devam jurnalleri kalmadığından Bitlis'te basılmasına müsaade edilmiştir. 1904 yılında ise 150 adet şehâdetnâmenin talep edildiği ve İstanbul'dan postaya verildiği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 120/86, 28 M 1308 (13 Eylül 1890); *BOA. MF. MKT.* 785/541, 28 Ra 1322 (12 Haziran 1904).

¹⁵⁷³ Belgede geçtiği üzere, okuldaki öğrencilerden alınan bu ücretlerin öğretmen ve kapıcının maaşının yarısını bile karşılayamadığını, bundan dolayı evkaf-ı munderise gibi daha sağlam gelir kaynakları bulunarak ihtiyacın buradan karşılanması gerektiği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 175/162, 06 M 1311 (20 Temmuz 1893).

Hat ve İmla Öğretmeni Abdülaziz Efendi, görevine ek olarak 150 kuruşluk bir bedel karşılığında bu ibtidaîlerde ders vermeye başlamıştır ¹⁵⁷⁴.

Merkezdeki okullara rağbet yüksek iken köy okullarına rağbet çok düşük düzeyde olmuştur. Bundan dolayı köy okullarına öğrencilerin devamının sağlanması için bazı tedbirlerin alındığı görülmektedir. Köylere çalışkan ve liyakatli memurların gönderilerek çocuğunu okula göndermeyen velilerin iknaya çalışılması, ikna olmayan ve çocuğunu okula göndermemekte ısrar eden veliden ceza olarak belli bir ücretin tahsili, nüfusu biraz daha kalabalık olan köylerde esaslı okulların inşası ve bu köylerde oluşturulacak bir meclisin marifetiyle çocukların okula gönderilmesi için ailelerin ikna edilmesi, bu okullara görevlendirilecek öğretmenlerin yeni usûl eğitimi öğrenmeleri için merkezdeki dârü'l-mullaimîne yönlendirilmeleri ve buradaki eğitimi başarı ile tamamlamasının sağlanmasına çalışılmıştır¹⁵⁷⁵. İbtidaîlerde verilen eğitimin dönütleri alınmak üzere yılın belli bazı zamanlarında öğretmenler sınav yapmışlardır. Bu sınavların daha sonra toplu liste halinde cetvellere dökümü yapılmıştır. Cetvellerde derslerin ismi, öğrencilerin adı ve öğrencilerin derslerden aldıkları notlar belirtilmiştir ¹⁵⁷⁶.

1890 yılında Bitlis merkez sancağındaki 5 mahallede birer adet usûl-i cedîd üzere ibtidaî okulu açılarak eğitim öğretime başlamıştır¹⁵⁷⁷. Bu dönemde bölgede seyahatler yapan birçok seyyah olmuştur. Bunlardan biri ve belki de verdiği bilgilerle en önemlisi Vital Cuinet'dir. Cuinet, 1890 yılı için Bitlis merkez sancağı ve ona bağlı diğer sancak ve kazalar da dâhil edilmek üzere devlet okulları hakkında şöyle bilgi vermektedir: Müslüman okullardaki eğitim devletin diğer bölgelerindeki ile aynıdır. Maddi olarak da giderleri devlet karşılamaktadır. Müslümanlara ait toplam okul sayısı 116, öğrenci sayısı ise 8.475'tir¹⁵⁷⁸.

H.1310 (1892) tarihli Bitlis vilayet salnamesinde, vilayet genelinde 196 adet sıbyan ve ibtidaî okulu olduğu ve bu okullara 6.000 öğrencinin devam ettiği

¹⁵⁷⁴ Her okul başına 50 kuruş almıştır. *BOA. MF. MKT.* 966/19, 17 L 1324 (4 Aralık 1906).

¹⁵⁷⁵ *BOA. MF. MKT.* 1105/58, 20 S 1327 (13 Mart 1909).

¹⁵⁷⁶ Bitlis vilayetinin Genç sancağına bağlı Valir köyü ibtidaî mektebi öğrencilerine ait 7 Ağustos 1317 (20 Ağustos 1901) tarihli imtihan cetveli için bkz. Ek 18; *BOA. MF. MKT.* 574/6, 05 Ca 1319 (20 Ağustos 1901).

¹⁵⁷⁷ *BOA. MF. MKT.* 120/86, 28 M 1308 (13 Eylül 1890).

¹⁵⁷⁸ Cuinet, *a.g.e.*, s.559.

zikrolunmaktadır¹⁵⁷⁹. Vilayet merkezi ve ona bağlı kaza ve nahiyelerde ise durum şöyledir; Bitlis merkez ve bağlı köyler 25 okul 97 kız ve 764 erkek öğrenci, Çukur nahiyesi 7 okul 66 kız ve 229 erkek öğrenci, Ahlât kazası 8 okul 135 kız ve 303 erkek öğrenci, Hizan kazası 8 okul 75 kız ve 256 erkek öğrenci, Mutki kazası 4 okul 15 kız ve 140 erkek öğrenci ile eğitime devam etmektedir¹⁵⁸⁰.

1898'de merkez sancakta Müslim-gayrimüslim toplam 53 ibtidaî ve sıbyan okulu; vilayetin genelinde ise 196 kız ve erkek Müslim sıbyan ve ibtidaî okulu, resmi ruhsatı alınmış kız ve erkek 33 gayrimüslim sıbyan ve ibtidaî okulu mevcuttur¹⁵⁸¹. 1899 tarihinde 9 adedi Siirt ile Bitlis, 15 adedi Muş ve 8 adedi Genç sancaklarına tahsisli 32 adet okul ile diğer köylerde inşa edilecek 9 ibtidaî ile birlikte toplamda 41 okulun yapımı için 72.000 kuruşluk bir ödeneğin tahsis edildiği ve okulların inşasına başlandığı belirtilmiştir. 1900 yılına gelindiğinde planlanan 41 ibtidaînin tamamlandığı ve buralara 130 kuruş maaşla öğretmen tayin edildiği vilayetten nezarete iletilmiştir¹⁵⁸². Bununla beraber H.1318 (1900) tarihli Bitlis vilayet salnamesinde ise merkez sancakta Kızılmescid, Taş ve Zeydan Mahalleleri'nde birer ibtidaî okulu olduğu zikrolunmuştur.

Bitlis vilayeti genelinde 1904'te 88 ibtidaî okulu mevcuttur¹⁵⁸³. 1905-1908 arasındaki verilere bakıldığında ise Genç sancağı hariç tutulduğunda Bitlis merkezde 7 erkek, 1 kız ve 1 karışık olmak üzere toplam 9 adet; Muş'ta 4 erkek ve 1 kız olmak üzere 5 adet; Siirt'te ise 2 erkek ibtidaîsi ki toplam 17 adet ibtidaî okulunun varlığından bahsedilebilir¹⁵⁸⁴. 1906 yılında gelindiğinde Bitlis şehir merkezinde 8'i yeni açılmış olmak üzere toplam 11 adet yeni usûlde eğitim veren ibtidaî okulunun faaliyette olduğu görülmektedir¹⁵⁸⁵. 1907-1908 eğitim öğretim yılında Bitlis merkezde 7'si erkek, 1'i kız ve 1'i karışık olmak üzere 9 ibtidaî okulu bulunmaktadır¹⁵⁸⁶. 13 Mart 1909 tarihinde

¹⁵⁷⁹ SVB, H.1310 (M.1892), s.155,156.

¹⁵⁸⁰ Belirtilen mevcutlara kaza/sancak merkezi ve ona bağlı nahiye ile köylerdeki ibtidaîler de dâhildir. SVB, H.1310 (M.1892) ekindeki çizelge.

¹⁵⁸¹ SVB, H.1316 (M.1898), s.138.

¹⁵⁸² Yapılan ibtidaî okullarına yıllık yakacak ve diğer masraflar için 200 kuruşluk bir de tahsisat yapılmıştır. BOA. MF. MKT. 401/54, 05 S 1316 (25 Haziran 1898).

¹⁵⁸³ BOA. MF. MKT. 789/11, 18 R 1322 (2 Haziran 1904)

¹⁵⁸⁴ Alkan, a.g.e., s.131.

¹⁵⁸⁵ BOA. MF. MKT. 966/19, 17 L 1324 (4 Aralık 1906); Kodaman ise 1905-1906 eğitim öğretim yılında Bitlis'te 12'si erkek, 1'i kız ve 1'i karışık olmak üzere 14 tane usûl-i cedîde üzere ibtidaî okulu olduğunu ifade etmektedir. Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s.89.

¹⁵⁸⁶ SDA, H.1328 (M.1910), s. 350, 351.

Bitlis merkez ve çevresinde yeniden yapılmış 17 adet ibtidaî okulu vardır¹⁵⁸⁷. Vilayet merkezinde ise 13 adet ibtidaî okulu mevcuttur¹⁵⁸⁸.

1909 yılında planlanan bazı okulların tamamlanması ve mevcutların öğrenci ve öğretmen sayısının artışı ile birlikte 1910 yılına gelindiğinde, Bitlis, Siirt, Muş sancak merkezi ile Ahlât kazasında bulunan ibtidaî okulları hakkında şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır: ¹⁵⁸⁹

Tablo 27-1910 Yılı İtibariyle Bitlis, Muş, Siirt ve Ahlât Merkezlerinde Mevcud İbtidaî Okullarının Öğrenci ve Öğretmen Miktarı						
Açıklama	Haftalık Ders Saatleri	Zorunlu Ders Saati	Öğretmen Sayısı	Öğrenci Sayısı	Okul İsmi	Sancak İsmi
Erkek	24	12	3	81	Gök Meydan Mahallesi	Bitlis
Erkek	24	12	3	84	Ayne'l-barid "	
Erkek	24	12	3	71	Hersan "	
Erkek	24	12	3	89	Hatuniye "	
Erkek	24	12	3	61	Alemdar "	
Erkek	24	12	3	84	Hüsreviye "	
Kız	24	8	1	41	Zeydan "	
Erkek	24	12	1	57	Ergizan "	Ahlât
Kız	24	12	2	40	İnas İbtidaîsi	Siirt
Erkek	24	12	2	115	Birinci Zükur İbtidaîsi	
Erkek	24	12	1	120	İkinci Zükur İbtidaîsi	
Erkek	24	12	1	30	Üçüncü Zükur İbtidaîsi	
Erkek	24	12	2	96	Sufla İbtidaîsi	Muş

Tablo 27'e göre 3 sancak merkezi ve Ahlât'da toplam 28 öğretmen ve 969 öğrenci bulunmaktadır. Sadece bu verilere bakılırsa her 34 öğrenciye 1 öğretmen düşmektedir. Ayrıca kızlar için mustakil okulun sadece Siirt ve Bitlis merkezde açıldığı

¹⁵⁸⁷BOA. MF. MKT. 1105/66, 20 S 1327 (13 Mart 1909).

¹⁵⁸⁸BOA. MF. MKT. 1126/5, 16 Ca 1327 (5 Haziran 1909).

¹⁵⁸⁹BOA. DH. İD. 26-1/17, 05 Z 1328 (8 Aralık 1910), Bitlis Vali Vekili İsmail Hakkı Efendi'nin vilayetin eğitim sorunlarını ve çözüm yollarını ifade ettiği raporunun içinde iki adet de liste verilmiştir ki bu listedeki bilgilerden yola çıkarak bu tablo oluşturulmuştur.

görülmektedir. Tablodaki okullar ihtiyacı karşılamaktan uzak bir oranda olduklarından yeni okulların açılması ile ilgili bir çalışma yapılmıştır. Buna göre, Hersan Mahallesi'nde 1 adet kız okulu ile merkeze bağlı 8 köyde birer ibtidaî okulu yapılmasına ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir. Ayrıca merkeze bağlı kazalardan Mutki'de 9, Ahlât'ta 1'i kız, 8'i erkek toplam 9 ve Hızan'da 3 olmak üzere toplam 21 adet ibtidaî; Muş merkezde 1 erkek, Bulanık'ta 4 erkek, Malazgirt'te 3 erkek, Varto'da 3 erkek, Sason'da 6 erkek olmak üzere toplam 17 ibtidaî; Genç merkezde 7 erkek, Çabakçur'da 6 erkek, Kulp'ta 6 erkek olmak üzere toplam 19 ibtidaî; Siirt merkezde 4 erkek, Eruh'da 3 erkek, Şirvan'da 3 erkek, Garzan'da 2 erkek ve Pervari'de 1 erkek olmak üzere toplam 13 ibtidaî okuluna daha ihtiyaç duyulduğu dile getirilmiştir¹⁵⁹⁰. Bu hesaplama göre 2'si kız 71'i erkek olmak üzere vilayet genelinde toplam 73 ibtidaîye daha ihtiyaç hâsıl olmuştur.

Bitlis valisinin planladığı okulların bir kısmının yapımının tamamlanması ile birlikte 1913-1914 öğretim yılında Bitlis vilayetindeki toplam ibtidaî sayısı 6'sı kız, 1'isi karışık ve 76'sı erkek olmak üzere toplam 83 olmuştur. Bu okullara devam eden öğrenci sayısı 355'i kız, 3.028'i erkek olmak üzere toplam 3.383'tür. Okullarda görev yapan öğretmen sayısı ise 14'ü bayan, 117'si erkek olmak üzere toplam 131'dir¹⁵⁹¹. Yine aynı öğretim yılında eğitim veren özel Müslim ibtidaîlerine ilişkin de 1'i kız, 1'i erkek ve 2'si karışık olmak üzere 4 okul olduğu; buralarda 34'ü kız 104'ü erkek olmak üzere 138 öğrencinin eğitim aldığı görülmektedir. Zikrolunan okullarda görev yapan öğretmen sayısı ise 1'i kadın, 6'sı erkek toplam 7'dir¹⁵⁹².

Bitlis merkezindeki mahallelerde açılan belli başlı ibtidaî okulları -belgeler el verdiği ölçüde- daha detaylı incelenmeye çalışılacaktır.

Taş Mahallesi Erkek İbtidaîsi

29 Nisan 1899 tarihli belgede Yusuf Efendi tarafından Müslüman çocukların eğitimi için yapılmış ve ruhsatı alınmış olan ibtidaî okulunun 28 Şubat 1899 tarihinden önce yapılmış olduğu ve açılışının gazetelerde ilan edilmesinin uygun olacağı ifade

¹⁵⁹⁰ Okul açılması planlanan köy ve mahalle isimleri için bkz. *BOA. DH. İD.* 26-1/17, 05 Z 1328 (8 Aralık 1910).

¹⁵⁹¹ Alkan, *a.g.e.*, s.165, 167, 168.

¹⁵⁹² Alkan, *a.g.e.*, s.171, 173, 174.

edilmiştir¹⁵⁹³. Okulun öğretmeni için de 75 kuruşluk bir maaş tahsis edilmiştir¹⁵⁹⁴. Okulda zaman içinde görev yapan öğretmenler olarak Abdulgani Efendi¹⁵⁹⁵ ve Abdülaziz Efendi'nin ismi zikrolunmaktadır¹⁵⁹⁶.

Hersan Mahallesi Erkek İbtidaîsi

8 Aralık 1902 tarihli belgede ifade edildiği üzere, 1 Eylül 1902 tarihinde mahallenin ileri gelen 26 kişinin imzasıyla Bitlis maarif müdürlüğüne okulun yıllık masrafı mahalleden karşılanmak üzere sadece öğretmen maaşının (60-70 kuruş) nezaretçe karşılanması şartıyla bir adet ibtidaî okulunun açılmasına izin verilmesi istenmiştir. Nezaretçe 26 Ekim 1902 tarihinde yazılan cevabi yazıda okulun açılmasının uygun görüldüğü, yalnız öğretmen maaşının nezaretçe karşılanmasının mümkün görülmediği ifade edilerek öğretmen maaşı için mahallinden, evkâf-ı münderise gelirlerinden ya da başka bir kaynaktan karşılanması önerilmiştir¹⁵⁹⁷.

Bu okul, 1901 Mart'ından hemen önce "usûl-i cedîdeye" çevrilerek darü'l-feyz ibtidaîsi olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu ismi aldıktan sonra mahallince 80 kuruş maaşla Bitlis dârü'l-müallimîninden şehâdetnâme ile mezun olmuş Mehmed Emin Efendi 14 Mart 1901 tarihinde işe başlatılmıştır. Okul, 40 öğrencinin okuyabileceği şekilde planlanmış olmasına rağmen, bu tarihte okulda 60 erkek öğrencinin öğrenim gördüğü ifade edilmiştir. Okulun finanse edilebilmesi için mahallinden 5.500 kuruş gelir temin edilmiş ve bu gelir ile okulun 6 aylık masrafı karşılanmıştır¹⁵⁹⁸. Okulda görev yapan ve ismi tespit edilebilen bir diğer öğretmen ise Veli Efendi'dir¹⁵⁹⁹.

Kızılmescid Mahallesi Erkek İbtidaîsi

1896 yılında Hizan ve Mutki İbtidaîlerinin kapatılmasından hâsıl olan 230 kuruşluk bir kaynak ile Kızılmescid, Gökmeydan ve Zeydan mahallelerine açılan

¹⁵⁹³BOA. MF. MKT.446/19, 18 Z 1316 (29 Nisan 1899).

¹⁵⁹⁴BOA. MF. MKT.386/31, 28 N 1315 (22 Ocak 1898).

¹⁵⁹⁵BOA. MF. MKT. 514/24, 17 Ra 1318 (4 Temmuz 1901).

¹⁵⁹⁶ Abdülaziz Efendi, 16 Mayıs 1898 tarihinde 75 kuruş maaş ile bu göreve başlamıştır. 8 Mayıs 1900 tarihinde de tayini Maarif Nezareti Meclisince onaylanmıştır. BOA. MF. MKT. 514/24, 17 Ra 1318 (15 Temmuz 1900).

¹⁵⁹⁷BOA. MF. MKT. 675/57, 07 N 1320 (8 Aralık 1902). Ahalice verilen dilekçenin detayları için bkz. Ek 17.

¹⁵⁹⁸BOA. MF. MKT. 548/32, 05 Z 1318 (26 Mart 1901); Toplanan paranın kaynağı için bkz. BOA. MF. MKT. 550/60, 19 Z 1318 (9 Nisan 1901).

¹⁵⁹⁹1909 yılında bu görevde olduğu görülmektedir. BOA. MF. MKT. 1101/65, 28 M 1327 (19 Şubat 1909).

ibtidâilere birer öğretmen tayin edilmiştir¹⁶⁰⁰. 4 Mayıs 1900 tarihli belgede geçtiği üzere okul öğretmeni Şaban Efendi'nin tercüme-i hal varakasında bu okula 13 Ocak 1896 yılında 80 kuruş maaşla atandığı ve halen bu okulda aynı maaşla göreve devam ettiği beyan olunmuştur. Bu duruma bakılırsa okulun 1896 yılında veya daha öncesi bir tarihte açıldığı ifade edilebilir¹⁶⁰¹.

Gökmeydan Mahallesi Erkek İbtidâisi

5 Aralık 1896 tarihli belgede okula tayin edildiğinden beri 75 kuruş maaşla görev yaptığını ifade eden okul öğretmeni Halil Efendi¹⁶⁰², maaşının yarısının Taş Mahallesi ibtidâisiyle paylaşılmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bu bilgiyi nezaret de teyit etmiştir¹⁶⁰³. 26 Nisan 1898 tarihli belgede ise 2 yıl öncesinde göreve tayin edilen Halil Efendi'nin göreve gelmemek ve usûl-i cedîde vakıf olmamak gibi gerekçelerle görevden alındığı, yerine yine 75 kuruş maaşla Abdulgani Efendi'nin tayin edildiği ifade edilmiştir. Aynı belgede geçtiği üzere okulun bulunduğu mevkinin mahallenin kenar bir yerinde olması, öğrencilerin kışın buraya gelmesinin sıkıntılara sebebiyet vermesi gibi gerekçelerle okulun Gökmeydan Mahallesinin orta yeri olarak kabul edilebilecek Şeyh Hasan Câmîî Şerifi yakınına taşınmasına karar verilmiştir¹⁶⁰⁴.

27 Nisan 1899 tarihli bir başka belgede ise aynı mahallede başka bir ibtidâinin daha usûl-i cedîdeye göre açıldığını, binâsı olmadığından şimdilik öğrencilerin, öğretmenin evinde ders gördüğü ve öğrenci sayısının ise 24 erkek 2 kız olmak üzere 26 olduğu ifade edilmiştir¹⁶⁰⁵.

1909 yılında Sason kazasındaki bir ibtidâî okulunun muhassessatının merkezdeki Gökmeydan Mahallesine aktarılmasına binâen burada bir ibtidâî okulu daha açılmıştır. Bu mahallede açılan ibtidâî okulu, darü'l-ulûm ibtidâîsi adı ile belgelerde zikrolunmuştur. Bu okulda 15 Eylül 1908 yılında dârü'l-muallimîn ehliyetnâmesine sahip Hafız Cebrail Efendi muallim-i sâni olarak tayin edilmiştir¹⁶⁰⁶.

¹⁶⁰⁰BOA. MF. MKT. 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

¹⁶⁰¹BOA. MF. MKT. 502/13, 04 M 1318 (4 Mayıs 1900). Belgede adı geçen öğretmenin bu göreve 53 yaşında başladığı ifade edilmiştir ki belgenin tanzim edildiği tarihte 57 yaşında olmuş oluyor.

¹⁶⁰²Halil Efendi, 1896 yılının Ocak ayında bu okula 75 kuruşluk bir maaş ile tayin olmuştur. BOA. MF. MKT. 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

¹⁶⁰³BOA. MF. MKT.373/6, 29 Ca 1314 (5 Aralık 1896).

¹⁶⁰⁴BOA. MF. MKT.394/12, 4 Z 1315 (26 Nisan 1898).

¹⁶⁰⁵BOA. MF. MKT.446/18, 18 Z 1316 (27 Nisan 1899).

¹⁶⁰⁶BOA. MF. MKT. 1137/18, 25 C 1327 (14 Haziran 1909).

Zeydan Mahallesi Erkek İbtidaîsi

Zeydan Mahallesindeki ibtidaî ile ilgili ilk kaynaklara göre okul, 1896 yılından beri Bitlis'in eğitim hayatındadır. Zeydan Mahallesi ibtidaî okulunun ilk öğretmeni olan Mehmet Efendi, 1896 yılının Ocak ayında 75 kuruş maaşla buraya tayin edilmiştir¹⁶⁰⁷. Bu okulda görev yapan bir diğer öğretmen ise 1901 yılında Yâ'kûb Efendi'dir¹⁶⁰⁸.

Bitlis Kız İbtidaîsi

Osmanlı Devleti'nde ilk inas ibtidaîsi 6-10 yaş arasındaki kız çocukları için 1880 yılında İstanbul'da açılmış¹⁶⁰⁹, daha sonra diğer vilayetlerde de açılmaya başlamıştır. 1907 yılında görülen lüzum üzerine Bitlis inas rüşdiyesinde mubassıra olarak çalışan Sultan Hanım, inas rüşdiyesi bünyesinde açılan ibtidaî şubesine 110 kuruşluk maaş ile öğretmen olarak atanmıştır¹⁶¹⁰. Böylece Bitlis'te ilk defa bir inas ibtidaîsi de açılmıştır. Açılan okul zamanla öğrenci kapasitesi olarak gelişme kaydetmiştir.

Bitlis merkezdeki ibtidaî okulları ile ilgili bilgi verildikten sonra merkez sancağa bağlı üç kaza merkezinde açılmış belli başlı ibtidaî okulları -belgeler el verdiği ölçüde- daha detaylı incelenmeye çalışılacaktır.

Ahlât Erkek İbtidaîleri

Ahlât kazasının Erkîzân ve Harabeşehir Mahalleri'nde 1892 yılı itibariyle iki tane ibtidaî okulunun faal olduğu, bu okulların imtihan-ı maarifinin yapılması ile ilgili olarak Bitlis vilayet gazetesine verilen ilandan anlaşılabilir¹⁶¹¹. Ahlât kazasının

¹⁶⁰⁷BOA. MF. MKT. 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

¹⁶⁰⁸Yerelden yapılan atama, nezaretçe 27 Eylül 1901 tarihinde onaylanmıştır. SVB, H.1318 (M.1900), s.111, 112; BOA. MF. MKT. 549/49, 14 Z 1318 (4 Nisan 1901).

¹⁶⁰⁹"Yine (12)97 (1880) senesi şu'un-ı ma'arifinden olmak üzere Kâmil Efendi tarafından vukû'bulan mürâca'at ve Ma'arif Nezâreti'nden î'tâ olunan müsâ'ade-i resmîye üzerine altıdan on yaşına kadar olmak ve ilk senesi altmış nefer tâlibât kabul edilerek usûl-i cedîde üzre ders ve el işleri tedrîs ve ta'lîm olunmak üzere inâsa mahsus ve Süleymaniye' de Dökmeciler civârında Mühürdâr Konağı denmekle ma'rûf konakda bir mekteb-i ibtidâ'î küşâd olunmuşdur ki inâsa mahsûs mekâtib-i husûsiyenin birincisidir." Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nâfi, a.g.e., s.175.

¹⁶¹⁰BOA. MF. MKT.1025/24, 24 L 1325 (3 Aralık 1907).

¹⁶¹¹Haberde "Ahlât kazasının Erkîzân ve Harabeşehir mahallelerinde bulunan ibtidâ'î mektepler şâkirdânının imtihânları geçen gün hey'et ve 'ulemâ ve mu'teberân-ı mahallîye hazûriıyla icrâ kılınarak şâkirdânın her biri isbât-ı esâr zekâ ve isti'dâd etmeğe kalub hezâr-lebrîz serud ve sefâ ve müte'âkiben Harabeşehir Mektebi muallimi mükerrermetlu Siyad Efendi tarafından davet-i hayriye ve mağruza ve ma'rûza-i cenâbı hilâfât-penâhî makama münâsib bir vuzu'dan işyanında tekrar ve edâ ve şâkirdân tarafından "Padişahım Çok Yaşa"du'âya icâbet etmesi ref"-i bârgâh cenâbı vahabe'l-'ataya kılındığı

Erkîzân Mahallesi'nde açılmış olan ibtidaî okulu hakkında 1894 yılı kayıtlarında daha detaylı bilgi aktarılmaktadır. Buna göre ibtidaî okulunun 30'dan fazla öğrencisi olduğu ve öğretmenliğine de Siyad Efendi'nin baktığı ifade edilmiştir¹⁶¹². Açılan okulların gelir kaynakları, öğrenci mevcudu, öğretmen maaşı ve eski okul yerine mi yoksa yeni mi yapılmış olduğu gibi nezaretten 9 Nisan 1901 tarihinde sorulan sorulara vilayetten 4 Haziran 1901 tarihinde verilen cevapta, okulun yeni yapıldığı, 40 civarında öğrencisi olduğu ifade edildikten sonra Ahlât ahalisinden Hacı Derviş Ağa tarafından "...250 kuruş kıymetle fevkânî 1 bâb mekteb ebniyesi ve tahtânî 3 bâb dikkânın nisf-ı hisse-i şayi'âsı ma'ârife terk..." edilerek okula kaynak oluşturulduğu beyan edilmiştir. Ayrıca Hizan'ın Gülan karyesine öğretmen tayinin olmamasından dolayı bu köyün öğrencilerinin de Ahlât merkezde açılmış olan bu okula devam ettikleri ifade edilmiştir. Okulun öğretmenliğine de Mehmed Efendi'nin 14 Temmuz 1898 tarihinde tayin edildiği ve şu anda hiç kız öğrencinin olmadığı, 60 tane erkek öğrencinin öğrenim gördüğü zikrolunmuştur. Ahlât Kaymakamlığı'nca ifade edildiği surette yapılan işten iki yönlü bir menfaat elde edildiği ifade edilmiştir. Bunların ilki "... sebebi sa'âdet-i dâreyn olan ma'ârife hizmet..." ve diğeri "...ma'ârif idâresi için tapuya rabtetdirilen 3 bâb dikkânın nisf-ı hisse-i şayi'âsının 180 kuruş kadar vâridât ahzına te'mîn-i muvaffakiyet..." sağlamasıdır¹⁶¹³. Okulda 1906 yılında Mehmed Şakir Efendi görev yapmaktadır¹⁶¹⁴.

Ahlât'ın diğer mahallelerinde de ahalice okul yapımı ve öğretmen tayini ile ilgili talepler olmakla beraber ödeneksizlikten dolayı bu talepler, nezaretçe yereldeki yetkililere havale edilmiştir. 1903 tarihinde Ahlât kazasının Taht-ı Süleyman Mahallesi'nde ahalice inşası kararlaştırılan ibtidaî okulunun yapımına, öğretmen maaşının Maarif Nezaretinden tahsisi mümkün olmadığından, onun da mahallince karşılanması şartıyla izin verilmiştir¹⁶¹⁵. Ahlât'ta zamanla ibtidaî okul sayısı artmış ve 1910 yılı itibarıyla 4'e ulaşmıştır¹⁶¹⁶.

iş'âr mahalli üzerine derci sahîfe beyân olunur." denilerek iki tane ibtidaînin sınavlarının birlikte icra edildiğini ve yapılan tören ile ilgili detaylardan bahsetmiştir. *BVG, S.282.*

¹⁶¹² Açılmış olan mektebin öğretmen maaşının yerelden karşılanması gerektiği bildirilmiştir. Bunun içinde evkaf-ı münderise gelirleri kaynak olarak gösterilmiştir. *BOA. MF. MKT.220/55, 26 S 1312 (29 Ağustos 1894).*

¹⁶¹³*BOA. MF. MKT. 550/60, 19 Z 1318 (9 Nisan 1901).*

¹⁶¹⁴*BOA. MF. MKT. 928/15, 21 Ra 1324 (15 Mayıs 1906).*

¹⁶¹⁵*BOA. MF. MKT. 719/2, 8 23 R 1321 (19 Temmuz 1903).*

¹⁶¹⁶*BOA. DH. İD. 26-1/17, 05 Z 1328 (8 Aralık 1910).*

Hizan Erkek İbtidaîleri

30 Mayıs 1896 tarihli belgede zikrolunduğu üzere, Hizan merkezinde bir ibtidaî okulunun mevcut olduğu bilinmektedir. Fakat okulun öğretmeni olan Mahmud Efendi'nin meclis-i idare azalığına tayini ve öğrenci mevcudunun az olmasından dolayı bu okul kapatılmıştır. Bu okula tahsis edilmiş olan ödenek Bitlis merkezinde açılacak olan üç adet ibtidaî okuluna aktarılmıştır¹⁶¹⁷. İleriki zamanlarda kaza merkezinde başka okullarda açılmış olup 1910 yılı itibariyle ibtidaî sayısı 2 olmuştur¹⁶¹⁸.

Mutki Erkek İbtidaîleri

Osmanlı Devleti'nin aşiretleri/kabileleri ıslah yollarından birisi de, bu kabilelerin olduğu yerlere, yanlarında mescidinin de bulunduğu ibtidaî okulları inşa etmek olmuştur¹⁶¹⁹. Mutki'de itaat altına alınmış olan dağ aşiretlerinin -Sason ile birlikte- buldukları yerlere yanlarında câmisiyle birlikte 5 adet okulun inşası için gerekli araştırmalar yapılmıştır. Okulların yapım masrafları için 25.000 kuruşun Maarif Hisse-i İ'anesi'nden karşılanabileceği dile getirilerek, ödeneğin kullanılmak üzere 15 Ağustos 1893 tarihinde vilayet hesabına aktarıldığı ifade edilmiştir¹⁶²⁰. Daha sonraki yıllarda bu okulların Mutki'de inşa edildiği, sayılarının 1898'de 6 ve 1902 yılında ise 8'i bulunduğu görülmektedir. Yapımı tamamlanmış okulların tapuya geçirilmesi ile ilgili hususların nezaretten sorulması üzerine, oradaki ev ve binâların tapuya geçirilmesi ile ilgili nasıl bir yöntem kullanılmış ise aynı şekilde muamelede bulunulması gerektiği aktarılmıştır¹⁶²¹. 1899 yılında ibtidaî sayısının 6 olduğu ifade edildikten sonra bu sayıya ek olarak 8 adet daha okulun yapımına ihtiyaç duyulduğu ifade edilmiştir¹⁶²².

Mutki merkezde 1896 yılından önce açıldığı anlaşılan bir ibtidaî okulu daha vardır. Fakat merkezde açılan okulun bulunduğu yer itibariyle 3-5 çocukla eğitime

¹⁶¹⁷BOA. MF. MKT. 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

¹⁶¹⁸BOA. DH. İD. 26-1/17, 05 Z 1328 (8 Aralık 1910).

¹⁶¹⁹ Bu konuda Bitlis vilayet gazetesinde 1 Mart 1892 tarihinde çıkan habere bakılırsa Mutki'ye bağlı Mermened köyü ibtidaîsi açılışında yapılan konuşmalardan yapılan alıntıda "... Mutki akvâm-ı vahşîye cibâliyesinin bu günkü hâl-ı vahşet ve cehaletlerinin devâmı esâsen ma'ârifsizliğin neticetü'l-menbası olduğu ve bu cehâletle ma'ârif ve mektebe olan ihtiyâc-ı cedîde ve 'acilemizin derecât-ı nesh-i sabıkâmızın bir kaçında münderic bendelerle izâh edilmiştir." denilerek kabilelerin ıslahının aşiretlerin eğitilmesine bağlı olduğu beyan edilmiştir. BVG, S.265.

¹⁶²⁰BOA. MF. MKT. 181/69, 11 Ra 1311(22 Eylül 1893).

¹⁶²¹BOA. MF. MKT. 817/8, 15 Z 1319 (25 Mart 1902).

¹⁶²² Yeni okul açılması düşünülen yerler şunlardır: Gü lensu, Eliğin, Bubanın Hersan, Kusanın Mermened, Kusanın Peuç, Tarlanın Çıman, Giboranın Kelhun ve Tatvan Karyesi. Adı geçen bu köylerde birer öğretmen ve bu öğretmenlere de aylık 200 kuruşluk bir maaş verilmesi planlanmıştır. BOA. MF. MKT. 401/54, 05 S 1316 (25 Haziran 1898).

devam ettiği için açılış amacına hizmet etmediği gerekçesiyle kapatılmıştır. Kapatılan Hizan ibtidaîsi ile birlikte bunların muhassasatı olan 230 kuruşun merkez ibtidaîlerine aktarılmıştır¹⁶²³.

İlerleyen zaman diliminde yeni okulların açıldığı görülmektedir. Mutki’de 1903 yılı itibariyle kaza merkez ve çevresinde 8 adet okul bulunmaktadır. Fakat bu sayının yetersiz görülmesine binâen zikrolunan okullardaki öğretmenlere verilen 200 kuruştan 40 kuruşun kesilmesi ve temin edilecek 320 kuruş ile 2 adet yeni okulun yapılması isteği ile ilgili olarak vilayetçe karar alınmıştır¹⁶²⁴. Bu durum, yeni okul yapımında çekilen sıkıntıları ve yereldeki idarecilerin çözüm noktasındaki çabalarının yerel imkânların zorlanmasıyla ancak yürütülebildiğini ortaya koymaktadır.

Bitlis Nahiyelerindeki İbtidaîler

Bitlis’te eğitim durumunun kötü durumda olmasından dolayı bazı köylerde açılan Hamidiye okullarına öğretmen tayin edilemediği bazı yerlerde okul olmadığı, bütün nahiye merkezlerinde ibtidaî okulu yapılması ve buraya öğretmen tayini için gerekli meblağın bütçeye ilave edildiği bildirilmiştir¹⁶²⁵. Kaza ile köy arasındaki büyüklüğe sahip nahiye merkezlerinin oluşturulmasından sonra Bitlis vilayetinde de 31 adet nevahi merkezi tesis edilmiştir¹⁶²⁶. Bu nahiye merkezlerine ibtidaî okulu açılabilmesi için yoğun bir çaba sarf edilmiş ve nihayetinde de bu nahiyelerin tamamına okul açılmıştır. Merkez ve merkeze bağlı kazalar ile onlara bağlı nevahi okullarında¹⁶²⁷ görevli öğretmen ve öğrenci sayısı tablo halinde Ek 64’tedir¹⁶²⁸.

¹⁶²³BOA. MF. MKT. 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

¹⁶²⁴BOA. MF. MKT. 760/50, 15 Za 1321 (2 Şubat 1904).

¹⁶²⁵BOA. DH. TMIK. S. 14/78, 21 Ca 1315 (18 Ekim 1897).

¹⁶²⁶Nevahi isimleri ve nüfuslarının dökümü için bkz. BOA. MF. MKT. 302/15, 29 B 1313 (15 Ocak 1896).

¹⁶²⁷Nevahi teşkilatının kurulmasından ve buralara müdürler atanmasından sonra Şâkir Paşa’nın ıslahat layihalarında da geçtiği üzere vilayete tabi bütün nahiyele birer ibtidaî okulu ve yanında mescid açılması ve bu okullara da 100 kuruş maaşla birer öğretmen tayin edilmesi (ayrıca 100 kuruş da diğer masraflar için olmak üzere yıllık 200 kuruş bütçeyle açılması) için yoğun çalışmalar yürütülmüştür. Bu konuda dönem içinde valilerin raporlarında da bu konuya yer verdiğine şahit oluyoruz. Bitlis Valisi Mehmed Rauf Şerif Efendi’nin 3 Eylül 1890 tarihli raporunda “İslâhâtdan maksad her nâhiyeye birer mescid ile mekteb-i ibtidâ’îyenin bi’t-teşkil şâkirdânı tadrîs etmek ve ahâlîye şe’â’ir ve şerâ’it-i İslâmiye telkîn ile lâzime-i hâl ve itâ’atkâriyeye taksîm etmek üzere erbâb-ı liyâkât ve iktidârdan birer mu’allim tevzîf ve ta’yini...” denilerek buraya tayin edilecek öğretmenlerin özelliklerini ve eğitimden beklentisini de ifade etmiştir. BOA. A. MKT. MHM. 752/5, 17 L 1312 (13 Nisan 1895).

¹⁶²⁸Bu tablo, 7 Haziran 1901 tarihli Bitlis ve ona bağlı diğer sancak ile kazalar ile onlara bağlı olan nahiyelerinin tamamının bulunduğu tablo dikkate alınarak hazırlanmıştır. BOA. DH. TMIK. S. 51/3, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

Vilayet genelindeki nahiye okullarına bakıldığında 1901 yılı itibariyle sayısının 30 olduğu görülmektedir. Bu okulların 18'inde öğretmen mevcut olup, toplam öğrenci sayısı 291'dir. 12 okulda da öğretmen bulunmamaktadır¹⁶²⁹. Bitlis merkeze bağlı nahiyelerden Nurşin, Rabat ve Simek ibtidaîleri dolu (3 öğretmen ve 17+29+20 = 66 öğrencisi vardır.) Şetek ibtidaîsi ise münhaldır. Bitlis'in Hizan kazasına bağlı nahiyelerden Uçum ibtidaîsi dolu iken (1 öğretmen 16 öğrenci vardır.), Hakif ibtidaîsi münhaldır. Bitlis'in Ahlât kazasına bağlı nahiyelerden Misik ibtidaîsi doludur. (1 öğretmen ve 20 öğrenci vardır.)¹⁶³⁰. 1905 yılına gelindiğinde Bitlis merkeze bağlı bütün nahiyelerde ve 41 köyde birer sıbyan/ibtidaî mevcut olup, bunlardan da 10'u usûl-i cedîde ve 29'u usûl-i atika üzere eğitim vermektedir¹⁶³¹. 1910 yılı itibariyle Hizan'da 2 adet ibtidaî okulu, Ahlât'ta 4 adet ibtidaî okulu, Mutki'de ise 3 adet ibtidaî okulunun mevcut olduğu görülmektedir¹⁶³².

Yukarıda açılan ve açılması düşünülen nevahi ibtidaîleri öğretmenleri için 100 kurşunluk bir maaş¹⁶³³ tayin edilmiş, ancak bu maaşla öğretmen tedarik edilmesinin çok zor olduğunu beyanla ancak Diyarbakır ve Mamuratülaziz vilayetlerinin bazı nahiyelerinde okul açılabilirdiği ifade edilmiştir¹⁶³⁴. Bir de bulunan öğretmenlerin maaşlarının düzenli olarak ödenemediği dönem içindeki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Mutki'deki 5 ibtidaî okulunda çalışan öğretmenler, Bitlis merkeze gelip maaşlarının ödenmemesi durumunda görevi bırakacaklarını ifade etmeleri üzerine, Maliye Nezareti'nden adı geçen öğretmenlere birikmiş 10 aylık maaşlarının ödenmesi talimatı verilmiştir¹⁶³⁵. Vilayet maarif bütçeleri yeterli olan vilayetler, bütçeleri öğretmenlerinin maaşlarını karşılayabilecek durumdaysa okul açabilecektir. Bütçenin yetmediği durumlarda ise okulun açılacağı mahaldeki halktan yardım alınması yoluna gidilmesi lüzumundan bahsedilmiştir¹⁶³⁶. Bitlis'teki nahiye ve köy ibtidaîlerine görevlendirilen

¹⁶²⁹BOA. DH. TMIK.S. 51/3, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

¹⁶³⁰BOA. DH. TMIK. S. 51/3, 16 Za 1321 (3 Şubat 1904).

¹⁶³¹BOA. MF. MKT. 86/8, 02 R 1323 (6 Haziran 1905).

¹⁶³²BOA. DH. İD. 26-1/17, 05 Z 1328 (8 Aralık 1910).

¹⁶³³ Bu maaşın, öğretmen tayininin hangi aşamasından sonra ödeneceği ile ilgili ortaya çıkan belirsizliğe çözüm olması adına, öğretmenlerin eğitim öğretime başladıkları gibi maaşlarının ödenmeye başlanmasının uygun olacağı ifade edilmiştir. Böyle bir çözümün ortaya çıkmasındaki bir başka sebep ise okulun eğitim öğretiminin aksamamasını sağlamaktır. Zira öğretmen tayinleri yerelden yapıldığından, bunların tayinin resmileşmesi ve maaşlarının ödenebilmesi için İstanbul'dan onay alınması gerekiyordu. Bu süreç bazen aylarca beklemeyi gerektirebiliyordu. BOA. MF. MKT. 451/16, 24 M 1317 (4 Haziran 1899).

¹⁶³⁴BOA. DH. TMIK. S. 15/67, 20 C 1315 (16 Kasım 1897).

¹⁶³⁵BOA. MF. MKT. 401/54, 05 S 1316 (25 Haziran 1898).

¹⁶³⁶BOA. DH. TMIK. S. 2/27, 2 C 1314 (28 Kasım 1896).

öğretmenlerin bazılarının yaşlarının küçük olması dolayısıyla tayinlerinde tereddüt hâsıl olduğu ve bu konuda nezaretten görüş alındığı görülmektedir¹⁶³⁷.

Bitlis'teki diğer okullar gibi ibtidaî okullarının sayısı da I. Dünya Savaşı'nda Bitlis'in Ruslar tarafından işgaline kadar sürekli artmıştır. Fakat adı geçen olaydan sonra eğitim alanındaki bütün gelişmeler neredeyse yok olmuş ve her şeye yeniden başlanılmak durumunda kalınmıştır.

3.3.1.2. Rüşdiyeler

Tanzimat Dönemi'nde üzerinde en çok durulan ve düzene sokulmak için en çok enerji sarf edilen eğitim kurumları olan sıbyan/ibtidaî okulları ile üst eğitim kurumları olarak yapılandırılan askerî okullar arasındaki boşluk, eğitim sisteminde ciddi yeterlilik sorunları oluşturdu. Bu durumda şüphesiz ki, müfredatlarında yabancı dile yer vermiş olan yüksek askerî okullara öğrenci hazırlamak için orta öğretim kuruluşlarına şiddetle ihtiyaç vardı. Gerek bu okullara öğrenci hazırlamak, gerekse iyi memur yetiştirmek amacıyla padişah tarafından rüşt çağındaki çocukların devam edeceği okul anlamına gelen Rüşdiye okullarının açılmasına 1838'de "*Meclis-i Umur-u Nafia ve Meclis-i Ahkâm-ı Adliye*" de karar verildi¹⁶³⁸. Rüşdiyelerin kurulması, hedeflenen süreden daha uzun bir süre aldı. Zira 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde 6 tane rüşdiye ve bu okullara devam eden 870 civarı öğrenci vardı¹⁶³⁹. İlk taşra rüşdiyeleri 7'si Bosna ve 1'i de Tekirdağ'da olmak üzere 1855'te açılmaya başlandı; bir yıl sonra da sayıları 13'e yükseldi. Rumeli'nden sonra Anadolu'da ilk rüşdiye ise 1859'da Rodos, Yozgat, İzmir, İzmit, Karahisar-ı Şarki ve Kastamonu'da kuruldu¹⁶⁴⁰. 1869'a gelindiğinde İstanbul'da 13, Anadolu'da 50, Rumeli'de 62, Arap vilayetlerinde 9, Afrika'da 2 ve Adalar'da 2 olmak üzere toplam rüşdiye sayısı 125'e ulaşmıştı¹⁶⁴¹. 1876'da bütün imparatorlukta rüşdiye sayısı, 19.000 civarında kız-erkek öğrencinin okuduğu 36'sı İstanbul'da, 161'i Anadolu'da, 163'ü Rumeli'de 39'u Arap vilayetlerinde, 4'ü Afrika'da ve 2'si de Adalar'da olmak üzere toplam 425 olmuştu. Bu sayıya gayrimüslim okulları dâhil

¹⁶³⁷Nezaretin verdiği cevapta, mükellefiyete girmemiş olanların öğretmen olarak görevlendirilemeyeceği beyan olunmuştur. *BOA. MF. MKT. 726/28, 19 Ca 1321 (3 Eylül 1901).*

¹⁶³⁸Koçer, *a.g.e.*, s.40.

¹⁶³⁹Lewis, *a.g.e.*, s.113.

¹⁶⁴⁰Bilim, *a.g.e.*, s.158, 159.

¹⁶⁴¹Bilim, *a.g.e.*, s.160.

değildir¹⁶⁴². 1877 yılına gelindiğinde İstanbul'da 21 rüşdiye okulu ve bu okullarda 1.795 öğrenci ve (muallim-i evvellerle birlikte) 167 öğretmen bulunmakta idi¹⁶⁴³.

Rüşdiyelerde işlerin 1869'dan sonra daha düzenli ilerlemeye başladığı görülmektedir. Öğrencilere aşı yapma uygulaması, devamsızlık çizelgelerinin her ders için tatbik edilmesi ve bu yoklama işinin sıkı bir şekilde kontrol altına alınması, çocukların derse giriş çıkışlarının düzgün olmasına dikkat edilmesi ve okullara gelip giderken sokaklarda terbiyeli hareket etmelerinin sağlanması rüşdiyelerin modern eğitim kurumları olarak sistemleşmelerini sağladı¹⁶⁴⁴. Rüşdiyelerde okuyan öğrenciler üç gruba ayrılarak, en varlıklılarından yıllık 400, orta haldekilerden 200 ve vasat derecedekilerden 100 kuruşun alınması ve yoksulların parasız okutulması esası kabul edilmişti¹⁶⁴⁵. Aynı şekilde Bitlis'teki okullarda okuyan fakir öğrenciler için de ücretsiz okuma fırsatının yanında kitap ve risalelerin tedariki de sağlanmıştır¹⁶⁴⁶. Böylece fakir kimselere de eğitimde fırsat eşitliği sağlanmaya çalışılmıştır.

Rüşdiye okullarının kız (inas) ve erkek (zükur) olmak üzere iki ayrı programı vardı. 1869'da yayınlanan Maarif Nizâm-nâmesi'nin 23.maddesine göre erkek rüşdiye okullarında öğretim süresi 4 yıl olarak planlanmış ve okutulacak dersler de şu şekilde belirtilmiştir¹⁶⁴⁷: Mebâdî-i Ulum-i Diniyye, Lisân-ı Osmânî Kavâidi, İmlâ ve İnşâ, (Tertib-i Cedit Üzere) Kavâid-i Arabiyye ve Fariyye, Tersim-i Hudut, İlm-i Hesap (Defter Tutma Usûlü), Mebadi-i Hendese, Tarih-i Umûmî ve Tarih-i Osmânî, Coğrafya, Jimnastik ile okulun bulunduğu yerde en çok kullanılan lisan (birde zeki olan öğrencilere 4 yılda isteğe bağlı Fransızca) dersleridir. Kız rüşdiyelerinde ise öğretim süresi 4 yıl olup, programı ise şöyledir: Mebâdî-i Ulum-i Diniyye, Lisân-ı Osmânî Kavâidi, İmlâ ve İnşâ, Mebadi-i Kavâid-i Arabiyye ve Fariyye, Müntehebat-ı Edebiye, Tedbir-i Menzil, Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Hesap ve Defter Tutma Usûlü, Nakşa medar (yardımcı) olacak derecede Resim, Ameliyat-ı Hayatiye, Musiki (zorunlu değil) dersleridir.

¹⁶⁴² Bilim, *a.g.e.*, s.166.

¹⁶⁴³ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, C.3-4, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.907.

¹⁶⁴⁴ Bilim, *a.g.e.*, s. 168.

¹⁶⁴⁵ Nurdoğan, *a.g.e.*, s. 257.

¹⁶⁴⁶ Okullardaki fakir öğrencilerin eğitimi için gönderilen kitap ve risalelerin isim ve miktarını gösteren belgelerle birlikte postaya verildiği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.1108/11, 27 S 1327* (20 Mart 1909).

¹⁶⁴⁷ Akyüz, *a.g.e.*, s.152.

1869 tarihli Maarif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'ne göre rüşdiyelerin, 500 evi geçen kasabalarda kurulması öngörülmüştür. Okulların yapım ve öğretmen masrafları, illerin maarif idaresi sandığından karşılanacak, öğretim süresi 4 yıl olacak ve sıbyan okullarını bitirip şehâdetnâme alan öğrenciler bu okullara sınavsız kabul edilecekti¹⁶⁴⁸. Bitlis gibi nüfusu karışık olan yerler için ise her din mensupları için hane sayısının en az 100 olması şartı konulmuştu. Sıbyan ve rüşdiye okullarındaki bu sınırlamaya rağmen, idâdîler için herhangi bir ayırım yoktu. Yani bu tür okullarda Müslim ve gayrimüslim gençler bir arada eğitim görebileceklerdi¹⁶⁴⁹.

Gerek ibtidaîlerin gerekse rüşdiyelerin vilayetlerde kurulması, buralardaki malî kaynakların varlığına ve işletilmesine bağlıydı. Rüşdiyelerin inşaat masrafları, öğretmen ve görevlilerin maaşları ile diğer masraflar vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacaktı. Fakat “*esâs olarak idâdîlerin te'sîsine hasredilmiş*” ve eğitime ait tek özel verginin (maarif hisse-i i'ânesi) toplanmaya başlamasından sonra rüşdiye ve ibtidaîlerin yayılmasındaki belirleyici rolü, bölgenin zenginliğine paralel olarak yerel halkın yaptığı cömert bağışlar oynamıştı¹⁶⁵⁰. Bu anlamda Bitlis'te de hayırsever insanların varolduğuna dair dönem içinde kayıtlar mevcuttur. 28 Ekim 1902 tarihli belgede Bitlis'te yüze yakın ibtidaî okulu ile merkezdeki Bitlis idâdîsinin açılması ve binâların yapılması gibi hususlarda büyük hizmeti görülen Bitlis eşrafından Ahmed Hilmi Efendi'nin mütehayız olan rütbesinin evvel sınıf-ı sâniyesine terfisiyle ilgili Bitlis vilayetinden Maarif Nezaretine tahriratın gönderildiği ifade edilmiştir¹⁶⁵¹. Yine ibtidaî kısmında zikredildiği üzere Bitlis merkezde yapılan dört ibtidaî okulunu da halktan zenginler yaptırmıştır.

Bitlis Valisi Mehmet Rauf Şerif'in 12 Şubat 1890 tarihinde kaleme aldığı raporunda,¹⁶⁵² vilayette üç adet rüşdiye okulunun açık olduğunu, bunların dışında vilayetin her türlü ilmi eğitimden uzakta olduğunu ifade etmiştir. Yine Bitlis Valisi Mehmet Rauf Şerif'in 3 Eylül 1890 tarihinde maarif ile ilgili durumu kaleme aldığı diğer raporunda ise,¹⁶⁵³ Bitlis merkezde, Muş, Siirt ve Genç sancakları ile Ahlât

¹⁶⁴⁸ Akyüz, *a.g.e.*, s.152.

¹⁶⁴⁹ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s.80, 81.

¹⁶⁵⁰ Nurdoğan, *a.g.e.*, s.263.

¹⁶⁵¹ *BOA. DH. MKT.* 603/35, 25 B 1320 (28 Ekim 1902).

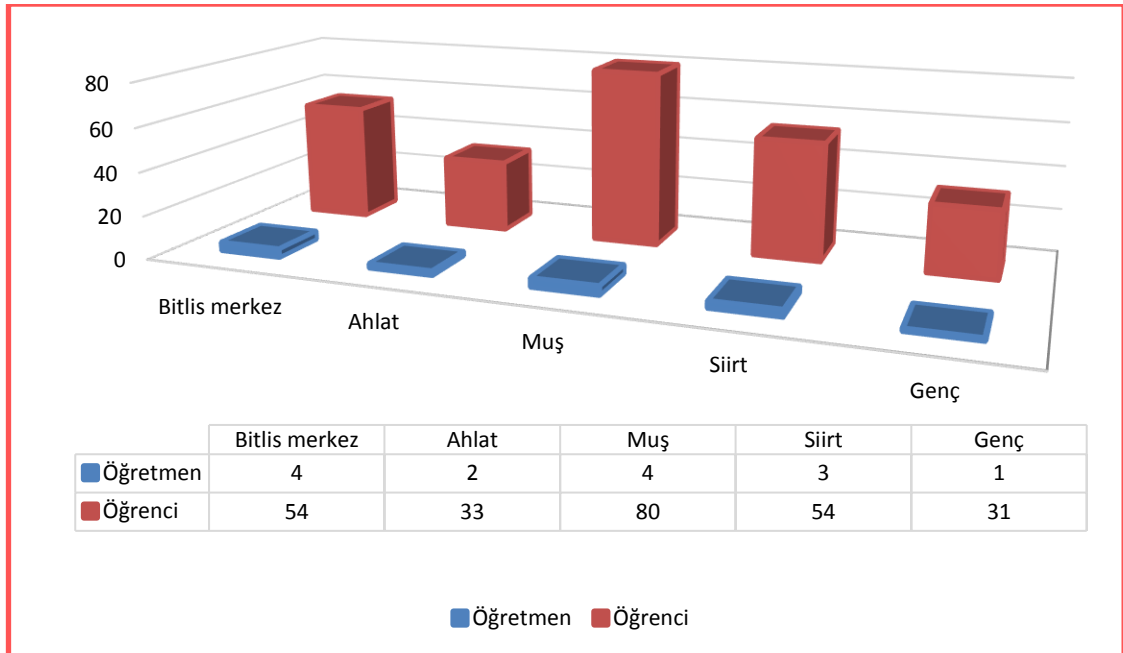
¹⁶⁵² *Y. PRK. UM.* 16/6, 21 C 1307 (12 Şubat 1890).

¹⁶⁵³ Bu rapor bir öncekine göre daha detaylı bilgiler ihtiva edip, vilayetin bir bütün olarak değerlendirilmesinde büyük katkı sağlamıştır. *BOA. A. MKT. MHM.* 552/5, 17 L 1312 (13 Nisan 1895).

kazasında birerden beş rüşdiye okulu bulunduğunu kaydetmiştir. Bitlis'teki rüşdiyede muallim-i evvel olmadığından muallim-i sâî ile idare edildiğini, defalarca Maarif Nezaretinden muallim-i evvel tayini talebinin gideri evkâf-ı mûnderise hâsîlatından veya cemaat-ı İslamiye gelirinden karşılanması şartıyla ancak olabileceği cevabıyla geçirildiğini ifade etmiştir. Bitlis ahalisinin de bunu karşılayabilecek durumunun olmamasından dolayı bu durumun hiçbir ilerlemeye vesile olmadığını ve öğrenci sayılarında da azalma başladığı tespitini yapmıştır. Bundan dolayı vilayetteki eğitimin ıslahı için maarif müdürü başkanlığında bir maarif komisyonu kurulduğunu ve rüşdiye okulu imtihanında okulun başarısının daha iyi anlaşıldığını ifade etmiştir.

Ünlü seyyah Vital Cuinet, seyahatnamesinde¹⁶⁵⁴ 1890 yılı itibariyle Bitlis'te 2 adet rüşdiye okulu olduğunu, bu okullarda 8 öğretmen ve 200 öğrencinin mevcut olduğunu ifade etmiştir. H.1310 (1892) tarihli Bitlis Vilayet Sâlnâmesinde ise biri merkez sancakta, diğerleri Muş, Siirt, Genç ve Ahlat'ta olmak üzere toplam 5 rüşdiye okulu olduğu ve bu okulların birçok öğrenci alabileceği zikrolunmuştur¹⁶⁵⁵.

Grafik 7 – 1894-95 öğretim yılında Bitlis vilayeti dâhilindeki rüşdiye sayısı ve öğretmen ile öğrenci sayısı.

¹⁶⁵⁴Cuinet, *a.g.e.*, s. 294.

¹⁶⁵⁵SVB, H.1310 (M.1892), s. 156, 157.

Grafik 7'deki veriler, 1897 yılında hazırlanan istatistik yıllığından alınmış olup, bu değerler ise 1894-95 yılına aittir. Buna göre Bitlis vilayeti dâhilindeki beş rüşdiye okulu da erkekler için olup, bunlara devam eden 252 öğrencinin varlığından bahsedilmiştir. Aynı yıllıkta bu okullarda çalışan toplam öğretmen sayısı da 14 olarak zikredilmiştir¹⁶⁵⁶. Sadece grafikteki veriler dikkate alındığında en hacimli öğrenci sayısını Muş rüşdiyesinin barındırdığı görülmektedir. Muş rüşdiyesini merkez ve Siirt'teki okullar takip etmektedir. Öğretmen sayısı bakımından ise Muş ve merkez rüşdiyelerinin eşit olduğu anlaşılmaktadır. 30 Aralık 1898 tarihinde Bitlis merkezde bir kız rüşdiyesinin açılmasıyla bu sayı altıya çıkmıştır. 1905-1908 yıllarında da aynı şekilde Bitlis merkezde biri inas diğeri zükur olmak üzere iki adet rüşdiye okulu vardır. 1909 yılına ait bir belgede Bitlis vilayeti genelinde biri Bitlis merkezde, diğerleri Muş, Siirt, Genç ve Ahlât'ta olmak üzere beş adet rüşdiye okulu olduğu ifade edilmiştir¹⁶⁵⁷. H.1326 (1910) tarihli Osmanlı devlet salnamesinde biri inas ve biri zükur olmak üzere Bitlis merkezde iki adet rüşdiye okulunun var olduğu zikredilmiştir¹⁶⁵⁸.

II. Meşrutiyet devrinde diğer rüşdiyelere model olmak üzere “*numûne rüşdiyeleri*” açıldı. Zamanla sayıları arttı. 1913 yılında yürürlüğe giren Tedrisât-ı İbtidâiyye Kânun-ı Muvakkatı ile diğer rüşdiyeler, öğretim süresi 6 yıla çıkarılan ibtidâî okullarının çatısı altına alınmış ve bu tarihten sonraki kayıtlarda bağımsız okul olma özelliğini kaybetmiştir. Nümune rüşdiyelerinin de bir kısmı bu düzenlemeyle bağımsız okul olma vasfını kaybederken, bazıları ise Cumhuriyete kadar varlığını sürdürmüştür¹⁶⁵⁹. Bundan dolayı Bitlis'teki rüşdiye okulu ile ilgili bilgiler 1913 tarihi ile sınırlıdır.

3.3.1.3. Erkek Rüşdiyesi

Bitlis erkek rüşdiyesinin kuruluş tarihi ile ilgili kesin bir bilgi mevcut olmamakla beraber okulun adının ilk defa H.1288 (1871) tarihli Erzurum Vilayet Sâlnâmesinde zikrolunması ve sâlnâmedeki bilgilerin de bir önceki yıla ait olduğu varsayılırsa okulun 1870 yılından önce Bitlis eğitim hayatında var olduğu ifade

¹⁶⁵⁶ Güran, *a.g.e.*, s. 109,113; Alkan, *a.g.e.*, s.89, 90.

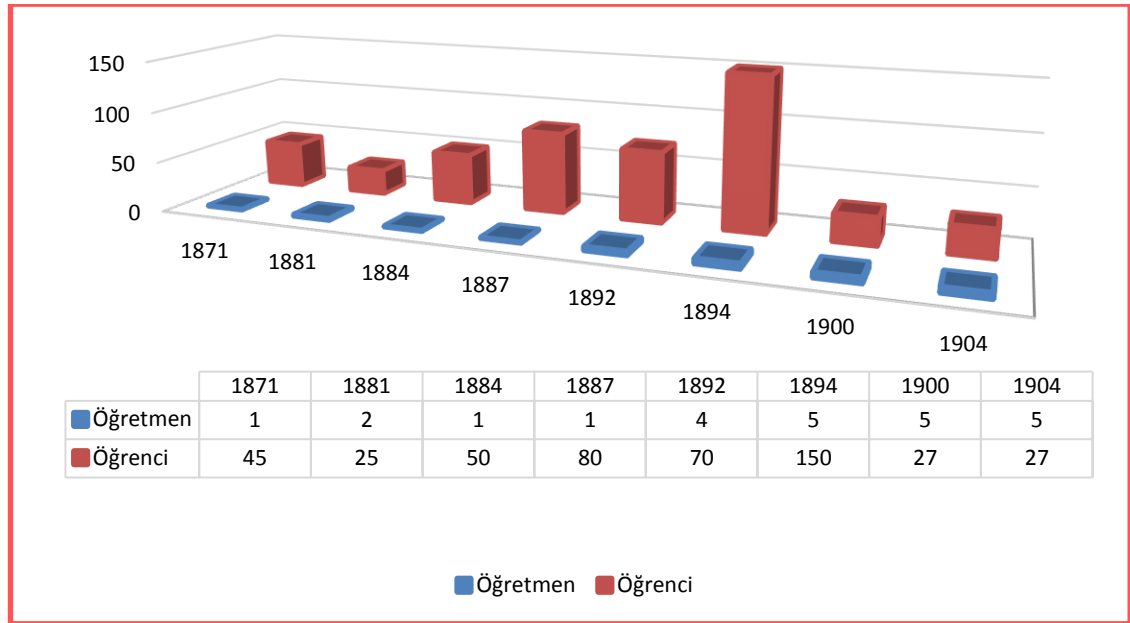
¹⁶⁵⁷ BOA. MF. MKT.1136/7, 18 C 1327 (7 Temmuz 1909).

¹⁶⁵⁸ SDA, H.1326 (M.1908), s. 350.

¹⁶⁵⁹ Cemil Öztürk, “Rüşdiye” , *DİA*, C.35, İstanbul 2008, s.302.

edilebilir¹⁶⁶⁰. Okulun Kızılmescid Mahallesinde ve muhtemelen 4 odalı bir binâda faaliyet gösterdiği söylenebilir¹⁶⁶¹. Okulun ilk öğretmeni, Muallim-i Sâni Abdülmelik Efendi'dir. Okulun resmi kayıtlara geçtiği ilk yılı olan 1871 yılındaki öğrenci mevcudu ise 45'tir¹⁶⁶². Anadolu vilayetlerindeki rüşdiyelerin öğretmen bulma imkânları aynı olmamıştır. Örneğin Denizli Erkek Rüşdiyesi 1871'de açılmasına rağmen bu okula muallim-i evvel 1873 yılında atanmışken,¹⁶⁶³ aynı yıl resmîyete yansıyan Bitlis Erkek Rüşdiyesine ise muallim-i evvel 9 sene sonrasında yani 1880 yılında ancak tayin edilebilmiştir. Bitlis'ten durumu daha vahim olan yerler de olmuştur. Diğer rüşdiyelere yakın bir tarihte açılan Gebze Erkek Rüşdiyesine 1895 yılına kadar muallim-i evvel tayin edilememiştir¹⁶⁶⁴. Bu tablo, Osmanlı Devleti'nde okulların öğretmen tedariki açısından bölge bölge farklı imkânlarla sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Grafik 8 – 1871-1904 arasında erkek rüşdiyesinde görevli öğretmen ve bu okulda okuyan öğrenci sayısı.

¹⁶⁶⁰ SVE, H.1288 (M.1871), s.151; H.1317 (M.1899) tarihli SNMU'de (s.1048-1055) ise mektebin Kızılmescid Mahallesinde H.1295 (M.1879-1880) tarihinde yapıldığı ve kira (yıllık 1.350 kuruş) ile idare edildiği ifade edilmiştir. Aynı ifade H.1319 (s.452-461) ve H.1321 (s.394-400) tarihli maarif salnamelerinde tekrar edilmiştir. Sıtkı Aydın ise 1885 tarihinde okulun açıldığını ifade etmektedir. Sıtkı Aydın, *Bitlis Tarihi*, Acar Matbaası, İstanbul, 1967, s.56.

¹⁶⁶¹ 27 Temmuz 1905 tarihli belgede mektebe lazım olan eşyalar sayılırken 3 dersane 1 öğretmen odası için eşyaların planlanması fiziki mekân konusunda böyle bir fikrin oluşmasını sağlamıştır. BOA. MF. MKT. 873/10, 24 Ca 1323 (27 Temmuz 1905).

¹⁶⁶² SVE, H.1288 (M.1871), s.134.

¹⁶⁶³ Mithat Aydın, "Denizli'de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Belleten*, C.LXXV, S.274, Ankara 2011, s.818.

¹⁶⁶⁴ Biray Çakmak-Feyzullah Yerlikaya, "Gebze Erkek Rüştiye Mektebi", *I.Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Sempozyumu*, C.I, 2-4 Mayıs 2014, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, Kocaeli, s.1194.

Grafik 8'e bakıldığında öğretmen sayısında süreklilik arz eden bir artış kaydedilirken öğrenci sayısında değişken bir seyir olmuştur. Öğrenci sayısının ilk defa 150 rakamına ulaştığı 1894 yılı, okul öğretmen kadrosunun da 5 öğretmeni ilk defa bulduğu tarihtir. Yani öğrenci sayısı ile paralellik arz eden bir öğretmen artışı sözkonusu olmuştur. Bitlis Rüşdiyesi'nde yıllar bazında görev yapan kişiler ile öğrenci sayıları ile ilgili daha detaylı bilgiler tablo halinde Ek 57'de gösterilmiştir¹⁶⁶⁵. Tabloya bakıldığında rüşdiyenin kadrosunun 1892 yılından itibaren zenginleşmeye başladığı görülmektedir. Zira bu yıl ilk defa muallim-i evvel, muallim-i sâni, rik'a öğretmeni, sülüs öğretmeni olmak üzere 4 öğretmen birlikte görev yapmıştır. Okuldaki idarî işlerde en yetkili kişi muallim-i evveldir. Okul adına yazılan yazılar kendi adı ve imzasıyla yazılmaktaydı. Ayrıca bir müdür tayin edildiği ile ilgili bir kayda ulaşılamadı. Okuldaki öğrencilerle ilgilenen ve düzeni sağlayan mubassır ilk defa 1879 yılında kayıtlara girmekte ve adının da İbrahim Ağa olduğu zikredilmektedir. 1893'te ilk defa 250 kuruş maaşla Fransızca Öğretmeni Vartan Efendi'nin bu okula tayini¹⁶⁶⁶ ile Fransızca dersi kayıtlara geçmiştir. 1900 yılında bu ders kaldırıldığından bu dersin öğretmenin kadrosu da kaldırılmış, yerine Hıfzıssıhha ve Ahlak Eğitimi dersi/kadrosu getirilmiştir. 1899 yılında okulun temizlik ve diğer işlerini yapmak üzere bir de bevvab tayin edilmiştir. Yalnız bevvabın ismi zikredilmemiştir.

¹⁶⁶⁵Tablonun hazırlanmasında kullanılan kaynaklar şunlardır: *SVE*, H.1288 (1871), s.134; H.1291 (1874), s.128; 1293 (M.1876), s.134; *SVB*, H.1310 (M.1892), s.111; H.1316 (M.1898), s.107; H.1317 (M.1899), s.111; H.1318 (M.1900), s.111; *SDA*, H.1289 (M.1873), s.239; H.1290 (M.1874), s.212; H.1291 (M.1875), s.218; H.1292 (M.1876), s.157; H.1293 (M.1877), s.160; H.1294 (M.1878), s.536; H.1298 (M.1882), s.276; H.1300 (M.1884), s.212; H.1301(M.1885), s.397; H.1302 (M.1886), s.419; H.1303 (M.1887), s.337; H.1304 (M.1888), s.323; *SNMU*,H.1316 (M.1899), s. 948; H.1317 (M.1900), s.1048; H.1318 (M.1901), s.1162; H.1319 (M.1902), s.452; H.1321 (M.1903), s.394; *BOA. MF. MKT.* 12/12, 08 Ca 1290 (3 Ağustos 1873); 22/169, 12 Za 1291 (21 Aralık 1874); 61/38, 24 Ra 1296 (18 Mart 1879); 65/141, 22 N 1297 (28 Ağustos 1880); 72/93, 20 M 1299 (12 Aralık 1881); 102/68, 16 S 1306 (22 Ekim 1888); 106/72, 26 C 1306 (27 Şubat 1889); 182/4, 18 Ra 1311 (19 Eylül 1893); 175/139, 06 M 1311 (20 Temmuz 1893); 275/58, 07 S 1313 (30 Temmuz 1895); 330/35, 06 Ra 1314 (15 Ağustos 1896); 302/15, 3 B 1314 (8 Aralık 1896); 370/11, 29 R 1315 (27 Eylül 1897); 406/59, 02 Ra 1316 ((20 Ağustos 1898); 397/21, 07 M 1316 (28 Mayıs 1898); 397/20, 07 M 1316 (28 Mayıs 1898); 469/6, 23 Ca 1317 (29 Eylül 1899); 491/43, 7 Za 1317 (9 Mart 1900); 552/32, 25 Z 1318 (15 Nisan 1901); 616/52, 15 Z 1319 (25 Mart 1902); 630/29, 23 S 1320 (1 Haziran 1902); 668/10, 10 B 1320 (13 Ekim 1902); 672/25, 03 Ş 1320 (5 Kasım 1902); 688/50, 28 Za 1320 (26 Şubat 1903); 762/72, 26 Za 1321 (13 Şubat 1904); 798/32, 10 C 1322 (22 Ağustos 1904); 881/44, 12 B 1323 (12 Eylül 1905); 919/54, 02 S 1324 (28 Mart 1906); 920/26, 02 S 1324 (28 Mart 1906); 1004/38, 9 Ca 1325(20 Haziran 1907).

¹⁶⁶⁶ 17 Mayıs 1893 tarihinde yapılan imtihana istinaden tayini yapılmıştır. İmtihan evrakları, sicil raporu ve atama evrakları için bkz. *BOA. MF. MKT.* 246/46, 29/B /1312 (26 Ocak 1895).

Bitlis'teki rüşdiyeden mezun olan bazı öğrenciler Erzurum idâdîsinde,¹⁶⁶⁷ Van'dan mezun olan bazı öğrenciler de Trabzon¹⁶⁶⁸ ve Erzurum idâdîlerinde okurlardı¹⁶⁶⁹. Erzurum ve Trabzon idâdîleri kendilerine Van ve Bitlis'ten gönderilen her öğrenciyi de kaydetmezlerdi. 1903 yılında altı öğrencinin gönderilmesine rağmen okula alınmadıkları ifade edilmiştir¹⁶⁷⁰. Erzurum idâdîsine Van ve Bitlis'ten yollanan bazı yatılı öğrencilerinin kayıt işlemlerinde yoğunluk olmasından dolayı şikâyet söz konusu olmuştur¹⁶⁷¹. Bu okullara gönderilen öğrencilerin masraflarını onları gönderen vilayet karşılamıştır¹⁶⁷².

Bitlis rüşdiyesinden üç ayda bir hülâsa ve devam cetvelleri Maarif Nezaretine düzenli olarak gönderilirdi. Rüşdiyelerdeki öğrenciler, öğretmenleri tarafından sene sonunda sınava alınırdı. Bütün rüşdiyeler için Recep, Şaban ve Ramazan sınav ayı olarak kabul edilmişti. Taşra rüşdiyelerindeki öğrencilerin sınavları belirlenmiş bir kurulun önünde yapılırdı¹⁶⁷³. Diğer rüşdiyelerde olduğu gibi Bitlis rüşdiyesinden mezun olacaklar ve sınıf geçecekler için yapılacak genel sınav için vilayetin resmi kurumlarında çalışan kişilerden oluşan bir imtihan komisyonu belirlenmiştir¹⁶⁷⁴. Daha sonra vilayetteki en yüksek mülkî amir olan vali ve diğer ileri gelenlerin teşrifiyle törenler icra edilmiştir. Bu törenlerin yapılış şekli ile yeri ve tarihi Bitlis vilayet

¹⁶⁶⁷ Bu okul, 1889 yılında kurulmuş olmasına rağmen 1890 yılında eğitim-öğretime başlamıştır. 1900-1901 yıllarında bu okulda, 149'u Müslüman ve 4'ü gayrimüslim olmak üzere 153 öğrenci okumaktadır. Okulun yatılı kısmı da vardır. Yakup Karataş, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 2010, s.232.

¹⁶⁶⁸ Mahmud Cevad İbnü's Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s.227. Maarif Nezaretinin ilanında, Trabzon'da büyük bir katılımıla 20 Muharrem 1302 (9 Kasım 1884) tarihinde mekteb-i idâdinin açıldığı bildirilmektedir.

¹⁶⁶⁹ 1905 yılında Van vilayetinden 2 ve Bitlis vilayetinden 4 öğrencinin Erzurum ve Trabzon idâdîlerine yatılı olarak kabulü yapılmıştır. *BOA. BEO.* 2492/186861, 20 Za 1322 (26 Ocak 1905).

¹⁶⁷⁰ *BOA. MF. MKT.* 677/30, 06 L 1320 (6 Ocak 1903).

¹⁶⁷¹ *BOA. BEO.* 2421/181558, 22 B 1322 (2 Ekim 1904). Öğrenci kaydı için Erzurum'a giden aileler okuldaki yoğunluktan dolayı günlerce Erzurum'da kalmak zorunda kaldıklarından dolayı şikâyetçi olmuşlardır.

¹⁶⁷² Trabzon valiliğince, her sene Trabzon idâdîsine Bitlis'ten gönderilen 4 öğrencinin masraflarının Bitlis vilayetince karşılanması gerektiği ifade edilmiştir. *BOA. BEO.* 2588/194048, 26 Ra 1323 (31 Mayıs 1905).

¹⁶⁷³ *Bilim, a.g.e.*, s. 163, 164.; Tatil ve sınav günleri 1869 Nizâmnâmesiyle Temmuz ve Ağustos aylarına alınmıştır. Ayrıca Cuma, cülûs ve bayram günleri de tatil olmuştur. (madde: 25)

¹⁶⁷⁴ *BVG, S.320*, 18 Ağustos 1893 tarihli sayıda Bitlis merkez rüşdiyesi imtihanı için oluşturulan komisyon belirtmiştir. Buna göre komisyon şu kişilerden oluşmuştur:

Bidayet Hukuk Mahkemesi Reisi İsmail Sem'i, Vilayet Nafia Sermühendisi Hüsnü, Vilayet Mektubi Mümeyyizi ve Gazete Muharriri İbrahim Edhem, Bidayet Mahkemesi Azasından İsa, Otuz Birinci Alay Üçüncü Taburu Kolağası Salih, Meclis-i İdare-i Vilayet Başkâtibi Vasıf, Ulemâdan Hafız Mehmed Zeki Efendi.

gazetesinde önceden ilan edilmiş,¹⁶⁷⁵ tören yapıldıktan sonrada yine aynı gazetede ilan edilme yoluna gidilmiştir¹⁶⁷⁶. Başarılı görülen öğrenciler son sınıfta ise “*şehâdetnâme*” ile mezun edilmiş, alt sınıflarda ise bir üst sınıfa geçirilmiştir. 1902 yılında yapılan sınavda 19 öğrenciye “*şehâdetnâme*” verilerek mezun edilmiştir¹⁶⁷⁷. Okulda başarılı öğrencilere ödül olarak bazen kitap ve risaleler hediye edilmiştir ki bunların masrafı da okul bütçe kalemindeki mesârif-i müteferrika¹⁶⁷⁸ kısmından karşılanmıştır¹⁶⁷⁹. Okul öğrencilerine belli bir ücret karşılığında ders kitaplarının tedariki yoluna gidilirdi. Bu kitapların bir kısmı Maarif Nezareti Kütüphanesinden bazıları ise diğer kütüphanelerden karşılanırdı. Ek 61’deki listede belirtildiği üzere 14 Ağustos 1896 tarihli belgede liste halinde sunulan kitapların Bitlis’teki ibtidaî ve rüşdiyeler için sipariş verildiği, tedariki için İstanbul’daki Kitapçı Kasbar Ağa Kütüphanesine havale edildiği ifade edilmiştir. Bitlis muhasebe memurluğunca hazırlanan listeye bakıldığında kitapların Bitlis’teki rüşdiyelerin öğrencilerine yetmeyeceği açık bir şekilde görülmektedir. Kitap tedariki konusundaki zorluklar eğitim öğretimin kalitesini de olumsuz etkilemiştir¹⁶⁸⁰. Kitapların yanında diğer araç gereçlerin tedariki yoluna da gidilmiştir. Özellikle harita setlerinin tedariki konusunda dönem içinde birçok yazışma gerçekleşmiştir. 27 Mart 1899 tarihli belgede zikredildiği üzere 31 Ocak 1899 tarihinde Bitlis’teki 5 rüşdiye için Asya, Avrupa ve Afrika Kıtası haritalarından oluşan 5 takım haritanın İstanbul’dan Bitlis’e teslim edilmek üzere postaneye teslim edildiği ifade edilmiştir. Bütün vilayetler için toplam 430 takım harita seti gönderilmiştir¹⁶⁸¹.

¹⁶⁷⁵ Verilen ilanda “*Merkez mekteb-i rüşdiyesi şâkirdânının mütekâribe’l-icrâ olan imtihân-ı ‘umûmîlerinde erbâb-ı fen ve vükûf tarafından irâdî tabî’î olan esele-i ilmîye ve fennîye ve edebîye verecekleri cevab ile anlaşılacak derece-i tahsîl ve bedâ’alarını tayîn ve temyîze bir mukaddeme-i i’dâdiye olmak üzere mu’allim-i evveliğinden bâ-müzekkere vukûbulan ifâde ve taleb üzerine mümeyyizliğe tensîb edilen zevâtı hazûr ve ma’rifetiyle mâh-ı hâl-ı Rumî’nin altıncı Pazar gününden i’tibâren hergün sâ’at ikiden altıya kadar imtihân-ı husûsiyeleri icrâ kılınmakta ediğünden mevcûd şâkirdânın Arabî, Farisî ve Tarih ve Hesâb ve Hendese ve Coğrafya ve Hat ve İmlâca ne derece tahsîllerine vukûf-u hakîkî hâsıl etmek isteyen hasret-keşân terki-i teşrifleri mucib-ı müntedarı olacağı mu’allimi mumâ-ileyhin cânib-i sâye-i vilâyet-penâhîden idâremize mahveli müzekkeresi üzerine i’lân olunur.*” denilmiştir. *BVG*, S.279.

¹⁶⁷⁶ Sınav sonucu da gazetenin bir sonraki nüshasında ilan edilmiştir. Haberin detayı için bkz. *BVG*, S.280.

¹⁶⁷⁷ *BOA. MF. MKT.* 659/38, 12 C 1320 (16 Eylül 1902).

¹⁶⁷⁸ Okul içinde harcama yapılacak kira, öğretmen maaşları gibi belli başlı ödemelerden sonra geriye kalan küçük ödemeler için bir miktar bütçe ayrılırdı ki buna “*mesârif-i müteferrika*” denirdi.

¹⁶⁷⁹ *BOA. MF. MKT.* 409/31, 16 Ra 1316 (4 Ağustos 1898).

¹⁶⁸⁰ *BOA. MF. MKT.* 329/78, 5 Ra 1314 (14 Ağustos 1896); Daha önceki yazışmalarda 38 adet eksik kitabın tedariki içinde sipariş listesi hazırlanarak nezarete gönderilmiştir. Kitap listesi için bkz. *BOA. MF. MKT.* 223/38, 15 R 1312 (16 Ekim 1894).

¹⁶⁸¹ Aynı belgede vilayette 6 rüşdiye olduğundan Ahlât rüşdiyesi için 1 takımın eksik olduğunu bununda gönderilmesi gerektiği ifade edilmiş, akabinde bu talep yerinde görülerek Ahlât rüşdiyesi için de tedarik yoluna gidilmiştir. Daha detaylı bilgi ve diğer Osmanlı vilayetlerine kaçır takımın gönderildiği bilgisi için bkz. *BOA. MF. MKT.* 440/43, 15 Za 1316 (27 Mart 1899).

Bitlis erkek ve kız rüşdiyeleri için ayrı ayrı binâların kiralandığı¹⁶⁸² ve bu binâların aylık kirası olan 400 (yıllık $400 \times 12 = 4.800$) kuruşun da Bitlis nehari (gündüzlü) idâdî binasını kiralayan ordudan tahsili ile bu okulların kirasının karşılandığı ifade edilmiştir. Yalnız askeriye den alınması gereken kiralar her zaman düzenli olarak alınamamış, alınamayınca da rüşdiyelerin kirası ödenememiştir. 11 Şubat 1899 tarihli belgede geçtiği üzere askeriyenin 6 aylık kirasının biriktiği, bundan dolayı rüşdiye kiralarının ödenmesinde sıkıntıların hâsıl olduğu ve bu duruma çözüm olması bakımından mahalli idareden bu meblağın ödenerek daha sonra askeriye den tahsil edildiğinde yerine konulması kararı alınmıştır¹⁶⁸³.

Bitlis erkek rüşdiyesi için her yıl lazım olan yakacak, kira ve maaşlar gibi sürekli giderlerin yanında bazen de tefrişat ihtiyacı için ödeneğe ihtiyaç duyulmuştur. Bu durumda gerekli malzemelerin alınabilmesi için alım komisyonları oluşturulmuş ve alımı bunlar gerçekleştirmiştir¹⁶⁸⁴. Okulun sıra, masa gibi ihtiyaçları için de alımlar gerçekleştirilmiştir. 1894 tarihli bir belgede okul için 1892 yılında 15 adet sıra yaptırıldığı ve bu sıralar için 800 kuruş tahsisat ayrıldığı ifade edilmiştir¹⁶⁸⁵. Okulun kendisine ait ayrı bir bütçesine ulaşılmadı. Yalnız 2 Temmuz 1904 tarihli Bitlis vilayetinin gelir ve eğitim gideri ile ilgili tabloda altı rüşdiye için ayrılan ödenek 69.900 kuruştur. Ödenek paylaştırıldığında Bitlis rüşdiyesi payına aylık 11.650 kuruş düşmektedir. Aynı bütçede Bitlis dârü'l-muallimînine 7.500, ibtidaî başına da 1.587 kuruş ödenek düşmektedir¹⁶⁸⁶. Bu tablodaki oranlara bakılırsa en yüksek payı rüşdiyelerin aldığı görülmektedir. Tahsis edilen ödeneklerin yetersizliği konusunda vilayetlerce defalarca nezarete şikâyetler arz edilmiştir. Örneğin Bitlis Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Tefrik Efendi imzalı 13 Nisan 1898 tarihli yazıda geçtiği üzere, 1895 senesi sonuna kadar 800 kuruş olan mesârif-i müteferrikanın bu tarihten sonra yapılan

¹⁶⁸² 1902 senesinde yıllık olarak kız rüşdiyesi 2.500 ve erkek rüşdiyesi 1.350 kuruş icara verildiği halde bütçede kız okulu için 1.235 ve erkek okulu için 1.425 kuruş bedel-i icar tahsis edilmiş olduğu, bütçede olmadığı halde fazla ödenen 1.190 kuruşun tazmini gerektiği ifade edilmiştir. ($2.500 + 1.350 = 3.850$ kuruş, $1.235 + 1.425 = 2.660$ kuruş, $3.850 - 2.660 = 1.190$ kuruş fark) *BOA. MF. MKT. 702/6, 07 S 1321 (5 Mayıs 1903)*.

¹⁶⁸³ *BOA. MF. MKT. 436/7, 30 N 1316 (11 Şubat 1899)*.

¹⁶⁸⁴ 1905 yılında mefruşat gideri olarak harcanmak üzere bir miktar ödenek tahsis edilmiştir. Ödeneği kullanmak ve gerekli malzemeleri almak için oluşturulacak komisyon ile ilgili olarak da "*meclis-i idare-i vilâyet ve beledî âzâsından birer zât ile ma'ârif muhâsebe me'mûru ma'rifetiyle mübâya'a ve tedâriki husûsu...*" denilerek alım için yetkili kişiler seçilmiştir. Akabinde keşif defteri hazırlanarak alım yapılacak malzemeler tespit edilmiştir. Keşif defterindeki maliyet 1.490 kuruş çıkmıştır. Defterdeki malzemelerin alımı için öncelikle 1.000 kuruşun tahsisi talep edilmiştir. Keşif defterindeki malzeme listesi ve bedeli için bkz. *BOA. MF. MKT. 873/10, 24 Ca 1323 (27 Temmuz 1905)*.

¹⁶⁸⁵ *BOA. MF. MKT. 294/74, 06 C 1312 (5 Kasım 1894)*.

¹⁶⁸⁶ *BOA. MF. MKT. 789/11, 18 R 1322 (2 Temmuz 1904)*.

düzenlemeyle diğer rüşdiyeler ile birlikte 400 kuruşa indirilmiştir. Bu düzenlemeden dolayı okulun mağdur olduğu ifade edilmiş olmasına rağmen, bu mağduriyetin giderilmesi yönündeki talep nezaretçe reddedilmiştir¹⁶⁸⁷.

Rüşdiyelerde ders veren öğretmenlerin mezun oldukları okullar çeşitliydi. Bunların bir kısmı dârü'l-muallimîn mezunu olmakla beraber çoğunluğu medreseliydi¹⁶⁸⁸. Bazı fen derslerine de subaylar girmekteydiler. Okula atanan öğretmenler, “*muallim-i sâni*” rütbesiyle başlar ve daha sonra terfi ederek “*muallim-i evvelliğe*” yükselirdi¹⁶⁸⁹. 1890'lardan sonra taşra rüşdiyelerinde muallim-i evvel olmanın iki yolu vardı. Ya dârü'l-muallimîn-i rüşdîden mezun olmak ya da muallim-i sânilikte 6 yıl görev yaptıktan sonra İstanbul'a giderek muallim-i evvelik imtihanına girip başarılı olmak¹⁶⁹⁰. İmtihanlarında ise dârü'l-muallimîn-i ibtidâi derslerinden, başka bir deyişle Arapça, Farsça, Türkçe, Usûl-i İmlâ, Hesap, Hendese, Coğrafya, Tarih-i Maarif, Usûl-i Defteri, İnşâ-i Türkî ve Resim derslerinden sınava girmek üzere tatil zamanında İstanbul'a gelerek Maarif Meclisi'nde veya Mekâtıb-i Rüşdiye İdaresi'nde hazır bulunmaları gerekirdi¹⁶⁹¹. Öğretmenlerin tayini konusunda da bazı sıkıntılar husule gelmiştir. Bitlis rüşdiyesinde boşalan veya ilk defa tayin yapılacak olan öğretmen kadrolarına yerelde oluşturulan komisyonlarca¹⁶⁹² imtihan yapılmış ve imtihan pusulası, komisyonun değerlendirmesi ve aday öğretmene ait şehâdetnâme ile birlikte Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Maarif Nezareti, bazen yereldeki komisyonla aynı kanaate vararak tayin edilen öğretmenin atamasını onaylamış bazen de tavsiye

¹⁶⁸⁷ İlgili yazıda Bitlis'te kışın, Ekim başından Nisan sonuna kadar sürdüğü, okulda okuyan öğrencilerin ısınması için dört odada sobanın yakıldığı, tahsis edilen 400 kuruşun sadece yakacak ihtiyacını karşılayabileceğini, Bitlis'teki okulun diğer okullarla da kıyasının hatalı olacağını, tefriş, kırtasiye ve hasır giderleri için ödeneğin kalmadığını ifade ederek en az 100 kuruşa daha ihtiyaç olduğu ifade edilmiştir. Fakat bu talep Maarif Nezaretince uygun görülmeyle reddedilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 401/33, 4 S 1316 (24 Haziran 1898).

¹⁶⁸⁸ 1910 yılında imparatorlukta 463 rüşdiye öğretmeninden yalnız % 32'si dârü'l-muallimîn-i rüşdî mezunu idi. Diğerleri başka okul mezunu idi. Bir kısmı da yeterlilik sınavlarına girmiş “ehliyetnâmeli” öğretmendi. Cemil Öztürk, “*Rüşdiye*”..., s. 302.

¹⁶⁸⁹ *Bilim, a.g.e.*, s.163.

¹⁶⁹⁰ Bitlis rüşdiyesi Muallim-i Sâni Şeyh Hâcî Şemseddin Efendi 1868'de Bitlis'te doğmuş ve 6 Mart 1902 tarihinden itibaren de Bitlis erkek rüşdiyesi muallim-i sânilikine 200 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Muallim-i evvelik imtihanına girme talebi muallim-i sânilikte 6 yılını doldurmadığından reddedilmiştir. Muallim-i sânilikte süresi dolduktan sonra isterse Dersâadet'e muallim-i evvelik imtihanı için gelebileceği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 887/28, 11 Ş 1323 (11 Ekim 1905).

¹⁶⁹¹ Nardoğan, *a.g.e.*, s. 279.

¹⁶⁹² Bu komisyonlardan birisini örnek olarak vermek gerekirse, Bitlis rüşdiyesi muallim-i sânilik için başvuruda bulunan Mehmed Said Efendi'yi imtihana alan komisyonda; Askerî Rüşdiye Dâhili Zabitanı İsmail, Askerî Rüşdiye Arabî Öğretmenleri Ömer Hulusi ve Yusuf Cemalettin, Rüşdiye Muallim-i Evveli Mehmed Tefvik ile Vilayet Mektubi Muharriri İbrahim Edhem bulunmaktadır. *BOA. MF. MKT.* 374/22, 08 C 1315 (4 Kasım 1897).

edilen öğretmen adayını yeterli bulamayıp tayinini onaylamamıştır¹⁶⁹³. Muallim-i evveller İstanbul'dan tayin edilirdi. Ama muallim-i sâni kadroları için yerelden tayin yapıldığından vilayetteki gazetelerde önce ilan ile kadro duyurusu yapılır sonra talepler il maarif müdürlüğüne yapıldıktan sonra talipliler sınava alınarak başarılı görülenler Maarif Nezaretine bildirilerek buradan onay alınırdı¹⁶⁹⁴. Bitlis rüşdiyesinde 1880 yılında göreve “*muallim-i sâni*” olarak başlayan Tefik Efendi, kısa bir süre sonra “*mu'allim-i evvelliğe*” yükseltilmiş ve bu görevini uzun yıllar icra ettikten sonra 1904 yılında görevi başındayken vefat etmiştir. Bu süre ile okulda aralıksız en uzun süre görev yapan kişi olmuştur. Bitlis rüşdiyesinde -adı geçen öğretmen gibi- bazı öğretmenler uzun yıllar görev yaparken bazı öğretmenler ise kısa bir süre görevde kalabilmişlerdir¹⁶⁹⁵. Eğer kadrolar için yeterli donanıma sahip başka öğretmen bulunamazsa okuldaki bir öğretmen ek bir gelir karşılığında o derslere de girebiliyordu¹⁶⁹⁶. Ek derslere giren bazı öğretmenlere ek ödeme yapılırken bazılarında da ödeme yapılmadığı görülmektedir¹⁶⁹⁷.

¹⁶⁹³ İbrahim Hakkı Efendi, 1897'nin başlarından 6 Temmuz 1897'e kadar görev yapıyor ama nezaret onay vermeyince görevi bırakmak zorunda kalıyor. Aynı kadro için tavsiye edilen Zeki Efendi ise nezaretçe onay alındıktan sonra nihayet 20 Aralık 1897'den itibaren göreve başlıyor ve 13 Mayıs 1899 tarihine kadar bu görevde kalmaya devam ediyor. *BOA. MF. MKT.* 392/35, 1315 Za 22 (13 Mayıs 1898); Bitlis rüşdiyesi muallim-i sâniğine komisyonca yapılan imtihan neticesinde 150 kuruşluk maaş ile tayin edilen Mehmed Said Efendi'nin görev için yeterli bulunmadığı gerekçesiyle ataması Maarif Nezaretince iptal edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 374/22, 08 C 1315 (4 Kasım 1897).

¹⁶⁹⁴ Buna benzer bir durum, Bitlis rüşdiyesi muallim-i sâniğine yapılacak atama için ortaya çıkmıştır. Öncelikle boşalan kadro için Bitlis vilayet gazetesinde ilana çıkmış, akabinde kadro için üç kişi başvuru yapmıştır. Bunlar imtihan edilerek başarılı görülen Şeyh Semseddin Efendi 27 Haziran 1899 tarihinde göreve başlatılarak, asaleti için evrakları Maarif Nezaretine gönderilmiştir. Bir süre sonra da onayı gelmiştir. Yalnız sınava iki defa alındığı halde ataması yapılmadığı ve evrakları Maarif Nezaretine gönderilmediğini beyanla 30 Teşrinisani 1318 tarihinde şikâyetle bulunmuş olan İdrisiye Medresesi Müderrisi Mehmed Emin Efendi'ye nezaretten de olumsuz cevap verilmiştir. Bundan da anlaşılacağı üzere Bitlis'teki rüşdiyede öğretmen olmak ayrıcalıklı bir görev olarak algılanmakla beraber buraya atama yapılması sürecinin de sancılı olduğu görülmektedir. Konu ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz. *BOA. MF. MKT.* 672/25, 03 Ş 1320 (5 Kasım 1902).

¹⁶⁹⁵ Örnek vermek gerekirse 1880 yılında göreve başlayan Tefik Efendi, 1903 yılına kadar 23 yıl göreve devam etmiş iken, 1897 yılı içinde Fransızca ve Riyaziye derslerine giren öğretmenlerde o kadar hızlı bir değişim olmuştur ki bir yıl içinde üç tane öğretmen değişmiş ve nihayetinde Zeki Efendi bu göreve 150 kuruş maaşla tayin edilmiştir. Aynı yıl içinde görev yapan diğer öğretmenler ve görev süreleri ise şöyledir: Vartan Efendi, üç yıl bu görevi yürütmüş Nisan 1895'de görevinden ayrılmıştır. Bu branş 1897 yılına kadar boş bırakılmıştır. İbrahim Hakkı Efendi, 1897'nin başlarından 6 Temmuz 1897'e kadar görev yapmış ama Maarif Nezareti onay vermeyince görevi bırakmıştır. 21 Eylül 1897'den 2 Kasım 1897'e kadar Mustafa Efendi bu görevi icra etmiştir. Son olarak 20 Aralık 1897'den itibaren Zeki Efendi göreve başlamış ve 13 Mayıs 1899 tarihine kadar bu görevi ifa etmiştir. *BOA. MF. MKT.* 392/35, 22 Za 1315 (13 Mayıs 1898).

¹⁶⁹⁶ Bitlis rüşdiyesi Rika öğretmenliği ilave memuriyet olarak Tefik Efendi'ye verilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 70/77, 04 Za 1298 (28 Eylül 1881).

¹⁶⁹⁷ Bitlis Rüşdiyesi Hatt-ı Rika Öğretmeni Aziz Efendi'nin, kendi branşı ile birlikte İmla ve Kıraat derslerini de verdiği için maaşına aylık 50 kuruş zam yapılması isteği nezaretçe reddedilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 920/26, 02 S 1324 (28 Mart 1906); Oysaki önceki yıllarda el yazısı uygun olduğundan mevcut görevine ek olarak Rika öğretmenliğinin de Muallim-i Evvel Tefik Efendi'ye aylık 75 kuruş ek gelir karşılığında tevdi edilmesi uygun görülmüştür. *BOA. MF. MKT.* 72/93, 20 M 1299 (12 Aralık 1881).

Öğretmenlerin maaşları¹⁶⁹⁸ da aynı değildir. Yazı öğretmeni aylık 64 kuruş maaş alırken, Riyaziye ve Fransızca öğretmeni 150-250 kuruş, muallim-i sâni 150-200 kuruş, muallimi evvel ilk girişte 480 kuruştan başlayarak zamanla 600 kuruş ve üzeri maaşa kadar çıkabilirdi¹⁶⁹⁹.

Rüşdiyedeki öğretmen yoğunluğuna bakılacak olursa, okulun açılışından 1892 yılına kadar neredeyse 1-2 öğretmenle dersler yürütülürken, bu tarihten sonra öğretmen sayısı artmaya başlamıştır. Bunda hem sayısı artan dârü'l-muallimînlerin açılması hem de Bitlis rüşdiyesinin halk nazarındaki değerinin artması ile birlikte bu tarihte artan öğrenci sayısı da etkili olmuştur. Bitlis rüşdiyesinin şehir içinde işgal ettiği konumuna örnek teşkil etmesi bakımından 15 Ocak 1896 tarihli Maarif Nezaretinden Bitlis vilayetine yazılan yazıda¹⁷⁰⁰ “*Bitlis vilâyeti dâhilinde müceddeden teşkil olunan 31 nâhiyede te’sîsi mukadder bulunan mekâtib-i ibtidâ’ide tadrîse muktedir mu’allim bulunmadığından şimdiden teşvikât-ı lâzime icrâsıyla mu’allimliklere rağbet edenleri mekâtib-i rüşdiye ye devam etdirilmek...*” denilerek bu okulun eğitim kalitesinin ve özellikle “*usûl-i cedîd*”in aşılması noktasında önemli görevler üstlendiğini göstermektedir. Bitlis’in bürokratik teşkilatında görev yapan memurların çoğu, zamanla bu okul ve bu okuldaki sonraki üst okulları okuyarak atanabilmişlerdir. Hatta öyle ki bu okulda göreve başlamak için başvuruda bulunan bazı öğretmen adaylarının da bu okuldaki mezun oldukları görülmektedir¹⁷⁰¹. Görevlendirilen bazı öğretmenler ise,

¹⁶⁹⁸ Öğretmen maaşlarının Bitlis vilayetindeki alım değerini ifade etmesi açısından aynı tarihlerde Bitlis Şer’iyye Mahkemesi’ne yansımış veraset davalarındaki mirasın değerinin tespit edildiği zabıtlara bakmak faydalı olacaktır. Örneğin inek 60, öküz 100, keçi 30 ve merkep 150 kuruştur. Kilim 20, yorgan 30, tencere 30, sahan 10, şamdan 10, hasır 30, seccade 50, tas 3, tava 12, tabanca 150, kılınç 150, sini 10, kol tüfenk 40 kuruştur. İlhami Taşdemir, *333 Numaralı Bitlis Şer’iyye Sicili’ nin Transkripsiyonu (1 – 115. Sayfalar)* (H.1295-1300/M. 1878/1882), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2010, s.152; Yine Bitlis Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Tevfik Efendi –ki maaşı 600-725 kuruş arasında- 1895 yılında Taş Mahallesinde 2 katlı bir evi yıllık 380 kuruşa Ermeni Korpiyan Hatun’dan kiralamıştır. Bu durum öğretmen maaşlarının çok fazla olmamakla beraber geçimi sağlayabilecek bir orana da yakın olduğunu göstermektedir. Saadet Güler, *411 Numaralı Bitlis Şer’iyye Sicili’ nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1311-1321/M.1893/1903)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2011, s.94, 95; Dönem içinde 1 kuruş = 40 paraya eşdeğerdir. 1 kuruşun günümüzdeki karşılığı ise 1879 yılında 8,12 TL, 1900 yılında 9,66 TL ve 1909 yılında 7,84 TL’dir. Bu değerlere bakılırsa 100 kuruş maaş alan bir öğretmen bugünkü karşılığıyla ortalama 800 TL’lik bir ücretle görevini ifa ediyor demektir. Diğer öğretmenlerin maaşı da buna göre hesaplanabilir. Bununla ilgili daha detaylı bilgi için bkz. Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Başbakanlık Devlet İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara, s.179.

¹⁶⁹⁹ Bitlis Rüşdiyesi Muallim-i Evveli Tevfik Efendi’nin maaşının 600 kuruş olduğu ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT. 168/77, 29 L 1310 (16 Mayıs 1893)*.

¹⁷⁰⁰ *BOA. MF. MKT. 302/15, 29 B 1313 (15 Ocak 1896)*.

¹⁷⁰¹ “*Bitlis mekteb-i rüşdiye mu’allim-i sâniligine tâlib olan Bitlis’in Kızılmescid Mahallesinden ve mekteb-i mezkûr me’zûnlarından Mehmed Said Efendi ictimâ’ eden hey’et-i mümeyyize huzurunda mu’allim-i sânilerin imtihân edildikleri konularından mûmâ-ileyh dahi imtihân edilerek derece-i kifâyede*

eğitim faaliyeti dışındaki bir işte çalışırken -görülen lüzum üzerine- ek görev olarak bazı derslere girebilmişlerdir¹⁷⁰². Okulda okutulan bazı derslerde ara ara değişiklikler yapıldığından öğretmen tayinleri de buna göre şekillenmiştir¹⁷⁰³. Öğretmenler dinî vecibelerini yerine getirmek için de izin kullanmışlardır. Örneğin hacca gitmek için izin isteyen öğretmenlere izin verilmiş ve hacdan sonraki belgelerde “*hâcı*” tabiri isimlerinden önce zikredilmiştir¹⁷⁰⁴.

Öğrenciler için çeşitli cezalar düşünüldüğü gibi öğretmenler için de zaman zaman çeşitli sebeplerden dolayı meslekten ihraç edilmeye varan cezalar verilmiştir. Örneğin 26 Haziran 1873 tarihli bir belgede, Bitlis Rüşdiyesi Muallim-i Sâni Abdülmelik Efendi'nin tekâmül ve rehavetinden dolayı görevine son verildiği ve yerine mahallince seçilen Said Efendi'nin tayin edildiği ifade edilmiştir¹⁷⁰⁵. Yine okuldaki öğretmenler ile ilgili zaman zaman değişik konularda şikâyetler vuku bulmuş, bu şikâyetlerin tahkiki yoluna gidilerek neticelendirilmiştir. Bitlis rüşdiyesinde en uzun görev yapan kişi olarak ifade edilebilecek Tevfik Efendi¹⁷⁰⁶ hakkında yapılan şikâyetlere bakıldığında, 21 Kasım 1893 tarihli bir belgede özetle, memuriyeti dışında ticaret ve binâ inşaatı gibi işlerle uğraştığından okul işlerini aksattığı, okula geldiğinde de öğrencileri günlerce hastalanacak kadar darp ederek öğretmenliğe yakışmayacak küfürler ettiği, birçok öğrencinin bundan dolayı okulu terk ettiği iddia edilmiştir. Bu

görülen imtihân üzerine mûmâ-ileyh 12 Nisan 1313 (24 Nisan 1897) tarihinde işe mübâşeret etdirilmiş...” BOA. MF. MKT. 374/22, 08 C 1315 (4 Kasım 1897).

¹⁷⁰² 21 Temmuz 1898 tarihli belgede Bitlis mektubi kalemi müsevvidlerinden Hâcı Hilmi Efendi'nin Rika öğretmenliğine 50 kuruş karşılığında ve Hâcı Kasım Efendi'nin de Sülüs öğretmenliğine 50 kuruş bedelle tayin edildiği ifade edilmiştir. Bu öğretmenlerin ikisinden de el yazısıyla numune alınmış ve bunlar uygun bulunduğundan tayinleri yapılmıştır. *BOA. MF. MKT. 406/59, 02 Ra 1316 (21 Temmuz 1898).*

¹⁷⁰³ Bitlis rüşdiyesi Fransızca ve Riyaziye Öğretmeni Yüzbaşı Zeki Efendi'nin Muş'taki taburuna geri dönmesi üzerine 13 Mayıs 1899 tarihinde bu görevi sona ermiştir. Bu göreve talip olan askerî rüşdiye Riyaziye Öğretmeni Mülazım-ı Sâni Mehmed Efendi'nin 1 Haziran 1899 tarihinde tayin edildiği görülmektedir. Yalnız bu yıl diğer taşra rüşdiyelerinde olduğu gibi Bitlis rüşdiyesinde de Fransızca dersi kaldırıldığından ve Fransızca yerine “*İlm-i Ahlak ve Hıfzıssıhha*” dersleri okutulmaya başlandığından Mehmed Efendi'nin bu derslere girmesi gerektiği zikrolunmuştur. *BOA. MF. MKT. 469/6, 1317 Ca 23 (29 Eylül 1899).*

¹⁷⁰⁴ Muallim-i Sâni Şeyh Şemseddin Efendi 1903 yılı içinde yerine vekil bırakmak şartıyla hacca gitmek için izin almıştır. Bu yıldan sonraki belgelerde “*hâcı*” unvanını kullanmasından da anlaşıldığına göre hacca gidip gelmiştir. *BOA. MF. MKT. 798/32, 10 C 1322 (23 Temmuz 1904).*

¹⁷⁰⁵ *BOA. MF. MKT. 12/12 08 Ca 1290 (26 Haziran 1873).*

¹⁷⁰⁶ 1903 yılı itibarıyla 23 yıl kesintisiz Bitlis Erkek rüşdiyesinde muallim-i evvel olarak görev yapan Tevfik Efendi, 1269 yılında Balkanlarda İstolca kazasında doğmuş, Mostar rüşdiyesinden şehâdetnâme ile mezun olduktan sonra Dersâadet'e gelmiş ve 3 Muharrem 1296 yılında buradaki dârü'l-muallim-i rüşdiden “â'la” derecesiyle mezun olmuştur. 8 Haziran 1294'de 400 kuruş maaşla Karop Mektebi rüşdiyesi muallim-i sâniğine tayin edildikten sonra 5 Teşrinievvel 1296 yılında 480 kuruş maaşla Bitlis rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin edilmiştir. 4 Kânûn-ı Sâni 1301'de maaşı 600 kuruşa çıkarılmıştır. 1904 yılında ölünceye kadar kesintisiz bu göreve devam etmiştir. Bu yönüyle okulda en uzun görev yapan kişidir. *BOA. MF. MKT. 730/45, 02 C 1321 (26 Ağustos 1903).*

yüzden hakkında soruşturma açılmıştır. Soruşturmanın neticesi olarak görevine son verilmesi gerektiği ifade edilmesine karşın yetkililerce konunun araştırılacağı ve ona göre karar verileceği aktarılmıştır¹⁷⁰⁷. Hakkındaki şikâyetlerin bir neticesi olarak Tevfik Efendi'nin maaşı 725 kuruş iken 125 kuruş para kesme cezası verilerek 600 kuruşa indirilmiştir¹⁷⁰⁸. Öğretmenler hakkında soruşturma açma yetkisine sahip Maarif Müdürleri de bazen soruşturma konusu olabilmişlerdir. Bu durumu örnekleyecek bir durum 1902 yılında Bitlis rüşdiyesi Muallim-i Evveli Tevfik Efendi ile Bitlis Maarif Müdürü Ali Vefa Efendi arasında alacak verecek davasıyla soruşturmaya konu olmuştur¹⁷⁰⁹.

Öğrenci sayısı 100'ü aşan okullarda muallim-i sâlisler de görevlendirilmiştir. Başlangıçta maaşları 400 ile 450 kuruş arasında gösterilen bu öğretmenlere, uygulamada devletin sonuna kadar ortalama 150 kuruştan fazla maaş verilmemiştir¹⁷¹⁰. Bitlis rüşdiyesinde kuruluşundan kapanmasına kadar muallim-i sâlislikte adı geçen tek kişi 15 Ağustos 1896 tarihinde tayin edildiği anlaşılan Abdurrahim Efendi'dir¹⁷¹¹. Bu durum, Abdurrahim Efendi'nin tayin edildiği tarihte okula devam eden öğrenci sayısının 100'ün üzerinde olduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁷⁰⁷ BOA. MF. MKT. 187/84, 12 Ca 1311 (21 Kasım 1893). Yine öğretmenlerin kötü davranışları konusunda başkada örnek vermek gerekirse, 1901 yılına ait olmak üzere Muallim-i Evvel Hâcî Mehmed Tevfik Efendi hakkında kötü davranışları ve mekteb için açılan muallim-i sânilik sınavında 25 mecdi rüşvet almak ve Muallim-i Sâni Said Efendi hakkında ise fakir öğrenciler için gönderilen Kur'an-ı Kerimleri 15 kuruştan satmak, göreve saat 6'da gelip akşama kadar yatmak, kulaklarının sağır olduğu ve ulûm-ı riyazîden habersiz olduğu gibi şikâyetler vaki olmuş, haklarında tahkik yapılması hususunda Maarif Nezaretinden Bitlis vilayetine talimat verilmiştir. BOA. MF. MKT. 552/32, 25 Z 1318 (15 Nisan 1901).

¹⁷⁰⁸ BOA. MF. MKT. 168/77, 29 L 1310 (16 Mayıs 1893).

¹⁷⁰⁹ Soruşturmanın seyrine bakıldığında Ali Vefa Efendi'nin haksız olduğu anlaşılacakla beraber, Tevfik Efendi hakkındaki diğer şikâyetler de dava dosyasına girdiğinden onun hakkında da soruşturma açılmış ve görevinden alınması için teşebbüslerde bulunulmuştur. Tevfik Bey, Ali Vefa'ya iki yıl önce 10 Osmanlı Lirası borç verdiğini ve defalarca istemesine rağmen borcunu geri alamadığını ifade etmiştir. Soruşturma hem idarî hem de adlî olarak yürütülmüştür. Dava dosyası ile ilgili diğer detaylar için bkz. BOA. MF. MKT. 616/12, 15 Z 1319 (25 Mart 1902); 628/51, 17 S 1320 (26 Mayıs 1902).

¹⁷¹⁰ Nurdoğan, a.g.e., s. 280.

¹⁷¹¹ Abdurrahim Efendi'nin yereldeki komisyonca imtihansız tayini uygun görülmüş ise de imtihana alınmasının kanunlar gereği olduğu hatırlatılarak Maarif Nezaretince muallim-i sânilerin girdiği imtihana alınması istenmiştir. Abdurrahim Efendi'nin 1 Haziran 1312 tarihli varaka-i intihabiyesinde zikredildiği üzere Bitlis doğumlu olduğu, 25 yaşında ve Bitlis'teki Şerefiye Medresesi'nden mezun olduğu ifade edilerek Arabî, Fârisî ve Kürdî lisanlarına da vakıf olduğu ifade edilmiştir. BOA. MF. MKT. 330/35, 6 Ra 1314 (15 Ağustos 1896).

Okullar, kolera, frengi, veba gibi ölümcül hastalıklara karşı tedbir amaçlı tatil edilebiliyordu¹⁷¹². Basra, Bağdad, Musul vilayetlerinde ortaya çıkmış kolera salgınından dolayı Bitlis vilayeti merkezindeki diğer okullar gibi Bitlis erkek rüşdiyesi de 13 Temmuz 1904 tarihli sıhhiye raporuna istinaden 21 Temmuz 1904 tarihinde Maarif Nezaretince tatil edilmiştir¹⁷¹³. Salgın hastalıklarda okuldaki görevliler de hastalanabilmekteydiler. Bu durumda olanlar ile ilgili yapılacaklar hakkında Diyarbakır ve Bitlis vilayetleri, Maarif Nezaretinden bilgi istemişlerdir. Bunun üzerine nezaret, rüşdiyelerdeki öğretmenler hasta oldukları zaman yerlerine derslere giren kişilerin ücretini kendilerinin ödemesi mukabilinde maaşlarının tam verilmesi yönünde bilgi paylaşmıştır¹⁷¹⁴.

3.3.1.4.Kız Rüşdiyesi

Erkek rüşdiyelerin açılmasından bir müddet sonra kız çocuklarının da ilköğretimin ikinci basamağı sayılan bu okullarda okuması için kız/inas rüşdiyeleri¹⁷¹⁵ 1859 yılında açılmaya başlamıştır¹⁷¹⁶. Kız rüşdiyelerinin açılışını takip eden süre içinde devletin her tarafında sayıları hızla artmıştır. 1877’de toplam sayıları 9, 1900’da sadece İstanbul’da 11 tane kız rüşdiyesi mevcuttu¹⁷¹⁷. 1909 yılı itibariyle toplam kız rüşdiye sayısı 74, karma olanların sayısı ise 1’dir. Bu oran erkek rüşdiyelerle kıyaslandığında, 1909 yılı itibariyle 462 olan erkek rüşdiye sayısı ile 74 olan kız rüşdiyesi arasında farka bakıldığında, kız çocukları için yapılanların olması gereken orandan çok daha az olduğu görülmektedir¹⁷¹⁸. Kız rüşdiye ve ibtidaî okullarına öğretmen yetiştirmek üzere 8 Şubat 1870 tarihinde İstanbul’da ilk dârü’l-muallimât açıldı. Akabinde hem öğrenci sayısı arttı hem de başka vilayetlerde de şubeleri açılmaya başladı¹⁷¹⁹.

¹⁷¹² 1890 yılının Mart ayında Bitlis merkezde salgın hastalığın peyda olduğuna dair rapora istinaden merkezdeki bütün sıbyan ve rüşdiye okulları iki hafta süresince tatil edilmiştir. Detaylar için bkz. *BVG*. S.184.

¹⁷¹³ *BOA. MF. MKT. 792/24, 8 Ca 1322 (21 Temmuz 1904).*

¹⁷¹⁴ *BOA. MF. MKT. 1135/40, 16 C 1327 (5 Temmuz 1909).*

¹⁷¹⁵ Bunların ilki 1859’da İstanbul’da açılan Cevri Kalfa İnas Rüşdiyesi’dir. Kızlar için 1869’da İstanbul’da bir de kız sanayi okulu açıldı. Öztürk, “Rüşdiye” ..., s.301.

¹⁷¹⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun ...*, s. 213.

¹⁷¹⁷ Ergin, *a.g.e.*, C. 3-4, s. 912 -913.

¹⁷¹⁸ Bu sayının vilayet ve sancaklar bazındaki dağılımı için bkz. *SDA*, H.1328 (M.1910); Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 103 -105.

¹⁷¹⁹ İki şubesi vardı. Sıbyan şubesi iki, rüşdiye kısmı ise üç yıllık idi. Cemil Öztürk, “Dârü’l-muallimât”, *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s.549, 550. Taşradaki kız okullarına alınacak muallime-i evvellerin özellikle bu okul mezunu olmasına azami derecede dikkat edilmiştir.

Rüşdiye okullarının kız (inas) ve erkek (zükur) olmak üzere ayrı iki programı vardı. 1869'da yayınlanan Maarif Nizâm-nâmesi'ne göre kız rüşdiyelerinin öğretim süresi 4 yıl olup, programı ise şöyledir: Mebâdî-i Ulum-i Diniyye, Lisân-ı Osmânî Kavâidi, İmlâ ve İnşâ, Mebadi-i Kavâid-i Arabiyye ve Farisiye, Müntehebat-ı Edebiye, Tedbir-i Menzil, Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Hesap ve Defter Tutma Usûlü, Nakşa medar (yardımcı) olacak derecede Resim, Ameliyat-ı Hayatiye, Musiki (zorunlu değil) dersleridir¹⁷²⁰.

Osmanlı Devleti'ndeki diğer vilayetlerde olduğu gibi vilayet-i sitte olarak bilinen altı doğu vilayetinde de kız okullarının öncelikle liva merkezlerinde akabinde de kaza merkezlerinde açılması gerektiğine dair Şâkir Paşa'nın tavsiyesi¹⁷²¹ karşılık bulmuş olacak ki Bitlis şehir merkezinde de kız okulunun açılması için hazırlıklar yapılmış ve okulun açılmasına kadar birçok yazışma olmuştur. Okul gerekliliği ile ilgili olarak Bitlis vilayetinden Maarif Nezaretine 27 Nisan 1896 tarihinde yazılan yazıda¹⁷²² *“Bitlis'te erkekler için dört adet ibtidaî okulu yapılmış olduğu halde kızlara mahsus okul bulunmamaktadır. Bundan dolayı kızlar için gerekli olan ibtidaî ve rüşdiye okulları zorunluluk arz etmektedir. Şimdilik ibtidaî ve rüşdiye dereceleri arasında olmak üzere bir okulun açılması ile sancakta öğretmen bulunamadığından dışarıdan bir bayan öğretmenin 500 kuruşa ve mubassıranın da 150 kuruşa tayin edilmesi gerekmektedir. Binânın kirası için aylık 150 kuruş ve diğer çeşitli masraflar için de 100 kuruş ki toplamda aylık 900 kuruşun gerekeceği hesaplanmıştır. Bunun yanında kiralanacak binanın tefrişi için de 2.000 kuruşun harcanmasıyla okul açılabilecektir. Bitlis'teki mahallelerin birbirinden uzak olmasından dolayı dört ana mahallenin her birisinde birerden dört kız okuluna ihtiyaç duyulmaktadır. Şimdilik ehemmiyetine binaen acilen bir kız okulunun açılması zorunludur. Bununla ilgili karar vilayet idare meclisinden alınmıştır.”* denilerek durumun aciliyeti dile getirilmiştir. Bir de yazıda okulun açılması için gerekli olan öğretmen, kapıcı, hademe gibi personel ile birlikte okulun kirası, yakacak bedeli ve araç gereci için gerekli olan meblağ da zikredilerek tahsisatın buna göre yapılması gerektiği ifade edilmiştir.

¹⁷²⁰Akyüz, *a.g.e.*, s. 152; Mahmud Cevat İbnü'ş Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s.120; İbtidailerle birlikte eğitim veren kız rüşdiyelerinin 6 yıllık bir ders dağılımı yapılmıştır. Haftalık ders saati de 24 saattir. Derslerin sınıf bazında isimleri ve saati ile ilgili olarak bkz. Ergin, *a.g.e.*, C. 3-4, s.913, 914.

¹⁷²¹BOA. DH. TMIK.S. 1/55, 10 Ca 1314 (17 Ekim 1896).

¹⁷²²BOA. MF. MKT. 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

Maarif Nezareti, vilayetten gelen okul açma talebi hakkında bazı hatırlatmalarda bulunarak talebin nasıl olması gerektiği hususunda uyarıda bulunmuştur. Nezaret, bu teklife karşılık kız ibtidaîsinin olmadığı bir yerde rüşdiyesinin açılmasının uygun olamayacağını, bundan dolayı öncelikle bir kız ibtidaîsinin mahallinden karşılanacak kaynak ile açılmasının gerektiğini ifade etmiştir. Nihayetinde 2 Aralık 1896 tarihinde nezaretçe yazılan başka bir yazıda¹⁷²³ ise hem ibtidaî hem de rüşdiyeyi kapsayacak bir okul modeli üzerinde durulmuş olup, ileride 6 yıla tamamlanmak üzere şimdilik 4 yıllık olarak planlanması yapılmıştır. Bir de bahsi geçen diğer bir husus da okula tayin edilecek öğretmenlerin mezuniyet durumları ve alacakları maaş konusudur. Bitlis gibi uzak ve küçük bir vilayete gelebilecek gönüllü öğretmenin temini zor olmakla beraber bir de dârü'l-muallimât mezunu öğretmen bulmak neredeyse imkânsızdır. Bundan dolayı muallime-i evvel için takdir edilen aylık 1.000 kuruşun altında bir maaşın yetersiz kalacağı dile getirilmiştir. Öğretmen maaşı için vilayetin de 300 kuruş ödeneği temin etmesi istenmiştir. Bunun yanında nakış, halı öğretmeni gibi diğer öğretmenlikler için de rüşdiye okullarının taşra kısmı tahsisatından karşılık bulunmaya çalışıldığı nezaretçe ifade edilmiştir¹⁷²⁴.

Yazışmalarda açılması teklif edilen kız okulu ile ilgili beklentiler de sıklıkla vurgulanmıştır. Yazışmalarda genellikle kız okulunun Müslim/gayrimüslim kızların birlikte okuyacağı karma bir okul olacağı belirtilmiş ve ardından hem marifet hem de sanat gibi iki yönlü bir eğitimden geçen kız çocuklarının, sanayinin gelişmesine ve halkın refahına katkı sağlayacağı ifade edilmiştir. Okulun rüşdiye düzeyinde olmasının ibtidaîden daha önemli olduğu, okulun açılması için gerekli masrafların ise maarif hissesinden karşılanması için izin talep edilmiştir. Hazırlıklar tamamlandıktan sonra, kız rüşdiyesinin açılışı II. Abdülhamid'in doğum yıldönümü olan 30 Aralık 1898 tarihine denk getirilerek, resmi bir tören ve mükemmel bir tertibatla okul resmen açılmıştır¹⁷²⁵. İstanbul'da ilk açılan kız rüşdiyesinden 39 sene sonra Bitlis gibi bir taşra vilayetinde bu

¹⁷²³ BOA. MF. MKT. 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

¹⁷²⁴ Zikrolunan alanlarda-300 kuruşa çalışacak- öğretmen bulmak için gazetelere ilan verilmiş fakat bulunamamıştır. Aynı şekilde yerelde de bu ücrete çalışacak öğretmen bulunamadığından tahsisatın artırılması için tekrar talepte bulunulmuştur. Bunun üzerine diğer vilayetlerde olduğu gibi öğretmen maaşının 500 ile 1.000 kuruş arasında olması için girişimler başlatılmıştır. Nihayetinde ödenek 23 Aralık 1897'de 500-600 kuruşa çıkarılmıştır. BOA. MF. MKT. 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

¹⁷²⁵ 31 Ocak 1899 tarihli belgede geçtiği üzere okul, 19 Kânûn-ı Evvel 1314 (30 Aralık 1898)'te yani padişahın doğum gününde mektebin bütün eksiklikleri tamamlanarak açılışının yapıldığı ifade edilmiştir. Fakat tedrisatın muallime-i evvelin evinde icra edildiği de zikredilmiştir. BOA. MF. MKT. 434/51, 19 N 1316 (31 Ocak 1899); 1900-1901 tarihinde okulun 2 öğretmeni, 1 hademe ve 67 tane de öğrenci ile eğitim öğretime devam ettiği görülmektedir. SNMU 1318 (M.1900 -1901), s. 1162-1173.

okulun ancak açılabilmiş olması taşradaki eğitim kurumlarının ne kadar geç teşekkül ettiğini de ortaya koymaktadır. Bu geç kalmışlık elbetteki kültürel kalkınmışlık düzeyini de olumsuz etkilemiştir.

Okul için Kızılmescid Mahallesinde iki katlı bir binâ kiralanmıştır¹⁷²⁶. Binanın kirası da askeriye tarafından kullanılan idâdî okulunun kirasından karşılanmıştır¹⁷²⁷. Aylık 150 kuruştan yıllık 1.800 kuruş olarak hesaplanan binânın kirasına ek olarak kiralanın binânın tefrişi için 2.000 kuruş, diğer masraflar için 800 kuruş, bevvab için aylık 100 kuruştan yıllık 1.200 kuruş ki toplamda 5.800 kuruşluk bir harcamaya daha ihtiyaç duyulduğu 12 Temmuz 1898 tarihinde vilayetten nezarete bildirilerek harcama için izin istenmiştir. Nezaret ise bu talebe karşılık 15 Ağustos 1898 tarihinde yazdığı cevabi yazıda, istenen 1.800 kuruşluk kiranın idâdî binâsının kirasından karşılanması, diğer masraflar için istenen miktardan 400 kuruşun ibtidaî müteferrikasından kesilerek aktarılması, aylık 80 kuruşluk bevvab maaşının da ibtidaî okulu öğretmenlerinin maaşından kesinti yapılarak tedarikini planladıktan sonra son olarak tefrişat için 2.000 kuruşluk ödeneğin kullanılmasına ise onay vermiştir. Yazışmalardan anlaşıldığına göre onaylanan 2.000 kuruşluk tefrişat ödeneğinin aktarılmasında sıkıntılar yaşanmış ki 1 Eylül 1898 tarihinde Bitlis'ten tekrar telgraf gönderilerek bu ödeneğin zamanında gelmemesi, okulun açılmasını engelleyebileceği ifade edilerek bir an önce ödeneğin gönderilmesi istirham edilmiştir¹⁷²⁸. Okulun öğrenci sayısı artınca binâ yetersiz kalmış ve yeni bir binânın kiralanması gündeme gelmiştir. Bundan dolayı 1909 yılında beş odalı başka bir binâ kiralanmıştır¹⁷²⁹.

Okulun ilk öğretmeni olan Amine Servet Hanım¹⁷³⁰, 600 kuruş maaşla 31 Mart 1898 tarihinde tayin edilmiştir¹⁷³¹. Okulun açıldığı senenin sonunda okul kadrosunun

¹⁷²⁶ Bu binanın üst katında 3 oda, alt katında da bir yemek odasıyla kömürlük vesairenin olduğu ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 1025/24, 24 L 1325 (3 Aralık 1907); *SNMU*, H.1317 (M.1899), s.1048-1055.

¹⁷²⁷ İdâdî mektebinin yıllık kirası olan 4.400 kuruşun bir kısmı (1.350 kuruş) erkek rüşdiyesi ve bir kısmı da (2.500 kuruş) kız rüşdiyesi kirası olarak kullanılmıştır. Okulun yakacak harcamasının da aynı kaynaktan karşılanması uygun görülmüştür. *BOA. MF. MKT.* 683/45, 11 Za 1320 (11 Mart 1903); *BOA. MF. MKT.* 702/6, 07 S 1321 (5 Mayıs 1903).

¹⁷²⁸ *BOA. MF. MKT.* 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896).

¹⁷²⁹ Aslında artan öğrenci sayısının karşılanması amacıyla ve şehrin biraz daha merkezi bir mahallesinde yeni bir binanın eski kira olan 1.349 kuruş yerine 1.849 kuruş kira bedeli ile kiralandığı görülmektedir. *BOA. MF. MKT.* 1132/3, 4 C 1327 (24 Mayıs 1909).

¹⁷³⁰ Okula ilk başladığı gibi maaşını alamamış, zamanla biriken maaşları için maarif müdürlüğüne yaptığı başvuru neticesinde kendisinin alamadığı maaşlarının işe başlama tarihinden itibaren kendisine ödeneceği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 495/52, 19 Za 1317 (20 Nisan 1900).

tamamlanması için 250 kuruş maaş ile muallime-i sâni, 150 kuruş maaşla nakış öğretmeni görevlendirilmiş, daha önce tayini yapılmış okulun kapıcısı Murad Ağa¹⁷³² ve hademesi Sultan Hanım'ın¹⁷³³ ise asaletleri tasdik edilmiştir. Halı öğretmeni görevlendirilmesi için de hazırlıklar yapılmış ancak bu öğretmenin bulunmasından daha çok maaş konusuna çözüm olarak öğretmene verilecek 600 kuruşun 300 kuruşu Bitlis Belediyesince, 100 kuruşu açılmamış olan nevahi okulunun öğretmen maaşından, 70 kuruşu Bitlis dârü'l-muallimîn bevvabı maaşından ve 130 kuruşu da maarif müdürlerinin maaşından yapılan kesintiyle karşılanması öngörülmüştür. Kayıtlara geçen ilk halı öğretmeni, 1901 yılında görev yaptığı tespit edilen Anna Hanım'dır. Akabinde bu okulda okuyan öğrencilerden mezun olanların ileriki yıllarda bu görevi devam ettirdiği anlaşılmaktadır. 1904 yılına ait bir yazıda daha önce bu okulun halı şubesinden mezun olmuş Ardimis Hanım'ın bu göreve tayin edildiği görülmektedir¹⁷³⁴. Okulda uzun bir süre çalıştığı anlaşılan Diyarbakırlı Mehmed Ağa, hademeliğinin yanında hem yünlerin boyanması ve hem de kız çocukların getirilip götürülmesi gibi diğer işler için istihdam edilmiştir¹⁷³⁵.

Okulun eğitim kadrosunda münhal olan branşların dersleri, mevcut diğer branş öğretmenlerince telafi edilmiştir. Eğer öğretmenlerin ders yükü fazla ise asil öğretmenin aldığı maaşın yarısı oranında bir ücretle dışarıdan öğretmenler bu görevi icra etmiştir. Benzer bir durum 1899 yılında cereyan etmiştir. Okulda muallime-i sâni olmadığından

¹⁷³¹ Servet Hanım, Sultan inas rüşdiyesinden mezun olmuş, Diyarbakır rüşdiyesi ibtidâi kısmında 17 Mayıs 1893'te vekâleten, 3 Haziran 1896'da da asaleten muallime-i evvel olarak görev yapmıştır. Hakkında yapılan bir şikâyet üzerine 13 Ekim 1897 tarihinde görevinden azledilmiştir. Diyarbakır'da ikamet ederken 31 Mart 1898 tarihinde Bitlis kız rüşdiyesi Muallim-i Evveli olarak tayin edilmiştir. Diyarbakır'dan Bitlis'e saati 5 kuruştan olmak üzere kendisine bir de harcırah ödenmiştir. *BOA. MF. MKT.* 316/60, 17 Z 1313 (30 Mayıs 1896); *BOA. MF. MKT.* 495/52, 19 Za 1317 (21 Mart 1900).

¹⁷³² 24 Temmuz 1899'da maaşı 60 kuruştur.

¹⁷³³ 24 Temmuz 1899'da maaşı 70 kuruştur.

¹⁷³⁴ Belgede geçtiği üzere "...Bitlis halı şu'besinden birincilikle şehâdetnâme almış olan Ardimis Hanım bi't-ta'yîn sene-i hâliye Mayısın birinci günü işe başlatılmıştır..." denilerek adı geçen kişinin tayin edildiği zikredilmiştir. Belgenin devamında adı geçen öğretmenlik için 600 kuruşluk bir tahsisatın olması gerektiği halde sadece 120 kuruşunun tedarik edildiği ve Ardimis Hanım'ın bu maaş karşılığında tayin edildiği ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 839/30, 11 M 1323 (18 Mart 1905).

¹⁷³⁵ 8 Şubat 1902 tarihli bir belgede Bitlis kız rüşdiyesinin ihtiyacı olan yünleri temin edip boyamak ve mektebin gayrimüslim öğrencilerini mahalle çocuklarının sarkıntılık etmesinden korumak üzere boyacı ustası Diyarbakırlı Mehmet Ağa'nın 14 Ocak 1902 tarihinden itibaren halı öğretmenlerine verilen 250 kuruştan alınan 70 kuruş maaşla hademeliğe başlatılmasının uygun bulunduğu ifade edilmiştir. Buna gerekçe olarak da İnâs Rüşdiyesine daha ziyade gayrimüslim kızlarının devam ettiğini, okula geliş gidişlerde civardaki okullarda okuyan diğer öğrenciler ve mahallelilerin onlara sarkıntılık ettiği için birçoğunun okulu bırakmak zorunda kaldığı, bu duruma çare olarak da boyacı ustası Diyarbakırlı Mehmet Ağa'nın sabah kızları evlerinden alıp akşam onları tekrar evine bırakması ve halı imalı için her renkten yön bulunamamasından dolayı ihtiyaç hâsıl olan renklerdeki yönleri temin edecek ve boyayacak kabiliyette olmasından dolayı istihdamına karar verilmiştir. *BOA. BEO.* 659/58, 14 C 1320 (18 Eylül 1902).

muallime-i evvel kendi görevinin yanında bir de muallime-i sâînînin görevini icra ettiğinden ona tahsis edilen ücretin de kendisine ödenmesini talep etmiştir. Buna karşılık verilen cevapta muallime-i evvelin okulda sürekli kalması gerektiğinden zaten görevini icra ettiğini, bundan dolayı da başka bir ücret alamayacağı ifade edilmiştir. Ayrıca nakış öğretmeni de bulunamadığından muallime-i evvelin kızı nakış derslerine vekâleten girdiğinden bu kadroya tahsisli 150 kuruşluk maaşın yarısı olan 75 kuruşun ödenmesine izin verilmiştir¹⁷³⁶.

Bitlis gibi nüfusun yaklaşık üçte birisinin gayrimüslim halktan oluştuğu bir şehirde okulun açılmasının doğal bir sonucu olarak okulda hem Müslim hem de gayrimüslim öğrenciler öğrenim görmekteydi. Bu anlamda Osmanlı Devleti'nin amaçladığı gibi her unsurun birlikte eğitim alacakları bir okul nitaliğindediydi. Bu tablo, okulun öğretmen kadrosu şekillenirken de aynı şekilde olmuştur. Fakat bu durum, Bitlis'in ileri gelenlerinden bazısının tepkisini de beraberinde getirmiştir. Ermeni kızların okulda okumasına razı olmalarına rağmen, Ermeni öğretmenlerin bu okulda görev yapmaları rahatsızlık uyandırmıştır. Bundan dolayı Bitlis'ten İstanbul'a arzuhaller gönderilmiş ve durum detayları ve gerekçeleriyle izah edilerek aktarılmıştır¹⁷³⁷. Bu bağlamda okulda görevlendirilen öğretmenlerin mezun oldukları okullara bakıldığında özellikle yerelde görevlendirilen nakış ve halı öğretmenlerinin çoğunlukla Ermeni milletinden olduğu ve Protestan Misyoner veya Keldani okullarında öğrenim gördükleri anlaşılmaktadır¹⁷³⁸. Muallim-i evvel ve sâînî görevini genellikle Müslüman

¹⁷³⁶BOA. MF. MKT. 464/28, 25 R 1317 (2 Eylül 1899).

¹⁷³⁷Bitlis gazetesi muharriri es-Seyyid Ahmed Hilmi imzalı 2 Nisan 1901 tarihli arzuhalde özetle, okuldaki başarılı çalışmalarıyla göz dolduran kız rüşdiyesi Muallime-i Evveli Servet Nefise Hanım'ın istifasının Bitlis Maarif Müdürü Ali Vefa'nın baskısıyla olduğunu, adı geçen öğretmenin yerinin hala boş olduğunu, okuldaki nakış öğretmenliğine de Bitlis Protestan Mektebi'nden mezun olmuş bir Ermeni kızın tayin edildiğini, halı öğretmenliğine de Sivas'tan bir Ermeni kızın tayin edildiğini ayrıca okuldaki Ermeni kızlarının sayısının sürekli arttığını, buna karşın Müslüman kızlarının ise Ermeni öğretmenlerin de mektebe alınmasından dolayı sayısının azalmaya başladığını ifade ederek okulun bir Ermeni mektebine dönüştüğünü iddia etmiştir. Oysa Bitlis maarif müdürlüğünün bu duruma cevap niteliğinde gönderdiği telgrafta ise muallim-i evvelin Van'daki eşinin yanına gitmek için istifa ettiği belirtilmiştir. Diğer detaylar için bkz. BOA. DH. TMIK. M.103/32, 13 M 1319 (2 Mayıs 1901); Bu durum, Bitlis erkek rüşdiyesi Muallim-i Evveli Mehmed Tevfik Efendi'yi de rahatsız etmiştir. O da okula Ermeni öğretmenlerin alınmasından Maarif Memuru Ali Vefa Efendi'yi sorumlu tutmuştur. BOA. MF. MKT. 616/52, 15 Z 1319 (23 Şubat 1902).

¹⁷³⁸Nakış öğretmenlerinden Arok Hanım, Bitlis'teki misyonerler inas rüşdiyesinden mezun olmuştur. Anize Hanım, Katolik Keldani Cemaati Kilisesinin Siirt'teki mektebinden mezun olmuştur. Nakış öğretmenliğine tayin edilen bir başka Ermeni kızın da Bitlis Protestan Mektebi'nden mezun olduğu ifade edilmiştir. Aynı şekilde Sivas'tan halı öğretmenliğine tayin edilen Ermeni milletinden Anna Hanım'ın da misyoner okullarından mezun olduğu görülmektedir. BOA. DH. TMIK. M. 103/32, 13 M 1319 (2 Mayıs 1901); BOA. MF. MKT. 606/11, 02 Za 1319 (10 Şubat 1902); BOA. MF. MKT. 726/54, 21 Ca 1321 (14 Eylül 1903).

öğretmenlerin yürüttüğü ve bu öğretmenlerin mezun olduğu okullara bakıldığında ise kız rüşdiyesi mezunu oldukları görülmektedir¹⁷³⁹. Okulda çalışan öğretmenlerin büyük bir kısmı Bitlis'in dışından görevlendirilmiştir¹⁷⁴⁰.

1906 tarihinde okul teftiş edilmiştir. Teftiş raporunda, okulun başarısının beklenen seviyenin altında kaldığı tespiti yapılmıştır. Bu durumunun sebebi olarak, öğretmenlerin dârü'l-muallimât mezunu değil de, kız rüşdiyesi mezunu bayanlardan görevlendirilmesi gösterilmiştir. Bitlis'teki eğitim planlayıcıları ve mülkî idareciler bunun farkındadırlar. Fakat dârü'l-muallimât mezunu öğretmenlere ödenecek maaşın yüksek olmasından dolayı finanse edilememesi, öğretmen ihtiyacının yereldeki rüşdiye mezunu kızlardan karşılanmasını zorunlu kılmıştır. Buna çare olması açısından tahsisatın arttırılması konusunda çabalar sonuç vermiş 1907'den sonra muallime-i evvelin 600 ve muallime-i sâninin 450 kuruş maaş alması için bazı değişiklikler yapılmıştır¹⁷⁴¹. Yapılan değişiklikten sonra bu kadrolara İstanbul'dan tayinler yapılmıştır. Okulun muallime-i evvelliğine Sakız muallime-i evvelliğinden ayrılmış Hafize Saliha Hanım ve sâniyeliğine dahi bu sene dârü'l-muallimâtın âliye kısmından "ale'l'âlâ" derecede şehâdetnâme ile mezun olmuş Fatima Hanım 20 Ağustos 1907 tarihinde tayin edilmiştir¹⁷⁴². Böylece okulun eğitim kalitesinin arttırılması yönünde önemli bir boşluk doldurulmuştur.

Öğretmenler ve diğer çalışan personelin ne kadar maaş aldığı konusuna gelince, her ne kadar yıllar bazında değişikliğe uğramış ise de bu konuda toplu bir listenin verilmesi faydalı olacaktır. Buna göre 22 Ocak 1907 tarihi itibarıyla hem okulda görev yapan kişiler hem de aldıkları aylık maaş oranları şöyledir¹⁷⁴³:

¹⁷³⁹ Muallim-i Sâni Emine Hanım, Diyarbakır kız okulundan mezun olmuştur. *BOA. MF. MKT.* 688/50, 28 Za 1320 (26 Şubat 1903).

¹⁷⁴⁰ Muallime-i Evvel Emine Münire Hanım Musuldan, Muallim-i Evvel Nefise Servet Hanım memleketi Diyarbakır'dan, Muallime-i Sâni Ayşe Hanım memleketi Erzurum'dan, Nakış Öğretmeni Anize Hanım memleketi Siirt'ten, Nakış Öğretmeni Anna Hanım Sivas'tan gelerek bu göreve tayin edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 553/3, 01 M 1319 (12 Aralık 1901); *BOA. MF. MKT.* 681/61, 29 L 1320 (29 Ocak 1903).

¹⁷⁴¹ Öğretmenler için oluşturulan ek kaynak için nakış öğretmenliği ve muallime-i sâliselik kadrosu lağvedilmiş, açığa çıkarılan 250 kuruşun 200 kuruşu, yüzer olarak muallime-i evvel ve sâni maaşına eklenmiştir. Geriye kalan 50 kuruş ise okulun mubassırası Sultan Hanım'ın mevcut olan 60 kuruşluk maaşına eklenerek toplam 110 kuruşluk bir maaşla okulun bünyesinde ilk defa açılan ibtidaî kısmına öğretmen olarak tayin edilmiştir. Böylece okul bünyesinde ilk defa resmi olarak inâs ibtidaî şubesi de açılmıştır. *BOA. MF. MKT.* 1025/24, 24 L 1325 (3 Aralık 1907).

¹⁷⁴² *BOA. MF. MKT.* 1025/24, 24 L 1325 (3 Aralık 1907).

¹⁷⁴³ *BOA. MF. MKT.* 1025/24, 24 L 1325 (3 Aralık 1907).

Görevi	Maası (kuruş)	İsmi
Muallim-i Evvel	600	Münhal (Ağustosta Hafize Saliha Hanım)
Muallim-i Sâni	350	Safnaz Hanım
Muallim-i Sâlise	100	Münhal
Nakış Öğretmeni	150	Anize Kadın
Halı Öğretmeni	114	Ardimis Hanım
Mubassıra Vekili	60	Kudret Hanım
Bevvab	70	Mehmed Ağa
	+.....	
Toplam	1.444	

Listeye bakıldığında en yüksek maaşı muallime-i evvellin aldığı görülmektedir. 1907 yılı itibariyle bu kadro boştur. Boş olduğundan ikinci sıradaki muallime-i sâni bu kadroya vekâlet etmektedir¹⁷⁴⁴. Akabinde muallime-i sâni, nakış öğretmeni ve nihayetinde de son sırada halı öğretmenin olduğu görülmektedir. Mubassıra vekili olarak gösterilen Kudret Hanım, Sultan Hanım'ın ibtidâi kısmına öğretmen olarak atanmasından dolayı yerine vekâlet etmektedir. Bevvab ve mubassıra birbirine yakın ama okuldaki en düşük maaşı almaktadırlar. Bevvab ve mubassıraya zam yapılması için çabalar sonuç vermiş ve nihayetinde maaşlarına 50 kuruş zam yapılmasına karar verilmiştir¹⁷⁴⁵.

Öğretmenlerin değişik sebeplerle okuldan ayrıldığı görülmektedir. Kimi eşinin ayrı bir vilayette olmasından, kimi maaşının yetersizliğinden, kimi Bitlis'in iklim şartlarına uyum sağlayamadığından dolayı bu okuldan tayin ya da istifa yoluyla ayrılmıştır¹⁷⁴⁶.

Okul, kızlara yönelik eğitim yaptığından, dikiş nakış gibi tekstil faaliyeti ile ilgili eğitim de vazgeçilmez olmuştur. Bu anlamda hem meslek edindirme hem de aile bütçesine maddi anlamda bir gelir kapısı açmak adına dikiş nakış ve halı dokuma tezgâhlarının temini ve çalıştırılmasına gayret edilmiştir. Halı üretiminin ham maddesi olarak o dönemde kullanılan yün, Bitlis yöresinde hayvancılığın yaygın olmasından

¹⁷⁴⁴ Muallime-i evvelliğin 1907 yılının Ocak ayında münhal olduğu belgede zikredilmiştir. 7 Mart 1907 tarihine ait başka bir belgede asil öğretmen atanmadığından vekâleten bu görevin yürütülmesine devam edilmesinin uygun olacağı ifade edilmiştir. Fakat ileriki aylarda bu göreve Hafize Saliha Hanım'ın tayin edildiği görülmektedir. *BOA. MF. MKT. 982/23, 22 M 1325 (7 Mart 1907).*

¹⁷⁴⁵ *BOA. MF. MKT. 438/46, 06 Za 1316 (18 Mart 1899).*

¹⁷⁴⁶ Nakış Öğretmeni Anize Hanım, Bitlis'in su ve havasıyla imtizac edemediğinden, Muallime-i Sâni Ayşe Hanım, aldığı maaşın yetersiz olmasından, Muallime-i Evvel Nefise Servet Hanım eşinin Van'da olmasından dolayı okuldaki görevini bırakmıştır. *BOA. DH. TMİK. M. 103/32, 13 M 1319 (2 Mayıs 1901); BOA. MF. MKT. 688/50, 28 Za 1320 (26 Şubat 1903); BOA. MF. MKT. 726/54, 21 Ca 1321 (14 Eylül 1903).*

dolayı bol miktarda temin edilebilmekteydi. Bu yünlerle üretilecek olan halıların, - dönemin en kaliteli ve pahalı halılarının imal edildiği- İran'daki halılarla rekabet edebilecek derecede hem kaliteli hem de ucuz olması gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca yapılması düşünülen halı üretimi ile vilayette yaygın olan fakirliğe de çare olması amaçlanmıştır¹⁷⁴⁷. Bu amaçla 1900 yılına gelindiğinde okula 4 adet halı dokuma tezgâhının alınarak törenle açılışlarının yapıldığı görülmektedir¹⁷⁴⁸. Ayrıca 50'den fazla yetişkin kadına da hizmet edebilmesi için ayrı bir şubenin açılmasıyla 1900'de okulda 30 adet, öğretmen ile diğer memurların evlerinde de 5 adet olmak üzere toplam 35 adet halı tezgâhının faaliyette olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca 1 ay içinde üretimin meyvelerini vermeye başlayacağı da ifade edilmiştir¹⁷⁴⁹. Aslında açılıştan 2 ay sonrasında bu tezgâhlarda seccadeler imal edilerek önce teşhir edilmiş, akabinde de adedi 300 kuruştan devlet ricaline satışa çıkarılmıştır¹⁷⁵⁰.

Okulun açılması noktasında ne kadar kız çocuğunun okula devam ettiği ve nerede eğitim aldıkları vilayetten sorulmuş, cevap olarak “...*şu anda Bitlis vilâyetindeki kızlar ötede beride ve parça parça bir sûretde husûsî mu'allimlerden yalnız ta'lîm-i 'akâ'id ve kırâ'at ile iktifâ edegeldikleri bunun dışında sanâyi adına eğitimden mahrûm kalmaktadırlar.*” denilmiştir. Öğrenci sayısı olarak da kız okulu olmadığından diğer erkek okullarında 150 kadar kız öğrencinin eğitim gördüğü zikrolunmuştur.

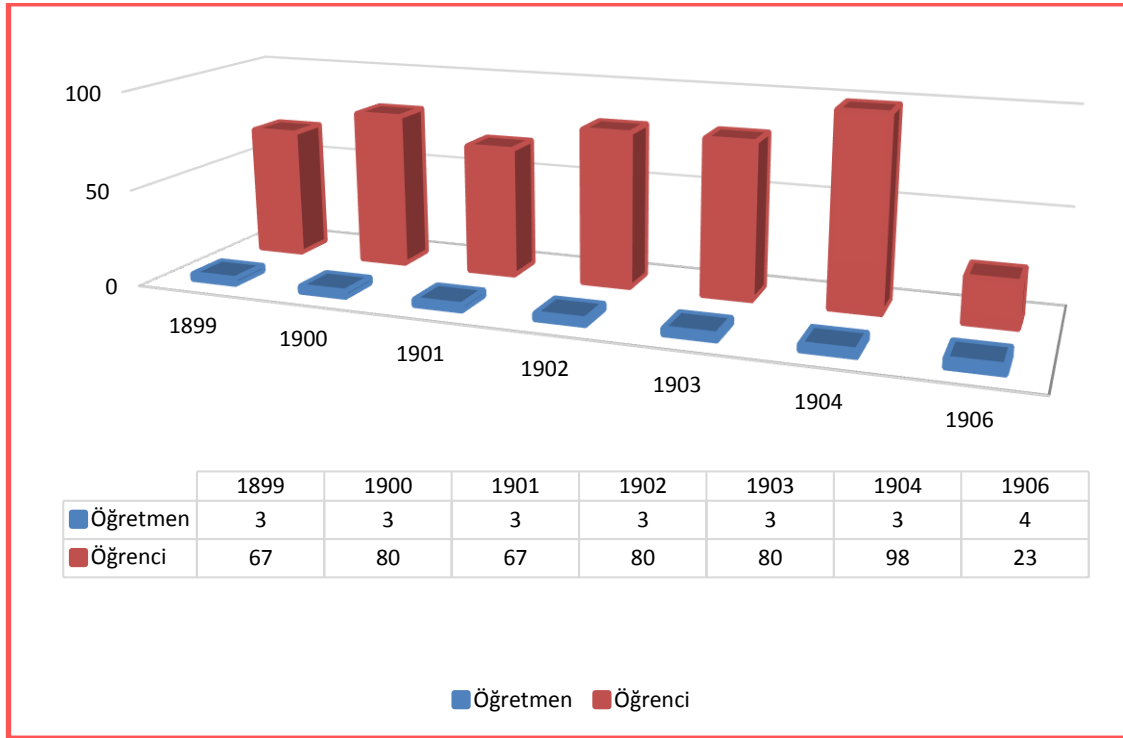
¹⁷⁴⁷ BOA. MF. MKT. 539/52, 15 Ş 1318 (8 Aralık 1900).

¹⁷⁴⁸ Başka bir belgede 14 Mart 1901 tarihinde resmi açılışının yapıldığı zikredilmektedir. Mevzu o kadar önemsenmiştir ki açılış törenine vali, vilayet kumandanı, paşa, ulema ve eşrafın yoğun ilgi ile katılım gösterdiği ifade edilmiştir. BOA. MF. MKT. 515/12, 17 Ra 1318 (15 Temmuz 1900); BOA. MF. MKT. 539/52, 15 Ş 1318 (8 Aralık 1900).

¹⁷⁴⁹ Bundan kasıt dokunacak halıların 1 ay içinde tamamlanacağıdır. BOA. MF. MKT. 539/52, 15 Ş 1318 (8 Aralık 1900).

¹⁷⁵⁰ Üretilen seccadelerle ilgili bazı kusurların yerinde giderilmesi hususunda bazı yazışmalar olmuş, bu yazışmalarda hanım kızların elleriyle ürettiği ilk seccadelerin vali, kaymakam gibi devlet görevlilerine satılması ve elde edilecek gelir ile tezgâh sayısının artırılmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. BOA. MF. MKT. 619/55, 30 Z 1319 (9 Nisan 1902).

Grafik 9 – 1899-1907 arasında kız rüşdiyesinde görevli öğretmen ve bu okulda okuyan öğrenci sayısı.

Grafik 9'a bakıldığında 1906 yılına kadar okulun üç öğretmen ile idare edildiği ve bu yıl içinde sayının artarak dörde çıktığı görülmektedir. Öğrenci sayısına bakıldığında ise istikrarlı bir tablonun olmadığı anlaşılmaktadır. Özellikle 1906 yılında bir önceki yıla göre ciddi bir düşüşün yaşandığı taspiti yapılabilmektedir. 1905 yılı için tam bir öğrenci sayısına tesadüf edilmemekle beraber bu yıl içinde okulun birinci sınıfında 50 tane kız çocuğunun eğitim gördüğü ile ilgili bilgiye ulaşılmıştır¹⁷⁵¹. 1905 yılının Ağustosundan itibaren öğrenci sayısı azalmaya başlamış ve nihayetinde 1906 yılında bu okula teftişe giden kurulun yazdığı raporda beyan edildiği üzere öğrenci sayısı 23'e kadar düşmüştür. Bu öğrencilerin sınıflara göre dağılımına bakılırsa 1'i üçüncü, 7'si ikinci ve 15'inin birinci sınıfta okuduğu görülmektedir¹⁷⁵². Şu tabloya

¹⁷⁵¹ Okuldaki öğrencilerin isimleri ve sene sonunda yapılan imtihan cetvelindeki durumları için bkz. BOA. MF. İST. (Maârif Nezâreti İstatistik Kalemi). 7/21, 20 S 1327 (13 Mart 1909).

¹⁷⁵² Okuldaki öğrenci sayısının azalmasının sebepleri olarak "...mekteb-i mezbûrun ibtidâ'i denilemeyecek derecede varaka-i şöhreti ve hâl-i perişâniye gelmesi buralarca muktedir ve erbâb-ı mu'allimelerin bulunamaması..." denildikten sonra Bitlis'in hem uzak olması hem de tahsis edilen maaşın düşük olmasından dolayı İstanbul'dan donanımlı öğretmenler buraya rağbet etmediklerinden, öğretmenlerin ahlak ve iktidarı dikkate alınmaksızın tayinleri yapılmıştır. Hatta bu öğretmenlerin cahil olmaları, okula halkın teveccühünün azalmasına ve dolaylı olarak öğrencilerini göndermemelerine sebep olmuştur. Bu duruma çare olması açısından hem öğretmenlere verilecek maaş miktarında artışa gidilmiş

bakıldığında okula Bitlis halkının gösterdiği ilginin ciddi anlamda azaldığı tespiti yapılabilmektedir. Okul müdavimi öğrencilerinin yarısına yakınının gayrimüslim olduğu dikkate alındığında ve bu tarihte Ermeni nüfusunun ciddi anlamda azaldığı da hesaba katıldığında okulun öğrenci sayısının azalmasında bu durumun da etkili olabileceği düşünülmektedir. Okulda görev yapan görevliler ve öğrenci sayısı ile ilgili daha detaylı tablo Ek 60'ta gösterilmiştir¹⁷⁵³.

Her devlet okulunda olduğu gibi bu okulda da yapılan iş ve işlemler için bazı kayıtların tutulması zorunlu idi. Okulda bulunması gereken defter ve evrakların tutulması konusunda 1906 yılındaki teftişte karşılaşılan tablo için “...*günlük yoklama kağıdı ve benzeri şeylere de tesâdüf olunmayub öğrencilen günlük devam kağıdı olmak ve (H.)1320 yılına ait olmak üzere gösterilen bir defter de bakkal defterinden daha aşağı bir halde idi...*”¹⁷⁵⁴ denilerek günlük yoklamanın yapılmadığı ve resmi kayıtların düzenli tutulmadığı ifade edilmiştir. Okulun devamlı öğrencilerine mezun oldukları zaman verilen şehâdetnâme ve okul programlarının nezaretten gönderildiği anlaşılmaktadır¹⁷⁵⁵. Bununla birlikte halı şubesinde kurs şeklinde ders alıp başarılı görülen yetişkinlere de –kurslara teşfik amacıyla- tasdiknâme verilmiştir¹⁷⁵⁶.

1906 yılında okulda hırsızlık ile ilgili bir hadise meydana gelmiştir. Okulun birçok eşyası çalınmış ve hırsızlar hakkında gerekli tahkikat yapılmıştır¹⁷⁵⁷. Okuldaki

hem de İstanbul'dan 2 tane öğretmenin görevlendirilmesi talep edilmiştir. *BOA. MF. MKT. 1025/24, 24 L 1325 (3 Aralık 1907).*

¹⁷⁵³ Tablo oluşturulurken kullanılan kaynaklar ise şunlardır: *SVB, H.1318 (M.1899), s.112; SNMU, H.1318 (M.1899), s.1163; 1319 (M.1900), s.453; 1321 (M.1902), s.395; BOA. MF. MKT.606/11, 02 Za 1319 (10 Şubat 1902); 656/68, 04 C 1320 (8 Eylül 1902); 688/50, 28 Za 1320 (26 Şubat 1903); 681/61, 29 L 1320 (29 Ocak 1903); 720/18, 27 R 1321 (23 Temmuz 1903); 726/54, 21 Ca 1321 (15 Ağustos 1903); 839/30, 11 M 1323 (18 Mart 1905); 867/53, 25 R 1323 (29 Haziran 1905); 943/70, 04 C 1324 (26 Temmuz 1906); 1025/24, 24 L 1325 (30 Kasım 1907); 1054/74, 14 R 1326 (16 Mayıs 1908); BOA. BEO. 659/58, 14 C 1320 (18 Eylül 1902).*

¹⁷⁵⁴*BOA. MF. MKT. 1025/24, 24 L 1325 (3 Aralık 1907).*

¹⁷⁵⁵ 1899 yılında Maarif Nezaret'ince 5 adet program ve 40 adet şehâdetnâme Bitlis vilayetine posta ile gönderilmiştir. 1902 yılına gelindiğinde ise talep edilen şehâdetnâme miktarı 200'e çıkmıştır. Bu da okula olan teveccühün arttığını göstermektedir. *BOA. MF. MKT. 463/18, 21 R 1317 (29 Ağustos 1899); BOA. MF. MKT. 621/26, 06 M 1320 (15 Nisan 1902).*

¹⁷⁵⁶ Aynı belgede zikrolunduğu üzere kış aylarında 3 ay boyunca okula devam eden Ermeni kızlarının ilkbaharla birlikte evlerine çekildiğini ve “*nan parasını*” kazanabilecek “*fevkalade ibraz-ı maharet ederek*”, çalışmaya başladıkları ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT. 621/26, 06 M 1320 (15 Nisan 1902).*

¹⁷⁵⁷ Hırsızların çaldıkları eşyalar ile ilgili olarak belgede “*Bitlis inâs rüşdiyesinin müte'ahhiren sâkin bulunduğu haneye şeh-r-i hâl-i Receb'in üçüncü gecesi sârik dühûl ederek mektebin halihânesinde mevcûd mensûc iki aded halı seccâde ve yastık yüzleri ile boyalı yün iplikleri ve diğer dersihânelerde mevcûd kilimleri ve yastık yüzleri sirkât eylemiş olduğu 'ale's-sabâh istihbâr eylemesi üzerine...*” denilerek, eşyaların çalındığının diğer günün sabahında anlaşıldığı ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT. 928/14, 21 Ra 1324 (12 Ağustos 1906).*

hırsızlıktan sonra yapılan teftişte, hırsızların çaldıkları eşyalardan sonra okulun mefruşat ve diğer ihtiyaçlarının tazmini noktasında 3.000 kuruşluk bir ödeneye ihtiyacın hâsıl olduğu beyanıyla, ödeneğin serbest bırakılması talep edilmiştir¹⁷⁵⁸. Çalınan eşyaların bulunduğu veya hırsızların yakalandıkları ile ilgili bir malumata ulaşılamamıştır.

Bitlis kız rüşdiyesinin açılması ile birlikte merkez sancakta kız çocuklarının okula devamlarında artış meydana gelmiştir. Bunun yanında yetişkinlerin de bu sürece dâhil edilmesi ile verilen eğitimin ekonomik bir değere dönüştüğü görülmektedir. Kadınlar, bu okul sayesinde hem evlerine ekonomik girdi sağlamış hem de şehrin ekonomik hayatına katkı sağlamıştır. II. Abdülhamid döneminde Bitlis şehir merkezinin ekonomik açıdan sönük bir görüntü arz ettiği dikkate alındığında, bu okulun sosyal hayatta üstlendiği rol, daha iyi anlaşılabilir. Bitlis'te okul bünyesinde üretilen yastık kılıfları, seccade, kilim ve halılardan elde edilen gelirler ile okula daha fazla halı tezgâhı alınarak okulun günden güne gelişimi sağlanmıştır.

3.3.1.5. Askerî Rüşdiye

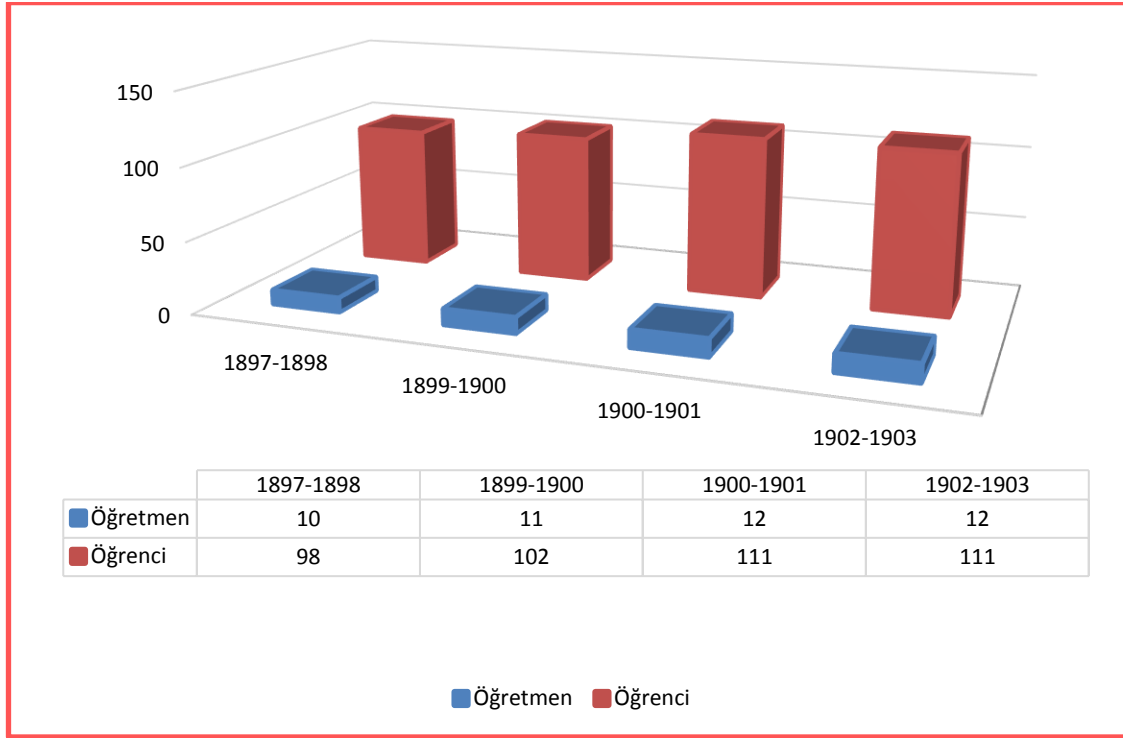
Ordunun iyi yetişmiş ve aydın subaylara ihtiyacını karşılamak üzere 1875'ten itibaren İstanbul'da ve başlıca il merkezlerine askerî rüşdiyeler açılmaya başlanmıştır¹⁷⁵⁹. Bitlis'teki askerî rüşdiyenin kuruluşu 1895 yılı öncesinde, muhtemelen 1894 yılındadır¹⁷⁶⁰.

¹⁷⁵⁸ Hatta raporda "...vuku'bulan sirkât üzerine mefruşât nâmuna mektebde bir şey kalmamış..." denilerek durumun vahameti ortaya konmuştur. 3.000 kuruşun harcanması konusunda da Bitlis Belediyesi ile ortak hareket edilmesi ve alınacak eşyaların komisyon marifetiyle alınması istenmiştir. *BOA. MF. MKT.* 1025/24, 24 L 1325 (3 Aralık 1907).

¹⁷⁵⁹ Ergin, *a.g.e.*, s.501-507.

¹⁷⁶⁰ *Bitlis İl Yıllığı 1971*, s. 105; Ayrıca Bitlis Vilayeti İdare Meclisi tarafından 9 Ağustos 1895 tarihinde hazırlanan mazbatada Bitlis'te daha önce açılmış olan askerî rüşdiyeyi tamamlayıcı olmak üzere bir mekteb-i idâdinin açılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu cümleden olarak askerî rüşdiyenin 1895 yılından önce açılmış olabileceği olasıdır. *BOA. Y. MTV.* 125/160, 17 S 1313 (9 Ağustos 1895); Aydın, *a.g.e.*, s. 55.

Grafik 10 – 1897-1903 arasında askerî rüşdiyede görevli öğretmen ve bu okulda okuyan öğrenci sayısı.

Grafikten anlaşıldığına göre bu okul, 1897 yılından itibaren kalabalık bir öğrenci varlığını barındırmıştır¹⁷⁶¹. Bu yıl içinde okuldan şehâdetnâme olarak mezun olanların sayısı 29'dur. Okulda 10 öğretmenin yanı sıra bir de 4 hademe görev yapmaktadır¹⁷⁶². Maarif salnamelerinde ise ilk defa 1898 yılında okulun varlığından bahsedilmiştir. Bu tarihten ileriye doğru gidildiğinde bu okulun hem öğretmen hem de öğrenci sayısında sürekli bir artış meydana geldiği görülmektedir. Bu okuldaki öğretim kadrosu ve öğrenci sayısını yıllara göre gösteren veriler detaylı olarak tablo halinde Ek 58'de gösterilmiştir.¹⁷⁶³ Buna göre okulun, Bitlis'teki diğer okullarla kıyaslandığında öğrenci sayısı ve öğretmen durumu bakımından vilayetteki bütün okullardan daha iyi konumda olduğu görülmektedir. Öğrenci sayısı çok nadir 100'ün altına düşmüştür. Coğrafya öğretmeni kadrosu bulunmasına rağmen bu okulda böyle bir öğretmenin görev yaptığına dair herhangi bir kayda ulaşılamamıştır.

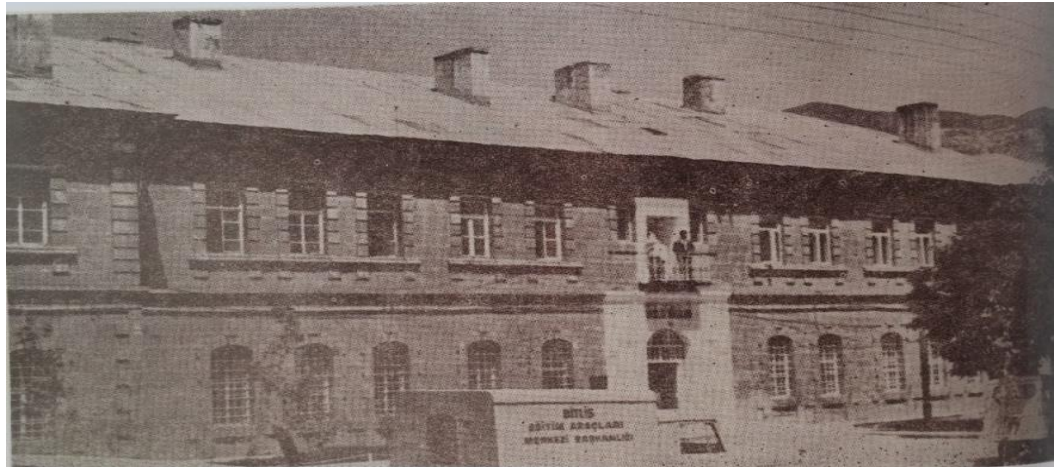
¹⁷⁶¹ Güran, *a.g.e.*, s.143.

¹⁷⁶² Güran, *a.g.e.*, s.128,129.

¹⁷⁶³ 1898-1907 yılları arasına ait öğretmen, memur, hademe ve öğrenci sayıları için ayrıca bkz. *SNMU*. H. 1316 (M.1898), s.949; H.1317 (M.1899), s.1049; H.1318 (M.1900), s.1163; H.1319 (M.1901), s. 453; H.1321 (M.1904), s. 395; *BOA. Y. MTV*. 292/141, 24 Za 1324 (9 Ocak 1907); *BOA. MF. MKT*. 482/31, 23 Ş 1317 (27 Aralık 1899); *BOA. ŞD*. 641/31, 24 Z 1324 (8 Şubat 1907).

Okuldaki bazı öğretmenlerin icra ettikleri görevin yanında bir de kitap ve risale vücuda getirdikleri görülmektedir. Okulun Arapça Öğretmeni Ömer Hulusi Efendi'nin Şafii Mezhebi üzere ve Türkçe tertip ettiği “*Tecvid*” isimli ilmihal risalesinin vilayet matbaasında basılması ile ilgili talebi hakkında 1898 yılında kayıtlar mevcuttur¹⁷⁶⁴.

Okulun kiralık binâlarda ve uygun olmayan koşullarda eğitim yaptığı görülmektedir. 3 Aralık 1908 tarihli Bitlis Valisi Reşid imzalı bir telgrafta, vilayetteki 2 kışlanın 900.000 kuruş masrafla inşası ile birlikte bir de 220.000 kuruşla askerî rüşdiye binâsının yapılmasının gerekliliği ve bu masrafların bütçeye ilavesi talep edilmiştir¹⁷⁶⁵. Okul, bir süre sonra yapılarak hizmete açılmıştır.

Resim 3- Bitlis Askerî Rüşdiyesi.

Okula yapılan tayinlerde teamül, terfi usulüne göre işlemektedir. Alanında terfi alan askerî okuldaki bir öğretmen, başka bir vilayetteki askerî okula tayin edilebilmekteydi¹⁷⁶⁶. Bu okula tayinler sadece askerî okullardan olmamıştır. Bazen de diğer mülkî okullardan da bu okula öğretmen tayinleri gerçekleştirilmiştir. Örneğin Fârisî Öğretmeni olan Abdülaziz Efendi, Genç rüşdiyesinden terfian Bitlis askerî

¹⁷⁶⁴ Maarif Nezaretinden gelen cevabi yazıda, adı geçen risalenin hatalı ve ifadesinin karışıklığından dolayı basım ve yayımının uygun olmadığı ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 428/13, 1 Ş 1316 (15 Aralık 1898).

¹⁷⁶⁵ Yazılan yazıda “...vilâyet nâfi’*a* sermühendisi ma’rifetiyle yapıdırılan keşif neticesinin de beheri 450.000 kuruş i’tibârıyla 2 kışlanın 900.000 kuruş masrafla vücûda geleceği ve merkez vilâyetde isticâr sûretiyle tedârik olunan hanede bulunan ve gâyet sayık ve rütûbetli ve ikâmete gayr-i sâlih olmakdan nâşî matlûb derecede ve ihtiyâr olunan mesârîf nisbetinde fâ’ide te’*m*il etmeyen Mekteb-i Rüşdiye-i ‘Askeriye için de her türlü müştemilâtıyla beraber bir binânın 220.000 kuruşla inşâ olunabileceği anlaşılmıştır...” denilmiştir. *BOA. DH. MKT.* 2679/6, 16 Za 1326 (10 Aralık 1908).

¹⁷⁶⁶ Bu konuda şu örnek verilebilir: “... *Erzincan Harbiye-i Şâhânesi Dâhili Mülâzım-ı Sânisî Mustafa Şevket oğlu Osman Efendi*’nin rütbesinin terfî’yle Bitlis rüşdiye-i ‘askeriyesinde münhâl olan Dâhiliye Zabıtlığına ta’yinleri...” *BOA. Y. MTV.* 292/141, 24 Za 1324 (9 Ocak 1907).

rüşdiyesine tayin edilmiştir¹⁷⁶⁷. Bazen öğretmenler ihtiyaç halinde kendi branşları dışındaki derslere de girebilmişlerdir. Arapça Öğretmeni Yusuf Ziya Efendi, 1907 yılında öğretmeni bulunmayan Farisî derslerine de girmiştir¹⁷⁶⁸.

Bu okulun Bitlis eğitim hayatına kazandırılmış olması, vilayetin eğitim çıtasının yükselmesine katkı sağlamıştır. Ayrıca okulun öğretmen kadrosunun iyi olması, ihtiyaç duyulduğu zamanlarda diğer rüşdiyelerdeki dersler için öğretmen tedarikini kolaylaştırmıştır. Bitlis'teki bir çocuk için askerî bir okulda okumanın neredeyse imkânsız olduğu bir zaman diliminde, bu okulun merkez sancakta açılmasıyla askerî okullara yerelden daha fazla çocuğun gitmesi sağlanmıştır. Bu okulda okuyan çocukların eğitimlerini tamamlamalarını müteakip askerî komuta kademesinde görev almaları, Bitlis'teki sosyal hayatta bu okullara olan rağbeti artırmıştır.

3.3.1.6. İdâdî Okulu

Arapça “idâd” kökünden türetilen idâdî kelimesi hazırlama anlamına gelir. 1869'dan önce birçok okulun hazırlık sınıflarına, hatta bazen sıbyan okullarına bile idâdî denmiştir. 1869 Maarif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'yle rüşdiyelerin üzerinde yükseköğretime öğrenci hazırlayan kurumlara idâdî adı verilmiştir¹⁷⁶⁹. Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada okuyabilmeleri ve ortak bir kültür ile yetişebilmeleri amacıyla, 4 yıllık rüşdiyelerin üstüne 3 yıllık bir eğitim planlamasıyla bu okulların programları hazırlanmıştır¹⁷⁷⁰. Sınav, tatil ve diğer konular aynen rüşdiyelerde olduğu gibidir.

Rüşdiyelerin eğitim seviyesinin yeterli olmaması, idâdîlerin ortaya çıkmasında büyük etken olmuştur. Bu anlamda hem rüşdiyeleri tamamlayıcı hem de bir üst kurum olan dârü'l-fünûna da hazırlayıcı olması açısından idâdîlerin açılması büyük önem taşımaktadır. İstanbul Cağaloğlu'nda 28 Nisan 1850'de açılan dârü'l-maarif, idâdîlerin ilk açılanı olarak kabul edilmiştir¹⁷⁷¹. Dârü'l-maarif 1873'e kadar bu isimle faaliyette

¹⁷⁶⁷BOA. MF. MKT. 482/31, 23 Ş 1317 (27 Aralık 1899); 495/53, 19 Za 1317 (21 Mart 1900).

¹⁷⁶⁸BOA. ŞD. 641/31, 24 Z 1324 (8 Şubat 1907).

¹⁷⁶⁹Bilim, a.g.e., s. 184.

¹⁷⁷⁰Akyüz, a.g.e., s. 153.

¹⁷⁷¹Bilim, a.g.e., s. 184; Osman Ergin ise Türk Maarif Tarihi adlı eserinde Dârü'l-Maarif, Yeşil Mektep, Mekteb-i Maarif-i Adliye, Mekteb-i Ulum-ı Edebiye'yi ilk idâdî okulları olarak ele almaktadır. Asıl idâdî okullarının ise 1881 yılında açıldığını belirtmektedir. Ergin, a.g.e., s. 495, 500.

bulunduktan sonra isim değişikliğine gitmiş ve artık bu tarihten sonra idâdî olarak anılmaya başlanmıştır. Bu anlamda birçok eğitim tarihçisi idâdînin ilk açıldığı tarih olarak 1873 tarihini esas almaktadır. Taşrada ise ilk olarak gayrimüslim nüfusun yoğun olarak yaşadığı Mora'da 1875 yılında bir idâdî okulu açılmıştır¹⁷⁷². 1876 yılına geldiğinde yedisi İstanbul'da, biri taşrada olmak üzere toplam sekiz idâdî vardı. İstanbul'dakilerin toplam öğrenci sayısı 462 idi¹⁷⁷³. Taşrada idâdîlerin açılmasının önündeki en büyük engel hiç şüphesiz maddi imkânsızlıklardı. Bunun için evvela bir kaynak arayışına girilerek yeni gelir kaynakları temin edildi. Sadrazam Said Paşa'nın elinde şekillenen yeni taslağa göre 1300 malî yılından itibaren âşarın 1/4-1/7'si; müsakkafat vergisinin % 6'sı maarife ayrılacaktı. Bu şekilde sağlanan malî kaynakla idâdîlerin masrafları karşılanmaya başlandı. 1885'te Bursa, Edirne, Yanya, Çanakkale'de birer idâdî açılmıştır. Bunları takiben İzmir, Selânik, Trabzon, Rodos, Konya, Mamuratülaziz, Ankara, Üsküp, Priştine, Serfice, Gümülcüne, Manisa Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Kırşehir, Çankırı, Teke, Bitlis, Muş, Kastamonu, İzmit ve Sivas şehirlerinde de idâdî açılmasına karar verilmiş ve inşalarına peyder pey başlanmıştır¹⁷⁷⁴. İdâdîler yapılırken Fransız okullarının tarzı kullanılarak inşa edilmiştir. 1892 yılına geldiğinde toplam idâdî sayısı 34'ü bulmuştur¹⁷⁷⁵. 1896'da sayı 54'e çıkmış, 1906 yılında ise bu sayı 93'ü resmi, 11'i özel, 5'i de askerî olmak üzere toplam 109 idâdî okuluna ulaşmıştır. Nihayet 1909 yılında bu durum 111 okul ve toplamda 20.000 öğrenci seviyesine ulaşmıştır¹⁷⁷⁶. Böylece Osmanlı Devleti'nin hemen her vilayetinde bu okullar açılmıştır.

1869 tarihli nizâm-nâmeye göre her 1.000 evi olan yerleşim biriminde bir idâdî açılabilirdi. Bütün masrafları vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacak ve öğretmenleri de Maarif Nezareti tarafından atanacaktı. İdâdînin muavinle birlikte altı öğretmeni olacaktı. Yıllık bütün masrafları dâhil 80.000 kuruş bütçesi olacaktı. Üç sınıf üzerinden ders yapacak olan okulun programında din derslerine hiç yer verilmemişti. Türkçe yazma ve kompozisyon ile Fransızcadan oluşan dil; mantık, ulusal ekonomi, coğrafya ve tarihten oluşan genel kültür dersleri yer almış fakat programda daha çok fen derslerine önem verilmişti. Nitekim canlılar, cebir, aritmetik, defter tutma, geometri,

¹⁷⁷² Akyüz, *a.g.e.*, s. 153; Bilim, *a.g.e.*, s. 188.

¹⁷⁷³ Bilim, *a.g.e.*, s. 187, 189.

¹⁷⁷⁴ Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 119.

¹⁷⁷⁵ Bunlardan Manastır, Yanya, İzmir, Beyrut ve Şam idâdîleri yatılı hale getirilmiştir. Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 121.

¹⁷⁷⁶ Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 129.

fizik ve kimya'dan oluşan 8 fen dersi yer alıyordu¹⁷⁷⁷. Ders programları 1908'de tekrar düzenlenmiştir¹⁷⁷⁸.

Vilayetlerin gelir durumuna göre idâdîler leylî (yatılı) ve nehârî (gündüzlü) olmak üzere iki şekilde açılmaya başlandı. Yatılı olanların masrafları çok olduğundan küçük sancaklarda gündüzlü olanlar açılmıştır. Zira yatılı olanların masrafları gündüzlü olanlara oranla beş-altı kat daha fazla olabiliyordu¹⁷⁷⁹. Yatılı olanların eğitim süresi 7 yıl iken gündüzlü olanların süresi 5 yıl idi. Her iki çeşit idâdî de rüşdiyeyi bünyesinde barındırıyordu¹⁷⁸⁰.

Gündüzlü olan illerin öğrencileri isterlerse yatılı kısmı olan illerde eğitime devam edebiliyordu. Bu anlamda gündüzlü olan İşkodra ve Kosova vilayetlerinden Selânik leylî idâdîsine; Van ve Bitlis vilayetlerinden de Erzurum leylî idâdîsine; Mamuratülaziz vilayetinden de Diyarbakır leylî idâdîsine yatılı kalacak öğrenciler için özel bir kontenjan belirlenerek yatılı öğrenci olarak okumaları sağlanmıştı¹⁷⁸¹. Yatılı olanlarına ücretsiz öğrenci alınmakla beraber ücretli öğrencilerin de alındığı görülmüştür. Gündüzlü öğrenciler, “*ücreti tederîsiye*¹⁷⁸²” adında bir miktar ücret öderlerdi. Bu ücretler ara sıra affa uğrayabiliyordu. Meclis-i Vükelâ'nın 17 Temmuz 1912 tarihli zabıt varakasında diğer iller sayıldıktan sonra Bitlis idâdîsindeki öğrencilerden de bu ücretin 1325 senesi Muvazene-i Umûmiye Kanununca alınmayacağı ifade edilmiştir¹⁷⁸³.

Idâdîlerin öğretmen ihtiyacı için Dersâadet dârü'l-muallimîninde 1875'te bir de idâdî şubesi açılmıştır. Bununla beraber İstanbul'da açılması düşünülen idâdîler için on öğretmen, bir müdür ve iki tane de hademenin temininin zarurî olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca idâdî okulu öğretmenlerine rüşdiyedekilerden 200 kuruş daha fazla maaş

¹⁷⁷⁷ Bilim, *a.g.e.*, s. 185; Akyüz, *a.g.e.*, s. 152, 153; Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 495; Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 115.

¹⁷⁷⁸ 1908'deki ders programı içeriği için bkz. Ergin, *a.g.e.*, C. 3-4, s. 930 – 931; Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s.131, 132.

¹⁷⁷⁹ Yatılı olan Sivas, Elazığ, Erzurum ve Diyarbakır idâdîleri ile gündüzlü olan Van ve Bitlis idâdîlerinin yıllık bütçelerinin karşılaştırmalı tablosu için bkz. Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 123.

¹⁷⁸⁰ Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 499, 500; Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 117, 122.

¹⁷⁸¹ Ergin, *a.g.e.*, C. 3-4, s. 929; Mahmut Cevat, *a.g.e.*, s. 467, 468; Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 122

¹⁷⁸² 1892'deki talimatnâmeğe göre miktarı 12 Osmanlı lirası olup, üç taksitte ödenirdi. Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 126.

¹⁷⁸³ BOA. MV. 167/8, 02 Ş 1330 (17 Temmuz 1912).

verilmesi de planlanmıştır. 1869 nizamâmesinden sonra idâdîler için ayrıca bir talimatnâme¹⁷⁸⁴ 1892 yılında çıkarılmıştır. Bu talimatnâmede müdürlerin, muavinlerin, mubassırların vazifeleri ve öğrencilerle ilgili diğer husûslar hükümlere bağlanmıştır¹⁷⁸⁵.

Bitlis idâdîsi, gündüzlü bir okul olarak eğitim hayatına başlamıştır. Nezaretin çabaları ile paralel olarak Bitlis eşrafından Ahmed Hilmi Efendi de idâdî okulu binâsının yapımı ve diğer ihtiyaçlarının karşılanmasına ciddi katkı sağlamıştır¹⁷⁸⁶. Bitlis idâdîsinin açıldığı tarih ile ilgili kesin bir bilgi mevcut olmamakla beraber 1896 yılında okula bütçe tahsis edilmiş olması, bu tarihten önceki bir tarihte okulun açıldığını ortaya koymaktadır. Ara ara yatılıya tahvili için gerekçeli raporlar¹⁷⁸⁷ hazırlanmışsa da masrafları çok olacağından yatılıya dönüştürülmesi bir türlü mümkün olmamıştır. H.1310 (1892) tarihli vilayet salnamesinde, daha önceki dönemlerde Bitlis Valisi Fikri Paşa¹⁷⁸⁸ zamanında yerel halkın katkısıyla merkezde bir idâdî okulunun inşa olunduğu ifade edilmiştir¹⁷⁸⁹. İnşa bedeli olarak 50.000 kuruş harcanmıştır¹⁷⁹⁰. Buradan yola çıkarak Bitlis idâdî binâsının 1884-1885 yıllarında yapılarak tamamlandığı ifade edilebilir¹⁷⁹¹. Binânın tamamlanması eğitim-öğretim faaliyetine başlaması için yeterli olmamıştır. Zira okulun binâsına askerî birlikler yerleşmiştir.

İdâdî binâsı senelik 4.400 kuruş kira karşılığında askerî birliğe kiralanmıştır¹⁷⁹². Kiralanan idâdî binâsı, Bitlis'teki askerî birliklere yer bulunamamasından dolayı uzun süre boşaltılmayınca Seraskeri'ye yazılar

¹⁷⁸⁴ Talimatnâme 128 maddeden oluşmakta olup, içeriği ile ilgili diğer detaylar için bkz. Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 126-128.

¹⁷⁸⁵ Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 126.

¹⁷⁸⁶ Eğer bu belgedeki bilgi doğru kabul edilirse, Bitlis idâdisinin 1902 yılından önce açıldığı ifade edilebilir. *BOA. DH. MKT.* 603/35, 25 B 1320 (28 Ekim 1902).

¹⁷⁸⁷ 8 Aralık 1910 tarihli Bitlis Vali Vekili İsmail Hakkı Efendi'nin raporunun son kısmındaki isteklerden birisi de Bitlis Mekteb-i İdâdisinin leyliye tahvilidir. Çünkü Bitlis'ten yatılı idâdilerde okumak için Erzurum ve Trabzon gibi uzak şehirlere gidip kayıt yaptıramadan gelen ve yolda büyük sıkıntılar yaşayan Bitlis'in kırsal kesimindeki vatandaşların sıkıntıları şikâyet olarak idarecilerin önüne geliyordu. Bu konuya çözüm olması açısından böyle bir tavsiyede bulunulmuştur. *BOA. DH. İD.* 26-1/17, 05 Z 1328 (8 Aralık 1910).

¹⁷⁸⁸ Fikri Paşa, 23 Mart 1884 tarihinde Bitlis'teki görevine başlamış olup, 2 Ağustos 1885 tarihinde de bu görevi sona ermiştir.

¹⁷⁸⁹ *SVB*, H.1310 (M.1892), s. 156, 157.

¹⁷⁹⁰ *BOA. MF. MKT.* 436/7, 30 N 1316 (11 Şubat 1899).

¹⁷⁹¹ *BOA. MF. MKT.* 1120/8, 26 R 1327 (17 Mayıs 1909).

¹⁷⁹² Belgede "... 'akârât-ı ma'ârifden cihet-i 'askeriyece senevî 4.400 kuruş isticâr edilen İdâdî binâsıyla..." denilerek binanın askerî birliğe kiralandığı ifade edilmiştir. Bir süre sonra kira arttırılarak 4.560 kuruşa çıkarılmıştır. *BOA. MF. MKT.* 696/27, 16 M 1321 (14 Nisan 1903); *BOA. MF. MKT.* 992/74, 14 Ra 1325 (27 Nisan 1907).

yazılmıştır¹⁷⁹³. Öte yandan da Maarif Nezareti'nden Bitlis valiliğine askerî birliğin binâdan çıkıp çıkmadığı sıklıkla sorulmuştur¹⁷⁹⁴. Binânın boşaltılması konusundaki hem Bitlis valiliğinden hem de Maarif Nezareti'nden gelen ısrarlara cevaben Seraskeri, askerî birliğe yeni bir binâ temin edilinceye kadar bu binâyı terk edemeyecekleri yönünde cevap yazmıştır¹⁷⁹⁵. Diğer taraftan idâdî binâsından alınan kira, Bitlis kız ve erkek rüşdiyeleri binâlarının kiralari için kullanılmıştır¹⁷⁹⁶. Bu süreçte okul binâsının bakım masrafları ve kira meselesi iki kurum arasında hep problem olmuştur¹⁷⁹⁷. Bitlis idâdîsi, 1913-1914 öğretim yılında sultaniye çevrilmiştir¹⁷⁹⁸.

1896 yılındaki bütçeye bakıldığında okulda müdür, öğretmenler, hademeler ve mubassırların görev yaptıkları görülmektedir. Okul müdürleri olarak Abdurrahman Efendi¹⁷⁹⁹ ve Ferid Efendi¹⁸⁰⁰'nin isimleri zikredilmiştir. Ayrıca öğretmen olarak 1913'te Türkçe Öğretmeni Muhyiddin Efendi¹⁸⁰¹, Kur'an-ı Kerim ve Ulûm-ı Diniye Öğretmeni Hüseyin Hakkı Efendi¹⁸⁰² ve 1915'te Necati Efendi¹⁸⁰³'nin isimleri belgelerde geçmektedir. Maarif Nezareti, dönem içinde sıklıkla uygulandığı üzere birçok vilayetteki okul ile birlikte bu okula da öğretmen bulmak için gazeteye ilan vermiştir. Nezaretçe, Bitlis idâdîsi için ihtiyaç duyulan “'Ulûm-u Riyaziye” öğretmeni için gazeteye ilan verilmiş ve başvuru yapmak isteyenlerden bazı belgeler talep etmiştir. Başvuruda bulunacak kişilerden Tezkire-i Osmaniye, şehâdetnâme ve varsa önceki

¹⁷⁹³ BOA. BEO. 489/36616, 04 R 1312 (5 Ekim 1894).

¹⁷⁹⁴ Yazılan yazıda “...mekteb-i idâdî için iktizâ eden akçenin tahsîsi zımında kıdemce inşa edilüb muzıran cihât-ı 'askeriyeden işgal olunan mekteb-i idâdî binâsının tahsil edilub edilmediği ...” denilerek durum sorgulanmıştır. BOA. BEO. 1331/99751, 11 S 1317 (21 Haziran 1899).

¹⁷⁹⁵ Yazıda ayrıca şu anda adı geçen binada iki bölük askerin barındığı ve yedi yıldır binanın aylık 150 kuruş kira ile bu şekliyle kullanıldığı ifade edilerek ancak asker için yeni bir kışla inşasıyla bu sorunun çözülebileceği zikredilmiştir. BOA. BEO. 362/27113, 13 Ş 1311 (19 Şubat 1894).

¹⁷⁹⁶ BOA. MF. MKT. 435/31, 25 N 1316 (6 Şubat 1899).

¹⁷⁹⁷ Bazen altı ay kadar kiranın ödenmediği olmuştur. Bu durumda kız ve erkek rüşdiyelerin kiralalarının maarif sandığından karşılanması ve ileride kiralar tahsil edildiğinde tekrar yerine konulması yoluna gidilerek mağduriyetin giderilmesine çalışılmıştır. BOA. MF. MKT. 435/31, 25 N 1316 (6 Şubat 1899); BOA. MF. MKT. 436/7 30 N 1316 (11 Şubat 1899); BOA. MF. MKT. 714/55, 25 Ra 1321 (21 Haziran 1903); BOA. MF. MKT. 939/58, 15 Ca 1324 (7 Temmuz 1906).

¹⁷⁹⁸ Bitlis ile birlikte Mercan, Vefa, Kabataş, Üsküdar, Gelenbevi, Davutpaşa, Ankara, Yozgat, Aydın, Bağdat, Diyarbakır, Sivas, Şam, Konya, İzmit, Balıkesir, Kudus-ü Şerif, Kale-i Sultaniye, Erzurum, Basra ve San'a İdâdileri de sultaniye çevrilmiştir. Alkan, *a.g.e.*, s. 223.

¹⁷⁹⁹ Konya idâdîsi muavini iken Bitlis idâdisine 1.200 kuruş maaşla tayin edilmiştir. BOA. MF. MKT. 1063/14, 29 Ca 1326 (29 Haziran 1908).

¹⁸⁰⁰ Mamuratülaziz idâdîsi muavin-i evveli iken 1.186 kuruş maaşla Bitlis idâdisine tayin edilmiştir. BOA. MF. MKT. 1065/40, 11 C 1326 (11 Temmuz 1908).

¹⁸⁰¹ BOA. MF. MKT. 1184/68, 18 R 1331 (27 Mart 1913).

¹⁸⁰² Dârü'l-fünûn Ulum-ı Diniye Şubesinden mezun olmuştur. BOA. MF. MKT. 1184/60, 17 R 1331 (26 Mart 1913).

¹⁸⁰³ BOA. MF. MKT. 1221/40, 14 S 1334 (22 Aralık 1915).

hizmetini ıspatlayacak belge ile Maarif Nezareti'ne müracaat etmelerini istemiştir¹⁸⁰⁴. Bu durum, Osmanlı Devlet okullarının çoğuna öğretmen alınırken uygulanagelen bir usûldür.

Bitlis idâdîsinin 1896 yılı vilayet bütçesi içindeki kuruluş cinsinden yıllık masrafı ise şöyledir:¹⁸⁰⁵

Müdür Maaşı	9.000
Öğretmen Maaşları	34.800
Hademe Maaşları	3.000
Diğer Masraflar	1.200
Yakacak	1.200
Tevzi-i Mükâfat	750
Mubassırların Maaşı	4.800
	+.....
Toplam	54.750 kuruş

Bu tablo, Bitlis idâdîsinin yıllık masraflarının, idâdînin yapım masrafı olan 50.000 kuruştan daha fazla olduğunu göstermektedir. Bu da okul yapmaktan daha zor olan şeyin, o okulun idamesini sağlayacak geliri temin etmek olduğunu ortaya koymaktadır. Tabloda dikkati çeken bir diğer husus ise okul kirasının zikrolunmamış olmasıdır. Bu tablodaki veriden hareketle okul binâsının bu tarihte askeri birliklerce boşaltılmış olabileceği ve okulun kendi binâsında eğitim öğretime devam ettiği ifade edilebilir. Zira bu tarz bütçelerde okul kirası için ayrı bir kalem muhakkak yazılırdı.

Bitlis'te eğitim öğretime başlayan mülkî idâdînin yanında bir de buradaki askeri rüşdiyeyi tamamlayıcı bir askerî idâdînin açılması için girişimler olmuştur. Bitlis vilayeti idare meclisi tarafından 9 Ağustos 1895 tarihinde hazırlanan mazbatada Bitlis'te daha önce açılmış olan askerî rüşdiyeyi tamamlayıcı olmak üzere bir askerî idâdînin açılmasının gerekliliği ifade edilmiştir¹⁸⁰⁶. 31 Mayıs 1899 tarihli Maarif Nezareti'nden yazılan yazıda Bitlis'te bir askerî idâdî, kazalarda birer ibtidaî okulu yapımı ve vilayet maarif gelirlerinin tamamının, mümkün değilse % 75-80'nin mahalline terkine müsaade

¹⁸⁰⁴ Ayrıca Basra, Mardin, İskodra, Süleymaniye, Erzincan, Diyarbakır, Nablus, Musul, Ergani, Muş, Berat, Debre, Taşlıca, Siverek, Karahisar-ı Şarki, Bayezid ve Dırma idâdileri için ihtiyaç duyulan öğretmenler hakkındaki ilan için bkz. *Takvim-i Vekayi*, S.1069.

¹⁸⁰⁵ BOA. Y. EE. 131/22, 11 L 1313 (26 Mart 1896); Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 123.

¹⁸⁰⁶ BOA. Y. MTV. 125/160, 17 S 1313 (9 Ağustos 1895).

buyrulması istenilmiştir¹⁸⁰⁷. Askerî idâdînin açılması ile ilgili çabalar sonuç vermiş ve 1903 yılında birinci sınıf açılmış, bunu 1906 yılında da ikinci sınıfın açılması takip etmiştir. 1908 yılına gelindiğinde bu okul bütün sınıflarda eğitim verebilecek düzeye gelmiştir¹⁸⁰⁸.

Bitlis'te daha önce açılmış askerî ve mülkî rüşdiyeyi tamamlayıcı üst okul olarak idâdîlerin açılmasıyla vilayetin eğitim düzeyi daha üst konumlara taşınmıştır. Böylece II. Abdülhamid dönemi öncesi vilayette, eğitimin okuma-yazma bilmek ile eşdeğer olduğu algısı, bu dönemde açılan idâdî gibi üst okullar sayesinde değişmeye başlamıştır. Vilayet merkezinde rüşdiye mezunu bir öğretmen bulmanın bile neredeyse mümkün olmadığı ve gazete ilanı ile dışarıdan öğretmen bulunmaya çalışıldığı bilinmektedir. İşte buraya yapılan eğitim yatırımları ile hem rüşdiye hem de idâdî mezunu öğretmenlerin sayısının çoğalmasıyla yerelden öğretmen tedariki kolaylaşmıştır. Bu tablonun ortaya çıkmasında idâdîlerin rolü ise önemlidir.

3.3.1.7. Dârü'l-muallimîn

Tanzimata kadar Osmanlı Devleti'nde öğretmen ihtiyacını medreseler karşıladı. Ayrıca sıbyan okullarında, okuma-yazma ve din bilgisine sahip kişilerce bu ihtiyaç giderilmeye çalışılırken, askerî ve teknik okullarda ise bu ihtiyaç subaylar ve yabancı uzmanlarca karşılandı. 1845 yılında başlatılan eğitimdeki yeniliklerle okul sayısı artınca, öğretmen ihtiyacı da arttı. Bu sebeple 16 Mart 1848 tarihinde İstanbul'da Fatih'te Dârü'l-muallimîn-i Rüşdî adıyla ilk okul açıldı¹⁸⁰⁹. 1862 yılından itibaren yeni usûlde öğretim yapan ibtidaî okullarının açılmasıyla bu okullarda çalışmaları amacıyla 1868 yılında yine İstanbul'da dârü'l-muallimîn-i sıbyan açıldı. Müdürlüğüne Mehmed Cevdet Efendi getirilmiş fakat bu okula muhalif olanların çabası ile birkaç yıl sonra

¹⁸⁰⁷Yazıda “Bitlis vilâyetinde bir i’ dâdî ve bazı muvakkâda birer ibtidâ’î mektebi te’sîs ve küşâdı ve vilâyet ma’ârif vâridâtının bir müddet muvakkatı için tamamının ve kabil olamazsa yüzde yetmiş beş ve seksen (% 75-80) kadarının mahalline terki hususunda nezâret-i ‘acizeye vaki’ olan iş’âra inkıtar olunan cevabı henüz alınmadığından ve dâhil-i vilâyetteki mevcûde ‘ilâveten lüzûmu kadar mekâtib-i ibtidâ’iyenin daha te’sîs ve ta’mirâtın tesrî’i emrinin ihbâren şeref-sadır olan irâde-i seniyye cenâbı hilâfet-penâhî mantûk-ı ‘âliyesine tevfikân icâbı icrâ ve nezâret-i çâkeriyede inbâ olunduğundan ...” denilerek hem idâdî yapımı hem de ibtidaî yapımı konusundaki imkânların sonuna kadar kullanılacağı ifade edilmiştir. BOA. BEO. 1331/99751, 11 S 1317 (21 Haziran 1899).

¹⁸⁰⁸ Bitlis İl Yıllığı 1971, s.105.

¹⁸⁰⁹ Bilim, a.g.e., s. 190; Akyüz, a.g.e., s.162.

kapatılmış ve 1872’de tekrar açılmıştır¹⁸¹⁰. Bu okulun taşrada açılması ise 1875 yılından sonra gerçekleşebilmiştir¹⁸¹¹.

1883 yılında vilayetlerde dârü’l-muallimîn-i sıbyan açılması ile ilgili Maarif Nezareti’nden vilayetlere gerekli bilgi verilmiş ve gerekirse öğretmenlerin de peyder pey gönderileceği ifade edilmiştir¹⁸¹². 1875 yılından itibaren önce Bosna, Girit ve Konya’da, 1882-1890 yılları arasında da Sivas, Bursa, Amasya, Kastamonu, Kudüs, Trabzon, Edirne, Selânik, Kosova, Manastır, Aydın, Halep, Mamuratülaziz, Erzurum, Musul, Van ve Bolu’da bu okul açılmıştır¹⁸¹³. 1900 yılına gelindiğinde okul sayısı 32’ye öğrenci sayısı ise 496’ya ulaşmıştır. 1905-1906 yıllarında da bu sayı korunmuştur¹⁸¹⁴. Bu okulların yayılması hususunda Dersâadet’in kararlı olduğunu ve gerekirse bütün vilayetlerde okulların açılmasına çalışılacağı, dönem içindeki yazışmalardan da anlaşılmaktadır¹⁸¹⁵. 1913 yılında bütün vilayetlerde birer öğretmen okulu açılmaya başlanmış, bunların bütçesi ve yönetimi mahallî idarelerin imkânına bırakılmıştır. Yerel bütçelerin yetersizliği ve I. Dünya Savaşının getirdiği yıkım ile birlikte bu okullar da kapanmıştır¹⁸¹⁶.

Dârü’l-muallimîn-i rüşdî açıldıktan sonra Elifba, Osmanlıca Gramer ve Din Bilgisi alanında müfredat şekillenirken zamanla bunlara ek olarak Arapça, Farsça, Hesap, Coğrafya, Yazı, Rika, Aritmetik ve Resim gibi diğer dersler de işlenmeye başlanmıştır¹⁸¹⁷. 1 Mayıs 1851 yılında bir de nizâm-nâme hazırlanmıştır. Okul, 3 yıl olarak planlanmıştır. Dârü’l-muallimîn-i sıbyanın öğretim süresi başlangıçta 1 yıl ve programı da şöyleydi: Ulûm-i Diniye, İlm-i Mahariç ve Tecvid, Hesap, Tarih, Coğrafya,

¹⁸¹⁰ Cemil Öztürk, “Dârü’l-muallimîn”, *DİA*, C.8, İstanbul 1993, s. 551.

¹⁸¹¹ Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 578; Akyüz, *a.g.e.*, s. 165; Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw ise okulun açılış tarihini 1870 olarak ifade etmektedir. Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, e yayınları, C. 2, İstanbul 2010, s. 145.

¹⁸¹² Mahmud Cevad İbnü’ş Şeyh Nâfi, *a.g.e.*, s. 205.

¹⁸¹³ Bu okulların her birisi için aylık 12.000 kuruş ödenek ayrılmıştır. Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 152.

¹⁸¹⁴ Osmanlı Devleti sathında 1900 yılında açık bulunan dârü’l-muallimîn-i sıbyan okullarının vilayet bazında sayısı ve öğrenci miktarı için bkz. Akyüz, *a.g.e.*, s.228; Kodaman, 1905-1906 yıllarındaki okul sayısının 35-36 civarında olduğunu ve bu okullarda 1.000 öğrencinin eğitim gördüğünü ifade eder. Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s.153.

¹⁸¹⁵ 13 Mart 1909 tarihli belgede konu ile ilgili olarak “*Sene-i âtîden itibaren vilâyet ma’ârif hisse-i i’âneleri kâmilen mahallerine terk edileceği gibi ekser vilâyet merkezlerinde dârü’l-mu’allimîn küşâdı ve mevcûdelerinin ıslâhı dahi mukadder olacağıdır...*” denilerek bu konudaki kararlılık ortaya konulmuştur. *BOA. MF. MKT.* 1105/58, 20 S 1327 (13 Mart 1909).

¹⁸¹⁶ Öztürk, “Dârü’l-muallimîn...”, s.552.

¹⁸¹⁷ Ergin, *a.g.e.*, C. 1-2, s. 571-577.

İmlâ ve İnşa, Hüsn-i Hat, Türkçe Sarf, Usûl-i cedîde Üzere Tehecci¹⁸¹⁸. 1869'da yayımlanan Maarif-i Umûmiye Nizâmnâmesi öğretmen okulları ve programları konusunda detaylı hükümler ihtiva etmiştir. Buna göre dârü'l-muallimîn-i sıbyanın öğretim süresi 2 yıl, rüşdînin ise 3 yıl olarak planlanmıştır. Öğretim programı da buna göre tekrar güncellenmiştir¹⁸¹⁹. Bu okullarda okuyan öğrenciye aylık olarak bir miktar ödeme yapılmıştır¹⁸²⁰. 1869'daki nizâmnâme hükümleri 1891 yılında değiştirilerek dârü'l-muallimîn'in idâdî şubesi kapatılarak ibtidaîye, rüşdiye ve âliye şeklinde ve her şube 2 yıl olarak yeniden düzenlenmiştir. İbtidaîye şubesine girebilmek için Sarf ve Nahiv, Kıraat-ı Türkî, Hat, İmlâ'dan bir sınav vermek, iyi ahlâklı olmak, 18'inden aşağı ve 30'dan yukarı yaşlarda olmamak, sakat, özürlü ve hastalıklı olmamak lâzımdır. Okul burslu olduğu için, mezun olduktan sonra öğretmenlik yapmayanlar aldıkları aylıkları geri öderlerdi¹⁸²¹. 2 yıllık süreye göre okulun müfredatı yeniden hazırlanmıştır. Birinci sınıfta haftalık 21, ikinci sınıfta ise haftalık 18 saat ders işlenirdi¹⁸²².

Taşra öğretmen okullarında usûl-i cedîde göre eğitim yapma imkânı çoğunlukla mümkün olmamıştır. Çünkü bu okullar genellikle imamlar ve medrese öğrencilerince doldurulmuş ya da bazen öğretmensiz ve öğrencisiz kalmışlardır¹⁸²³. Öğretmenliğin meslek haline gelebilmesi amacıyla bu dönemde bir tâlimat çıkarılmıştır. *Muallimlikte Meslek-i İhtisas Tesisine Dair Tâlimat* başlığıyla çıkan belgede öğretmenlik mesleğine giriş için şunları şart koştur: 1- İyi ahlâk ve davranışlı olmak, 2- Öğretim görevinden başka bir görev ya da memuriyetle uğraşmamak, 3- Kendine verilecek derse bağlılık ve ihtisasa uymak. Tâlimatın diğer hususlarına bakıldığında, mezuniyetten sonra 6 ay diğer öğretmenlerin yanında uygulama dersi alma zorunluluğu, öğretmenlerin daimî (kadrolu) ve seyyar (ek görevli) öğretmen olarak görevlendirilmesi, birden fazla derse girecekse alan itibarıyla yakın olan derslerin verilmesine çalışılması ve idarî kadrolara geçişte 5 yıl görev yapmış olma zorunluluğu

¹⁸¹⁸ Yeni usulde hece bilgisi dersi.

¹⁸¹⁹ Akyüz, *a.g.e.*, 162, 165, 166.

¹⁸²⁰ Verilen aylığın bugünkü karşılığı burs olarak da ifade edilebilir. Burs miktarı ise 80-120 kuruş arasındadır. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun...*, s. 214.

¹⁸²¹ Bu süre 10 yıldır. Yani okula devam ederken devletin verdiği burs karşılığında -aylık maaşını da alması şartıyla- 10 yıllık bir zorunlu hizmet öngörülmüştür. Öğretmenlik yapmak istemeyenler öğrenim gördüğü süre içinde aldığı bursu toptan ödemek zorundaydı. Stanford J. Shaw – Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, s. 145; İlber Ortaylı ise zorunlu hizmet süresinin 5 yıl olduğunu ifade etmektedir. Ortaylı, *İmparatorluğun...*, s. 214.

¹⁸²² Derslerin adı ve haftalık saatleri için bkz. Akyüz, *a.g.e.*, 226.

¹⁸²³ Akyüz, *a.g.e.*, 229.

gibi düzenleyici hükümlerin de olduğu görülmektedir¹⁸²⁴. Taşra dârü'l-muallimîn okullarından yeterince istifade edilmediği görülmektedir. Zira bu okullara alınacak olan öğrencinin ilim ehliinden olması gerekiyordu. Köylerden şehir merkezlerine bu insanların gelmesi ve burada üç yıl okuması gerekiyordu ki bu masrafı fakir olan halkın karşılaması çok güçtü. Bundan dolayı bu okullara sıbyan okulu mezunları da alınarak, okulun niteliği düşürülmüştür¹⁸²⁵.

Bitlis'teki dârü'l-muallimîn-i sıbyanın ne zaman açıldığı ile ilgili olarak ilk defa -kesin bir bilgi olmamakla beraber- H.1310 (1892) tarihli maarif salnamesinde bu okulda görev yapan hocadan bahsedilmesi okulun, bu tarih öncesinde açıldığını ortaya koymaktadır¹⁸²⁶. 1 Kasım 1893 tarihli bir belgede¹⁸²⁷ zikrolunduğu üzere Bitlis'te bir dârü'l-muallimîn ihtiyacının olduğu ifade edilmiş olması, bu tarihte hâlâ böyle bir okulun açılmamış olduğunu göstermektedir. 23 Ocak 1904 tarihli bir belgede¹⁸²⁸ ise “...*(Bitlis) dârü'l-mu'allimînine evvelden beru esâslı bir sûretde talebe devâm etmediği için mu'allimliğinin bir müddet daha vekâletle idâresi münâsib olacağı 'arz ve beyân olunub...*” denilerek okulun daha ziyade vekâletle idare edildiği ifade edilmiştir. Bitlis ile Maarif Nezareti arasında bu okul ile ilgili yazışmalardan anlaşılıyor ki bu okulun açılmasında öncelikli olarak Bitlis'te sayıları 1902 itibariyle 100'ü geçmiş olan ibtidaî okullarına öğretmen yetiştirmek hedeflenmiştir. Fakat pratikte bu okulun işlevi Bitlis vilayetine bağlı sancak, kaza, nahiye ve köylerinde açılmış olan sıbyan/ibtidaî okullarında görev almış ama hâlâ usûl-i âtika üzere tedris yapan öğretmenlere usûl-i cedîd üzere tedrisatı öğretmektir. Bu noktada öğretmenlerin kendilerini sorumlu hissetmeleri için de bu usûlün öğrenilmesi için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Mesela bu usûlü öğrenmeyen öğretmenlere maaşının yarısı ödenmiştir. Bu usûlü öğrendikten sonra ancak maaşlarının tamamı verilebilmiştir¹⁸²⁹.

¹⁸²⁴ SNMU, H.1310 (M.1892), s. 517 – 520; Akyüz, a.g.e., 229-230.

¹⁸²⁵ Kodaman, *II.Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 152,153.

¹⁸²⁶ Bitlis Gökmeydan Mahallesi ibtidaî mektebi öğretmeni Molla Halil'in verdiği arzuhalde medrese mezunu olduğunu, H.1301 (1884-1885) yılında açılan Bitlis dârü'l-muallimîninden yeni usûl ile ilgili gerekli eğitimi aldığını ve şehâdetnâme ile buradan çıktığını ifade etmiştir. Bu beyanı eğer doğru kabul edilirse mektebin açılış tarihi salnameden 6-7 yıl öncesine dayanmış olacaktır. Arzuhalinin içeriği için bkz. BOA. MF. MKT. 394/12, 4 Z 1315 (26 Nisan 1898).

¹⁸²⁷ BOA. MF. MKT. 187/68, 12 Ca 1311 (21 Kasım 1893).

¹⁸²⁸ BOA. MF. MKT. 754/55, 08 L 1321 (28 Aralık 1903).

¹⁸²⁹ Bununla ilgili olarak yazılan yazıda “...*mevcûd mu'allimînin ehliyet ve iktidârı anlaşılmaq üzere meclis-i idâre-i vilâyet kararı veçhile merkez dârülmü'allimîne devam ve intihâbına mecbûr tutulması ve ma'âşlarının isbât-ı ehliyet ve liyâkât edinceye kadar nisfî hesabıyla verilmesi sûretlerinin usûl-i ittihâzı halinde muhasenât hâsıl olacağı...*” denilerek bu uygulamanın vilayet idare meclisinin kararı ile uygulanacağı ifade edilmiştir. BOA. MF. MKT. 1105/58, 20 S 1327 (13 Mart 1909).

Yine bu dönemde görevlendirilecek öğretmenlerin medreseden çok dârü'l-muallimîn/dârü'l-muallimât okulu mezunları olmasına özen gösterildiği de zikredilmelidir. Ama bu okul mezunları bulunamadığı durumlarda, medrese mezunlarına vilayetteki dârü'l-muallimînde “*usûl-i cedîd*” üzere verilen kurslarda¹⁸³⁰ başarılı olma şartıyla asaletleri tasdik ve maaşları tam verilebiliyordu¹⁸³¹.

Taşra dârü'l-muallimînlerinin sayısı artmışsa da nitelik olarak yeterli seviyede değildi. Özellikle binâ, öğretmen ve öğrenci yetiştirilmesi açısından büyük eksiklikler bulunmaktaydı. Bu okulların birçoğu bir veya iki öğretmen ve 10-30 civarında da öğrenciye sahipti¹⁸³². Bitlis'teki dârü'l-muallimîn-i sıbyan ile ilgili bazı sorunların devamından dolayı görevini yeterince ifa edemediği ifade edilerek ıslahı konusunda yapılması gerekenler vilayet maarif meclisince şöyle sıralanmıştır¹⁸³³:

Beş odalı bir binânın kiralanarak, iki odasının dârü'l-muallimîn okuluna, üç odasının da ibtidaî okuluna tahsis edilmesi. Yakacak için aktarılan 200 kuruşluk ödeneğin 500 kuruşa çıkarılması. Mefruşat için 4.000 kuruş ve demirbaş eşya için de yeteri kadar ödeneğin itası ile 80 kuruş maaşla bir bevvabın tayin edilmesi istenmiştir.

Maarif Nezareti ise, yukarıda sayılan taleplerin bu seneki bütçeden karşılanamayacağını fakat H.1325 senesi bütçesine dâhil edilebileceğini bildirerek mevcut durum ile iktifa edilmesi gerektiği Bitlis vilayetine bildirmiştir.

Kayıtlardan Bitlis dârü'l-muallimîninde görev yapan öğretmenlere dair bilgiler çıkarılmaktadır. 1887 yılında Abdullah Zühdü Efendi¹⁸³⁴, 31 Aralık 1898'den 1900'e

¹⁸³⁰Bitlis maarif müdürlüğünden, Maarif Nezaretine yazılan cevabi yazıda özetle, Bitlis merkez rüşdiyesi hariç; Muş, Siirt, Genç ve Ahlât rüşdiyeleri öğretmenlikleri vekâleten yürütüldüğünden ve okul vekilleri de yeni usul üzere maarife yeteri kadar vakıf olmadıklarından dolayı mekâtib-i ibtidaîye öğretmenlerinin “*usûl-i cedîdi*” Bitlis dârü'l-muallimînine devam ederek öğrenecekleri ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT. 1136/7, 1327 C 18 (7 Temmuz 1909)*.

¹⁸³¹Dönem içinde göreve başlatılan öğretmenlere asaletleri tasdik oluncaya kadar maaşlarının yarısı ödenirdi. Bunun için asaletlerinin tasdik olmasını isteyen öğretmenler hem görev süresini doldurmak hem de eğer medrese mezunu ise “*usûl-i cedîd*” üzere verilen kursu başarı ile tamamlamak zorundaydılar.

¹⁸³²Kodaman, *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi...*, s. 153.

¹⁸³³*BOA. MF. MKT. 1097/24, 09 M 1327 (31 Ocak 1909)*.

¹⁸³⁴Adı geçen kişi hacca gitmek için izin istemiş, ama hacca gitmediği anlaşılmıştır. Bunun üzerine adı geçen kişinin nerede olduğunun soruşturulması ve görevine neden başlamadığının araştırılması istenmiştir. *BOA. MF. MKT. 95/51, 07 S 1305 (25 Ekim 1887)*.

kadar İdris Efendi¹⁸³⁵, 1901’de Halil Kamil Efendi¹⁸³⁶, 1903’te Hacı Tefik Efendi ve sonrasında Ahmed Muhtar Efendi¹⁸³⁷, 21 Ekim 1903’ten 15 Nisan 1908’e kadar Muallim-i Evvel Osman Efendi¹⁸³⁸ ve 1908’den 1909 yılına kadar Hâfız Naci Efendi isimli öğretmenlerin görev yaptığı görülmektedir. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla tek öğretmenle işler yürütülmüştür. 31 Aralık 1898 tarihli belgeden anlaşıldığı kadarıyla bevvab için de 70 kuruşluk bir ödenek tahsis edilmiş ve yerelden tayini için izin verilmiştir¹⁸³⁹. Böylece okul kadrosuna bir de kapıcı dâhil olmuştur. 25 Nisan 1909 tarihli belgede zikrolunduğu üzere okulda ikinci sınıfın da teşekkül etmesiyle haftalık ders sayısı 38 saate çıkmıştır. Bu kadar dersin tek bir öğretmenle yürütülemeyeceği ifade edilerek mevcut öğretmen Hâfız Naci Efendi’nin yanına bir öğretmen muavininin 200 kuruş ile görevlendirilmesi için nezaretten müsaade istenmiştir. Bir de 80 kuruş maaşla bir bevvabın görevlendirilmesi talep edilmiştir¹⁸⁴⁰. Bu okulda çalışan öğretmenler 400 - 600 kuruş arası maaş almışlardır¹⁸⁴¹.

Okuldaki öğrenci sayısına bakıldığında “...*el-yevm dârü’l-mu’allimîn müdâvimîni yirmiye (20) tecâvüz edub şimdiye kadar mu’allim-i lâhik Hâfız Naci Efendi dâ’ileri kendi hanesinde tadrîsâtı hüsn-i ifâyâ sâ’î ve gayret edebuyursa da talebenin*

¹⁸³⁵ Üsküplü Hoca İdris Efendi, 600 kuruş maaşla 31 Aralık 1898 tarihinde tayin olmuş ve yaklaşık 2 sene görev yaptıktan sonra bu okuldaki görevinden ayrılarak, Aydın vilayetine tayin olmuştur. Yerine vekâleten Hoca Ahmed Efendi 500 kuruş maaşla tayin edilmiştir. *SVB. H.1318 (M.1900), s.111; BOA. MF. MKT. 501/10, 1 M 1318 (1 Mayıs 1900); 531/24, 27 C 1318 (22 Ekim 1900); 664/4, 25 C 1320 (29 Eylül 1902).*

¹⁸³⁶ Trablusgarp, Halep ve Dersâdet’teki rüşdiyelerde görev yaptıktan sonra 1.000 kuruş maaşla Herat rüşdiyesi muallim-i evvelliğine tayin edilen Halil Kamil Bey, 18 Mart 1902 tarihinde hastalığının ağırlaşmasından dolayı bir arzuhal vermiştir. Arzuhalinde hasta olduğunu, Herat’ın havasının sert olmasından dolayı hastalığının daha da ilerlediğini ve vilayet-i şahaneden bir başka vilayete tayin edilmesi talebini belediye tabibinden alınmış raporuyla birlikte arz ederek tayin talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine Halil Kamil Bey’in tayini Bitlis dârü’l-muallimînine yapılmıştır. *BOA. MF. MKT. 664/4, 25 C 1320 (30 Ağustos 1902).*

¹⁸³⁷ Aslında bu sene içinde 23 yıldır aralıksız görev yapan Bitlis rüşdiyesi Muallim-i Evveli Tefik Efendi, Erzurum veya Bitlis dârü’l-muallimîn öğretmenliğine tayin istemiş, Bitlis dârü’l-muallimîn öğretmenliğine ek görev ile tayin kılınmasına rağmen aniden vefat etmesinden dolayı, onun yerine Bitlis Molla Hasan Banuki câmiî şerif ve medresesi imam, hafız ve müderrisi ile Bitlis askerî rüşdiyesi Kavaid-i Osmaniye Öğretmeni Ahmet Muhtar Efendi vekâleten bu göreve getirilmiştir. *BOA. MF. MKT. 664/4, 25 C 1320 (30 Ağustos 1902); BOA. MF. MKT. 730/45, 02 C 1321 (26 Ağustos 1903).*

¹⁸³⁸ H. 1279 yılında Trabzon’un Giresun kazasının Akköy nahiyesinde doğmuş, 1299 yılında dârü’l-muallimîn-i rüşdîden “âla” derecesiyle mezun olmuştur. 1 Teşrinievvel 1299 tarihinde de Trabzon’un Pençşenbe nahiyesi Rüşdiye mektebine öğretmen olarak tayin edilmiştir. Sırayla Tirebolu rüşdiyesi, Bingazi rüşdiyesi, Basra rüşdiyesi muallim-i evvelliğinde çalıştıktan sonra Eleşkird rüşdiyesine tayin olmuş, burada muallim-i evvel iken Bitlis dârü’l-muallimîn öğretmenliğine tayin edilmiştir. *BOA. MF. MKT. 664/4, 25 C 1320 (29 Eylül 1902); 862/60, 06 R 1323 (10 Haziran 1905); 973/27, 29 Za 1324 (14 Ocak 1907).*

¹⁸³⁹ *BOA. MF. MKT. 501/10, 01 M 1318 (1 Mayıs 1900).*

¹⁸⁴⁰ *BOA. MF. MKT. 1125/48, 13 Ca 1327 (2 Haziran 1909) ; 1111/64, 7 Ra 1327 (29 Mart 1909).*

¹⁸⁴¹ *BOA. MF. MKT. 664/4, 25 C 1320 (30 Ağustos 1902).*

teksîri ve ikinci senenin teşkîli lüzûmuna mebnî hanesi kifâyet etmemektedir.” denilerek 1909 yılı içinde 20 öğrencinin öğrenim gördüğünü¹⁸⁴², bu öğrencinin okul öğretmeni Hâfız Naci Efendi'nin evinde okudukları ifade edilerek öğrenci sayısının artması ve gelecek sene ikinci sınıfın da teşkil edilmesiyle buranın yeterli olamayacağı tespiti yapılarak beş odalı yeni bir evin kiralanması ve mefruşatı sair masrafları için de 4.000 kuruşun tahsis edilmesi talep edilmişse de 2.500 kuruşu için onay verilmiştir¹⁸⁴³. 2.500 kuruş ile alınacak eşyalar şunlardır¹⁸⁴⁴:

Bitlis Dârü'l-muallimînine Alınması Gereken Eşya Listesi

<u>İsmi</u>	<u>Adet</u>	<u>Fiyatı (kuruş)</u>	<u>Toplam</u>
Sıra (üç şubelik)	20	40	800
Hasır	8	10	80
Kilim	2	200	400
Yazıhane	1	120	120
Yazı Takımı	1	10	10
Dershanelere Masa	2	20	30
Öğretmen Odasına ve Dershanelere Sandalye	12	25	300
Rakam Tahtası	2	30	60
Sahamba(?)	2	10	20
Perde	6	3	144
Korniş	6	10	60
Koltuk	2	50	100
Van'dan gelecek kapı ve sandalye masrafı ile diğer giderler			366
		Toplam (kuruş)	<u>2.500</u>

Listeye bakıldığında, dârü'l-muallimînin üç şube/sınıf olarak planlandığı anlaşılmaktadır. Bir okulda olması gereken mefruşat ile eğitim araç-gereçlerinin kabaca tamamı istenmiştir. Kapı ve sandalyelerin Van'dan getirilmesi uygun görülmüş ve bunun için ayrıca nakliye ücreti listeye dâhil edilmiştir. Diğer eşyanın ise belediyece temin edilmesi uygun görülmüştür.

¹⁸⁴² Aynı yıla ait bir başka belgede ise öğrenci mevcudu 1. Sınıfta 10 ve 2. Sınıfta 8 öğrenci olmak üzere toplam 18 öğrencinin olduğu ifade edilmiştir. Öğrencilerin isimleri ve sınıfları için bkz. Ek 59; *BOA. MF. MKT.* 1125/48, 13 Ca 1327 (2 Haziran 1909); 14 Ekim 1910 tarihli bütün vilayetlerin öğrenci mevcudunu gösteren tabloya bakıldığında ise Bitlis dârü'l-muallimîninde 49 öğrencinin okuduğu görülmektedir. *BOA. MF. İST.* 10/1, 29 L 1328 (14 Ekim 1910).

¹⁸⁴³ İhtiyaç duyulan eşyaların mübaya'a ile alımı istenmiştir. *BOA. MF. MKT.* 1111/64, 7 Ra 1327 (29 Mart 1909).

¹⁸⁴⁴ *BOA. MF. MKT.* 1111/64, 7 Ra 1327 (29 Mart 1909).

Dârü'l-muallimînlerden mevcut okullara yetebilecek kadar öğretmen yetiştirilemediğinden, medrese mezunlarından yararlanılmıştır. İmtihana tâbi tutulan medrese mezunlarından başarılı olanlara ehliyetnâmeler (yeterlilik belgesi) verilmiş ve öğretmenliğe tayinleri yapılmıştır. Bitlis dârü'l-muallimîninde de benzer uygulamalar yapılmasına rağmen istismalar da olmuştur¹⁸⁴⁵. Bitlis merkez mahalle okullarında bile medrese mezunu öğretmenlerin görevlendirildiği görülmektedir¹⁸⁴⁶.

Maarif Nezareti, 4 Kasım 1905 tarihinde taşra dârü'l-muallimînlerinin iş ve işlemlerinin kontrol altına alınabilmesi için yıl bazında bu okullardan ne kadar öğrencinin mezun olduğunu, bunların hangi okullarda görevlendirildiğini ve şehâdetnâmelerinin olup olmadığını, varsa derecesini gösteren defterlerin her sene düzenlenip gönderilmesini istemiştir. Buna mukabil Adana, Kastamonu, Diyarbakır, Yemen, Konya ve Bitlis vilayetlerinin bu defteri göndermediğinden uyarıldığı ve bu talebin tekrarlandığı görülmektedir. Bu talebe Bitlis vilayetinden 30 Aralık 1905 tarihinde yazılan cevabi yazıda, okulun ilk açıldığı yıllarda başvuruda bulunup, hak edenlere ehliyetnâmelerin dağıtıldığının fakat kayıtlarının tutulmadığı ifade edilmiştir. İlk düzenli kayıtlar, okul öğretmeni Osman Efendi zamanında tutulmaya başlanmış ve nezarete düzenli olarak gönderilmeye başlanmıştır¹⁸⁴⁷.

Bitlis'teki diğer okullarda olduğu gibi dârü'l-muallimîn okulunda çalışan öğretmenler hakkında da şikâyetler vuku bulmuştur. 1903'ten beri okulda görev icra eden Osman Efendi hakkında 1907 yılında okula devamlı gelmediği, tütün ve rakı gibi zararlı alışkanlıklar edindiği, gayr-ı meşru başka davranışlar içinde bulunduğu ve namazlarına devam konusuna dikkat etmediği gibi değişik nedenlerle yapılan şikâyetlerin araştırılması için Bitlis Polis Komiserliğince de araştırma yapılmış ve şikâyetlerin çoğunun gerçek olduğuna dair jurnal hazırlanarak takdîm edilmiştir. Bunun

¹⁸⁴⁵ Bitlis maarif müdürlüğünce Maarif Nezaretine yazılan yazıda “...ekser muallimîn efendiler tarafından her müraca'at edene bilâ-ımtihân ehliyetnâmeler verildiği anlaşılmaktadır el-yevm mütehadem ve ehliyetnâmeleri nezâret-i celîlelerince musaddık bulunan mu'allimînin tekrar imtihanlarının icrâsıyla iktidârsızlarının dârü'l-mu'allimîne devâma mecbûr tutulması taht-ı vücûbdandır.” denilerek öğretmen açığının kapatılması adına niteliğin göz ardı edildiğini ifade etmiştir. Buna çözüm olması adına evvelden ve şu anda verilmekte olan ehliyetnâme sahiplerinin tekrardan imtihana alınması ve başarısız olanların Bitlis dârü'l-muallimînine devamlarının sağlanması gerektiği aktarılmıştır. *BOA. MF. MKT.* 1111/64, 7 Ra 1327 (29 Mart 1909).

¹⁸⁴⁶ Bitlis merkez Gökmeşdan Mahallesi ibtidâî mektebi öğretmeni Molla Halil, medrese mezunu olup, Bitlis dârü'l-muallimîninden gerekli eğitimi alarak şehâdetnâme ile buradan mezun olmuştur. *BOA. MF. MKT.* 394/12, 04 Z 1315 (26 Nisan 1898).

¹⁸⁴⁷ *BOA. MF. MKT.* 895/39, 24 N 1323 (15 Haziran 1907).

üzerine uzun süreden beri öğretmenlik yapıyor olması ve hakkında daha önce fazla şikâyetin olmamasından dolayı işlediği suç görevden azli gerektirdiği halde Mamuratülaziz dârü'l-muallimîni öğretmeni Naci Bey'le becayiş usulü ile yer değiştirmesi yeterli bir ceza olarak görülmüştür. Yalnız tayin edildiği yerde de şikâyet vuku bulursa bu sefer görevinden alınacağı da kendisine bildirilmiştir. 1908 yılında yapılan bu becayişle her iki kişinin de yollukları (saati 5 kuruştan hesaplanmıştır) dâhil özlük haklarına karışılmadan 600 kuruş maaşla tayinleri yapılmıştır¹⁸⁴⁸.

1904 yılına ait Bitlis vilayeti bütçesine bakıldığında Bitlis dârü'l-muallimîn muhasssesatı olarak 7.500 kuruşluk bir bütçenin ayrıldığı görülmektedir¹⁸⁴⁹. Bu oran, vilayet dâhilindeki rüşdiyelere ayrılan bütçeden daha düşüktür. Bunun sebebi olarak rüşdiyelerdeki öğretim kadrosunun daha kalabalık ve öğrenci miktarının daha fazla olması gösterilebilir. Okulun kira, öğretmen maaşları ve yakacak ödeneği dışında kalan diğer giderleri için ayrılan ödeme kalemi olan diğer masraflar için 1898 yılında 300 kuruşluk bir ödenek ayrılmıştır¹⁸⁵⁰.

3.3.2. Gayrimüslim ve Yabancı Okulları

Öncelikle “*yabancı okul*” kavramıyla önceleri gayrimüslim toplulukların okulları olarak yapılmış ama giderek ya yabancı devletlerin himayesine girmiş ya da doğrudan doğruya yabancı devletlerin açmış oldukları bütün okullar ifade edilmektedir. Başlangıçta birçok okul, gayrimüslim okulu olarak açılmış iken zamanla yabancı devletlerin himayesine girerek yabancı devlet kurumu haline gelmiştir¹⁸⁵¹. Bundan dolayı Bitlis vilayetinde faaliyette olan gayrimüslim ve ecnebi okulları birbirinden ayrı kurumlarmış gibi bir görüntü arz etse de zamanla bu okullar, iç içe geçmiş ilişkilerinden dolayı çoğunlukla mezhepsel (Katolik, Protestan ve Keldani gibi) bir ayırım ile tanımlanmıştır. Bu konuya açıklık getirdikten sonra Osmanlı Devleti'nde ecnebi olarak tanımlanmış yabancı ülke okullarının Anadolu'da ve özellikle Bitlis'te ne zamandan beri var olduklarını ve bu bölgeye hangi bağlantılarla sızdıkları ve ne gibi faaliyetlerle var olmayı başardıkları konusunu irdelemeye başlayalım.

¹⁸⁴⁸BOA. MF. MKT. 973/27, 29 Za 1324 (14 Ocak 1907).

¹⁸⁴⁹BOA. MF. MKT. 789/11, 18 R 1322 (2 Temmuz 1904).

¹⁸⁵⁰BOA. MF. MKT. 501/10, 01 M 1318 (1 Mayıs 1900).

¹⁸⁵¹ İlknur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1990, s. 4.

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlı Devleti'nde örgütlenme faaliyetlerine başlayan misyoner örgütlenmelerine, 1856 Islahat Fermanı'yla verilen resmi izinle çok hızlı bir teşkilâtlanma hamlesi başlamıştır. Bu misyonerlik teşkilâtlarını başta ABD, İngiltere, Almanya ve Fransa olmak üzere ekonomisi güçlü Hristiyan devletler organize etmiştir. Okul sayılarında 1840'lı yıllarda başlayan hızlanma 1850'li ve 1860'lı yıllarda oldukça büyük rakamlara ulaşmış; bundan sonra 1869'da çıkarılan Maarif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi'nin belirli bir ölçüde denetim getirmesi ve yasal dayanak oluşturmasıyla, bu çoğalma ve yayılma biraz kontrol altına alınabilmiştir¹⁸⁵².

Islahat Fermanı'ndan sonra Anadolu'nun birçok bölgesinde olduğu gibi Bitlis'te de birçok ülke ticari ataşelik ve konsolosluk kurmuş, akabinde de yabancılar ve azınlıklar da değişik eğitim kurumları açmışlardır. Konsolosluklar, okullarla da sürekli ilişki içerisinde olmuştur. Hatta okulların diploma töreni bile konsoloslukların binâlarında yapılmıştır. Okullarla ilgili her türlü bilgi ve belgeler konsolosluklarda saklanmıştır¹⁸⁵³.

Ermenilerin ilk okulları, İngiliz, Fransız ve Amerikan okulları, Amerikan yetimhaneleri ve hastaneleri 1860'tan itibaren yapılmaya başlanmış ve yıldan yıla sayıları artmaya devam etmiştir. Ermenilerin Bitlis'teki ilk okulları, genellikle kiliseye entegre olmuş, dinî bir eğitim sistemiyle çalışmıştır. Misyonerlik çalışmaları neticesinde Ermeni çocukların Avrupa ve Amerika'ya gönderilmesi ve akabinde bu çocukların belli bazı unvanlarla tekrar Anadolu'ya geri gelmesi neticesinde müstakil okul binâlarında batılı tarzda eğitim veren Ermeni okulları da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu faaliyetlerin organize edilmesinde en büyük pay Amerikan misyonerlerindedir. Hem maddi anlamda destek verilmesi hem de Amerika'dan vize alınması gibi aracılık hizmetlerini çok iyi organize ederek Bitlis'ten Amerika'ya birçok Ermeni vatandaşın göç etmesini sağlamışlardır. Bu faaliyetleri, aynı zamanda Ermeni vatandaşlarının

¹⁸⁵² Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 95; Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri ...*, s.27.

¹⁸⁵³ İlknur Haydaroglu, "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar", *Türkler Ansiklopedisi, C.14*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.188.

Amerikalı misyonerlere sempati duymalarını, çocuklarını okullarına göndermelerine ve neticede Protestanlığı kabullerine de vesile olmuştur¹⁸⁵⁴.

Cuinet, 1890 yılı itibariyle Bitlis vilayetindeki yabancı ülkelerin himayesinde açılmış olan Ermeni okulları hakkında şöyle bilgi vermektedir: Gregoryen Ermenilerine ait okullar kendi kiliseleri ve mensupları tarafından maddi olarak desteklenmektedir. Eğitim dili Türkçe ve Ermenicedir. Protestan okulları ise Amerikalı misyonerler tarafından yönetilmekte ve desteklenmektedir. Eğitim İngilizce ve Ermenice olarak verilmektedir. Ayrıca dinî eğitimin yanı sıra müzik gibi dersler gösterilmekte, kız okulunda ise fazlalık olarak dikiş öğretilmektedir. Hıristiyanlara ait okul sayısı 18, öğrencilerin sayısı ise 1.165'tir¹⁸⁵⁵.

Bitlis'te faaliyet gösteren Protestan okulları İngiltere merkezli *British and Foreign Bible Society* teşkilâtına bağlı misyonerler tarafından açılmıştır. Merkezi ABD'de bulunan *American Board of Commissioners for Foreign Missions*¹⁸⁵⁶ adlı misyoner örgütü de önce İstanbul'da faaliyetlerine başlamış ve sonra Anadolu'yu *Garp, Merkez ve Şark misyonları* şeklinde üç bölgeye ayırmıştır¹⁸⁵⁷. Bu teşkilâtın Harput ve Bitlis şubeleri ise Şark misyonunun merkezleri niteliğini kazanmıştır¹⁸⁵⁸. Bitlis'teki istasyon 1858'de Mardin ve Edirne ile birlikte kurulmuştur¹⁸⁵⁹. 1900 yılında Şark misyonunda bulunan beş istasyona (Harput, Bitlis, Van, Erzurum, Mardin) bağlı 97 uç

¹⁸⁵⁴ Bitlis'teki Mount Holyoke Girls' Seminary isimli Amerikan Kız İlkokulundan 1861'de mezun olan Ortodoks Ermenilerinden Miss Charlotte ve Miss Mary Ely Protestanlığı kabul ile yine aynı okulda diğer Ermeni çocuklarının eğitimi için görevlendirilmişlerdir. Stone, *a.g.e.*, s.125.

¹⁸⁵⁵ Cuinet, *a.g.e.*, s. 559.

¹⁸⁵⁶ Bu teşkilâtın kuruluşu ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008; Esra Danacıoğlu, "Diyarbakır'da Amerikan Misyonerleri", Müze Şehir Diyarbakır, İstanbul 1999; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara 2003; Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış (Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)* (Çev: Atilla Dirim), İstanbul 2005; Frank Andrews Stone, *Academies For Anatolia (A study of the Rationale, Program, and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey 1830-2005)*, Caddo Gap Press, California, A.B.D. 2006; *Cennennial of Constantinople Station Near east Missian of the American Board (1831-1931)*, Constantinople 1931; Rufus Anderson, *History of The mission of the American Board of Commisssianers for Foreing Missions to the Oriental Churches*, vol.II, Congrefational Publishing Society, Boston 1872; William E. Strong, *The History of the American Board*, The Pilgrim Press, Boston, New York, Chicago 1910; Ayhan Öztürk, "Amerikan Board'un Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devleti'nde Kurduğu Misyonlar", *Erciyas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.23, s. 63-74.

¹⁸⁵⁷ Abdulkadir Yuvalı, "Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü", *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, 17-21 Haziran 1991 Kars, s.209; Açıkse, *a.g.e.*, s.250.

¹⁸⁵⁸ Gürün, *a.g.e.*, s.119-120.

¹⁸⁵⁹ Ayten Sezer Arıg, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı*, C.2, Ankara, 1999, s.32; William E. Strong'a göre ise Bitlis'teki misyonun kuruluş tarihi 1866'dır. Strong, *a.g.e.*, s.218.

istasyonunda, 36'sı Amerikalı, 266'sı yerli toplam 302 görevlinin gözetiminde faaliyetler sürdürülmüştür¹⁸⁶⁰.

Yabancı devletlerin izledikleri politika şuydu: önce azınlıkların kurumlarına tesir edip bu kurumları denetim altına almak, sonra bu kurumların yararlandıkları haklardan yararlanarak kendi kurumlarını açmak. Bunun için de cemaat kurumlarının tam bağımlılığını sağlayarak kendi devlet kurumlarını etkin ve üstün hale getirmek. Böylece ilk yapacakları şey azınlık/cemaatleri etkileyebilecek adımları hiç zaman kaybetmeden atmak olacaktır¹⁸⁶¹. Bunun için yabancı devletlerin himaye etmek için seçtiği kitleler/cemaatler/azınlıklar farklı olacaktır. Fransa Katolikleri, Rusya Ortodoksları, Protestanları önce İngiltere daha sonra ABD himaye altına alacaktır. Azınlıklar da bu işte gönüllü olacaktır. Zira yabancı ülkelerin yararlandıkları kapitülasyonlardan yararlanmak ve bir süreden beri devam eden milliyetçilik hareketlerinin tesiri ile ulusal devletler kurmak için bu bir fırsat hükmünde olacaktır.

Amerika'nın misyonları vesilesiyle açtığı eğitim kurumları ancak misyonerlerin yardımıyla etkin olmuş ve bu eğitim kurumları sayesinde Ermeniler koruma altına alınarak Amerikalılarca kullanılmıştır¹⁸⁶². Bitlis kasabasında eğitim kurumu olarak faaliyet gösterdiği bilinen *Amerikan Misyoner Mektebi*, diğer misyoner okullarına nispetle fiziksel büyüklüğü ve etkinliği bakımından daha alt derecede olmasına karşın Bitlis Ermenilerine nüfuz etme noktasında oldukça başarılı olmuştur. Bitlis Ermenileri, Diyarbakır, Erzurum ve Van'da olduğu gibi bir kısım bölücü ve yıkıcı Ermeni kaynaklarından talimat almamışlarsa da Bitlis'te bulunan *Amerikan Misyoner Mektebi*'nin rolü ve önemi farklı olmuştur. Çevre köylerden Bitlis'e gelerek bu okulda tahsil gören Ermeni asıllı kız ve erkek öğrencilerin aldıkları eğitimle Osmanlı idaresine muhalif ve menfi fikirlerle mezun olmuşlardır. Böyle bir eğitim tarzı, mezuniyet sonrasında bu gençleri, buldukları vilayetin her köşe ve bucağına dağılarak menfi düşüncelerini muhataplarına aktarmaya ve devlete karşı itaatsizlik duygu ve düşüncesini yaygınlaştırmaya sevk etmiştir¹⁸⁶³. Böylece misyonerlerin elinde şekillenen Ermeni

¹⁸⁶⁰ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s.117.

¹⁸⁶¹ Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 14.

¹⁸⁶² Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 127-128.

¹⁸⁶³ Celal Öney, *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyanlarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir 2010, s.132, 133.

çocukları, mezun olduktan sonra misyonerlik teşkilatının bir mensubu olmuş ve yeni nesil Ermeni çocuklarını yetiştirmeye başlamışlardır¹⁸⁶⁴ Amerikan okullarında beyinleri yıkanan bu Ermeni çocukları, okul bitiminde Hınçak Komitesi'ne üye kaydedilmiş, ihtilal ve isyan fikirleri ile fedai durumuna getirilmiştir¹⁸⁶⁵. Alman, Fransız, Amerikan ve İngiliz okulları ile birlikte Ermeni okullarının faaliyetleri neticesinde Bitlis, dış dünya ile ilişkili bir eğitim faaliyeti yürütebilmiştir¹⁸⁶⁶.

Ermenileri Protestanlaştırmak amacıyla konsoloslukları kullanan misyonerler ayrıca yetim ve gariban Ermeni çocukların yetiştirilmesi amacıyla Diyarbakır¹⁸⁶⁷ ve Bitlis'te Ermeni çocuklar için çocuk yuvaları ve yetimhaneler açmışlardır¹⁸⁶⁸. Osmanlı Devleti, Bitlis ve diğer vilayetlerdeki yetimhaneler hakkında dönem içinde sık sık bilgi istemiştir¹⁸⁶⁹. Dersaâdet Ermeni Yetimhanesine yerleştirilmek üzere devletin değişik vilayetlerinden yetim Ermeni çocuklarının getirtilmesine müsaade edilmiştir¹⁸⁷⁰.

Protestan okullarında zamanla meydana gelen artış, başkentteki devlet yetkililerini rahatsız etmiş ve bazı tedbirleri almaya yönlendirmiştir¹⁸⁷¹. Ecnebi

¹⁸⁶⁴ Mithat Aydın, *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s.165.

¹⁸⁶⁵ Akçora, "a.g.m.", s.91.

¹⁸⁶⁶ Arıncı, "Bitlis İli'nin Eğitim...", s.49.

¹⁸⁶⁷ Diyarbakır'daki Ermeni Yetimhanesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey'in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları", *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.14, Diyarbakır 2010, s.103-118.

¹⁸⁶⁸ Öney, *a.g.e.*, s. 76; 29 Haziran 1909 tarihli belgede Bitlis'te bir tane Amerikan Misyonerlerine ait Ermeni çocukları için açılmış yetimhanenin varlığından bahsedilmektedir. Yine 16 Aralık 1909 tarihli diğer bir belgede ise yetimhanenin Amerikan Bord Teşkilatı adına daha önceki bir tarihte izin alınarak faaliyette bulunduğu, Amerikalı Misyonerlerin kaldıkları evlerin ve okullarının içinde bu yetimhanenin kullanıldığı ifade edilmiştir. Yine adı geçen yetimhanenin Müslüman kabristanı ve mescidinden de uzakta olduğu ve bundan dolayı faaliyetlerinin mahzurlu olmadığı Bitlis vilayetince ifade olunmuştur. *BOA. DH. MKT.* 2859/92, 10 C 1327 (29 Haziran 1909); *BOA. ŞD.* 1895/2, 13 Za 1327 (16 Aralık 1909).

¹⁸⁶⁹ 21 Kasım 1909 tarihli belgede açılan yetimhanenin, Amerikan okuluna yakın olduğu ve faaliyetleri hususunda herhangi bir mazurun görülmediği ifade edilmiştir. *BOA. İ.HR.* 420/15, 08 Za 1327 (21 Kasım 1909).

¹⁸⁷⁰ Bitlis'ten de 5 yetim Ermeni çocuğun listede olduğu 20 yerleşim biriminden 345 çocuk bu yetimhaneye yerleştirilmiştir. Hatip Yıldız, "II. Abdülhamid Döneminde ...", s.105.

¹⁸⁷¹ Örneğin 19 Ağustos 1885 tarihli Meclis-i Vükelâ mazbatasına göre Protestanlar Bitlis'te bir mahalledeki hanenin mektebe dönüştürülmesi ve yanına da kilise inşa edilmesi hususunda ruhsat talep etmişlerdir. Bu ruhsat talebi mecliste görüşülmüş ve şu karar verilmiştir: "... bir vakitten beri Anadolu'nun ekrâdi mahalelerine pek çok Protestan mektepleri inşâ olunması mü'essesesi ve bânileri tarafından su-i isti'mâlen ifâ'ına hizmet maksadına mütebâki olmakla ... vaki'a sù-i isti'mâlâta hizmet eden bu gibi mektepler hakkında bir tedâbir ittihâz-ı lâzımeden bulunması hasebiyle..." denilerek mevcut durumdan rahatsızlık duyulduğu ve buna çareler aranması gerektiği ifade edilmiştir. Mazbatanın tamamı için bkz. *BOA. MV.* 4/71, 08 Za 1302 (19 Ağustos 1885); Mister Cole'un birden fazla okul için resmi ruhsatname talebi olumsuz karşılanmış ve her bir kişiye bir tane okul ruhsatnamesinin mesul müdür

(yabancı) okulların mantar gibi yayılmasına karşın Osmanlı hükümeti yereldeki valilerinden, bu okulları denetleme, resmi ruhsata bağlama¹⁸⁷², yabancı öğretmen çalıştırmama, yeni okul yapımını zorlaştırma¹⁸⁷³, okullara zararlı neşriyatın girişini yasaklama¹⁸⁷⁴ ve okullarda Lisan-ı Osmanî Öğretmeni çalıştırma zorunluluğu gibi yaptırımları devreye koymalarını isteyerek okulların açılmasındaki hızı kesmeye ve bu okulları denetim altına almaya çalışmıştır. Dönem içinde özellikle Bitlis vilayeti dâhilindeki Amerikan okullarının genel mesulu olan Amerikalı Misyoner Rahip Mister Cole'nin bu bölgedeki faaliyetleri resmi yazışmalarda çok yoğun bir şekilde zikredilmektedir¹⁸⁷⁵. Mister Cole'nin 1858 yılında Bitlis bölgesine gelmesi, şehir merkezine yerleşmesi ve akabinde köy köy dolaşarak Ermenileri Protestanlaştırmaya ikna çabaları ve neticesinde vilayet merkezi ve bağlı sancak ve kaza ile köylerinde

olarak verilebileceği ifade edilmiştir. Böylece Mister Cole'un kendi adına birçok yerdeki okulları tescil ettirmesi de önlenmiştir. *BOA. MF. MKT.* 982/3, 20 M 1325 (5 Mart 1907).

¹⁸⁷² Bunu 2 yolla gerçekleştirme yoluna gitmiştir. Birincisi gayrimüslim cemaatleri, ikincisi yabancı okullar hakkındadır. Bu, şu şekilde gösterilebilir:

- 1- Cemaat Okulları> Bağlı Buldukları Patriklik > Buldukları vilayet > Adliye ve Mezahib Nezareti > Sadaret > Divan-ı Hümayun => İrade
- 2- Yabancı Okullar> Sefaret > Hariciye Nezareti > Sadaret > İlgili Bakanlık/Kurumlar > Divan-ı Hümayun => İrade

(Kaynak : Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 45.)

¹⁸⁷³ Bu noktada özellikle sıkı tedbirler alınma yoluna gidilmiştir. Yeni yapılacak okullarla ilgili takip edilmesi gereken usul ile ilgili Maarif Nezaretinden "... irâde-i seniyye-i pâdişâhî olmadıkça hiçbir gayr-i müslim ve ecebi mektebi küşâdına zinhâr meydan verilmemek ve yeniden bilâ-ruhsat açılan mekteblerin hemen men'i zımnında hükümet-i mahalliye müraca'at edilmekle beraber derhâl nezâret-i celîle-i aşfâzlarına' arz-ı ma'lûmât edilmesi..." denilerek bu konuda taviz verilmeyeceği gösterilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 1052/82, 06 R 1326 (8 Mayıs 1908).

¹⁸⁷⁴ Gayrimüslim ve yabancı okulları için Bitlis dışındaki yerlerden gelen kitap, gazete ve diğer materyaller için Bitlis Postanesinde Sansür Memuru bulundurulmuştur. Bu görevli gelen bütün neşriyatı kontrol ettikten sonra eğer muzır/zararlı olduğuna kanaat ettiği bir yayını çıkarsa buna el koyar, değilse kişi/kuruma teslim ederdi. Bu memurun aldığı maaş 250 kuruştur. Görevlendirilecek memurların Ermenice, Fransızca ve İngilizce gibi bölgede kullanılacak azınlık ve yabancı dillere vakıf olmasına dikkat edilirdi. *BOA. MF. MKT.* 597/38, 24 N 1319 (4 Ocak 1902); 591/23, 8 Ş 1319 (20 Kasım 1901).

¹⁸⁷⁵ Mister Cole'in Bitlis'e gelmesinden sonra öncelikle Ahlât kazasına gitmesi önlenmiş, akabinde seyahat etmesini engellemek için kendisine tezkire ita edilmeme yoluna gidilmiştir. Bir süre Bitlis'te bekledikten ve tezkire için defalarca başvuru yaptıktan sonra oyalandığının farkına varmış, durumu Amerika Sefaretine ileterek onlardan yardım istemiştir. Mister Cole'in yardım talebi cevabını bulmuş olmalı ki Amerika Sefaretinden Bâbîâlî Hariciye Dairesine 24 Haziran 1901 ve 3 Eylül 1901 tarihlerinde yazılan yazılarda özetle Mister Cole'in tezkire başvurusunun yerine getirilmesi bu gecikecekse de pasaportuyla serbestçe gezebilmesinin sağlanması, zira kendisine yapılabilecek kötü bir davranıştan hükümetin sorumlu tutulacağı gibi tehditvari bir üslupla Cole'e bir de jandarmanın nezaret etmesi talep edilmiştir. Bu taleplerin de 1830'da imzalanan anlaşma gereği olduğunu ifade etmişlerdir. Buna mukabil Hariciye Dairesi de 12 Eylül 1901 tarihinde durumu Dâhiliye Nezaretine bildirerek, Mister Cole'e tezkire itası ve istediği yerlere serbestçe gidebileceği, ayrıca güvenliğinin sağlanması için gerekli önlemlerin alınması gerektiğini ifade etmiştir. Adı geçen kişiye nezaret etmek üzere jandarma görevlendirilmiştir. Mister Cole, amacına ulaşmış olmalı ki Maarif Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine 21 Aralık 1901 tarihinde yazılan yazıda özetle Rahip Mister Cole'in Bitlis'te Ermenilerin yaşadığı köyleri dolaşıp onların arasında Protestanlığı yaymaya gayret ettiğini, nihai amacı olan bu köylerde Protestan kilise ve mektebi, Bitlis merkezde ise okul, kilise, hastane ve yetimhane açmak için yoğun bir çalışma içinde olduğu rapor edilmiştir. Yaptığı çalışmaların engellenemediği de ayrıca ifade edilmiştir. Mister Cole, 1907 yılında buradaki görevini Alman tebaasından Madam Antalşan'a bırakmıştır. *BOA. MF. MKT.* 980/60, 15 M 1325 (28 Şubat 1907); *BOA. DH. TMIK. M.* 105/59, 11 Ra 1319 (28 Temmuz 1901).

birçok Amerikalı misyonerlerin kontrolünde Protestan Ermeni okullarının açılmasını sağlanmıştır. Şüphesiz bu kişinin ve diğer ecnebilerin faaliyetleri devlet ricalinin gözünden kaçmamıştır¹⁸⁷⁶. Mister Cole ve diğer misyonerlerin yaptığı faaliyetler sürekli izlenerek başkente rapor edilmiştir. Mister Cole dışında başka Amerikan misyonerlerinin de Bitlis'te faaliyette bulunduğu görülmektedir¹⁸⁷⁷.

Osmanlı Devleti, Protestan okulu sayısındaki artışa -tüm denetimlere rağmen- göz yummak zorunda kalmıştır. Zira devletin son yüzyılda yabancı devletlere verdiği imtiyazlar¹⁸⁷⁸ elini kolunu bağlamıştır. Bitlis valisinin, faaliyetleri hakkındaki endişeleri neticesinde bazı engellemelerle karşılaşan Mister Cole, Amerikan Sefaretini devreye sokarak faaliyetlerine fütursuzca devam etmekle kalmamış, aynı zamanda can güvenliğini pazarlık konusu yaparak yanına bir de jandarma almayı başarmıştır. Açtığı yahut daha önce açılmış okullara ruhsatname alınması konusunda da¹⁸⁷⁹ aynı serbestliğin sağlanmasını dışarıdan baskıyla sağlamıştır. Ruhsatname almak isteyen okulların mesul müdürleri vesilesiyle dilekçelerini verdikten sonra maarif müdürlüğünün denetiminden geçmesi ve akabinde ruhsatnamenin ita edilmesi gerektiğinden bu süreç biraz zaman almıştır¹⁸⁸⁰.

¹⁸⁷⁶ 26 Nisan 1894 tarihinde Maarif Nezaretinden Bitlis Maarif Müdürlüğüne yazılan yazıda özetle; yaparı ecnebi fakat öğrencisi Devlet-i Aliyyeden bulunan mekâtib-i gayrimüslime ve ecnebiyeden ruhsatname almaya teşebbüs etmeyenlerden hangi devletin tabiiyetinde oldukları, öğretmenlerin tabiiyeti, şâkirdanın mikdarı gibi bilgilerin nezaretle paylaşılması talep edilmiştir. *BOA. MF. MKT. 202/44, 20 L 1311 (26 Nisan 1894).*

¹⁸⁷⁷ 16 Haziran 1325 (29 Haziran 1909) tarihli belgede "... *el-yevm Bitlis'de Mösyö Mainard ve Madam Mainard, Matmazel Mary Ely ve Matmazel Charlotte namlarında 4 Amerikalı Misyoner ile Amerikalılara ait bir inâs mektebi ve bir eytâmhane mevcûd olduğu...*" bildirilmiştir. *BOA. DH. MKT. 2859/92, 10 C 1327 (29 Haziran 1909).*

¹⁸⁷⁸ Dönem içinde Amerikalı misyonerlerin gayet rahat hareket etmesini sağlayan dayanak 1830 yılında Amerika Devleti ile imzalanan ticaret antlaşması olmuştur. Bu anlaşmanın ilgili maddeleri ticari ilişkilerin yanında siyasî ve hukukî ilişkileri de düzenlemiş ve Amerika vatandaşlarını Osmanlı topraklarında imtiyazlı bir statüye taşımıştır. Osmanlı Devleti'ndeki vatandaşların misyonerlere sempati duymaları akabinde Amerika vatandaşlığına geçişin hızlanmasının en önemli sebebi hiç kuşkusuz bu imtiyazlardan yararlanma hakkına kavuşmak olmuştur. Misyonerlerin okul, hastane ve yetimhane gibi yapıları inşa etmeleri neticesinde Ermeni halkın Protestanlığa sempati duyması ve akabinde mezhep değişikliğine gitmesinin altında yatan en önemli sebep, hiç kuşkusuz bu dönem içinde misyonerlerin aracılığıyla birçok Ermeni vatandaşın Amerika'ya göç etmesi ve bu ülkenin vatandaşlığını alması olmuştur. *BOA. MF. MKT. 611/46, 24 Za 1319 (4 Mart 1902).*

¹⁸⁷⁹ Aslında yabancı devletler okulları tesis ederken kanunî boşluklardan yararlanıp, izin alma gereği dahi duymamışlardır. Okullarını halkın istediği yerlerde değil de kendi devletlerinin çıkarlarının gerektirdiği yerlere açmaları, başka bir devletin izinsiz açtığı bir okulu emsal göstererek kendi yaptığını onunla meşrulaştırma izledikleri politik yollardandır. Okul ruhsatını ise okul inşa edildikten sonra talep etmişlerdir. Bir de okullarını tesis ederken birbirleriyle de rekabet etmişlerdir. Osmanlı coğrafyasında yabancı devlet okullarının bu kadar yayılmasıyla sayılan bu etkenler önemli ölçüde etkili olmuştur. Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 17.

¹⁸⁸⁰ Örneğin Koltik karyesi için ruhsatname talebi 5 Mart 1901 tarihinde alınmış, 14 Mayıs 1901 tarihinde adı geçen köye Bitlis Maarif Müdürlüğü Sandık Emni Abdulkadir Efendi gitmiştir. Köyde yaptığı incelemeler neticesinde kız-erkek 20 tane öğrencinin Protestan mekteb-i ibtidaîsine devam ettiğini, aynı

Resim 4- Hersan Mahallesiindeki gayrimüslim okulu.

Yabancı ve gayrimüslim okullarının Osmanlı Devleti'nde açılması değişik dönemlerde olmuştur¹⁸⁸¹. Ecnebi ve gayrimüslim okullarının ruhsatname alması konusunda hükümetin baskıları netice vermiş ve birçok okul ruhsatname alma yoluna gitmiştir. 1901 yılından itibaren ruhsatsız okulların ruhsatlanması çalışmaları yoğunlaşmıştır. 28 Mayıs 1901 tarihli belgede zikrolunduğu üzere gayrimüslim okullarının resmi ruhsata bağlanmasına Bitlis'teki Ermeni murahhası karşı çıkmıştır¹⁸⁸². Bunda kontrol altına girmek istememe düşüncesinin etkili olduğu ifade edilebilir. Tesri-i Muamelat Komisyonu'ndan Bitlis vilayetine yazılan 11 Şubat 1901 tarihli yazıda¹⁸⁸³ “*Vilâyet-i ‘âlîyeleri dâhilinde misyonerler tarafından 12 mekteb küşâd ve*

köyde 96 tane daha Ermeni çocuğun diğer okullara devam ettiğini rapor etmiştir. İnceleme neticesinde ruhsatname için bir sakınca olmadığını ifade etmiştir. *BOA. DH. TMİK. M.. 95/31, 18 C 1318 (13 Eylül 1900).*

¹⁸⁸¹ İlk resmi Ermeni okulu, 1790'da İstanbul'da açılmış, 1834'de gelindiğinde Anadolu'da sayı 120'ye çıkmıştır. Ermeniler için ilk misyoner okulu ise 1834'te İstanbul'da açılmıştır. İki sene sonrasında ikincisinin açılma teşebbüsü Ermeni Kilisesinin karşı çıkması dolayısıyla engellenmiştir. Bunun üzerine misyonerler Anadolu'ya yönelmişlerdir. 1900 yılına gelindiğinde İstanbul'da 40, Anadolu'da 813 Ermeni okulu bulunuyordu. Anadolu'daki okullarda 80.000 öğrenci okumaktaydı. Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, 181, 183.

¹⁸⁸² Ama zamanla devletin bu konuda taviz vermeyeceği anlaşılınca, onlar da ruhsatname almaya razı olmuşlardır. *BOA. MF. MKT. 542/23, 29 Ş 1318 (22 Aralık 1900).*

¹⁸⁸³ Aynı yıl içinde Mister Cole'un ruhsatname almak için yazdığı 5 Mart 1901 tarihli dilekçesinde, “*Vilâyeti celîleleri dâhilinde Koltik karyesinde (1871 yılında yapılmış-20 öğrencisi vardır) inâs ve zükûra mahsûs 30 ve Tatvan karyesinde (1876 yılında yapılmış) zükûra mahsûs 25 ve Babşin karyesinde (1868 yılında yapılmış) kezâ zükûra mahsûs 33 sene mukaddem küşâd edilmiş ve ibtidâ'i decesinde ve bir program ile idâre olunmakda olan nehârî mektebden kâffesinin ruhsat-ı resmîyeye rabtına ma'âl-iftihâr hazır bulunduğundan ve 'ale'l-usûl mu'amele-i mütekasasın icrâsıyla ruhsatnâmelerinin i'tâsı husûsunun Ma'ârif Müdüriyeti bahâsına emr ve havâle buyrulması mütevât müsa'ade-i celîle-i devletleridir.*” denilerek diğer okulların da ruhsatname almak için hazırlandığı ifade edilmiştir. *BOA. DH. TMİK. M.. 95/31, 18 C 1318 (13 Eylül 1900).*

idâre edilmekte olduğu ve bunların 1860 senesinden 1890 senesine kadar tevârih-i muhtelif de te'sîs olunduğu ve 5'i rüşdî ve 7'si ibtidâ'î derecelerinde olarak yalnız 1'i ruhsat-ı resmîyeye merbû olub kûsûru ruhsatsız bulunduğu anlaşılmasıyla..." denilerek 12 okuldan yalnızca 1 tanesinin ruhsatlı olduğu ifade edilmiştir. Zamanla ruhsat alan okul sayısında artış olmuştur. Bitlis vilayeti ve Muş sancağında 1907 yılında ruhsatlı/ruhsatsız Amerika okullarının durumu ile ilgili bakıldığında şöyle bir tablo karşımıza çıkmaktadır¹⁸⁸⁴:

Tablo 28 -Bitlis ve Muş Sancaklarındaki Ermeni ve Protestan Okullarının Ruhsat Durumu						
Vilayeti	Kazası	Mahallesi	Okulun Cinsi	Müdavimleri	İslam Öğrencisi	Ruhsat Durumu
Bitlis	Bitlis	-	Rüşdiye (kız)	Ermeni ve Protestan	Yoktur	Var
Bitlis	Bitlis	-	Rüşdiye (erkek)	Ermeni ve Protestan	Yoktur	Var
Bitlis	Bitlis	-	İbtidâîye	Ermeni ve Protestan	Yoktur	Var
Bitlis	Muş	-	İbtidâîye	Ermeni ve Protestan	Yoktur	Var
Bitlis	Muş	-	İbtidâîye	Ermeni ve Protestan	Yoktur	Var
Bitlis	Muş	Mutgök	İbtidâîye	Protestan	Yoktur	Yok
Bitlis	Muş	Terküvarık	İbtidâîye	Protestan	Yoktur	Yok
Bitlis	Muş	Havadveri	İbtidâîye	Protestan	Yoktur	Yok
Bitlis	Bulanık	Yoncalı	İbtidâîye	Protestan	Yoktur	Yok

Tablodan da anlaşıldığı üzere Bitlis ve Muş'taki Amerikan okullarının çoğunluğu için ruhsat alınmıştır. Ruhsatların büyük çoğunluğu 1901 yılından sonra alınmıştır. Bitlis merkezdeki üç okulun da ruhsatname aldığı görülmektedir. Ruhsatname konusunda nezaretin cevap istemesi üzerine bütün vilayetlerden olduğu gibi Bitlis vilayetinden de ecnebi okulları hakkında bazı bilgiler serdedilmiştir. Bu bilgilere bakıldığında Genç sancağı, Mutki ve Hizan kazasında hiç yabancı okul olmadığı, Bitlis merkezde 2 Fransız ve 5 Amerikan olmak üzere 7 okulun mevcut olduğu, Ahlât kazasının Ağanı(?) karyesinde 1876 yılında evden bozma ve öğretmen maaşını Amerikalı misyonerlerin karşıladığı bir okulun açıldığı söylenebilir ¹⁸⁸⁵.

¹⁸⁸⁴ BOA. Y. PRK. MF. 5/20, 02 R 1325 (15 Nisan 1907).

¹⁸⁸⁵ Ayrıca Muş'un Bulanık kazasının Yoncalı köyünde 1882 ve Şeyh Yakup köyünde 1885 yılında 2 adet ibtidâî okulu açılmıştır. Muş merkez Peron mahallesinde 1896 yılında Mister Cole tarafından ruhsatsız bir

Osmanlı Devleti, gayrimüslim okulların ruhsatlandırılması hususunda kısa zamanda netice almış ve büyük bir kısmını ruhsatlandırmıştır. Yalnız yabancı okullar konusunda o ülke sefaretları ile görüşmelerin uzaması neticesinde cevap gelmemesi, okulların kendi çabaları ile bu işte mesafe almalarını zorunlu kılmıştır. Bu da her bir okul için ayrı bir çalışma gerektirdiğinden bu sürecin uzamasına ve krizlere neden olmuştur¹⁸⁸⁶.

Osmanlı Devleti, Ermeni vatandaşlarının kiliseleri/okulları için talep etikleri yardımlar konusunda da duyarsız kalmamıştır¹⁸⁸⁷. Ermeni çocuklarının kendi okullarında okumasına rıza göstermiş, hatta eğitim dili olarak Ermenilerin kendi dillerini kullanmalarına bile müsaade etmiştir. Yalnız bu okullara Müslüman öğrencilerin devam etmemesi için de gerekli tedbirleri almaya gayret etmiştir¹⁸⁸⁸.

Yabancı okulların fiziksel yapıları hakkında da bazı malumatlar mevcuttur. 6 Nisan 1905 tarihinde Maarif Nazırı imzasıyla yazılan yazının giriş kısmında “*Takriben 22 sene evvel Bitlis kazâsı merkezinde Protestan Cemâ’atı nâmına üstü mâbet ve altı*

okul yapılmış, Muş-Sorgun-Karabasan’da 1891 yılında bir ev hem kilise ve okul ve hem de hastane olarak kullanıldığı bilgisi alınmış fakat burası geçen sene yangında yanmıştır. Siirt’teki Fransız rahiplerin 1893 ve 1895 yıllarında 2, 1897 yılında ise yaptıkları 1 bab ki toplam 3 bab hanenin bazı odalarını okul, ibadethane ve inasa mahsus eytamhane olarak kullandıkları bilinmektedir. *BOA. MKT. MHM. 749/18, 02 R 1320 (9 Haziran 1902).*

¹⁸⁸⁶Bu konuda *Tesrî-i Mu’amelât Komisyonu’ndan Bitlis vilâyetine yazılan 29 Kanûn-ı sâni 1316 (11 Şubat 1901) tarihli yazıda “...memâlik-i mahrûsa-i şâhânede mine’l-kadîm mü’esses olan bi’l-cümle mekâtib-i gayr-i müslime ve ecnebiyenin ruhsatnâme-i resmîyeye rabtı muktezâ-yı emr-i fermân-ı hümâyûn cenâbı mulûkânededen bulunmuş olmasıyla her tarafda mekâtib-i mezkûrenin bir an evvel ruhsatnâme-i resmîyeye rabtına ihtimâm olunarak mekâtib-i gayr-i müslimenin ekseri ruhsata rabt olunmuş ise de mekâtib-i ecnebiyenin ruhsata rabtı hakkında Bâb-ı ‘âlî ile Sefâret-i Ecnebiye arasında cereyân eden muhâbere henüz bir neticeye iktidâr edemediğinden ol-bâb’da ittihâz olunacak karara kadar bir şey denilememek tabî’i olup ancak mekâtib-i mezkûrenin müdür ve mes’ûlleri kendi rızâlarıyla bil-mürâca’a mekteplerinin ruhsatnâme-i resmîye ye rabtını talep ve ma’ârif-i umûmîyenin nizâmat-ı hâliye ve müstakbelesine ve ruhsatnâme zuhûrunda muharrer ve şerâ’ite tabî’ olacaklarına dâ’ir sened i’tâ eyledikleri halde ‘ale’l-usûl muamelât-ı muktezîye ifâsından sonra ruhsatnâmeleri tanzîm ve ma’ârif idâreleriyle makamı vilâyet tarafından tahtîm olunarak kendilerine verilmesi muktezî bulunduğ...”* denilerek kişisel başvuruya binaen ancak ruhsatname ita edileceği zikrolunmuştur. Aynı yazının devamında vilayette toplam 28 tane Amerikan misyoner mektebinin var olduğu da ifade edilmiştir. *BOA. DH. TMIK. M.. 95/31, 18 C 1318 (13 Eylül 1900).*

¹⁸⁸⁷ Bu konuda 1 Temmuz 1888 tarihli Meclis-i Vükelâ kararına bakıldığında, Ermeni Patrikliğinden Diyarbakır, Van, Ankara ve Bitlis vilayetlerindeki Katolik okulları için istenen yardıma karşılık “... Ermeni Katolik mekteplerine i’âneten bir def’aya mahsûs olmak üzere atıyye-i seniyye olarak hazine-i celîleden 300 liranın patrik-i müşârü’n-ileyhâya i’tâsı...” denilerek cevap verilmiştir. *BOA. MV. 33/64, 21 L 1305 (1 Temmuz 1888).*

¹⁸⁸⁸ 21 Ekim 1903 tarihli belgede zikrolunduğu üzere, Bitlis vilayetinden gayrimüslim okullarla ilgili bilgiler sorulduktan sonra bu okullara Müslüman etfalının devam edip etmediği sorulmasına karşın, bu okullara Müslüman öğrencilerin devam etmediği ifade edilmiştir. Yine 20 Kasım 1904 tarihli başka bir belgede sorulan soruya, Maarif Müdürü Aziz Efendi’nin “*İslâmlar ziyâde müta’assıb ve câhil olduklarından mekâtib-i ecnebiyeye değil, mekâtib-i İslâmiyeye bile talep müşkül bulunduğu ma’lûmdur.*” cevabını yazdığı görülmektedir. *BOA. Y. PRK. UM. 77/29, 29 B 1323 (21 Ekim 1903); BOA. MF. MKT. 788/3, 12 R 1322 (20 Kasım 1904); BOA. Y. PRK. MF. 5/20, 02 R 1325 (15 Nisan 1907).*

inâs ve zükûr mektebi olmak üzere fermân-ı ‘âlî istihsâl olunmaksızın vücûda getirilen binânın esnâ-i iğtişâşta muhterik olmasıyla talebât husûsî hanelerde tadrîs edilmiş...” denilerek okulun yapım aşamasında planlı ve mabet ile iç içe olduğu ifade edilmiş, akabinde yangında buranın yanmasıyla öğrencilerin artık evlerde eğitim öğretime devam etmeye başladıkları aktarılmıştır. Yine dikkat çeken diğer bir husus, okulun erkek-kız bir arada yani karma sistemle eğitim yapmasıdır¹⁸⁸⁹.

1900 tarihli bir belgede yabancı okulların bulunduğu mevki ve yatılı/gündüzlü durumu hakkında bilgiler paylaşılmıştır. Buna göre, Bitlis merkez sancağında nüfusun karışık olduğu mahallede bir kız okulu, Muş’taki bir Müslüman mahallesinde camiye yakın bir erkek ve bir kız okulunun hem yatılı hem de gündüzlü olarak faaliyette olduğu tespiti yapılmıştır¹⁸⁹⁰. Protestan Amerikan misyonerlerin çalışmaları neticesinde mezhep değiştiren bazı Ermeni vatandaşların bir süre sonra tekrar eski mezheplerine geri döndüğü ve bundan dolayı da Protestan okulunun kapandığı gibi durumlarında yaşandığına dair kayıtlar da mevcuttur¹⁸⁹¹. Yabancı okullarda okutulan dersler¹⁸⁹², çalışan kişilerin kimliği, öğrenci durumu, öğretmenin aldığı maaşın kaynağı vs. konular hakkındaki bilgilere, 1904 yılında Bitlis merkezde faal olduğu anlaşılan Tacdanyan’a ait Protestan inas okulunun ruhsat başvurusu hakkındaki belgelerden öğrenebiliyoruz¹⁸⁹³.

¹⁸⁸⁹ BOA. ŞD. 220/36, 03 Ca 1323 (5 Ağustos 1905); Ayrıca yanan okulun yeniden yapımı konusunda bölgedeki konsolosların yereldeki yetkililere baskı yaptığı ifade edilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. BOA. MF. MKT. 823/49, 01 Za 1322. (6 Şubat 1905).

¹⁸⁹⁰ Belgede ayrıca bu okulların ruhsatlı oldukları da ifade edilmiştir. BOA. Y.PRK. MF. 4/36, 28 Za 1317 (30 Mart 1900).

¹⁸⁹¹ 24 Ekim 1903 tarihli belgede geçtiği üzere “...Bitlis’in Taği karyesinde 20 sene evvel 5 hane halkının Protestan olmasına mebnî bunlar için o zaman bir mekteb açılmış ise de bunların sonradan önceki mezheplerine geri dönmeleri ve talebelerin mektebe devâm etmemeleri üzerine 8 seneden fazladır terk edilmiş ve boş kaldığı...” denilmektedir. BOA. Y. PRK. UM. 67/30, 12 Ş 1321 (24 Ekim 1903).

¹⁸⁹² Derslerde okutulacak/okutulan ders kitapları Bitlis Postahanesindeki görevli memur ve diğer komisyonlarca incelenerek sakıncalı olanlarına el konularak bir deftere yazılırdı. Yasaklı değilse adına geldiği kişiye/kuruma teslim edilirdi. BOA. MF. MKT. 835/48, 27 Z 1322 (4 Mart 1905).

¹⁸⁹³ Bitlis kazasında Ankin kızı Tacdanyan’a ait inas mektebinin ruhsatnamesi olmadığı cihetle kapatılması kararlaştırılmış, bunun üzerine adı geçen kişi tekrar ruhsatname itası için başvurusunu yapmıştır. Yapılan araştırma neticesinde, ruhsat başvurusunda bulunan bayanın velisi tarafından Protestan mektebine verildiği ve iki Protestan mektebinde tahsil ve Protestan mezhebinin kabul etmiş olduğu, her öğrenci başına kırkar-ellişer para derecesinde bir ücret alarak bununla geçimini sağladığı, 20 tane Ermeni çocuğuna *Elifba, Birinci ve İkinci sınıf kıraat, Tevarat ile İncil’den dersler* vermek suretiyle eğitim icra etmekte bulunduğu tespit edilmiştir. Bunlara istinaden kendisi hüsn-i hal ashabından olup, mektebin küşadında mahzur olmadığı bit-tahkik anlaşıldığı beyanıyla ruhsatın matlubeye ita edilip edilmemesi durumunun 31 Aralık 1903 tarihinde Bitlis valiliğinden Maarif Nezaretine sorulması üzerine Nezaretin 15 Şubat 1904’te verdiği cevapta, yukarıda sayılan durum özetlendikten sonra adı geçen kişinin Ermeni cemaatına mensub olduğu halde tebdili mezhep etmesini ve Bitlis’teki Amerikan okullarının bu gibi vasıtalarla varlığını sürdürdüğüne bakılırsa bu açıdan ve bir de bu mektebin yapımına lüzum ve ihtiyaç yani bulunduğu mahallede veya civarında Ermeni cemaati kız çocuklarına mahsus okul olup olmadığına dikkat edilmesi gerektiği hususunun tespiti için tekrar yeni tahkikat yapılması gerektiği ve neticesinde

Yabancı okullar, kurumlarında okutacağı ders kitapları konusunda serbest bırakılmışlardır. Yalnız zararlı kitapların kullanılması yasaklanmıştır¹⁸⁹⁴. Yine misyoner okullarının ders kitaplarının büyük ölçüde Malta'daki matbaalarından karşılandığı ifade edilebilir¹⁸⁹⁵. Ayrıca Amerikalı misyoner dışında başka ülkelerin de vilayet dâhilinde okul açma girişimleri olduğu hakkında kayıtlar mevcuttur¹⁸⁹⁶.

II. Abdülhamid döneminde Bitlis vilayeti dâhilinde açılan veya daha önce açılmış olup, bu dönemde isim ve nitelik değiştiren gayrimüslim ve yabancı okulların sayısal olarak istatistiği, krolonojik sıra takip edilerek aktarılacaktır. Buna göre H.1310 (1892) tarihli Bitlis vilayet salnamesinde vilayet genelinde (Bitlis, Muş, Siirt ve Genç dâhil) Ermeni, Protestan ve Katolik cemaâtlerine mensup aile çocuklarının devam ettiği kız ve erkek olarak 69 adet okul ve bu okullarda eğitim gören 3.724 öğrenci mevcuttur. Bitlis merkezde ise 15 adet erkek Ermeni ibtidaîsi (503 erkek öğrenci), 8 Protestan erkek ibtidaîsi (388 erkek öğrenci) ve 2 kız ibtidaîsi (145 kız öğrenci) olmak üzere toplam 25 ibtidaî/sıbyan okulu ve bu okullarda okuyan 1.036 öğrenci vardır¹⁸⁹⁷.

1894-1895 öğretim yılında Bitlis vilayetindeki (Bitlis, Muş, Siirt ve Genç dâhil) Ermeni okullarına bakıldığında şöyle bir durum ortaya çıkmaktadır: 1 Keldani ibtidaîsi, 5'i rüşdiye ve 48'i ibtidaî olmak üzere 53 Ermeni ve 3'te Ermeni Katolik Cemaatinin okullarının olduğu görülmektedir¹⁸⁹⁸. Aynı dönemde yabancı devletlerin Bitlis'te açtıkları okullara bakıldığında, Amerika'nın 2 rüşdiyesi ve 20'de ibtidaîsi vilayet genelinde faaliyettedir¹⁸⁹⁹.

şartlara haiz ise Maarif Nizâmnamesi'nin 129. maddesi çerçevesinde gereğinin yapılmasını buyurmuştur. *BOA. MF. MKT.* 763/16, 28 Za 1321 (15 Şubat 1904).

¹⁸⁹⁴ Örneğin 1901 yılında Muş'taki Ermeni okulların teftişi esnasında 22 adet zararlı kitap, 2 harita ve 17 adet program dışında kitap tespit edilmiş ve bunlar alıkonularak İstanbul'a gönderilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 611/47, 24 Za 1319 (4 Mart 1902).

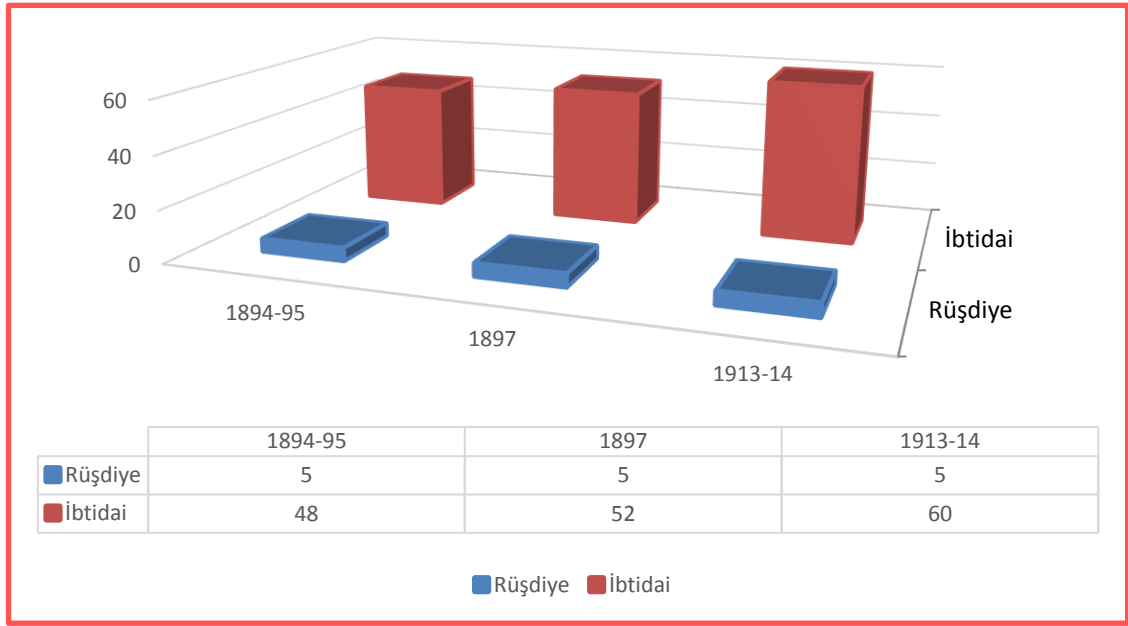
¹⁸⁹⁵ 1822 Temmuzunda açılan bu matbaada 4.5 yıl içinde Rusça, İtalyanca ve Türkçe (Ermeni harfleriyle) 7.852.200 sayfa tutan 211.850 adet kitapçık, broşür ve risale basılmıştır. Bu matbaa hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Aydın, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri.....", s.2581.

¹⁸⁹⁶ Belgede "*Bitlis'de mukîm Amerikalı Mister Cole nezdine Amerika'dan bu kere bir tabîb vürûd ile bir bâb hastane te'sîs edecekleri ve geçende Van'dan gelub Bitlis'den geçen ve Musul' a gideceğini söylemiş iken el-yevm Siirt'de ikâmet etmekte bulunan Dominik Rahibleri Re'isi Bergagend tarafından, Bitlis'de leylî ve nehârî bir mekteb küşâdı hakkında vâki' bir mahal isticârı...*" duyurunun alındığı ifade edilerek Katolik Papazların bu konuda uyarıldığı ifade edilmiştir. *BOA. MF. MKT.* 645/32, 15 R 1320 (22 Temmuz 1902).

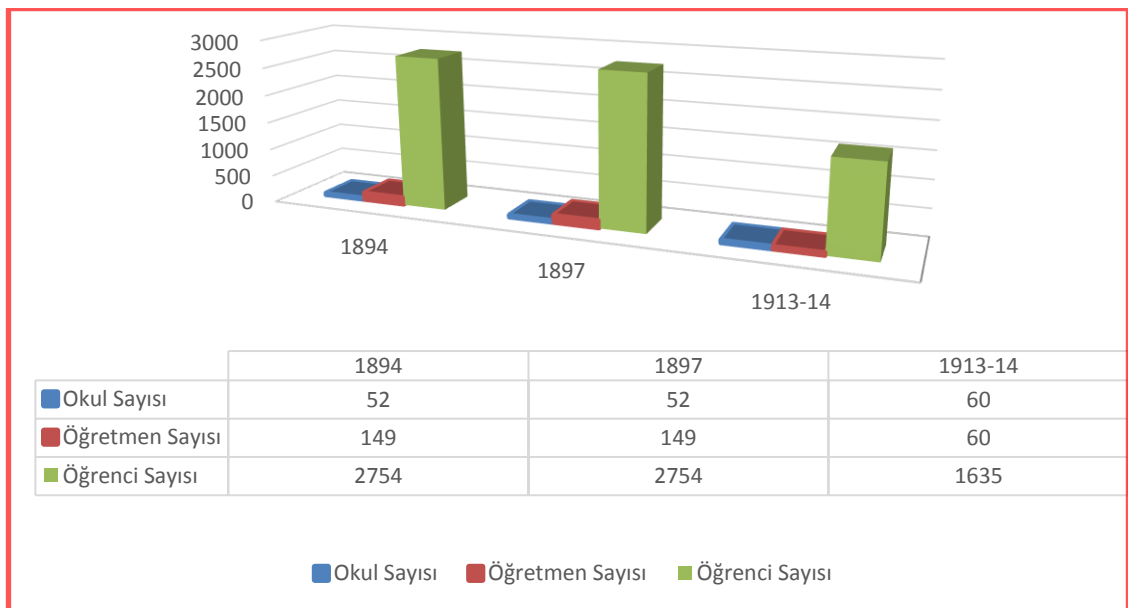
¹⁸⁹⁷ *BVS*, H.1310 (M.1892), s. 155,156 ve ekteki çizelgelerdeki bilgiler.

¹⁸⁹⁸ Alkan, *a.g.e.*, s. 104-105.

¹⁸⁹⁹ Alkan, *a.g.e.*, s. 111.

Grafik 11- 1894-1914 arasında Bitlis vilayetindeki Ermeni okul sayısı

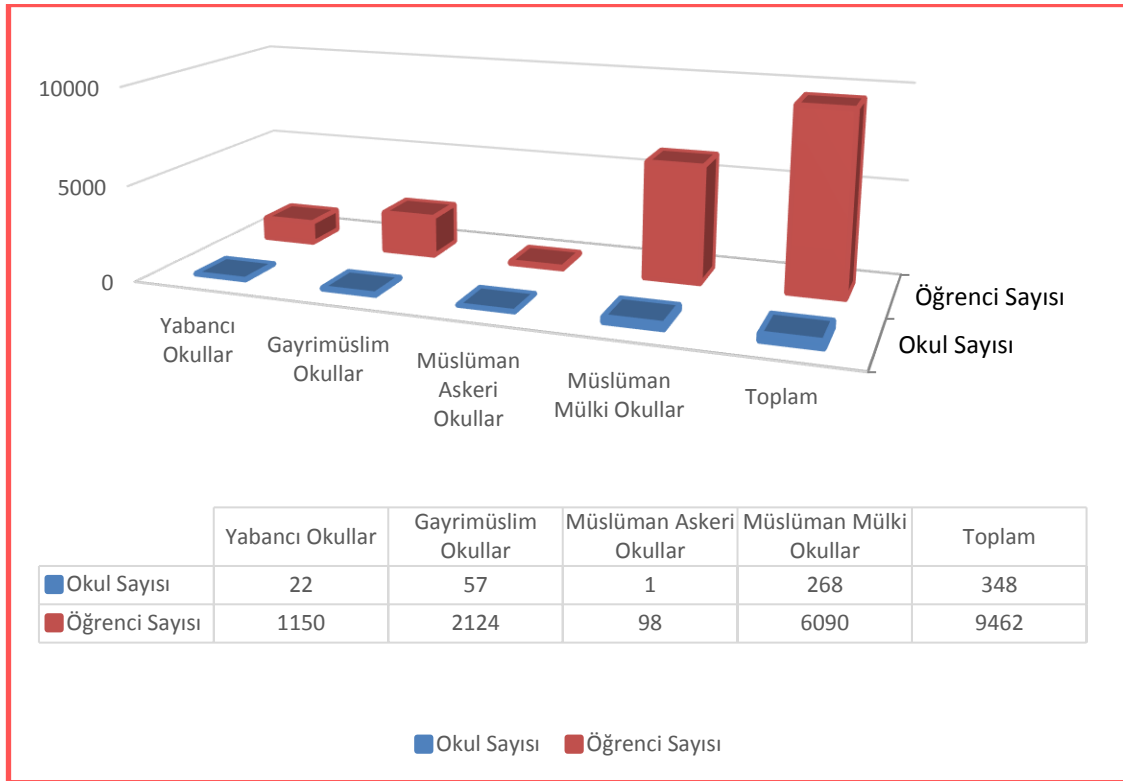
Grafik 11'e bakıldığında 1894 yılından 1914 yılına kadar Ermeni ibtidaî okullarında sürekli bir artış olduğu fakat rüşdiyelerde bu sayının sabit kaldığı görülmektedir. 1897 yılında ibtidaîye ye devam eden 2.754 öğrenciye ek olarak rüşdiyede de 370 kişi okumaktadır. İbtidaîde görevli 149 öğretmenin yanında rüşdiyelerde de 22 öğretmen görev yapmaktadır¹⁹⁰⁰.

Grafik 12- 1894-1914 arasında Bitlis vilayetindeki Ermeni ibtidaî okulu, öğretmen ve öğrenci sayısı

¹⁹⁰⁰ Güran, *a.g.e.*, s. 143.

Grafik 12'ye bakıldığında 1894¹⁹⁰¹ ve 1897 yılı istatistiklerinin aynı olduğu, 1897 ile 1914 yılları arasında vilayet sathında yayılmış bulunan Ermeni ibtidaî okul sayısında meydana gelen artışın aksine öğretmen ve öğrenci sayısında düşüş yaşandığı görülmektedir. Okul sayısındaki artışa paralel olarak öğretmen sayısında da artış beklenirken aksine çok ciddi bir öğretmen kaybının olduğu görülmektedir. Aynı şekilde öğrenci sayısında da neredeyse yarıya yakın bir azalma meydana gelmiştir. Bunun altında yatan temel sebep, bölgeden yurtdışına yoğun olarak devam eden Ermeni göçüdür.

Grafik 13- 1897 tarihinde Bitlis vilayeti geneli okul ve öğrenci sayısı

Grafikten de anlaşıldığı üzere Müslüman okul sayısı, diğerlerinden sayısal olarak oldukça fazladır. Buna rağmen toplam öğrenci sayısının okul bazındaki dağılımında gayrimüslim okulların daha önde olduğu görülmektedir. 1897 yılında vilayet genelindeki nüfusun etnik ve dinî olarak dağılımına bakıldığında Ermeni nüfusun % 30 civarında olduğu görülmektedir. Grafikteki verilerden yola çıkıldığında

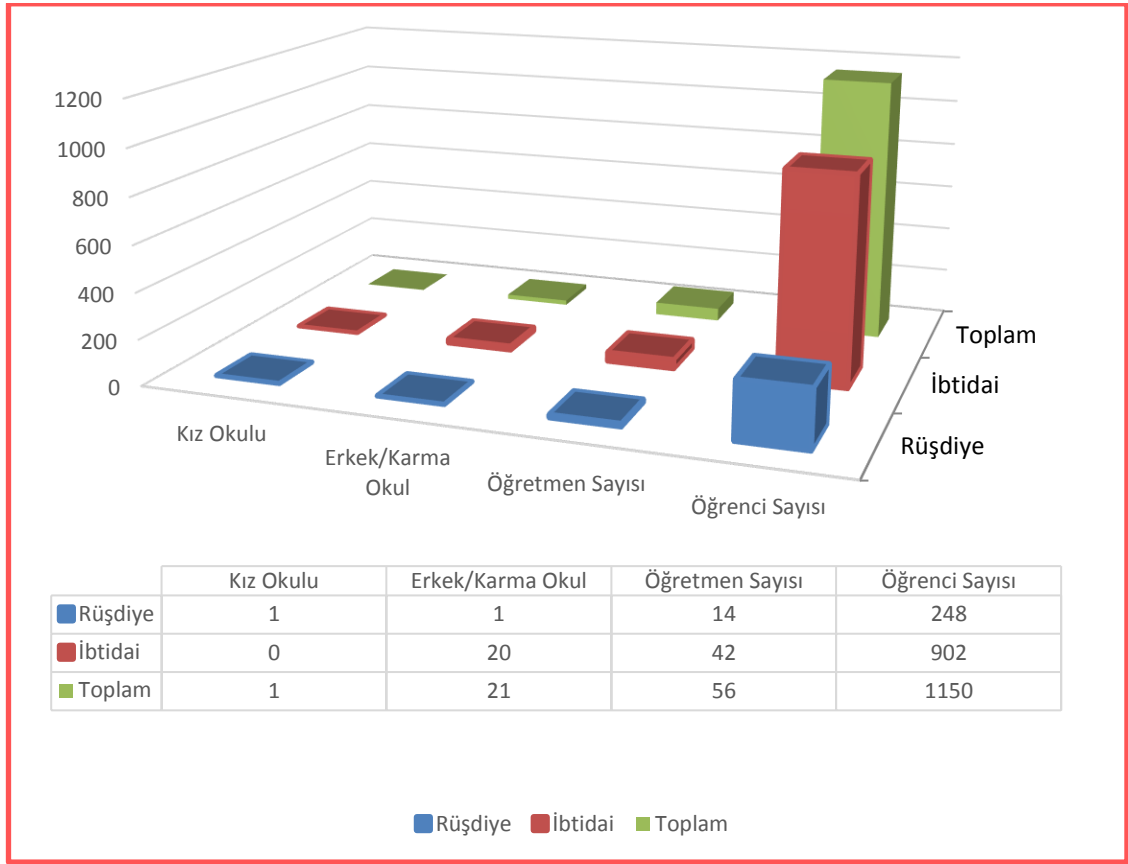
¹⁹⁰¹ Alkan'ın 1894 yılı için paylaştığı verileri, Güran 1897 yılı için zikretmektedir. Bundan dolayı her iki kaynak birlikte verilmiştir. Alkan, *a.g.e.*, s.104; Güran, *a.g.e.*, s.143.

vilayet sathında açılmış olan okulların % 22'si ecnebi ve gayrimüslimlere aittir. Buna karşın bu okullardaki öğrenci oranı vilayet genelinde oran ile kıyaslandığında % 34.6'ya tekabül etmektedir. Bu tespitten yola çıkıldığında gayrimüslim nüfus oranının altında bir okul sayısına sahip olduğu ama öğrenci sayısı açısından da temsil edilen nüfus oranının üzerinde bir rakama ulaşıldığı görülmektedir. Vilayette yaşayan nüfusun tamamına oranlandığında okulda okuyan nüfusun % 5.59'a denk geldiği ifade edilebilir. Aynı hesap, 1903 yılı için yapıldığında toplam öğrenci sayısı artarak 11.093 olmasına rağmen nüfusun da artış kaydetmesinden dolayı % 3.48 gibi bir oran ortaya çıkmıştır¹⁹⁰².

Yabancıların vilayet genelinde açtığı okullara biraz daha ayrıntılı bakıldığında ise şöyle bir grafik ortaya çıkmaktadır:

¹⁹⁰² Aynı yılda Erzurum % 3.03, Diyarbakır % 2.41, Van % 0.9, Mamuratülaziz % 3.99 ve Sivas % 7.81 gibi bir orana sahiptir. Bu oranlara bakıldığında Bitlis, Erzurum, Diyarbakır ve Van'dan daha ileri; Sivas ve Mamuratülaziz'den de geridedir. Osmanlı Devlet'indeki diğer vilayetlerin oranlar için bkz. Alkan, *a.g.e.*, s.117.

Grafik 14- 1897 tarihinde Bitlis merkez sancağı ve buraya bağlı diğer kaza ve nahiyelerdeki yabancı ülkelerin açtığı rüşdiye ve ibtidaî okulu, öğretmen ve öğrenci sayısı

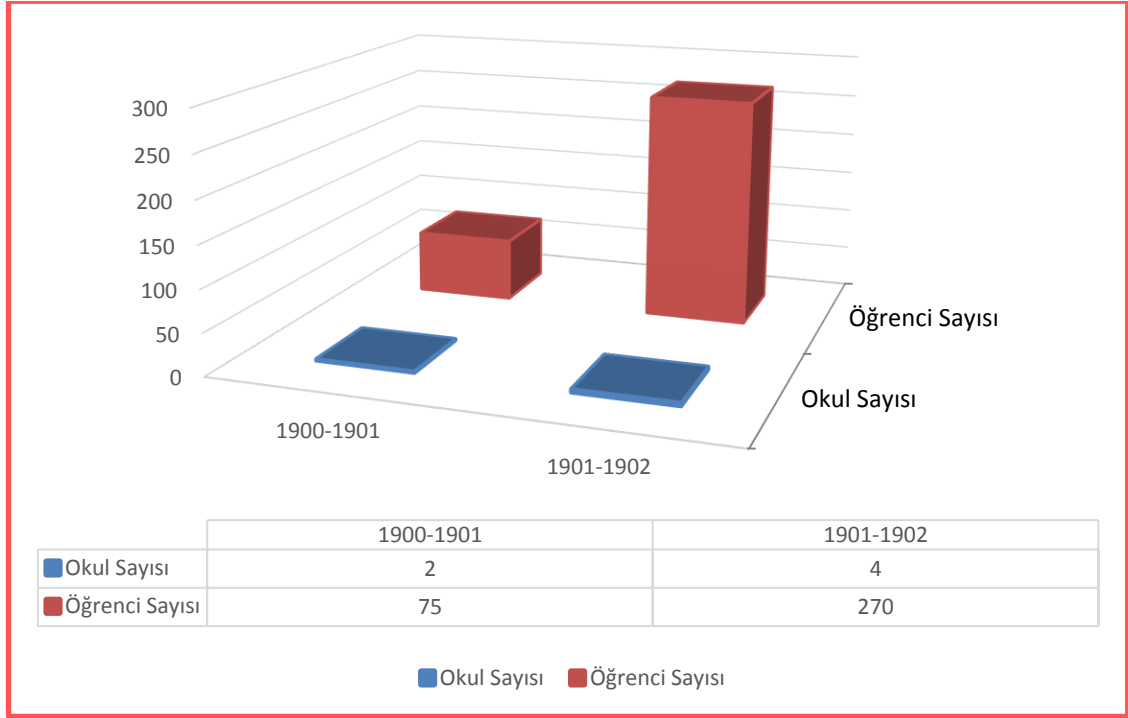
Grafik 14'e göre en zengin öğretmen kadrosu rüşdiyededir. İbtidaî okullarının ortalama iki öğretmenle görevini sürdürdüğü görülmektedir. Toplam öğrenci sayısı okullar ile oranlandığından okul başına yaklaşık 52 öğrenci ve öğretmen başına da 20 öğrencinin düştüğü ifade edilebilir. Rüşdiyede okuyan öğrencilerin 98'i kız, 150'si de erkektir. Rüşdiyede görevli öğretmenlerin 5'i kadın 9'u ise erkektir. İbtidaî okullarında okuyan 902 öğrenciden 287'si kız, 615'i erkektir. Bu okullarda görevli öğretmenlerin 18'i kadın, 24'ü ise erkektir¹⁹⁰³. Bu yıl içinde tutulan istatistiklerde yabancı okulların içinde idâdî düzeyinde eğitim verenlerin olduğuna rastlanmamıştır. H.1316 (1898) tarihli Bitlis vilayet salnamesinde Bitlis'te merkez sancakta Müslim/gayrimüslim 53 ibtidaî ve sıbyan okulu, vilayetin genelinde ise resmi ruhsatı alınmış kız ve erkek 33 gayrimüslim sıbyan/ibtidaî okulu mevcuttur¹⁹⁰⁴. 1898-1899 yılında Bitlis merkezde 2

¹⁹⁰³ Güran, *a.g.e.*, s. 140,141; Alkan, *a.g.e.*, s.110.

¹⁹⁰⁴ BVS, H.1316 (M.1898), s. 138

tane Protestan misyonerler rüşdiyesi (1'i kız 160 kişi ve 1'i erkek 130 kişi), 2 tane Ermeni rüşdiyesi (75 kişi+62 kişi= 137 kişi) olduğu görülmektedir¹⁹⁰⁵.

Grafik 15- 1900-1903 yılları arasında Bitlis merkez sancağı ve buraya bağlı diğer kaza ve nahiyelerdeki Ermeni ibtidaî okulu ve öğrenci sayısı

Grafik 15'e göre 1900 tarihinde merkez sancaktaki Ermeni okul sayısı, 1902'de ikiye katlanmıştır. Aynı şekilde öğrenci sayısı da neredeyse dört kat artış kaydetmiştir.

1900-1901 yılında Bitlis merkezde 1 tane Protestan misyonerler rüşdiyesi (erkek 60 kişi), 3 tane Ermeni rüşdiyesi (erkek 70+42+75 =187 kişi) ve 2 adet Ermeni ibtidaîsi (erkek 40+35=75 kişi) vardır¹⁹⁰⁶. 1901 yılında vilayet geneline yayılmış toplam 28 tane Amerikan misyoner okulunun varlığından söz edilebilir¹⁹⁰⁷. 1901-1902 yılında Bitlis merkezde 2 tane Protestan misyoner rüşdiyesi (1'i erkek 75 kişi ve 1'i kız 45 kişi) ve 2 tane Protestan misyoner ibtidaîsi (ikisi de erkek 35+25=60 kişi), 1 tane Ermeni ibtidaîye (erkek 30 kişi), 1 adet Ermeni yatılı ve gündüzlü sıbyan (erkek 70 kişi), 1 adet Ermeni rüşdiye (erkek 80 kişi) ve 2 adet Ermeni yatılı ve gündüzlü sıbyan (1'i kız 90

¹⁹⁰⁵ Protestan okulların ikisi de 1866 yılında kurulmuştur. *SNMU*, H.1316 (M.1898-1899), s. 948-955.

¹⁹⁰⁶ Ermeni rüşdiyelerinin isimleri Karmirak, Hazerekatar ve Hanıkhoran'dır. Ermeni ibtidaîlerinin isimleri ise Sorap Geverek ve Sorap Markis'dir. *SNMU*, H.1318 (M.1900-1901), s. 1162-1173.

¹⁹⁰⁷ *BOA. MF. MKT.* 542/23, 29 Ş 1318 (22 Aralık 1900).

kişi ve 1'i erkek 80 kişi) okulunun var olduğu görülmektedir¹⁹⁰⁸. 1903 yılında Bitlis vilayeti merkezinde 2 Amerikan misyonerlerinin Protestan okulu (1 kız, 1 erkek) ve Muş'ta aynı millete ait 2 adet okul (1 kız 1 erkek) ve 2 tane köyünde de 2 adet okul olduğu zikredilmiştir¹⁹⁰⁹. 2 Temmuz 1906 yılına ait bir belgenin ekindeki listede Bitlis şehir merkezinde 2 Fransız ve 5 Amerikan okulunun mevcut olduğu gösterilmiştir¹⁹¹⁰.

15 Nisan 1907 tarihli belgede zikrolunduğu üzere ruhsatı alınmış, Bitlis merkezde 3 okul (1 kız rüşdiye, 1 erkek rüşdiye ve 1 erkek ibtidaîye) bulunur iken, Muş'ta da 2 tane ibtidaî okulu mevcuttur¹⁹¹¹. 1905-1908 yıllarında ise 4'ü kız, 8'i erkek ve 2'si karışık olmak üzere Bitlis merkez sancağı ve bağlı kaza ile köylerinde toplam 14 adet Ermeni ibtidaî okulu mevcut idi. Aynı yıllarda 1'i kız ve 1'i erkek olmak üzere 2 adet de Protestan rüşdiyesi mevcut idi¹⁹¹². 13 Ocak 1909 tarihli belgede geçtiği üzere Bitlis merkezde ve Oğnut karyesinde birer Ermeni okulu olduğu ve ruhsatının olmadığını hatta okul binâlarının dahi olmadığını evlerde eğitim faaliyetini icra ettikleri ifade edilmiştir¹⁹¹³.

1913-1914 öğretim yılında Ermenilerin 4'ü kız, 44'ü erkek ve 12'si karışık toplam 60 adet ibtidaî okulları mevcuttu. Bu okullarda 310'u kız ve 1.325'i erkek olmak

¹⁹⁰⁸ Salnâmede okulların bazılarının küşad edildiği tarih de zikredilmiştir. Buna göre; Protestan erkek misyoner mektebi 1862 yılında açılmış ama ruhsatını 1 Ağustos 1900'da almıştır. Protestan kız misyoner mektebi 1860 yılında açılmış ama ruhsatını 1 Ağustos 1900'da almıştır. Yine Protestan misyoner mektebi ibtidaîsi 1893 yılında açılmış ama ruhsatname aldığı tarih 15 Ocak 1903'tür. *SNMU*, 1318 (M.1901), s.452-461.

¹⁹⁰⁹ Bitlis'teki erkek mektebinden Haçik Efendi, kız mektebinden de iki tane Amerikalı öğretmen sorumludur. Muş'takilerden ise Kirkor Efendi sorumludur. Bu altı okul da Mister Cole'un gözetim ve sorumluluğu altındadır. *BOA. Y. PRK. UM. 77/29*, 29 B 1323 (21 Ekim 1903); *BOA. Y. PRK. UM. 67/30*, 2 Ş 1321 (24 Ekim 1903).

¹⁹¹⁰ Bitlis'teki Amerikan misyoner okullarının sayısı özellikle dikkat çekicidir. Zira aynı cetvelde İstanbul'da 4, Sivas'ta 4, Konya'da 1, Ankara'da 4, Manastır'da 1, Erzurum'da 3, Diyarbakır'da 1, Hüdavendigar'da 3, Trabzon'da 3 Amerikan misyoner mektebi varken, Trablusgarb, Musul, Cezair, Edirne, Yanya, Kosova, Bingazi, Biga Sancağı, Kastamonu, İşkodra, İzmid, Yemen, Bağdad ve Basra'da ise hiç mektebi yoktur. Kudus-u Şerif'te 5 adet Amerikan misyoner mektebi vardır ki burası ile Bitlis vilayetini hem jeopolitik konum hem de idarî açıdan kıyaslamak hata olur. Buradaki tespitler Amerika'nın Doğu Anadolu Bölgesini, özellikle de Bitlis'i çalışma sahası içinde önemli bir konumda gördüğünü göstermektedir. Bundan dolayı da Amerika'nın bu dönemin öncesi ve sonrasında bölgede yoğun bir okullaşma faaliyetleri göze çarpmaktadır. Bu çalışmalarını tabiki devlet ricalinin gözünden kaçmamaktadır. Bu okullar ile ilgili olarak açılmalarına göz yumulmakla beraber ruhsata bağlanması, birden fazla okulun tek kişinin ruhsatına istinaden açılmaması, Müslüman öğrenci bulundurmaması ve Ermenilerden mezhepsel uygunluğu olmayanları bu okullarda okumaması gibi faaliyetlerle denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Osmanlı Devleti'nin genelindeki yabancı okulların toplu listesi için Ek 62'ye bkz. *BOA. Y.PRK.UM. 67/30*, 12 Ş 1321 (3 Kasım 1903); *BOA. A.MKT.MHM. 749/18*, 02 R 1320 (9 Temmuz 1902); *BOA. MF. MKT. 763/16*, 28 Za 1321 (15 Şubat 1904).

¹⁹¹¹*BOA. Y. PRK. MF. 5/20*, 02 R 1325 (15 Nisan 1907).

¹⁹¹² Alkan, *a.g.e.*, s. 131.

¹⁹¹³*BOA. MF. MKT. 1092/37*, 20 Z 1326 (13 Ocak 1909).

üzere toplam 1.635 öğrenci okumaktaydı. Bu okullarda 9'u kadın, 51'i erkek toplam 60 öğretmen çalışmaktaydı. Bunların dışında diğer cemaatlere ait 16 adet daha okul ve bu okullarda da 467 adet öğrenci okumaktaydı. Bu okullarda da 6'sı kadın 16'sı erkek toplam 22 öğretmen görev yapmaktaydı ¹⁹¹⁴. I. Dünya Savaşı öncesinde Bitlis'te “*Girls Boarding School*” isminde bir Amerikan okulu olduğu ve bu okulda 41 öğrencinin okuduğu tespit edilmiştir¹⁹¹⁵.

Yukarıda zikrolunan okulların dışında başka okulların yapımı için de bazı girişimler olmuştur. Bu girişimlerden birisi askerî amaçla olurken diğeri sivil alanda olmuştur. Buna göre açılması talep edilen okullardan birisi Jandarma Mektebi¹⁹¹⁶ diğeri ise Sanayi Mektebi¹⁹¹⁷ dir.

3.3.3. Merkez ve Yerel Bürokratların Raporlarına Göre Bitlis'in Eğitim Sorunları ve Çözüm Önerileri

Bitlis vilayetinin valileri ve maarif müdürleri ile bu dönemde ıslahat amacıyla bölgeyi gezip raporlarıyla Dersaâdet'e bilgi aktarmış olan Şakir Paşa, vilayetteki eğitim sorunlarını ve çözüm yollarını raporlarıyla ortaya koymuşlardır. Bu raporlarda gerçekten Dersaâdet'in tepkisini çekebilecek kadar sorunları irdeleyen ve sivri bir dil kullanan valilere de denk gelinmiştir. Bu durum, işin önemine atfedilen değeri de ortaya koymaktadır. Aslında karşılaşılan sorunların, önceki dönemlerin bakiyesi olduğu gerçeği ile Osmanlı Devleti'nin en zor döneminde bu sorunların çözümü noktasında büyük bir cesaretin gösterildiği unutulmamalıdır. Çoğunlukla öz kaynakların kullanılmasıyla ve halkın da çözüm sürecinin içine dâhil edilmesiyle sorunlar aşılmaya

¹⁹¹⁴ Alkan, *a.g.e.*, s.171,173,174.

¹⁹¹⁵ Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğunda...*, s. 100.

¹⁹¹⁶ Okulun açılmasına gerekçe olarak Erzurum'da açılması düşünülen Jandarma Mektebi'nin Bitlis vilayetine bir katkısının olamayacağı bundan dolayı ve jandarmadaki düzensizliğin de giderilmesi amacıyla bu okulun açılması 28 Hariran 1909 tarihinde vilayetçe talep edilmiştir. Ayrıca Bitlis'te bu okul açılırsa hem Diyarbakır vilayetine ve hem de Van vilayetine asker tedariki açısından katkılar sağlayacağı ifade edilmiştir. *BOA. DH. MKT. 2867/89, 17 C 1327 (6 Temmuz 1909)*.

¹⁹¹⁷ 13 Temmuz 1327 tarihinde Bitlis vilayetinden Dâhiliye Nezareti'ne yazılan yazıda adı geçen okulun açılması için 100.000 kuruşluk bir ihtiyacın olduğu ifade edilerek Bitlis'in de diğer vilayetler gibi sanayisinin gelişimi hususunda yetişmiş nitelikli işgücünün ve dolayısıyla üretimin vilayet ekonomisine sağlayacağı yararlar ifade edilmiştir. Yapılan teklif, Ticaret ve Nafia Nezareti ile Dâhiliye Nezareti arasındaki gerekli yazışmalardan sonra Sadaret'e arz olunmuştur. Akabinde Sadaret'den Dâhiliye Nezaretine yazılan cevabi yazıda yapılması teklif edilen okul için Bitlis Belediyesi bütçesinin % 5'nin bu işe ayrılması gerektiğini, bu pay aktarılrsa dahi okulun yapılmasına yetmeyeceği ifade edilmiştir. Dönem içinde takip edilebildiği kadarıyla bu okul açıl(a)mamıştır. Diğer ayrıntılar için bkz. *BOA. DH.İD.129-1/10, 12 S 1331 (21 Ocak 1913)*.

gayret edilmiştir. Devlet yetkililerin gözünden dönem içinde karşılaşılan başlıca sorunlar ve çözüm önerileri şöyle ifade edilebilir:

Tablo 29 II. Abdülhamid Döneminde Bitlis'in Eğitim Sorunları ve Önerilen Çözümler	
Sorun	Çözüm Önerisi
Okul sayısı yetersizliği	Okul sayısının arttırılması noktasında öncelik vilayet ve sancak merkezi olmak üzere bütün kaza, nahiye ve köylerde okulların açılması için vilayet bütçesine ek tahsisat ita edilmesi gerektiği defaatle talep edilmiştir. Bunun için de vilayetde toplanan bazı vergi gelirleri ile vakıf gelirlerinin yerinde bırakılması yoluyla kaynak oluşturulabileceği ifade edilmiştir. Bu noktada yapılan tavsiye ve talepler, okul nerede yapılacaksa oranın ahalisinden masraflarının karşılanması veya bu konuda gönüllü kişilerin bulunarak onlar aracılığıyla okulun yapılmasının sağlanması Dersaâdetçe çözüm yolu olarak bildirilmiştir.
Öğretmen ve diğer personel sayısı yetersizliği	Öğretmen açığının kapatılması amacıyla medreselerden yetişen müderrislere de öğretmenlik yapma hakkı verilmiştir. Bitlis vilayetinde öğretmen ihtiyacının karşılanabilmesi için sonraki dönemde merkezde dârü'l-muallimîn-i sıbyan okulu açılmıştır. Bu okulun açılmasının gerekçeleri arasında vilayet genelinde sayıları sürekli olarak artan ibtidaî okullarının öğretmen sorununu çözmek de zikrolunmuştur. Böylece sorun kaynağında çözülmeye çalışılmıştır. Okulda görevli bekçi ve hademe gibi diğer personelin istihdamında yaşanan sorunlar, öğretmenlerin maaşından yapılacak kesintiler ve yerelden karşılanacak diğer gelirler ile karşılanması ile sorunun çözüleceği ifade edilmiştir.
Okulların eğitim materyali (ders kitabı, deney malzemeleri, harita vs.) eksikliği	Eğitim materyallerinin eksikliği sıkıntılar oluşturmuştur. Ders kitabı, ölçüm aletleri, haritalar, labaratuvar malzemeleri vs. araç gereçlerin eğitim ve öğretimdeki önemine binâen tedariki yönündeki sıkıntılar raporlarda sıkça ifade edilmiştir. Bunların tedariki için Maarif Nezareti'nin taşradan gelen istekleri karşılayabilmesi, talepte bulunan vilayetin de bunun masraflarını karşılayabilecek ödeneğe sahip olması bu soruna önerilen çözümdür. Dönem içinde birçok harita, küre, kitap ve risalelerin Dersaâdet'ten tedarik edildiği bildirilmiştir.
Okul binâlarının yetersizliği ve binâlarının kötü durumu	Okul binâlarının çoğunun evden bozma, eski ve kiralık olması, doğal olarak bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Bundan dolayı okulların kendi ihtiyaçlarına göre binâların yapılması ve mevcut binâların da ıslah edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bu noktada vilayette yapılmış yabancı ülke okullarının donatım ve yapısal özelliği dönemin raporlarında övgüyle zikredilmiş ve devlet okullarının eksikliği bu okullarla kıyaslanmak suretiyle ortaya konmuştur. Bu noktada Bitlis idâdî binâsının yapılması olumlu bir gelişme olmuştur. Buna ek olarak şehir merkezi ve kazalarına bağlı nahiye merkezlerinde mustakil ibtidaî binâlarının yapılmasıyla bu sorun çözülmeye gayret edilmiştir. Okulların binâ

	<p>sorunu ancak okul olarak inşa edilmiş ve kiralık olmayan yeni binâların tesis edilmesiyle tamamen çözüleceği tespiti yapılmıştır. Bu noktada yerel halktan da destek alınmıştır.</p>
<p>İl maarif müdürünün yokluğu ve teşkilatın yetersizliği</p>	<p>Vilayette eğitim işini bir bütün olarak koordine edecek dirayetli ve istikrarlı maarif müdürleri olmamasından dolayı sorunlar ya çözümsüz bırakılmakta ya da çözümü için yapılan girişimler maarif müdürlerinin sık sık değiştirilmesinden dolayı yarım kalmaktadır. Bir de çoğu zaman maarif müdürlüğü, maarif muhasebe memurları tarafından vekâletle yürütülmüştür. Yani personel sıkıntısının bütün yoğunluğuyla hissedildiği bir ortamda bir de maarif müdürünün ya olmaması ya da bu makamın vekâlet suretiyle emaneten idare edilmesi mevcut sorunlara ciddiyetle ve kararlılıkla yaklaşılmasını engellemiştir. Bundan dolayı vilayet valilerince yazılan raporlarda maarif müdürlüğü kadrosunun tekrar ihdası ve dirayetli müdürlerin görevlendirilmesinin önemi vurgulanmıştır.</p>
<p>Eğitim konusundaki duyarsızlık ve halkın eğitim seviyesinin düşüklüğü</p>	<p>Neredeyse gelir kaynaklarının tamamının tarım ve hayvancılığa dayandığı bir vilayet olan Bitlis'te, halkın kırsal kesimde çok da ihtiyaç nazarıyla bakmadığı "okul" kavramının öneminin yeterince anlaşıl(a)madığı defaatle raporlarda zikredilmiştir. Bundan dolayı halka eğitimin öneminin anlatılması ve halkın çocuklarını okula gönderme konusunda ikna edilmesi gerekmektedir. Halkın eğitimi için planlananların yapılabilmesi için bazı yaptırımların da gözardı edilmemesi gerekmektedir. Okul yaşındaki çocukların okula gönderilmemesinin cezai bir durumu da beraberinde getireceği halka hatırlatılmalıdır. Özellikle köy yerinde yerel halktan maarif komisyonlarının oluşturularak bunların da içinde olduğu bir koordinasyonla okullara işlerlik kazandırılmaya çalışılmıştır. Halkın çocuğunu okula göndermedeki isteksizliğine, bir de okulların fiziki yetersizlikleri ile öğretmen bulunmaması, ders araç gereçlerinin temini konusundaki sıkıntılarda eklendiğinde ikna argümanlarının azalmaya başladığı görülmektedir. Bundan dolayı birbine bağlı bu unsurların iyi koordine edilmesi gerekmektedir. Bitlis'te halkın genel itirariyle % 90 cibarında okuma-yazma bilmediği raporlanmıştır. Hatta Sason ve Mutki gibi yerlerde bu oranın % 100' e yakın olduğu tespiti yapılmıştır. Okur-yazar oranının bu düzeyde olduğu bir toplumda eğitimin öneminin halka anlatılması gerçekten zordur. Lakin bu tablo sadece eğitimi değil vilayetteki asayiş olaylarının da temel sebebi olarak gösterilmiştir. Bundan dolayı okulların sayısının arttırılması ve toplumun ileri gelenleriile birlikte halkın eğitim konusunda ikna edilmesi gerekmektedir.</p>

SONUÇ

II. Abdülhamid döneminde genelde Doğu Anadolu Bölgesi ve özelde Bitlis, âdem-i merkezîyetçi bir görüntü arz etmektedir. Bununla birlikte bölgede göze çarpan bir diğer önemli husus ise geri kalmışlıktır. Bitlis'in geri kalmışlığına çare olması ve bölgedeki asayiş boşluğunun doldurulması amacıyla Mutki, Hizan ve Ahlât kazalarından müteşekkil Bitlis sancağı ile bu sancağın merkezinde bulunduğu Siirt, Muş ve Genç sancaklarından oluşan Bitlis vilayeti 1879'da oluşturulmuştur. Böylece uzun zamandır uğradığı itibar kaybını tekrar kazanmaya başlayan Bitlis, idarî bir merkez olarak devletin gücünü hissettirdiği bir vilayet olmaya başlamıştır. Bitlis'teki yarı bağımsız aşiretlerin itaat altına alınması, göçebe aşiretlerin iskânı ve Hamidiye Alaylarının teşekkülü ile birlikte II. Abdülhamid yönetiminin ağırlığı, bölgede hissedilir olmuştur.

II. Abdülhamid dönemi öncesine dayanan merkezileşme gayretlerine bölgenin değişik yerlerinden –Bedirhan Bey İsyanında olduğu gibi- isyana varan tepkilerin verildiği bilinmektedir. Benzeri isyan girişimlerinin yaşanmaması adına dönem içinde Doğu Anadolu'da dikkatli bir politika ile bölge merkeze bağlanmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda işe göçebe aşiretlerin iskân edilmesiyle başlanmak gerekmiştir. Bölge geneline yayılmış göçebe aşiretlerin yaşam şekillerinden kaynaklı birçok sorun ortada dururken burada hâkimiyet tesis etmek mümkün olamazdı. Geçtikleri güzergâhlarda talan yapma, vergi ödememe, nüfus sayımlarından kaçma ve askerlikten kaçınma gibi birçok olumsuzlukları da bünyesinde barındıran bu göçebe aşiretlerin hâkimiyet altına alınması, merkezileşme adına büyük önem arz etmiştir. Bundan dolayı göçebe aşiretlerin büyük bir kısmı dönem içinde iskân edilmiş ve hayvancılığın yanında ziraat ile de iştilal etmeleri sağlanmıştır. Lakin bu aşiretlerin bir kısmının varlığı dönemin sonuna kadar devam etmiştir. Göçebe aşiretlerin yanında meskûn aşiretlerden kaynaklı asayiş sorunları da yaşanmıştır. Aynı şekilde Ermeni komitelerin sebep olduğu asayiş olayları ise günden güne artarak etkisini dönemin sonuna kadar hissettirmiştir. Asayiş sorunlarının yoğunlukla devam ettiği bir yerde hâkimiyet tesis etmek mümkün olmayacağına göre, dönem içinde gelişen asayiş olaylarının sonlandırılıp yenilerinin ortaya çıkmamasını sağlamak, buradaki idarecilerin öncelikli görevleri arasında olmuştur.

Merkezileşmenin sağlanması adına Bitlis'e tayin edilecek valilerin dirayetli olması önem arz etmiştir. Zira buradaki en etkili ve yetkili kişi olan vali üzerinden, merkezi hükümet taşraya nüfuz edebilmektedir. Özelde Bitlis ve genelde Doğu Anadolu Bölgesi'nde hâkimiyet tesis edebilmek dirayetli valiler ile birlikte güçlü askerî birliklerle sağlanabileceğinden buraya ciddi bir askerî yığınak yapma gereği ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda başta Bitlis merkez olmak üzere Muş, Siirt ve Genç sancaklarında yeni kışlalar inşa edilerek, ciddi bir askerî güç istihdam edilmiştir. Buna rağmen kalabalık aşiretlerin elindeki silahlı güç ile baş edebilmek daha büyük bir silahlı varlığı gerektirmiştir. Bir yandan Müslüman aşiretlerin kendi arasındaki mücadeleleri, öte taraftan Ermeni komitelerden kaynaklı asayiş olayları -yetersiz kalan askerî gücün yanında- alternatif bir silahlı gücün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yoğunlukla Kürt aşiretlerinden oluşturulmuş ve Hamidiye Alayları olarak isim bulmuş bu milis gücün teşekkülünde ayrıca Kürt aşiretlerinin denetim altına alınması amaçlanmıştır. Böylece asayiş olaylarına sebebiyet veren bir taraf desteklenerek öteki taraf kontrol altına alınmaya çalışılmıştır. Oluşturulan bu birlikler, asayişin sağlanmasında büyük oranda katkı sunmuşlardır. Lakin kontrol altına alındığı varsayılan bu silahlı milis güç, bir süre sonra asayiş olaylarının temel sebebi olmuştur. Sonuç itibariyle merkezileşme gayretlerinin bir aracı olarak kurulan bu güç, ilerleyen süreçte merkezileşmenin önündeki önemli engellerden birisi haline gelmiştir. Yerel idareciler bu sorunla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Kırsal kesimde kullanılan askerî gücün yanında kent merkezinde asayişin sağlanması hususunda ise polis gücünden yararlanılmıştır. Bu dönemde kent merkezinin değişik mahallelerinde karakolhanelerin açılması ile ciddi bir polis istihdamına gidilmiştir. Böylece asayiş konusunda caydırıcı bir güvenlik unsuru, Bitlis'in sosyal hayatında görünür hale gelmiştir.

Kentteki asayiş sorunlarının bir kısmının aşiretler arasındaki mücadeleden kaynaklandığı bilinmektedir. Buna ek olarak Ermeni çetelerin bölgedeki faaliyetleri neticesinde Müslüman Kürt aşiret mensupları ile bunlar arasında da ciddi asayiş sorunlarının baş gösterdiği görülmektedir. Zikrolunan asayiş olaylarının yanında kentte zaten var olan eşkıyalık, talan, baskın verme, kız kaçırma, cinayet, yol kesme, sahte para bulundurma, hırsızlık, kaçakçılık vs. adlî olaylar da ekleyince ciddi bir istikrarsızlığın olduğu ifade edilebilir. Asayişin sağlanması konusunda sorun eksenli çözüm aranmıştır. Aşiretler arasındaki sorunlar –Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerde buna dâhildir- ikna yoluyla çözüme kavuşturulmaya gayret edilmiştir.

Bundan beklenen netice alınmadığında ise hasım olan aşiretlerden birisi başka yere göç için ikna edilmeye çalışılmıştır. Bu da mümkün olmadığında askerî müdahale ile sorun çözülmüştür. Dönem içinde vilayet dâhilinde yaşanan Ermeni olayları ve diğer asayiş olaylarından dolayı Bitlis, İstanbul'daki devlet yetkililerinin gündeminden düşmemiştir. Bunda dönem içinde Osmanlı Devleti ile ilgili politikasında ciddi bir değişikliğe giden İngiltere'nin payı büyüktür. Doğu Anadolu üzerinde değişik emeller besleyen Rusya, Amerika ve İngiltere'nin yaşanan 93 Harbi sürecinde ve sonrasında Osmanlı Devleti topraklarındaki etkinliği –anlaşmaların ilgili maddeleri gereği- ziyadesiyle artmıştır. Bu ilgileri maalesef yapıcı değil, yıkıcı emeller içindir. Doğu Anadolu'da zikrolunan devlet yetkilileri ayrılıkçı Ermenilerin hamiliği görevini üstlenerek onların devletin askerî takibinden korunmaları ve teşkilatlanarak isyan edebilecek güce ulaşmalarını sağlamıştır. Ermeni isyanlarına yapılan her müdahale ise dışarıda Osmanlı Devleti'nin aleyhine kullanılan propaganda malzemesine dönüşmüştür. Bundan dolayı bu tarz olaylara müdahale edilirken Bitlis'teki mülkî ve askerî yetkililer çok dikkatli davranmışlardır. Diğer adlî olaylar için ise seyyar jandarma birliklerinin kurulması ve yol güzergâhlarında yeni karakolların inşasıyla olayların önlenmesine çalışılmıştır. Dönem içindeki asayiş olaylarının seyrine bakıldığında bu konuda yapılan girişimlerle suç oranının düşürüldüğü görülmektedir. Suç oranının düşürülmesi, suçluların yakalanması ve halkın can ile mal güvenliğinin sağlanması konusundaki başarılar halkın devlete olan güvenini artırmıştır. Böylece Osmanlı Devleti'nin Bitlis'teki hâkimiyeti pekişmiştir. Fakat bütün gayretlere rağmen asayiş olayları tamamen sonlandırılmamıştır.

Asayiş olaylarının önlenmesinde etkin olarak kullanılan diğer bir unsur da adlî teşkilattır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri düstur edinilen daire-i adliye ilkesi gereği devletin varlığı, adaleti inşa etmesine bağlanmıştır. Bununla beraber adalet, eğer herkes için sağlanabilirse değerlidir. O yüzden Tanzimat Dönemi ile birlikte bütün Osmanlı vatandaşlarının adil bir şekilde mahkemelerde yargılanması için bazı düzenlemeler yapılmıştır. Bu kapsamda Bitlis'te de bazı mahkemelerin açıldığı görülmektedir. Asayişin sağlanması adına mahkemelerdeki yargılama süreci ve verilen cezalar önemlidir. Şehirde II. Abdülhamid dönemi öncesinde varlıkları bilinen bir Kaza Mahkemesi ve Şer'i Mahkeme dışında başka mahkeme yoktur. II. Abdülhamid döneminde bahse konu olan mahkemelerde ciddi bir değişim dönüşüm yaşanmıştır. Vilayet merkezinde Şer'i Mahkeme'nin yanında Bidayet, İstinaf ve Ticaret Mahkemesi

tesis edilmiştir. Mahkemelerin çalışması için buraya ciddi bir personel takviyesi yapılmıştır. Yargılama safhasında kanuna uygunluk ve adalet karinesine dikkat edilmiştir. Zamanla vilayet dâhilinde sayısı artan Bidayet Mahkemelerinin bir üst mercii olarak –temyiz mahkemesi niteliğinde- merkezdeki İstinaf Mahkemesi yetkilendirilmiştir. Bu mahkemenin tesisi ile sorunlara daha kısa zamanda ve yerinden çözüm üretilmek amaçlanmıştır. Böylece devlete olan güven de arttırılmıştır. Kentteki asayiş olaylarının sayısının artış gösterdiği zamanlarda mahkemelerdeki dava sayısının da artış gösterdiği aksi durumda düştüğü görülmektedir.

Dönem içinde mahkemelere konsolosların ve vali gibi üst düzey devlet yöneticilerinin müdahale ettiğine dair şikâyetler vuku bulmuştur. Bu şikâyetlerin titizlikle incelemeye tâbi tutulmuş olması, devletin bu konudaki hassasiyetini ortaya koymaktadır. Vilayette adaletin sağlanması adına yapılan yatırımların dönütleri dönem sonuna doğru alınmıştır. Önceki döneme göre daha sistematik bir çalışmanın içine giren adliye teşkilatı ile birlikte kolluk kuvveti caydırıcı bir güç haline gelmiştir. Yakalanan ve tutuklananlar için inşa edilen hapisanelerde de ciddi bir ıslah çalışması yapılmış ve burada görev yapacak yeteri kadar personel istihdam edilmiştir. Böylece bin bir zahmetle yakalanıp yargılanan zanlıların kaçmaları önlenmiştir. Bu tablo, devlete olan güveni artırmakla kalmamış aynı zamanda suçta meyilli insanlar için de caydırıcı bir unsur olmuştur. Bitlis'te bir aşiret reisinin bundan önceki dönemde mahkemede yargılanması hemen hemen imkânsız iken bu dönemde sağlanan otorite ile bunlarda yakalanarak adalete teslim edilmiştir. Adaletin sağlanması konusundaki başarı çıtası yükseldikçe, devletin bölgedeki denetim gücü de buna paralel olarak artmıştır. Böylece merkezileşme ile hedeflenen bazı amaçlar gerçekleşebilmiştir.

Devletin merkezileşmeyi sağlamak adına çoğunlukla asayiş eksenli bir politika gütmesi, şüphesiz buradaki feodal göç kaynaklarının kontrol altına alınması zorunluluğunun bir gereği idi. Osmanlı Devleti, bir yandan işin güvenlik kısmını çözerken öte taraftan da idarî yapıyı diğer vilayetlerde olduğu gibi tesis etme gayretinde idi. Bu açıdan vilayet düzenlenmesine gidilen 1879 tarihinden itibaren Vilayet İdare Meclisi oluşturulmuştur. 1872 tarihinde kurulmuş olan belediye teşkilatının daha fonksiyonel çalışması adına valiler etkin rol üstlenmeye başlamıştır. Belediyedeki işlerin yürütülmesi adına Belediye İdare Meclisinin daha aktif çalışması sağlanmıştır. Vilayetteki en önemli idarî bina olan Hükümet Konağı ve diğer kamu binaları elden

geçirilmiş ve gerektiğinde yenilerinin yapılması için ciddi girişimler olmuştur. Adliye binası ile hapishanenin yapılması için gerekli hazırlıklar yapılmıştır. Halkın sürece dâhil edilmesi adına Vilayet Genel Meclisinin toplanması ve karar alması sağlanmıştır. Meclislerdeki bir kısım üyelerin seçimle yenilenmesi uygulaması, gereğince yerine getirilmeye başlanmıştır. Vilayetteki meclislerin aktif edilerek bulara işlerlik kazandırılmış olması, Bitlis vilayetinde idarî reformların hayata geçirildiğini göstermektedir. Böylelikle idarî yapıdaki kurumsallaşma büyük oranda hız kazanmıştır. Merkezleşmenin hedeflendiği Tanzimat Dönemi'nin en önemli idarî uygulamalarından olan meclisli yönetim sisteminin Bitlis'teki hemen hemen her kurumda teşekkülü ile yapılan işlerin kanuna uygunluğu ve denetlenebilirliği sağlanmıştır.

“Gidemediğin yer senin değildir” sözünün bir gereği olarak merkezi hükümetin en önemli yatırım alanlarının başında yol yapımı gelmiştir. Valilerin yönetim ve denetiminde Bitlis merkezindeki kaldırımlar, yollar ve köprülerin büyük bir kısmı yeniden yapılmış ve gerekli yerlerde genişletme çalışmaları yürütülmüştür. Sadece şehir merkezi değil, burayı çevreye bağlayan yolların da büyük bir kısmı yeniden yapılarak burada denetim sağlanmaya gayret edilmiştir. Aynı şekilde merkezleşmenin en önemli göstergelerinden olan telgraf hattı, ilk defa 1867'de Bitlis'e ulaşmıştır. Fakat hattın vilayete bağlı diğer sancaklarla bağlantısı 1878 tarihinde ancak sağlanabilmiştir. Bu tarihten itibaren hızla ilerleyen çalışmalar neticesinde vilayet dâhilindeki diğer kazalar arasında da telgraf hattı çekilmiştir. 1881'de Erzurum–Bitlis–Van arasında düzenli bir tatar postası tesis edilmiştir. Ayrıca İstanbul'dan Bitlis'e ulaşan posta teşkilatı düzene sokulmuştur. Böylece merkezden taşraya çok önemli iletişim ve ulaşım kanalları açılarak her an ulaşılabilirliği sağlanmıştır. Bu imkân, taşradaki merkezleşmeyi sağlamada büyük kolaylık sağlamıştır.

Vilayetin ilk matbaası 1884'te, ilk resmi gazetesi de 1885'te açılarak faaliyetlerine başlamıştır. Basın yayın araçlarının taşrada merkezî hükümetin mesaj taşıma araçları olduğu gerçekliğinden yola çıkıldığında, bu araçların merkezleşme adına ne kadar önemli görevler icra ettiği daha iyi anlaşılacaktır. Valilerin yaptığı faaliyetler de ara ara bölgeye gönderilen genel müfettişlerce denetlenerek eksiklikler yerine tespit edilmiş ve bunların giderilmesine çalışılmıştır. Böylece valilerin kendi inisiyatifiyle yaptığı yanlış uygulamalar düzeltilerek merkezi hükümetin hedeflerinin dışına çıkmaları önlenmiştir. Yapılan bütün bu yatırımlar birçok Anadolu kentinde II.

Abdülhamid döneminden önce gerçekleştirilebilmişken Bitlis'te ancak bu dönemde hayata geçirilebilmiştir. Bu açıdan bakıldığında merkezî hükümetin Doğu Anadolu'da ciddi anlamda yönetim ve denetimi ele aldığı zaman diliminin II. Abdülhamid dönemi olduğunu ifade etmek yanlış olmaz.

II. Abdülhamid döneminde, diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da hem nicel hem de nitel olarak bir ilerlemenin olduğundan bahsedilebilir. Birçoğunun temeli önceki dönemde atılan eğitim kurumları, II. Abdülhamid Dönemi ile birlikte olgunlaşmaya başlamış, sayısal olarak da büyük bir artış ve çeşitliliğe bürünmüştür. İlkleri İstanbul'da açılan birçok yeni usuldeki okul, zamanla taşraya da ulaşarak hedeflenen değişim dönüşümü burada da gerçekleştirmeye başlamıştır. Dönem içinde taşradaki birçok valinin ve başkentten taşraya gönderilen müfettişlerin raporlarının önemli bir kısmını, eğitim yatırımlarının önemine ayırdıkları görülmektedir. Bitlis hakkında dönem içinde kaleme alınmış birçok raporda da benzer şekilde ifade edildiği üzere, vilayetteki asayiş olaylarının önüne geçilmesinin ve feodal sistemin bertaraf edilerek devlet hâkimiyetinin tam olarak tesis edilmesinin önündeki en büyük engelin halkın cehaleti olduğu açık bir şekilde dile getirilmiştir. Bu raporların İstanbul'da ne kadar karşılık bulduğu bilinmez ama Bitlis'e dönem içinde yapılan eğitim yatırımlarının amaçlanan hedefe doğru gitmek adına önemli bir fonksiyon icra ettiği ifade edilebilir. Cehaletle mücadele kapsamında, eğitim yatırımlarının okuma yazma oranının sifıra yakın olduğu ve devlet hâkimiyetinin çok zayıf olduğu Mutki ile Sason gibi yerlerde yoğunlaştırılmış olması, eğitimden umulan hedefin tam denetim sağlamak olduğunu kanıtlar niteliktedir. Dönem içinde kent merkezindeki dört mahallenin tamamına yeni usulde eğitim veren erkek ibtidaî okulu açılmıştır. Aynı şekilde 1870 yılında açılmış olan erkek rüşdiye okulunun öğrenci sayısının artmasını müteakip öğretmen sayısı da artmıştır. Kızlar için birer rüşdiye ve ibtidaî açılarak eğitim hayatı zenginleştirilmiştir. Şehrin tarihinde ilk defa idâdî düzeyinde okul açılmıştır. Merkez ile birlikte hemen hemen her köye birer ibtidaî okulu açılmıştır. Zamanla sayısı yüzleri aşan ibtidaî okullarına öğretmen yetiştirmek ve mevcut öğretmenlere batılı tarzda eğitim hakkında bilgilendirme yapmak üzere bir de darü'l-muallimîn açılmıştır. Bu okullara ek olarak askerî rüşdiye ve idâdî açılmıştır. Böylece şehrin dört bir tarafı okullarla dolanılarak halkın dikkati bu yöne çekilmiştir. Hamidiye Alaylarına mensup aşiretlerin bulunduğu mezra/köy/kasaba gibi yerlerde açılan okullarla feodal yapının etkisi kırılmaya çalışılmıştır. Şehir merkezi ve buraya bağlı yerlerde neredeyse devlet okulları kadar

azınlık ve yabancı okullar da açılmıştır. Bitlis'teki halk, yapılan eğitim yatırımlarına olumlu cevap vermiştir. Merkezdeki birçok okulun yapım ve diğer masraflarının bizzat buradaki halk tarafından karşılanmış olması, devlet-halk etkileşiminin önemli göstergesidir. Henüz okul yapılmamış mahallelerdeki halkın çocuklarını okutmak amacıyla toplu dilekçelerle okul talep etmiş olması, halkın bu yöndeki bilincinin geliştiğini ve devletin eğitim kurumları ile ulaşmak istediği hedefin çokta uzakta olmadığını ortaya koymuştur.

II. Abdülhamid'in tahtan indirildiği 27 Nisan 1909 tarihine kadar Bitlis'e eğitim yatırımları devam etmiştir. Sadece okul yapmak ile iş bitmemiştir. Bu okulların tefrişi, yakacak, kira ve kırtasiye masrafları ile birlikte bir de öğretmen maaşlarının karşılanması işi ile de uğraşmıştır. Kentteki okulların ihtiyaçlarının temini ve teftişi, öğretmen ve diğer personelin özlük işleri, bütçe ile ilgili diğer işler gibi görevler üstlenmiş maarif müdürlüğünün kısa bir zamanda teşekkül ettiği görülmektedir. Böylece yürütülen eğitim faaliyetlerinde birliktelik ve kontrol sağlanmıştır. Fakat maarif müdürlerinin çoğunun dirayetsiz olması, görevde uzun süre tutulmaması ve bu makamın çoğunlukla vekâletle idaresi mevcut eğitim sorunlarına ciddiyetle ve kararlılıkla yaklaşılmasını engellemiştir. Bu tablo, eğitim ile ilgili hedeflerin bir kısmının gecikmesine sebep olmuştur.

Bitlis gibi uzak bir kentte görev yapabilecek öğretmen bulmak hiç de kolay olmamıştır. Buna rağmen okulların öğretmen ihtiyaçları devletin imkânları el verdiği ölçüde karşılanmaya çalışılmıştır. II. Abdülhamid döneminin başında açılan okullar mezun verdikçe kentteki okullar ile resmi dairelere yerelden yapılan tayinlerin sayısı da artış göstermiştir. Hatta mezun olduğu okulda öğretmenliğe başlayan hocalar bile olmuştur. Böylece okullarda ve resmi dairelerde görev yapan memurların buradan bir an önce kaçmaya çalışan istikrarsız profili, yerini kalıcı memur profiline terk etmeye başlamıştır. Bu durum, kentteki kamu hizmetlerinde devamlılığı sağlamıştır. Mezunların istihdamları, bir sonraki neslin eğitime daha ciddi yatırım yapmalarını ve dolayısıyla okullaşma oranı ve eğitim seviyesinin yükselmesini beraberinde getirmiştir.

Eğitime yapılan yatırımların yereldeki feodal yapıda bazı değişikliklere sebep olduğu ifade edilebilir. Okul ve eğitim kavramlarını sadece okuma-yazma öğrenmek ile sınırlı gören yereldeki halkın bu dönemde okulların çeşitlenmesi ve mezunların devlet

kademesinde istihdamlarını müteakip, eğitim beklentilerinin de değiştiği ifade edilebilir. Çocuklarını sıbyan okullarına bile göndermeye isteksiz görünen ebeveynlerin dönem içinde açılan batılı tarzdaki okullara teveccühlerinin ziyadesiyle artması ile bu okullara çocuklarını aldırarak için ciddi anlamda çabaladığı görülmektedir. Aşiret reisleri veya tarikat şeyhleri emrinde verilecek her emri düşünmeden yerine getirmeye hazır bireyler, devletin açtığı okullarda aldıkları eğitim ile okuyan, düşünen ve yasalar çerçevesinde hayatını inşa eden vatandaşlar haline gelmiştir. Bu değişim, vilayetin genelindeki çocukların bu imkândan yararlanamamasından dolayı bir bütün olarak hedeflenen düzeyde gerçekleşmemiştir. Buna rağmen bir önceki dönem ile kıyaslandığında büyük bir değişim-dönüşümün yaşandığı muhakkaktır. Dönem içinde Bitlis'te okumuş olan birçok bürokratin II. Meşrutiyet ile birlikte tekrar açılan Meclis-i Mebusana milletvekili olarak girdiği görülmektedir. Yine Bitlis'te teşekkül eden birçok cemiyetin kurucularının da II. Abdülhamid döneminde okumuş öğrencilerden oluştuğu ifade edilebilir. Bitlis'te II. Abdülhamid döneminde yetişmiş olan kadrolar, şehrin bundan sonraki dönemine damga vurmuşlardır. Böylece şehrin geleneksel ve hâkim medrese eğitimi yerini zamanla batılı tarzda açılmış okullara bırakmıştır. Bu gelişme, yüzyıllardır süregelen yereldeki medrese eksenli dünya görüşünde kırılmalara sebep olmuştur. Halkın, medreselere olan teveccühünün azalmasına karşın batılı tarzda açılmaya başlanmış olan okullardan kendi mahallelerinde de açılması yönündeki yoğun talepleri, dönem içindeki eğitim yatırımlarının halk nezdinde hak ettiği yeri bulduğunu göstermektedir.

II. Abdülhamid döneminde, genelde Doğu Anadolu ve özelde Bitlis vilayetinde hedeflenen birçok reform gerçekleşmiştir. Girişilen reformlarla hedeflenen merkezileşme kısmen de olsa sağlanmıştır. Fakat dış ülkelerin bitmeyen müdahaleleri, devletin içinde bulunduğu malî kriz ve II. Abdülhamid'in ani tahtan indirilişi, bölgede yürütülen birçok projenin yarım kalmasına ve dolayısıyla bazı hedeflerin gerçekleşmemesine sebep olmuştur. Kürt aşiretleri arasında "Kürtlerin babası" olarak nam salan II. Abdülhamid'in giriştiği yatırımlar ve güttüğü politika bölgede sempati kazanmasını sağlamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanı ve kısa bir süre sonra padişahın görevden uzaklaştırılması ile çeyrek asırdan fazladır bu bölgede yürütülen politikadan vazgeçilmiş ve bölgede sağlanan istikrar tekrar bozulmuştur. Bunda İttihat ve Terakki Cemiyetinin bölgedeki Kürt aşiretlerin aleyhine Ermenilerle işbirliğine gitmesinin etkisi büyüktür. Bölgedeki Kürt aşiretlerinin devlet desteğini yitirmesi ve buna karşın

Ermenilerin desteklenerek onure edilmesi, aşiretlerin tekrar hâkimiyet dairesinin dışına çıkmasına sebep olmuştur. Tahtan indirilmesine ciddi anlamda bu bölgeden itirazların olması ve ondan sonra bölgede yürütülen aksi politikalar meşrutiyet karşıtı isyanların ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Ortaya çıkan bu tablo, II. Abdülhamid'in bölgede devlet hâkimiyetini tesis etme noktasında geldiği noktayı göstermesi açısından önemlidir. Sonuç olarak -merkezileşme bağlamında- Osmanlı hâkimiyetine girişinden 1876 tarihine kadar Bitlis ve çevresinde devlet hâkimiyeti, II. Abdülhamid döneminde olduğu kadar sağlanamamıştır.

KAYNAKÇA

1.ARŞİVLER

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Belgeler

Bâb-1 Âli Evrak Odası Tasnifi (BEO)

Cevdet Evkâf (C..EV)

Fotoğraflar (FTG)

Dâhiliye Nezâreti Tasnifi

Emniyet-i Umûmiye Müdüriyeti Tahrirat Kalemî (DH. EUM. THR).

İdârî Kısım Belgeleri (DH.İD)

Tesri-i Muamelât ve Islâhat Komisyonu (DH. TMİK.S)

Tesrî-i Muamelât ve Islâhat Komisyonu Muamelât (DH.TMIK.M)

Şifre Kalemî Belgeleri (DH.ŞFR)

Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Umûm Vilayât (DH.UMVM)

Mektûbâ Kalemî Belgeleri (DH.MKT)

Muhaberât-ı Umûmiye İdaresi (DH.MUI)

Mebânî-i Emîriye ve Hapishâneler Müdüriyeti (DH.MB..HPS)

Hatt-ı Hümâyûn (HAT)

Hariciye Nezâreti Tasnifi

Tercüme Odası (HR.TO)

Siyasî Kısım Belgeleri (HR.SYS)

Mektubâ Kalemî Belgeleri (HR.MKT)

Şifre Kalemî Belgeleri (HR.ŞFR)

İrâdeler

İrâde Azınlık (İ.AZN)

İrâde Dâhiliye (İ.DH)

İrâde Tasnifi Dosya Usulü (İ.DUİT)

İrâde Evkâf (İ.EV)

İrâde Hariciye (İ.HR)

İrâde Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD)

İrâde Meclis-i Vâlâ Riyaseti (İ.MVL)

İrâde Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ (İ.MMS)

Şûrâ-yı Devlet (ŞD)

Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

Rumeli Müfettişliği Umûm Evrak (TFR.I..UM)

Maarif Nezâreti

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi (MF.MKT)

Maârif Nezâreti Heyet-i Teftişye Kalemi (MF.HTF)

Maârif Nezâreti İstatistik Kalemi (MF.İST)

Sadaret

Sadaret Mektûbî Kalemi Mühimme Evrakı (A.MKT. MHM)

Sadaret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL)

Sadaret Mektûbî Kalemi Umûm Vilayât Evrakı (A.MKT. UM)

Yıldız Sarayı Arşivi Tasnifi

Yıldız Sadâret Resmi Marûzât (Y..A...RES)

Yıldız Sadâret Hususi Marûzât (Y..A...HUS)

Yıldız Mütenevvî Marûzât Evrakı (Y..MTV)

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

Yıldız Esas Kâmil Paşa Evrakı (Y.EE..KP)

Yıldız Perakende Sadâret Evrakı (Y.PRK.A)

Yıldız Perakende Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ)

Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.AZN)

Yıldız Perakende Mabeyn Başkitabeti Evrakı (Y.PRK.BŞK)

Yıldız Perakende Dâhiliye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.DH)

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik ve Şehbenderlik Maruzâtı (Y.PRK.EŞA)

Yıldız Perakende Umûm Vilayetler Tahriratı (Y.PRK.UM)

Yıldız Perakende Zabtiye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.ZB)

Yıldız Perakende Posta ve Telgraf Nezâreti (Y.PRK.PT)

Yıldız Perakende Komisyonlar Maruzâtı (Y.PRK.KOM)

Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.SH)

Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (A.
Y.PRK. MYD)

Yıldız Perakende Maârif Nezâreti (Y.PRK.MF)

Zabtiye Nezâreti Belgeleri (ZB)

Defterler

Bâb-1 Âsafî Beylikçi Kalemî Defterleri (A.DVN)

Bâb-1 Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO. AYN.d)

Vilayet Gelen Giden Evrak Kayıt Defterleri (BEO. VGG.d)

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Ahval İdaresi Defterleri (DH.SAİD.d)

Evkâf Nezâreti Defterleri (EV.d)

Ticaret ve Nafia Defteri (T.000250)

Meşîhât Şeri'yye Sicil Defterleri (MŞH.ŞSC.d)

Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y..EE..d)

Bitlis Şer'iyye Sicilleri (BŞC)

B. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

C. Yabancı Arşivler

FO (Foreing Office Papers at Public Record Office, London)

NA (The National Archives, USA)

FL (National Library, France)

2. SÜRELİ YAYINLAR

Bitlis Vilayet Gazetesi (BVG)

İkdam

Takvim-i Vekayi

Tanin

The Times

The Financial Times

The Missionary Herald

Tercüman-ı Hakikat

Telgraf Mecmuası

3. SALNAMELER

Salnâme-i Devlet-i Aliyye (SDA)

Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye (SNMU)

Salnâme-i Vilayet-i Bitlis (SVB)

Salnâme-i Vilayet-i Erzurum (SVE)

4. KAYNAK ESERLER

Ali Cevad (1313). *Memalik-i Osmaniyyenin Coğrafya Lugatı*, İstanbul.

Ali Saip (1303). *Mufasssal Memalik-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul.

Ali Tevfik (1318). *Memalik-i Osmaniyyenin Coğrafyası*, İstanbul.

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayât, Vilayet Yolları Haritası (1329). Hilal Matbaası, İstanbul.

Düstûr, (1282). Tertip I, C.II-III-IIV Matbaa-i Amire, İstanbul.

Düstûr, (1289). Tertip II, C.I-IIV, Matbaa-i Amire, İstanbul.

Evliyâ Çelebi (2010). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, C.I, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Hoca Sadettin (1979). *Tacü't-Tevarih* C.IV, (Çev. İsmet Parmaksızoğlu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Kâtip Çelebi (1145). *Cihannümâ*, İstanbul.

Mahmud Cevad İbnü'ş Şeyh Nâfi (2001). *Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcrââtı-XIX. Asır Osmanlı Maârif Tarihi* (Haz.Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Mustafa İhsan (1308). *Posta Rehberi* (Kısm-ı Evvel), Mahmut Bey Matbaası, İstanbul.

Mustafa Nuri Paşa (1987). *Netâyicü'l-Vukûât* C.III-IV, (Haz. Neşet Çağatay), TTK Yayınları, Ankara.

Şemseddin Sami (1306). "Bitlis" ve "Bitlis Vilayeti", *Kâmusu'l-A'lâm*, C.I, Mihran Matbaası, İstanbul, s.443-444.

Şerafeddin Han, (2010). *Şerefname*, Yaba Yayınları, İstanbul.

Şerefhan (1990). *Şerefname*, Terc. Mehmet Bozaslan, Hasat Yayınları, İstanbul.

Tüccarzade İbrahim Hilmi (1323). *Memalik-i Osmaniye Cep Atlası*, İstanbul.

5. ARAŞTIRMA ESERLER

Abca, Yurdaer (2006). *Yezidilik ve Osmanlı Yönetiminde Yezidiler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Açıkses, Erdal (1990). "Doğu ve Güneydoğu Anadoludaki Misyoner Faaliyetleri", *Türk Millî Bütünlüğü İçinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu Sempozyumu (23 Mart 1990)*, Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri, s.245-258.

Adivar, A.Adnan (1991). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul.

Albayrak, Kadir (1997). *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara.

Alkan, Mehmet O. (Tarih) *Tanzimat'dan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, T.C.B.D.İ.E., Ankara.

Altınok, Salih (2004). *Yeniköy Konferansı ve Bitlis Ermeni Olayları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Altunay, Emine (1994). *1540 (H.947) tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

- Akbay, Fazıla (1951). “1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus”, *TTK Belleten*, C.XV, S.60, Ankara, s.617-628.
- Akbulut, Uğur (2010). “Suriye’ye İlk Telgraf Hatlarının Çekilmesi”, *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, s.2-8.
- Akbulut, Kenan (1974). *Bitlis Beyi Şeref Bey İsyanı ve Bastırılmadına Dair*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü (Yayımlanmamış Lisans Tezi), İstanbul.
- Akçora, Ergünüz (1988). “Bitlis’te Rus – Ermeni Mezalimi ve Bitlis’in Kurtuluşu”, *Askeri Tarih Bülteni Yıl 13, Sayı 24*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, s.89-104.
- Akdağ, Mustafa (1995). *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, C.II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Akgündüz, Ahmet (1998). *Şer’iyye Sicilleri I*, TTK Yayınları, İstanbul.
- Akpınar, Alişan (1997). *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul
- Akşin, Sina (2013). Röportaj, *Bilim ve Ütopya*, S.233, Kasım 2013, s.4-10.
- Akter, Ahmet (2003). “Kafkas Göçleri ve Kafkas Göçmenlerinin Türkiye’deki Nüfus Dağılımı”, *Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, s. 37-59.
- Akyıldız, Ali (2009). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme, İletişim Yayınları*, İstanbul.
- (1993). *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Akyüz, Yahya (2001). *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 2001’e)*, Alfa Yayınları, İstanbul.
- Arığ, Ayten Sezer (1999). “Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı*, C.2, Ankara.
- Arıkbaş, Sinem (2014). “Bitlis’te Ermeniler”, *I.Uluslararası Bitlis Sempozyumu*, Berdan Matbaası, İstanbul, s.255-265.
- Arınc, Kenan (2008). “Bitlis İli’nin Eğitim Tarihi ve Eğitim Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *BETAV Dergisi S.15*, İstanbul, s.46-54.
- (1997). “Bitlis’te Nüfus Hareketleri”, *Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, Talip Yücel’e Armağan, Yıl XXXIII/I-II*, Ankara, s.15-46.
- (2008). “Tarihî ve Siyasî Coğrafya Perspektifiyle Bitlis, Ahlât ve Tatvan Şehirlerinin Kuruluş ve Gelişmeleri”, *I.Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, s.741-793.

- Armaoğlu, Fahir (2003). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Arvas, Mehmet Sıddık (2007). *298 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defterine Göre Bitlis'in Ekonomik, Sosyal ve Dini Durumu*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Asan, Hakan (2016). "Devlet, Aşiret ve Eşkıya Bağlamında Osmanlı Muhacir İskân Siyaseti (1860-1914)", *Göç Araştırmaları Dergisi*, C.2, S. 3, Ocak-Haziran, s.34-61.
- Avcı, Yasemin (2010). *Bir Osmanlı Anadolu Kentinde Tanzimat Reformları ve Kentsel Dönüşüm: Denizli (1839-1908)*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Averyanov, Pyotr İvanoviç (2010). *Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)*, Avesta Yayınları, İstanbul.
- Ayar, Mesut (2007). *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Aydın, Mithat (2006). "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi", *XV. Türk Tarih Kongresi*, 11-15 Eylül, Ankara, s.2577-2612.
- (2008). *Bulgarlar ve Ermeniler Arasında Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- (2011). "Denizli'de Rüşdiyelerin Kuruluşu ve Gelişimi", *Belleten Ayırbasım*, C.LXXV, S. 274, Ankara, s.815-848.
- (2013). "20. Yüzyıl Başlarında Denizli'de Medreseler", *Türk Tarihçiliğine Katkılar (Mustafa Kafalı Armağanı)* (Ed. Üçler Bulduk – Abdullah Üstün), Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- (2013). "Denizli' de Modern İlköğretim Kurumlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi: İbtidailer (1880-1908)", Prof. Dr. Önder Göçgün'e Armağan, Pamukkale Üniversitesi Yayınları: 27, Denizli, s.139-166.
- Aydın, Sıtkı (1967). *Bitlis Tarihi*, Acar Matbaası, İstanbul.
- Azap, Eralp Yaşar (2015). *Osmanlı Belgelerinde Bitlis*, Betav Yayınları, İstanbul.
- Baltacı, Cahit (1999) "Osmanlı Eğitim Sistemi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, C.II, Ankara.
- Barkan, Ömer Lütfi (1942). "İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, C.II, S.II, Ankara.
- (1942). "Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", *Vakıflar Dergisi*, C.II, S.II, Ankara.

- Barkey, Karen (2007). *Eşkiyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, Çev. Zeynep Altiok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Baş, Gülsen (2002). *Bitlis'teki Mimari Yapılarda Süsleme*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis.
- Baş, Halit (2015). “Şer’iyye Sicili Kayıtlarına Göre Bitlis Vakıfları ve Vakıf Eserleri (1878-1910)”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.4, S.1, Bitlis, s.47-60.
- Bayhan, Ahmet Ali (2006). “Bitlis'teki Medreseler”, *I. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, s.193-200.
- Baykara, Tuncer (1988). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Beşikçi, İsmail (1992). *Doğu Anadolu'da Göçebe Kürt Aşiretleri*, Yurt Kitap-Yayın, Ankara.
- Bilim, Cahit Yalçın (1998). *Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734 -1876)*, Anadolu Üniversitesi Yayınları No: 1067, Eskişehir.
- Binbaşıoğlu, Cavit (2009) *Başlangıçtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Bingöl, Nevzat (2013). *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim*, Do yayınları, İstanbul.
- Bitlis İl Yıllığı (1967), (1971). (1973)*. Ankara.
- Bruinessen, Martin van (2015). *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- (2000). *Kürtlük, Türklük, Alevilik-Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Can, Selman (2006). “Ahlât'ın Sultan II. Abdülhamid Dönemindeki Sosyal Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *I.Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, s. 265-268.
- Cırık, Bülent (2015). *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*, Yeditepe Yayınları, İstanbul.
- (2015). *Üç Devirde Bir Kürt Aşireti Reisi Hacı Musa Bey (1853-1928)*, Değişim Yayınları, İstanbul.
- Cuinet, Vital (1891). *La Turquie D'Asie (Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L'asie – Mineure)*, C.II, Paris.
- Çadırcı, Musa (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, TTK Yayınları, Ankara.
- (2006). “Tanzimat'ın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler (1840-

1856”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınevi, Ankara, s.151-158.

..... (1989). “Türkiye’de Kaza Yönetimi (1840-1876)”, *TTK Belleten*, C.LIII. S. 206, Ankara, s.237-257.

..... (1991). “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Araştırmaları Dergisi (AÜDTCTBAD)*, C. 15, S. 26, Ankara, s. 153-167.

Çakmak, Biray-Yerlikaya, Feyzullah (2014). “Gebze Erkek Rüştüye Mektebi”, *I.Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Sempozyumu*, (2-4 Mayıs 2014), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, C.I, Kocaeli, s.1193-1209.

Çankaya, Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (1859-1968)*, C.III, Ankara.

Çelebi, Vehbi (1987). “Bitlis’te Basım”, *BETAV Dergisi*, S. 6. İstanbul, s.22-23.

Çetinsaya, Gökhan (1999). “Çıban Başı Koparmak: II. Abdülhamid Rejimine Yeniden Bakış”, *Türkiye Günlüğü*, S.58, Ankara, s.54-64.

Darkot, Besim (1993). “Bitlis”, *İA.*, C.2, İstanbul, s.657-661.

Demirel, Muammer (2002). *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Devellioğlu, Ferit (2010). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.

Doğru, Halime (1995). *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

Dowel, David Mc (2004). *Modern Kürt Tarihi*, Doruk Yayınları, İstanbul.

Dursun, Davud (1989). *Yönetin-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devleti ’nde Siyaset ve Din*, İstanbul.

Dündar, Fuat (2011). *İttihat ve Terakki ’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

.....(2010). *Modern Türkiye ’nin Şifresi İttihat ve Terakki ’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul.

Eren, Ahmet Cevad (1979). “Tanzimat” , *İA*, C.11, İstanbul, s. 709-765.

Eldem, Vedat (1994). *Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, TTK Yayınları, Ankara.

Ekinci, Ekrem Buğra (2004). *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayıncılık, İstanbul.

..... “Sultan Hamid’in Memleketi Saran İstihbarat Ağı”,
<http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=496>, (15/07/2017).

Engelhardt (1999). *Tanzimat ve Türkiye*, Kaknüs Yayınları, İstanbul.

Epiözdemir, Şekip (2005). *1514 Amasya Anlaşması, Kürt-Osmanlı İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Perî Yayınları, İstanbul.

Ergin, Osman (1977). *Türk Maârif Tarihi, C. 1-2-3-4.*, Eser Matbaası, İstanbul.

Ertaş, Kasım (2017). “19.Yüzyıllarda Bitlis’te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Kış-2017, C.16, S. 60*, s.217-133.

..... (2015). *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*, Rağbet Yayınları, İstanbul.

Ertaş, Mehmet Yaşar (2007). “Tanzimat Döneminde Mardin ve Çevresinde Devlet ve Aşiret İlişkileri”, *Makalelerle Mardin Tarih-Coğrafya, C.I*, İstanbul, s.497-528.

..... (2012) “Tanzimat Döneminde Beşiri Kaza Müdürülüğü”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2012, S.25*, s. 25-36.

Ertem, Adnan (2011). “Osmanlı’dan Günümüze Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi, S.36*, Ankara, s.25-65.

Ermeni Komitelerinin A’mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi, (1983). Haz. H. Erdoğan Cengiz, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

Eryılmaz, Bilal (1990). *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebanın Yönetimi*, Risale, İstanbul.

Fırat, M.Şerif (1998). *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Kamer Yayınları, İstanbul.

Gedik, İlhan (1985). *Vilayet-i Sitte’de Demografik Durum (1875-1914)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Entitüsü Ankara.

Genç, Mehmet (2014). “Klâsik Osmanlı Sosyal-İktisadî Sistemi ve Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi, S.42*, Aralık 2014, s 9-18.

Gencer, Fatih (2010). *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara.

.....(2011). “Merkezîleşme Politikaları Sürecinde Yurtluk-Ocaklık Sisteminin Değişimi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi, S. 49*, s.75-96.

Gerger, Adnan (1991). *Dağların Ardı Kimin Yurdu Kürtlerde Toplum Gerçeğinin*

Yaşamsal Temeli, Başak Yayınları, İstanbul.

Gezici, Aytekin (2013). *Kürt Tarihi*, Tutku Yayınevi, Ankara.

Girgin, Atilla (2001). *Türk Basın Tarihi 'nde Yerel Gazetecilik*, İnkılâp Kitapevi, Ankara.

Göyünç, Nejat (1983). *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul.

Gül, Abdulkadir (2009). "XIX. Yüzyılda Erzincan Kazasında Salgın Hastalıklar (Kolera, Frengi, Çiçek ve Kızamık)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.41, Erzurum, s.239-270.

Güler, Saadet (2011). *411 Numaralı Bitlis Şer 'iyye Sicili 'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1311-1321/M.1893-1903)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.

Güran, Tefik. *Osmanlı Devleti 'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, T.C.B.D.İ.E., Ankara.

..... *Osmanlı Malî İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*, Başbakanlık Devlet İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara.

Gürbüz, S.Aslıhan (2008). *Hamidian Policy in Eastern Anatolia (1878-1890)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Gürel, Ahmet (2009). *Yabancı Belgeler Işığında Türk-Ermeni İlişkileri Dünü ve Bugünü*, Şenocak Yayınları, İzmir.

Gürün, Kâmuran (2006). *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

Güven, Melek Sarı (2012). *Kürt-Ermeni İlişkileri (1828-1908)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Halaçoğlu, Yusuf (1988). *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu 'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, TTK Basımevi, Ankara.

Hatemi, Hüseyin (1986). "XIX. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat 'dan Cumhuriyet 'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.II, İstanbul.

Haydaroğlu, İlknur Polat (1990). *Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

..... (1996). "II. Abdülhamid'in Hafiyeye Teşkilâtı Hakkında Bir Risale", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVII/28, Ankara, s.109-133.

..... (2002). "Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar", *Türkler Ansiklopedisi*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.

Haytoğlu, Ercan (2010). *Denizli Basın Tarihi (1909-2009)*, Pamukkale Üniversitesi Yayınları No: 18, Denizli.

- Hocaoğlu, Mehmet (1976). *Arşiv Vesikalarıyla Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, İstanbul.
- (1998). *II.Abdülhamid'in Muhtıraları*, Kamer Yayınları, İstanbul.
- Hovannisian, Richard G. (2016). *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- (1980). *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, Mazda Publisher, California.
- Hüseyin Nazım Paşa (2003). *Siyasi Hatıralarım, "Ermeni Olaylarının İç Yüzü"*, Selis Kitaplar, İstanbul.
- İnbaşı, Mehmet (2007). "XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri", *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.33, Erzurum, s.243-261.
- İpek, Nedim (1991) "Kafkaslar'dan Anadolu'ya Göçler (1877-1900)", *19 Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.6, Samsun, s.97-134 .
- (1994). *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara.
- Kansu, Aykut (1995). *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Karataş, Yakup (2010). *Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde Erzurum (Sosyal, Ekonomik, İdari ve Demografik Yapı)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Karal, Enver Ziya (1943). *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara.
- (1983). *Osmanlı Tarihi*, C. I-VIII, TTK Yayınları, Ankara.
- (1988). *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları: Nizam-ı Cedit 1789-1807*, TTK Yayınları, Ankara.
- Karabekir, Kâzım (1995). *Ermeni Dosyası*, İstanbul.
- (2000). *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul.
- Karaca, Ali (1993). *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Karademir, Nihat (2016). *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, Nubihar Yayıncılık, İstanbul.
- Kardaş, Hamza (2010). *333 Numaralı Bitlis Şer'iyye Sicili'nin Transkripsiyonu (116-232.Sayfalar) (H.1295-1300/M.1878-1882)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Karpat, Kemal H. (2008). *Osmanlı Modernleşmesi (Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus)*, Çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan, İmge Kitabevi, Ankara.

- (2010). *Osmanlı Nufusu (1830-1914)*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kasımov, Ali- Kasımov, Hasan (1995). *Çerkes Soy Kırımı*, Kafder Yayınları, Ankara.
- Kayaoğlu, Celâl (1967). *Bitlisi Tanıyalım*, Yeni Desen Matbaası, Ankara.
- Kazıcı, Ziya (2003). *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul.
- Keleş, Erdoğan (2009). “Kırım Savaşı’ndan Sonra Gelen Muhacirlerin Menteşe Sancağı’nda İskânı”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 4/8*, s.199-241.
- Keleş, Hatice (2009). *Salnâmelere Göre Van ve Bitlis Vilayetlerinde Dini-Sosyal Hayat*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Kılıç, Orhan (1997). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*, Van Belediyesi Yayını, Van.
-(1999). “Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler” *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 10, Ankara, s.119-137.
-(1999). *XVI. Yüzyılda Adilcevaz ve Ahlât (1534-1605)*, Tamga Yayıncılık, Ankara.
- (2001). “Ocaklık Sancakların Osmanlı Hukukunda ve İdarî Tatbikattaki Yeri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.11, S.1, Elazığ, s.1-20.
- Kılıç, Selda Kaya (1995). *Tanzimat’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de İl Yönetimi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.
- (2000). “Tanzimat Sonrası Osmanlı Vilayet Bütçeleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.20, S.31, Ankara, s.193-207.
- (2005). “1864 Vilayet Nizâm-nâmesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Mithat Paşa”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.24, S.37, Ankara, s.99-111.
- (2009). “Tanzimat’ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.28, S.45, Ankara, s.43-62.
- Kırlangıç, Hicabi (2001). *İdris-i Bidlisî-Selim Şah-nâme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- Kırmızı, Abdülhamit (2007). *Abdülhamid'in Valileri-Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul.
- Kinç, Cemalettin (2012). *Bitlis ve Bitlis Ermeni Olayları (1870-1920)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Klein, Janet (2012). "Abdülhamid Dönemi Kürt-Ermeni İlişkilerini Yeniden Değerlendirmek", *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, Derleyen Baki Tezcan-Karl K. Barnır (Çev. Zeynep Nevin Yelçe), İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, s.181-195.
- Knapp, Grace H. (1919). *The Tragedy of Bitlis*, New York.
- Kocabaşoğlu, Uygur (2000). *Anadolu'daki Amerika-Kendi Belgeleriyle 19.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara.
- Koçer, Hasan Ali (1991). *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, MEB Yayınları, İstanbul.
- Kodaman, Bayram (1979). "Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.32, İstanbul, s.427-480.
- (1987). "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C.21, S.25, İstanbul.
- (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- (1999). *II. Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, TTK Yayınları, Ankara.
- (2010). "II.Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.21, Isparta, s.131-138.
- Kodaman, Bayram – İpek, Nedim (2002) "Balkanlar, Girit ve Kafkaslardan Anadolu'ya Yönelik Göçler ve Göçmen İskân Birimlerinin Kuruluşu (1878-1912)", *ERDEM C.12, S.35*, Gün Ofset, Ankara, s.377-418.
- Kuneralp, Sinan (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*, İSİS, İstanbul.
- Kurtay, Naci (2010). *İttihat Terakki ve Kürtler*, Dipnot Yayınları, Ankara.
- Küçük, Cevdet (1975). *Tanzimat Devrinde Erzurum*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul.
- Lynch, H.F.B (1901). *Armenia, Travels and Studies 1898*, C.2, London.

- Mardin, Şerif (2011). *Türk Modernleşmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Mayewski (1330). *Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki*, Rusçadan Mütercim: Mehmed Sadık, İstanbul.
- Mayewski, Wiladimir (1986). *Ermenilerin Yaptıkları Katliamlar*, Çev. Azmi Süslü, Ankara.
- Mayevsriy, Vladimir Teofiloviç (1997). *19.Yüzyılda Kürdistan'ın Sosyo-Kültürel Yapısı ve Kürt-Ermeni İlişkileri*, Çev. Haydar Varlı, Sipan Yayıncılık.
- McCarty, Justin (1998). *Ölüm ve Sürgün*, İnkılâp Yayınları, İstanbul.
- Menekşe, Nureddin (1965). *Bitlis (Tarih, San'at ve Tabiat Beldesi)*, Metin Matbaası.
- Moulin, Anne Marie (1996). "Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* Ed. Paul Dumont-François Georgeon, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Nurdoğan, Arzu M. (2005). *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869 – 1922)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Okan, Ayşegül (2003). *The Ottoman Postal and Telegraph Services in The Last Quarter of the Nineteenth Century*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi İstanbul.
- Okay, Tarkan (2008). "Osmanlı Döneminde Modern Belediye Kurumunun Doğuşu ve Gelişimi", Ed. Erol Özvar-Arif Bilgin, *Selçukludan Cumhuriyet'e Şehir Yönetimi*, Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yayınları, İstanbul.
- Ongunsu, A. H. (1979). "Abdülhamid" , *İA*, C.1, İstanbul. s. 73-80.
- Orhonlu, Cengiz (1987). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Ortaylı, İlber (1996). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetimler, Şehir ve Yerel Yönetimler, C.I*, İstanbul.
- (2008). *Türkiye Teşkilât ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara.
- (2010). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul.
- (1992). "Belediye", *DİA*, C.5, İstanbul, s.398-402.
- (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu, Kürdistan Eyaletinin Kurulması ve

Osmanlı Devlet Sâlnâmelerinde Kürdistan Eyaleti, <http://bgst.org/kurdoloji-gundem/kurdistan-eyaletinin-kurulmas-ve-osmanli-devlet-salnamelerinde-kurdistan-eyaleti>. (22.11.2015).

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1895-1896) II, (2008). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.

Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri C.I, C.II, (2012). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.

Öney, Celal (2010). *II. Abdülhamid Döneminde Anadolu'da Meydana Gelen Ermeni İsyancılarında Amerikan Misyoner Okullarının Rolü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

Özcan, Abdulkadir (2000), "İdris-i Bitlisi", *DİA*, C.21, İstanbul, s.485-488.

Özdemir, Ali Rıza (2016). *101 Soruda Kürtler*, Kripto Basım Yayın, Ankara.

Özer, Ahmet (2003). *Doğu'da Aşiret Düzeni ve Brukanlar*, Elips Yayınları, Ankara.

Özbek, Nadir (2008). "Policing the Countryside: Gendarmes of the Late 19th-Century Ottoman Empire (1876-1908)", *Cambride University Press, International Journal of Middle East Studien*, Vol. 40, No. 1, Cambridge, s.51-61.

Öz, Mehmet (2005). "XVI.Yüzyılda Bitlis Sancağı: Yönetim, Nüfus ve Vergilendirme", *IX. International Congress of Economic and Social History of Turkey*, (Dubrovnik-Croatia, 20-23 August 2002), Ankara.

Özcoşar, İbrahim (2009). *Merkezileşme Sürecinde Bir Taşra Kenti Mardin (1800-1900)*, Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin.

..... (2008). *Bir Yüzyıl Bir Sancak Bir Cemaat 19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Beyan Yayınları, İstanbul.

Öztürk, Cemil (2008). "Rüşdiye", *DİA*, C.35, İstanbul, s.300-303.

....., (1993). "Dârü'l-muallimin", *DİA*, C.8, İstanbul, s.551-552.

....., (1993). "Dârü'l-muallimât", *DİA*, C.8, İstanbul, s.549-550.

Öztürk, Şahabettin-Tökmeci, Kıyas (2013) "Bitlis Eski Belediye Binası", *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Bitlis 4-7 Ekim 2011), Rota Ofset, Bursa, s.146-156.

Paşaoğlu, Derya Derin (2013). "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskânı", *History Studies*, C.5, S.2, s.347-386.

Pehlivanlı, Hamit (1997). *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu -Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistikî-*, (Tercüme Mehmed Sadık), Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayın No:4, Van.

- Pul, Ayşe (2013). “1877-78 Osmanlı-Rus savaşı Sonrası Beykoz’da Muhacirler İçin İskân Yeri Çalışmaları”, *Tarih Okulu Dergisi, Eylül, Yıl 6, S. XV*, s.159-182.
- Refik, Ahmed (1991). *Anadolu’da Türk Aşiretleri*, Enderun Kitapevi, İstanbul.
- Riggs, Charles T. (1931).” History of Constantinople Station (1831-1931)”, *Centennial of Constantinople Station Near East Mission of the American Board (1831-1931)*, Constantinople.
- Safratisian, Arshak (1948). *Kurds and Kurdistan*, London.
- Saka, Necdet (1995). “Osmanlı’da Salgınlar”, *Toplumsal Tarih*, 22 Ekim 1995, s.23-25
- Sakaoğlu, Necdet (1999). *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Saraçoğlu, Hüseyin (2007) Mehmet Zeydin Yıldız, “XIX. Yüzyıldan Günümüze Bitlis İlinin İdari ve Demografik Gelişimi”, *II. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Desen Ofset Matbaası, Ankara, s.271-285.
- Sasuni, Garo (1992). *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri*, (Çev. Bedros Zartaryan-Memo Yetkin), İstanbul.
- Saydam, Abdullah (1997). *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, TTK Yay., Ankara.
- Serdar, Mehmet Törehan (2008). *Rüyalar Şehri Bitlis*, Bitlis Valiliği Yayınları, Bitlis.
- (2008). *Mevlâna Hakîmuddin İdris-i Bitlisî*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- (Tarih). *Dünden Bugüne Bitlis (İnsan, Zaman ve Mekânın Sayfalarda Buluşması)*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Ankara.
- (1996). *Bitlis’te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Bitlis.
- Sevgen, Nazmi (1968). “Kürtler”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (BTDD)*, C.IV, S.7, TTK Yayını, Ankara.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1996). “Yerel Yönetim Metinleri (VI): 1871 Vilayet Nizâm-nâmesi ve Getirdikleri”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Eylül 1996*, S.5/5, s.89-103.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1997). “Yerel Yönetim Metinleri (IX) (Rüsûm-ı Belediye Kanûnu)”, *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, C.6, S.2, Nisan 1997*, s. 106-111.
- Shaw, Stanford J. (1978). “The Ottoman Census System and Population (1831-1914)”, *International Journal of Middle East Studies Vol. 9, No:3*, s.325-338
- Shaw, Stanford J.– Shaw, Ezel Kural (2010). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C.2, e yayınları, İstanbul.

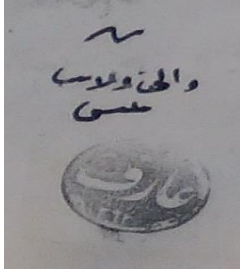
- Sinclair, Tom (2001). “Van Bölgesi İle İlgili İki Sorun: Tebrizli Arakel’in 1646 Depremi Üzerine Yazdıkları ve Gölün Yüzeyindeki Yükselmeye İlişkin Kanıtlar”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Ed. Elizabeth Zachariadou, İstanbul.
- Sunar, Mehmet Mert (1999). *Tribes and State: Ottoman Centralization in Eastern Anatolia, 1876-1914*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Sümer, Faruk (1990). *Selçuklular Döneminde Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, Ankara.
- Süreyya, Mehmed (1996). *Sicill-i Osmanî (Osmanlı Ünlüleri)*, C.1, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Süslü, Azmi (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayını, Ankara.
- Somel, Selçuk Akşin (2010). *Osmanlı’da Eğitim Modernleşmesi (1839-1908): İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Stone, Frank Andrews (2006). *Academies for Anatolia: A Study of the Rationale Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey, 1830-2005*, Publishes by Caddo Gap Press, California.
- Strong, William E. (2010). *The Story of The American Board (1810-1910)*, The Pilgrim Press, Boston.
- Şaşmaz, Musa (2004). *Kürt Musa Bey Olayı (1880-1890)*, İstanbul.
- Şimşir, Bilal N. (1986). “Ermeni Sorunu ve Van”, *Ermeni Olayları Sempozyumu 2-3-4-Nisan 1985*, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Van, s.46-71.
- (1982). *British Documents on Ottoman Armenians, I (1856-1880)*, TTK Yayınları, Ankara.
- Tahincioğlu, Yakup (2011). *Tarihleri, Kültürleri ve İnançlarıyla 5500 Yıldır Bu Topraklarda Yaşayan Süryaniler*, Butik Yayıncılık, İstanbul.
- Taşdemir, İlhami (2010). *333 Numaralı Bitlis Şer’iyye Sicili’nin Transkripsiyonu (1-115. Sayfalar)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Tekdal, Danyal (2017). “1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferid Paşa”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.27, Denizli, s.94-116.
-(2009). *208 Nolu Mardin Şer’iye Sicili (Metin Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır.

- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, TTK Basımevi, Ankara.
- Tekin, Rahmi (2000). *Bitlis Vakfiye Kayıt Defteri'ne Göre Bitlis Vakıfları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Tercan, Mehmet (1962). "Vali Muavinliği Müessesesi", *İdare Dergisi*, S. 274, s.57-81.
- Topuz, Hıfzı (1996). *Başlangıçtan Bugüne Türk Basın Tarihi (Davalar, Hapisler, Saldırıları, Faili Meçhuller ve Holdingler)*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- Toraman, Ömer (2010). *Tanzimat'ın Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklarda Uygulanması (1839-1864)*, (Basılmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Torun, Fatih Sadık (2005). *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Türkiye'de Kaza Yönetimi (1842-1876)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- (2012). "Osmanlı Taşra İdaresinin Yeniden Yapılanma Süreci (1842-1876)", *Karadeniz Araştırmaları*, C.8, S.32, Ankara, s.81-97.
- Tönük, Vecihi (1945). *Türkiye'de İdari Teşkilatın Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu*, İçişleri Bakanlığı Yayını, Ankara.
- Tural, Erkan (2008). "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Adliye ve Mezahib Nezareti'nde Bürokratik Reform", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.57, S.2, Ankara, s.223-252.
- Tuncel, Metin (1989). "Bitlis Şehri (Tarihi Coğrafya Açısından Yaklaşım)", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, C.4, S.4, Ankara, s.101-110.
-,(1992). "Bitlis", *DİA*, C.6, İstanbul, s.225-228.
- Turan, Abdulkadir (2011). *Ümmetin Bir Azası Olarak Kürtlerde İslamî Kimliğin Gelişmesi*, Dua Yayıncılık, İstanbul.
- Tümerkan, Sıddık (1946). *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu)*, R.Zelliç Basımevi, İstanbul.
- Türkay, Cevdet (2012) *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, İşaret Yayınları, İstanbul.
- Türkiye Hayat Ansiklopedisi C.IV, (1960). "Bitlis" s.616-617.
- Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler II* (1977). Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I.Dönem 1919-1923*, TBMM Vakfi Yayınları, No:6, C.3

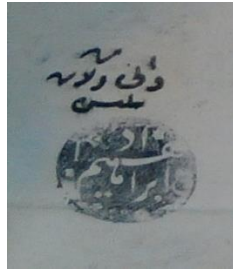
- Uluçay, Salih (2006). *412 Numaralı Bitlis Şer'iyeye Sicili'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H.1306-1308/M.1889-1891)*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Ural, Gültekin (1998). *Tarihin Işığında Ermeni Dosyası*, Kamer Yayınları, İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, TTK Yayınları, Ankara.
- (1998). *Osmanlı Tarihi II*, Ankara.
- Üçok, Coşkun (1976). Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, A.Ü. Huk. Fak. Yay., Ankara.
- Ülke, Cemal (2014). *Kürdistan Eyaleti'nin İdarî Yapısı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mardin.
- Ünal, Mehmet Ali (1986). "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Diyarbekir Eyaletine Tâbi Sancakların İdari Statüleri", *X.Türk Tarih Kongresi, 22-26 Eylül 1986, C.V*, Ankara, s. 2211-2220.
- (1999). *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK Yayınları, Ankara.
- (2013). *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Yayınevi, Isparta.
- (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
- Vahapoğlu, M. Hidayet (1990). *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Ankara.
- Vatan Memleket İlaveleri (1953). "1952-1953 Bitlis İlavesi".
- Vanlı, Sebahattin (2011). "Bitlis Olayları (1895 ve 1914)", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, Gramat Matbaası, Ankara, s. 449-455.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet (1940). "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti, İstanbul.
- Yüksel, Fethi Ahmet (2013). "Bitlis ve Çevresinin Tarihsel ve Aletsel Deprem Etkinliği", *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu, (Bitlis 4-7 Ekim 2011)*, Rota Ofset, Bursa.
- Yaltkaya, Şerafettin (1961). "Tanzimat'dan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti, İstanbul.
- Yazıcı, Nesim (1990). "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *OTAM III*, s.333-377.
-(1989). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Postalar ve Atatürk Türkiye'sinde Postacılık*, İletişim Yayınları, Ankara, s.137-178.

- Yediyıldız, Bahaeddin (2012). “Vakıf”, *DİA*, C.42, s.479-486.
- Yıldız, Gültekin (2012). *Mapusâne Osmanlı Hapishanelerinin Kuruluş Serüveni (1839-1908)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Yıldız, Hatip (2009). “Diyarbakır Vilayeti Maarif Masraf Bütçeleri (1870-1920)”, *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, S.1, Diyarbakır, s.89-103.
- (2010). “II. Abdülhamid Döneminde Diyarbakır Vilayeti’nde Açılan Yetimhaneler ve Vali Mehmed Halid Bey’in Vilayette Misyonerliği Önleme Çabaları”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.14, Diyarbakır, s.103-118.
- Yıldız, Özgür (2015). “Osmanlı Hapishaneleri Üzerine Bir Değerlendirme: Karesi Hapishanesi Örneği”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.9, S.17, Kış 2015, s.91-111.
- Yılmaz, Ahmet (2010). *413 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı (1555-1556)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya.
- Yılmaz, Mehmet (1999). “XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Muhaciri İskân Politikası”, *Osmanlı*, C.4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Yılmaz, Özgür (2017). “Trabzon’da Halk Sağlığı ve Sağlık Kurumları (1804-1895)”, *Mavi Atlas*, 5(1), s.172-200.
- Yılmazçelik, İbrahim (1995). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, TTK Yayınları Ankara.
- Yinanç, Mükrimin Halil (1993). “Bitlis”, *İA*. C.II, İstanbul, s.661-664.
- Yiner, Abdulnasır (2012). “Miranlı Mustafa Paşa Örneğinde Hamidiye Alayları Askerî Gücünün Kötüye Kullanımı”, *History Studies Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, s.451-463.
- Yurt Ansiklopedisi C.2 (1982). “Bitlis”, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, s.1378-1444.
- Yuvalı, Abdulkadir (1991). “Ermeni İsyânlarında Misyoner Okullarının Rolü”, *Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, 17-21 Haziran 1991*, Kars Valiliği ve Atatürk Üniversitesi Yayını, Kars, s.203-214.
- Zülfikar, Hamza (1986). “Salnameler ve Son Devir Kaynaklarına Göre Bitlis’te Ermeniler”, *Ermeni Olayları Sempozyumu 2-3-4- Nisan 1985*, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Van, s.75-78.
- Zülfikar, Ömer (2005). *Bitlis Tarihi*, Ensa Ofset Yayıncılık, İzmir.
- Zürcher, Eric Jan (2012). *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi* (Çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul.

EKLER

Arif (1885)

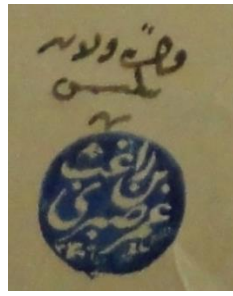
İbrahim Edhem (1889)

Şerîf Mehmed Râuf (1890)

Tahsin Paşa (1894)

Ömer Sabri bin Rağıb (1896)

Es-Seyyid Abdülmeçid
Hulusi (1899)

Hüseyin Hüsnî (1900)

Mehmed Ferid (1905)

Mehmed Hüsnü (1909)

Ek 1-Bitlis Valilerinin Mühürleri

رايه نطق حبيده

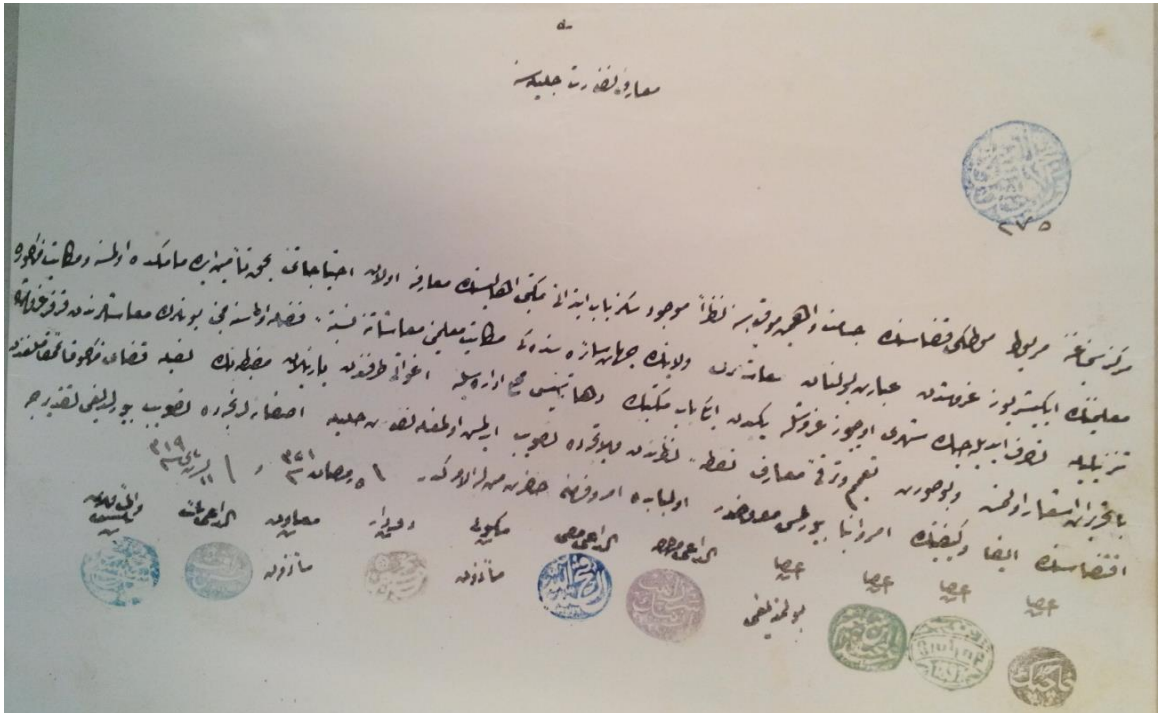
۱۰۵۷

روند اقامت فتنه
 از مردم و بواسطه معونه العزیز و باینده اولیغری نبیس و بینه بواسطه جاکانهی شغاب والی ولایت دیار کلات
 رسانده ركب اولیغ اوزره عقدا بیدلجه بینه مصانک لهرجه مذکره اولیغره بواجیه هرشم اواره ایمنه بقه بقه
 اولیغ اوزره تیغ اوانه اوج قه نکیته رفاری لقا تقیم حضور علی نطق نیا هندی قنده مصله نه
 رضیه علم عالم اصفه لری جو بجه اوزره نبیس ولایت راویه عدله و مالیه ضمیمه شد کن برله بدمی
 اوج غوی خیم اهرانه اشیاج حال اولیغ . ضمیمه واقعه خربانه معاونده زیننه و بولس افرانک زیننه ضمیمه
 مجدداً تکیل اوانه تحیدار معانده عبارت اولیغ بوره اصلاحت لاجیس احصانه تدریس . ولایات نه مذکوره
 مائور لریک شیخ معانی حفزه اولیغ باعلیایه تقیم علیقرده تفصیلاً عرصه اولیغ اوزره قانقاده قضاوم
 اراده حکومت رجب اولیغ لهر حال و طارده اویسیه لری و شکرده وارنه اولیغ اوزره معاینه درج تقیم
 زیننه بوردیه اولیغ مع هذا ولایت مذکوره مربوط اولیغ تحفیه قدر برخی صف حاله اراده اوانه قضاوم رضیه
 او ایمنه حال اولیغ فتنه و قانقاده قضاوم قضاوم معانی الیوم مانع توفه و تقیم اولیغ قاعده تصرفه معیار بلایه
 معانده ایمنه و معانی قرار نامه توفیقاً زیننه ایلمه و بوضوح برضاه تصرف اولیغ . بوضوح تصرف اهراسه
 زانما و موقفاً مرکز اولیغ هم بوضوح استعداد اولیغ بجه جماعت حال حاضر در ارامس اخبار اولیغ معارضه
 تصرف اوانه اخصاله مساعد لینه و حالیه اخطار قضیه خانه انعمانیه این عهد اولیغ زیننه باریعت بر اکردن
 مرکز و راه کول جوارده بولیده اوجن ضمه زیننه مرکز لوانک ادرایه نظیر و بجه شیخ قضاوم موشه الحاقه بدل
 موشه جماعته بولیده و مدار کرد قضاوم و راه ولایت تابع عاقلجواز قضان اخطار جماعه ربطه بجه جماعه فعال
 نائب و اشیاج موفقه اخطار جماعت تکیله ولایت بالذکره قرابت ایلمه و تکیله رفیق بوضوح توفیق اقبال
 ایلمه . تفصیلاً مدور دره بنابه جو بجه اوزره بوضوح نوره زانما هم شغاب بوضوح اوجن موقفاً اخبار
 اوزره خزینه دولت نبیس و بیایمنه کده خود حضور بوزیمه یکایک ایلمه تکیله غلصه و بجه موقفاً اخبار
 محتاج اولیغ ایشلی و اجرائی ایجاب لهر حاله رهینه مساعد حیده ادرانه لری بولیده ایمنه اولیغ اوزره موقفاً اخبار
 با و اکریم
 فتنه
 ماه صفر اولیغ سال ۱۲۸۵ هجری قمری

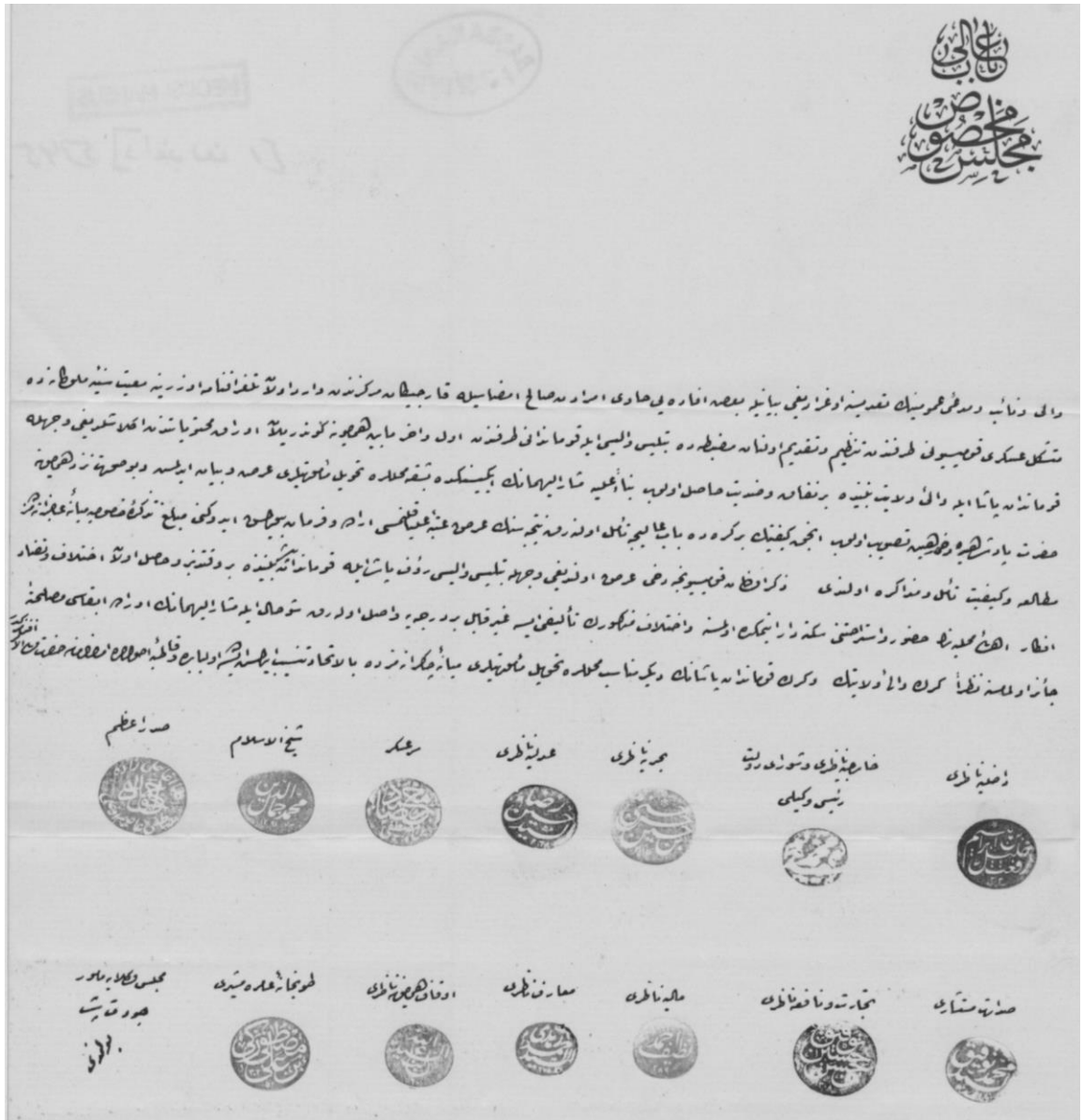
Ek 3 - BOA. DH. TMİK.S. 3/9 16 C 1314 (22 Kasım 1896) Müfettiş Şakir Paşa'nın, Bitlis vilayetinin mülkî ve idarî teşkilatına ait teftiş raporu.

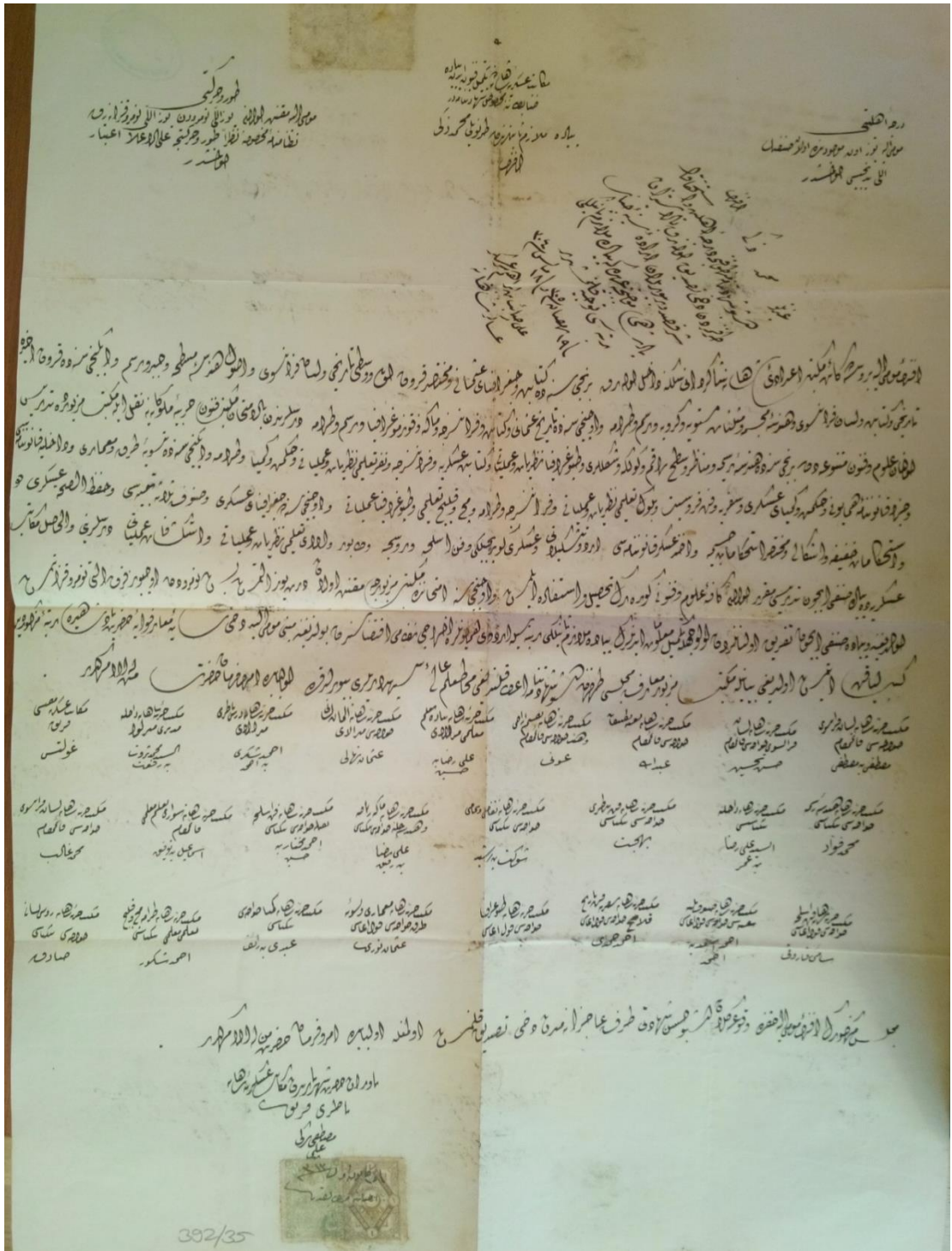
Ek 5 - BOA. Y.EE. 68/1 02 Z 1293 (19 Kasım 1876) Kanun-ı Esâsî'nin ilanı münasebetiyle, Bitlis kazası idare meclisinin teşekkür mazbatası.

Ek 6 - BOA. MF. MKT. 760/50 15 Za 1321 (2 Şubat 1904) Mutki'de ibtidâî okulu açılmasına dair Bitlis vilayeti idare meclisi kararı.

Ek 7 - BOA. İ.MMS. 124/5345 27 S 1309 (2 Ekim 1891). Aralarındaki anlaşmazlığa istinaden Bitlis Valisi Şerif Mehmed Rauf Paşa ile kumandan Ahmed Lütfi Paşa'nın Bitlis'teki görevine son verildiğine dair Meclis-i Mahsusâ kararı.

Ek 10 - BOA. MF. MKT.392/35 1315 Za 22 (13 Mayıs 1898). Bitlis Rüşdiyesi Fransızca ve Riyaziye Muallimliğine 8 Kânûn-ı Evvel 1313 (20 Aralık 1897) tarihinde tayin edilen Mülazım-ı Evvel Mehmed Zeki Efendi'nin Mekâtib-i Askeriye-i Şahane'den aldığı 18 Mayıs 1304 (30 Mayıs 1888) tarihli Şehadetnâmenin kopyası (aslına mutabıktır tarihi 15 Kânûn-ı Evvel 1313)

دولت عليه عثمانیه تذکرہ سے صورت لیدر

صاحبہ کرامت علیہ السلام (۱۱۵)

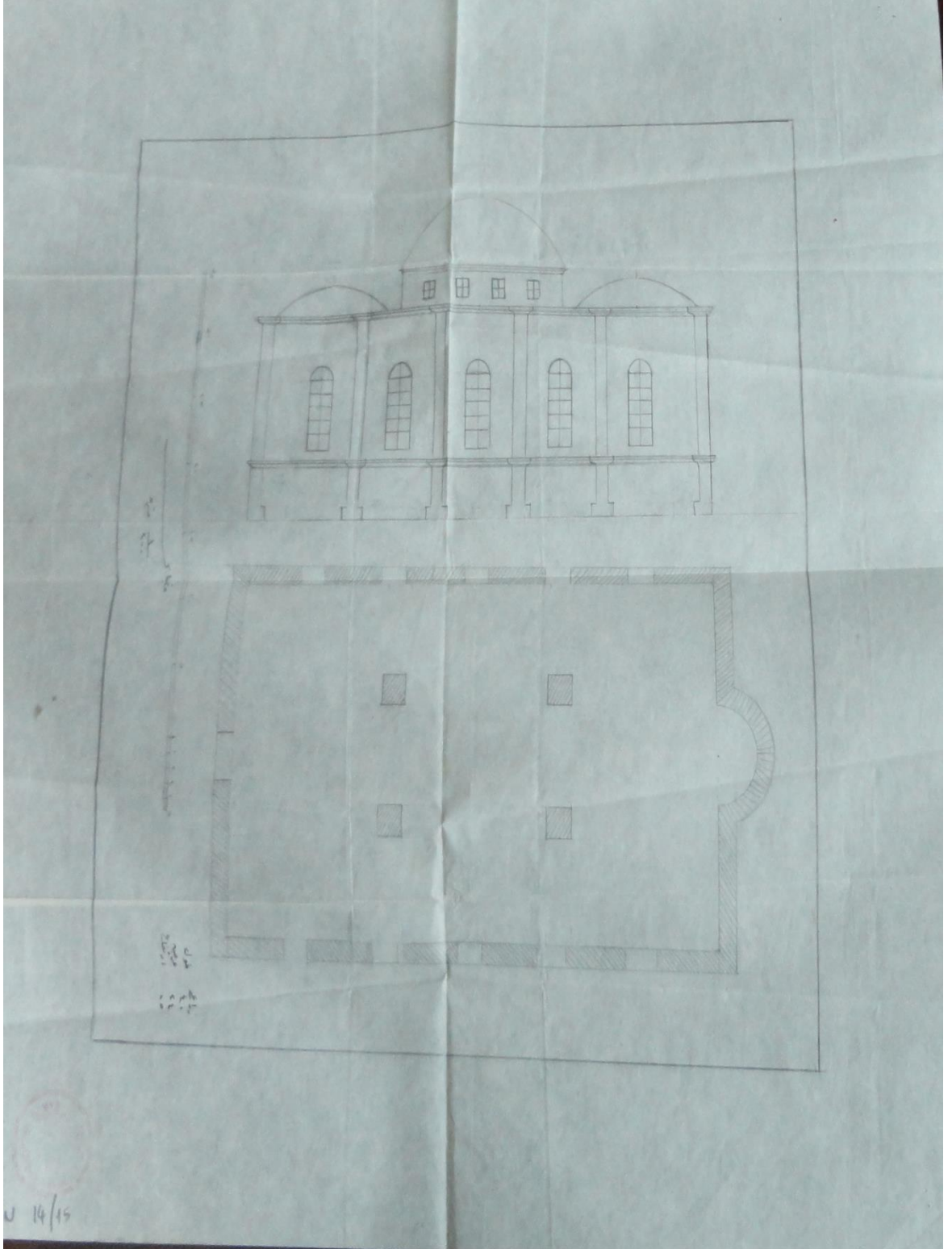
اسم و شہرت	پیدائش کا سال	سنی	صفت و صفات	تاریخ و محل ولادت	نہی	انتخاب صورتی
قرن پانچویں انیزہ	وصف	۱۶	.	۱۸۹۹ سرد	کلان	

اسلام		عمل اقامتی			نوع منہ	
بوی	کوز	بیو صفت	عملت	دائرہ	محلہ	رقابہ
.	.	.	سرد	.	صلیب	۲۱ ۱۱

بالودہ اسم و شہرت و صفی و اولادہ قرن پانچویں انیزہ بنہ وصف در دست ختم نہ تا بقین
حاضر اولوب اول صورتی جیدہ نمونہ مقید بولندین مقر اشہ تذکرہ اولہ قلمی
۱۱۵
۱۱۷
الحمدی الاولیٰ (۱۱۷) (۱۱۵)

اصول و ضوابط
۱۱۵

Ek 11 - BOA. MF. MKT. 726/54 21 Ca 1321 (14 Eylül 1903) Bitlis kız rüşdiyesi Nakış Muallimesi Anize Hanıma ait Devlet-i Osmanîye Tezkire Sureti (Aslına Mutabıktır onayı tarihi 1 Mayıs 1319 Bitlis vilayeti meclis-i idare)

Ek 12 - BOA. İ..AZN. 14/15 29 Za 1312 (24 Mayıs 1895) Bitlis vilayeti dâhilindeki Siirt sancağında Keldani cemaati tarafından inşasına müsaade edilen kilisenin krokisi.

نقد رهنبرد معارف ایلک سالخ نایم کو ۷۷ نمدون اوزاروی اوزرینه تبیس مہدی مجلس معارف اوزرہ لرنج
کوریلاہ مفریساہ و غیرانہ یہ برقطہ بصدہ در

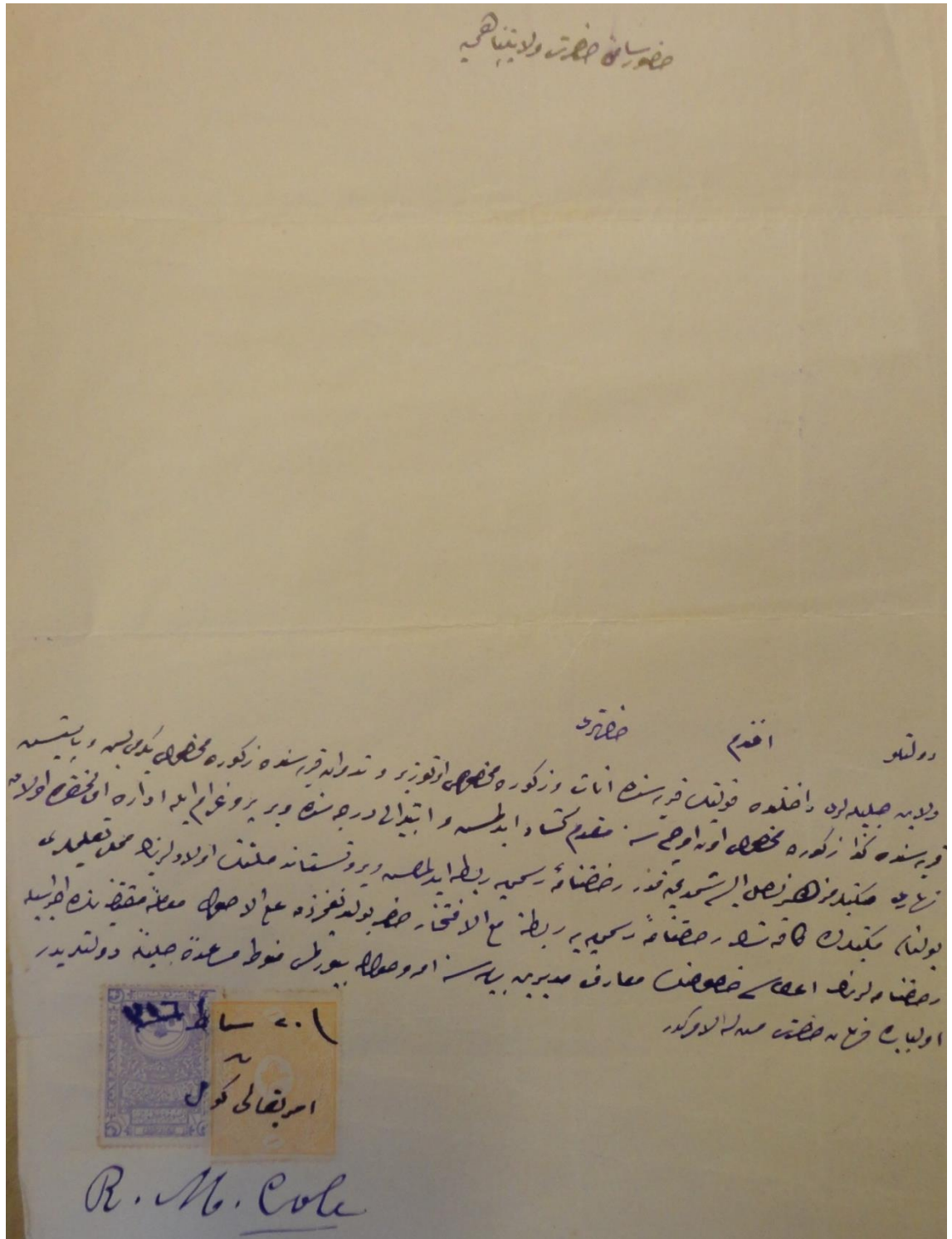
مجلس معارف اوزرہ کو

مهم	عدد	مهم
۸۰۰	۷	ایکتابہ و روزنامہ اخبار
۷۰۰	۵	مجلس معارف اوزرہ مخصوص قوتہ مفریساہ
۱۷۰	"	اوپرہ حیر
۷۵۰	"	ادارہ ملک میسجی اوزرہ کہ خذایہ وقتہ لرنج مفریساہ
۱۷۰	"	مجلس معارف اوزرہ مخصوص مہدی معنوری سارہ
۱۷۰	"	دائرة معارفہ موجود در خانقہ حقیقی اوزرہ در مہدی
۱۷۰	"	مجلس معارف اوزرہ مفریساہ لرنج اوزرہ مفریساہ
۱۸۵۰	۷	

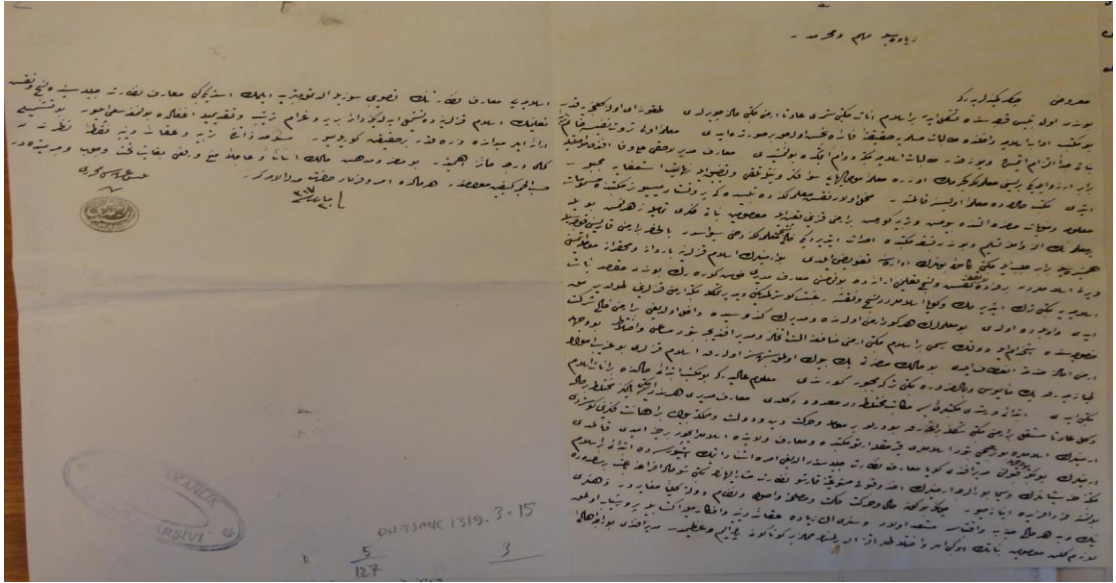
بیتدیکر نوید ایستغفار ایلک سالخ و ایلک معارف

۶۶۱/۱۸۶

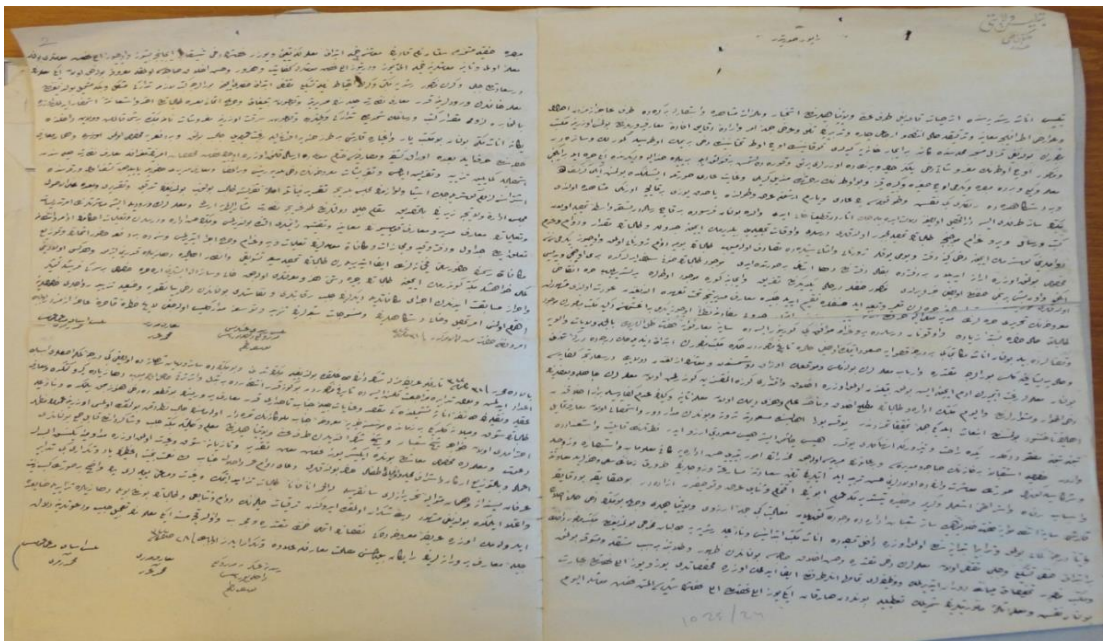
Ek 13 - BOA. MF. MKT. 661/46 19 C 1320 (23 Eylül 1902) Nezâret-i Celile-i Maârif'in 28 Mayıs 1318 tarih ve 22 numrolu emirnamesi üzerine Bitlis vilâyeti meclis-i maârif odası için lüzum görülen mefruşat ve tamirâtı mübeyyîn 25 Rebiü'l Evvel 1320 (2 Temmuz 1902) tarihli bir kıta pusula.

Ek 14 - BOA. DH. TMIK.M.. 95/31 18 C 1318 (13 Eylül 1900) Amerikalı Misyoner Mister Cole'un üç adet Protestan mektebi (Koltik, Tatvan ve Babşin köylerinde) için resmi ruhsatname talep ettiği, valiliğe hitaben yazdığı 20 Şubat 1316 (5 Mart 1901) tarihli dilekçesi.

Ek 15 - BOA. DH. TMİK.M. 103/32 13 M 1319 (2 Mayıs 1901) 20 Mart 1317 (2 Nisan 1901) tarihli Bitlis Gazetesi Muharriri es-Seyyid Ahmed Hilmi mühürlü Bitlis kız rüşdiyesine Ermeni muallimelerin alınmasının sebep olacağı muhtemel sonuçları ihtiva eden arzuhali.

Ek 16 - BOA. MF. MKT. 1025/24 24 L 1325 (3 Aralık 1907) 31 Mayıs 1322 (13 Haziran 1906) tarihinde Bitlis maarif müdürü başkanlığındaki heyet tarafından Bitlis kız rüşdiyesinin teftişinden sonra kaleme alınmış, gayet kapsamlı bir surette rapor edilmiş teftiş rapuru sureti.

(محاسبه خلفاسندن قغتلو علی غائب افندی)

﴿ نومرو ۱۷۹ ﴾

﴿ مطبعه و محل اداره سی ﴾

(تالیسه حکومت قونانی جوارنده)
(موقه اقامت عسکره به تخصیص)
(ایدیلان مکتب اعدادیده در)

(غزته نك امور تحریره سیجون)
(هیت تحریره سنه و امور)
(اداره سیجون مکتف حساب کاتبی)
(احمد افندی به مراجعت اونور)

بیتلیس

﴿ بازار ابرسی ﴾ کونلری چینار معاملات سیسه و منافع و موافقت عمومی و مجاهدن بحث ایدر رسمی و اسبوعی غزته در

علوم و فنون و امور و مباحث نافعه و ادبیه و احوال محلیه به متعلق و شخصیاتدن عاری اوراق مجتاً قبول اونور کوندرله چک اوراقک
عدم و یا تأخیر در جندن طولانی مطبعه بر کوبه مسئولیتی قبول اتیز و درج اولنمیان اوراق اعاده اولنمز

جمادی الاخر سنه	کانون ثانی سنه	شباط افرنجی سنه
۱۳۰۷	۱۳۰۵	۱۸۹۰
۱۳	۲۲	۳

﴿ مواد مندرجه ﴾

تدابیر صحیه — اخذ عسکر — عزیمت — اجبال
احوال — توجهات — اوامر — قوزادن مابعد
اعلان

تدابیر صحیه

معدر سیجانی مرکزله ملحقانک بعض محلازنده
چچیک علت ساربه سنک ظهورله تقات و فوع
بولقمه اولدیغی لوی مذکور متصرفیت علیه سنن
مقام جلیل ولایته ازار اونسی اوزرینه بر طرفدن
لوی مذکور ابله مرکز و موش سیجاقلی ایجون
وجودی احتیاج شدید نخنده اولان و بعض
رسمات بلدیله تزییدله معاشلرینک تأمین مقدا
مرجع مخصوصندن استیذان اونسان بر بلدیله
ماینک لومی قدرانی قنلرله برابر اعزام وارسا
لاری داخله نظارت جلیله سنه عرض و تأکید
اونش و دیگر طرفدن اطبا ابله اشیرلک درسمادنن
و رودی وقته محتاج اوله جفته بینی هم جوار
اولان ارضرومنن در حال مقدار کافی اشی قنلری
جسلب ایدلرلک لرای مذکوره اسرا و اطبایی
عسکره نك حبت و غیرت فطره لرینه مراجعت
و عیانت تفحصه ده ملکه و مهارتلی محب ارباب
اقداره مناسب اجرت اعطاسیله استخدا لرینه

مسارعت ایدلرلک علت مذکوره نك منع و تعدد
تأثیراته فوق الحد صرف مسای و اقدام اونسی
ضمنده متصرفیت مذکوره و صابای مقتضیه اجرا
بیورلدیغی مثلاً مذکور علت مخوفه نك باش
کوسزدیکی استخبار اولان مرکز ولایته ملحق
اخلاط قضاسته دخی دو قنر ایغیا افندی
کوندرله رک بویایده اضاعت وقت ایتمک مزین تدابیر
لازمه سر یبه اغضای قضام مذکور قائم مقاملرینه
اوامر قضعه و برلدیکی ایتمیشدر .

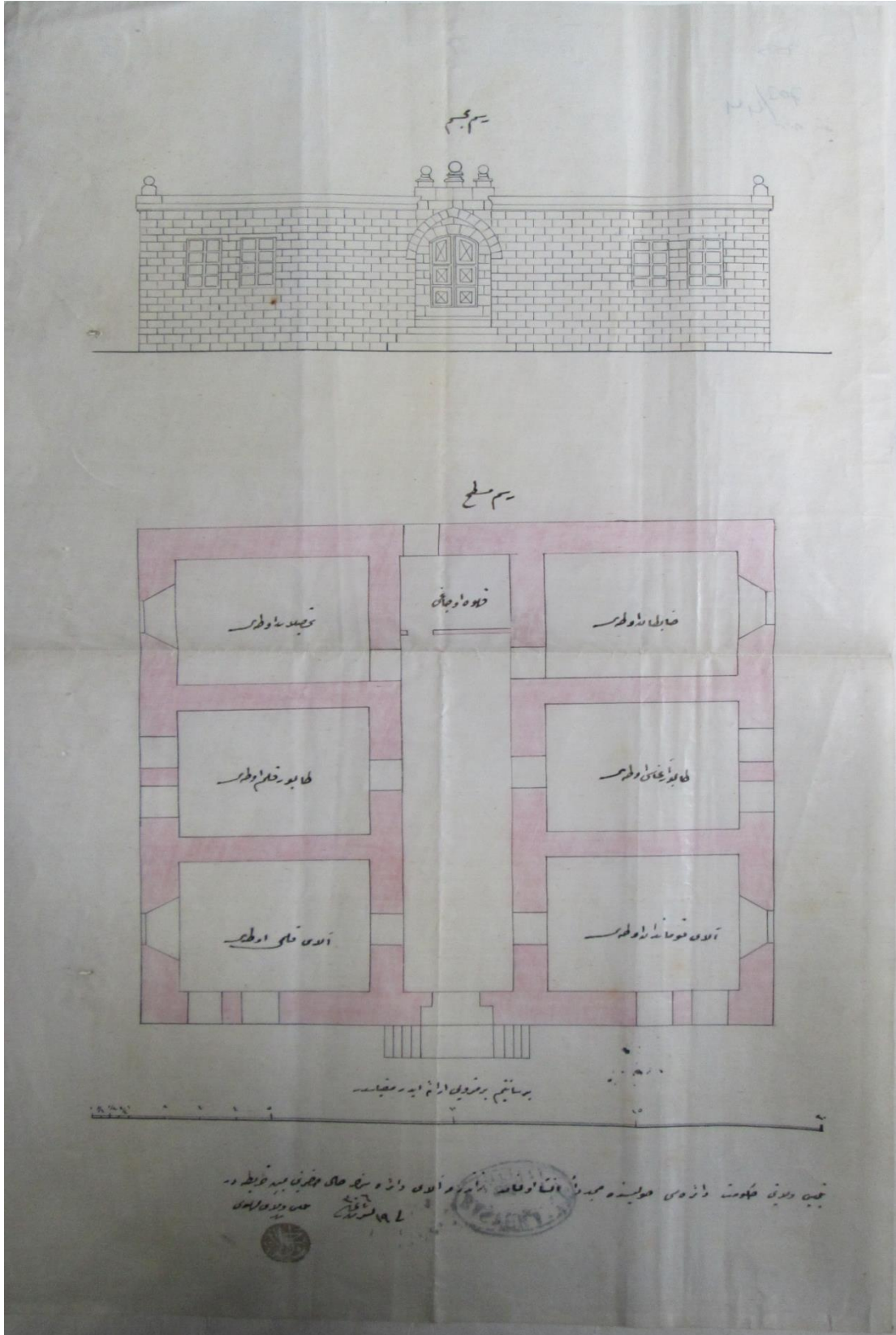
معدر متصرفی معاتلو سعید باشا حضر تدرله
اخلاط قائم مقامی عزتلو نوری یک مسلم اولان
درایت و جیتلرینک آثار فعلیه سنن مرکز ولایتدن
تدارک و استحضار ایدیلان وساطت کافی صحیه بی
حسن استعمال ابله علت مذکوره نك ظهور ایتریکی
محلارده تحدید تأثیراتی امرنده اراز ابله شکرانیت
عومیدنک تأمینته و بوسیله ابله دعوات خیریت
ایات حضرت خلافتناهیکن استجلاسنه موفق
اوله چقنری قویاً مأمول اولدیغی کبی بوجو اینک
هرجهتنده بر قاج ایدنبرو متوایاً نزولله کوبدن
کوبه دکل عادتاً بر قصبه ده کی محله لک برندن دیگرینه
بله اباب و ذهابی امکانسنز درجه لده تصهیب ایدن
قارلر — وظیفه سنن کال ایفاده زره قدر مسامحه
ایتمسک — غبور قوردون مأمورزی بر سنه قائم
اوله جفتدن اولاد وطنی هدف تعرض ایدیلان

بوعات سنه سابقه کبی محال ساربه سرایت
ایدماغسی اضاغف مالا نهاییه ایدهدن متضرر عدرو .

بوجوالیده بولتان اهل جهانت و بدویت
الجابی مضر یله اسباب صحیه به اصلا اهمیت ویرلا .
مدن شهر و قصبه ده اطفالک اکثرینی تلفیح
اولتامش و کویلرده ایسه بوعملاتک وجودی تقی
منکر بولتمش اولسنه و خندا کرده موسم صیفده
چچیک علتک ظهوری تقدیرنده و برجهکی تقات
جسیم بریکونی تشکیل ایدچکی احوال سابقه
دلالتیه ثابت بولتمسنه منی بنده الکرم ایلک بهارده
متعدده مأمورین صحیدک جلب و اهالیله ایفا اولنه .
جق و صابا و فصاحتک ایچاینده جبر درجه لرینه قدر
ایصال ایدلرلک عوم اولاد وطنک تلقیحی والی
ولایت باشا حضر تدرینک جمله متوایتندن اولدیغی
و اصل سمع شکران اولمش و بونیات عالی صحت
پرورانه بی اهایزدن خیر و شری تقریق اقتدارنده
بولتانلرک شکر و محمدتی جانب صورتده موقع فعل
و اجرا به قویه چقی جفته کی امید و اعتقادسنزک
اصالتی بر منوال محرد ارانه و اراز بیوریلان
فمالت مشکوره دلالتیه ازاده شک و اشتباه
بولتمشدر .

دشمن حیات اولان چچیک علتی کین سنه
مرکز و ملحقاننده ظهور و اولوقت تدابیر صحیه چه
ایدیلان مسامحه و اسبوعی بوعالت داهیله پولک

Ek 20 – “Bitlis” isimli vilayet gazetesinin bugüne ulaşmış ilk sayısı. (3 Şubat 1890)

Ek 21 - BOA. ZB. 703/44 19 Şu 1306 (3 Mart 1891) Bitlis Hükümet Dairesi avlusunda yeniden inşa olunan Zabita Dairesi'nin Projesi.

Ek 22- 1881 Bitlis Genel Görünüm. FL (National Library, France)

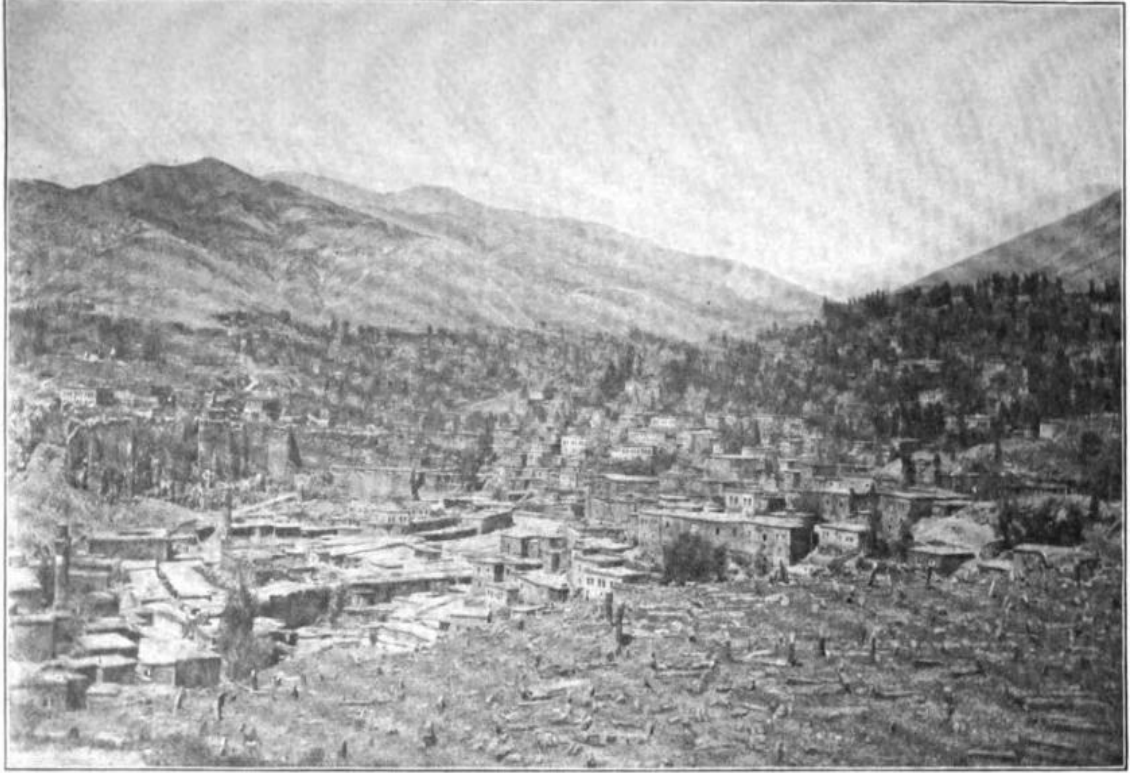
Ek 23- 1881 Bitlis Genel Görünüm, FL (National Library, France)

Ek 24- 1881 Bitlis Genel Görünüm, FL (National Library, France)

Ek 25- 1881 Bitlis Genel Görünüm, FL (National Library, France)

Ek 26- 1907 depreminden hemen sonra Amerikalı misyonerin evinden Bitlis'in Genel Görünümü (The Missionary Herald Gazetesinden)

Ek 27- 1910 Bitlis Çarşısından Kış Manzarası (Kaynak: Resimli Kitab C.5, S.28)

Ek 28- 1910 Bitlis Kızılmescid Mahallesi'nden Kış Manzarası (Kaynak: Resimli Kitab C.5, S.28)

Ek 29- 1910 Bitlis Genel Görünüm (Kaynak: Resimli Kitab C.5, S.28)

Ek 30- 1910 Bitlis Kalesi (Kaynak: Resimli Kitab C.5, S.28)

Ek 31- Bitlis Asker Hastanesi

Ek 32- Herson Mahallesiinde 1885 tarihinde yapılmış kilise, okul ve yanında papaz evi.

Ek 33- Bitlis Kalesi ve İlk Belediye Binası

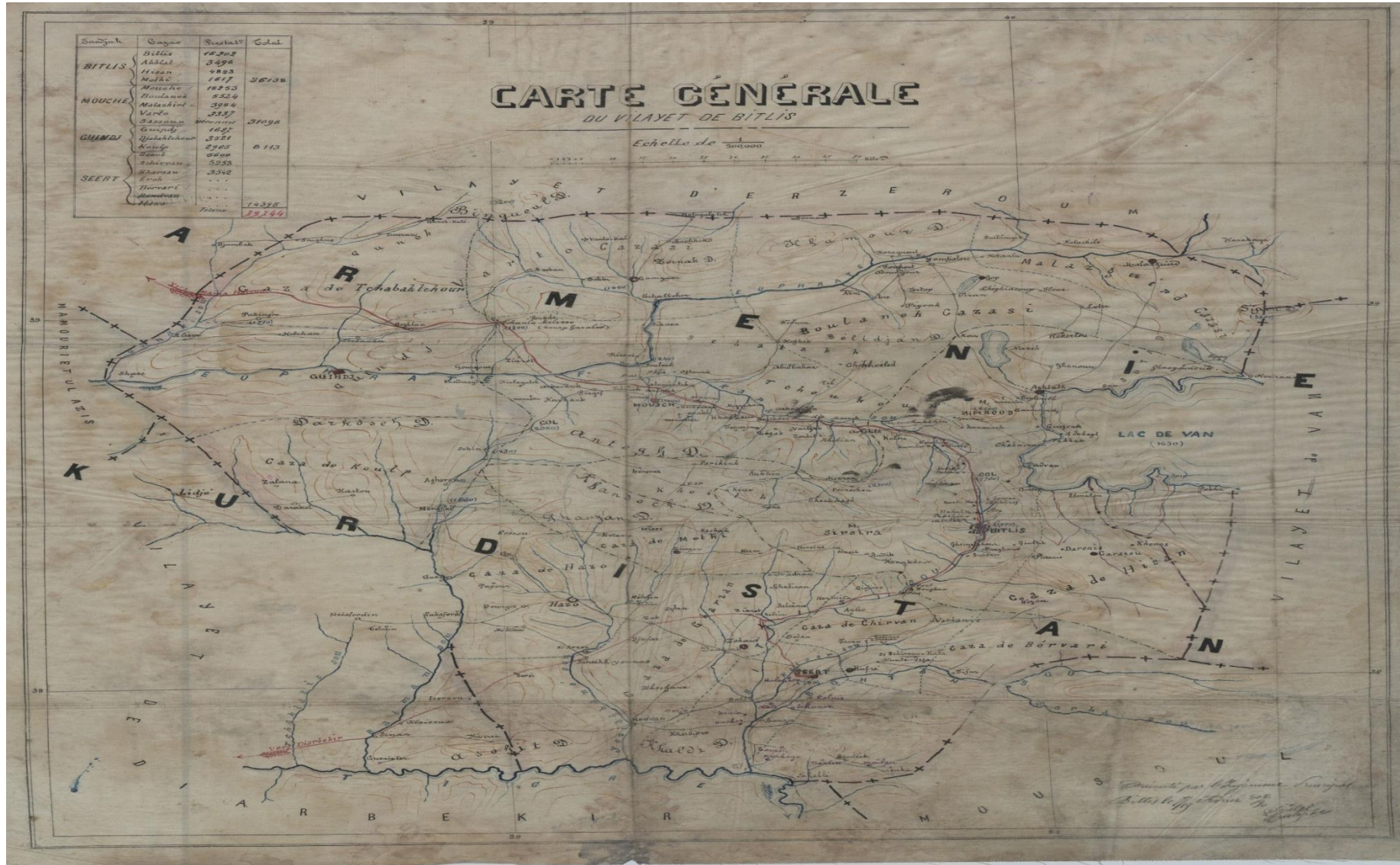
Ek 34- BOA. FTG. 1063, 27 Ağustos 1907'de Amerika'ya göçmek isteyen Bitlis'in Hersan Mahallesinde ikamet etmekte olan Ermeni milletinden 1882 doğumlu Şekronk oğlu Oseb (25 yaşında) ve karısı 1891 doğumlu Haçik kızı Satin (16 yaşında).

Ek 35- BOA. FTG. 883, 29 Eylül 1907'de Amerika'ya göçmek isteyen Bitlis'in Taş Mahallesinde ikamet etmekte olan Ermeni milletinden 1879 doğumlu Elboko oğlu Bazo (28 yaşında), karısı 1876 doğumlu Mığırđık kızı Azninank (31 yaşında), oğlu 1904 doğumlu Vahan (3 yaşında), kızı 1902 doğumlu Taşkun (5 yaşında), diğerkızı 1906 doğumlu Seranosin (1 yaşında).

Ek 37- 1890 Yılına ait Bitlis'in mülki idarî sınırlarını ve vilayet dâhilindeki aşiretler ile madenleri gösteren harita. (BOA. Y.PRK. UM. 19/64 01 R 1308 (14 Kasım 1890)).

Ek 38- 1889 yılına ait Bitlis'in idarî ve nüfus haritası. (HRT.h. 1294 17 B 1306 (19 Mart 1889)).

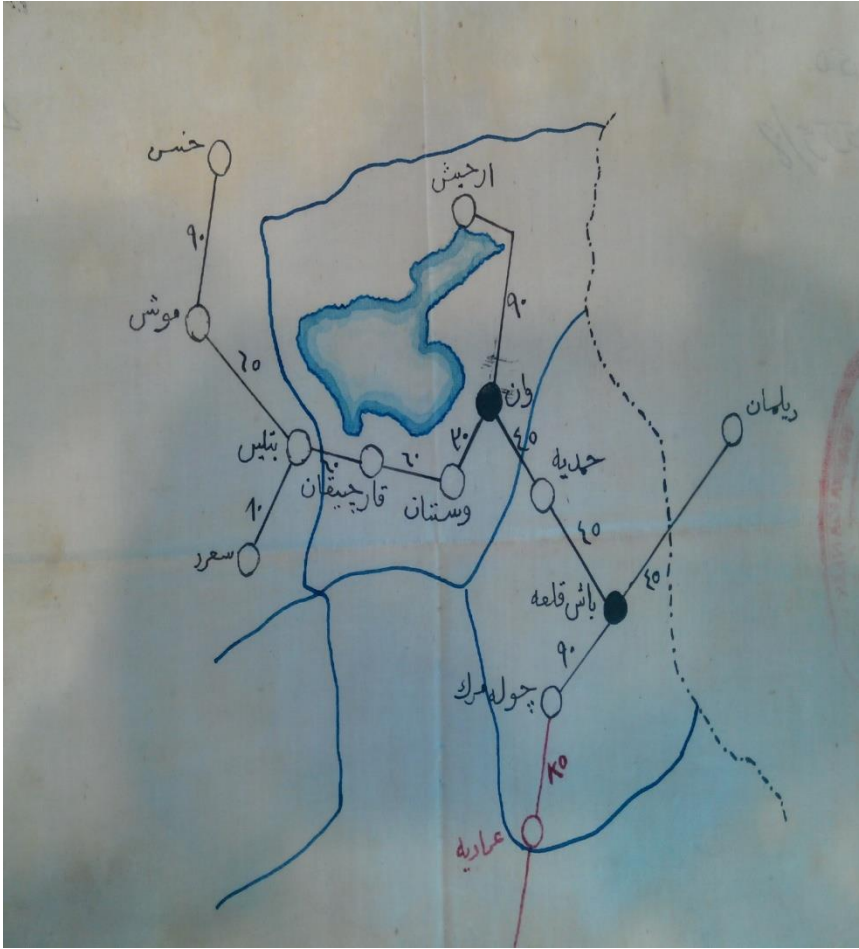
Ek 39- 1894 yılına ait Bitlis idarî haritası.

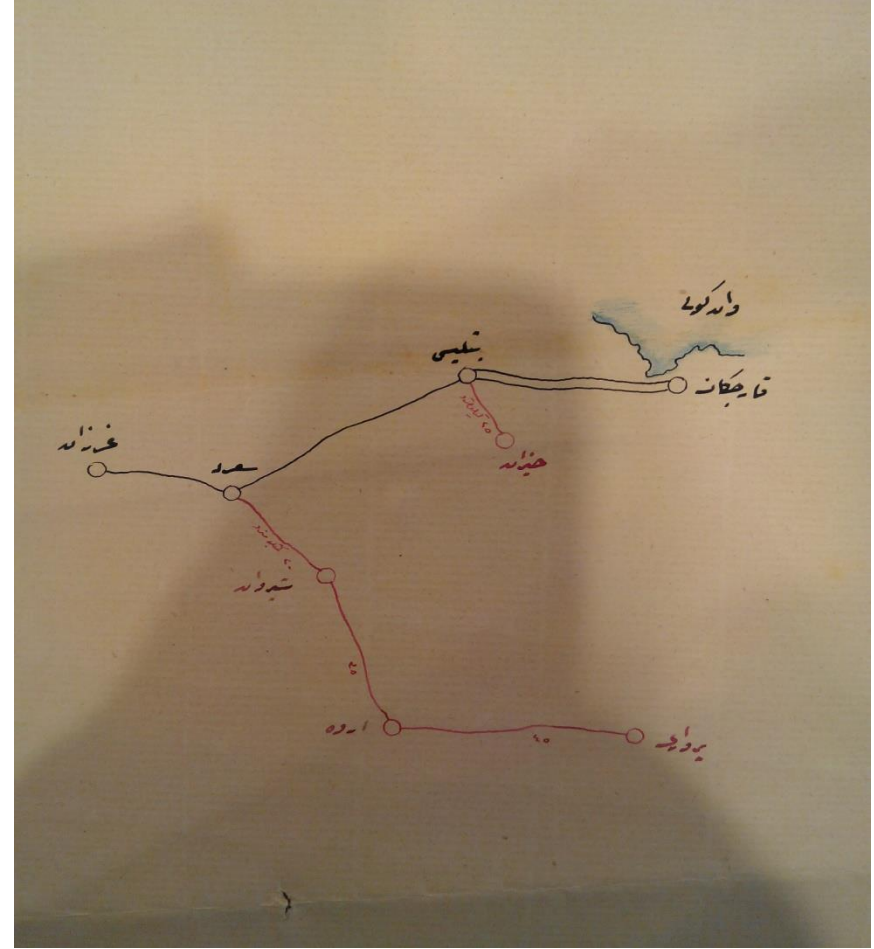
Ek 42- Bitlis vilayetinin merkez sancağı ve bağlı diğer sancak ve kazaları ile ilgili bilgiler ile posta ve telgraf yolunun da gösterildiği Bahriye Nezâreti Matbaasında basılmış Bitlis vilayeti haritası (tarihsiz)

Ek 43- 1887 yılına ait Erzurum, Harput, Diyarbakır, Bitlis vilayetleri yol haritası. (HRT.h. 2005 01 C 1304 (25 Şubat 1887)).

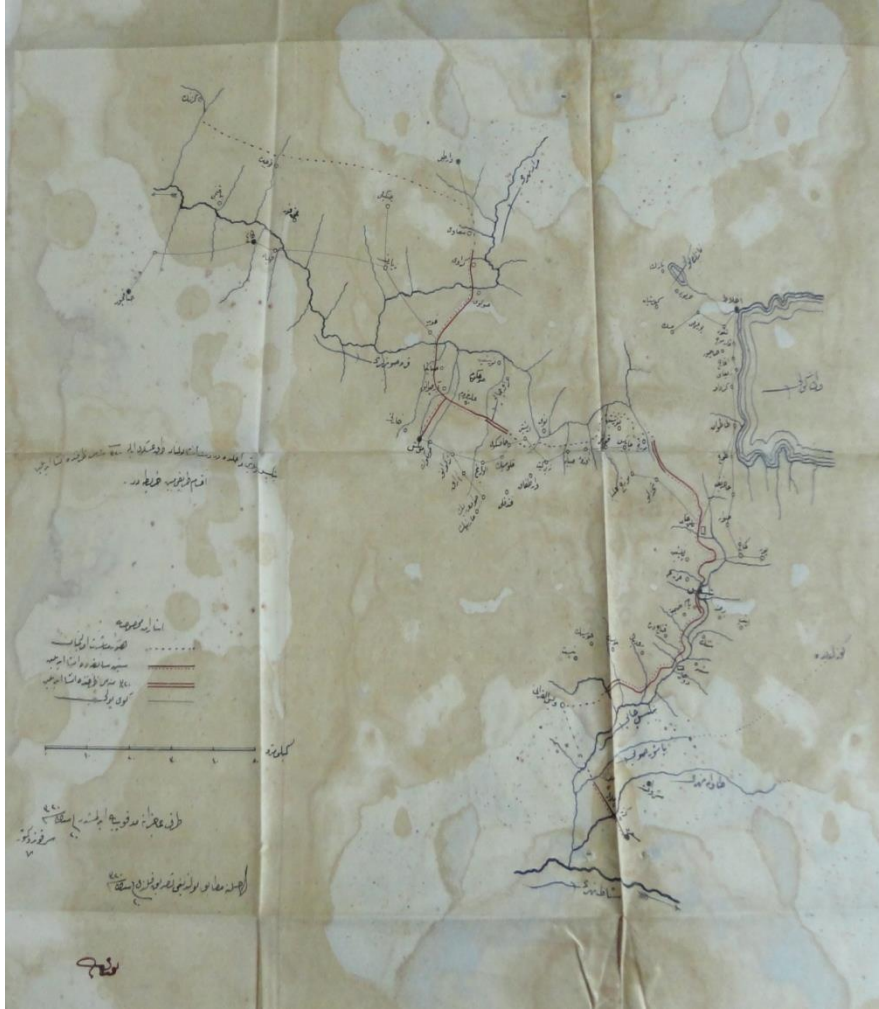

(Proje 1-1890)

(Proje 2-1905)

Ek 44- Çölemerik kasabasından İmadiye kasabasına oradan da Berciş kazasıyla Bitlis Vilayetine kadar yapılacak telgraf hattı projesi (Proje 1) ile Bitlis'e bağlı Hizan, Eruh, Şirvan ve Pervari kazalarına çekilecek telgraf hattı projesi (Proje 2). (BOA. ŞD. 2555/8 23 N 1307 (13 Mayıs 1890); BOA. A.MKT.MHM. 625/11 09 Ra 1323 (14 Mayıs 1905)).

Ek 45- 1905 yılı itibarıyla Bitlis vilayetinde mevcut ve yapılacak olan askerî ile ticarî yol haritası. (BOA. DH. TMIK.S.. 56/44 15 Za 1322 (20 Şubat 1905)).

Ek 46- 1910-1911 Yılları Bitlis Vilayeti Karayolları Haritası. *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye-i Vilayât, Vilayet Yolları Haritası*, Hilal Matbaası, İstanbul 1329.

Ek 47- 1900 yılı itibariyle Bitlis ve Van vilayetlerinde yaşayan Kürt, Ermeni ve Nasturilerin nüfus yoğunluğunu (% olarak) gösteren harita. (Kaynak Mayevski, *Van ve Bitlis Vilayetlerinin Askeri İstatistiki*, İstanbul 1330, Eki)

Ek 48 - 1879 – 1919 yılları arasında Bitlis'te Görev yapmış Valiler ve Vekilleri		
Sene	Vali	Vekili
1879	Arîf Paşa	--
1880	Arîf Paşa	Hasan Bey
1881	Arîf Paşa	Tahir Bey
1882	Arîf Paşa	--
1883	Arîf Paşa	--
1884	Fikrî Paşa –Tevfik Paşa	--
1885	(Tekrar) Arîf Paşa	--
1886	Mehmed Reşid Paşa	--
1887	Edhem Paşa	--
1888	Edhem Paşa	Veli Paşa
1889	Edhem Paşa –Mehmed Râuf Paşa	--
1890	Mehmed Râuf Paşa	--
1891	Mehmed Râuf Paşa – Said Paşa –	Mehmet Mes'ud (Naib)
1892	Tahsîn Paşa	--
1893	Tahsîn Paşa	Zihni Efendi (Defterdar)
1894	Tahsîn Paşa	Kazım Efendi
1895	Tahsîn Paşa (azl)	Ömer Sabri Bey – Defterdar Osman
1896	Ömer Sabri Bey	Andon Efendi
1897	Ömer Sabri Bey	Andon Efendi - Mirliva Ali Paşa
1898	Ömer Sabri Bey (vefat) – Mecîd Bey	Andon Efendi - Mirliva Ali Paşa
1899	Mecîd Bey	Andon Efendi - Mirliva Ali Paşa
1900	Mecîd Bey (Hastalıktan İstanbul'a) - Hüsnü Bey	Andon Efendi -Mirliva Ali Paşa - Mirliva Salih Paşa
1901	Hüsnü Bey	Andon Efendi (vefat) – Simpad Efendi
1902	Hüsnü Bey	Simpad Efendi
1903	Hüsnü Bey	Simpad Efendi
1904	Hüsnü Bey (vefat) – Ferid Bey	Mehmed Efendi - Naib Refet- Raşit Paşa
1905	Ferid Bey	Mihalaki Stelyo Efendi
1906	Ferid Bey	Mihalaki Stelyo Efendi
1907	Ferid Bey – Tahir Paşa	Mihalaki Stelyo Efendi (görevi terk)-
1908	Tahir Paşa – Reşid Paşa	Anastaş Efendi – Mike Efendi - Feyzi
1909	Reşid Paşa – Hüsnü Bey	Süleyman Faik Efendi -Salim Paşa
1910	(Yeniden) Tahir Paşa – İsmail Hakkı Bey	Salim Paşa (emekli oldu)- İsmail Hakkı Bey
1911	İsmail Hakkı Bey – Mehmed Ali Bey	Mirliva Salih - Memduh Bey
1912	Mehmed Ali Bey – Ahmed Nedim Bey	Memduh Sermed Bey
1913	Ali Paşa – Hüseyin Mazhar Bey	Memduh Sermed Bey
1914	Hüseyin Mazhar Bey (azl) –	Memduh Sermed Bey
1915	Mustafa Abdulhalık Bey- Memduh	Memduh Sermed Bey
1916	Memduh Sermed Bey	Memduh Sermed Bey
1917	Memduh Sermed Bey – Haydar Hilmi Bey	Memduh Sermed Bey - Firuzan Bey - Ali Suad Bey
1918	Ahmed Mazhar Müfid Bey	Hakkı Bey-Cevdet Bey
1919	Ahmed Mazhar Müfid Bey - Mehmed Ziya Paşa	Vehbi Bey

Ek 49 - 1882 – 1920 Yılları Arasında Bitlis'e Bağlı Kaza ve Nahiyelerde Görev Yapmış Kaymakam ve Kaza Müdürleri					
Sene	Ahlât		Hizan		Mutki
	Kaza Merkez Kaymakamı	Çukur Nahiyesi Müdürü	Kaza Merkez Kaymakamı	Huyut Nahiyesi Müdürü	Kaza Merkez Kaymakamı
1882			Haşim Efendi	--	--
1886	Hüseyin Hüsni Efendi – Reşid Paşa	Receb Ferid Efendi	--	Battal Bey	--
1887	Reşid Paşa – Nuri Bey	Receb Ferid Efendi	--	--	Mahmud Faik Efendi
1888	Nuri Bey	İshak Hakkı Efendi	--	Hüseyin Hüsni Efendi	Ali Nihat Efendi
1889	Nuri Bey	Mehmed Ali Bey	Derviş Efendi - Mahmud Faik Efendi	Abdurrahman Bey	Bilal Edip Efendi
1890	Nuri Bey	Mehmed Ali	Hilmi Kemal	Mehmed Sabri	Arif Efendi
1891	Nuri Bey –İbrahim Muhlis Bey	Mehmed Ali Bey	Derviş Efendi – Nuri Bey	Mehmed Sabri Bey	Yusuf Ziya Paşa
1892	İbrahim Muhlis Bey	Said Efendi	Nuri Bey	Mehmed Sabri Bey	Yusuf Ziya Paşa – Osman Nafiz Efendi
1893	İbrahim Muhlis Bey	Said Efendi	Nuri Bey	Mehmed Sabri	Osman Nafiz
1894	İbrahim Muhlis Bey	Said Efendi	Nuri Bey	Mehmed Sabri Efendi – Ahmed Fuad Efendi	Hüseyin Rüştü Efendi
1895	İbrahim Muhlis Bey –Osman Nafiz Efendi	--	Nuri Bey	Ahmed Fuad Efendi	Hüseyin Rüştü Efendi
1896	Osman Nafiz Efendi (vefat) – Mehmed Fuad Bey	--	Nuri Bey	--	Hacı Hasan Ağa
1897	Mehmed Fuad Bey	--	Nuri Bey –Edhem Fehmi Bey	--	Hacı Hasan Ağa
1898	Mehmed Fuad Bey	Haçador Ağa	Edhem Fehmi	--	Şeyh Habib Efendi
1899	Mehmed Fuad Bey – Hüseyin Rüştü Efendi	--	Edhem Fehmi Bey –Fuad Bey	--	Asaf Efendi -İsa Hilmi Efendi (Vekil)
1900	Hüseyin Rüştü Efendi -İsmail Enver Bey	--	Fuad Bey - İsmail Sabri Bey	--	Asaf Efendi – İsmail Sabri Bey

1901	Ahmed Besim Bey	--	İsmail Sabri Bey – Mehmed Asaf Bey – Ahmed Şevki Efendi	--	İsmail Sabri Bey – Rıfat Efendi
1902	Ahmed Besim Bey	--	Ahmed Şevki	--	Rıfat Efendi
1903	Ahmed Besim Bey	--	Ahmed Şevki	--	Ali Rıza Bey
1904	Ali Rıza Efendi	--	Ahmed Şevki	--	Sultan Efendi
1905	Ali Rıza Efendi	--	Ahmed Şevki	--	Sultan Efendi
1906	Ali Rıza Efendi	--	Ahmed Şevki	--	Sultan Efendi
1907	Ali Rıza Efendi – Rüstem Efendi	--	Ahmed Şevki Efendi	--	Sultan Efendi – Mehmed Ali Bey
1908	Rüstem Efendi – Şevki Efendi	--	Ahmed Şevki Efendi – Mehmed İlhami Bey	--	Ahmed Hilmi Efendi
1909	Şevki Efendi	--	Mehmed İlhami Bey - Mehmed Asıf Efendi	--	Ahmed Hilmi Efendi
1910	Şevki Efendi	--	Mehmed Asıf	--	Arif Tevfik Efendi
1911	Şevki Efendi	--	Mehmed Asıf	--	Arif Tevfik Efendi
1912	Şevki Efendi - Necib Nadir Bey	--	Mehmed Asıf Efendi - İbrahim Efendi	--	Şükrü Bey- Cemil Bey – Ahmet Münir Efendi
1913	Necib Nadir Bey - Rüstem Bey	Mecid Efendi	Halil Rıfat Bey	--	Ahmed Hamdi Efendi
1914	Rüstem Bey –Fehmi Bey	--	Nureddin Efendi – Mustafa Bey – Lütfi Efendi	--	Kemal Efendi - Galib Efendi – Memduh Efendi
1915	Fehmi Efendi	--	Mustafa Nureddin Bey	--	Hidayet Efendi – Sabri Efendi
1916	Hasan Hayri Bey	--	Mustafa Nureddin Bey – Hüsnü Hayri Bey	--	Zeki Bey
1917	Ferhad Efendi	--	Hüsnü Hayri Bey	--	Zeki Bey
1918	Adil Bey -Hakkı Bey-Yusuf Ziya Bey	--	Hüsnü Hayri Bey	--	Zeki Bey
1919	--	--	Ziyaeddin Bey	Musa Bey	Ahmed Hayri Bey
1920	--	--	Şevket Bey – Mahmud Nedim Bey	--	Halife Efendi

Ek 50 - 1879 – 1918 Yılları Arasında Bitlis'te Görev Yapmış Defterdar, Naib, Alaybeyi ve Müftüler				
Sene	Defterdar	Naib	Alaybeyi	Müftü
1879	Hasan Rıza Efendi	--	--	--
1880	Tevfik Bey	Abdulkaki Efendi	--	--
1881	Hüsnü Efendi	Mustafa Hasbi Efendi	Hüsnü Bey	--
1882	Hüsnü Efendi	Hüseyin Efendi	Hüsnü Bey	--
1883	Hüsnü Efendi	Yusuf Sadık Efendi	--	--
1884	Ahmed Muhtar Efendi	Yusuf Sadık Efendi	--	--
1885	Mahmud Fatih Efendi	Yusuf Sadık Efendi	--	--
1886	Mahmud Fatih Efendi	Yusuf Sadık Efendi	--	--
1887	Mahmud Fatih Efendi	Mahmud Fevzi Efendi	--	--
1888	Mahmud Fatih Efendi	Şakir Efendi	--	--
1889	Zühdü Bey	Şükrü Efendi	--	--
1890	Mustafa Servet Bey	Mehmed Mes'ud Efendi	--	--
1891	Mustafa Servet Bey	Abdurrahim Şükrü Efendi	--	--
1892	İsmail Zihni Efendi	Abdurrahim Şükrü Efendi	Ahmed Kamil Bey	Şeyh Mehmed Fehmi Efendi
1893	İsmail Zihni Efendi	Abdurrahim Şükrü Efendi	--	Şeyh Mehmed Fehmi Efendi
1894	İsmail Zihni Efendi	Mustafa Naim Efendi	--	Şeyh Mehmed Fehmi Efendi
1895	Osman Remzi Efendi	Mustafa Naim Efendi	--	Şeyh Mehmed Fehmi Efendi
1896	Osman Remzi Efendi	Mustafa Naim Efendi	--	Şeyh Mehmed Fehmi Efendi
1897	Osman Remzi Efendi	Kazım Efendi	--	--
1898	Şükri Efendi	İhsanullah Efendi	Ali Paşa	Fethullah Efendi
1899	Şükri Efendi	Mehmed Emin Bey	--	Fethullah Efendi
1900	Şükri Efendi	Mehmed Emin Bey	--	Fethullah Efendi
1901	Salih Zeki Efendi	Süleyman Efendi	--	Fethullah Efendi
1902	Salih Zeki Efendi	Süleyman Efendi	--	Fethullah Efendi
1903	Hasan Tahsin Efendi	Süleyman Efendi	--	Fethullah Efendi
1904	Hasan Tahsin Efendi	Hasan Raif Efendi	--	Fethullah Efendi
1905	Rauf Bey	Hasan Raif Efendi	--	Fethullah Efendi
1906	Mazhar Bey	Hasan Raif Efendi	--	Hacı Mehmed Efendi
1907	Asım Efendi	Mehmed Hayri Bey	--	--
1908	Asım Efendi	Mehmed Hayri Bey	--	--
1909	Ahmed Fehmi Efendi	--	--	--
1910	Ahmed Fehmi Efendi	Ali Nureddin Efendi	Ahmed Şükrü Efendi	Abdulmecid Efendi
1911	Yahya Galib Efendi	Ali Nureddin Efendi	Ahmed Şükrü Efendi	Abdulmecid Efendi
1912	Yahya Galib Efendi	Ali Nureddin Efendi	Mustafa Sabri Efendi	Abdulmecid Efendi
1918	--	Abdullah Efendi	Hayri Bey	Abdulmecid Efendi

Ek 51 - Bitlis Belediye Meclisi Üyeleri (1873 – 1910)									
Görevi/Se ne	1873	1875	1876	1890	1892	1898	1899	1900	1910
Belediye Reisi	Ali Efendi	Ali Efendi	Ali Efendi	Hacı Abbas Ağa	Halil Kemal Efendi	Hacı Yasin Efendi	Rüşdü Efendi	Rüşdü Efendi	Şaban Efendi
Aza	--	Ali Ağa	Bağos Ağa	Hacı Abdulkadir Ağa	Hacı Abdulkadir Ağa	Ali Ağazade Davud Ağa	Hacı Necmeddin Efendizade Faik Efendi	Hacı Necmeddin Efendizade Faik Efendi	Yusuf Efendi
Aza	--	Bapir Ağa	Bapir Ağa	Abdulğa ni Ağa	Abdulğa ni Ağa	Hacı Hasanazade Yusuf Efendi	Haçmanuk yan Agob Efendi	Haçmanuk yan Agob Efendi	Abdullah Efendi
Aza	--	Hacı Receb Ağa	Hacı Receb Ağa	Davud Ağa	Davud Ağa	Beşeryan Murad Ağa	Beşeryan Murat Ağa	Beşeryan Agop Ağa	Arpavar Efendi
Aza	--	Ohannes Ağa	Ohannes Ağa	Kendiry an Ağob Ağa	Kendiry an Ağob Ağa	Kakosyan Haçik Efendi	Basmacıyan Haçmanuk Efendi	Basmacıyan Haçmanuk Efendi	--
Aza	--	--	--	Makdis İrşak Ağa	--	--	--	--	-
Aza	--	--	--	Karabet Ağa	--	--	--	--	--
Tabip	--	--	--	--	Alekyan Pavli Efendi	Mehmed Cemal Efendi	Mehmed Celaleddin Efendi	Yüzbaşı Ali Rıza Efendi (Vekil)	--
Sandık Emni	--	--	--	--	Receb Efendi	Rıza Efendi	Rıza Efendi	Rıza Efendi	--
Kabile	--	--	--	--	Eshoki Hanım	Eshoki Hanım	Ayşe Sıddıka Hanım	Münhal	--
Müfettiş	--	--	--	--	Yakub Efendi	Yakub Efendi	Yakub Efendi	Yakub Efendi	--
Katip	Şeyh Osman Efendi	Katip Efendi	Recep Efendi	Katip Efendi	Sıdkı Efendi	Şeyh Receb Efendi	Rıza Efendi (Yukarıdaki kişi ile aynı)	Rıza Efendi (Yukarıdaki kişi ile aynı)	--
Eşya Memuru	--	--	--	--	--	--	Reşid Efendi	--	--

Ek 52- 1893 Yılı Bitlis Vilayetinde Görev Yapan Ermeni Görevliler				
S.No	İsmi	Görevi	Tayin Tarihi	Maaş Miktarı
1	Avadis Efendi	Vilayet Meclis-i İdare Azasından	1305 (1888)	--
2	Ağacan Efendi	Vilayet Meclis-i İdare Azasından	1305 (1888)	--
3	Sıtrak Efendi	Vilayet İstinaf Azasından	1305 (1888)	750
4	Kendiryan Agop Efendi	Vilayet Bidayet Azasından	1309 (1892)	250
5	Vartan Ağa	Vilayet Belediye Azasından	1309 (1892)	--
6	Vartan Ağa	Hizan Kazası İdare Azasından	1309 (1892)	--
7	Ohannes Ağa	Hizan Kazası İdare Azasından	1309 (1892)	--
8	Bağdasar Ağa	Hizan Mahkeme Azasından	1309 (1892)	225
9	Markara Ağa	Ahlât İdare Azasından	1308 (1891)	--
10	Bağos Ağa	Ahlât İdare Azasından	1308 (1891)	--
11	Sarop Ağa	Ahlât Mahkeme Azasından	1309 (1892)	225
12	Manuk Ağa	Mutki İdare Azasından	1309 (1892)	--
13	Bağos Ağa	Mutki İdare Azasından	1309 (1892)	--
14	Hazro Ağa	Mutki Mahkeme Azasından	1301 (1884)	225
15	Ohannes Ağa	Muş İdare Azasından	1309 (1892)	--
16	Stepan Ağa	Muş İdare Azasından	1309 (1892)	--
17	Mıgırdıç Efendi	Muş Bidayet Azasından	1309 (1892)	250
18	Ohannes Efendi	Muş Sandık Emini	1305 (1888)	450
19	Bedros Efendi	Muş Duyun-ı Umûmiye Memuru	1305 (1888)	--
20	Osab Ağa	Malazgird İdare Azasından	1305 (1888)	--
21	Serkis Ağa	Malazgird İdare Azasından	1305 (1888)	--
22	Stepan Ağa	Malazgird Mahkeme Azasından	1307 (1890)	225
23	Bahtiyar Efendi	Malazgird Sandık Emini	1309 (1892)	220
24	Mağo Ağa	Bulanık İdare Azasından	1309 (1892)	--
25	Ağob Ağa	Bulanık İdare Azasından	1309 (1892)	--
26	Bahtiyar Efendi	Bulanık Mahkeme Azasından	1307 (1890)	225
27	Bahtiyar Efendi	Bulanık Sandık Emini	1309 (1892)	220
28	Marğo Ağa	Varto İdare Azasından	1307 (1890)	--
29	Kalos Ağa	Varto İdare Azasından	1307 (1890)	--
30	Yorgi Ağa	Varto Mahkeme Azasından	1308 (1891)	225
31	Makdis Ağa	Sason İdare Azasından	1308 (1891)	--
32	Vartan Ağa	Sason İdare Azasından	1308 (1891)	--
33	Garo Ağa	Sason İdare Azasından	1308 (1891)	--
34	Hebo Ağa	Sason Mahkeme Azasından	1308 (1891)	225
35	Toni Efendi	Sason Sandık Emini	1309 (1892)	220
36	Haruniyan Bali Efendi	Siird İrade Azasından	1308 (1891)	--
37	Basmacıyan Miyaki Efendi	Siird Mahkeme Azasından	1308 (1891)	350
38	Karabet Misak Efendi	Siirt Belediye Tabibi	1309 (1892)	1.000
39	Serkis Ağa	Şirvan İdare Azasından	1308 (1891)	--
40	Harun Ağa	Şirvan İdare Azasından	1308 (1891)	--
41	Serkis Ağa	Garzan İdare Azasından	1306 (1889)	--
42	Bünyamin Ağa	Garzan Mahkeme Azasından	1306 (1889)	225
43	Bedros Ağa	Eruh İdareAzasından	1307 (1890)	--
44	Ohannes Ağa	Eruh İdareAzasından	1307 (1890)	--
45	Serkis Ağa	Pervari İdare Azasından	1308 (1891)	--
46	Sanüs Ağa	Genç Sancağı İdare Azasından	1308 (1891)	--
47	Peruşin Ağa	Genç Sancağı İdare Azasından	1308 (1891)	--
48	Artin Ağa	Genç Mahkemesi Azasından	1309 (1892)	350
49	Stuvar Ağa	Genç Mahkemesi Azasından	1309 (1892)	350
50	Ağob Efendi	Genç Sandık Emini	1308 (1891)	450
51	Karabet Ağa	Çabakçur İdare Azasından	1309 (1892)	--
52	Kığork Ağa	Çabakçur İdare Azasından	1309 (1892)	--
53	Serkis Ağa	Çabakçur Mahkeme Azasından	1309 (1892)	225
54	Artin Ağa	Çabakçur Sandık Emini	1307 (1890)	220
55	Boğos Ağa	Kulb idare Azasından	1309 (1892)	--
56	Kirgor Ağa	Kulb idare Azasından	1309 (1892)	--
57	Kirgor Ağa	Kulb Mahkeme Azasından	1309 (1892)	225
58	Dunabet Efendi	Kulb Sandık Emini	1309 (1892)	220

Ek 53-1884 – 1928 Yılları Arasında Görev Yapan Bitlis Maarif Müdürlüğü Personeli					
Sene	Maarif Müdürü	Muhasebe Memuru/Muavini	Sandık Emini	Maarif Müfettişi	Odacı
1884	Mehmet Şevki Efendi	--	--	--	--
1885	İsmail Hakkı Efendi	--	--	--	--
1886	İsmail Hakkı Efendi	--	--	--	--
1888	Fethullah Efendi	Mehmed Efendi	--	--	--
1889	Ahmed Şevki Efendi	Mehmed Kadir Efendi / Tevfik Efendi	--	--	--
1890	Ahmed Şevki Efendi	Mehmed Kadir Efendi / Tevfik Efendi	--	--	--
1891	Mehmed Şevki Efendi	--	--	--	Halil Efendi
1892	Mehmed Şevki Efendi	Mustafa Cemal Efendi	İsmail Hakkı Efendi	--	--
1893	Osman Sırrı Efendi	Osman Nuri Efendi	--	--	--
1894	Osman Nuri Efendi (Vekil)	Osman Nuri Efendi	Abdülkerim Efendi	--	--
1895	Osman Nuri Efendi (Vekil)	Osman Nuri Efendi	--	--	--
1896	Osman Nuri Efendi (Vekil)	Osman Nuri Efendi	--	--	--
1897	İbrahim Hakkı Efendi (Vekil)	İbrahim Hakkı Efendi	--	--	--
1898	İbrahim Edhem Efendi (Vekil)	İbrahim Edhem Efendi	Tevfik Efendi	--	--
1899	İbrahim Edhem Efendi (Vekil)	İbrahim Edhem Efendi	Abdülkadir Kadri	Murad Bey	
1900	Ahmed Hilmi Efendi (Vekil)	Tevfik Efendi	Abdülkadir Kadri	İzmirli Şefik Bey	Muhiddin Ağa
1901	Ali Vefa Efendi (Vekil)	Ali Vefa Efendi	Abdülkadir Kadri	İzmirli Şefik Bey	--
1902	Ali Vefa Efendi (Vekil)	Mehmet Tevfik Efendi	Abdülkadir Kadri	İzmirli Şefik Bey	--
1903	Mehmed Aziz Efendi (Vekil)	Mehmet Aziz Efendi	--	İzmirli Şefik Bey	--
1904	Ahmed Hilmi Efendi (Vekil)	Mehmet Tevfik Efendi	İzzet Efendi	İzmirli Şefik Bey	--
1905	Mehmed Aziz Efendi (Vekil)	Mehmed Aziz Efendi	Ahmet Şevket Efendi	İzmirli Şefik Bey	--
1906	Mehmed Aziz Efendi (Vekil)	Mehmed Aziz Efendi	Derviş Hakkı ve Ahmet Sevket Efendi	İzmirli Şefik Bey	--
1907	Mehmed Aziz Efendi (Vekil)	Mehmed Aziz Efendi	Derviş Hakkı	İzmirli Şefik Bey	--
1908	Hazım Hasan Efendi	Bahri Bey	İzzet Efendi, Derviş Hakkı Efendi	İzmirli Şefik Bey	--
1909	Hazım Hasan Efendi	Bahri Bey	--	Hasan Şükrü Efendi	--
1910	Hazım Hasan Efendi - Saib Bey	--	--	Mustafa Necib Bey	--
1911	Hilmi Efendi	--	--	Namık Ekrem Bey	--
1912	Hilmi Efendi	--	--	Namık Ekrem Bey	--
1918	Hüseyin Talat Bey	--	--	--	--
1926-	--	Şükrü Bey	--	--	--
1927-	--	Hayri Bey	--	--	--
1928-	Hayri Bey	--	--	--	--

Ek 54 - Bitlis Maarif Meclisi Üyeleri							
Görv	1890	1892	1898	1899	1900	1904	1906
Reis	Maarif Müdürü Mehmed Şevki Efendi	Maarif Müdürü Mehmed Şevki Efendi	Muhasebe Me'mûr Vekili Ahmed Fâ'ik Efendi	Vali Mecid Bey	Vali Hüsnü Bey		
Aza	Hanedandan Salih	Vergü Müdürü Şükri Efendi	Nüfûs Nâzır Sadullah Fevzi Efendi	Ma'ârif Müdürü Ahmed Hilmi Efendi	Ma'ârif Müdürü 'Ali Vefâ Efendi	Hasan Hilmi Efendi	Karabet Efendi
Aza	Vilâyet Mektubi Mümeyyizi Vasıf	Defter-i Hakâni Memûru Ahmed Remzi Efendi	İstinâf Mahkemesi A'zasından Hâc Ahmed Efendi	Müfti Fethullah Efendi	Müfti Fethullah Efendi		
Aza	Muhasebe Vilâyet Varidat Kâtibi Ali Gaib	Evkâf Muhasebecisi Kemâl Efendi	Meclis İdare Kâtib-i Sanisi Resûl Sıdkı Efendi	Bidâyet Mahkemesi Hukûk Reisi Ahmed Vefik Efendi	Bidâyet Mahkemesi Hukûk Reisi Ahmed Vefik Efendi		
Aza	Şuhakyan S(m)irob Hristiyan	Maârif Muhasebecisi Mustafa Cemâl Efendi	Maârif Muhasebecisi Mustafa Cemâl Efendi	Hâc Necmeddin Efendi	Hâc Necmeddin Efendi		
Aza	Basmacıyan Haçmanık Hristiyan			Vergü Müdürü Süleyman Tevfik Efendi	Vergü Müdürü Süleyman Tevfik Efendi		
Aza	Kendiryan Murad A'diler. Hristiyan			Nüfûs Nâzır Esbakı 'Ârif Efendi	Nüfûs Nâzır Esbakı 'Ârif Efendi		
Aza				Hatibzâde İsmâ'il Hakkı Efendi	Hatibzâde İsmâ'il Hakkı Efendi		
Aza				Binbaşı Mehmed 'Âkif Efendi	Binbaşı Mehmed 'Âkif Efendi		
Aza				Bitlis Rüşdi-i 'Askerî 'Arabi Mu'allimi Yûsuf Ziyâ Efendi	Bitlis Rüşdi-i 'Askerî 'Arabi Mu'allimi Yûsuf Ziyâ Efendi		
Aza				Mektûbi Kalemî Şifre Kâtibi Necib Bey	Muhâsebe Kâtibi Tevfik Efendi		

**Ek 55 - Maarif Salnâmeleri ve diğer kaynaklara göre H.1316-1321 (1898/1899-1903/1904) yılları arasında
Bitlis'teki medreselerin adı, kurucusu, buldukları mahalleler, yapım tarihi ve öğrenci sayıları**

	Medresenin adı	Bulunduğu Yer	Kurucusu	Öğrenci Sayısı					Yapım Tarihi
				1316	1317	1318	1319	1321	
1	İdrisiye / Reşkiye Medresesi	Hasıro Mahallesi	Mevlana İdrisi Bitlisi	3	3	----	----	----	XIII.Yüzyıl
2	Taş Câmii Medresesi	Mermutlu Mahallesi	Hacı Yusuf Efendi	7	7	10	10	10	YTB
3	Mermutlu Câmii Medresesi	Mermutlu Mahallesi	Şeyh Fettah	10	10	20	20	20	YTB
4	İhlasiye (Gökmeydan) Medresesi	Gökmeydan Mahallesi	Bilinmiyor	--	--	--	--	--	1589
5	Şeyh Hasan Banuki Câmii	Gökmeydan Mahallesi	Hacı Ağa/ Şerif Paşa	4	4	5	--	--	YTB
6	Gazi Bey (Şükriye) Medresesi	Kızıl Mescid Mahallesi	Şükrü/Gazi Bey	3	3	2	2	2	XIX.Yüzyıl
7	Hacı Begiye Medresesi	Hersan Mahallesi	Emir Mehmed bin Emir İbrahim	16	16	14	14	14	1544
8	Ağa Câmii Medresesi	Kızıl Mescid Mahallesi	Muşlu Şerif Paşa	10	10	8	8	8	YTB
9	Halil Bey (Haliliye) Medresesi	Çarşı Civarında	Halil bin Yusuf	--	--	--	--	--	XVIII.Yüzyıl
10	Yusufiye Medresesi	Kızıl Mescid Mahallesi	Hacı Yusuf	8	8	9	9	9	XII. Yüzyıl
11	Hacı Beg Ağa Medresesi	Hersan Mahallesi	Hacı Bey	3	3		5	5	YTB
12	Mehmed Dede Medresesi	Alemdar Cıvarı	Bilinmiyor	--	--	--	--	--	YTB
13	Mehmed Ağa (Mehmediye) Medresesi	Hersan Mahallesi	Müezzinzade Mehmed Ağa	--	--	--	--	--	YTB
14	Şerefiye Medresesi	-----	Şeref Han Kebir	15	15	7	7	7	1529
15	Haydar Bey (Norşin Karyesi)	Çukur Nahiyesi	Ahmed Ağa	51	51	--	--	--	YTB
16	Norşin Medresesi	Çukur Nahiyesi	Şeyh Abdurrahman Taği Haz.	59	59	30	30	30	YTB
17	Sor Medresesi	Hizan Karyesi	Bilinmiyor	--	--	--	--	--	YTB
18	Meydan Medresesi	Hizan Karyesi	Bilinmiyor	--	--	--	--	--	YTB
19	Köse Medresesi	Hizan Karyesi	Bilinmiyor	--	--	--	--	--	YTB

20	Hatıbiye (Hatuniye)	Müştabkaba civarı	Bilinmiyor	--	--	--	--	--	XVI. Yüzyıl
21	Nuhiye Medresesi	Hersan Mahallesi	Bilinmiyor	--	--	--	--	--	1700
22	Mermutlu Câmii Medresesi	Bitlis Merkezde	Müftü Mehmed Emin Vehbi	--	--	15	15	15	YTB
23	Yahışan Medresesi	Yahışan Karyesi	Mehmed Efendi	--	--	17	17	17	YTB
24	Gayda Medresesi	Gayda Karyesi (Hizan)	Şeyyid Hamza Hazretleri	--	--	25	25	25	YTB
25	Tağın Medresesi	Tağın Karyesi (Bitlis M.)	Şeyh Bahaeddin Efendi Hazretleri	--	--	15	15	15	YTB
26	Tab Medresesi	Tab Karyesi (Bitlis M.)	Molla Abdullah Efendi	--	--	10	10	10	YTB
27	Küçevan Medresesi	Küçevan Karyesi (Bitlis M.)	Şeyh Fettah Efendi	--	--	8	8	8	YTB
28	Kudeşkan Medressesi	Kudeşkan Karyesi (Bitlis M.)	Şeyh Fettah Efendi	--	--	5	5	5	YTB
29	Balkan Medresesi	Balkan Karyesi	Şeyh Abdurrahman Tağı Haz.	--	--	10	10	10	YTB
30	Molla Hasan Banuki Medresesi	Bitlis Merkez	Maksud Paşa	--	--	13	13	13	YTB

YTB : Yapım tarihi bilinmemektedir.

Ek 56 - Maârif Salnâmelerine göre 1898-1904 yılları arasında Bitlis'teki Medreselerde görev yapan müderris isimleri						
	Madrese İsmi	1898-99	1899-00	1900-1901	1901-1902	1903-1904
1	İdrisiye / Reşkiye Medresesi	Mehmed Emin Efendi	Mehmed Emin Efendi	--	--	--
2	Taş Câmii Medresesi	Hüseyin Efendi	Hüseyin Efendi	Molla Hasan Efendi	Molla Hasan Efendi	Molla Hasan Efendi
3	Mermutlu Câmii Medresesi	Şeyh Fatih	Şeyh Fatih	Hacı Abdulkerim	Hacı Abdulkerim	Hacı Abdulkerim
4	İhlasiye (Gökmeydan)	--	--	--	--	--
5	Şeyh Hasan Banuki Câmii	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	--	--	--
6	Gazi Bey (Şükriye) Medresesi	Abdulhamid Efendi	Abdulhamid Efendi	Molla Ahmed Efendi	Molla Ahmed Efendi	Molla Ahmed Efendi
7	Hacı Begiye Medresesi	İsa Efendi	İsa Efendi	Molla İsa Efendi	Molla İsa Efendi	Molla İsa Efendi
8	Ağa Câmii Medresesi	Hamza Efendi	Hamza Efendi	Molla Hamid Efendi	Molla Hamid Efendi	Molla Hamid Efendi
9	Halil Bey (Haliliye) Medresesi	Hasan Efendi	Hasan Efendi	--	--	--
10	Yusufiye Medresesi	Abdulmecid Efendi	Abdulmecid Efendi	Abdulmecid Efendi	Abdulmecid Efendi	Abdulmecid Efendi
11	Hacı Beg Ağa Medresesi	Şeyh Abdulhadi Efendi	Şeyh Abdulhadi Efendi	Molla İsa Efendi	Molla İsa Efendi	Molla İsa Efendi
12	Mehmed Dede Medresesi	İsmail Efendi	İsmail Efendi	--	--	--
13	Mehmed Ağa (Mehmediye)	--	--	--	--	--
14	Şerefiye Medresesi	Mehmed Said Efendi	Mehmed Said Efendi	Mehmed Said Efendi	Mehmed Said Efendi	Mehmed Said Efendi
15	Haydar Bey (Norşin Karyesi)	Abdurrahman Efendi	Abdurrahman Efendi	-----	-----	-----
16	Norşin Medresesi	Mehmed Emin Efendi	Mehmed Emin Efendi	Şeyh Ziyaeddin Efendi	Şeyh Ziyaeddin Efendi	Şeyh Ziyaeddin Efendi
17	Meydan Medresesi	--	--	--	--	--
18	Köse Medresesi	--	--	--	--	--
19	Hatıbiye (Hatuniye)	--	--	--	--	--
20	Nuhiye	--	--	--	--	--
21	Mermutlu Câmii Medresesi	--	--	Molla Yusuf Efendi	Molla Yusuf Efendi	Molla Yusuf Efendi
22	Yahışan Medresesi	--	--	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi
23	Gayda Medresesi	--	--	Abdulhalim Efendi	Abdulhalim Efendi	Abdulhalim Efendi
24	Tağın Medresesi	--	--	Mehmed Emin Efendi	Mehmed Emin Efendi	Mehmed Emin Efendi
25	Tab Medresesi	--	--	Nureddin Efendi	Nureddin Efendi	Nureddin Efendi
26	Küçevan Medresesi	--	--	Molla Muhyeddin	Molla Muhyeddin	Molla Muhyeddin
27	Kudeşkan Medressesi	--	--	Molla Abdurrahim	Molla Abdurrahim	Molla Abdurrahim
28	Balkan Medresesi	--	--	Mehmed Şerif Efendi	Mehmed Şerif Efendi	Mehmed Şerif Efendi
29	Molla Hasan Banuki Medresesi	--	--	Molla Süleyman Efendi	Molla Süleyman Efendi	Molla Süleyman

Sene	Ek 57 - 1871 - 1909 Yıllarında Bitlis Erkek Rüşdiyesinde Görev Yapmış Muallim, Bevvab, Mubassır İsimleri ve Öğrenci Sayıları								Mubassır(M) – Bevvab (B)	Öğr. Say.
	Muallim-i Evvel	Muallim-i Sâni	Muallim-i Sâlis	Rik'a Muallimi	Sülüs Muallimi	Fransızca Muallimi	Riyaziye Muallimi	Hıfzıssıhha ve Ahlak Muallimi		
1871	-	Abdülmelik Efendi	-	-	-	-	-	-	-	45
1872	-	Abdülmelik Efendi	-	-	-	-	-	-	-	40
1873	-	Abdülmelik Efendi ve Said Efendi	-	-	-	-	-	-	Yusuf Efendi (M)	40
1874	-	Abdülmelik Efendi	-	-	Yazı Muallimi Halil Efendi	-	-	-	Yusuf Efendi (M)	28
1875	-	Muallim-i Sâni*	-	-	-	-	-	-	-	40
1876	-	Muallim-i Sâni*	-	-	-	-	-	-	-	28
1877	-	Muallim-i Sâni*	-	-	-	-	-	-	-	32
1878	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ÖSB
1879	-	Ahmed Efendi	-	Ahmed Efendi	-	-	-	-	(M)İbrahim Ağa	ÖSB
1880	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahim Ağa	ÖSB
1881	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	Mehmed Tevfik Efendi	-	Mehmed Tevfik Efendi (ek görev olarak)	Yazı Muallimi Halil Efendi	-	-	-	(M)İbrahim Ağa	25
1882	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	-	-	Mehmed Tevfik Efendi (ek görev olarak)	-	-	-	-	(M)İbrahim Ağa	ÖSB
1883	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	-	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahim Ağa	33

1884	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	-	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	50
1885	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	-	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	59
1886	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	-	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	62
1887	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	-	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	80
1888	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	-	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	52
1889	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	Said Efendi	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	ÖSB
1890	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	Said Efendi	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	ÖSB
1891	Hersekli Mehmet Tevfik Efendi	Said Efendi	-	-	-	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	ÖSB
1892	Hâcı Mehmed Tevfik Efendi	Hâcı Said Efendi	-	Rika Muallimi Şemsi Efendi	Sülüs Muallimi Halil Bey	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	70
1893	Hâcı Mehmed Tevfik Efendi	Hâcı Said Efendi	-	Rika Muallimi Şemsi Efendi	Sülüs Muallimi Halil Bey	Fransızca Muallimi Vartan Efendi	-	-	(M)İbrahi m Ağa	70
1894	Hâcı Mehmed Tevfik Efendi	Hâcı Said Efendi	-	Rika ve Sülüs Muallimi Abdulmecid Vehbi Efendi	Sülüs Muallimi Halil Bey	Fransızca Muallimi Vartan Efendi	-	-	(M)İbrahi m Ağa	150
1895	Hâcı Mehmed Tevfik Efendi	Hâcı Said Efendi	-	-	-	Fransızca Muallimi Vartan Efendi -	-	-	(M)İbrahi m Ağa	150

1896	Hâcî Mehmed Tevfik Efendi	Hâcî Said Efendi	Abdurrahim Efendi	-	-	-	-	-	(M)İbrahi m Ağa	ÖSB
1897	Hâcî Mehmed Tevfik Efendi	Hâcî Said Efendi	-	-	-	İbrahim Hakkı Efendi- Mustafa Efendi ve Zeki Efendi	-	-	(M)İbrahi m Ağa	45
1898	Hâcî Mehmed Tevfik Efendi	Hâcî Said Efendi	-	Rika Muallimi Abdulmecid Vehbi Efendi	Sülüs Muallimi Hâcî Kasım Efendi	Riyaziye ve Fransızca Muallimi Yüzbaşı (Mehmed) Zeki Efendi	-	-	(M)İbrahi m Ağa	45
1899	Hâcî Mehmed Tevfik Efendi	Hâcî Said Efendi	-	Rika Muallimi Abdulmecid Efendi	Sülüs Muallimi Hâcî Kasım Efendi	Riyaziye ve Fransızca Muallimi Yüzbaşı (Mehmed) Zeki Efendi	Riyaziye ve Fransızca Muallimi Yüzbaşı (Mehmed) Zeki Efendi	Riyaziye Muallimi Mehmed Efendi (ilave görev olarak)	(M)İbrahi m Ağa (B) Bevvab*	45
1900	Hâcî Mehmed Tevfik Efendi	Hâcî Said Efendi	-	Rika Muallimi Abdulmecid Efendi	Sülüs Muallimi Hâcî Kasım Efendi	<i>Fransızca dersi kaldırılmıştır.</i>	Riyaziye Muallimi Mehmed Efendi	Riyaziye Muallimi Mehmed Efendi	(M)İbrahi m Ağa (B) Bevvab*	27

								(ilave görev olarak)		
1901	Hâcî Mehmed Tevfik Efendi	Hâcî Said Efendi (görevdeyken vefat etti) Şeyh Şemseddin Efendi	-	Rik'a Muallimi Mülazım-1 Evvel Abdulmecid (Vehbi) Efendi,	Sülüs Muallimi Hâcî Kasım ve Aziz Efendi	-	Riyaziye Muallimi Mülazım-1 Sâni Mehmed Efendi	-	(M)İbrahim Ağa (B) Bevvab*	45
1902	Hâcî Mehmed Tevfik Efendi ve Mustafa Efendi	Şeyh Şemseddin Efendi	-	Rik'a Muallimi Abdulmecid Vehbi Efendi	Sülüs Muallimi Said Efendi	-	Mülazım-1 Evvel Mehmed Efendi	(M)İbrahim Ağa (B) Bevvab*	37	
1903	Hâcî Mehmed Tevfik Efendi	Said Efendi Şeyh Hâcî Şemseddin Efendi	-	-	Sülüs Hattı Muallimi Aziz Efendi	-	Mülazım-1 Evvel Mehmed Efendi	B) Bevvab*	27	
1904	Hâcî Mehmed Tevfik Efendi (görevde iken vefat etti)	Şeyh Hâcî Şemseddin Efendi (muallim-i evvelliğe vekaleten)	-	Rik'a Muallimi Abdulmecid Vehbi Efendi	Sülüs Muallimi Said Efendi	-	Mülazım-1 Evvel Mehmed Efendi	B) Bevvab*	27	
1905	Mustafa Sırrı Efendi	Şeyh Hâcî Şemseddin Efendi	-	Rik'a Hüsn-ü Hat ve İmla Muallimi Abdulaziz Efendi	Rik'a Hüsn-ü Hat ve İmla Muallimi Abdulaziz Efendi	-	Mustafa Sırrı Efendi (ilave görev	-	ÖSB	

								olarak)		
1906	Mustafa Sırrı Efendi	-	-	Rika Muallimi Abdulaziz Efendi	-	-	-	Mustafa Sırrı Efendi (ilave görev olarak)	-	ÖSB
1907	Mustafa Sırrı Efendi	-	-	Rika Muallimi Abdulaziz Efendi	-	-	-	-	-	ÖSB
1908	Mustafa Sırrı Efendi	-	-	-	-	-	-	-	-	ÖSB
1909	-	-	-	-	-	-	-	-	-	ÖSB

(*) isim zikredilmemiştir.

(M) Mubassır, okullarda öğrencilerin durumu ile ilgilenen ve düzeni sağlamakla görevli olup, bugünkü bekçilerin de görevini icra eden kimsedir.

(B) Bevvab, okulların temizlik ve diğer işleri ile ilgilenen bu günkü hademenin karşılığı olarak ifade edilmiştir.

(ÖSB) Öğrenci Sayısı Bilinmemektedir.

Sene	Ek 58- Bitlis Askerî Rüşdiyesi Öğretim Kadrosu ve Öğrenci Sayısı					
	1897-98	1898-99	1899-00	1900-01	1902-03	1907
Mekteb Müdürü (Kolağası)	-	Mustafa Şerafeddin Efendi	Mustafa Şerafeddin Efendi	Mustafa Şerafeddin Efendi	Mustafa Şerafeddin Efendi	-
Dâhiliye Yüzbaşısı	Mehmed Tevfik Efendi	Mehmed Tevfik Efendi	-	-	-	-
Dâhiliye Mülazımı(M)-Zabiti (Z)	İbrahim Efendi (M)	İbrahim Efendi (M)	Cemil Efendi (Z)	Hasan Efendi (M)	Hasan Efendi (M)	-
Dâhiliye Mülazımı(M)-Zabiti (Z)	İsmail Efendi (M)	İsmail Efendi (M)	Nazım Efendi (Z)	Nazım Efendi (M)	Nazım Efendi (M)	-
Dâhiliye Mülazımı(M)-Zabiti (Z)	Osman Nuri Efendi (M)	Osman Nuri Efendi (M)	-	-	-	Mustafa Şevket bin Osman Efendi (Z)
Resim Muallimi	Mehmed Rüşdü Efendi	Mehmed Rüşdü Efendi	Mehmed Rüşdü Efendi	Mehmed Rüşdü Efendi	Mehmed Rüşdü Efendi	-
Riyazî Muallimi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	Mehmed Efendi	-
Lisan Muallimi	-	-	-	Hüseyin Efendi	Hüseyin Efendi	-
Coğrafya Muallimi	-	-	-	-	-	-
Arabî Muallimi	Ömer Hulusi Efendi	Ömer Hulusi Efendi	Ömer Hulusi Efendi	Hacı Ömer Efendi	Hacı Ömer Efendi	-
Arabî Muallimi	Yusuf Ziya Efendi	Yusuf Ziya Efendi	Yusuf Ziya Efendi	Yusuf Efendi	Yusuf Efendi	Yusuf Ziya Efendi
Farısî Muallimi	-	Abdulaziz Efendi	Abdulaziz Efendi	Abdulaziz Efendi	Abdulaziz Efendi	Yusuf Ziya Efendi
İmla Muallimi	İzzet Efendi	İzzet Efendi	İzzet Efendi	Mahmud Efendi	Mahmud Efendi	-
Hüsnü Hat Muallimi	Abdulmecid Efendi	Abdulmecid Efendi	Abdulmecid Efendi	-	-	-
Kavaid-i Osmaniye Muallimi	-	-	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	Ahmed Efendi	-
Hatt-ı Türkî Muallimi	-	-	-	Ahmed Efendi	Mecid Efendi	-
Hademe	4	-	1	5	5	-
Öğrenci Sayısı	98	ÖSB	102	111	111	ÖSB

Ek 59 – Bitlis Dârü'l-muallimîninde Okuyan Öğrenci Listesi

1. Sınıf		2. Sınıf	
Numara	Adı Soyadı	Numara	Adı Soyadı
11	Künaslızade Abdurrahman Efendi	1	Barutçuzade Molla Resul Efendi
12	Mahmud Efendizade Abdurrahman Vehbi Efendi	2	Alaaddinzade Muhyeddin Efendi
13	Hacı Hasan Hocasade Şükrü Efendi	3	Şeyh Nasrullahzade Abdulkerim Efendi
14	Alaaddinzade Alaaddin Efendi	4	Şa'banzade Mehmed Arif Efendi
15	Alaaddinzade Mehmed Nuri Efendi	5	Kemaloğlu Abdulmecid Efendi
16	Otuzade İsa Efendi	6	Kuricanlızade Mehmed Şirin Efendi
17	Şerefhanzade Tevfik Efendi	7	Ali Efendizade Niyazi Efendi
18	Kuricanlızade Kasım Efendi	8	Hacı Şerifzade İbrahim Efendi
		9	Çe..viroğlu Muhyeddin Efendi
		10	Molla İ sazade Abdulvahid Efendi

Sene	Ek 60 - 1898 - 1909 Yılları Arasında Bitlis İnas/Kız Rüşdiyesinde Görev Yapmış Muallime, Bevvab, Mubassıra İsimleri ve Öğrenci Sayıları									Öğr. Say.
	Muallime-i Ūlâ	Muallime-i Evvel	Muallime-i Sâni	Muallime-i Salis	İbtidâi Muallimesi	Nakış Muallimesi	Halı Muallimesi	Mubassıra	Bevvab	
1898	Münhal					Emine Safvet Hanım				ÖSB
1899	Münhal	Nefise Servet Hanım	Sultan Hanım (Vekil) Ayşe Hanım			Amine Safvet Hanım (Vekil)		Kudret	Murat Ağa	67
1900	Münhal	Nefise Servet Hanım	Ayşe Hanım			Amine Safvet Hanım (Vekil) Arok Hanım			Murat Ağa	80
1901	Münhal		Emine Münire Hanım			Anize Hanım	Anna Hanım		Diyarbakirli Mehmed Ağa	67
1902	Münhal		Emine Hanım (tayin)Sultan Hanım (Vekil)			Anize Hanım (istifa etti) Matmazel Ağaveni(?)	Anna Hanım		Diyarbakirli Mehmed Ağa	80
1903	Münhal	Emine Hanım	Safnaz Hanım				Anna Hanım		Diyarbakirli Mehmed Ağa	80
1904	Münhal	Emine Hanım	Safnaz Hanım				Ardimis Hanım		Diyarbakirli Mehmed Ağa	98

1905	Münhal		Safnaz Hanım				Ardimis Hanım		Diyarbakirli Mehmed Ağa	ÖSB
1906	Münhal		Safnaz Hanım				Ardimis Hanım	Sultan Hanım	Diyarbakirli Mehmed Ağa	23
1907	Münhal	Hafize Saliha Hanım	Safnaz Hanım (azl) Fatıma Hanım (tayin)	lağvedildi	Mubassıra Sultan Hanım tayin edildi	lağvedildi	Ardimis Hanım sonra Anna Hanım	Kudret Hanım	Diyarbakirli Mehmed Ağa	ÖSB
1908	Münhal						Anna Hanım			ÖSB
1909	Münhal									ÖSB

(M) Mubassır, okullarda öğrencilerin durumu ile ilgilenen ve düzeni sağlamakla görevli olup, bugünkü bekçilerin de görevini icra eden kimsedir.

(B) Bevvab, okulların temizlik ve diğer işleri ile ilgilenen bu günkü hademenin karşılığı olarak ifade edilmiştir.

(ÖSB) Öğrenci Sayısı Bilinmemektedir.

Ek 61 - Bitlis Rüşdiyeleri ve İbtidailerini İçin Talep Edilen Kitap Listesi	
Kitap İsmi	Kitap Adedi
Rehber-i İmla Birinci ve İkinci Kısımlarından	50
Muhtasar Hesâb	25
Dürr-i Yekta	25
Maksûd	20
‘Avâmil	20
İzhar	20
Bina	20
Emsile	20
Ta’lim-i Farisî	20
Nasihatü’l-Hükemâ	20
Kavâ’id-i Farisî	40
Kavâ’id-i Osmanî	10
İlmi Hesâb Ma’a Usûl Defteri	30
Usûl-ü Coğrafya	40
Memalik-i Osmaniye Coğrafyası	40
Handese	40
Münkanab-ı Gülistan	50
Muhtasar Tarih-i İslam	40
Muhtasar Tarih-i Osmanî	40
Ni’met-i İslam	25
Numûne-i Tasavvur-ı İnşâ	30
Usûl Defteri	30
Mufassal ilmihal	25
Toplam	680

Ek 62 – 1906 Yılı İtibariyle Osmanlı Devleti’ndeki Yabancı Devlet Okulu Sayıları											
Yerleşim Birimi Adı	İngiliz Okulu	Fransız Okulu	Amerika Okulu	Alman Okulu	İtalyan Okulu	Avusturya Okulu	İran Okulu	Rusya Okulu	Romanya Okulu	Yunan Okulu	Toplam
Dersaâdet	5	46	4	4	4	3	1	3			70
Trablusgarb	1	4			5						10
Musul		4									4
Adana		6	7								13
Sivas		8	4								12
Konya		2	1								3
Cezairi Bahri Sefid		7									7
Edirne		5		1	1	1					8
Yanya					1						1
Ankara		3	4								7
Manastır		2	1								3
Kosova						1					1
Bitlis		2	5								7
Kudus-u Şerif	28	24	5	14				5			76
Bingazi		1			1						2
Biga Sancağı		1									1
Ma'muratülaziz		17	7	4							28
Kastamonu		2							1		2
Selanik		1	8	1	1						14
İşkodra					7	4					11
İzmid	1	2									3
Haleb	2	15	10								27
Van	1	2	23								26
Erzurum		2	3								5
Yemen		1									1
Diyarbakir		2	1								3
Suriye	25	33	45								103
Aydın	8	16	7	4	4	2					46
Bağdad	1	2									3
Hüdavendikar		6	3	1				1			11
Cebel-i Lübnan	24	23	34		1			5			88
Trabzon		5	3				1				9
Beyrut	33	31	12	1	3		1	16			97
Basra		4									4
Toplam	129	280	187	30	30	11	3	30	1	5	706

Ek 63 - Bitlis Vilayet Matbaasında Görev Yapan Personel Listesidir.		
1316 (1898)	1317 (1899)	1318 (1900)
Müdür Ahmed Hilmi Efendi	Müdür Ahmed Hilmi Efendi	Müdür Ahmed Hilmi Efendi
Ser Müsevvid Şemsi Efendi	Evrak Müdürü Osman Sem'i Efendi	Evrak Müdürü Osman Sem'i Efendi
Hesap Kâtibi Hurşid Efendi	Hesap Kâtibi Hurşid Efendi	Hesap Kâtibi Hurşid Efendi
Mürettib Abdulmecid Efendi	Mürettib Abdulmecid Efendi	Mürettib Abdulmecid Efendi
Merdaneci Şükrü Efendi	Mürettib Muâvini Sükrü Efendi	Mürettib Muâvini Sükrü Efendi
Çarhçı Ahmed Agâ	Mürettib Hüsnü Efendi	Mürettib Hüsnü Efendi
Makinist Mehmed Efendi	Çarhçı Ahmed Agâ	Çarhçı Ahmed Agâ
	Makinist Mehmed Efendi	Makinist Mehmed Efendi
	Makinist Muâvini İbrâhim Efendi	Makinist Muâvini İbrâhim Efendi

Ek 64 -1901 Tarihi İtibariyle Bitlis Vilayeti Dâhilinde Mevcut Nahiye İbtidaîleri, Öğrenci Mevcudu ve Öğretmen İsimleri						
Sancak	Kaza	Nevahi	Köy	Öğretmen İsmi	Öğrenci Sayısı	Durumu
Bitlis	Merkez	Nurşin	Nurşin	Ali Efendi	17	
Bitlis	Merkez	Rabat	Körsivak	Mahmud Efendi	29	
Bitlis	Merkez	Simek	Simek	Aziz Efendi	20	
Bitlis	Merkez	Şatak	Şetek	--	0	Münhal
Bitlis	Hizan	Uçum	Uçum	Ahmed Efendi	16	
Bitlis	Hizan	Hakif	Hakif	--	0	Münhal
Bitlis	Ahlât	Misik	Akçaviran	Kasım Efendi	20	
Siirt	Eruh	Lodi	Lodi	Abdulgacem Efendi	18	
Siirt	Eruh	Fındık	Fındık	--	0	
Siirt	Eruh	Dergül	Dergül	--	0	
Siirt	Garzan	Melekan	Melekan	Hamza Efendi	6	
Siirt	Garzan	Barih	Barih	Abdulaziz Efendi	7	
Siirt	Garzan	Rıdvan	Rıdvan	Bekir Efendi	5	
Siirt	Şirvan	Hasras	Hasras	Şaban Efendi	15	
Siirt	Şirvan	İskanbo	İskanbo	Abdulkakim Efendi	5	
Siirt	Şirvan	Menar	Menar	Mustafa Efendi	10	
Siirt	Merkez	Hüseyni	Hüseyni	--	0	Münhal
Genç	Merkez	Oğnut	Oğnut	--	0	Münhal
Genç	Merkez	Valir	Valir	Hacı İlyas Efendi	27	
Genç	Merkez	Mizan	Mizan	Mehmed Tahir Efendi	22	
Genç	Çabakçur	Pirhankök	Pirhankök	--	0	Münhal
Genç	Kulb	Ferkî	Ferkî	--	0	Münhal
Muş	Merkez	Ziyaret	Ziyaret	Ahmet Efendi	14	
Muş	Merkez	Akçan	Akçan	Halil Efendi	15	
Muş	Merkez	Azakupur	Azakupur	Mehmed Hamdi Efendi	28	
Muş	Bulanık	Liz	Liz	Ömer Efendi	17	
Muş	Varto	Eskizan-1 Ulya	Eskizan-1 Ulya	--	0	Münhal
Muş	Varto	Karaköy	Karaköy	--	0	Münhal
Muş	Malazgird	Sultanmud	Sultanmud	--	0	Münhal
Muş	Malazgird	Nureddin	Nureddin	--	0	Münhal
Toplam					291	

Ek 65-Bitlis Vilayetinin 1896 Yılı Maarife Ayrılan Gelir ve Gider Tablosu					
Gelir		Gider			Fark
Gelir Çeşidi	Miktar	Gider Çeşidi	Tahsis Edilen Okul Sayısı	Miktar	
Aşardan Alınan Pay	240.185	Maarif Müdürlüğü	-	16.000	
Emlak/Bina Vergisi Payı	27.074	İdadi Gideri	1	54.750	
Diğer Gelirler	1.881	Rüşdiye Gideri	4	34.724	
		İbtidâî Gideri	7	18.760	
		Diğer Masraflar	-	120.506	
Toplam Gelir	266.140	Toplam Gider		266.140	0

Ek 66-Bitlis Vilayetinin 1904 Yılı Maarife Ayrılan Gelir ve Gider Tablosu					
Gelir		Gider			Fark
Gelir Çeşidi	Miktar	Gider Çeşidi	Tahsis Edilen Okul Sayısı	Miktar	
Aşardan Alınan Pay	214.400	Maarif Müdürlüğü	-	66.420	
Emlak/Bina Vergisi Payı	33.400	Dârü'l-muallimîn Gideri	1	7.500	
Diğer Gelirler	2.300	Rüşdiye Gideri	6	69.900	
		İbtidâî Gideri	88	139.720	
Toplam Gelir	250.100	Toplam Gider		283.580	- 33.480

ÖZ GEÇMİŞ

KİMLİK BİLGİLERİ

Adı Soyadı : Danyal TEKDAL

Doğum Yeri : Çınar

Doğum Tarihi : 10/01/1979

E-posta : tekdaldanyal@gmail.com

EĞİTİM BİLGİLERİ

Lise : Çınar Lisesi

Lisans : Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği

Yüksek Lisans : Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora : Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD

Yabancı Dil ve Düzeyi: İngilizce – İyi

İŞ DENEYİMİ : 2001-2003 Kastamonu-Ağlı (Memur)

2003-2005 Bursa-Mustafakemalpaşa-Taşpınar

İlköğretim Okulu (Öğretmen)

2005-2011 Diyarbakır-Çınar YİBO ve Çınar Anadolu Lisesi

(Öğretmen ve İdareci)

2011-2018 Denizli-Merkezefendi Ahmet Sami Uslu Ortaokulu

(Öğretmen ve İdareci) devam ediyor.

ARAŞTIRMA ALANLARI: Şehir Tarihi, II. Abdulhamid, Bitlis.

TEZDEN ÜRETİLEN TEBLİĞ VE YAYINLAR: ---